

<https://interscience.uz/>

ISSN 2181-1709 (P)

ISSN 2181-1717 (E)

SJIF: 3.805 (2021)

2023/8

**TA'LIM VA
INNOVATION
TADQIQOTLAR**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

Muassis:

Buxoro davlat universiteti
Fan va ta'lim MChJ

Bosh muharrir: Ma'murov Bahodir
Baxshullayevich

Jamoatchilik kengashi raisi:
Xamidov Obidjon Xafizovich,
Buxoro davlat universiteti rektori

Tahririyat kengashi raisi:
Maxmudov Mels Hasanovich

Mas'ul kotib: Akramova Gulbahor
Renatovna

Texnik muxarrir: Davronov Ismoil
Ergashevich

Tahririyat manzili:

Buxoro shahar,
Q.Murtazoyev ko'chasi, 16-uy

Telefon:
+998(90)744-00-22

E-mail:
eirjurnal2020@gmail.com

Jurnalning elektron sayti:
www.interscience.uz

Jurnal OAK Rayosatining 2021 yil
30 sentyabrdagi 306/6-son Qarori bilan
PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA,
FILOLOGIYA, TARIX
FANLARI bo'yicha falsafa doktori
(PhD) va fan doktori (DSc)
ilmiy darajasiga talabgorlarning
dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy
ilmiy natijalarini chop etish tavsiya
etilgan ilmiy nashrlar ruyxatiga
kiritilgan

Bosishga ruxsat etildi: 28.08.2023 y.
Qog'oz bichimi 60x84 1/8. b.t.12,5.
Buyurtma raqami 1.23
«FAN VA TA'LIM» nashriyotida chop
etildi. Buxoro shahar

Jurnal 28.07.2021 yilda 9305 raqami
bilan O'zbekiston Ommaviy axborot
vositalari davlat ro'yxatidan o'tgan

Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va
2 oyda 1 marta chop etildi.
2021 yil noyabr oyidan boshlab har
oyda 1 marta o'zbek, rus va ingliz
tillarida chop etiladi

«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar»
xalqaro ilmiy-metodik jurnalidan
ko'chirib bosish tahririyatining roziligi
bilan amalga oshiriladi

Maqolada keltirilgan faktlarning
to'g'riligi uchun muallif mas'uldir

07.00.00 – TARIX FANLARI	
Asatullaev M. I. Istoriya tayyorlash kadrlari kulturiyati Uzbekistonda (na primere Samarqandskoy oblasti).	7
Axmedov Z. R. O'zbekistonda ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini ta'minlash hamda Uchinchi Renasans bunyodkorlarini tarbiyalashda nuronlarni tutgan o'rni.	11
Toirov A. O. Jaloliddin Manguberdi hayotining arab va fors tilidagi manbalarda yoritilishi to'g'risida mulohazalar	15
To'raho'jayev S. Turkiston ASSRdan qochoqlarni reevakuatsiya qilinishi	20
Xasanova Z. Dzh. Massovoye vosstaniye 1916 goda v Turkestane primere Fergenskoy oblasti. (po materialam natsionalnogo arhiva Respubliki Uzbekistan).	24
Yo'ldashev S. A. Amir Temur va Temuriylarning tashqi savdo va elchilik aloqalari	29
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
Karamova Sh. L. An'anaviy she'riyatda metaforik obrazlilikning kuchayishi.	33
Kasimova R. R. O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" qissasi inglizcha tarjimasida milliylik ifodasi	37
Raximova M. A. Esse matnlarida qo'llanilgan pretsedent birliklar	41
Saidova K. Omonimlik va polisemantik hodisalarni farqlash	45
Shodieva Sh. I. Vatan konseptining leksik-semantik maydonlari	48
Toirova G.I., Chudakova V. P., Kuziyeva T.F. Characteristics of Writing abbreviations adapted to the uzbek language in the process of using integral digital tools	51
Turopova P. Sh. "Muqanna" dramasi pedagogik texnologiyalar asosida o'rganish	57
Yorbulova D. Sh. Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon "Galdir" tahlili	60
Ziyodullayev A. R. Ingliz va o'zbek tillarida eponimlarning lingvokulturologik aspektlari	64
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
Ahmedjanov N.A. O'zbekiston turizmi rivojida jizzax viloyatining o'rni va roli	69
Алибеков Ш. А. Теоретические принципы развития жизненно- практических компетенций у обучающихся старшеклассников на основе интегративного подхода.	73
Aliyev N. M. Gipotetik-deduktiv metod orqali bo'lajak pedagoglarda analitik tafakkurni rivojlantirishning innovatsion-pedagogik tizimi	77
Allamberganova M.X. Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilariga elementar matematik tushunchalarni o'rgatishda dasturiy vositalardan foydalanish	81
Askarova Sh. M. Yevropada shaxs mediamadaniyatiga oid tadqiqotlar	85
Asqarova M. Boshlang'ich ta'limda xalqaro baholash dasturlaridan foydalanishning metodik asoslari	88
Avazov A. J. Uzlaksiz ta'lim-tarbiya jarayonini boshqarishda ijtimoiy- madaniy ta'sirlar	92
Axnazarova D. E. Talabalarda ijodkorlik qobiliyat xususiyatlarini namoyon bo'lishining o'ziga xos psixologik jihatlari	95

Azizov A. B. Yosh yunon-rum kurashchilarning mashg'ulot jarayonida funksional imkoniyatlarini rivojlantirish va musobaqa samaradorligini oshirish	99
Begmatov R. R. Huquqbuzarliklar profilaktikasining ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari: tahlil va tavsif	104
Bo'taev T. Texnika oliygohlari talabalarini tadbirkorlikka o'qitish va yo'naltirish asoslari	108
Bozorova D. R. Adabiyot darslarida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishda ta'lim metodlarining o'rni	112
Danieva Ya. Ch. Talaba qizlarda jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirishda xarakterli o'yinlarning ahamiyati	116
Ergashev J. B. Компьютерное обучение в системе общеобразовательной школе	119
Fayziyeva G. X. Fizika o'qituvchisining ijtimoiy-kompetensiyasini rivojlantirish ijtimoiy ta'lim jarayoni sifatida	122
Fayzullayeva M. A. Ta'lim klasteri sharoitida ta'lim jarayonini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilish va rivojlantirish	126
Gayupova S. X. Zamonaviy talaba shaxsini shakllantirishda individual ta'limning pedagogik imkoniyatlari	132
Gulboyev B. Zamonaviy sivilizatsiyada axborotning strategik resursga aylanishi	134
Hakimova T. N. Bo'lajak o'qituvchilarda milliy dunyoqarashni xalq pedagogikasi asosida takomillashtirish metodikasi	137
Jumaniyozova M. T. Integrativ kreativlikni rivojlantirish metodikalari	140
Kadirov R.T. Darsdan tashqari mashg'ulotlarda talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarni takomillashtirish usullari	146
Kurbaniyazova Z. K. Pedagogik fanlarni o'qitishda pedagogik vaziyatlardan foydalanish	151
Kurbonov I. H. Jahon ta'lim va ilmiy muassasalarda innovatsion faoliyatga shaxsning tayyorgarligini shakllantirish xususiyatlari	155
Mirsharipova S. R. Innovatsion yondashuv asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ kompetentligini rivojlantirish	159
Muxtarov E. K., Musaev E. A., Ikromov A. Sh. Avtoto'lqinlarni o'rganishda kompyuter modellaridan foydalanish	161
Narzikulova D. X. Kompetensiyaviy yondashuv asosida oilada ijtimoiy munosabatlarni barqarorligini ta'minlash	166
Nurulloev L. L. 2-4 sinf o'quvchilari bilan o'tkaziladigan jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining xususiyatlari, shakllari va usullari	170
Obidova G. K. Kompleks yondashuv orqali ingliz tilini o'rganishda ekologik madaniyatni rivojlanishini ta'minlovchi omillar	175
Oqilova K. S. O'qituvchining individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini tuzish va takomillashtirishga motivatsion tayyorlik	178
Olloqova O'. M. Kommunikativ kompetensiya - o'quvchining muloqot madaniyatini rivojlantirish omili	182
Qarshibayeva D. X. Maktabgacha ta'lim tashkilotida metodik ishlarni tashkil etishda menejerlik sifatlarining ahamiyati	187
Qodirov G'. O'. Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishda qo'llaniladigan evristik topshiriqlarning pedagogik xarakteristikasi	190
Qurbonova N. P. Bo'lajak iqtisodchilarning ingliz tili darslarida kasbiy kompetensiyalarini transformatsiya qilish	193
Ramazonova S. S., Qoryog'diev Z. O. Xalq pedagogikasi tushunchasining tahlili va uning manbaalari	197
Ravshanjonova S. J. O'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishda adabiyotning o'rni	202
Razakov F. K. Umumta'lim maktablarida, o'qitish sifatini oshirishda, o'quvchilarda ijtimoiy-psixologik xizmatni ahamiyati	205
Ro'ziyeva Z. S. Ta'lim jarayonini san'at darajasiga kutarish mevasi zavqdir	208
Safarova N. N. Zamonaviy ta'limda matematika o'qituvchisining kompetensiyasini rivojlantirishda kasbiy mahoratning ahamiyati.	212
Salimov G'. M. MTMLar jismoniy tarbiyasida harakat faolligining samaradorligini oshirish yo'llari.	223
Sayfullaeva D. I. Tibbiy oliy ta'lim muassasalari talabalarini kasb-hunar faoliyatiga tayyorlashda axborot texnologiyalaridan foydalanish metodik tizimini takomillashtirishning o'ziga xosligi	230
Tashmatova Sh. R. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativligi, uning ijodiy faoliyatida paydo bo'lishi va rivojlanishi bosqichlari	233
Тешаев III.Ж. Качество образования и векторы развития - наша основная цель	238
To'xtaeva Z. Sh., Ubaydova V. E. Yengil sanoat korxonalarida eksportbop mahsulotlar tayyorlashda naqshbandiya ta'limotini qo'llash imkoniyatlari va shart-sharoitlari	241
Toshev M. X. Maktab o'quvchilariga shaxmatni kompyuter texnologiyalari vositasida o'rgatishning didakik tamoyilari	246

Turdiyeva N. M. Oliy o'quv yurtlari talabalarining madaniyatlararo kompetentsiyasini rivojlantirishda maxsus kommunikativ interaktiv usullarning roli.	251
Tursunov X. O. Turli yoshga mansub voleybolchilar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda sakrash sifatlarini rivojlanish sur'ati va ularni an'anaviy testlar yordamida baholash natijalari	255
Xamrayeva I. S. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darslarida ko'rgazmali vositalardan foydalanish	261
Xasanov I. T. Kurashchilarni texnik harakatlarni takomillashtirishda raqamli texnologiyalarni qo'llashning nazariy asoslari	264
Xodjiyeva M. M. Masofadan o'qitishda google platformasining imkoniyatlari	268
Xolov Sh. Globllashuv jarayonida jahon iqtisodiyoti va milliy iqtisodiyot o'rtasidagi integratsion hamkorlikning rivojlanishi	273
Xudoykulov R. Q. Talabalarda muhandislik kasbiga texnologik kompetentlikni rivojlantirishning didaktik talablari va shartlari	276
Yusufzoda Sh. Y. Grafik malakalarni mustahkamlashga doir ayrim mulohazalar	279
SHaripova H. A. "STEAM" texnologiyasini maktabgacha ta'limda xorijiy tajribalar bilan qo'llash	287
Ganiyev Sh. R. Oliy ta'lim muassasalarida mustaqil ta'limni tashkil etish muammolari	291
Shomirzaev M. X. Maktab o'quvchilarini xalq hunarmandchiligi kasblariga yo'naltirish texnologiyasi	294
Шойимова Ш.С. Коммуникативная компетентность преподавателей вузов как фактор эффективности образовательного процесса	298
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Abdullaeva A.R. Oila mustahkamligiga nikoh motivining ta'siri.	302
Avlayev O. U. Shaxs kamolotida sotsial intellektni rivojlantirishning tetra aspektli modeli	306
Быстрова Ю. А., Лапп Е. А. Психологическое сопровождение спортсменов с особыми образовательными потребностями во время участия на соревнованиях по спортивным балным танцам	312
G'aniyeva N.O. Shaxs o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish muammosi	316
Ganjiyev F. F. O'smirlik davrida kechadigan ijtimoiy psixologik mexanizmlari	320
Hamroeva H. B. Favqulodda vaziyatlarga aholini ruhiy tayyorlash masalasi	324
Jumabaev T. J. Sportchilarni musobqaga tayyorlashning psixologik xususiyatlari	329
Jumayev N. Z. O'quvchilar iste'dodini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari	333
Nasimdjanova M.M. Akkulturationsi begona madaniyatni o'zlashtirish jarayoni sifatida	340
Nuralieva D. M. Geteromillatli oilalarda tug'ilgan shaxslarda etnik identiklik namoyon bo'lishining empirik tadqiq etilishi	344
Nuraliyeva D. M. Shaxsda etnik identiklikning shakllanishida oilaning o'rni	347
Olimov L. Ya. Sud psixolog eksperti kompetentligining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	351
Rajabov M. Shaxslararo munosabatlarda manipulyatsiya va uni o'rganilishi manipulyatsiya	359
Sayfullayev E. A. Ekstremal omillarning inson psixikasiga ta'siri	363
Sa'dullayeva H. X. Rasmiy va norasmiy guruhlar tarkibidagi o'smirlarga psixologik xizmat ko'rsatish muammolari	367
Sultanova S. M. Psixologiyada xorij olimlari tomonidan aybdorlik hissining o'rganilishi	369
Toshpo'latova N. A. Sharq olimlarining qarashlarida din psixologiyasi	373
Ulug'ova Sh. M. Kasbiy faoliyatga moslashuv mexanizmlari	376
Усманова М. Н. Эмпирическое исследование коммуникативной компетентности педагогов	379
Uzakova Y. Yu. Umumta'lim maktablari o'qituvchilarida psixologik muhofaza imkoniyatlarini shakllantirish	387
Хайдаров Ш. Ш. Педагого-психологические факторы психологического здоровья работников – профессионалов занятых в технических сферах	390
Xolmatov M. A. Talabalarda diniy bag'rikenglik shakllanishining diagnostika tizimi	394
Яхяева У. Ш. Математика ўқитувчиларининг касбий компетентлигини ўқувчилар креатив тафаккурини шакллантиришдаги ўрни ва аҳамияти	397
Shamshetova A.K. Ekologik muammolarning ilmiy nazariy asoslari	402
Шониязова И. М. Аффiliation мотиви ижтимоий - психологик феномен сифатида	405

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

JAMOATCHILIK KENGASHI A'ZOLARI

Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Andijon davlat universiteti professori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori

Majidov Inom Urushevich, texnika fanlari doktori, professor. O'zbekiston milliy universiteti.

Olimov Qahramon Tanzilovich, pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali

Tadjixodjayev Zokirxo'ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor

Musurmonova Oyniso, pedagogika fanlari doktori, professor

Safarova Rohat G'aybulloyevna, pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti.

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, professor. O'zbekiston jaxon tillari universiteti

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

XORIJ OLIMLARI

Artamonova Yekaterina Iosifovna, pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti

Yemelyanova Irina Yevgenyevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya

Kuzmenko Galina Anatolevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti

Safaraliyev Bozor Safaraliyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi

Kulishov Vladimir Vasilevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

Lazarenko Irina Rudolfovna, pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya

Filippova Oksana Gennadevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya

Xristo Kyuchukov, pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya

Kumskov Mixail Ivanovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti

Maksimenko Sergey Dmitriyevich, akademik, psixologiya fanlari doktori, professor. Ukraina Milliy pedagogika fanlari akademiyasining akademigi

Padalka Oleg Semenovich, pedagogika fanlari doktori, professor. M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina

Hazretali Tursun, tarix fanlari doktori, professor. Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori

Mamedova Irada, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo'lim boshlig'i

Timur Xo'jaog'li, tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)

Nurettin Hatunoğlu Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)

Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti

Gushko Sergey Vladimirovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

O'ZBEKISTON OLIMLARI

TARIX FANLARI

Inoyatov Sulaymon Inoyatovich, tarix fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti

Rajabov Qahramon Kenjayevich, tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti yetakchi ilmiy xodimi

Rashidov Oybek Rasulovich, tarix fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

FILOLOGIYA FANLARI

Madjidova Ra'no Urishevna, filologiya fanlari doktori, professor. O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Sharipova Laylo Frunzeyevna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

Nigmatova Lolaxon Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

Yusupova Hilola O'ktamovna, filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro muhandislik-texnologiya instituti

Ro'ziyeva Mohichehra Yoqubovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doytori (PhD), dotsent. Buxoro davlat universiteti

PEDAGOGIKA FANLARI

Tolipov O'tkir Qarshiyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti

Jo'rayev Husniddin Oltinboyevich, pedagogika fanlari doktori, dotsent. Buxoro davlat universiteti

Tilavova Matlab Muxammadovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat universiteti

Sohibov Akram Rustamovich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti

Umarov Baxshullo Jo'rayevich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat universiteti

Hasanova Gulnoz Qosimovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat universiteti

Inoyatov Abdullo Shodiyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti

PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov Baxriddin Mingbayevich, psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti

Bafayev Muxiddin Muxammadovich, psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

IQTISODIYOT FANLARI

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori

Mamanazarov Abduraxim Bozorovich, iqtisodiyot fanlari fan nomzodi, dotsent. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali

FALSAFA FANLARI

Namozov Bobir Bahriyevich, falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

SIYOSIY FANLAR

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. Buxoro davlat universiteti

BIOLOGIYA FANLARI

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, dotsent. Buxoro davlat universiteti

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

Джусраев Рисбой Хайдарович, доктор педагогических наук, академик АНРУз
Шамсутдинов Рустамбек Темирович, профессор Андижанского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук
Мажидов Ином Урушев, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Олимов Кахрамон Танзилевич, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена
Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, доктор технических наук, профессор
Мусурмонова Ойнисо, доктор педагогических наук, профессор
Сафарова Рохат Гайбуллоевна, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Коринязи
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

Артамонова Екатерина Иосифовна, доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук
Емельянова Ирина Евгеньевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Кузьменко Галина Анатольевна, доктор педагогических наук, профессор. Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии
Кулишов Владимир Васильевич, доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина
Лазаренко Ирина Рудольфовна, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия
Филиппова Оксана Геннадьевна, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Христо Кючуков, доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолингвистики, Германия
Кумсков Михаил Иванович, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Максименко Сергей Дмитриевич, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины
Падалка Олег Семенович, доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина
Хазретали Турсун, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави
Мамедова Ирада, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана
Тимур Хужаугли, лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)
Nurettin Natiñoğlu, Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусства и наук, исторический факультет (Турция)
Муллоджанов Сайфулло Кучакович, доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана
Гушко Сергей Владимирович, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

Иноятлов Сулаймон Иноятвич, доктор исторических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Раджабов Кахрамон Кенжаевич, доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана
Ойбек Расулович Рашидов, доктор исторических наук. Бухарский государственный университет

Филология

Маджидова Рано Уришевна, доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков
Шарипова Лайло Фрунзеевна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Низматова Лолахан Хамидовна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент. Бухарский инженерно-технологический институт
Рузиева Мохицехра Якубовна, доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный университет

Педагогика

Толипов Уткир Кариевич, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Джусраев Хусниддин Олтинбаевич, доктор педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Дилова Наргиза Гайбуллоевна, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет
Умаров Бахмулло Джусраевич, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Иноятлов Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) в области педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет

Психология

Умаров Бахриддин Мингбаевич, доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет
Бафеев Мухиддин Мухаммадович, PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Экономика

Куროлов Кобулжон Кулманович, доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова
Маманазаров Абдухаким Бозорович, кандидат экономических наук, доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова

Философия

Намозов Бобир Багриевич, доктор философских наук. Бухарский государственный университет

Политика

Джумаев Рустам Ганиевич, доктор философии (PhD) по политическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет

Биология

Артикова Хафиза Тоймуродовна, доктор биологических наук, доцент. Бухарский государственный университет

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

Djuraev Risboy Haydarovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences

Majidov Inom Urushevich, Doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.

Olimov Kahramon Tanzilovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after AI Gertsen

Tadjikhodjaev Zokirkhoja Abdusattorovich, Doctor of Technical Sciences, Professor

Musurmonova Oyniso, doctor of pedagogical sciences, professor

Safarova Rohat Gaybulloevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.

Ibragimov Kholboy Ibragimovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbekistan University of World Languages

MEMBERS OF EDITORIAL COUNCIL

Artamonova Ekaterina Iosifovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences

Emelyanova Irina Evgenyevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia

Kuzmenko Galina Anatolevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health

Safaraliev Bozor Safaralievich, doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy

Kulishov Vladimir Vasilevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

Lazarenko Irina Rudolfovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia

Filippova Oksana Gennadevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia

Christo Kyuchukov, Doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany

Kumskov Mikhail Ivanovich, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University

Maksimenko Sergey Dmitriyevich, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Padalka Oleg Semenovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine

Hazretili Tursun, Doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi

Timur Khuzhaugli, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)

Nurettin Hatunoğlu Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)

Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, Doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan

Gushko Sergey Vladimirovich, Doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

Inoyatov Sulaimon Inoyatovich, Doctor of Historical Sciences, Professor. Bukhara State University

Rajabov Kakhramon Kenjayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Rashidov Oybek Rasulovich, Doctor of Historical Sciences. Bukhara State University

Philology

Majidova Rano Urishevna, Doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages

Sharipova Laylo Frunzeyevna, Professor, Doctor of Philology. Bukhara State University

Nigmatova Lolaxon Xamidovna, Doctor of Philology. Bukhara State University

Yusupova Khilola Oktamovna, candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute

Ruziyeva Mohichehra Yakubovna, Doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State University

Pedagogy

Tolipov Utkir Karshiyeich, Doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.

Olimov Shirinboy Sharofovich, doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University

Jurayev Khushniddin Oltinbayevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Tilavova Matlab Muhammadovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Dilova Nargiza Gaybullayevna, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Sohibov Akram Rustamovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University

Umarov Bakhshullo Djurayevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Khasanova Gulnoz Kasimovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Bukhara State University

Inoyatov Abdullo Shodieich, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Psychology

Umarov Bakhridin Mingbayevich, Doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University

Bafaev Muhiddin Mukhamadovich, PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Economy

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, Doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov

Mamanazarov Abdukhakim Bozorovich, candidate of economic sciences, associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov

Philosophy

Namozov Bobir Baxriyevich, Doctor of Philosophy. Bukhara State University

Politics

Djumayev Rustam Ganiyevich, Doctor of Philosophy (PhD) in Political Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Biology

Artikova Khafiza Tuymurodovna, Doctor of Biological Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

07.00.00 – TARIX FANLARI

ИСТОРИЯ ПОДГОТОВКИ КАДРОВЫХ РАБОТНИКОВ КУЛЬТУРЫ УЗБЕКИСТАНА (НА ПРИМЕРЕ САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ)

Асатуллаев Миржалолхон Исахонович,
Докторант(PhD) Самаркандского государственного университета
им. Шарофа Рашидова

Аннотация. В данной статье представлена информация из истории подготовки кадров работников культуры Узбекистана (на примере Самаркандской области) со средним специальным образованием в 1917-1937 гг.

Ключевые слова: Клубы, библиотеки, красные чайханы, выпускники коммунистических университетов, советских и партийных школ, краткосрочных курсов, педагогических училищ, техникумов, институтов Просвещения, рабфаков, книжный техникум, кино-радиотехникум.

O'ZBEKISTONDA MADANIYAT XODIMLARINI TAYYORLASH TARIXI (SAMARQAND VILOYATI MISOLIDA)

Asatullayev Mirjalolxon Isaxonovich,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti doktoranti (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1917-1937 yillarda O'zbekistonda (Samarqand viloyati misolida) o'rta maxsus ma'lumotli madaniyat xodimlarini tayyorlash tarixidan ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Klublar, kutubxonalar, qizil choyxonalar, kommunistik universitetlar, sovet va partiya maktablari, qisqa muddatli kurslar, pedagogika bilim yurtlari, texnikumlar, o'quv yurtlari, ishchilar maktablari, kitob texnikumi, kino va radiotexnika bilim yurti bitiruvchilari.

THE HISTORY OF THE TRAINING OF CULTURAL WORKERS IN UZBEKISTAN (ON THE EXAMPLE OF THE SAMARKAND REGION)

Asatullaev Mirzhalolkhon Isakhonovich,
Doctoral student (PhD) of Samarkand state university name. Sharof Rashidov

Annotation. This article provides information from the history of the training of cultural workers in Uzbekistan (on the example of the Samarkand region) with secondary specialized education in 1917-1937.

Key words: Clubs, libraries, red teahouses, graduates of communist universities, Soviet and party schools, short-term courses, pedagogical schools, technical schools, educational institutions, workers' schools, book college, film and radio technical school.

После национально-государственного размежевания республик Средней Азии в УзССР насчитывалось 43 библиотеки (с книжным фондом 171,7 тыс. экземпляров), 134 клубных учреждений (из них 60 в сельской местности) [1] и т. д.

Клубы, библиотеки, красные чайханы, по сути дела, превратилась в опорные пункты всей культурно-просветительной работы на местах. Это требовало от работников учреждения культуры определённого круга знаний, соответствующего общеобразовательного уровня, наличия необходимых организаторских способностей.

Первоначально в республике не было специально учебного заведений, готовящих кадры указанного профиля. Поэтому в системе культпросвета в основном были заняты выпускники коммунистических университетов, советских и партийных школ, краткосрочных курсов, педагогических училищ, техникумов, институтов Просвещения, рабфаков, просто грамотные энтузиасты культурного строительства.

В проведении культурно-просветительной работы на селе особенно активно включилось учительство. Вместе с другими работниками культурного фронта учителя деятельно участвовали в ликвидации неграмотности и малограмотности тружеников города и села, проведении различных общественных и культурных мероприятий, массовой агитации, пропаганде и т. п.

Однако расширение сети библиотек (1928 году их насчитывалось в УзССР 187 с книжным фондом 358,8 тыс. экземпляров), клубов (1928 году в республике действуют 247 клубов, из них 98 на селе) [2] и других культурно-просветительных учреждений, а также повышение требований к качеству их работы в условиях развёртывания социалистического строительства вызвали необходимость в подготовке специальных кадров культпросветработников.

В этой связи в годы первой пятилетки в республике был намечен и осуществлён ряд мероприятий по подготовке работников культурно-просветительных учреждений в средних

специально учебных заведений и на соответствующих курсах. Так в 1929-30 учебном году предусматривался выпуск 120 культмассовых квалификации, а в 1930-31 году-140. 1931 году педагогические курсы должны были окончить 400 работников изб-читален, красных чайхан, красных уголков, домов дехкана и другие. Кроме того, на специальных курсах следовало обучить 200 работников райкультбаз, 80 библиотекарей.

1933 году в УзССР намечалось строительство книжного техникума (на что было ассигновано 90 тыс. руб.) и кино-радиотехникума (на которой предполагалось израсходовать 126 тыс. руб.)[3].

В годы второй пятилетки профессиональных работников культурно-просветительных учреждений стали готовить и педагогические техникумы. В них действовали основные группы с трёхгодичным и подготовительные с двухгодичным сроком обучения. На педагогических курсах из лиц, имеющих 3-5 классов образование готовились сельские библиотечные и клубные работники[4].

В 1934 году в Узбекской ССР насчитывалось 405 стационарных библиотек. 80 районкультбаз, 2920 красных чайхан, 321 клуб, 82 дома дехкана[5], а к концу исследуемого периода здесь функционировало 943 клуба (в том числе 639 в сельской местности), 3813 красных чайхан и около 300 изб-читален[6].

Вместе с расширением сети культпросветучреждений росли количественно и качественно их кадры, выносившиеся вносившие своим самоотверженным трудом достойный вклад в осуществление культурной революции в Узбекистане.

Много внимания уделялось и развитию в Республике профессионального музыкального образования. Ещё в 1918 году в Ташкенте открылась Туркестанская Народная консерватория, где сосредоточилось лучшие музыкальные кадры края. Она имела классы рояля, смычковых, духовых, народных инструментов, вокальное отделение. Наряду с обучением музыкальной грамоте, игре на европейских музыкальных инструментах, здесь велась большая работа по приобщению трудящихся коренных национальностей к европейской музыкальной культуре. В год создания консерватории в ней обучалась около 300 человек, а в 1920/21 учебном году уже 823 человека[7].

Растущая тяга трудящихся к музыке нашла отражение и в создании многочисленных кружков, студий. В Ташкенте, Бухаре, Хиве, Самарканде открываются музыкальные училища. В 1923 году в Сырдарьинской и Ферганской областях работали 3 музыкальные школы, где обучалась 496 человек, из них 259 девушек[8]. 1924 году только в системе Туркирофобра насчитывалось 4 музыкально-художественных училища с 285 учащимися[9].

Создание Узбекской ССР способствовало дальнейшему развитию системы музыкального образования. В 1925/26 учебном году в музыкальных и театральных техникумах и школах УзССР занималась 107 человек[10].

В 1928 году в Самарканде открывается научно-исследовательский институт по изучению музыки народов Узбекистана. Помимо сбора, записи и изучения узбекского музыкального фольклора, он занимался подготовкой кадров для узбекского музыкального театра. Здесь получили первоначальное музыкальное образование М. Ашрафи, Т. Садыков, М. Бурханов и другие.

Первые музыкальные техникумы были призваны знакомить с музыкальной грамотой и основами современного музыкального искусства лиц, в большинстве своём не меньше, имевших специальной подготовки.

На подготовительные отделения принимались лица, закончившие не менее 5 классов общеобразовательной школы и обладавшие природными музыкальными данными (слух, ритмичность, музыкальная память). Срок обучения составлял 4 года. За это время учащиеся, помимо обучения игре на каком-либо европейском или национальном инструменте, проходили курс музыкальной грамоты, сольфеджио, знакомились с основами гармонии, дирижирования. В качестве обязательных дисциплин в учебные планы входили хоровое пение, ритмика, история музыки и так далее[11].

1930/31 учебном году в музыкальные училища республики было принято 144 человека[12], большинство из них составляли узбеки. Так, по Андижанской области в музучилища поступили 21 человек, по Ферганской 24, Ташкентской 40, Самаркандской 15, Бухарской 11, Хорезмской 12, Кашкадарьинской 6 и так далее[13].

В годы второй пятилетки сеть средних музыкальных учебных заведений продолжала расширяться. 1936 году в Ташкенте, кроме музыкального училища, открылись детская музыкальная школа имени Р. М. Глиэра и школа для взрослых. Подобные учебные заведения организуются в Самарканде, Коканде, Андижане, Фергане и других городах[14].

Лучшие выпускники музыкальных училищ республики, ставшие профессиональными артистами, продемонстрировали своё мастерство на декаде узбекского советского искусства в Москве в 1937 года. Многие участники декады получили правительственные награды. Узбекский государственный музыкальный театр и Узбекская государственная филармония были награждены орденами Трудового Красного Знамени.

К этому времени в Узбекистане были достигнуты успехи и в подготовке национальных

театральных кадров.

Первоначально наиболее эффективной формой подготовки актёрских кадров было посылка талантливой узбекской молодёжи в Москву. В 1924 году там была организована театральная студия, где обучались, в частности, М. Уйгур, А. Хидоят, С. Ишантураева, Я. Бабаджанов, Т. Султанова, и другие. Их педагогами были известные деятели русского театра, ближайшие ученики и последователи Е. Б. Вахтангова, Р. Н. Симонов, И. М. Толчанов, Л. Н. Свердлин, В. С. Канцель, Б. Е. Захава.

В студии узбекская молодёжь в течение 3 лет осваивала технику актёрского мастерства, основанную на принципах системы К. С. Станиславского, изучала историю русского и зарубежного театров и так далее.

В 1925 году группа узбекской театральной молодёжи (Х. Насырова, С. Алимов, Н. Алиева и другие) была послана в Бакинский театральный техникум, где получила основательную профессиональную подготовку.

В последующие годы подготовки кадров для драматического, оперного и балетного театров республики занималось Ташкентское театральное училище, созданное при Узбекской государственной филармонии.

Группы театров пополнялись и за счёт талантливой молодёжи, приходившей из коллективов художественной самодеятельности.

Успешно шло формирование кадров работников изобразительного искусства. В первые годы Советской власти в Ташкенте, в Самарканде и других городах края жили и творили русские художники Л. Л. Бурэ, С. П. Юдин, И. С. Казаков, О. К. Татевосян, А. Н. Волков. В 20-е годы в Узбекистан приехали П. П. Беньков, В. И. Уфимцев, М. Е. Новиков, В. Л. Рождественский. Они и стали первыми педагогами открывавшихся тогда профессиональных учебных заведений, многочисленных студий, где узбекская молодёжь овладевала основами реалистической живописи, графики, скульптуры и так далее.

В 1919 году открылось первое художественное училище в Ташкенте, а в 1922 году в Самарканде[15]. К 1924 году художественные студии появляются и в других городах республики.

В 1925/26 учебном году в музыкально-художественных учебных заведениях УзССР обучалось 235 человек, в том числе 81 женщина[16].

В 1926/27 учебном году здесь функционировало три музыкально-художественных училища, где обучалось свыше 250 человек, из них 162 узбека, 4 таджика и так далее[17].

В 1929 году Наркомпрос УзССР в целях дальнейшего развития национального художественного и изобразительного искусства в Узбекистане вынес постановление об организации художественной студии в Самарканде и выделил для этого необходимые ассигнования[18]. Как отмечалось во временном Положении и в условиях приёма, студия «имеет целью подготовку средней квалификации работников из рабочих, батраков и беднейших дехкан в области изобразительного искусства для нужд промышленности и культурно-просветительных организаций с уклоном в сторону развития национального искусства» [19].

Студия делилась на три группы общеобразовательную, подготовительную специальную и основную специальную. Срок обучения составлял 2-3 года. В первую группу принимались лишь на основе общей проверки по изобразительному искусству; во вторую умеющие читать, писать, знавшие четыре правила арифметики и обладавшие способностями к рисованию; в третью имеющие стаж работы по специальности.

При студии открывались промышленные мастерские, где студийцы на практике применяли полученные знания.

В 1930 году студия была преобразована в художественный техникум (с 1936 года художественное училище). Соответственно повысились требования к поступающим, изменился характер учебно-методической работы. В техникуме было оставлено лишь два отделения: подготовительное и основное. На основное принимались лица, окончившие семилетку, а на подготовительное 5 классов. При приёме на подготовительное отделение преимущество отдавалось лицам коренной национальности.

Технику готовил живописцев, графиков, декораторов-оформителей и другие. Его выпускники имели также право преподавать рисование и черчение в средней школе. В 1933 году техникум окончили 14, в 1936 году 47, в 1937 году 10 человек[20].

Учебные планы Самаркандского и Ташкентского художественных техникумов разделялись на четыре цикла. Первый социально-экономический давал общеполитическую подготовку, формирующую материалистическое, марксистско-ленинское мировоззрение учащихся.

Второй художественный цикл давал общую (1-2 курсы) и специальную (3-4 курсы) теоретическую и практическую подготовку по рисованию, живописи, черчению, композиции и проектированию декоративных оформлений, предметов опыта в объёме и разрезе требований художественного воспитания и образования, предъявляемых к изопедагогу.

Третий общеобразовательный обеспечивал теоретические знания практические навыки в области общеобразовательных дисциплин в объёме средней школы в разрезе художествен-

но-профессиональной и педагогической специальности.

Четвёртый цикл педагогический предполагал общую теоретическую подготовку в области педагогики, теоретические знания по методике художественного воспитания и образования.

Следует заметить, что примерно по такому же принципу, но с учётом их специфики, строился учебный процесс в культпросветительных и музыкальных средних учебных заведениях.

В учебной работе художественных техникумов много внимания уделялось практическим занятиям, которые проводились как в условиях производства, так и в учебных мастерских. Производственная практика тесно увязывалась с теоретическими дисциплинами и по своему характеру была художественно-профессиональной и художественно-педагогической. Первая проводилась со 2-го курса в мастерских, на предприятиях и т. д.; вторая в школах ФЗО и другие. С 20 июля по 10 августа все курсы проходили летнюю производственную практику по живописи в рисунку в объёме 260 час[21].

Хочу поблагодарить учителя М. Эргашева за помощь при написании этой статьи.

Всё это свидетельствует о том, что подготовка работников культурного фронта в исследовательский период осуществлялась всё более планомерно и целеустремлённо, на основе непрерывного совершенствования учебно-воспитательного процесса, причём особое внимание уделялось идейной закалке кадров, призванных под руководством Коммунистической партии обеспечить победу культурной революции в ходе строительстве социализма в стране в том числе в Самарканде в 1917-1937 гг.

Использованная литература

- Культурное строительство СССР. Статистический сборник. М.-Л., 1940, стр. 142.
Узбекистан за 15 лет. Статистический сборник. Ташкент, 1939, стр. 85.
Нац. Архив РУз фонд Р-88, опись 9, дело 358, л. 2.
Нац. Архив РУз фонд Р-88, опись 9, дело 928.
«Социалистическая наука и техника», 1934, № 5, стр. 9.
История Узбекской ССР. Том 3, стр. 656.
История Узбекской ССР. Том 3, стр. 243.
Нац. Архив РУз фонд Р-1619, опись 11, дело 31, л. 5а, 6.
Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. (1865-1924 гг.) М., 1960, стр. 478.
Нац. Архив РУз фонд Р-1619, опись 11, дело 31, л. 22.
Нац. Архив РУз фонд Р-88, опись 9, дело 244, л. 34-35.
Нац. Архив РУз фонд Р-88, опись 9, дело 244, л. 3.
«Узбекистанская правда», 1930 г., 1 марта.
Гулямова М. Из истории формирования узбекской советской интеллигенции (1933-1937 гг.). Ташкент, 1962, стр. 87.
Кары-Ниязов Т. Н. Очерки истории культуры Советского Узбекистана. М., 1955, стр. 447.
Нац. Архив РУз фонд Р-1619, опись 11, дело 31, л. 25.
Нац. Архив РУз фонд Р-1619, опись 11, дело 31, л. 19.
Самаркандский облгосархив, фонд 894, опись 1, дело 1, л. 6.
Самаркандский облгосархив, фонд 894, опись 1, дело 1, л. 22-23.
Самаркандский облгосархив, фонд 794, опись 1, дело 9, л. 169.
Самаркандский облгосархив, фонд 794, опись 1, дело 9, л. 172.

O'ZBEKISTONDA IJTIMOYIY-MA'NAVIY MUHIT BARQARORLIGINI TA'MINLASH HAMDA UCHINCHI RENASANS BUNYODKORLARINI TARBİYALASHDA NURONIYLARNI TUTGAN O'RNI

Axmedov Zoir Raxmonovich,

*Jizzax viloyati Maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi Sh. Rashidov tumani bo'limiga
qarashli 49-maktab Yoshlar masalalari va ma'naviyat ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari*

Annotatsiya: Mustaqillika erishganimizdan so'ng davlatimiz tomonidan nuroniylarga berilayotgan e'tabor hamda o'zbek davlatchiligi tajribasidan kelib chiqib, keksalar duosi albatta qabul bo'lajagiga ishonib, ularni hurmatini joyiga qo'yib, bugungi globallashuv davrida Yangi O'zbekistonda yoshlar tarbiyasida ularning hayotiy tajribasidan foydalanib, aytgan o'gitlariga amal qilib jamiyat va davlat boshqaruvida ularning o'rnini oshib borishini ko'rsatish.

Kalit so'zlar: Nuroniy, Birinchi Prezidentimizni nuroniylarga e'tibori, Nuroniy jamg'armasi, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan nuroniylarni ijtimoiy himoya qilishga oid chiqargan huquqiy hujjatlari, ota-ona haqida buyuklar hikmati, nuroniylar jamiyatimiz "Oltin fondi", Yangi O'zbekistonda nuroniylarga e'tibor, maktablarda nuroniylar soati.

ENSURING THE STABILITY OF THE SOCIAL AND SPIRITUAL ENVIRONMENT IN UZBEKISTAN AND THE ROLE OF LIGHTENERS IN THE EDUCATION OF CREATORS OF THE THIRD RENAISSANCE

Akhmedov Zoir Rakhmonovich,

*Jizzakh Region Preschool and School Education Department Sh. Belongs to Rashidov district
department 49th school, deputy director for youth issues and spiritual affairs*

Abstract: Based on the importance that our country attaches to the intelligentsia after gaining independence, and on the experience of Uzbek statehood, we believe that the prayers of the elderly will certainly be accepted, and their respect will be restored in today's era of globalization. , their vital role in educating the youth in New Uzbekistan, using their experience and showing that by following their teachings they will transcend their place in society and government.

Key words: Nuroni, First President's attention to the Nurani, Nuroni fund, legal documents issued by the President Sh.M. Mirziyoyev regarding the social protection of the Nurani, wisdom of the great about parents, our Nurani society «Golden Fund», New Attention to intellectuals in Uzbekistan, intellectuals' hour in schools.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ СТАБИЛЬНОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ И ДУХОВНОЙ СРЕДЫ В УЗ- БЕКИСТАНЕ И РОЛЬ СВЕТИЛЬНИКОВ В ВОСПИТАНИИ ТВОРЦЕВ ТРЕТЬЕГО ВОЗ- РОЖДЕНИЯ

Ахмедов Зоир Рахмонович,

*Джизакский областной отдел дошкольного и школьного образования Принадлежит Ш.
Рашидовскому райотделу 49-й школы, заместитель директора по делам молодежи и духовным
делам*

*Аннотация: Основываясь на том значении, которое наша страна придает интеллигенции после обретения независимости, и на опыте узбекской государственности, мы верим, что мо-
литвы старейшин непременно будут приняты, а их уважение будет восстановлено в сегодняш-
нюю эпоху глобализации. , их жизненно важную роль в обучении молодежи в Новом Узбекистане,
используя свой опыт и показывая, что, следуя их учениям, они превзойдут свое место в обществе
и правительстве.*

*Ключевые слова: Нурони, внимание Первого Президента к Нурани, фонд Нурони, правовые
документы, изданные Президентом Ш.М. Мирзиёева о социальной защите нурани, мудрости ве-
ликих о родителях, нашем нуранийском обществе «Золотой фонд», Новом внимании к интеллиген-
ции в Узбекистане, часе интеллигенции в школах.*

*Kirish. Jahonda inson huquqlari, erkinlari va manfaatlarini ta'minlash, demografik holatdan kelib
chiqib, turli mintaqalardagi aholining ijtimoiy muxofaza qilish choralarini kuchaytirish, global iqlim
o'zgarishlari sharoitida zaruriy oziq-ovqat mahsulotlar taqsimotini hal etish, nisbatan ijtimoiy ko'makka
muhtoj bo'lgan bolalar va keksalarni qo'llab-quvvatlash sohasiga katta e'tibor berilmoqda. Ushbu
dissertatsiya avvalo davlatimiz taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari, O'zbekiston Respublikasi ichki*

siyosatining asosiy tamoyillari, ijtimoiy himoya masalalari hamda yurtimizning nuroniylarga bo'lgan e'tibor, borasidagi yondoshuvlari keng va har tomonlama yoritib berishga harakat qilingan. Tadqiqotda davlatimiz rahbari tomonidan chiqarilgan qaror va farmonlarga hamda Vazirlar mahkamasi tomonidan ishlab chiqilgan huquqiy hujjatlar asosiy mayoq bo'lib xizmat qiladi. Xususan, davlatimizda nuroniylarga bo'lgan munosabatlarni o'ziga xos xususiyatlari, mahallada, oilada yoshlar tarbiyasida ularning mehnatlari yuqori baholanib tahlili keltirilgan bo'lib, ularni roziligini olish, yurtimizga, baraka olib kelish hamda farzandlar tarbiyasida ularning ibratli o'gitlari siyosiy jarayonlardagi eng faol harakatga keltiruvchi kuch sifatida ta'kidlanib kelinadi. Adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasini Birinchi Prezidenti Islom Karimovning "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch", "O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida", "Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish-eng oliy saodatdir" kabi asarlari keksalarni ijtimoiy himoyalashning ilmiy tahliliga asos bo'lib xizmat qildi. Keksalarni qadrlash, ularning davlat va jamiyat hayotidagi o'rnini yuqori baholash, an'analarni saqlab qolish va yangi avlodga etkazishdagi o'zni qadimiy manbamiz "Avesto"da, O'rxun-Enasoy bitiklari, Firdavsiyning "Shohnoma", Abu Ali ibn Sinoning "Tib qonunlari", Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri", Amir Temurning "Temur tuzuklari", Alisher Navoiyning "Xamsa" dostonlarida, Kaykovusning "Qobusnoma" asarlarida yoritilgan. Yangi davrda jadid ma'rifatparvarlari M.Behbudiy, M.Abdurashidxonov, A.Fitrat asarlarida ham mazkur masalaga to'xtalib o'tilgan.

Keksalik masalasiga bag'ishlab, tarixiy manbalarda quyidagi jumlar keltiriladi. Jumladan, Kaykovus "Qobusnoma" asarida quyidagilarni yozadi: "Har kishi ota-ona (asli)ning yaxshiligini bilmasa, birovni yaxshiligiga baho berolmaydi. O'z farzanding seni hurmat qilishni istasang, sen ham ota-onangni hurmat qil, chunki sen ota-onang haqiga nima ish qilsang, farzandlaring ham senga shunday ish qiladi".

Rizouddin ibn Faxriddin "Ilmi axloq" kitobida: "Naqadar baxt va martabalarga erishgan bo'lsangizda, ota-onalaringizni hech vaqt unutmangiz! Ularga itoatli bo'lib hurmat qilingiz! Nasihatlarini tinglab, rizoliklarini olingiz!" deya uqtirgan.

Birinchi Prezidentimizni alohida e'tibori va g'amxo'rliqi tufayli yoshi ulug' insonlarni ijtimoiy muhofaza qilish, ularni moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlash, turmush darajasini yaxshilash inson manfaatlarini ustuvor bo'lgan davlatimiz siyosatida muhim yo'nalishlardan biri sifatida belgilab olindi. XXI asr- intellektual qadryatlar ustuvorlik qiladigan asr ekanligini e'tiborga olgan holda yigit va qizlarni har tomonlama barkamol shaxslar etib shakllantirish yurtimizda muhim vazifa qilib belgilangan. Bugungi kunda milliy qadryatlar, urf-odatlar, udumlar va an'analari, milliy ma'naviyat arkonlariga qiziqishni, yoshlarimiz dunyoqarashida iymon-insofilik, andishalilik, odoblilik, iffatlilik, mehr-oqibatlilik, sadoqatlilik, qilinayotgan har bir ish uchun mas'uliyatlilik singari yuksak insoniy fazilatlarini yanada shakllantirish dolzarb masala bo'lib turibdi. Bu esa nuroniylarni yoshlar hayotida mavjud bo'layotgan echimga o'ta mas'uliyat bilan yondashishga, yoshlar o'rtasida mafkuraviy ishlar samaradorligini yanada oshirishga undaydi. Yoshlarni turli salbiy illatlardan himoya qilishning eng muhim yo'li ularni milliy g'oyamiz tamoyillari asosida tarbiyalashdir. Bu haqda Birinchi Prezidentimizning 2006 yil 25 avgustdagi 451 –sonli "Milliy g'oya targ'iboti va ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish to'g'risida" gi qarorida ta'kidlanganidek, xalqaro maydonda mafkuraviy, g'oyaviy va axborot kurashlari yanada keskinlashib borayotgan hozirgi davrda yoshlarni keksa avlod jasorati, hayoti va faoliyati namunasi misolida turli mafkuraviy xurujlardan himoya qilish, yoshlarimiz ongiga tevarak-atrofdan sodir etilayotgan voqealarga xushyor va ongli munosabati shakllantirish, mamlakatimiz obodligi, xalqimiz tinch-osoyishta hayoti uchun mas'uliyat hissini yanada oshirish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Shuning uchun ham Birinchi Prezidentimiz 2010 yilni "Barkamol avlod yili" deb e'lon qilishlari urush va mehnat faxriylarini yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarsi tamoyillarini qaror toptirish, ularni giyohvandlik, axloqsizlik, chetdan kirib kelayotgan harxil zararli ta'sirlardan, "ommaviy madaniyat" niqobi ostidagi tahdid va xatarlardan asrashda muntazam ishtirok etishga chaqirgan. Nuroniylarni yosh avlod tarbiyasida jamiyat va davlat boshqaruvida o'zni va rolini oshirish maqsadida, jumladan; O'zbekiston faxriylarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash "Nuroniy" jamg'armasi Samarqand viloyati bo'limi kengashi respublika Ma'naviyat targ'iboti markazi va "Kamolot YOIH" Samarqand viloyati bo'limlari kengashi Qo'shma qarori qabul qilingan. Qarorda "Faxriylar mehri-barkamol avlodga" shiori ostida jamoatchilik harakati boshlanganligini ma'lum qilgan. Ushbu harakatda ko'zda tutilganidek keksa avlod vakillarining yoshlar o'rtasidagi o'rtasidagi chiqishlarida ularning jahgohlardagi va front ortidagi qahramonliklari, el-yurtga fidoiyligi va sadoqatini namuna sifatida ko'rsatgan holda asosiy e'tiborni yoshlarni ogohlik va xushyorlikka davlat e'tish, turli diniy ekstremistik guruhlarining g'arazli maqsadlarini ochib tashlash, yoshlar qalbida vatanga muhabbat, yurtga sadoqat, mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida erishilgan ulkan yutuqlar va islohatlarning tub mohiyatini tushuntirish, komil insonga xos fazilatlarini keng targ'ib qilishga alohida e'tibor berilgan. "Faxriylar mehri-barkamol avlodga" jamoatchilik harakatida faol ishtirok etadigan urush va mehnat faxriylari o'zali istiqomat qiladigan turar-joylarda yoshlar bilan ma'naviy-ma'rifiy mavzularda suhbatlar o'tkazib turishlari; giyohvandlik, ichkilikbozlik, jinoyatchilik va qonunbuzarliklarning oldini olishga; mahalla markazi, choyxona va to'y-ma'rakalarda yoshlarimiz qalbida o'z ota-onasiga, oila a'zolariga, tug'ilgan eriga nisbatan mehr tuyg'usini mustahkamlash maqsadida "Oila-muqaddas dargoh", "Vatan oiladan boshlanadi", "Sog'lom avlod-jamiyat boyligi", kabi mavzularda turli mulohazalar uyushtirilishi; ona va bolani ijtimoiy-tibbiy va ma'naviy muhofazasini ta'minlash maqsadida

“Balogʻatga etmagan qizlarni turmushga uzatmaylik”, “Qarindoshga qiz bermang”, “Islom dini va irsiyat sofligi”, “Reproduktiv salomatlik-barkamol avlod mezon” mavzularida maʼnaviy-maʼrifiy tadbirlarda qatnashganlar; “Sogʻlom ona-sogʻlom bola” harakatining mazmun mohiyatini keng ommalashtirish, barkamol avlodni shakllantirishda fuqarolarning tibbiy madaniyati darajasini va savodxonligini oshirishga koʻmaklashganlar. Atoqli adibimiz Oybek yozganidek, “tuproqʻida oltin gullaydigan” Oʻzbekiston diyori azaldan betakror tabiati, oʻzining zukko, fozil kishilari, qoʻli gul hunarmandlari, olimu shoirlari bilan maʼlum va mashhur boʻlgan. Ana shu maskanda bir guruh avlodlar, ahil va inoq yashab, yoshu-qari, jamiki inson zoti eʼzoz va qadr topib kelgan. Jumladan; bu haqda-“Inson qadrlangan yurtga Allohning rahmati yogʻiladi” [1,3]-deydi, Oʻzbekiston musulmonlari idorasi raisi, muftiy Nuriddin Xoliqnazarov. Hurmatli Prezidentimizning har bir nutqi va mahallalarda aholi bilan uchrashuvlarida aytgan soʻzlarida eng oliy maqsad-odamlar oʻz hayotlaridan bugun rozi boʻlib yashashlari lozimligi, mamlakatimizda oʻtkazilayotgan islohatlarning barchasi ana shu maqsadning amaliy roʻyobi ekanligiga alohida urgʻu beriladi. Jumladan, bu haqda Hurmatli yurtboshimiz Sh.Mirziyoyev quyidagi fikrlarni keltiradi; “Inson qadri biz uchun qandaydir mavhum, balandparvoz tushuncha emas. Inson qadri deganda, biz, avvalo, har bir fuqaroning tinch va xavfsiz hayot kechirishini, uning fundamental huquq va erkinliklarini taʼminlashni nazarda tutamiz. Inson qadri deganda, biz har bir fuqaro uchun munosib turmush sharoiti va zamonaviy infratuzilma tashkil etishni, malakali tibbiy xizmat koʻrsatish, sifatli taʼlim, ijtimoiy himoya tizimi sogʻlom ekologik muhit yaratib berishni tushunamiz”. [2,1]

2021 yil 6 noyabr kuni yangi saylangan Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bagʻishlangan Oliy Majlis palatalari qoʻshma majlisidagi maʼruzasida “Keksa avlod vakillariga eʼtibor va gʻamxoʻrlik koʻrsatish, ularni har tomonlama eʼzozlash-xalqimizning azaliy qadriyatidir. Ana shunday noyob fazilatni asrab-avaylash, farzandlarimizni shu ruhda tarbiyalash-barchamizning muqaddas burchimizdir” [3,2] deya taʼkidlab oʻtilgandi. Eng asosiysi, barcha sohalarida shiddat bilan olib borilayotgan islohotlardan koʻzlangan ustuvor maqsad-xalqni rozi qilish, aholi farovonligini oshirish ekani haqiqat. Bugun yoshi ulugʻ insonlar va ijtimoiy himoyaga muhtoj odamlarga boʻlgan eʼtibor va gʻamxoʻrlik har qachongidan ham yuqori bosqichga koʻtarilgani, har bir nuroniyning kundalik hayot tarzida oʻz aksini topayotgani ayni haqiqat. Prezidentimizning shaxsiy tashabbusi bilan yoshi ulugʻ insonlarga ulugʻ insonlarga hurmat-ehtiram, izzat-ikrom koʻrsatish, nuroniylarni ijtimoiy himoya qilish, salomatliklarini saqlash, ular uchun barcha sharoit, imkoniyat va imtiyozlarni yaratib berish davlat siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biriga aylandi. Jumladan, davlatimizda “keksalarni har tomonlama qoʻllab-quvvatlash, ularni eʼzozlashga qaratilgan amaldagi 20 ga yaqin qonun hujjatining ijrosi izchil taʼminlanib kelinmoqda. Eng asosiysi, oʻtgan besh yil ichida yoshi ulugʻlar, imkoniyati cheklangan fuqarolar va yakka yolgʻiz keksalarga koʻrsatilayotgan tibbiy-ijtimoiy yordam darajasi va sifati keskin yaxshilandi”. [4,1] Demak, yuqoridagi qabul qilingan qonunlardan koʻzlangan asosiy maqsad nuroniylarimizning jamiyat va davlat hayotidagi ijtimoiy faolligini yanada oshirishda asqotmoqda.

“XX asrning 80-yillarigacha tugʻulganlarga havas qilaman. Nega deysizmi? Chunki:

- ular internetdan topilgan emas, haqiqiy doʻstlar bilan oʻynab ulgʻayishdi;
- darslardan soʻng koʻchada oʻynash, telefon yoki kompʻyuterga termulishmadi;
- chanqaganda qadoqlangan idishlardan emas, joʻmraklardan suv ichishdi;
- bitta suv idishdan toʻrt kishi foydalansa ham, infektsiya yuqtirib olishmadi;
- har kuni osh eyishsa ham, semirib ketishmadi;
- poyabzalsiz oʻynashsa ham, oyoqlariga hech narsa qilmadi;
- ota-onalari ularning sogʻligidan xavotir olib parhez qildirmadi, vitamin ustiga vitamin, dori ustiga dori ichirmadi;
- oʻyinchoqlarni oʻz qoʻllari bilan yasashdi, zavqlanib oʻynashdi;
- oilalari kambagʻal boʻlsa ham, ular mehsiz qolishmadi, halovatda yashashdi;
- tushgan suratlari oq-qora boʻlsa ham, xotiralari turfa rangli edi;
- turli texnikalari, qoʻl telefonlari, internet yoʻq, biroq ulfatlari rostakam, suhbtleri qaynoq qaynoq edi;
- doʻstlarining uylariga istagan paytida borib, birga taomlanib ketaverishardi;
- hozirgi yoshlarning olamidan keskin farq qiladigan, boshqacha tuygʻular, qirindoshlik aloqalari, oʻzaro mehr-oqibat, silai rahmga yoʻgʻrilgandi, ularning hayoti;
- keksa avlodga, umuman, kattalarga hurmat saqlagan, ulugʻlarining nasihat va koʻrsatmaalarini dasturilamal bilgan avlod edi...” [5,4]

Nuroniylar Prezidentimiz olib borayotgan inson qadriini ulugʻlashga qaratilgan oqilona siyosat, ayniqsa oʻzlariga koʻrsatilayotgan yuksak eʼtibordan mamnun boʻlib, bugungi hayotlaridan rozi va minnatdor boʻlib, izchil amalga oshirayotgan tarixiy islohotlarni amalga oshirishda oʻz hissalarini qoʻshib kelmoqda. “Insonning qadriini ulugʻlashga barcha davrlarda va barcha baddiy, ilmiy hamda diniy manbalarda asosiy eʼtibor berilgan. Shu jihatdan olganda Oʻzbekiston mustaqillikni qoʻlga kiritganidan keyin bunga alohida eʼtiborni qaratdi”. [6,2] Oʻzbek tilining izohli lugʻatida “nuroni” soʻziga shunday taʼrif berilgan: “yorqin, porloq, nurli, nurli; fayzli, istarasi issiq”. [7,1] Yana eʼtirof etilishicha, bu kalom yuzidan nur yogʻilib turadigan, fayzli keksalarga nisbatan qoʻllaniladi. Soʻnggi yillarda bir qator qonunosti hujjatlari qabul qilindi. Jumladan, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 18 fevraldagi PQ-4602-son “Oʻzbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qoʻllab-quvvatlash vazirligi faoliyatini tashkil etish

to'g'risida"gi Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 10 avgustdagi 237-son "Keksalar va nogironlarni manzilli ijtimoiy himoya qilish va qo'llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi, 2020 yil 15 apreldagi 228-son "O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi faoliyatini tartibga solish sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi, 2021 yil 5 martdagi 122-son "Aholini ijtimoiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish hamda sohaga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorlari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar respublikada keksalarni ijtimoiy himoyalash siyosati mazmun-mohiyatini o'rganishda muayyan darajada xizmat qiladi. Tariximiz guvoh, duogo y keksalarni qadrlash ishlarimiz omad kaliti hisoblangan. Jumladan, "Sohibqiron har doim musulmon ruhoniylarining barcha namoyondalari bilan o'ta do'stona munosabatda bo'lgan. Bu unga otasidan o'tgan hislat edi. Padari buzurkvori Tarag'ay islomda taqvdor bo'lib, ko'p vaqtini darveshlar bilan o'tkazardi. Chig'atoy ulsining nufuzli beklaridan biri bo'lgan bu bahodir shayx Shamsiddin Kulolni o'ziga pir tutgandi. Sohobqironning ham bu pirga ixlosi juda kuchli bo'ldi". [8,31] Amir Temur bobimiz ulug' pirlar duosiga ishongan. Temur bobimiz piri murishidlar, ma'naviy ustozlarga o'z saroyining to'ridan joy bergan. U har vaqt o'zi ham shariat qonun-qoidalariga qat'iy amal qilgan. Jumladan, "tarixchi Ibn Arabshohning qayd etishicha, shayx Shamsiddin Kuloldan olgan duosini Sohobqiron doimo o'z muvaffaqiyatlarining eng birinchi sababi deb bilgan. Amir Temur pirlaridan biri, asli Makka shahridan bo'lgan Sayyid Baraka 1370 yilda Balx qal'asi egallanishidan oldin Temurning oldiga keladi. Ulug' shayx Temurga hokimiyat ramzi hisoblangan nog'or ava bayroq tutqazib, uning porloq kelajagidan bashorat qiladi. Bundan tashqari, Sayyid Baraka o'z duosi bilan Sohobqironning g'animlariga qarshi kurashda ham uni qo'llab-quvvatlaydi". [8,31] Masalan, Ibn Arabshohning ma'lumot berishicha, 1391 yilda o'rta asrlardagi eng yirik janglardan biri-Qunduzcha jangi oldidan Sayyid Baraka duo qilib, omad tilagani uchun Amir temur undan g'oyatda mamnun bo'lgan. 1391 yil 18 iyun-jang kuni erta tongda Sohobqiron qo'shini ko'z o'ngida otdan tushib, Allohdan madad tilab ikki rakat namoz o'qiydi. Har ikki tomomndan 500 mingga yaqin jangchi ishtirok etgan muhoraba Sohobqiron g'alabasi bilan yakunlanadi.

Birinchi Prezidentimiz o'zini "Yuksak ma'naviyat –yengilmas kuch" asarida oila haqida quyidagi fikrlarni keltiradi: "Hammamizga ayon bo'lishi tabiiyki, oila sog'lom ekan- jamiyat mustahkam, jamiyat mustahkam ekan -mamlakat barqarordir".[9,58] Demoqchimizki, ana shu jamiyat tayanchi bo'lgan mahalladagi nizoli oilalarni hayotini barqaror qilishda nuroniylarni ham hissassi katta. Mamlakatimizda keksalik va u bilan bog'liq ijtimoiy jarayonlarga jamiyat rivojlanishining muhim ijtimoiy masalasi sifatida qarab kelinmoqda. Yoshli ulug' insonlarga hurmat-ehtorom, mehr-oqibat ko'rsatish, ma'naviy hayotimiz va qadryatlarimizning ajralmas qismidir, ularga ko'rsatilayotgan alohida e'tibor, yuksak ma'naviyat belgisidir. Buyuk bobimiz, she'riyat mulking sultoni Alisher navoiy aytganidek: "Ota-onalarni hurmat qilish farzandlar uchun majburiyatdir. Bu ikkisiga xizmatni birdek qil, xizmatning qancha ortiq bo'lsa ham, kam deb bil. Otang oldiga boshingni fido qilib, uning boshi uchun butun jismingni sadqa qilsang arziydi. Ikki dunyoing obod bo'lishini istasang shu ikki odamning roziligini ol". [10,6-7] Bugungi Yangi O'zbekiston diyorida keksalarimizning hurmatini joyiga qo'yish,sermazmun hayoti va boy tajribasini keng targ'ib etish, ularning har biri davlat va jamiyat e'tiboridan chetda qolmasligi, o'zini yolg'iz his etmasligini uchun bor imkoniyatlarni ishga solishimiz ayni vaqti deb o'ylaymiz. So'zimizni quyidagi jumlar bilan yakunlaymiz "Keksalarni asrang-ularning duolari sizni asraydi" yoki bo'lmasa "Yo'ldoshing keksa bo'lsa, safaring bexatar bo'ladi". [10,18] Xulosa o'rinda, bugun dunyoda keskin kurash va raqobat hukm surayotgan, manfaatlar to'qnashuvi kuchayib borayotgan globallashuv sharoitida milliy o'zlik va ma'naviy qadryatlarga qarshi tahdid va xatarlar tobora ortib, yoshlar ongini egallashga bo'layotgan urinishlardan barchamiz yaxshi xabardormiz. Bunday tahlikali vaziyatdan, birinchi navbatda,yoshi ulug' insonlar ogoh va hushyor bo'lib, yosh avlodni to'g'ri yo'lga boshlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

- 1.Yangi O'zbekiston. Davr nafasi 2022 yil 29 yanvar, 20-son
- 2.Nuroni ijtimoiy, ma'rifiy, ommabop gazeta 2022 yil 2 fevral №5 (1117) Shavkat Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
3. Nuroni ijtimoiy, ma'rifiy, ommabop gazeta 2022 yil 26 yanvar №4 (1116) Yurt ravnaqiga mas'ullik burchi.
4. Nuroni ijtimoiy, ma'rifiy, ommabop gazeta 2022 yil 19 yanvar №3 (1115).
5. Nuroni ijtimoiy, ma'rifiy, ommabop gazeta. 2021 yil 27-Oktabr №42 (1104) "XX asrda tug'ulganlar"
6. Jizzax haqiqati 2022-yil 16 aprel, Shanba. №31 (6284) Nurli manzillarni ko'zlagan g'oya Botir Uzoqov
7. Nuroni ijtimoiy, ma'rifiy, ommabop gazeta 2021-yil 13-Oktabr №40 (1102) Piru badavlatlar ulug'langan yurt yoxud mamlakat nuroniylarining ilk qurultoyi maqomidagi tadbir.
8. Mahalla gazetasi 2020 yil №18 1912-1915) Amir Temur Haj ziyoratiga borganmi?
9. I.Karimov "Yuksak ma'naviyat –yengilmas kuch" Toshkent "Ma'naviyat" 2008 y
- 10.. O'zbekiston Respublikasi "Tasviriy oyna" ijodiy uyshmasi Keksalarni e'zozlab, duosini olaylik! Tavsiyalar "Extremum-Pres" Toshkent-2015

JALOLIDDIN MANGUBERDI HAYOTINING ARAB VA FORS TILIDAGI MANBALARDA YORITILISHI TO'G' RISIDA MULOHAZALAR

Toirov Akobir Olimjon o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, Tarix instituti kichik ilmiy xodim

Annotatsiya: Mazkur maqolada Xorazmshohlar (Anushtegini 1097-1231) saltanatining so'ngi hukmdori sulton Jaloliddin Manguberding hayoti va faoliyatiga oid ma'lumot beruvchi arab-fors manbalarining tavsifi va tahlili keltiriladi. Jaloliddin Manguberding hayoti va faoliyati mazkur manbalarda qay darajada yoritilgan va uning shaxsiyatiga mualliflarning yondoshuvi ilmiy tahlil asosida bayon etiladi.

Kalit so'zlar: Jaloliddin Manguberdi, "Siyrat as-Sulton Jaloliddin Mangburni", "Al-Kamil fi-t-tarix", "Tarixi Jahonkusho", «Taboqati nosiriy», «Jome ut-tavorix», "Tarixi guzida", "Tarixi Vassof".

ЗАМЕЧАНИЯ ОБ ОСВЕЩЕНИИ ЖИЗНИ ДЖАЛАЛИДДИНА МАНГУБЕРДИ В АРАБСКИХ И ПЕРСИЯЗЫЧНЫХ ИСТОЧНИКАХ

Тоиров Ақобир Олимжон ўғли

Академия наук Республики Узбекистан, младший научный сотрудник Института истории

Аннотация: В данной статье описываются и анализируются арабско-персидские источники, дающие информацию о жизни и деятельности султана Джалалиддина Мангуберди, последнего правителя хорезмшахов (Ануштегинидов 1097-1231). Степень охвата Джалалиддина Мангуберди в этих источниках и подход авторов к его личности описываются на основе научного анализа.

Ключевые слова: Джалалиддин Мангуберди, «Сийрат ас-Султан Джалалиддин Мангбурни», «Аль-Камил фи-т-тарих», «Тарихи джахонкушо», «Табокати носирий», «Джами ат-таварих», «Тарихи Вассаф».

THE COVERAGE OF JALALIDDIN MANGUBERDI'S LIFE IN ARABIC AND PERSIAN LANGUAGE SOURCES

Toirov Akobir Olimjon ugli,

Junior researcher at the institute of history of academy of sciences of the republic of Uzbekistan

Annotation: This article describes and analyzes the Arabic-Persian sources that provide information about the life and work of Sultan Jalaliddin Manguberdi, the last ruler of the Khorezmshahs (Anushtegini 1097-1231). The extent to which Jalaliddin Manguberdi is covered in these sources and the authors' approach to his personality are described on the basis of a scientific analysis.

Keywords: Jalaliddin Manguberdi, "Siyrat as-Sultan Jalaliddin Mangburni", "Al-Kamil fi-t-tarikh", "Tarihi jahonkusho", "Taboqati nosiriy", "Jami at-tavorih", "Tarihi guzida", "Tarihi Vassaf".

Kirish. Tarixiy tadqiqotlarda manbalarga murojat qilish, shu jumladan yozma manbalar asosida yaratilgan ilmiy ishlar barcha davrda qiymati yuqori bo'lgan. 2022 yil fevralda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qadimiy yozma manbalarni saqlash va tadqiq etish tizimini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi qarori ushbu yo'nalishdagi ishlarni yanada yuqori pog'onaga ko'tarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Turon o'lkasining mo'g'ullar istilosi yoritilgan manbalarining deyarli barchasida so'nggi Xorazmshoh sulton Jaloliddin Manguberdi (1198-1231) haqida ma'lumotlar keltiriladi. Jaloliddin Manguberdi haqidagi ma'lumotlarning aksari bizgacha arab va fors tilli manbalar orqali etib kelgan va bu asarlar Jaloliddin Manguberdi hayotligi davrida yoki uning vafotidan so'ng yaratilgan. Quyidagi manbalarning mualliflari tasvirlayotgan voqealarga guvoh bo'lganligi, yoki davriy jihatdan Jaloliddin zamoniga yaqin bo'lganliklari uchun ham ulardagi ma'lumotlar obyektivlik, tarixiylik va boshqa tarixiy tamoyillar nuqtai nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

XIII – XIV asrlarda yozilgan arab va fors manbalarga e'tibor qaratsak, ularda mo'g'ul bosqinchilarining ham mahalliy aholining joniga, ham uning moddiy boyliklariga nisbatan keltirgan zararlari mazkur asarlar mualliflari tomonidan atroflicha yoritilgan. Bunda tarixchilarning aksariyat qismining bu vaziyatga munosabatlari salbiy ko'rinishda bo'lganligi tabiiy hol. Mo'g'ul hukmdorlari tomonidan esa bunday voqealar bayoni hech qanday qarshi harakatlarga sabab bo'lmagan, aksincha,

ularning shavkatiga yana bir bor urg'u bergan deya qabul qilingan.

Shihobiddin Muhammad ibn Ahmad ibn Ali ibn Muhammad Nasaviy (vafoti hijriy 647, milodiy 1249/50 y.) Niso viloyatida dunyoga kelgan. Uning qalamiga mansub "Siyrat as-Sulton Jaloliddin Manguburni" asari Jaloliddin Manguberdi shaxsi tarixi bo'yicha yozilgan yagona manba hisoblanadi. To'g'ri asar to'liq so'ngi Xorazmshoh haqida emas, ya'ni asarning dastlabki 19 bobi (zikri) mo'g'ullar davlati va Xorazmshohlar davlati haqida bayon qiladi. Ammo, keyingi voqealar rivoji aynan Jaloliddin Manguberdi hayotiga oid voqealilar asosida yozilgan. Muallif asar bosh qahramoni bilan 1224 yil, qachonki Jaloliddin Eronga kelganda uchrashadi va uning kotibi sifatida faoliyat olib boradi. Aynan 1224-1231-yillar davomida muallifning ko'rgan kechirganlari asarning katta qismida o'z aksini topadi.

Asarga e'tibor qaratsak voqealar davriyligi xorazmshohlar davlatining so'ngi yillari va Jaloliddin Manguberding faoliyati asosida taxminan 15-20 yillik tarixni o'z ichiga oladi. Asarning yozilish sanalari keyinroq, Jaloliddin vafotidan o'n yilcha keyinga to'g'ri keladi (1241-1242-yillar). Asar arab tilida yozilgan bo'lib bugungi kunda uning ikki nusxa bizgacha etib kelgan. Bir nusxasi bugungi kunda Parijda, ikkinchisi esa Londonda saqlanmoqda. Ushbu ikki nusxadan Parijda saqlanayotgani to'liqroq deya hisoblanadi va asosiy iste'molda shu nusxa asosidagi ishlar birmuncha ko'proq [6:69].

Asarda tabiiy-ki Jaloliddin Manguberdi shaxsi ijobiy yoritilgan va buni muallif Sultonning xizmatida bo'lganligi bilan bog'lanadi. Lekin asosiy qahramon haqida zikr qiluvchi boshqa manbalardan farqli simpatiyalar mavjud emas. Faqatgina shuni aytish mumkin asosiy qahramon hayoti va shaxsiyati bu asarda uning nomlanishiga mos ravishda batafsilroq bayon etilgan.

Jaloliddin Manguberdi hayoti va Turon o'lkasining mo'g'ullar istilosi davriga oid arab-fors mualliflarining asarlari orasida, avvalo zamondoshlari va fathning guvohlari asarlarini tilga olish lozim. Ulardan birinchisi Ibn Al-Asirning (Izzuddin Abul'-Xasan Ali ibn Muhammad al-Jaziri (1160-1233) "Al-Komil fi-t-tarix" asari bo'lib («Mukammal tarix»), muallif tomonidan 1233-yilda yozib tugallangan. Asar arab tilida yozilgan va o'n ikki jildidan iborat bo'lib, unda Turon, Eron va Kavkazning mo'g'ullar istilosi haqidagi ma'lumotlari bilan alohida qiziqish uyg'otadi. Bu asar mo'g'ullar istilosining o'zi haqida va yaqin va O'rta Sharq tarixida bosqinchilik arafasidagi davr haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Asarda sulton Jaloliddin Manguberding bosqinchi mo'g'ullarga qarshi amalga oshirgan ishlari bayoni "619-628-yilgi (hijriy) zikrlar" da keltirilgan. Ularning katta qismi Jaloliddinning mo'g'ullarga qarshi ittifoq tuzish bilan bog'liq voqealar bayoni hisoblanadi.

Ibn al-Asir asarining o'zbek tilidagi to'liq tarjimasini 1901-1907 yillarda Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (1865-1910) rahbarligida arabshunos olimlar tomonidan 12 jildli tarjimasini amalga oshirilgan. Ushbu tarjimaning asl nusxasi va uning bir necha nusxalari Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik instituti fondida saqlanmoqda [8:22].

Alovuddin Otamalik ibn Bahouddin Muhammad al-Juvayniyning (1226-1283) "Tarixi jahonkusho" asarida ham (1260 yilda yozib tugatilgan) sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti va faoliyati yoritilgan. Asar fors tilida yozilgan bo'lib, muallif Xurosonda tavallud topgan. Xorazmshoh haqidagi ma'lumotlar asarning birinchi qismida, Chingizxonning Turonga yurishlari bayonida keltirilgan. Asarning mazkur qismida sulton Jaloliddin Manguberdi hayotiga oid ma'lumotlar asosan uning mo'g'ullarga qarshi janglari (umumiy to'rt marta olib borilgan qarama-qarshilik) bilan bog'liq jumalalarda muallif tomonidan Jaloliddinning jasoratlari e'tirof etiladi. Vaholanki, Juvayniy asosan mo'g'ullar (hulokiylar) qo'l ostida faoliyat yuritgan shaxs hisoblanadi (1247-1283 yillarda kotiblikdan noiblikkacha bo'lgan lavozimlarda faoliyat yuritgan). Bu jihatdan asardagi sulton Jaloliddinning jasoratlari xolisona yoritilgan deya hisoblashga zamin yaratadi. Umuman "Tarixi jahonkusho" asari haqida berilgan ta'riflardan bilish mumkinki, undagi ma'lumotlarda muallifning mansublik jihatlari yaqqol ko'zga tashlan maydi. Ya'ni muallif xolis tarixni bayon qilishga harakat qilgan.

Amerikalik olim D.O. Morgan asarning ingliz tiliga tarjimasiga kirish qismini yozishda muallif va asarga quyidagicha ta'rif beradi "Insoniyat tarixida shiddati va vayronkorligi bilan o'chmas iz qoldirgan Chingizxon va uning imperiyasi haqida, Mo'g'ulistonda tashkil topishidan to' huloikiylarning Erondagi hukmronligini o'rnatilishigacha bo'lgan tarixi mazkur asarda berilganligi bu voqeliklarni faktlar asosida o'rganishga va xulosa qilishga zamin yaratadi. Muallifning xolisona yondoshuvini deyarli har bir ma'lumotda uchratishingiz va guvohi bo'lishingiz mumkin... Asarda mo'g'ullarga qarshi kurashgan sarkarda va xalqlarning qarshiliklarini o'rin olishi mikrotarix uchun qimmatli faktlarga aylanadi"[1:42].

Juvayniyning "Tarixi jahonkusho" asariga yuqoridagi ta'riflarga qarshi fikrlar ham mavjud. Misol tariqasida A.K. D'ossonning quyidagi so'zlarida buni ko'rish mumkin "Afsuski, Juvayniy uo'p joyda o'z zamondoshlarining bevosita taassurotlarini emas, balki keyingi avlod xotiralarini yozadi, natijada uning hikoyasi tafsilotlari, ayniqsa, askarlar va o'ldirilganlar haqidagi ma'lumotlar juda ehtiyotkorlik

bilan qabul qilinishi kerak. Masalan, Buxoro qal'asini 30000 kishi himoya qilishini, ularning hammasi qo'lga olish paytida o'ldirilganligini, bu erda guvohlarning bayonotiga murojaat qilgan Ibn al-Asirda atigi 400 otliq borligini ta'kidlagan. Mo'g'ullar istilosiga qadar bo'lgan Turondagi voqealar, xususan, qoraxitoylar va Xorazmshoh Muhammad o'rtasidagi urushlar haqidagi ma'lumotlarda ham bo'rttirish holatlarini ko'rish mumkin" [11:35-38].

XII-XIII asr Yaqin sharq, Eron, Turon, Xuroson va Shimoliy Hindiston tarixiga oid qimmatli ma'lumot beruvchi asarlardan biri bu «Taboqati nosiriy» hisoblanadi. Muallif Minxochudin Usmon ibn Muhammad Sirochuddin Juzjoniy (1193-1266) bo'lib, u 1245-1265 yillarda Dehlida hukumronlik qilgan Nosiruddin Mahmudshohga bag'ishlab yozilgan. Asar umumiy tarix janrida yozilgan va 23 bobdan iborat va arab tilida yozilgan.

Asarning birinchi qismi 24-bobi Xorazmshohlar tarixiga oid bo'lib, unda anushteginiylar sulolasi vakillarining faoliyati ketma-ketligida yoritilgan. Mazkur bobda sulolaning eng oxirgi sultoni sifatida Jaloliddin Manguberdi tasvirlangan. Kitobning ikkinchi qismida mo'g'ullarning Movarounnahr va Xuroson hududida amalga oshirgan bosqinchiliklari har bir shahar qo'rg'on misolida qisqa bo'lsada berilgan. Asarda yana Chingizxon qo'shni va unga qarshi kurashlar olib borgan sulton Jaloliddin Manguberdi faoliyati bayoni ham keltirilgan [12:450-475].

Asarda Jaloliddinning mo'g'ullarga qarshi barcha ishlarining va Sind daryosi bo'yidagi jasorati bayoni boshqa bu haqida ma'lumot beruvchi asarlardan qandaydir farqli jihatlar mavjud emas. Faqatgina, mazkur asarda sulton Jaloliddinning Xuroson va Shimoliy Hindistonda bosqinchi mo'g'ullarga qarshi ittifoq tuzishga bo'lgan say harakatlari va shu voqealikdagi tarixiy shaxslarning deyarli Nasafiyga teng holda berilgani ahamiyatli. Misol tariqasida asarda Jaloliddinning G'aznaga kelgani haqidagi zikrni aytish mumkin [12:133]. Bu jihat sulton Jaloliddinning shu davrda va hududda olib borgan faoliyatini to'liqroq yozishda yordam beradi. Asarning bugungi kunda to'liq bo'lmagan nusxasi Kalkuttada saqlanadi. Birinchi bor 1863-1864 yillarda Kalkuttada H.G. Rovertiy tomonidan nashr qilingan [5:79].

Jaloliddin Manguberdi haqida keyingi davr arab-fors tarixiy yozma manbalari ichida 1311-yilda yozib tugallangan Rashiddin Fazlulloh ibn Abul-Xayr Ali Xamadoniyni (1247-1318) «Jome ut-tavorih» («Tarixlar to'plami») asari bo'lib, unda nafaqat O'rta Osiyo va mo'g'ullar haqida, balki istilochilik arafasida va undan keyingi dunyoning muhim bir qismi haqida ham ma'lumotlar keltirilgan. Biroq, bu erda ham mo'g'ul hukumdorlarining buyrug'i asosida ish olib borgan muallif (1265-yildan 1316-yilgacha xuloqiylar davlatining turli lavozimlarida faoliyat yuritgan). Vazirlik davrida saroyning asosiy ta'sir doirali shaxsi hisoblangan) ayrim hollarda mo'g'ullarning raqiblarini asossiz tanqid qilib, go'yoki musulmonlarni gunohlari uchun jazolash uchun yuborilgan odil hukmdor sifatida Chingizxon obrazini yaratadi.

«Jome ut-tavorih» asarida Jaloliddin Manguberding mo'g'ul istilochilariga qarshi kurashga sezilarli e'tibor beradi. Shu bilan birga, muallif sulton Jaloliddinning tarixiy obrazini yaratib, Jaloliddinni mo'g'ullarning buyuk raqibi deb ta'riflaydi va bu Juvayniy bayon qilgan qatorlar bilan mos keladi. Sind daryosining bo'yidagi jang voqeasi Juvayniy va Rashiddin bilan deyarli to'liq mos kelishi xarakterlidir, bu esa bu voqeaga o'xshash qarashlarni va Jaloliddinning bu jangdagi qahramonligi oid ma'lumotlarga shubha qoldirmaydi. Chingizxon Jaloliddinning Sind bo'ylab kesib o'tishi ortidan Rashiddin asarida shunday deydi: "Shunday o'g'ilning otasi bo'lsam edi! Agar u bunday jangdan beshikast chiqib, shunday chuqurlikdan najot qirg'og'iga chiqib olishga muvaffaq bo'lsa, undan ko'p ishlar va son-sanoqsiz kulfatlar kelib chiqadi!" - deya o'ziga gapira qoladi.

Rashiddin Fazlulloh «Jome ut-tavorix» asari Jaloliddin Manguberding hayoti va ijodi haqida batafsilroq ma'lumot beradi va uning ijodida Sulton obrazini shakllantiruvchi tafsilotlar katta tarixshunoslik ahamiyatiga ega. Masalan, Rashiddin Sind daryosidagi jang oldidan Chingizxon o'z askarlariga shunday deb buyruq beradi: "Sultonga o'q urmang, uni biror hiyla bilan tiriklayin qo'lga kiritish uchun har qancha harakat qiling!" [7:223]. Chingizxonning bu munosabati, Xorazmshoh har qanday mo'g'ul jangchisi uchun katta sharaf bo'lgan qo'lga olish uchun buyuk sarkarda va munosib raqib bo'lganini hikoya qiladi.

«Jome ut-tavorix» asarining ayrim qismlari S. Katrmer (1836), E. Bloshe (1911), K. Yan (1941), I. Berezin (1858—1888) tomonidan rus, fransuz hamda nemis tillariga tarjima qilingan va forscha matni, so'zboshi bilan chop qilingan. Hozirda o'zbek tiliga qilingan ikkita tarjima ham bor. Ulardan biri shayboniylardan Ko'chkinchixonning (1510—1530) topshirig'i bilan Muhammad Ali ibn Darvish Ali Buxoriy tomonidan qilingan bo'lib, muqaddima va uch jildan iborat. Bu tarjimaning noyob qo'lyozmasi O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik instituti fondida 2-tartib raqami ostida saqlanmoqda. Ikkinchi tarjima esa 1556 yili Niso shahrida Solur bobo ibn Qul Ali tomonidan Urganch hokimi Ali Sultonning (1572 yili vafot

etgan) buyrug'i bilan bajarilgan bo'lib, uning qo'lyozma nusxasi Ashxobodda Turkmaniston Fanlar akademiyasining Til va adabiyot institutida saqlanadi [8:34].

Hamidulloh Ibn Abu Bakr Mustavfiy Qazvinii (1281, Qazvin shahri — vafoti taxminan 1350) — Hulokiylar saroyida moliya ishlari bilan shug'ullangan yirik amaldor bo'lgan. Vazir Rashiddin Fazlulloh qo'l ostida xizmat qilgan. “Tarixi guzida” (“Tanlangan tarix”, 1340 yil) asarini yozgan. unda mo'g'ul elxonlari va Erondagi mahalliy sulolalarning tarixi hamda mashhur kishilarning tarjimai holi, Qazvin shahri va viloyatining batafsil bayoni berilgan.

“Tarixi guzida” asarining 11-bobi Xorazmshohlar davri tarixiga oid bo'lib, bu davr tarixi unda hukmronlik qilgan sultonlarining tarixini yoritish orqali amalga oshirilgan. Ya'ni, Anushtegin G'archoidan to Jaloliddin Manguberdigacha bo'lgan davrda mazkur saltanatda bo'lib o'tgan tarix bayon etilgan. Saltanatning so'ngi hukmdori Jaloliddinning hayoti va faoliyatiga oid qismida, saltanatga valiahd tayinlash bilan bog'liq ma'lumotlarda Nasaviyning asaridagi ma'lumotlar bilan bir xilligini ko'rish mumkin. Shu orqali Muhammad Xorazmshoh davrida saroy ishlarida uning onasi Turkon xotun va qipchoq urug'idan bo'lgan amaldorlarning mavqei katta bo'lganligiga amin bo'lamiz.

Asarda sulton Jaloliddin faoliyatini yoritishda muallif ikki davrga bo'ganligini payqash mumkin. Birinchisi, Jaloliddinning Xorazmdan to Hindistongacha bo'lgan vaqt oralig'idagi (1221-1224) mo'g'ullarga qarshi faoliyati, ikkinchisi, Eron, Ozarbayjon, Yaqin Sharq va Gruziyadagi davri (1224-1231)[3:390]. Birinchi davr bilan bog'liq ma'lumotlar unchlik ko'p emasligini asarda ko'rish mumkin. Bu davrda muallifning eng katta urg'usi bu Sind bo'yidagi qahramonlik bilan bog'liq tarix bayoni hisoblanadi. Ikkinchi davr bilan bog'liq ma'lumotlarga e'tibor qaratsak, u anchagina ko'proq va to'liqroq. Bunda Jaloliddinning Eron, Ozarbayjon va Gruziya hududida amalga oshirgan faoliyatiga aloqador insonlarning nomlarini ko'roq ekanligini ko'rish mumkin.

1910 yili ingliz sharqshunosi E. Braun tomonidan matn va qisqartirilgan inglizcha tarjimasi hamda 1960 yili Abdulhusayn Navoiy asar matnini nashr qilgan. Toshkentda mazkur asarning 3 ta nusxasi saqlanadi [8:49].

Abdulloh Vassofning (Shixobiddin Abdallox ibn Fazlalloh Shiroziy 1265-1329) “Tarihi Vassof” (“Vassof tarixi”) deb nomlangan asarida sulton Jaloliddin Manguberdi va mo'g'ullarining Markaziy Osiyo, Eron va Kichik Osiyoga yurishlariga oid ma'lumotlar keltirilgan. Asar 1312 – yilda xulokiylar homiyli asosida yozib tugatilgan. Bu kitobning muallifi Sharafiddin Abdulloh kotib va shoir bo'lib (Vassof al-Hazreh), 663 yili (1264) Sherozda tug'ilgan va u erda ilm o'rgangan. Keyinchalik xulokiylar saroyi devonida kotib bo'lib ishlay boshlagan. U yozgan asarning to'liq nomi “Viloyatlarning bo'linishi va iqlimlarning taqsimlanishi” deb etirof etilsada, biroq ko'pgina tarixchilar tomonidan mazkur asarning nomi “Vassof tarixi” deb yuritilgan. Asar Juvayniy va Rashiddin asarining davomi sifatida mo'ljallangan, shuning uchun Munke xoni (1250-1259) hukmronligidan boshlangan voqealarni tasvirlaydi.

Shuni alohida qayd etish kerakki, “Tarixi Vassof” asari o'rganilishi qiyin kechgan va ayni damda xulokiylar hamda XIII asr oxiri mintqa tarixiga oid muhim asar ekanligi takidlangan. Rossiyalik sharqshunos olim D.T. Timoxin “Asar tarixnavislik jixatidan murakkab tilda yozilgan va voqealarni tasvirlash uslubi ham shunga mos bo'lib, u bilan ishlashda manbashunosga qiyinchilik keltirib chiqaradi” – deya ta'kidlagan o'z ishida[9:31]. Yana bir tarixchi olim Dabir Siyog'iy bu asarga nisbatan yuqoridagiga o'hshash tarif bergan “Vassof XII-XII asrlar fors tarixshunosligining belgilangan lingvistik va stilistik an'anasini buzib, dabdabali, murakkab bo'g'in, shunday tushunarsiz konstruksiyalarni kiritdiki, hatto forslarning o'zi ham asarini o'qiganda lug'atga murojaat qiladi”[2:34]. Manbada Xorazmshohlar va mo'g'ullar istilosi haqida qisqacha ma'lumotlar keltirilgan. Unda Jaloliddin Manguberding haqida hikoya qilingan bo'lib, muallif Rashiddin va Juvayniyning avvalgi tarixiy asarlariga ergashib, uni etuk sarkarda va jasorat sohibi sifatida tasvirlagan.

Mir Muhammad ibn Sayyid Burxonuddin Xovandshoh ibn Kamoliddin Mahmud Balxiy (Mirxond). Otasi Burxoniddin Buxoroda yashagan zodagon sayyidlari (payg'ambar avlodlari) oilasidan edi. Lekin Balxga ko'chib o'tgan, u erda umr bo'yi yashaganligi ma'lum. Mirxond ham aynan Balxda 1433-yilda tug'iladi. Mirxond vazir va mashhur shoir Alisher Navoiy davrasiga mansub bo'lib, u ko'plab yozuvchilarga, jumladan, Mirxond va nabirasi Xondamirga homiylik qilgan. Mirxond Navoiyning taklifiga binoan “Ravzat us-safo” asarini yozadi. Asar umumiy tarix uslubiyati asosida yozilgan. Asarining IV jildi (Abbosiylar bilan zamondosh bo'lgan sulolalar (asosan Eron, Markaziy Osiyo va Hindistonda)) da anushteginiylar tarixi haqida so'z yuritiladi.

Mazkur sulola vakillaridan eng ko'p Alovuddin Muhammad va Jaloliddin Manguberding davri hamda faoliyati shu sulolaning boshqa hukmdorlariga yoritilgan. Jaloliddin siymosi undan oldingi davrlarda yozilgan aksar asarlardan farq qilmaydi. Uning nomi Juvayniy, Rashiddin va Vassoflarning asarlarida keltirilganidek Chingizxon “soyasida” qolib ketmaydi. “Ravzat us-safo” asarining bugungi

kunda ko‘plab nusxalari mavjud va ularning aksariyati Toshkentda sharqshunoslik institutida saqlanadi.

Xorazmshohlar saltanati Turon va Eron tarixida o‘z davrining qudratli saltanatlaridan edi. Uning so‘ngi sultoni Jaloliddin mo‘g‘ullar bosqinidan so‘ng hayoti asosan janglar va qarama-qarshiliklarda o‘tdi. Uning Xorazm, Xuroson, Shimoliy Hindiston, Eron va Kavkazortida hududlarda meros davlatni qayta tiklash yo‘lidagi faoliyati yuqoridagi sanab o‘tilgan asarlarda berilgan bo‘lsada, ularni tanqidiy o‘rganish va yondoshish lozim. Jaloliddin hayoti yoritilgan arab va fors tilidagi asarlarni tahlili asosida ushbu manbalarda uning shaxsi ko‘p hollarda ijobiy, hatto qahramona gavdalantirilgan. To‘g‘ri Ibn Al-Asir va Juvayniylar o‘z asarlarida Jaloliddinni jizzaki va qiziqqon qilib tasvirlansada, uning qahramonliklarini hech mubolag‘asiz yozib qoldirganlar.

Adabiyotlar

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 10.02.2022 sanadagi “Qadimiy yozma manbalarni saqlash va tadqiq etish tizimini takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” PQ-5186-son qarori. <https://lex.uz/uz/docs/-5854226#-5856231>

Ata-Malik Juvaini. (1958). Genghis Khan: The history of the world conqueror. Transl by, J. A. Boyle, O. D. Morgan. Massachuttes: 422 p.

Siyagi Dabir. (1977). Sultan Jalal ad-Din Kharezmshah. Tehran, “Chope Bobil”. 210 p.

Hamidullah Müstevfi-yı Kazvini. (2018). Tarih-i Güzide. Çeviren. Prof. Dr Mürsel Öztürk. Ankara: 734 sayfa.

Алоуддин Атомалик Жувайний. (2015). Тарихи Жаҳонгушо. Тошкент, “Mumtoz so‘z”. Б 500.

Минхадж-и-Сирадж. Табакат-и-Насири. (1983). Н. Raverty (tr), по истории и историкам средневековой Индии, Нью-Дели, “Библиотека Индика”. Москва: С. 504.

Буриев О., Тошев Н. Жалолиддин Мангуберди. (1999). “Фан” Тошкент: Б. 69.

Рашид ад-Дин. (1952). Сборник летописей: в 1 т./ пер. О.И. Смирнова, Л.А. Хетагуров. М: Т. 1. кн. 2. С. 299.

Собрание восточных рукописей АН РУ. (2000). “Абдулла Кадири”. Тошкент: С. 301.

Тимохин Д.М. (2008). Арабо-персидские источники и историография о хорезмшахе Джалал ад-Дине Манкбурны: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.09 / Тимохин Дмитрий Михайлович; [Место защиты: Ин-т востоковедения РАН]- Москва: С. 186. ил. РГБ ОД, 61 09-7/70.

Тимохин Д. М. (2020). Описание судьбы городов Хорасана и Мавераннахра в годы монгольского нашествия в арабо-персидских географических сочинениях. Вестник ИВ РАН. №3. с.100-112.

Якубовский А. Ю. (1953). Из истории изучения монголов периода XI-XIII вв., в сборнике: Очерки по истории русского востоковедения. Москва: С. 35-38.

2013. قهراقل . ينات و لوالا عزجلا . يرصان تاقبط . نيدلا جارس نب نامثع نيدلا جامنم

ТУРКИСТОН АССРДАН ҚОЧОҚЛАРНИ РЕЭВАКУАЦИЯ ҚИЛИНИШИ

Тўрахўжаев Саидмурод

Андижон давлат университети таянч докторанти

Аннотация: Ушбу мақолада Биринчи жаҳон уруши(1914-1918) ва Россияда очарчилик рўй берган даврларда(XX асрнинг 20-йиллари) Туркистон АССР ҳудудига қочоқ тариқасида келган аҳоли вакиллариининг ўз юртларига реэвакуация қилиниши ҳамда совет большевиклари топшириғи асосида Туркистон ҳукумати томонидан реэвакуация жараёнида амалга оширилган ишлар, яъни қочоқларни реэвакуация қилиш марказларини ташкил этиши, қочоқларни ватанига қайтаришида уларни озиқ-овқат, кийим-кечак ва дори-дармон билан таъминлаш ҳақидаги маълумотлар баён қилинган. Шунингдек, мақолада ўз юртига реэвакуация қилинаётган қочоқларга Туркистондаги қийинчилик шароитида бўлган меҳмондўст аҳолиси томонидан кўрсатилган ғамхўрликлар ва меҳрибонликлар тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар архив манбалари асосида таҳлил қилиниб баён этилган.

Калит сўзлар: қочоқлар, очларга ёрдам комиссияси, эвакуация марказий бошқармаси, му рожаат, реэвакуация, губерния.

РЕЭВАКУАЦИЯ БЕЖЕНЦЕВ ИЗ ТУРКИСТАН АССР

Тураходжаев Саидмурод

Андижанский государственный университет базовый докторант

Аннотация: Аннотация: В данной статье в годы Первой мировой войны (1914-1918 гг.) и голода в России (20-е годы XX века) представители населения, прибывшие на территорию Туркестанской АССР в качестве беженцев, были реэвакуированы в своих стран, и о действиях, проводимых правительством Туркестана в процессе реэвакуации на основании приказа советских большевиков, то есть сведения о создании центров реэвакуации беженцев, обеспечении продовольствием, одеждой и медикаментами беженцам, когда они возвращаются на родину. Также в статье на основе архивных источников анализируются отзывы о заботе и доброте, проявленной гостеприимными жителями Туркестана к беженцам, реэвакуируемым в свою страну в трудных условиях.

Ключевые слова: беженцы, комиссия помощи голодающим, центральное эвакуационное управление, обращение, реэвакуация, губерния.

REEVACUATION OF REFUGEES FROM TURKEY CENTURY

Torakho'jaev Saidmurad

Andijan State University foundation doctoral student

Abstract: In this article, during the First World War (1914-1918) and the famine in Russia (20s of the 20th century), the representatives of the population who came to the territory of the Turkestan ASSR as refugees were re-evacuated to their countries, and the work carried out by the government of Turkestan in the process of re-evacuation based on the order of the Soviet Bolsheviks, that is, information on the establishment of refugee re-evacuation centers, provision of food, clothing and medicine to refugees when they are returned to their homeland. Also, in the article, the comments on the care and kindness shown by the hospitable residents of Turkestan to the refugees who are being re-evacuated to their country in difficult conditions are analyzed based on archival sources.

Key words: refugees, aid commission for the hungry, central evacuation administration, appeal, re-evacuation, gubernia.

Ватанимиз тарихининг совет мустамлакачилиги даври билан боғлиқ саҳифаларига бугунги кун нуқтаи назаридан ҳолисона баҳо бериш долзарб аҳамиятга эга. Маълумки, совет ҳокимияти ва коммунистик партия ҳукмронлиги йилларида тарихчи олимлар Ватан тарихини ҳаққоний ёритишга имкон топа олмаган. Миллий истиқлол йилларида Ватанимиз тарихини ҳолисона, илмий асосда ўрганиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бундан руҳланган тарихчи олимлар совет ҳокимиятининг юртимизда амалга оширган ҳар бир сиёсатини архив ҳужжатлари ва манбалар ёрдамида илмий асослаб, ҳаққоний ёритиб, қўлаб тадқиқот ишларини юзага келтиришмоқда. Хусусан, совет ҳокимиятининг Туркистон АССРда амалга оширган қочоқлар ва болалар реэвакуация сиёсати масаласининг қўлаб жиҳатлари тадқиқотчилар томонидан янги илмий ҳулосаларга асосланган ҳолда ўрганилди. Ушбу мақолада ҳам Туркистондаги қочоқларни ўз юртларига реэвакуация қилиш жараёни ҳақидаги фикрлар архив манбалар ва илмий адабиётлар ёрдамида таҳлил қилиб ўрганилган.

Маълумки, Россия империяси таркибида бўлган Туркистон ҳудудига подшо ҳукумати топшириғига кўра, Биринчи жаҳон уруши даврида Польша, Болтиқбуйи ва бошқа ҳудудлардан

кочок тариқасида келган аҳоли вакиллари жойлаштирилган. Масалан, 1915 йил охирига қадар уруш ҳаракатлари рўй бераётган Польша ва Болтиқбўйидан 70 минг нафар кочок Туркистонга паноҳ излаб келиб жойлашган[1. Б.115]. Бу вақтда Туркистон ўлкаси империя бошқарувида бўлгани боис, келган кочокларни жойлаштириш, озиқ-овқат билан таъминлашга мажбур бўлган. 1917 йилда Россия империяси кулагач, ҳокимиятни совет большевиклари эгаллаган бўлиб, Туркистон ўлкасида ҳам бу жараён давом этган. Большевиклар ҳукумати 1921 йилда Волгабўйи ва Уралолди ҳудудларида ҳосилсизлик рўй бергани туфайли, оч қолган аҳоли вакиллари-ни Туркистонга эвакуация қилган. Бироқ, уюшган ҳолда эвакуация қилинганлардан ташқари, улар орасида уюшмаган ҳолда кочок тариқасида келган аҳоли вакиллари ҳам бўлган. Масалан, 1922 йил апрелда Қозон ва Воронеж губернияларидан Туркистонга оч-кочоклар келган[2. Б.98]. Туркистон ҳудудининг оч-кочокларни қабул қилишга тайёр эмаслиги ҳамда уларни жойлаштириш қийинчиликлари Туркистон ҳукумати ва маҳаллий аҳолиси учун муаммо туғдирган. Хусусан, мустамлакачи ҳукумат келган оч-кочокларни бошпана, озиқ-овқат, кийим-кечак билан таъминлаш мажбуриятини ўлкага юклаган эди.

1918 йил ноябрда Биринчи жаҳон уруши бутунлай тугаган. Натижада давлатлар ўртасида тинчлик шартномалари имзоланиб, ҳарбий асир ва кочокларни ватанига қайтариш жараёни бошланган. Бу вақтда совет ҳукумати РСФСР таркибидаги барча республикаларда, хусусан, Туркистон АССРда ҳам уруш туфайли келиб қолган асирлар ва кочокларни ўз юртига қайтариш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш учун махсус кенгаш ташкил этган. Яъни, РСФСР Халқ Комиссарлар Советининг 1918 йил 23 апрелдаги махсус декретига асосан, Россия ҳарбий ишлари бўйича халқ комиссарлиги қошида “Асирлар ва кочоклар билан шуғулланувчи Марказий коллегия” ташкил этилган[3. Б.107]. Ушбу Марказий коллегия Совет Россияси ҳудудида келтирилган ҳарбий асирлар ва кочок тариқасида келган аҳоли вакиллари-ни ўз юртига реэвакуация қилиш ишларини амалга оширган. Туркистонда ҳам ушбу коллегия бўлимлари ташкил этилиб, ўлкадаги асир ва кочокларни реэвакуация қилиш ишларини бажарган.

1920 йил январь ойидан бошлаб асирлар ва кочоклар билан шуғулланувчи Марказий бошқарув РСФСР Ички ишлар халқ комиссарлиги Марказий эвакуация бўлимига айлантирилган[3. Б.108]. Марказий эвакуация бўлими фаолиятига асосан учта йўналиш;

- Тинчлик битимларини, асирлар ва кочокларнинг реэвакуацияси ҳақидаги халқаро битимларни амалга ошириш;

- Ижтимоий муаммолар кучайиб кетиши билан боғлиқ бўлган ички миграция жараёнларини бошқариш;

- Кочокларини ўз ватанига қайтариш жараёнини ташкиллаштириш кирган.

Ички ишлар халқ комиссарлининг 1920 йил 20 февралдаги қарорига кўра, Марказий эвакуация бўлими РСФСР Ички ишлар халқ комиссарлигини аҳолини эвакуация қилиш бўйича Марказий бошқармасига айлантирилган. 1920 йил 20 мартдаги марказий эвакуация бўлимининг маҳаллий органлари ҳақидаги Низомига кўра, РСФСР Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги марказий эвакуация бўлимининг кичик идоралари сақланган ҳолда тегишли ижро қўмитаси бўлимлари қошида губерния ва уезд эвакуация бошқарувини ташкиллаштириш тартиби тасдиқланган. Туркистонда ҳам асир ва кочокларни реэвакуация қилиш бўйича бошқармалар ташкил этилган.

1920 йил ёзида Болтиқбўйи ва Россия давлатлари ўртасида кочокларни реэвакуация қилиш тўғрисида шартномалар тузилган[4. Б.198]. 1920 йил июль ойида кочокларни режалаштирилган ҳолатда жўнатиш бўйича кўрсатма Туркистон ўлка раҳбариятига жўнатиш, унга кўра, Марказий эвакуация бошқармаси руҳсатсиз ҳеч қайси кочок ёки асир жўнатишмаслиги белгилаб қўйилган. Қолаверса, чет эллик кочокларни ватанига жўнатиш учун навбат ўрнатилиши ва ишчилар, хизматчилар, кексалар, болалар ва ногиронлар ҳам эшолонга рўйхат билан юборилиши кераклиги қайд этилган[5. Б.48]. Кочоклар рўйхатида вилоят фавкулдда қўмитаси руҳсатномаси бўлиши талаб қилинган. Ана шундай талаблар асосида Туркистон ўлкасидан 1920 йил охирига келиб, Марказий эвакуация бошқармаси руҳсати билан Болтиқбўйи давлатларига тегишли 1500 нафар кочок реэвакуация қилинган[6. Б.51]. Марказнинг топшириғига кўра, иқтисодий қийинчилик ва очарчилик гирдобидан қолган Туркистон ҳукумати раҳбарияти кочокларни реэвакуацияси жараёнида ватанларигача етиб бориши учун ўлка маблағлари ҳисобидан озиқ-овқат, кийим-кечак, дори-дармонлар ажратиш ишларини амалга оширган.

1921 йилда Россиянинг қўплаб губернияларида очарчилик жараёнини бошланиши ва совет ҳукуматининг очарчилик оқибатларини бартараф этиш ишларига эътибор қаратиши туфайли кочокларни реэвакуацияси тўхтаб қолган. Бу вақтда Туркистон ўлкасига Волгабўйи ва Уралолди ҳудудларидан очлар оқими келиши бошланган эди. Бироқ, 1921 йил охири ва 1922 йил бошларида Туркистонда ҳам очарчиликнинг бошланиб кетиши ўлкада озиқ-овқат муаммосини кеттириб чиқарган. Натижада, 1922 йил баҳорида Туркистон МИҚ ва ХКС, Туркистон компартияси раҳбарияти ўлкадаги озиқ-овқат етишмовчилиги муаммолари тўғрисида РКП(б) Марказий қўмита раҳбариятига бир неча бор мурожаат қилган. Ушбу мурожаатлар бандида Туркистон ўлкасидаги очарчиликни бартараф этиш учун РСФСР Очларга ёрдам марказий комиссияси то-

монидан чора-тадбирлар ишлаб чиқиш зарурлиги, ўлканинг очарчиликка учраган ҳудудлари аҳолисига озиқ-овқат таъминотида ёрдам бериш кераклиги, қурғоқчиликка юз тутган қишлоқ хўжалигини тиклаш учун маблағлар ажратиш, қолаверса, ўлкага келган қочоқларни тез фурсатда ўз юртиларига реэвакуация қилиш кўрсатмасини бериш зарурлиги қайд этилган[7. Б.81].

Бироқ, большевикларнинг Туркистонда ўрнатилган бошқаруви туфайли, ўлка раҳбарияти ва маҳаллий аҳоли очарчилик ҳудудларидан эвакуация қилинган ва қочоқ тариқасида келган аҳоли вакиллари ботишга мажбур бўлган. Бу даврда Туркистоннинг иқтисодий аҳволи ёмонлашиши ва очарчилик асоратларининг кенгайиб бориши вазиятни борган сари оғирлашишига сабаб бўлган. Бундай вазиятда ўлка раҳбарияти Туркистондаги очарчиликни бартараф этиш учун кўплаб чора-тадбирлар ишлаб чиққан. Хусусан, Волгабўйи ва Уралолди ҳудудларида очарчилик рўй вақтда келган қочоқларни ўз юртига қайтариш, яъни реэвакуация қилиш масаласи ҳам ана шу чора-тадбирлар қаторига киритилган эди. Чунки республика иқтисодий аҳволи ночорланиши ортидан, ўлка раҳбарияти ўз аҳолиси тугул, қочоқ тариқасида келганларни ҳам ботишда қийинчилик ва муаммоларга дуч кела бошлаган. Шунинг учун Туркистон МИҚ ва ХКС раҳбарияти ўлканинг оғир иқтисодий аҳволга тушиб қолаётганини ва очларни озиқ-овқат билан таъминлашдаги қийинчиликларни ҳисобга олиб, Марказий эвакуация раҳбариятига қочоқларни ўз юртиларига реэвакуация қилишни зарурлигини уқтирган[8. Б.63]. Туркистондаги қийинчилик ва очарчилик асоратлари Польша, Болтиқбўйи ва Россиядан келган қочоқларни ўлкадан тез фурсатларда ўз юртиларига реэвакуация қилиниши кераклигини кўрсатган.

1922 йил август ойидан Туркистонга чет давлатлардан келган қочоқларни уюшган ҳолда, расман ўз юртига реэвакуация қилиш бошланган. 1922 йил 12 августдан эътиборан чет эл давлатлари ҳудудларидан келган қочоқларни ўлкадан реэвакуация қилиш билан Туркистон эвакуация бош бошқармаси шуғулланган[9. Б.2]. Бу бошқарма Болтиқбўйи ва Россия ҳудудларидан келган қочоқларни тезроқ ва кўпроқ ўз юртиларига қайтариш ишларини амалга оширган. Аммо илмий адабиётлар ва архив ҳужжатларини ўрганиш натижасида шуни айтиш мумкинки, Туркистонга келган қочоқларни реэвакуация қилиш жараёни кўплаб қийинчиликларни енгиш орқали амалга оширилган. Бунга қуйидаги муаммолар сабаб бўлган. Биринчидан, Туркистондан ўз юртига реэвакуация қилинаётганларни ўз юртида қабул қилиш ва ботиш имкониятини йўқлиги, чунки бу ҳудудларда ҳамон очарчилик давом этаётгани ва қишлоқ хўжалиги тўлатуқис изга тушмаганида эди. Иккинчидан, қочоқ тариқасида келган очлар ва қочоқларнинг айримлари Туркистондан реэвакуация қилинишини хоҳламаганлиги, чунки улар уруш туфайли ўз юртида яқинларидан ажралган, уй-жойи ва хўжалигини йўқотган эди. Учинчидан, Марказ топшириғига кўра, Туркистондан реэвакуация қилинаётганларни яшаш жойига етиб борганига қадар озиқ-овқат ва кийим-кечак билан таъминлаш маҳаллий ҳокимиятга юклатилган, бироқ ўлка бюджетига етарли маблағ йўқ эди.

Туркистон МИҚ ва ХКС раҳбарияти реэвакуация қилинаётган қочоқлар учун имконият даражасида шарт-шароитлар яратиш беришга ҳаракат қилган. Реэвакуация қилинаётганларни озиқ-овқат билан таъминлаш муҳим вазифа ҳисобланган. Бунинг учун Туркистон МИҚ қошидаги ОЁ МК ва унинг вилоятлардаги бўлимлари ҳамда ўлка озиқ-овқат халқ комиссарлиги бор имкониятларини ишга солган. Масалан, 1922 йил сентябрда очарчилик натижасида Туркистонга келиб қолган 2382 нафар оч-қочоқлар Самарқанд вилоятидан ўз юртига, яъни Волгабўйи ҳудудига реэвакуация қилинган. Реэвакуация муносабати билан ўз юртига кетаётганлар Самарқанд вилояти очларга ёрдам комиссияси томонидан Тошкентга етиб олгунича 1 фунтдан нон билан таъминланган[10. Б.1]. Шу билан бирга, кетаётган очларга 6000 рубль маблағ ҳам берилган. Туркистон озиқ-овқат халқ комиссарлиги томонидан берилган кўрсатмага муофиқ, Россиядан келган ҳар бир киши ўз юртига қайтишида 5 пуддан ортмаган ғалла ҳамда ҳар бир оила ўз юртида экиш учун 30 пудгача уруғлик ва емиш учун етарли тарзда ун билан таъминланишига руҳсат берилган[11. Б.17].

Туркистон раҳбарияти очлар ва қочоқлар реэвакуациясини тезлаштириш учун кўплаб чор-тадбирлар ишлаб чиқиш ҳаракатида бўлган. Чунки реэвакуация билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш орқали ўлка раҳбарияти маҳаллий аҳолини очарчилик зулмидан қутқаришга ҳаракат қилган. Ўлкадан Болтиқбўйи ва Россия ҳудудларидан келган қочоқларни ўз юртига реэвакуация қилиш жуда катта қийинчиликлар билан бажарилган ҳамда ўлкада юз берган очарчилик маҳаллий халқни ўз домига тортаётган эди. Бундай қийинчиликларга қарамасдан, 1922 йил сентябр ойида Туркистондан Волгабўйи ва Уралолди ҳудудларига 30-40 минг нафар оч-қочоқлар реэвакуацияси амалга оширилган[12. Б.453]. Масалан, 1922 йил октябрда ҳам ўлкада истиқомат қилаётган 155 нафар очлар Оренбург губерниясига реэвакуация қилинган[2. Б.121]. Реэвакуация тариқасида ўз юртига кетаётганлар Туркистон ўлкаси ҳукумати ва аҳолиси томонидан озиқ-овқат, кийим-кечак ва дори-дармонлар билан таъминланган. Бироқ, Марказ томонидан Туркистондан очлар ва оч-қочоқлар реэвакуацияси секинлик билан амалга оширилган. Туркбошэвак 1922-1923 йилларда Туркистон ва Бухоро республикаларида истиқомат қилаётган чет эллик қочоқларни реэвакуация қилиш билан шуғулланган. 1924 йилдан эса Туркистон қишлоқ хўжалиги кўмитаси ўлкадаги оч-қочоқларни ўз юртига, яъни Волгабўйи ва Уралолди ҳудудларига реэвакуация қилиш ишларини зиммасига олган. Ўрганилган архив манбалари

орқали шуни айтиш керакки, ушбу қўмита ташаббуси билан 1924 йил апрелда Волгабўйидан келган 53 нафар оч-қочоқлар ўз ватанларига реэвакуация қилинган[13. Б.5].

Россиянинг очарчилик рўй берган ҳудудларидан келган оч-қочоқларни уюшган ҳолда ўлкадан реэвакуация қилиниши жараёнида маблағлар топиш маълум қийинчиликларни туғдирган. Марказ томонидан қочоқлар реэвакуацияси учун пул топиш ва ажратиш масаласи ўлка раҳбарияти зиммасига юклатилган. Туркистон ҳукумати раҳбарияти эса турли тадбирларни ташкиллаштириб, маҳаллий халқ орқали пул маблағларини йиққан. Масалан, 1924 йил 31 майда Туркистон МИҚ қошидаги қишлоқ хўжалигига кўмак қўмитаси масъул котиби Тошкент Янги шаҳри ижроия қўмитасига мурожаат қилиб, “5 июнь кuni шаҳар боғида оч-қочоқлар ва қаровсиз болаларни реэвакуация қилиш билан боғлиқ маблағни топиш учун “Халқ сайли” уюштириш”га руҳсат сўраганлиги архив манбаларида қайд этилган[14. Б.20]. Бундан кўринадики, ана шундай тадбирлар уюштириш орқасидан керакли маблағлар топилган ва реэвакуация ишларига сарфланган. Мана шундай тўпланган маблағлар ҳисобидан, 1924 йил июль ойида ўз юртига реэвакуация қилинаётган 534 нафар қочоқлар кийим-кечак, озиқ-овқат ва бошқалар билан таъминланган ҳолда жўнатилган[15. Б.54].

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, 1924 йил июль ойидан ўлкадаги қочоқларни ўз ватанларига реэвакуация қилиш тўхтатилган эди. Чунки ўлгага Волгабўйи ва Уралолди ҳудудларидан келаётганлар оқими ҳамон давом этарди. Марказ ушбу ҳудудлардаги очарчиликка тула барҳам бера олмаганлиги туфайли қочоқлар оқими Туркистонга келиши тўхтамаганди. Бундан кўйидаги мисол орқали айтиш мумкин, 1924 йил 4 ноябрда Туркистон ижтимоий таъминот халқ комиссарлиги Туркистон МИҚ раиси Айтаковга қилган мурожаатида, “ўлгага очарчилик туфайли келиб қолган оч-қочоқларни озиқ-овқат билан таъминлаш борасида катта қийинчиликлар юзага келаётганлиги, уларни вилоятдаги шаҳарлар ва уездларга тақсимланаётганлиги, аммо уларнинг кўпчилиги барибир Тошкентга йигилганига эътибор қаратиб, ҳозирги кунда уларнинг сони 1000 дан ортиқ ва улардан 500 га яқини аёллар ва болаларни ташкил қилади” дейилган[2. Б.129].

Хулоса тариқасида шуни айтиш лозимки, Туркистон ҳукумати ва халқи Биринчи жаҳон уруши даврида Польша ва Болтиқбўйи давлатларидан ҳамда Россиянинг очарчилик ҳудудларидан келган қочоқларга меҳр-мурувват кўрсатиб озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошпана беради. Туркистон раҳбарияти очарчилик қийинчиликларига қарамасдан, имконият даражасида, барча чора-тадбирларни амалга оширган, ўз саҳоватларини аямаган халқимиз эса ўзига хос бағрикенглик намуналарини кўрсатган. Шунинг учун эвакуация тариқасида келган қочоқларнинг баъзилари Туркистондан реэвакуация қилинишини хоҳламайди. Чунки улар Туркистон халқининг меҳмондўстлиги, меҳрибонлиги, болажонлиги ва ўз ризқини очлар билан баҳам кўрганлиги гувоҳи бўлган ҳамда ўлка ноз-неъматларидан баҳраманд бўлишган эди. Қолаверса, ўзлари очарчилик гирдобидида бўлган халқимиз инсонпарварлик хислатларини намоён қилиб, реэвакуация тариқасида ўз юртига кетаётган қочоқларга озиқ-овқат, кийим кечак, дори-дармон ва бошқа таъминотларда ёрдам беришган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

Матвеев А.М. Зарубежные выходы в Туркестане на путях к Великому октябрю (1914 – октябрь 1917 г.). Ташкент.; “ФАН”, 1977. Стр.115

Расулов А. Туркистон халқи бағрикенглиги. Тошкент.; «Yangi nashr », 2011. –Б.134

Галас Марина Леонидовна. Государственно-институциональная и социальная адаптация репатриантов и реэвакуируемых беженцев в России в 1920-е гг. // Власть. «Отечественный опыт» журнал. 2011, № 4. Стр.107-118

Михайлова Ю.Л. Советско-латвийский договор 11 августа 1920 г.: законодательное регулирование и практика обмена беженцами и оптации.//Петербургский исторический журнал. 2021, № 4. Стр. 167-192

Белова И.Б. Беженцы Первой мировой войны: реэвакуация из Советской России (по материалам Центральных губерний Европейской России). //“EUROPA ORIENTALIS”// Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” journal. 2017, № 8. 47-64

ЎзР МА, Р-621 фонд, 1-рўйхат, 40-иш, 51-варақ

ЎзР МА, Р-17 фонд, 1-рўйхат, 345-иш, 81-варақ

ЎзР МА, Р-621 фонд, 1-рўйхат, 51-иш, 63-варақ

Известия (ТуркЦИК), 9 августа 1921 г.

Туркестанская правда (Ташкент), 26 сентября 1922 г.

ЎзР МА, Р-17 фонд, 1-рўйхат, 749-иш, 17-варақ

ЎзР МА, Р-17 фонд, 1-рўйхат, 350-иш, 453-варақ

ЎзР МА, Р-17 фонд, 1-рўйхат, 954-иш, 5-варақ

ЎзР МА, Р-17 фонд, 1-рўйхат, 954-иш, 20-варақ

ЎзР МА, Р-621 фонд, 1-рўйхат, 97-иш, 54-варақ

МАССОВОЕ ВОССТАНИЕ 1916 ГОДА В ТУРКЕСТАНЕ ПРИМЕРЕ ФЕРГЕНСКОЙ ОБЛАСТИ (ПО МАТЕРИАЛАМ НАЦИОНАЛЬНОГО АРХИВА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН)

*Хасанова Зулхумор Джалолитдиновна,
Докторант(PhD) Самаркандского
Государственного Университета имени Шароф Рашидова*

Аннотация. Статья посвящена о положению в Ферганскую область, 25 июня 1916 года Император Николай II дал указ о Высочайшего повеления «О призыве на тыловые работы». Связи с этим в Туркестане начались беспорядки. Потому что до этого для освобождения от армий платили налоги. Но по указанию Высочайшего повеление все мужчины с возраста от 19 до 43 должны были работать за фронтом. Строит сооружение для фронта. По указанию, из Ферганской области должно было отправиться 50.000 человек. Как было во всем Туркестанском крае, народ Ферганской области тоже был недоволен с этим. И начались массовые беспорядки по всей долины. Изучая архивных документов мы можем увидеть что в Долине 29 местах произошло беспорядки но они все были беспощадно подавлены.

Ключевые слова: Сарты, повеление, восстание, толпа, туземцы, волость, телеграмма, тыл, рабочие, пятидесятники, волостной управитель, железная дорога.

MASS UPRISING IN 1916 IN TURKISTAN IS AN EXAMPLE OF THE FERGANA REGION. (BASED ON THE MATERIALS OF THE NATIONAL ARCHIVE OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN)

*Hasanova Zulkhumor Jalolitdinovna,
Doctoral student (PhD) of the Samarkand State University after named Sharaf Rashidov*

Annotation. The article is devoted to the situation in the Fergana region, on June 25, 1916, Emperor Nicholas II issued a decree on the Highest command «On conscription for rear work.» In connection with this, riots began in Turkestan. Because before that, taxes were paid for liberation from armies. But at the direction of the Highest command, all men from the age of 19 to 43 had to work behind the front. Builds a building for the front. According to the instructions, the Fergana region was to send 50,000 people. As was the case in all of Turkestan, the people of the Fergana region were also unhappy with this. And riots began throughout the valley. By studying archival documents, we can see that there were riots in the Valley of 29 places, but they were all suppressed.

Key words: Sarts, command, uprising, crowd, natives, volosts, telegram, rear, workers, Pentecostals, volost governor, railway.

1916 YIL TURKISTONDA FARG'ONA VILOYATI MISOLIDA OMMAVIY QO'ZG'OLON (O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MILLIY ARXIVI MATERIALLARI BO'YICHA)

*Hasanova Zulkhumor Jalolitdinovna,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti doktoranti (PhD)*

Annotatsiya. Maqola Farg'ona viloyatidagi vaziyatga bag'ishlangan, 1916 yil 25 iyun kuni imperator Nikolay II «orqa ishlarga chaqirish to'g'risida» Oliy buyruq haqida farmon berdi. Bu bilan Turkistonda tartibsizliklar boshlandi. Chunki bundan oldin armiyalardan ozod qilish uchun soliqlar to'langan. Ammo Oliy buyruqning ko'rsatmasiga binoan 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan barcha erkaklar frontda ishlashlari kerak edi. Front uchun inshoot quradi. Ko'rsatmaga ko'ra, Farg'ona viloyatidan 50 000 kishi jo'nab ketishi kerak edi. Butun Turkiston hududida bo'lgani kabi, Farg'ona viloyati aholisi ham bundan norozi edi. Vodiy bo'ylab tartibsizliklar boshlandi. Arxiv hujjatlarini o'rganish orqali biz ko'rishimiz mumkin vodiya 29 ta joy bo'lgan tartibsizliklar ammo ularning barchasi shafqatsizlarcha bostirildi.

Kalit so'zlar: sartlar, buyruq, qo'zg'olon, olomon, mahalliy aholi, viloyat, Telegramma, orqa, ishchilar, elliginchi kunlar, viloyat hokimi, temir yo'l.

Введение. Начало первой мировой войны прикоснулась Средний Азию тоже, в том числе Туркестанского края. В начале войны Туркестанцы начали собирать пожертвования для нужды фронта, обеспечение фронта продуктами питания тоже прешлось на их участь.

Основная причина восстания которой произошло 1916 года по всему Туркестану: во- пер-

вых социально-экономическая жизнь в Туркестане стала ухудшаться из-за войны, во-вторых по всей империи платили дань за освобождение от военной обязанности.

Но несмотря на все это, 25 июня 1916 года, Объявленное ВЫСОЧАЙШЕЕ повеление Военным Министром, О привлечении мужского инородческого населения Империй для работ по устройству оборонительных сооружений и военных сообщений в районе действующей армии, а равно для всяких иных, необходимых для государственной обороны работ.

1) Для работ по устройству оборонительных сооружений и военных сообщений в районе действующей армии, а равно для всяких иных, необходимых для государственной обороны привлеч в течение настоящей войны нижепоименованное мужское инородческое население империи, в возрасте от 19 до 43 лет включительно:

Б) Инородческое население областей Сыр-Даринской, Ферганской, Самаркандской, Акмолинской, Семипалатинской, Семиреческой, Уральской, Тургайской и Закаспийской губерний. [1]

По этому Указанию из Туркестана на тыловые работы должны были отправить 250 тысяч мужчин: из Сырдарьинской области 87 тысяч, Самаркандская область 88 тысяч, Ферганская область 50 тысяч рабочих должны были отправить. Составить списки рабочих должны были волостные управители, аксакалы и пятидесятники. Здесь и начинается вся проблема потому что местные чины за большие взятки оставляли сыновей богатых место них записывали фамилии простых людей которые не могли дать нечего. [2]

Все это привело недовольства народа, местное духовенство в своих проповедях также возбуждало в население недовольство политикой центральных властей. Восстание началось 4 июля 1916 года в Худжанде Самаркандской области. Вскоре оно охватило Самаркандскую, Сырдарьинскую, Ферганскую, Закаспийскую, Семипалатинскую, Смеречинскую, Уральскую областей более чем 10-миллионным многонациональным населением. 17 июля 1916 года в Туркестанском военном округе было объявлено военное положение. [3]

В Национальном архиве Республики Узбекистан сохранилось много документов о восстании народов во всем Туркестанском крае. Имеется дело по областям отдельно. Хочу привести документ по Ферганской области. В этом документе имеется почти вся информация и по всем уездам об происшествии 1916 года.

Литературный обзор. ПОМОЩНИК Начальника Туркестанского Районного Охранного Отделения по району ПОДПОЛКОВНИК Розалин-Сошальский

20 июля 1916 года Город Ташкент Начальнику Туркестанского Районного Охранного Отделения. Доношу, что во исполнение словесного приказа Вашего Высокоблагородия я 12-го июля выехал из города Ташкента в Ферганскую область для собрания на местах сведений относительно учения сартами без порядков связи с делом призыва их в рабочие команды, для земляных работ в тылу действующей армии согласно ВЫСОЧАЙШЕГО повеления от 25-июня сего года, причем исходя из сведений, полученных мною от агентуры района и сведений почеркнутых из официальных источников положение рисуется в таком виде:

В первых числах сего июля была получена на местах телеграмма относительно составления списков туземному населению в возрасте от 19 до 31 года для призыва в рабочие команды с уплатой им вознаграждение за труды от казны. Как только сведение об осуществлении распоряжения правительства о наборе сартов в рабочие команды коснулось до слуха последних сарты благодаря косности, новизны дела и отчасти подстрекательства заволновались и решили на службу в рабочие команды не идти, подозревая что это только уловки начальствующих лиц, в действительности же как только рабочие команды из сартов будут вывезены из пределов Туркестанского края, тотчас им дадут в руки винтовки и пошлют сражаться с немцами.

Волостные управители, старшины и аксакалы оказались на высоте своего призвания и многие кровью запечатлели свою преданность России.

В целях обсуждения и разработки вопроса о привлечении туземного населения Ферганской области к земляным работам в тылу действующей армии, 7-го сего июля в городе Скобелев состоялось Областное Собрание, на котором рассматривались вопросы:

1) О разверстке по уездам поставки на земляные работы от Ферганской области требуемых 50.000 человек и

2) Каким образом фактически осуществит этот набор, причем было решено составить списки мужскому населению области и по распределению по уездам количества подлежащего призыву населения, призыв осуществит при посредстве жеребье метаниям, при этом получается что призыву подлежит приблизительно 1 работник с 5-6 дворов.

10-го сего июля были отпечатано и разосланы по всей области Объявления туземному

населению от Военного Губернатора Ферганской области, изданные на русском и туземном наречиях.

Дальнейшие работы по этому вопросу продолжаются, но в это время в разных местах области возникли беспорядки и 11-го сего июля было получено распоряжение от Ферганского Губернатора о прекращении составления списков для призыва по тыловым, населения в рабочие команды.

Беспорядки в пределах Ферганской области выразились следующим:

АНДИЖАНСКИЙ уезд

В Андижанском уезде по получении надлежащего распоряжения, местный уездный Начальник Полковник Бржезицкий выпустил объявление к туземцам относительно полученного ВЫСОЧАЙШЕГО распоряжения о сформировании из туземного населения края особых рабочих команд, а утром 9-го сего июля собрал туземного в старом городе Андижан в мечети Джами, где объяснил собравшимся в большом количестве сартам смысл последовавшего ВЫСОЧАЙШЕГО распоряжения и заявил, что в дальнейшем уже дело общество спокойно отнестись к этому вопросу и назначит потребное количества рабочих, труд которых будет оплачиваться казной. Толпа загудела и главным образом среди них выделялись студенты местных медресе, которые кричали, что идти на службу не желают. Многие почетные лица пытались успокоить народ, но им не дали говорить, Полковника Бржезицкого тоже не слушали и последний предложив им успокоиться, направился к Начальнику гарнизона с просьбой для поддержания порядка выслать патрули.

Спустя некоторое время получилось сведения, что сарты собираются в старом городе на базаре и сильно возбуждены, куда тотчас направился Уездный Начальник и стал их успокаивать и предлагать разойтись, но они нечего не захотели слушать и из толпы раздавались возгласы, чтобы уездный Начальник дал подписку, что набора не будет, в противном случае грозили устроить резню. [4]

Тогда Уездной Начальник видя что положение обостряется, отдал распоряжение наряду полиции и разъезду казаков уговаривать толпу разойтись и постепенно оттеснить ее, но в это время толпа еще больше заволновалась и бросилась на Пристава Сологуба и наряд городских с целью и обезоружить, полиция стала защищаться, на них посыпались камни, причинившие ушибы как приставу так и многим городским. Толпа несколько как будто стала утихать, но кто-то из толпы крикнул, что у казаков нет патронов и стрелять они не могут что еще больше распалило страсти и толпа с новым остервенением бросилась на казаков, почему было отдано распоряжение стрелять. В результате подобрано 12 человек раненых из них четверо умерли, прочие находятся в больнице под караулом.

10-го июля пред вечером Алтын-Кульский Волостной Управитель Мулла Хакимбек Мулла Рузыбаев, человек преданный России, явился в городе Андижан к Уездному Начальнику, от которого получил пачку объявление и приказание с содержанием последних знакомит население, своей волости и внушит им, что бы никаких беспорядков не было, после чего Хаким Бек уехал в кишлак Дальверзин своей волости. Ночью получилось сведения, что в кишлаке Дальверзин возникли беспорядки, во время которых убит Волостной Управитель Хаким Бек, почему тот час туда выехал Участковый Пристав Капитан Мельников, который донес что в кишлаке Дальверзин на улице были им обнаружены трупы Волостного Управителя Хаким Бека и двух джигитов, все убиты камнями и палками, списки уничтожены, а родственники волостного избиты.

Расследованием установлено, что Хаким Бек в селе Дальверзин собрал сельских старшин, прочел им объявление о призыве населения в рабочие команды, разъяснил содержание такового и предложил последним, в знак ознакомления их с этим делом, приложить из объявления свои должностные печати. В это время некоторые из присутствующих сартов стали кричать что волостной старшина их обманывает и предал русским, произошло перебранка и народ стал собираться, угрожая расправиться с волостным. Видя это он послал одного из бывших с ним стражников дать знать Уездному Начальнику об его критическом положении, другому стражнику удалось спастись, а Волостной с двумя джигитами, после ранив некоторых из нападающих из револьвера, один из них задержан уездным Начальником.

КОКАНДСКИЙ уезд

В Кокандском уезде беспорядки возникли из за составления списков призываемых, агенты гласить что Волостные Управители, их писаря и старшины думали по обыкновению нажиться и на составление списков, для чего за известное вознаграждение стали не вносить в списки сартов, подлежащих внесению в таковые, как например: Араванский Волостной Управитель

Ибрагимжан и его писарь 8-го сего июля пре составлению списков допустили много не правильностей. На рассвете 9-го июля в квартире Волостного Управителя стала собираться толпа, среди которых было много женщин, последние стали требовать выдачи списков и кричат, что рабочие они не пойдут. Дело окончилось тем, что толпа стала бросать камни в Волостного Управителя и писаря, последние стали защищаться совместно с бывшим при них джигитом и в результате все трое были убиты камнями и палками, а списки уничтожены. [5]

11-го июля в Ганжирванской волости толпа сартов собралась к Волостному Управителю с требованиями о выдаче призывных списков. Волостной Управитель скрылся задним ходом стал на лошадь и ускакал, а толпа принялась громить дом волостного. По оповещений о том полиции, тот час явился Уездной Начальник Статский Советник Мадинский с воинской командой и арестовал 130 человек, прочие разбежались.

12-го сего июля в селе Риштан Пристав Качкирского участка разъяснял обществу настоящее положения дело, причем некоторые из присутствующих, главным образом студенты медресе, желая сорвать собрание, стали кричат и подстрекать народ к неповиновению властям. Пристав хотел задержать подстрекателей, но толпа этому воспротивилось и стала наступать на Пристава. В виду изложенного было пушено в ход оружие. В результате было ранено три сарта и арестованы зачинщики в количестве 12 человек, в том числе два студента из туземного медресе.

СКОБОЛЕВСКИЙ уезд

В Скобелевском уезде 8-го июля, по получении от Военного Губернатора Ферганской области распоряжение о призыве туземного населения на котором обсуждался вопрос о порядке составлению списков мусульманскому населению и 9-го того же июля были в этом направлении преподаны соответствующие указания участковым приставам.

10-го июля было разослано и расклеены объявления туземному населению от Военного Губернатора Ферганской области на русском и туземном наречии, разъясняющие ВЫСОЧАЙШЕЕ повеление о привлечение туземцев к земляным работам в тылу действующей армии и в след за этим в тот же день в городе в старом Маргилан собралась толпа сартов тысяч в десять, среди который было не мало женщин. Толпа стала изъяслять свое неудовольствие по поводу призыва в рабочие команды и кричать, что они рабочих не дадут.

13-го июля были получены агентурного характера сведения о волнениях Авалской волости, где в селе Леган бывший народный кази и местной сарт по имени Насыр одели на голову зеленые чалму, собрали в мечеть народ и подстрекают таковой не идти в рабочие команды и оказывать правительственным властям всяческое противодействие. В виду изложенного тот час было послана рота пехоты с пулеметом, но так как собравшаяся толпа обезопасило себя выставлением дозоров, то последние заблаговременно дали знать о приближении войск и мечет в момент подхода роты оказалась пуста, а народ собрался на близ лежащей площади и не желали расходиться, были слышны крики. «ур-ур» и возгласы, что рабочих они не дадут, а лучше дома умрут. Так как увещевания не достигли цели, то был выдвинут пулемет и сделаны приготовления открытию стрельбы. После этого толпа стала расходиться. Арестовано 70 человек из числа зачинщиков и в том числе Насыр, а бывший кази ускакал и разыскивается. Командир роты стрелял в него из револьвера но промахнулся. [6]

1-го июля в 7 часов утра в город Наманган стала собираться толпа сартов, которая, не взирая на просьбы чинов местной полиции разойтись, не только не расходилось но и все увеличивалось, скопилась на площади старого города и стали кричат, что они не желают давать рабочих и требует прекращения составления списков призываемым. Тогда было вызвано полурота от местной караульной команды с пулемётом и Помощник уездного Начальника Капитан Румянцев, в виду отсутствия Уездного Начальника Полковник, Крошков, выехавшего как выше означено в уезд, продолжал в течение трех часов успокоить толпу и просит разойтись, но нечего не выходило толпа принимая угрожающее положение, напирала на полицию и вызывания войска и последним приходилось, то отступать то вновь теснить толпу и занимать прежние места. Наконец после неоднократных предупреждений об открытии огня по неповиновующимся законным требованиям чинов полиции был открыт огонь по толпе стоящей вплотную к войскам и только тогда толпа несколько отхлынула с площади и спряталась по соседним улицам.

При этом во главе толпы находилось много женщин, которые рвали на себя одежды и говорили что, не пустят своих мужей и братьев на войну и что лучше всем умереть дома чем на войне. Народ напирал на войска с криками «ур-ур» и возгласами, что стрелять в них никто не имеет права. Если бы еще промедлил Капитан Румянцев, который и так слишком много времени употребил на уговоры толпы, то полиция и войска были бы смяты. Дело доходило до того, что сарты хватали городских и, пытаясь отнять у них оружие, кричали что они их единовольцы и должны идти вместе с ними, но не противодействовать им. В результате зарегистрировано кроме унесенных, убитых 12 человек и раненых 38. Затем из числа отмеченных палицей под-

стрекателей арестовано и передано следователю, производящему по этому делу следствие, 16 человек.

12-го июля в городе Наманган прибыл Военный Губернатор Ферганской области Генерал-Лейтенант Гиппиус и в тот же день вечером беседовал с собранными почетными сартами, объяснил им мотивы переписи населения и заявил, что собственно таковой нет никакой надобности производит так как от населения будет потребовано известное количества рабочих, подобно тому как собираются рабочие ирригационных работ, приблизительно надо будет поставит одного рабочего с шести дворов, которых казна будет кормит и платит установленную плату. В виду изложенного Губернатор приказал прекратить перепись о чем еще ране последовало телеграмма за подписью Советника Ферганского Областного Правления Полковник Тейха.

Результаты и анализы. Согласно указаний Вашего Высокоблагородия 15-го июля я прибыл в город Скобелев где явился Военному Губернатору Ферганской области Генерал-Лейтенанту Гиппиус и доложил Его Превосходительству что так как Уездные Начальники, вопреки пункту 6 Циркуляра Туркестанского Генерал Губернатора от 13-го июля 1910 года за №928 совершенно игнорирует Районное Охранное Отделение и не сообщают о волнующих население края событиях, происшедших за последние дни в области, в связи с призывом туземного население в рабочие команды, между тем кроме сведений агентурного характера у нас нечего нет и таким образом не представляется возможности не о действительном положении вещей, не приставить соответствующие донесение в Департамент Полиции, то я командирован в Ферганскую область для собрания необходимых по данному вопросу сведений и выяснение действительного положение вещей в крае. На это последовал ответ, что его Превосходительству это известно, а для характеристики дело Его Превосходительство предложил снят копии с посланных телеграмм на имя Туркестанского Генерал Губернатора о положении дел в области и копии полученных по этому делу телеграмм, которые представляются.

При разговоре с Его Превосходительством мною было доложено, что у меня имеется список туземцев Ферганской области, которые по имеющимся в районе агентурным сведениям, возбуждает население к учению беспорядков, в связи с набором в рабочие команды. Дал я доложил что по Вашему приказанию имею в виду, при последствии чинов местной полиции всех этих лиц обыскать, арестовать и если не представится достаточных оснований для привлечения их к уголовной ответственности, то о них будет возбуждено переписка в порядке Положения о Государственной охраны, на предмет высылки их в административном порядке из пределов Края. [7]

Выслушавши Доклад Генерал-Лейтенант Гиппиус приказал мне этот список представить его Превосходительству на зависящее распоряжение что и было мною исполнено 15-го июля за №13.

Закключение. Трудно сказать что в конечном результате выльется нежелания населения давать рабочих, во всяком случае все смотрят на пример больших городов, как то Ташкент, Самарканд, Коканд и д. и если в этих городах рабочие будут поставлены, то и в других местах дело уладится спокойно.

Подводя итог, надо отметить, изучая архивные документы можно увидит что не кто не хотел слышит народ в итоге народ разозлился и начал убивать кто попадал им на руки: управители волостей, пятидесятников и мирза. Если будим смотреть с отрицательной стороны, в итоге восстаний до начало 1917 года были казнены 1.5 тысяч человек. По разным информациям в 1916 года из-за восстание из Туркестанцев были убиты 673 тысяч в том числе ест и женщины. 300 тысяч человек спасся побегом. [8]

Восстание в Ферганскую область тоже было подавлено. 23-августа 1916 года генерал Губернатор Туркестанского края А. Куропаткин дал новое указание по набору на тыловые работы. Мобилизация на тыловые работы продлилось до октябрьской революций. В течений сентября 1916 года до февраля 1917 года из Туркестана были отправлены 123.305 рабочие. Туркестанские рабочие были отправлены такие города как Москва, Петербург, Рязань, Тула, Смоленск, Киев, Одесса, Харьков, Батуми, Сухуми и.д.

Список литературы

R.Shamsuddinov, Sh.Karimov, O'.Ubaydullayev. Vatan tarixi. T-2010

Собрание Узаконений и Распоряжение Правительства. Издаваемое при правительствующем сенате. 6 июля, №182. Отдел первый.

Катюкова Т.В. Восстание 1916 года в Туркестане: документальные свидетельства общей трагедий. Москва-2016г

Национальный Архив Республики Узбекистан Фонд.И-461, Опись-1, Дело-1886. 182-184л

Национальный Архив Республики Узбекистан Фонд. И-461, Опись-1, Дело-1886. 185-187 л

Национальный Архив Республики Узбекистан Фонд. И-461-, Опись-1, Дело-1886. 188-190

Национальный Архив Республики Узбекистан Фонд. И-461-, Опись-1, Дело-1886. 191-194

Иброхим Еркин. Туркистонда 1916 йил исёни хакида баъзи маълумотлар. Турк маданияти журнали. Анкара 68-сон.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLARNING TASHQI SAVDO VA ELCHILIK ALOQALARI

Yo'ldashev Safoxon A'loxon o'g'li,
Namangan davlat universiteti Tarix yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Amir Temur va uning avlodlari davrida temuriylar davlatining tashqi savdo va elchilik aloqalarini yo'lga qo'yilishi va uning rivojlanishining asosiy sabablari, hamda Buyuk ipak yo'lining temuriylar davlatining chet davlatlar bilan savdo va elchilik aloqalarida tutgan o'rni haqida, temuriylar davlatining Yevropa, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari hamda Xitoy bilan birdek savdo elchilik aloqalarining yo'lga qo'yilishi temuriylar davlatining naqadar qudratli ekanligi haqida qisqacha ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlari: Xonbaliq, Shaxali, Nimaopuding, Chen Deven, Chjunguoga, Chjeng Xe, Shachiyeer Aliyi, Siyuan, Sixay, xuandi, Oqrobot.

ВНЕШНЕТОРГОВЫЕ И ПОСОЛЬСКИЕ ОТНОШЕНИЯ АМИРА ТЕМУРА И ТИМУРИДОВ

Юлдашева Саfoxон,
Наманганский государственный университет
Курс истории студент 2 курса

Аннотация: В этой статье рассказывается об установлении внешнеторговых и посольских связей государства Тимуридов при Амуре Темуре и его потомках и основных причинах его развития, а также о роли Великого Шелкового пути в торговых и посольских отношениях государства Тимуридов с зарубежными странами, об установлении торговых посольских отношений государства Тимуридов со странами Европы, Ближнего и Среднего Востока и Китаем. приводятся краткие сведения о том, насколько могущественным было государство Тимуридов.

Ключевые слова: Ханбалык, Шахали, Нимаопудинг, Чэнь Девэнь, Чжунго, Чжэн Хэ, Шачи-ер Алийи, Сиюань, Сихай, Хуанди, Оробот.

FOREIGN TRADE AND AMBASSADORIAL RELATIONS OF EMIR TEMUR AND TEMURI

Yudashev Safakhon,
Namangan State University History direction 2-Stage Student

Abstract: In this article, the main reasons for the establishment and development of foreign trade and ambassadors of the Timurid state under Amir Temur and his descendants, as well as the role of the Great Silk Road in trade and ambassadorial relations with foreign states, brief information about how powerful the Timurid state is the establishment of similar trade relations with European, Near and Middle Eastern countries and China.

Keywords: Honbaliq, Shaxali, Nimaopuding, Chen Deven, Zhunguoga, Zheng He, Shachiyeer Aliyi, Siyuan, Sixay, xuandi, Oqrobot.

XIII asrning o'rtalaridan boshlab Markaziy Osiyoda murakkab siyosiy vaziyat yuzaga keldi. Xususan, Xitoyda tashkil topgan Yuan sulolasining xoqoni Xubilay o'zini Chingizxon taxtining vorisi deb hisoblab, ushbu mintaqa hukmdorlarni o'ziga itoat qilishini talab qiladi. Ammo u o'z talabiga rad javob olgandan so'ng kuch ishlatishga urinib ko'radi. Lekin uning qilgan harbiy harakatlari natija bermadi. Xubilayga qarshi chiqishda O'qtoyning nabirasi Xaydu (1235-1301) faol harakat qiladi. 1294 yilda Xubilay vafotidan so'ng nabirasi Temur Chengzung nomi bilan taxtga o'tirib (1295-1308) buvasining yo'lidan boradi. Lekin uning harakatlari zoye ketgan. Natijada Xitoy bilan G'arb o'rtasi Buyuk ipak yo'li orqali bo'ladigan savdo yo'llari qiyin bo'lib qolgan[1].

XIV asrda bir tomondan Chig'atoy avlodlari o'rtasidagi nizolar kuchaysa, ikkinchi tomondan ular bilan Mo'g'iliston xonlari o'rtasidagi ziddiyatlar avj oldi. Buning ustiga, Markaziy Osiyo xalqlari orasida mo'g'ul hukmdorlariga qarshi harakatlar boshlanib ketadi. Xitoyda ham mo'g'ullar mahalliy xalq qarshiligiga uchradi. 1368 yilda yuzaga kelgan qulay vaziyatdan foydalangan Xitoy amaldorlari va er egalari Yuan sulolasini ag'darib, Min deb ataladigan xonlikni (1368-1644) tashkil qildilar. Mazkur voqealar Buyuk ipak yo'lidagi osoyishtalikni buzib, Turkiston orqali amalga oshiriladigan xalqaro savdo aloqalarni nihoyatda susaytirib qo'ydi. Shu bois Buyuk ipak yo'lining ahamiyati keskin

pasayib ketdi.

1370 yilda Movaraunnahrda Samarqand shahrini markaz qilgan sobiq qiron Amir Temur (1336-1405) davlati tashkil topdi. 35 yilga yaqin davr ichida mazkur davlat doirasi nihoyatda katta hududni o'z nazorati ostiga olganligi hamda Buyuk ipak yo'lining xavfsizligi ta'minlanganligi natijasida bu yo'lda xalqaro savdo aloqalarining qaytadan rivojlanishiga zamin yaratildi. Amir Temurning o'zi ham bu yo'lining rivojlanishiga katta e'tibor berdi. U nafaqat o'z davlati doirasidagi ichki savdo ishlarini, balki xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirish mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi uchun zarur ekanini yaxshi anglagan edi. Shu bois u hokimiyatga kelgan zahoti ichki va tashqi savdo ishlariga katta e'tibor bera boshladi. Avvalo, karvon yo'lining xavfsizligini ta'minlab, ularda karvonsaroylar barpo etish ishlariga alohida e'tibor berdi[2].

Amir Temurning Xitoy xoqoni Taytszuga yo'llagan maktubida "Karvonsaroylararo yo'llar ochildi, yo'llardagi qaroqchilar yo'q qilindi, uzoq yurtlarga boruvchilar o'zlarini xotirjam his etadigan bo'ldi", deb ta'kidlab o'tilgan. Shu bilan birga Amir Temur Vizantiya, Venetsiya, Ispaniya, Fransiya, Angliya kabi Yevropa mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalar o'rnatdi.

Xitoy olimlarining tadqiqotlariga ko'ra, Amir Temur Min xonligining poytaxti Pekin (Xonbaliq) shahriga 8 marta elchilar yuborib, Xitoy bilan diplomatik va savdo aloqalarini rivojlantirgan. Chunonchi, 1387 va 1389 yillari kuzda Mavlono Hofiziy, 1388 yilda Toj ad-Din (Tamuding), 1391 yilda Shoxalil (Shaxali), 1392 yilda Nig'mat ad-Din (Nimaopuding), 1394 va 1395 yillarda Darvish (Dielibeyshi), 1396 yilda Alomat ad-Din (Alamadan) boshchiligidagi Pekinga Amir Temur nomidan elchilar kelgan. Mazkur elchilar orqali sobiq qiron Xitoy xoniga ot, tuya va boshqa narsalar yuborgan. Xitoy xoni esa bular evaziga kumush pul, ipak matolar qaytargan. 1396 yil Amir Temur Alomat ad-Din orqali Xitoy xoniga maktub ham yo'llab, uning yuborgan narsalaridan mamnun bo'lganligini ta'kidlagan. Shu davrda Samarqanddan Pekinga 6 oyda etib borilgan. Kuzda yo'lga chiqqan karvon keyingi yil bahorning oxirida yoki yozning boshida manzilga etib olgan.

Amir Temur vafotidan keyingi 100 yilga yaqin davr davomida Turkistondan Xitoyga 107 marta, shu jumladan 1415-1440 yillari Ulug'bek Mirzo nomidan 22 marta elchilar guruhi kelgan[3].

Xitoy manbalaridan ma'lum bo'lishicha, o'sha zamonda Xitoyning boshqa shaharlariga ham samarqandlik savdogarlar kelib, bozorlarda ot sotishgan. Chunonchi, 1390 yilda erta bahorda Samarqandlik Sho Jo'raali (Shachiyeer Aliyi) Lyangchjou shahrida 670 ta ot sotgan. Mahalliy hokim bu haqda Taytszuga hisobot berib, mazkur savdogarni Pekinga yuborishni so'ragan.

Samarqanddan Xitoyga yuborilgan elchilar bilan birgalikda katta savdogarlar guruhlar ham qo'shilib borgan. Taytszuning Amir Temurga yo'llagan bir maktubida bayon etilishicha, ayrim Samarqandlik savdogarlar Xitoyga kelganidan so'ng vataniga qaytmasdan savdo ishlari bilan shug'ullangan va ayrimlari uy-joy sotib olib bola-chaqali bo'lib qolgan. Min sulolasi qo'shinlari Xitoyning Shimoliyolida yashayotgan tatarlarga qarshi yurishi chog'ida asirga tushib qolganlar orasida bir necha yuz nafar samarqandlik savdogarlar bo'lganligi aniqlangan. Ushbu misollar Amir Temur savdogarlari faqatgina Xitoy hududida emas, balki uning Shimoliyolidagi yaylovlarda ham savdo ishlari bilan shug'ullanganligidan dalolat beradi.

Min sulolasi ham Samarqandga bir necha marta elchilar va savdogarlar yuborgan. Masalan, 1395 yilda Samarqandga Pekindan Bo An boshchiligidagi 1500 kishidan iborat bo'lgan elchi va savdogarlar guruhi, 1397 yilda Chen Deven boshchiligidagi Xitoy elchilari va savdogarlar kelgan.

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Amir Temur davrida anchadan beri to'xtab qolgan Turkiston – Xitoy diplomatik va savdo aloqalari tiklanib, Buyuk ipak yo'li qayta ochiladi. Ammo tomonlarning amalga oshirilgan aloqalari ko'z qarashlari bir xil bo'lmaganligi tufayli Amir Temur davlati bilan Min xonligi o'rtasida yangi g'oyaviy muammo paydo bo'lgan.

Ma'lumki, Xitoy hukmdorlarining an'anaviy tushunchalariga ko'ra, xaqon "xuandi" (imperator) deb atalib, u tangrining kurrai zaminidagi o'g'loni ("tyanzi") hisoblangan. Unga barcha mamlakatlar va xonlar itoatkor bo'lishi lozim edi. Shu bois Amir Temur elchilari Min sulolasi tomonidan "gungshi", ular olib borgan sovg'alar esa "gungfu", ya'ni fuqarolar hukmdorga to'laydigan soliq, deb qabul qilindi. Shu joyda izoh berib o'tmoq lozimki, Xitoy tili lo'g'atlarida, jumladan "Xitoy tili yozuvi lo'g'ati"da sharhlanishicha "gung" deb qadimda Tangri farzandiga (Tyanzi), ya'ni imperatorga uning itoatida bo'lganlar tomonidan taqdim etiladigan narsalar va dehqonlar tomonidan hosillarning hukumatga topshiradigan qismi aytilgan. "So'zlar dengizi" ("Sixay") va "So'zlarning kelib chiqishi" ("Siyuan") lo'g'atida yozilishicha, "gunfu" so'zi hukmdor tomonidan fuqarolar zimmasiga ortilgan soliq nomi hisoblanadi[4].

Xitoy imperatorlari o'zlarini er yuzining egasi deb hisoblashlari an'anasining ta'siri Xitoy olimlari asarlarida ham o'z aksini topgan. Masalan, Vang Chjilay o'z asarida "Atrofga qilgan harbiy yurishlar g'alaba bilan yakunlangandan so'ng, Temur kuchayib ketdi. Shundan keyin u Min sulolasiga

itoat qilishdan va Xitoyga (Chjunguoga) soliq to'lashdan (gunfu) bosh tordi, shu bilan birga Xitoy elchilarini olib olib qolib, qaytishga ruxsat bermadi", deb aytadi. Ikkinchi bir joyda tarixchi yozadi: "Yuqorida aytib o'tilganidek, Temur ko'p marta Min saroyiga soliq to'lovchi elchilar (gunshi) yubordi. Ularning ayrimlari soliq olib kelish va savdo qilish bilan cheklandi, ayrimlari [Xitoydagi] vaziyatni o'rganish va ma'lumot to'plash bilan shug'ullandi"[5].

Amir Temurdan Xitoyga birinchi marta (1387 yilda) elchi bo'lib Mavlono Hofiz kelganda, Tayzu mazkur tushuncha asosida uning yuborgan sovg'alarini o'ziga bo'lgan tobelik belgisi deb qabul qildi. Uning bunday munosabati Amir Temurdan keyingi yillarda yuborilgan elchilarga va sovg'alarga nisbatan ham saqlanib qolgan. Xitoy xoqoni o'zining Amir Temurga javoban berib yuborgan sovg'alarini esa, uning "tobeligini qabul qilganligi" uchun ko'rsatilgan xizmat belgisi deb hisoblanadi. Shu asosda Tayzu Amir Temurga yo'llagan maktubida uni Xitoy xoniga itoatkor xon sifatida ifodalagan. Xitoy xoni sohibqironning mavqei Bilan hisoblashmagan uning maktubi Bilan tanishgandan so'ng, Amir Temur qattiq ranjib, Samarqandga 1395 va 1397 yillarda kelgan Bo An, Chin Deven boshchiligidagi Xitoy elchilarini ushlab qolgan. Ular vataniga Amir Temur vafotidan keyin qaytganlar. Elchilarni Samarqandda ushlab qolishning bundan tashqari yana ikki sababi bo'lgan. Bularning birinchisi, Bo An 1500 kishi hamrohligida Hirotga bormoqchi bo'lganligi Amir Temurda shubha uyg'otganligida, ikkinchisi Min xoqoni 100 ming musulmonni qatl etish to'g'risida farmon bergan, degan xabarning Amir Temurga etib kelganligidadir. Xitoyda qatl etilgan musulmonlarning 100 ming bo'lmasligi ehtimoldan holi emas, ammo mo'g'ullar hukmronligi davrida Turkistonlik musulmonlarning jamiyatdagi mavqei baland bo'lganligi va ular vakillarining yuqori darajali davlat xizmatiga jalb etilganligi uchun, Min sulolasi ularning ko'p qismini jazolaganligi tarixiy haqiqatdir[6].

Aslida esa, Amir Temur Xitoy xoniga elchilar orqali sovg'alar jo'natib, evaziga Xitoy mollarini olib kinishi orqali ikki davlat o'rtasidagi teng huquqli savdo aloqalarining tiklanishi ko'zda tutgan edi. Bu haqda mahalliy manbalarda ko'p ma'lumotlar uchraydi. Afsuski, Markaziy Osiyo manbalari bilan Xitoy manbalarini solishtirish asosida ilmiy tadqiqotlar olib borish imkoniyatiga ega bo'lgan ayrim tarixchilar, jumladan Xitoy tarixchilari Amir Temurning bu istagini to'g'ri bayon etolmaganlar. Ular Xitoy xonlari yorlig'i va saroy tarixchilari tomonidan bitilgan manbyualardagi amaliyotga zid ko'rsatmalarni «haqiqat» deb qabul qilganlar.

Buning ustiga turkistonlik savdogarlarga Xitoyda erkin savdo qilishga yo'l qo'yilmaganligi va turonlik musulmonlarning qatl etilishi Amir Temurning g'azabini keltirgan. Mavjud adabiyotlarda, jumladan Xitoy tarixchilarining asarlarida zikr etilishicha, Min sulolasi xonining munosabatidan ranjigan Amir Temur unga qarshi harbiy yurish qilmoqchi bo'lgan, bundan xabar topgan Min sulolasi esa tashvishga tushib, urushga tayyorgarlik ko'ra boshlagan. Ammo Amir Temurning 1405 yilda O'tror shahrida olamdan o'tishi bilan uning istagi amalga oshmay qolgan[7].

Mazkur tarixiy voqealardan ko'rinib turibdiki, Turkiston bilan Xitoy o'rtasidagi xalqaro munosabatlarning asos va huquqlarini tushunishga xamda savdo aloqalarini muntazam ravishda rivojlanishiga Amir Temur Bilan Xitoy xonlari o'srtasidagi munosabatda nomutanosiblik yo'l bermagan.

Amir Temur avlodlari ham Buyuk ipak yo'lini rivojlantirish maqsadida jiddiy harakatlar qilganlar. Ular Xitoy bilan tinchlik bitimlarini ham tuzishgan. Masalan, 1388-1500 yillar davomida Toshkent, Samarqand, Xuroson, SHeroz, Hirot, Isfaxon kabi shaharlardan 120 dan ortiq elchi guruhlar Hirotga borgan. Ularning ko'pchiligi o'rta hisobda 8-10 kishidan iborat bo'lgan. Ayrim elchilar guruhiga 200 kishi atrofida savdogarlar qo'shilib borgan. Savdogarlar Xitoyga ot, tuya, eshak kabi chorva mollari, qimmatbaxo toshlar va ulardanyasalgan buyumlar, dorivorlar va xar xil maxalliy xunarmandchilik mahsulotlarini olib borishgan. Xitoydan esa, asosan, ipak mato, chinni idishlar, choy, ravoch va dorivorlar olib kelingan.

Manbalarda ko'rsatilishicha, shu zamonda Min sulolasi Xitoydan olib kelinadigan mollar ko'lamini cheklab qo'ygan. Ayrim maxsulotlarni, jumladan metallardan yasalgan qurollarni maxsus ruxsatsiz Xitoydan olib ketish man etilgan.

Amir Temur 1389 yilda Mo'g'uliston bo'ysundirib, Movarounnahrda Mo'g'uliston tomonidan bo'ladigan xavfni bartaraf qilgach, Mo'g'uliston va Sharqiy Turkiston orqali o'tuvchi karvon yo'li xavfsizligini ta'minlash, Xitoy bilan savdo-elchilik aloqalarini tiklash imkoniyati paydo bo'ldi. Xususan, 1389-1398 yillarda Amir Temur nomidan Xitoyga 9 marta elchilar borganligi, Xitoydan ham 1395 yilda Fu An boshchiligidagi Samarqandga elchilar yuborilganligi ikki mamlakat o'rtasidagi aloqalar davom etganini ko'rsatadi.

Shohrux Mirzo hukmronligi davrida ham Xitoy bilan aloqalar davom etdi. Bu davr yozma manbalarida 1409 va 1420 yillarda Hirotga Xitoy elchilari kelganligi, o'z navbatida, temuriy hukmdorlar ham Xitoyga bir necha marta o'z elchilarini yuborganliklari ma'lum. O'rta Osiyoni

Xitoy bilan bog'lovchi Buyuk ipak yo'lining muhim tarmog'i bo'lgan savdo yo'llari, asosan, Movarounnahrning markazidan Farg'ona va Yettisuv orqali Sharqiy Turkistonga, bu erdagi savdo shaharlari orqali Xitoy poytaxti Pekinga olib borgan. Bu muhim savdo yo'li yo'nalishlari 1419-1422 yillarda Shohrux Mirzoning Shodixo'ja boshchiligidagi Xitoyga yuborgan elchilik missiyasi a'zosi G'iyosiddin Naqqosh yozib qoldirgan kundaliqda batafsil ta'riflangan[8]. Bu asarda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra elchilar Hirotni O'rta Osiyo orqali Xitoy bilan bog'lovchi karvon yo'li quyidagi yo'nalishda harakat qilganlar: Hirot – Balx – Kelif kechuvi – Samarqand – Sayram – Ashpara (bu shahar qo'rg'oni Amir Temur tomonidan barpo etilgan) – Mo'g'ul eli (Bilg'utu – Qo'ng'ir suvi – Yulduz yaylovi) – Turfon – Qoraxoja – Sufi Ato qishlog'i – Qumul – Qorovul – Sukju – Qamju – Pinlon – Xonbaliq (Pekin)[9].

O'rta Osiyoni Xitoy bilan bog'lovchi yo'llar ichida Shosh vohasi ham muhim o'rin tutib, Shoshdan Turfongacha bo'lgan masofani karvonlar 3 oyda bosib o'tishgan.

Amir Temur va temuriylar davrida Yevropa mamlakatlari – Fransiya, Angliya, Ispaniya va boshqa mamlakatlar bilan ham diplomatik aloqalar o'rnatilganligi ma'lum. Bu aloqalar Xususan, O'rta Yer dengizidan Iroq – Eron – Xuroson orqali 1402-1404 yillarda Samarqandga tashrif buyurgan Ispan elchisi Rui Gansalis de Klavixoning yuqorida keltirilgan rasmiy tashrifi yo'nalishiga nazar tashlab, Xurosondan Termiz – Darband – Temir Darvoza – Oqrobot – Kesh orqali Samarqandga kelgan savdo yo'llari faoliyati haqida ma'lumot olish mumkin.

O'zbekiston F.A Sharqshunoslik instituti xodimi Maxmud Qutluqovning Xitoy, arab, forsiy va boshqa manbalarni solishtirish asosida chiqargan xulosasiga ko'ra, ipak yo'kida o'z mavqeini o'stirish uchun Xitoy xoqonlari ko'p marta g'arb tomonga xarbiy yurishlar qilgan. Ammo ularning hammasi natijasiz tugaganligi tufayli Qumul uchun bo'lgan kurash jiddiy tus olgan. Ushbu shahar yuz yildan ortiq davr davomida gox Xitoy, gox mug'ul xukmdorlari qo'lga o'tib turgan. Albatta, bu kurashlar Buyuk ipak yo'lidagi savdo munosabatlariga salbiy tasir ko'rsatgan[10].

Xalqaro savdo aloqalarga bo'lgan ehtiyoj va Buyuk ipak yo'lidagi siyosiy vaziyatdan kelib chiqib, Min sulolasi dengiz yo'li orqali xarakat qilishga jiddiy urinadi. Dengiz yo'lini Xitoy uchun ochish vazifasini Maxmud (Chjeng Xe)ga topshiradi. Maxmud esa mo'g'illar davrida Xitoyga borib qolgan O'zbekistonliklar avlodiga mansub bo'lgan (Bu haqta quyida batafsilroq boyon etiladi).

Shundan ko'rinib turibdiki, Xitoy bilan G'arb o'rtasidagi savdo aloqalari dengiz yo'llari orqali rivojlaniushiga Buyuk ipak yo'lidagi siyosiy vaziyat turtki bo'lgan. Dengiz yo'lining rivojlanishi, albatta ushbu davrda jahon miqyosida kemasozlikning rivojlanishi bilan ham bog'liq edi. O'z navbatida, dengiz yo'li orqali xalqaro savdo aloqalarining rivojlanishi Buyuk ipak yo'li axamiyatining pasayishiga olib keldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- Mo'minov I. "Amir Temurning – O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli". – T.: Fan, 1968. – B. 58
Xerman Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. – T.: Sharq, 1992. – B. 7
"Temur tuzuklari" T. G'afur G'ulom nashriyoti, 1991 y
Ibn Arabshoh "Amir Temur tarixi" 1-kitob
Amir Temur o'g'itlari, T. "Navro'z" 1992 y.
Xerman Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. – T.: Sharq, 1992. – B. 28
Xerman Vamberi Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi T. 1992 B-112
Sh.Karimov, R.Shamsiddinov "Sohibqiron Amir Temur va uning saltanati", Andijon 1995 y.
Samon yo'li. Amir Temur hayotiga bag'ishlanadi. T., "Kamalak" 1992 y.
Xerman Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. – T.: Sharq, 1992. – B. 113

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

AN'ANAVIY SHE'RIYATDA METAFORIK OBRAZLILIKNING KUCHAYISHI

*Karamova Shohida Lutfullayevna,
Qarshi davlat universiteti Adabiyotshunoslik kafedrası f.f.n., dotsent*

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillikdan keyingi she'riyatda metafora(istiora)lar, XX asr boshlari shoirlaridan farqli ravishda, fikrni pardalash uchun emas, balki aynan she'rning ta'sir kuchini oshirish uchun qo'llanganligini tahlil etishga harakat qilingan. Turli so'z turkumlari (fe'l, ot, sifat) metafora bo'lib kelishi R.Parfi, U. Azim, X.Davron she'rlari misolida keltirilgan.

Kalit so'zlar: metafora-istiora, tasviriy vositalar, metafora jonlantirish, moddiylashtirish, mavhumlashtirish

УСИЛЕНИЕ МЕТАФОРИЧЕСКОЙ ОБРАЗНОСТИ В ТРАДИЦИОННОЙ ПОЭЗИИ

*Карамова Шохид Лутфуллаевна,
кафедра литературоведения Каршинского государственного университета к.ф.н., доцент*

Аннотация. В этой статье была сделана попытка проанализировать, использовалась ли метафора(истiora)в поэзии после обретения независимости, в отличие от поэтов начала двадцатого века, не для завуалирования мысли, а именно для усиления влияния поэзии. Различные категории слов (глагол, существительное, прилагательное) становятся метафорами на примере стихотворений Р.Парфи, У.Азим, Х.Даврона.

Ключевые слова: метафора-история, изобразительные средства, метафора оживление, материализация, абстракция.

INTENSIFICATION OF METAPHORICAL IMAGERY IN TRADITIONAL POETRY

*Karamova Shohida Lutfullayevna,
Karshi State University Department of Literary Studies c.f.s., associate professor*

Annotation. This article attempts to analyze the use of metaphors(istioras)in post-independence poetry, in contrast to early 20th-century poets, not to curtain thought, but precisely to increase the power of influence of poetry. The fact that different word categories (verb, noun, adjective) become metaphors R.Parfi, U. Azim, H.Davron's poems are exemplified.

Keywords: metaphor-istiora, pictorial means, metaphor revitalization, materialization, abstraction

Kirish. So'z san'atini metaforasiz tasavvur etiib bo'lmaydi. Shuning uchun ham metafora antik davrdan boshlab butun badiiy adabiyot tarixida ijodkor va olimlar diqqatida bo'lgan. [1.17] Metafora moddiy va ayni choqda ko'rish mumkin bo'lmagan nomoddiy, mavhum (masalan, sog'inch, hijron, istibddod, ulug'lik kabi va h.k.) tushunchalarni aniq tasvir etishda bebaho vositadir. Aristotel metaforani "narsaga xos bo'lmagan, jinsdan turga yoki turdan jinsga, yoxud turdan turga ko'chirilgan, yoinki o'xshatilgan so'zdir" deb tavsiflaydi. [2.47] Aristotel metaforadan o'rinli foydalanish masalasiga ham alohida e'tibor beradi.

Metafora adabiyot, jumladan she'riyatning qonuniy tabiiy yo'ldoshi bo'lsa-da, "XX asr boshlari G'arb she'riyatida metaforik obraz tabiatidan kelib chiqib, uni she'riyatda faol qo'llash rusum bo'ldi va eng ilg'or shoirlar ijodida bu timsol turi faol qo'llanilish davriga kirdi" [3.19]. Hatto "metafora shoiri" degan iboralar paydo bo'ldi.

XX asr oxiri va yangi asr boshida shoirlar metafora san'atini nihoyatda yaxshi o'zlashtirdilar. Bilamizki, XX asr boshlarida ham shunga o'xshaganroq holat kuchaygan, Fitrat, Cho'lpon, Botu, Elbek kabi shoirlar xazon, qarg'a, boyqush, yulduz kabi o'nlab istioralarni faol qo'llagan edilar. [4.12] Metaforalar quyuqligini hatto boshqa janrdagi asarlarda ham ko'ramiz. [5.13] Metafora qo'llashdagi bu faollik adabiyotshunos olimlar va tadqiqotchilar tomonidan adabiyot ustidan nazoratning kuchayishi, g'oyani pardali ifoda etish ehtiyoji bilan izohlanadi. Bu, qisman to'g'ri, albatta. Ayni vaqtda istioraviylik – badiiy adabiyotning spetsifik xususiyati hamdir; badiiy so'z metaforalarsiz yashay olmaydi. "Har qanday metafora bilvosita qabul qilishga yo'naltirilgan va u o'quvchidan shu metaforada yashiringan obrazli-emotsionallik effektini idrok etish va his etishni talab qiladi...

Metaforaning orqa tomonini – unda yashiringan o'xshatishni ko'ra olish qobiliyati badiiy adabiyotning obraz boyligini o'zlashtirish uchun zarurdir... Pardalangan metaforadagi har bir halqaning mohiyatiga tafakkur va tuyg'u vositasida kirib borar ekanmiz, biz shak-shubhasiz poeziyaning qudratli ta'siriga ko'milamiz. Metafora – kitobxon idroki va qalbini harakatga keltiruvchi xos dastakdir". [6.44]

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Kuzatishlarimizga ko'ra aytishimiz mumkinki, ayniqsa, mustaqillikdan keyin metafora(istiora)lar, XX asr boshlari shoirlaridan farqli ravishda, fikrni pardalash uchun emas, balki aynan she'rning ta'sir kuchini oshirish uchun qo'llangan.

Adabiyotshunoslikda metaforaning ikki narsa o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanishi, bir narsani ikkinchi narsaning nomi bilan atalishi, metafora o'xshashlikka asoslangani va tashbih eyelementlaridan uchtasining tushib qolishi natijasida hosil bo'lgani uchun uni "qisqa o'xshatish" deyilishi haqidagi tavsiflar barqarorlashgan. Bu tavsifda aytilganlar asos e'tibori bilan to'g'ri. Masalan, "Badiiylik asoslari va mezonlari" kitobida bu ko'chim turiga shunday ta'rif berilgan: "Badiiy ko'chimlar ichida metafora (istiora) juda katta ypin egallaydi. U narsalar o'rtasidagi (ta'kid bizniki – Sh.K.) o'xshashlikka asoslangan ko'chim bo'lib, unda o'xshatilayotgan narsa o'xshatilmish narsaning nomi bilan ifodalanadi. Shu bois ilmiy adabiyotlarda istiora (ixcham) qisqa o'xshatish deb yuritiladi". [4.16] Ammo, ta'kidlashni istar edikki, metafora faqat predmetlilik zaminida paydo bo'lmaydi. Istioraning ochiq istiora degan ko'rinishida ko'pincha biror xatti-harakat o'xshashlik asosida ko'chiriladi. Zamonaviy she'riyatda, ayniqsa, mana shu ko'rinishdagi original, individual metaforalar ko'plab kuzatildi:

Oy yurar ko'chalarda, kengayadi xonalar. [5.12]

Bu erda shoir xayolida Oyni odam yoki umuman jonli mavjudotga o'xshatadi va o'sha jonli mavjudotning bir xususini oyga ko'chiradi. Bu erda "yurmoq" istioraviylikni yuzaga keltirmoqda. Shoir hamma yoqning oy nuri bilan to'lgani, shamol, odamlar yoki boshqa jonli mavjudotlarning harakati tufayli soya va nurlarning qimirlashini "oy yurar" degan ochiq istiora orqali ifodalayapti. Bu she'ring poetik manzarasini nihoyatda tiniqlashtirgan.

Zamonaviy shoirlar metafora qo'llashda, bizningcha, mumtoz adabiyot shoirlaridan ham, sho'ro shoirlaridan ham ilgarilab ketdilar. Deyarli har bir shoir olamni o'xshashliklar asosida ko'radi; o'z qalbidan kechgan kechinmalarni ham, tevarak borliqda ko'rgan bilganlarini ham metafora, o'xshatish orqali ifodalashga intiladi. Metaforaviylik jonlantirish, sifatlash, mubolag'a kabi turli badiiy-tasviriy vositalar qolipida ifoda topadi. Masalan, quyidagi she'rda sifatlash sifatlanmishga assotsiativlikka ko'ra nisbat berilgan, aslida sifatlanmishning o'zi metaforadir:

Tong otmadi. Ko'zlaring bu dam

Qorong'udan menga boqdi jim.

O'rindiqqa yastanib olgan

Harir kecha g'ijimu g'ijim. [6.67]

G'ijim-g'ijim bo'lgan harir kecha – bu mahbubaning ko'ylagini ifoda etyapti. Shoir ajoyib istiora vositasida bag'oyat nozik ishqiy kechinmalarni qalamga olgan. Nihoyatda yorqin, tasviriy bunday metaforalar Uston Azim she'riyatida ko'p qo'llangan:

Osmon bilan Yer o'rtasida

To'zg'ib yotar qorning iplari.

Qor parchalari ko'plab yog'ar ekan, osmondan erga tushguncha go'yo uzluksiz chiziq hosil qilgandek bo'ladi, lekin ular yomg'irday bir tekis yog'masdan, o'ynab uchib tushgani bois to'zg'ib yotgan iplarga o'xshaydi. Bu erda ochiq istiora qo'llangan. Tasvir o'quvchida kuchli estetik ta'sir uyg'otadi. Mana bu misolda esa boshqa predmetga xos harakat ko'chirilgan:

Navdalarning so'lu o'nglari –

Kurtaklari sachrab ochdi barg.

Chindan ham, barglar uchli bo'lib chiqar ekan, sachrab chiqayotganga o'xshaydi. Aslida sachrash boshqa narsalarga, masalan, ichiga nimadir solingan qizigan yog'ga xos bo'lishi mumkin. Shoir tasavvur kuchi bilan «sachrash»ni kurtakdan nish bergan bargga nisbat beradi. Umuman, zamonaviy shoirlarda fe'l-metaforalar ham ko'p uchraydi.

Ko'chalarda men yig'lab kezdim,

O'yladilar – junun qovurdi.

Men hajringda tanimni yoqib,

Shamolingga erkni sovurdim. [7.27]

Qovurdi – metafora. Jinni odam ko'chada yalang'och yurishi mumkin. Shoir mana shu yalang'ochlikni, "qovurdi"ni asoslash uchun "yoqmoq" fe'lini keltiradi. Jinni oshiq tanini ishq yoqadi, u shuning uchun ham ko'chalarda yalang'och yuradi. Shoir metaforalar yordamida ishq jununini, ishqning kuchini yuksak pardalarda ifoda etgan.

Bunday original metaforalarni zamonaviy shoirlarning har birining ijodidan topishimiz mumkin. Yuqorida ham aytib o'tilganidek, adabiyotshunoslikda "istoraviy munosabat ikki narsa – predmet o'rtasida sodir bo'ladi, bir narsa ikkinchi bir narsaning nomi bilan aytiladi" qabilidagi bir qarash ustuvorroq. Vaholanki, zamonaviy she'riyatdan olingan yuqoridagi misollar (bunday misollarni mumtoz shoirlar ijodidan ham, jahon she'riyatidan ham topish mumkin) metafora-istoraning qamrovi keng ekanini, uning boshqa tasviriy vositalar bilan uyg'un kelish xususiyati ham borligini ko'rsatadi. Chunki "metafora jonlantirish ("suvlar chopiyapti"), moddiylashtirish ("po'lat asablar"), mavhumlashtirish ("faoliyat maydoni") va shu kabi tamoyillar asosida vujudga keladi. Turli so'z turkumlari metafora bo'lib kela oladi: fe'l, ot, sifat". [8.54]

Zamonaviy she'riyatda yana bir qator she'rlar borki, boshdan-oxir metaforiklik asosida tashkillashtirilgan. Misol tariqasida "osmonda bir pichoq uchib yuribdi", "Bolta yaltillaydi..." kabi she'rlarini keltirish mumkin.

Osmonda bir pichoq uchib yuribdi – Bulutlarni kesar – bulutlar o'lmas, Nurlarni kesadi – nurlar kesilmas, Osmonda bir pichoq uchib yuribdi.

Yog'dular, bulutlar Ko'kda oqarlar... "Osmonda bir pichoq uchib yuribdi?!" "Osmonda bir pichoq uchib yuribdi!" – Yoqalarin ushlab unga boqarlar.

Bu pichoq shoirning qanotin qirqqan – Shundan uchib yurar osmonda o'zi, Osmonda bir pichoq uchib yuribdi – Kimnidir alanglab izlaydi ko'zi... [9.61]

Butun she'r kompozitsiyasi pichoq istorasi asosiga qurilgan. Pichoq – zulm, istibdod timsoli. U ozod bulutlarni, ozod nurlarni kesadi. U pichoq erkparvar, haqtalab, boshqalar baxti uchun kurash yo'lidagi shoirning qanotlarini qirqqan. Lekin u nega osmonda uchib yuribdi? Ha, u muallaq uchgan har qanday zamonda, har qanday makondan o'lja izlaydi. She'r mustaqillik arafasida yozilgan, shundan kelib chiqib shoir sho'ro jallodlarni istora qilgan deyish mumkin. Ammo bu bilan she'rning qamrovini toraytirib qo'yamiz. Ma'lum ijtimoiy muhitdagi voqelik ta'sirida tug'ilgan bo'lsa-da, she'rning, undagi obraz va tafsillarning ma'no qamrovi keng. Unda umuman inson erkiga tajovuz qilish, inson haqlarini xo'rlash haqidagi poetik fikr mujassamlashtirilgan.

Butun she'rni bir istora asosiga qurish usuli Abdulla Oripovda ham ko'p uchraydi.

Umuman olganda esa adabiyotshunoslikda metaforalarning ikki xili tasniflanadi. Birinchi ko'rinishida metafora aniq, tiniq tasvirlangan, o'quvchiga ham tushunish oson bo'ladi. Masalan, Rauf Parfining:

Yillar bahorimni uchirdi, chalqib,

Muzlarga ko'chirdi o'tluq yozimni.

Axtardim muhitda xas kabi qalqib

Men o'z Yulduzimni, o'z Quyoshimni... –misralarida "bahor" istorasi orqali yoshlik ifoda etilayotgani aniq. Ammo shunday metaforalar borki, ma'nosi keng yoki bir qancha ma'nolarni qamrab oladi. Xurshid Davronning pichoq istorasi ikkinchi turga kiradi. Chunki uning ma'nosi keng, zamon, makon, qaysi rakursdan qaralishiga ko'ra, kim tadqiq etayotganiga ko'ra uning turli talqinlari o'rta qo'yilishi mumkin.

Usmon Azimning quyidagi she'ri ham bog' istorasi asosiga qurilgan:

Devorlari yiqilgan bog',

Barglaridan ayro bog',

Kuz qo'ynida yolg'iz turar

Yaydoq dashtning burjida.

Qanotlari tumanlarga

Ilashib, g'amnok-g'amnok

Qushlar kelib qo'nishadi

Daraxtlarning uchiga.

Yakka bog'ning bog'boni, hey,

Kengliklardan toldingmi,

Sha'nu shovqin maskanlarda

Topdingmi biror najot,

Sog'inchlarda o'rtangancha

YO beiloj qoldingmi,

Seni biror tinch qabrga

Tashlab ketdimi hayot?

Devorlari yiqilgan bog'

Bu dam g'aribu faqir

Omon bo'lsang, tezroq kelgin

Bog'bon, bog'ingda xatar...
 Bog' seningsiz hayotidan
 So'zlayapti nimadir...
 Tezroq kelgin,
 Bog'ning tilin
 Men bilmayman, birodar... [10.9]

Bog' istiorasini unutilgan inson, uning qalbi yoki xarob bo'lgan Vatan, unutilgan qadriyatlar deya talqin qilish mumkin. She'rdagi tafsillar, obrazlar, tasvirlar shunday keng talqinlarga imkon beradi. Hatto uni shunchaki bog' deb anglanganda ham she'r nihoyatda kuchli ta'sir zarbiga ega. Ammo shoir "devorlari yiqilgan" tashlandiq bog'ni o'z ma'nosida istifoda etmagani aniq.

Xulosa. Zamonaviy o'zbek she'riyatida barmoq vaznida yozilgan she'rlarni metaforalar nuqtai nazaridan tadqiq etish shuni ko'rsatdiki, bu davr shoirlari istioraviy ko'chim usulini juda yaxshi o'zlashtirganlar, uni sevib ifoda etganlar. Metafora bu davrda, boshqa tarixiy davrlardan farqli ravishda, kuchli ijtimoiy, isyonkor fikrni pardalash uchun emas, balki badiiy so'zning ta'sir kuchini oshirish, she'r iqlimini yaratishga yo'naltirildi. Zero, mustaqillik shoirga so'z erkinligini berdi, ta'qibu tazyiqlar ma'lum ma'noda kamaydi; fikrni yashirin ifoda etishga ehtiyoj qolmadi. Biroq metafora – san'atning spetsifik xususiyati, ajralmas uzvi o'laroq she'riyatda yashab qoldi. Zero, "Metafora – poetik fikrning quroli va mevasidir". [11.16]

Adabiyotlar ro'yxati

1. Теория метафоры: Сборник: Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз./Общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – Москва, Прогресс, 1990.
2. Аристотель. Поэтика. – Тошкент, Фафур Гулом номидаги нашриёт, 1980. – Б.47.
3. Мирзаева Н. XX аср шеъриятида метафорик образ муаммоси. Фил.фан.док...дисс. – Тошкент, 2006.
4. Бу ҳақда қ.: Назарова Ш. XX аср бошлари ўзбек шеъриятининг янгиланиш тамойиллари (янги ўзбек шеърияти контекстида): филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2023.
5. Бу ҳақда қ.: G'aniyev I. Fitrat dramalari poetikasi: Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 1998.
6. Энциклопедический словарь юного литературоведа. – Стр. 167-169.
7. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – 44-45-bet.
8. Mirzo I. Ko'zlaringga termulaydim. – 109-bet.
9. Словар литературоведческих терминов, стр. 208.
10. Davron X. Bahordan bir kun oldin. – 61-bet.
11. Azim U. Saylanma. – 350-bet.
12. Арутюнова Н. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – Москва, "Прогресс", 1990. – Стр.16.

O'TKIR HOSHIMOVNING "DUNYONING ISHLARI" QISSASI INGLIZCHA TARJIMASIDA MILLIYLIK IFODASI

*Kasimova Ra'no Raxmatulloyevna,
Buxoro davlat universiteti doktoranti (DSc), filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
dotsent*

*Baxshulloyeva Mohinabonu Bahodirovna,
Xorijiy til va adabiyoti ta'lim yo'nalishi III bosqich talabasi*

Annotatsiya: Maqolada mashhur o'zbek yozuvchisi O'tkir Hoshimov ijodining o'ziga xos xususiyatlari, asarlariga oid fikr-mulohazalar, xususan, "Dunyoning ishlari" asarining inglizcha o'girmalari haqida so'z yuritilgan. Oddiyligi va jonliligi bilan ajralib turadigan "Dunyoning ishlari" qissasining ingliz tili o'girmasida milliylikning ifodalanishi tahlil va talqin qilingan.

Tayanch so'zlar: bevosita tarjima, milliylik, shakl va mazmun birligi, supa, rayhon, tillaqosh, diydor, surp yaktak, fotiha.

ВЫРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОСТИ В АНГЛИЙСКОМ ПЕРЕВОДЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ УТКИРА ХОШИМОВА «ДУНЁНИНГ ИШЛАРИ»

*Касимова Раъно Рахматуллоевна,
Докторант (DSc) Бухарского государственного университета, доктор философии (PhD)
филологических наук, доцент*

*Бахшуллоева Мохинабону Баходировна,
Студент III курса направления иностранного языка и литературы*

Annotatsiya: В статье рассматриваются уникальные особенности творчества известного узбекского писателя Уткира Хашимова, мнения о его произведениях, в частности, об английском переводе произведения «Дунёнинг ишлари». А также, анализируется и интерпретируется выражение национальности в английском переводе рассказа «Дунёнинг ишлари», отличающееся простотой и живостью.

Ключевые слова: прямой перевод, национальность, единство формы и содержания, супа, базилик, тиллакош, дийдор, сурп ятак, фотиha.

EXPRESSION OF NATIONALITY IN THE ENGLISH TRANSLATION OF "AFFAIRS OF LIFE" BY UTKIR HOSHIMOV

*Kasimova Rano Rakhmatulloyevna,
Doctoral student (DSc) of Bukhara State University, doctor of philosophy (PhD)
in philological sciences, associate professor*

*Bakhshulloyeva Mohinabonu Bahodirovna,
III year student of Foreign Language and Literature*

Annotation: The article is dedicated to the specific features of the creativity of the famous Uzbek writer Utkir Hoshimov, critical views about his works, in particular, the English translation of the work "Affairs of Life". The expression of nationality in the English translation of the story "Affairs of Life", which is distinguished by its simplicity and vividness, is analyzed and interpreted as well.

Keywords: direct translation, nationality, unity of form and content, supa, basil, tillakosh, diydor, surp yaktak, fotiha.

O'tkir Hoshimov hayotiy va qiziqarli hikoya, qissa, pyesa, romanlari bilan o'zbek adabiyotida chuqur iz qoldirgan yozuvchilardan biridir.

Muallifning "Po'lat chavandoz" nomli ocherklar to'plami, "Bahor qaytmaydi", "Xazon bo'lgan bahor", "Inson sadoqati", "Vijdon dorisi", "To'ylar muborak", "Qatag'on", "Daftar hoshiyasidagi bitiklar", "Urushning so'nggi qurboni", "Yanga", "Muhabbat", "Dehqonning bir kuni", "Umr savdosi", "Quyosh tarozusi", "Oqbulut, oppoq bulut", "Shamol esaveradi", "Bahor qaytmaydi", "Qalbingga quloq sol", "Dunyoning ishlari", "Ikki karra ikki besh", "Nur borki, soya bor", "Ikki eshik orasi", "Tushda kechgan umrlar", "To'ylar muborak", "Sizdan ugina, bizdan bugina", "Vijdon dorisi", "Inson sadoqati", "Qatag'on", "Cho'l havosi" kabi asarlarida zamonaviy o'zbek xalqining

ma naviy dunyosi, milliy ruhi, urf-odatlar, taqdiri, o'tkir ijtimoiy muammolar tasvirlangan. "Cho'l havosi" nomli birinchi qissasi Abdulla Qahhor tomonidan yuksak e'tirof etilgan.

O'tkir Hoshimov yozuvchilik bilan bir qatorda tarjimonlik sohasida ham qalam tebratib, E. Xemenguey, K. Simonov, A. Kuprin singari adiblarning asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilgan va o'z uslubiga ega serqirra ijodkorligini namoyon etgan.

"Dunyoning ishlari" yozuvchi bolaligidagi voqealarga asoslangan bo'lib, asar tasvirlarining jonliligi, hayotiyiligi bilan kitobxonga ta'sir etadi. Fikrimizni O'zbekiston xalq yozuvchisi Said Ahmadning mazkur qissa haqidagi ta'riflari bilan dalillaymiz: "Dunyoning ishlari" asarini qissa emas, doston deb atashni istardim. U qo'shiqday o'qiladi. Uni o'qib turib, o'z onalarimizni o'ylab ketamiz. Shu mushfiq, shu jafokash onalarimiz oldidagi bir umr uzib bo'lmas qarzarimizning aqalli bittasini uza oldikmi, degan bir andisha, bir savol ko'z oldimizda ko'ndalang turib oladi. Qissa bizni insofga, insonni qadrlashga, hurmat qilishga chaqiradi".

Ma'lumki, har bir xalq madaniyatida o'ziga xos xususiyatlar mavjud bo'lib, ular madaniyatlararo tafovutlarni, ya'ni farqli jihatlarni namoyon etadi hamda tarjima jarayonida tarjimonga qiyinchiliklar tug'diradi. Yozuvchining "Dunyoning ishlari" qissasi oddiy va xalqchilligi bilan ajralib turgani bois xorijiy tillarga, shu jumladan, ingliz tiliga ham o'girilgan. Qissaning O.Mo'minov tomonidan bevosita o'zbek tilidan tarjima qilingan inglizcha variantini asar asliyatiga bilan qiyoslab, o'girmada milliylikning ifodalanishini kuzatamiz:

Asliyatda: ... Shu bodom tagida supa bor edi. Kun botishi bilan onam hovliga ko'loplatip suv separ, kun bo'yi oftobda qizigan er hidi supa oldidagi rayhonlar isiga qo'shilib, ajib bir tarovat taratar, atrof jimjit bo'lib qolar edi.

Tarjimada: There was supa under that almond tree. As soon as the sun sat down my mother used to water the yard, the smell of the land which had been heated during the whole day by the sun gave out a scent with basil, by that bench and everywhere would get silent then.

Asliyat matnida keltirilgan supa etnografizmining ingliz tilida supa tarzida transliteratsiya qilinishi, rayhon o'simligining basil deb tarjima qilinishi orqali, milliy-madaniy xususiyat kasb etgan so'zlarni tarjimada berishning ikki xil usulini kuzatamiz. Shuningdek, tarjimada ko'loplatib aniqlovchisi tushurib qoldirilib, asliyatdagi bo'rttirib ko'rsatilgan ko'p miqdorda suv sepish jarayoni, shunchaki water so'zi yordamida ingliz tiliga o'girilishi ekspressivlikning susayishiga olib kelgan.

Asliyatda: Keyin yirik-yirik yulduzlar bilan to'lgan osmonga tillaqoshdek ingichka oy suzib chiqardi. Oyim oyga tikilib turib ohista pichirlar edi:

Oymomaxon xulla,
Qanotlari tilla.
Subhon Ollo sizga,
Umr bersin bizga...

Shunday deb boshimni silardi. Oymoma esa bu sehrli qo'shiqni yana bir eshitgisi kelgandek, muallaq to'xtab qolar, yulduzlar o'ychan ko'zlarini tikib muloyim boqib turishar, onam ertak aytar edi.

Tarjimada: After that thin moon, like a tillaqosh would sail out into the sky full of numerous stars. Starring at the moon my mother used to whisper calmly:

Dearest moon,
With goldenwings.
Subhonalloh to you
Long life to us...

Having sung this poem she used to caress my head. The moon used to stop sailing as if it wanted to listen to this enchants again, stars glanced with sad eyes, and mother used to tell fairy-tales.

Asliyatda tillaqoshga o'xshatilgan oy ingichkaligi ingliz tilida tillaqosh ko'rinishida transliteratsiya qilingan va natijada asliyat mazmuni to'liq ifodasini topa olmagan, chunki oyning tillaqoshdek tasvirlanishi yangichiqqan oyningyarqirrab turganini bildiradi. Shuning uchun bu vaziyatda New Moon birikmasini ishlatish maqsadga muvofiq bo'lardi. Matnda o'zbek xalqining yangi oy chiqishi bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlari ham o'z ifodasini topgan. Ajdodlarimiz yangi oy chiqqan paytda osmonga qarab ezgu niyatlar qilib, yangi oy va yillarga sog'-salomat etkazishini tilab duoga qo'l ko'tarishadi. Asliyatdagi Oymomo xulla Qanotlari tilla murojaati ingliz tilida Dearest, Moon, with Golden Wings tarzida tarjima qilingan. Xulla so'zining, hattoki, o'zbek tili izohli lug'atlarida ham berilmagani hisobga olinadigan bo'lsa, mutarjim qo'llagan almashtirish usulini eng ma'qul usul, deb hisoblash mumkin, chunki asliyatda oyni erkalab, unga murojlat qilingan bo'lsa, tarjimada ham shu murojaat mazmuni saqlab qolingani kuzatiladi. Shuningdek, Subhonalloh so'zining transkripsiya qilinishi hamda "Subhanolloh – Recitation from Koran", ya'ni Qur'oni Karimdan keltirilgan qiroat

deya izohlanishi milliy ruhni yana bir marta namoyon etadi.

Asliyatda: oymoma esa bu sehrli qo'shiqni yana bir eshitgisi kelgandek, muallaq to'xtab qolar, yulduzlar o'ychan ko'zlarini tikib muloyim boqib turishar, onam ertak aytar edi .

Tarjimada: The moon used to stop sailing as if it wanted to listen to this enchants again, stars glanced with sad eyes, and mother used to tell fairy-tales .

Muallif asliyat matnida oymoma va yulduzlarni jonlantirib, bolalarcha erkalangani, o'ychan ko'zlarini muloyim tikib turganini ta'sirli ifodalaydi. Kitobxon ko'z o'ngida bolakay yuzi gavdalanadi. Xuddi mana shunday jonlantirish badiiy tasvir ifodasi ingliz tili o'girmasida ham kuzatiladi. Biroq o'ychan ko'zlarni sad eyes, ya'ni g'amgin ko'zlar, deb tarjima qilinishi natijasida yulduzning g'amgin ko'rinishi gavdalanadi. Aslida esa oymomaning ona qo'shig'idan bolalarcha zavqlangani, yulduzlarning esa sokinligi anglashiladi. Shu o'rinda thoughtful eyes birikmasini qo'llash maqsadga muvofiq bo'lardi.

Asliyat matnida keltirilgan yana bir parchaga e'tibor qaratamiz:

Asliyatda: Ochil. Ochil. Oq toshlar-a,
Men onamni ko'rayin-a,
Diydoriga to'yayin-a .

Tarjimada: Open up; open up, dear white stones.
Let me see my mother again.
Let me be satisfied of her face

Tarjima jarayonida shakl va mazmun birligi asar badiiyatini saqlashning muhim unsurlaridan biridir. Tarjimonning vazifasi esa Y.I. Resker ta'kidlaganidek, boshqa til vositasi orqali asliyatning stilistik va ekspressiv xususiyatlarini saqlagan holda uning mazmunini aniq va butunligicha tiklashdir . Tarjima butunligi deganda, olim tarjima tilida mazmun va shakl birligining saqlanishini nazarda tutadi. Yuqorida keltirilgan she'riy parchaning asliyatidagi a-a-a qofiyasi tarjima variantida a-b-a shaklida ifodalangan bo'lib, birinchi va uchinchi misralar qofiyadorligiga erishilgan, ammo mazmundan yiroqlashilgan.

Asliyatdagi diydor so'zi biron narsa yoki kishi husnidan to'yib-to'yib zavq olish manosini beradi. Xuddi shu diydoringga to'yayin-a birikmasi ingliz tiliga be satisfied of birikmasi orqali o'girilgan. Satisfy leksemasi qoniqmoq ma'nosini ifodalaydi. Biroq Kembridj izohli lug'atida satisfied of – to make someone believe that something is true , ya'ni biror bir narsaning haqqoniyligiga birovni ishontirish, deb izohlangan. Ko'rinib turibdiki, mazkur ma'no diydorga to'ymoq ma'nosini ifodalaydi. Odatda, uzoq muddat ko'rishmaganlar, ayniqsa, onalar farzandlarini biror erga jo'natish oldidan yoki aksincha, uzoq safardan qaytganida uning diydoriga to'yib olgisi, sog'inchini shu orqali ifoda etgisi keladi. Bu o'rinda diydor sog'inchini, qo'rsashni ifodalovchi ingliz tilidagi miss so'ziga ekvivalent bo'lishi mumkin. Chunki miss – to feel sad that a person or thing is not present degan ma'noni anglatadi. Yuqorida keltirilgan qo'shiqdan qizaloq onasini juda ham sog'ingani va uning diydoriga to'yishni istagani talqin qilinadi.

Hozirgi kunda badiiy tarjimaga oid ko'plab manbalarda badiiy asar mazmun-mohiyatini etkazib berish muhimligi ta'kidlanib kelmoqda. Shundan kelib chiqqan holda keltirilgan she'riy parchani quyidagicha tarjima qilish mumkin:

Open up, open up, open white stones,
Let my mother's face be seen,
I have missed that so much .

O'zbek xalqi azaldan bolajon xalq bo'lgani bois, farzandni ulug' ne'mat hisoblashadi. Mahallakuy har bir bola tarbiyasiga birdek mas'ul bo'lib, mehr-muruvvat ko'rsatishadi. Ikkinchi jahon urushi vaqtlarida ham eng ko'p etim bolalarni asrab olib, o'z bolalaridek mehribonchilik qilishgan. Xalqning e'tiqodiga ko'ra etim bolani boshini silash savob hisoblangan. Quyidagi parchada ham etim bolalar haqida so'z yuritilgan.

Asliyatda: Ko'rdingmi, yaxshi o'smay qolgan. Yetimlarga rahm qilish kerak .

Tarjimada: You see, it is smaller than others, we must take care of orphans .

Asliyatda keltirilgan rahm qilmoq fe'li insoniylikni ifodalab, ingliz tilida to look after someone or something, birovga g'amxo'rlik qilish ma'nosini anglatuvchi take care of frazeologik birligi ekvivalent sifatida tanlangan. Asliyat va tarjima variantida berilgan rahm qilmoq va take care of davlatimiz bosh siyosatiga ko'tarilgan yosh avlodni tarbiyalash g'oyasi bilan hamohang, chunki bu orqali yoshlarda insonparvarlik tuyg'usi shakllanadi.

Asliyatda: Oq surp yaktak kiygan, mosh-guruch soqoli o'ziga yarashgan go'rkov yuziga fотиha tortib o'rnidan turadi.

Tarjimada: Grave man with white yaktak and brown beards suited to himself made fотиha and

stood up .

Asliyatda oq surp yaktak kiygan, mosh-guruch soqoli o'ziga yarashgan ta'rifi go'rkovga nisbatan aytilgan. Mazkur misolda oq surp yaktak o'zbek mentalitetini namoyon etsa, mosh-guruch soqoli orqali yoshi unchalik qari bo'lmagan otaxon ko'z oldimizda gavdalanadi. O'zbek tilining izohli lug'atida yaktak – bir qavat, astarsiz kiyim, uzun, ko'krak oldi ochiq, erkaklar ko'yagi , deya sharhlanadi. Shuningdek, fotiha tortish harakati ham musulmonlarga xos. Ma'lumki, inson olamdan ko'z yumsa, dafn etiladi va bayram, hayit kunlarida marhum xotirlanib, uning ruhiga fotiha o'qiladi. Fotiha o'qimoq Qur'onning qisqa suralaridan birini o'qib, marhumning ruhiga xudodan mehru shafqat, ezgulik tilamoqlikni anglatadi. Mazkur misolda dafn marosimidan so'ng oq surp yaktak kiygan, mosh-guruch soqolli otaxon fotiha o'qib, o'rnidan turgani ta'kidlangan. Milliylikni ifodalovchi yaktak va fotiha etnografizmlari ingliz tiliga o'girilmay, transliteratsiya usulida berilgan.

Asliyatda: Gazetachining ishi bir tomondan uloqchi otga, ikkinchi tomondan omoch tortadigan otga o'xshaydi. Uloqchi otdek manzilga yuguradi-yu, er haydaydigan otdek har kuni omoch tortadi..

Tarjimada: The work of the newspaper editor resembles to two horses: horse in the uloq and horse of plough. He runs to the address like a horse in uloq and ploughs land like a horse of plough...

Asliyatda ta'kidlangan gazetachi uloqchi otga o'xshatilib, hamma ishni doim chaqqonlik bilan bajarishini anglatasa, omoch otga mengzalishi uning mehnati og'irligini bildiradi. Uloqchi ot tarjimada a horse in uloq singari ifodalanib, uloq so'zi transliteratsiya qilingan.

Milliylikni ifodalovchi yana shunday bir misolni ko'rib chiqamiz.

Asliyatda: Oyim kun chiqmasdan turib yo'laklarni supurardi. Biz aka-ukalar suv sepamiz .

Tarjimada: Mother would sweep the passages in early dawn. We, brothers watered the street .

O'zbek xalqida erta sahardan turib, hovlini, yo'laklarni supurib, suv sepish odat tusiga kirib qolgan va bu bilan xonadonga fayzu baraka kirishiga ishonishgan.

Har bir xalqning o'ziga xos xususiyatlari, milliyligini namoyon etuvchi qadriyatlari, an'analari mavjud. Bunday milliylikka yo'g'rilgan asarlarni o'zga tilga o'girish tarjimondan katta mahorat talab etadi. Tarjimon tilni bilishdan tashqari shu xalq madaniyati bilan yaqindan tanishgan bo'lishi lozim.

Umuman olganda, bir tildan o'zga tilga o'girilgan asarlar orqali madaniyatlararo aloqalar mustahkamlanadi, bir-biriga yaqin bo'lmagan xalqlar yaqinlashib, do'stlik rishtalari bo'g'lanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М.: ИМО, 1974. – 254 с.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ж. I.A.–Д / Таҳрир ҳайъати: Т.Мирзаев (раҳбар) ва бошқ.; ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. –Ж.V. Шукрона – X / 5916.

Hoshimov O'tkir. Dunyoning ishlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – 338.B.

Hoshimov O'tkir. Affairs of Life. Stories. – Tashkent, 2013. –p.165.

Said A. Ijod va jasorat. / Hoshimov O. Tanlangan asarlar. 1-jild. –Toshkent: Sharq, 2009. – B.10.

www.CALD Cambridge Advanced Learners' Dictionary. Third edition

ESSE MATNLARIDA QO'LLANILGAN PRETSEDENT BIRLIKLAR

*Raximova Mohinabonu Abduhamid qizi,
Samarqand viloyati pedagoglarni
yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi esse matnlarida qo'llanilgan pretsedent birliklar, ularning tuzilishi va o'ziga xosligi yoritilgan. Pretsedent birliklarning esse matnlaridagi lingvomadaniy xususiyatlari izohlangan. O'zbek mentalitetiga xos bo'lgan pretsedent birliklar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: esse matnlari, sitata, referensiya, qo'shtirnoqsiz ko'chirma, allyuziya, pretsedent gap, pretsedent jumla, pretsedent matn.

ПРЕДЫДУЩИЕ ЕДИНИЦЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ТЕКСТАХ СОСТАВОВ

*Рахимова Мохинабону Абдухамидовна,
Педагоги Самаркандской области
преподаватель Национального центра обучения новым методам,
доктор философии по филологии (PhD)*

Аннотация: В данной статье описываются прецедентные единицы, используемые в текстах эссе на узбекском языке, их структура и уникальность. Объясняются языковые и культурологические особенности прецедентных единиц в текстах эссе. Анализируются прецедентные единицы, характерные для узбекского менталитета.

Ключевые слова: тексты эссе, цитата, отсылка, нецитируемая цитата, аллюзия, прецедентное предложение, прецедентное предложение, прецедентный текст.

PRECEDENT UNITS USED IN ESSAY TEXTS

*Rakhimova Mohinabonu Abduhamid
Samarkand region pedagogues teacher of the National Center for Teaching New Methods,
Doctor of Philosophy in Philology (PhD)*

Abstract: This article describes precedent units used in Uzbek essay texts, their structure and uniqueness. The linguistic and cultural characteristics of precedent units in essay texts are explained. Precedent units characteristic of Uzbek mentality are analyzed.

Key words: essay texts, quotation, reference, unquoted quote, allusion, precedent sentence, precedent sentence, precedent text.

Til – madaniyat ko'zgusi, real hayotni, insoniyatni, uning hayotini o'rab turgan jami mavjudlikni aks ettiribgina qolmasdan, til orqali millat o'zligini anglaydi, bu anglash mentaliteti, milliy xarakteri, turmush tarzi, an'analari, urf-odati, axloqiy normalari, qadr-qimmatini bilan uzviylikda kechadi. Ushbu omillar ko'p o'rinlarda milliy-madaniy dunyoqarashga asoslangan metaforik tarzda voqelanadi, milliy-madaniy birlik til oynasida har bir insonning fikrlash tarzi, xayoloti, xatti-harakatlari bilan birlashib ketgan bo'ladi. SHu nuqtai nazardan, lingvokul'turologiyadagi matn bilan bog'liq yana bir hodisa bu - pretsedent matn masalasidir. Tadqiqotchi O.E.Artyomovanning so'zlari bilan aytganda, pretsedent janrlar - madaniy axborotning "akkumulyatori"dir [1]. Tadqiqotchi yana shunday yozadi: "Pretsedent fenomenlar xalq ma'naviy hayotining tildagi ifodasi ekan, shu narsani muhim xulosa sifatida aytish lozimki, bunday hodisalarning, shu jumladan, pretsedentlarning tahlili u yoki bu lingvomadaniy hamjamiyatning stereotip madaniy ssenariylarini anikdash imkonini beradi". E.A.Naximova pretsedent fenomenlarni xalqning milliy ongida saqlanuvchi tizim sifatida baholaydi [2]. Pretsedent birliklar haqidagi nazariya tilshunoslikda pretsedent hodisalar tushunchasining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. "Pretsedent hodisalar milliy markerlangan hodisalar hisoblanadi: bunday hodisalar ortida turuvchi konseptlar lingvomadaniy hamjamiyatning barcha vakillariga ularni pretsedent sifatida anglash imkoniyatini beradi. Bunda ma'noning markaziy unsurlari barcha til egalari uchun umumiy xarakter kasb etadi [3].

Rus tilshunosligida muayyan til egalari yaxshi tanish bo'lgan va ularning lisoniy xotirasida saqlanadigan, nutqiy faoliyatda qayta-qayta murojaat qilinadigan shaxs nomlari, barqaror so'z birikmalari, jumlar hamda matnlar pretsedent birliklar sifatida qayd etiladi [4].

Rus tilshunosligidagi pretsedent birliklar tadqiq etilgan ishlarda Injil matnlari, miflar, xalq qo'shiqlari, ertaklar, latifalar, maqol, turg'un o'xshatishlar, frazeologizm hamda mashhur shaxslar

nomi pretsedent birlik sifatida qayd etiladi. SHunga ko'ra bunday birliklarning pretsedent nomlar, pretsedent jumlar, pretsedent matnlar kabi turlari ajratiladi.

N.Pego-Gro intertekstuallikka bag'ishlangan tadqiqotida pretsedent birliklarni qo'llanish nuqtai nazardan to'rtga bo'ladi: 1. Sitata; 2. Referensiya. 3. Qo'shtirnoqsiz ko'chirma. 4. Allyuziya [5].

Sitata – [lot. citatum < citare — chaqirmoq, da'vat qilmoq; nomlamoq]. Biror matndan, adabiy, musiqaviy va sh.k. asardan aynan ko'chirilgan parcha; iqtibos [6]. Lingvokulturologiyaga oid adabiyotlarda sitata birliklar qo'shtirnoqqa olib yoziladi va havola beriladi.

Referensiya – bu aktualashtirilgan (nutqga kiritilgan) nomlar, nominal iboralar (nominal guruhlar) yoki ularning ekvivalentlarining voqelik ob'ektlariga munosabati. Referensiya uchta asosiy omil bilan belgilanadi: sintaktik, mantiqiy-semantik va pragmatik.

Qo'shtirnoqsiz ko'chirma – biror matndan, adabiy, musiqaviy va sh.k. asardan o'zlashtirilgan parcha. Bunda olingan parcha qo'shtirnoqqa olinmaydi va muallif tomonidan matnga o'zgartirishlar kiritiladi.

Allyuziya – (lot. allusio -hazil, ishora so'zidan) – badiiy adabiyotda va notqlik san'atida tarixiy voqea yoki mashhur asarlarga ishora qilishdan iborat stilistik figuralardan iborat [7].

Demak, pretsedent nomlar, pretsedent jumlar, pretsedent matnlar asar muallifi tomonidan sitata, referensiya, qo'shtirnoqsiz ko'chirma gap yoki allyuziya shaklida qo'llanadi. SHu sababli ham pretsedentlik intertekstuallik tushunchasi bilan bog'liq, aniqrog'i, uning ichiga kiruvchi hodisadir. Badiiy matnning lingvopoetik xususiyatlarini tadqiq etgan M.Yo'ldoshev intertekstuallikni shunday ta'riflaydi: “Muayyan badiiy matn tarkibida o'zga matnlarga daxldor unsurlarning mavjudligi shu matnning intertekstualligidir[8]”.

Ayrim tadqiqotlarda pretsedentlik intertekstuallikning bir turi sifatida qayd etilgan [9]. Biz ham ushbu fikrni ma'qullaymiz. Esse badiiy-publitsistik janr bo'lganligi uchun ham unda badiiy uslubga xos lisoniy birliklardan keng foydalaniladi. Publitsistikaning talabiga asoslangan holda esa ommabop, gazetxonga tushunarli bo'lgan til unsurlariga ham murojaat qilinadi. Pretsedent birliklar ichida pretsedent nomlar alohida o'rin tutadi. V.A.Maslovaning fikriga ko'ra, muayyan millat vakillariga yaxshi tanish bo'lgan matnlar yoki voqealar bilan bog'liq bo'lgan shaxs nomlari pretsedent nomlar bo'la oladi. Masalan: Oblomov, Taras Bulba kabi [10].

Quyidagi esse matnida ham mashhur shaxs bilan bog'liq voqega ishora qilinganligini ko'rish mumkin: Bular bilan bog'liq afsonalar bizlar targ'ib qilgan ko'pxudolikning bir qismi bo'lgan. Endilikda insoniyat yakkaxudolik doirasida umr kechiryapti. Ammo bashar bolalari orasida hozir ham Prometey, Orfey, Sizif, Narsiss, Sfinks, Tantallar yo'q emasligiga kim kafolat beradi? Yakkaxudolikka o'tgach, ular yaxshi amallarga ko'proq mayl bildirib, yomonlaridan butkul ko'ngil uzdimi? O'zi orzu qilgan kamolotga - a'lo odam rutbasiga erishdimi?

Ularga o'tkir tafakkuri va mushfiq yuragi bilan ko'mak ilingan, saodati uchun eltadigan to'g'ri yo'lni ko'rsatgan, nomlari boshqa bo'lgan Prometeylar – Iso masih, Madinalik Muhammad, Jordano Bruno, Mansur Xalloj, Jan Jak Russo, Robesper kabilarni ular o'z qo'llari bilan chormixga tortishdi, cho'lu biyobonga badarg'a qilishdi, lovullab turgan gulxanda yoqishdi, dorga osishdi, jinnixonaga tiqishdi, gilotinada boshlarini kesishdi.

Napoleon, Gitler, Stalin kabi Narsissning dahshatli qiyofadoshlari va klonlari o'z shaxslariga bo'lgan jununvash muhabbatlari ortidan millionlab odamlar yostig'ini quritishdi (SH.Ortiqov. Mifologik epataj).

Misollardagi pretsedent nomlar - Prometey (kishilarni olov bilan ta'minlagan), Orfey (o'z sevgisi uchun kurashgan, er-xotin o'rtasidagi muhabbat rishtalarini targ'ibot qilgan), Sizif (shamol ma'budi), Narsiss (bashorat qilgani uchun jazolangan), Sfinks (qanotli yarim ayol, yarim sher sifatidagi ichidagini hech kimga aytmaydigan sirli jonzot), Tantal (ochlik va suvsizlikni enguvchi ma'bud, azob-uqubatga mahkum etilgan va azob-uqubat ramzi), Iso masih (xaqni so'zlab, o'z dini targ'ib etgani uchun chor mix qilingan payg'ambar), Madinalik Muhammad (Qur'onni nozil qilgan), Jordano Bruno (“O'tda yoqmoqlik - inkor etmaslik emas” g'oyasining targ'ibotchisi), Mansur Xalloj (“Men xaq (xudo) man („Ana-I-haqq“), mening o'zligim – xudoning o'zligidir” fikrini ilgari surgan va vahdati-vujud ta'limotiga asos solgan), Jan Jak Russo (fransuz faylasufi, yozuvchisi va bastakori. Odamlar orasida tengsizlik, bolalarning mustaqil fikrlash kerakligi haqidagi g'oyani ilgari surgan), Robesper (Qirol qatl etilishidan oldin, 1792 yilning sentyabr oyida Fransiya tarixda ilk bor respublika deb e'lon qilindi. Respublikaning eng ko'zga ko'ringan arbobi. Robesper hukmronligi yillari Fransiya tarixiga «katta terror» nomi bilan kirgan), Napoleon (Fransuz inqilobi urushlarida mashhurlikka erishgan fransuz qo'mondoni, siyosiy etakchi), Gitler (milliy-sotsialistik nemis ishchilar partiyasining etakchisi (fyurer), reyxskansler, Ikkinchi jahon urushi davrida bosh qo'mondon), Stalin (Sovet ittifoqi kommunistik partiyasi Bosh kotibi) kabilar har biri o'z g'oyasi va dunyoqarashini amalga oshirish uchun hech qanday to'siqlarga e'tibor bermay ularni engib o'tishgan. Mazkur pretsedent nomlar

allyuziya hosil qilib, esse matnlarida stilistik figura hosil qilgan va matn ta'sirchanligini oshirgan. Aytish joizki, bu hodisa mumtoz adabiyotimizdagi talmeh san'ati – mashhur shaxslar nomini keltirish orqali biror voqeaga ishora qilish hodisasiga juda o'xshaydi.

Pretsedent nomlar yuzaga kelish motiviga ko'ra turlicha bo'ladi. Ular badiiy matnlar, diniy matnlar, mashhur va qiziq voqealar, afsona, rivoyat, ertak, latifa, qo'shiq, kinofilmlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan: Layli, Majnun, Xizr, Nasriddin Afandi, SHum bola, Qorabotir, Tohir-Zuhra, Sotti kabi nomlar o'zbeklar orasida mashhur hisoblanadi.

Birinchi galda kattakon afisha tayyorlanadi. Kattakon. Xo'ja Nasriddinga qanday baliq tutdingiz desa, qulochini keng yozib “mana bunday” deydi-ku oshirib-toshirib, mubolag'a qilib, xuddi ana shunday hajmda bo'ladi afisha (SH.Ortiqov. “Godoni kutib” bizda sahnalashtirilsa...). CHunki bu aqlli, donishmand daholarning afandiliklari ham ko'p edi (U.Azim. Karvon yo'li).

Onomastik metafora maqomida qo'llangan birliklardan biri Nasriddin Afandi nomidir. Xoja Nasriddin musulmon SHarqi, O'rta er dengizi va Bolqon xalqlarining folklor qahramoni, qisqa yumoristik va satirik miniatyura va latifalar, ba'zan esa maishiy ertaklar qahramoni. Shu sababli, misollarda keltirilgan pretsedent nom – Afandiga urg'u berilib, uning qiliqlari, satirik va yumoristik voqealari ko'z oldimizda gavdalanadi.

Pretsedent nomlar muayyan millat vakillarining milliy mentaliteti bilan bog'liq bo'lishi bilan birga global xarakterda ham bo'lishi mumkin. Jumladan, o'zbek o'quvchisi Napoaleon, Kolumb, Buratino, Charli Chaplin, Otello, Don Juan, Robinzon Kruzo, Jeki CHan, janob Bin kabi nomlar ishtirok etgan esse matnlari mazmunini hech bir qiyinchiliksiz qabul qilaveradi.

Uning nazdida Don Kixot - kumiri, mushketyorlar - tutingan og'alari, CHingachkuk - chinakam do'sti edi. U o'zini Don Kixotdek samimiy, mushketyorlar kabi mardona tutar, sadoqatda CHingachkukdan o'rnak olishga intilardi (SH.Ortiqov. Men gulbashakarni yaxshi ko'raman).

Otelling Dezdemonaga o'qtalib, ovozing boricha “ro'molcha qani”, deb baqirishi va spektakl kulminatsiyasida ikki qo'li bilan uni bo'g'ib o'ldirishi meni aqldan ozdirishiga sal qolgandi (Sh.Ortiqov. Shekspir, otello va ro'molcha).

Pretsedent birliklar ichida pretsedent jumlar alohida o'rin tutadi. Pretsedent birliklar hisoblanuvchi pretsedent jumlar ham til egalari lisoniy xotirasida saqlanuvchi birliklar bo'lib, ularga barqaror birikmalar (frazologizm, turg'un o'xshatish va metaforalar, nutqiy etiketlar, maqol va hadislar) kiradi. Ayrim ishlarda pretsedent jumlar qanotli so'zlar, logoepestemalar deb ham yuritilgan [11].

Quyidagi esse matnlarga e'tibor bering:

Sharhlovchi ularni bir-birlariga to'p oshirib, tezkor harakatlanishlarini va hujumdagi o'yinlari tezligini sharhlab ulgurmasdi. Meni esa televizor qarshisida o'tirib, ko'zlarim tinib ketar va har safar u baqirib-chaqirib, pafos bilan “qizil iblislar hujumga o'tishdi” desa yuragim orqasiga tortib ketardi. “Manchester yunayted” futbol klubining norasmiy nomi shunday edi: qizil iblislar. G'alati nom, shunday emasmi? (Sh.Ortiqov. Qizil iblislar yoxud genotsid qayg'usi).

Misoldagi “qizil iblislar hujumga o'tishdi” pretsedent jumlasini sitata shaklida bo'lib, jumladan anglashilgan ma'noda xalq orasida «Manchester yunayted» futbol klubi a'zolarining laqabiga urg'u beriladi.

Shukur Xolmirzaev o'zi sevgan adiblardan biri Ernst Xemingueyning “Insonni engib bo'lmaydi” degan so'zlarini bot-bot takrorlab turguvchi edi. Millati, irqi va hattoki dinidan qat'iy nazar, inson mustahkam hilqat sifatida har ikkala Ustaning ijodida turli ko'rinishlarda namoyon bo'lar edi... SHukur Xolmirzaev G'afur G'ulomning “Quyosh-ku falakda kezib yuribdi...” degan mashhur satrini sarlavhaga chiqarib ajoyib bir hikoya yozgan edi. Bir mahallar, hali matbuot yuzini ko'rmasdan avval menga hikoya syujetini so'zlab berib, shunaqa nom qo'ymoqchi ekanligini aytuvdi... (Sh.Bo'taev. SHukur, ayt-chi, bu hayot nima?). Pretsedent nomlarning badiiy matndagi muhim psixolingvistik xususiyati shundan iboratki, ular matn o'quvchisi ongida nomatniy ma'no, ya'ni matnga doir, lekin uning verbal tuzilishiga kirmagan qo'shimcha ma'lumotlar aktuallashuvini taqozo etadi. O'quvchi bunda nomatniy ma'noning matnning pragmatik tuzilishidagi ahamiyatini ham bilishi muhimdir.

Pretsedent birliklar orasida pretsedent matnlar muhim o'rinni egallaydi. Yu.N.Karaulov esa pretsedent matnlarga shunday ta'rif beradi: “Birdan ortiq shaxsga tegishli bo'lgan, ularning bilish va hissiy munosabatlarida u yoki bu shaxs uchun ahamiyatli bo'lgan, ya'ni mazkur shaxs bilan aloqador odamlarga juda yaxshi tanish bo'lgan va, nihoyat, til egalari diskursida qayta-qayta murojaat qilinadigan matnlar [12]” pretsedent matnlardir.

Pretsedent matnlar pretsedent birliklarning bir turi bo'lib, o'zida muayyan millat til egalariga xos bo'lgan lisoniy xotirani aks ettiradi. Hozirgi vaqtda xususan rus tilshunosligida bu borada ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. V.V.Krasnyx pretsedent matnlarni ijtimoiy, milliy hamda universal pretsedent matn turlariga ajratish fikrini ilgari suradi [13].

Pretsedent matnlar ikki xil tarzda – aynan yoki o'zgartirilgan holatda, qo'shtirnoqsiz ko'chirma shaklida qo'llanishi mumkin. Masalan: Peshonamda nima bo'lsa, shuni ko'raman. Taqdirdan qochib, qaerga ham borardim?! Bandasining emas, Xudoning aytgani bo'ladi (S.Nazarova. Qorlar eriganda). Misoldagi pretsedent matndan anglashilgan ma'noni talqin etadigan bo'lsak, mazkur mazmun hadisi sharifda quyidagicha shaklga ega: Abdulloh (ibn Mas'ud) rivoyat qiladilar: Rasululloh sallallohu alayhi vasallam bunday dedilar: “Har qaysingizning vujudingiz onangiz qornida qirq kunda tarkib topgay, so'ng yana shuncha kunda laxta qonga va yana shuncha kunda bir parcha etga aylangay. Keyin Oллоh taolo (onangiz qorniga) bir farishtani yuborib, unga to'rt so'zni, ya'ni qanday ishlar qilmog'ingizni, rizqingizni, umringizni va baxtsiz yoki baxtli ekanligingizni yozib qo'ymoqni amr qilg'ay [14].

Umuman, o'zbek tilidagi mashhur she'r va qo'shiqlardan, Qur'on va Hadislar, latifalar, ertak, rivoyat, kinofilmlardan olingan matnlarni pretsedent matnlar sirasiga kiritish mumkin. Ular esse matnlari tarkibida aynan yoki o'zgartirilgan holatda qo'llanishi mumkin.

O'zbek tilidagi matnlar tahlili natijasida aytish mumkinki, til egalarining xotirasida nafaqat pretsedent matnlar, balki ularning mazmuniy-kompozitsion tuzilishiga xos bo'lgan shakllar ham saqlanib turadi. Bunday shakllarga segmentli matnlar, parsellyativ matnlar, o'xshatish, maqol, metafora asosida tuzilgan matnlarni, shuningdek, ilmiy uslubga xos ayrim matn turlarini, rasmiy uslubdagi hujjatlar matnini misol sifatida keltirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

Артёмова О.Е. Лингвокультурная специфика текстов прецедентного жанра «лимерик» (на материале английского языка): Дисс... канд. филол. наук. - Уфа, 2004. - С. 24.

Нахимова Е.А. Прецедентные имена в массовой коммуникации // http://www.philology.ru/linguistics/2/narhimova_07.htm.

Банникова С.В. Прецедентность как лингвокультурный феномен (на материале английских и русских текстов): Дисс. ... канд. филол. наук. - Тамбов, 2004.

Красных В.В. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований / Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. – М.: Филология, 1997. Вып. 2. – С. 5-12;

Пьего-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности. – М.: ЛКИ, 2008. – 240 с.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. . 4-том. – Тошкент, 2007. -Б.467.

Хатамов Н., Саримсоқов Б. Адабиёшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 27.

Юлдашев М.М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри... дис. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2009. – Б.316.

Орлова Н.М. Библийский текст – как прецедентный феномен: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Саратов, 2010. – С. 51.

Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001. – С. 53.

Арбузова В.Ю. Прецедентность в русском языке как лингвистический и культурный феномен на материале научных и эпистолярных текстов: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Елец: Елецкий гос. ун-т, 2007. – С.

Караулов Ю.Н. Язык и личность. – М.: Наука, 1989. –С. 216.

Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность. – М.: Изд-во “Диалог МГУ Москва”, 1998. – С. 19.

Мазкур ҳадис матни Наби Жалолиддиннинг “Хайём” романидан олинди. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 254.

OMONIMLIK VA POLISEMANTIK HODISALARNI FARQLASH

Saidova Kamola,

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistri

Annotatsiya. Mazkur maqolada ona tili ta'limi maqsadi va uning oldida turgan asosiy masalaga e'tibor qaratilgan. Ona tili ta'limida o'qitishning ayrim ilg'or usullaridan foydalanish metodikasi tavsiya etilgan va usullarning o'ziga xos xususiyatlari tushuntirilgan. Jumladan, shakldosh so'zlarni farqlashga o'rgatishda maktab ta'limida duch kelinadigan ayrim muammolar va ularning echimlari haqida so'z boradi. Shakldosh so'zlar va ko'chma ma'noli so'zlarni farqlashni osonlashtiradigan ayrim mashq va topshiriqlar keltirilgan.

Kalit so'zlar. Leksema, sema, shakldosh so'zlar; o'qib tushunish, bosh ma'no, ko'chma ma'no, ma'no qirradi.

Barcha davrlarda ta'lim maqsadini belgilash davlat siyosatining ustuvor sohasi hisoblangan. Ta'limning maqsadi jamiyat amaliy faoliyatining avvaldan fikran o'ylangan natijasi bo'lib, jamiyatning maktab oldiga qo'ygan ijtimoiy buyurtmasi ta'lim umumiy maqsadi asosida belgilanadi. Ona tili ta'limi oldiga qo'yilgan ijtimoiy buyurtma o'quvchi shaxsini fikrdashga, o'zgalar fikrini anglashga va shu fikr mahsulini og'zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga, ya'ni kommunikativ savodxonlikka o'rgatishdan iborat [7,128]. Mustaqil va ijodiy tafakkur sohibini etishtirish, ularda fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri, ravon va lo'nda ifodalash malakalarini shakllantirish ona tili ta'limining maqsadi hisoblanadi. "Ona tili" nafaqat leksik va grammatik me'yorlarni o'rgatuvchi, balki o'quvchi nutqiy faoliyatida ixtiyoriy mavzu, fanlar kesimidagi matnlarni tinglab tushunish, to'g'ri o'qish, orfoepik va orfografik me'yorlarni qo'llash salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladigan fandır. O'quvchining mantiqiy, tanqidiy, ijodiy fikrlashi uchun ona tili darslarida o'qib tushunishga alohida e'tibor qaratiladi. O'qib tushunish esa o'quvchining matnda berilgan so'zlarning o'z ma'nosi bilan birga kelgan kontekstdagi ma'nosini anglay olgan yoki anglay olmaganligiga bog'liq bo'ladi. Bundan leksemalar matnni tushunishni ta'minlovchi asosiy vosita ekanligi kelib chiqadi. Maktab o'quvchilari so'z va uning ma'nolari, omonimlik hodisalarini farqlashda qiyinchilikka duch keladi. Shu o'rinda leksema va u anglatadigan ma'no qanday yuzaga chiqishi haqida to'xtalsak.

Leksema anglatadigan ma'no, ma'lum tovushlar tizilmasini muayyan obyektiv voqelikka bog'lash bilan kishi ongida yuzaga keladigan mazmun, ya'ni undan anglashiladigan narsa-buyum, voqeyahodisa, belgi-xususiyat leksik ma'no (lug'aviy ma'no) deb ataladi [6,105]. Masalan, qalamdon so'zi "qalam soladigan quti", ishchi so'zi "jismoniy mehnat qiluvchi (ishlovchi) shaxs" lug'aviy ma'nolarini anglatadi. Ilmiy manbalarda leksik ma'no semema deb ham yuritiladi. Leksik ma'no, ya'ni semema semalardan tarkib topadi. Sema leksik ma'no (semema)ni hosil qiluvchi ma'no bo'laklaridir. Mas., tun leksemasining ma'nosi - sutkaning kun botishidan kun chiqqungacha, oqshomdan tong otar vaqtigacha bo'lgan qismi. Mazkur semema "qorong'i", "vaqt" kabi semalardan tarkib topgan.

Bundan ko'rinib turibdiki, leksema idrok qilinadigan predmetni semalarga ajratilgan va belgilab olingan ko'rinishi. Leksema tarkibidagi semalar alohida tartibsiz yig'indi ko'rinishida emas, balki inson ongida avvaldan shakllangan tizimga joylashtirilgan holda bo'ladi. So'z va uning ko'chma ma'nolarini farqlashni o'rgatishda leksemaning shu xususiyatiga e'tibor berish kerak. Quyida so'z va uning ko'chma ma'nolarini o'zlashtirishga doir usulni ko'rib chiqamiz.

I. So'zning ko'chma ma'nosi

Nutqdan tashqarida bir ma'no, nutq tarkibida boshqa so'zlar bilan bog'liq holda yana boshqa ma'no ifodalovchi so'zlar ko'p ma'noli so'zlar deyiladi. Ko'pincha o'quvchi ko'p ma'noli so'zni o'z va ko'chma ma'nodagi ko'rinishidagi holatini shakldosh so'z sifatida ko'rib adashadi. Natijada shakldosh so'z va ko'p ma'noli so'zni farqlashda qiyinchilik tug'iladi. Quyida shu qiyinchilikni engillatishga xizmat qiladigan topshiriqni tavsiya qilamiz. Demak, birinchi galda so'zning asl, o'z ma'nosini yaxshi tushunib, keyin shu ma'noning qaysi qirradi ko'chayotganiga ahamiyat qaratish kerak.

Mashq :

Har qaysi so'zning ma'no qirralarini namunadagiday topib jadvalni to'ldiring. So'zlarning o'z ma'nosiga diqqat qiling.

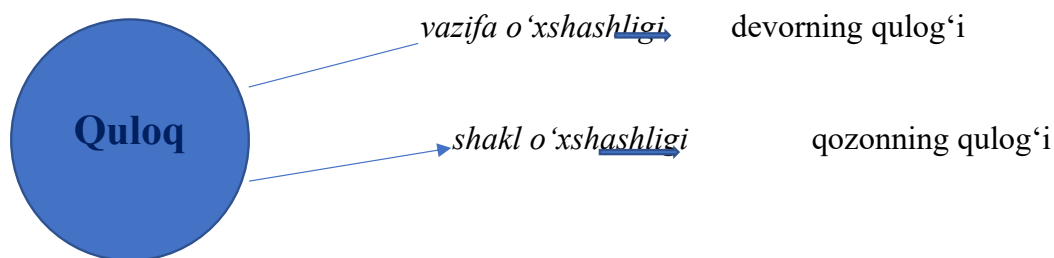
So'zlar	Tashqi ko'rinish	Asosiy vazifasi	Ichki tuzilishi	Boshqa xususiyati
Til	shilliq parda bilan qoplangan muskuldan iborat.	Asosiy nutq a'zosi, ovqatni chaynash, yutish, ta'm bilishda ishtirok etadi	Til uch qismdan iborat tor qismi — til uchi, birmuncha keng va qalinroq qismi — til negizi (ildizi), bu ikki qism o'rtasi — til tanasiga bo'linadi.	Odam va umurtqali hayvonlar og'iz bo'shlig'idagi muskulli organ
Ko'z				
Oyoq				

Solishtiring: inson tili – o'zbek tili – Navoiy tili

Mashq:

1. *Inson ko'zi – yog'ochning ko'zi- derazaning ko'zi.* So'zning qaysi ma'no qirrasini ko'chayotganini toping. *Quloq, og'iz, tomoq, qo'l, tirnoq, bosh* so'zlari orqali ko'chma ma'no hosil qilib namunada ko'rsatilganday yozing.

Namuna:

Ona tilini puxta o'zlashtirgan o'quvchi boshqa fanlarni qoniqarli o'zlashtiradi. O'qish savodxonligi mukammal bo'lgan o'quvchi boshqa fanlarda o'rganayotgan matnlarni o'qish orqali mantiqiy, tanqidiy, ijodiy fikrlaydi, olgan bilimlarini hayotda qo'llay olish layoqati rivojlantiriladi. Ona tili fani o'qitilishiga bunday yondashuv mavzular yuzasidan beriladigan mashq va topshiriqlarni yangicha yondashuvlar asosida ishlab chiqish zaruratini kun tartibiga qo'yadi. Har bir mavzu yuzasidan to'g'ri tanlangan usul ko'zlangan natijani aniq amalga oshirilishini ta'minlaydi. Bugungi kunga qadar ona tili ta'limida o'qitish usullarining boy tajribasi to'plangan. Ammo fan-texnika, madaniyatning to'xtovsiz rivojlanib, murakkablashib borishi, yangi imkoniyatlarning yuzaga kelishi, ularni o'zlashtirish va ta'lim oluvchiga etkazish usullarini muttasil yangilab turishni talab etadi[8,12]

Har bir til lug'atida tovushlar tarkibi va yozilishi jihatidan bir xil, ammo ma'nosi har xil so'zlar- shakldosh so'zlar mavjud. Ular ma'nolariga ko'ra turli buyum, voqea-hodisa va tushunchalarni anglatadi. Ko'pincha tovush tarkibi bir xil bo'lgan shakldosh so'z bilan ko'p ma'noli so'zlarni ajratolmaslik holatlari uchraydi. Turli matnlardan yig'ilgan gaplardan tuzilgan mashqlar o'quvchida dars jarayonida shakldosh so'zlarni ajratish ko'nikmasini shakllantirsa-da, ijodiy tafakkurga undamaydi. Shu sababdan shakldosh so'zlarni o'rgatishda yaxlit mazmuniy butunlikka ega bo'lgan matndan foydalanish samaraliroq natija beradi. Matn tanlashda o'quvchilarning yosh xususiyatlari va bilim saviyalari hisobga olinadi, ayniqsa, matnning tarbiyaviy jihatiga, davr talablariga qay darajada mosligiga e'tibor berilishi kerak. Milliy dasturning 10- sinf o'quvchisiga so'z va uning ma'nolarini o'rganish bo'yicha quyidagi talablar qo'yiladi:

- So'z – birinchi mo'jiza. So'zning ma'no va shakl munosabatlari. Sinonimlar, antonimlar, omonimlar.
- Erkin Vohidovning "So'z latofati" asaridan olingan parchani o'qish, undagi so'z ma'nosi haqidagi ma'lumotni anglash, munosabat bildirish, o'z qarashlarini bayon qilish.
- So'zlarda ma'no ko'chishi. Bir ma'nolilik, ko'p ma'nolilik, o'z ma'no, ko'chma ma'no.
- Berilgan zamonaviy masaldagi ma'no nozikligini, kinoya, tagma'no, ma'no ko'chishini anglay olish. Shunday masallarga og'zaki misol keltirish, tagma'nosini muhokama qilish.

O'zbekning so'zi qiziq. O'xshashlikka (metafora, vazifadoshlik), aloqadorlikka (metonimiya), qism va butun orqali ifodalashga (sinekdoxa) asoslangan ma'no ko'chish turlari.

- Matndagi so'zlarning ma'no ko'chish nozikliklarini ilg'ay olish, hayotiy misollar bilan dalillash, ulardagi ma'no ko'chishi nimaga asoslanganini izohlash [5,159]. Mazkur talablarni hisobga olgan holda

quyidagi matn ustida topshiriqlarni tavsiya qilamiz.

I. Matnni diqqat bilan o'qing. Navo so'zining ma'nolariga e'tibor bering.

Narxi navo haqida

Biz navo so'zining birgina ma'nosini bilamiz. Hazrat Navoiyga taxallus bo'lgan kuy, qo'shiq, ohangni tushunamiz. Darhaqiqat, navo aksar shu mazmunda keladi.

Bir vaqtlar "Mushtum" jurnalining narx-navoni qanday tushuntirasiz, degan savoliga shunday hazil javob berilgan edi:

Navo-qo'shiq, musiqa, ohang

Narx ma'nosi baho -bo'ladi.

Narxni ko'rib ashula aytsang,

O'shanda narx navo bo'ladi.

Bu askiyanamo javob navo so'zini faqat bir ma'noda tushunuvchilarga ham qaratilgan hazil edi, Aslida, narx-navoning ashulaga aloqasi yo'q. Hayot uchun zarur bo'lgan narsalar majmui ham navo deyiladi.

Navosiz ulusning navobaxshi bo'l,

Navoiy yomon bo'lsa sen yaxshi bo'!

Siz ko'p bor eshitgan bu baytdagi navo aynan shu mazmunda. Navosiz ulus – ehtiyojmand xalq. Benavo ham shu. Navobaxsh bo'lmoq- benavolarga najotkor bo'lmoqdir. Ulug' shoir va davlat arbobining ukasi Darveshaliga qilgan nasihati yuksak insonparvarlik tarannumi bo'lib qalblarimizdan joy olgan.

Narxi navo faqatgina lozim narsalar bahosi emas. U keng tushuncha – bozorning ahvoli, qimmatlilik yo arzonchilik belgisi, xalqning turmush darajasiga ko'rsatkich.

E. Vohidov

1. Matnni tushunish bo'yicha tuzilgan quyidagi test savollarining to'g'ri javobini toping.

1. Navo deganda faqat kuy, qo'shiq, ohang ma'nolari tushuniladi.

To'g'ri Yanglish

2. Narx haqida qo'shiq aytish narxi navo bo'ladi.

To'g'ri Yanglish

3. Navosiz ulusning navobaxshi bo'l,

Navoiy yomon bo'lsa sen yaxshi bo'! Baytdagi ajratib ko'rsatilgan so'zlar bir o'zakdan hosil qilingan.

To'g'ri Yanglish

4. Hayot uchun zarur bo'lgan narsalar bahosi narx-navo deyiladi.

To'g'ri Yanglish

O'ylab ko'ring! Qaysi birlik to'g'ri yozilgan?

narx-navo narxi navo

Siz ham shunday birliklarga misol keltira olasizmi?

Ushbu matnni o'qib tushunish jarayonida o'quvchi shakldosh so'zlar va ularning izohi bilan tanishadi. Matn asosida berilgan savollarga javob berish orqali matnni qayta ishlaydi, oldindan bilgan ma'lumotlari asosida ma'lumotlarni tahlil qila oladi. "O'ylab ko'ring" belgisi ostida berilgan topshiriq asosida lingvistik bilimlarini sinovdan o'tkazadi.

Har bir darsda o'quv maqsadini aniq belgilab olish dars samaradorligining asosiy mezonidir. Shakldosh so'z va ko'p ma'noli so'zlarni farqlashga o'rgatishdan asosiy maqsad so'zlardagi ma'no nozikliklarini ilg'ay olish, hayotiy misollar bilan dalillash, ulardagi ma'no ko'chishi nimaga asoslanganini izohlash va nutqlarida qo'llay olishlariga erishishdir. Shakldosh so'zlarni chuqur o'rganish o'quvchilar so'z boyligini oshirish va nutqiy mahoratini yuksaltirishda nozik qochirimlardan foydalanish, ijodiy tafakkur, mustaqil fikrni shakllantirish va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar ro'yxati:

Azimova I., Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi (Til ta'limiga oid fanlar moduli), uslubiy qo'llanma. – T.: Hilol – Nashr. – 2020

Begmatov E., Mamatov A. Adabiy norma nazariyasi. T.: – 1997.

Ne'matov H., Mengliyev B. Til ma'rifati. T.: – 2015

Mengliyev B. Ona tili ta'limi: Davr talabi va ijtimoiy zarurat. "Ma'rifat" gazetasi, 2017 yil, 22-fevral soni Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi (1-11-sinf). Respublika ta'lim markazi. – Toshkent, 2020

Ulug'ov. N. Tilshunoslik nazariyasi. O'quv qo'llanmasi. — T.: Barkamol – fayz mediya, 2016.

Sayfullaeva R., Mengliyev B., Boqieva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek tili. – T.: – 2007

G'ulomov A., Ne'matov H., Ona tili ta'lim mazmuni. – T.: O'qituvchi, 1995.

Yo'ldosheva D. Ona tili talimi maqsadining tadrijiy taraqqiyoti. – T.: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, – 2013.

VATAN KONSEPTINING LEKSIK-SEMANTIK MAYDONLARI

*Shodieva Shoxida Inatovna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada til birliklarini maydon nuqtai nazaridan o'rganish tilshunoslik uchun ma'lum maydonning aniq chegaralarini belgilab olishga, ajratilgan maydon tarkibiga kiruvchi birliklarni aniqlash va ularning o'zaro leksik-semantik munosabatini belgilashga xizmat qilishini yodda tutish lozim ekanligi borasida mulohaza yuritiladi.

Kalit so'zlar: leksik-semantik maydon, sintagmatik munosabat, tafakkur prizmasi, til sistemasi, paradigma, adekvat, signifikativ ma'no, ekvivalent maydon.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ КОНЦЕПТА РОДИНА

*Шодиева Шохиди Инатовна,
преподаватель Джизакского Государственного Педагогического Университета*

Аннотация: В данной статье считается, что изучение языковых единиц с точки зрения ареала служит для определения точных границ определенного ареала для языкознания, для определения единиц, входящих в состав выделенного ареала, и для определяются их взаимное лексико-семантическое отношение.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, синтагматическая связь, призма мышления, языковая система, парадигма, адекватное, значимое значение, эквивалентное поле.

LEXICAL-SEMANTIC AREAS OF THE MOTHERLAND CONCEPT

*Shodieva Shokhida Inatovna,
teacher of Jizzakh State Pedagogical University*

Abstract: In this article, it is considered that the study of language units from the point of view of the area serves to determine the exact boundaries of a certain area for linguistics, to determine the units that are part of the allocated area, and to determine their mutual lexical-semantic relationship.

Key words: lexical-semantic field, syntagmatic relationship, thinking prism, language system, paradigm, adequate, significant meaning, equivalent field.

Vatan konseptining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash shu konsept doirasida qaraluvchi lug'aviy birliklar, leksik-semantik maydonlar to'g'risida fikr yuritishni taqozo qiladi. Vaholanki, so'zlar semantik maydonini lingvistik-semantik asosda tadqiq qilish ana shu maydonga mansub so'zlarning semantik taraqqiyotini aniqlash va ularning boshqa so'zlar bilan sintagmatik munosabatini ham ko'rsatish imkonini beradi[1]. Aslida bizni o'rab turgan voqelik markazida inson turadi. Tabiat va jamiyatdagi barcha voqealar unga bog'liq holda yuz beradi. Inson olamni o'zicha idrok qiladi, o'z tafakkuri prizmasidan o'tkazib, o'ziga xos tasavvurga ega bo'ladi. Voqelikning inson tomonidan qanday qabul qilinishi, ma'lum tasavvurni, obrazlarni hosil qilishi fanda "olam manzarasi" degan nom bilan yuritiladi. Shu bois ilm-fanda real olam manzarasi, madaniy olam manzarasi, olamning sodda manzarasi, olamning lisoniy manzarasi, olamning folklor manzarasi, olamning mifologik manzarasi, olamning konseptual manzarasi, olamning ilmiy manzarasi, olamning siyosiy manzarasi, olamning falsafiy manzarasi, olamning diniy manzarasi, olamning milliy manzarasi, olamning frazeologik manzarasi, olamning zoomorf manzarasi, olamning fitomorf manzarasi, olamning mualliflik manzarasi, olamning gender manzarasi kabi turli tushunchalar qo'llanila boshladi. Bu tushunchalar olam bilan bog'liq yagona bir sistemani tashkil qiladi va ularning barchasi til vositasida, tildagi mavjud birliklar orqali ifodalanadi. Shunday ekan, olamning lisoniy manzarasi deganda, yuqorida qayd qilingan yaxlit sistemaning bir-birini taqozo etuvchi til birliklari vositasida aks etishi tushuniladi. Lisoniy olam manzarasi doirasida qaraluvchi Vatan konseptini hosil qiluvchi leksik birliklarning paydo bo'lishi, bir maydonga birlashuvi bevosita xalq ijtimoiy hayoti bilan bog'liq. "Har qaysi elat, xalq yoki millatning, shuningdek, ma'lum tilda gaplashuvchi til jamoasining muayyan davrda tildan foydalanish darajasi til sistemasi beruvchi imkoniyat va vositalarni nutqni amaliyotda ishga solishi turli darajada, nutqni ehtiyoj va hayot talabiga ko'ra bo'ladi.- deb yozadi tilshunos E.Begmatov.- Bu ehtiyojni belgilashda tarixiy sharoit, xalqning xo'jaligi, madaniy-ma'naviy hayoti, falsafiy - diniy qarashlari, etnografiyasi, kundalik turmushi muhim rol o'ynaydi. Shunga ko'ra, til tizimining reallashuvi, til normalarining shakllanishi va rivoji har bir tilda o'ziga xos kechadi. Natijada bu jarayon umuman tilning rivojiga, uning strukturasi takomiliga, til sistemasida yuz beruvchi jarayonlarga ta'sir etadi"[2]. Ko'rinadiki, til sistemasining leksik sathi bevosita nolisoniy voqelik bilan bog'langan. Tilning lug'aviy tarkibi,

nutqning turli ko'rinishlari, til grammatik qurilishining o'zgarib turishi avvalo, inson omili bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular insonni o'rab turgan voqelikdagi barcha jarayonlarni, tabiat va jamiyatda yuz beradigan barcha voqea-hodisalarni, narsa va predmetlarni, shuningdek, insonlar o'rtasidagi turli aloqalarini aks ettiradi. Shuning uchun og'zaki va yozma nutqimizda qo'llanuvchi leksik birliklar tilning leksik-semantik sistemasida birlashadi va farqlanadi. Semantik umumiylik hosil qilgan so'zlar, frazeologizmlar, so'z birikmalari tematik guruhlarda, giporo-giponimik, sinonimik va boshqa paradigmalarda, o'z navbatida semantik maydonda yig'iladi. Tilning leksik-semantik sistemasini maydon modeli ko'rinishida tasavvur qilish mumkin. Aslida maydon "ichida ularning tizimlashishi va amal qilishi qonuniyatlari namoyon bo'ladigan ayrim uyushgan bo'laklar, elementlarning ko'pligi, birliklar" sifatida tushuniladi[3]. Muhammad Yusuf o'zining "Vatanim" she'rida Vatan tushunchasining mazmun-mohiyatini yoritib berish uchun yorug' jahon, taxti Sulaymon, yagonam, koshona, ulug'im, singlim, onam, hamxonam, mehri iliq, Mashrab, tumor, Navoiy, Yassaviy, qo'riq, Xo'jand, Muqanna, cho'pon, cho'liq, to'qson olti urug', so'liq, zamin, kun, duduq, quduq, chinor, tumor kabi so'zlarni qo'llagan. "Iqror" she'rida esa Vatan ma'nosi ota makon, onajon o'lka, mehribon, bedapoya, go'sha, qir,tog',tandir, tuproq, qo'zi kabi so'zlar vositasida beriladi.

Semantik maydonning semantikaning tizimlashuvi usullaridan biri ekanligini e'tirof etgan olimlarning ko'rsatishicha, tilshunoslikda katta miqdordagi qarashlar mavjud bo'lsa-da, ularning hammasi bir yagona fikrga yig'iladi, ya'ni har bir tildagi so'zlar bir-biri bilan mustahkam aloqada bo'ladi[5]. Semantik maydon strukturasida lisoniy va keyingi yillarda ancha ommalashgan konseptual yo'nalishlar namoyon bo'ladi. Semantik maydonning asosiy vazifasi, avvalo, voqelikning ma'lum bo'lagini adekvat lisoniy aks ettirishdir. Shu tariqa semantik maydon uni hosil qiluvchi so'zlar vositasida voqelik bilan aloqada bo'ladi. Maydon tarkibiga kiruvchi so'zlar maydon va voqelikni o'zaro tutashtirib turuvchi zanjir vazifasini bajaradi. So'zning voqelik bilan munosabati, o'z navbatida, denotativ va signifikativ ma'nolari asosida amalga oshiriladi: denotat so'z bilan ifodalangan realiyalar sinfini ataydi, signifikat esa bir turdagi realiyalarning o'ziga xos belgilariga ishora qiladi. Leksikani tavsiflashda maydon orqali lisoniy tushuncha tomon harakat qilishda alohida ma'nolarni umumlashtirib til leksik sostavining bo'linishini belgilovchi asosiy tushunchalar to'plamiga ega bo'lamiz. Bu asosiy tushunchalarga lug'atlarning mazmuniy tomonini ta'riflash imkonini beruvchi semantik komponentlar sifatida qarash mumkin[5]. Shu o'rinda shuni ham aytib o'tish lozimki, tilshunoslikda maydon tushunchasi faol qo'llanilayotgan bo'lsa-da, haliga qadar o'z barqaror ilmiy tavsifiga ega bo'lgani yo'q. "Lingvistik ensiklopedik lug'at"da lisoniy maydon "lisoniy birliklar (asosan leksik) yig'indisi, mazmunning umumiylikiga ko'ra birlashgan (ba'zan shakliy ko'rsatkichlar) va tushunchaviy, predmetli aks ettirish yoki belgilangan hodisalarning vazifaviy o'xshashligi" sifatida tavsiflanadi[6]. Shu o'rinda til birliklarini maydon nuqtai nazaridan o'rganish tilshunoslik uchun ma'lum maydonning aniq chegaralarini belgilab olishga, ajratilgan maydon tarkibiga kiruvchi birliklarni aniqlash va ularning o'zaro leksik-semantik munosabatini belgilashga xizmat qilishini yodda tutish lozim. Tilimizda maydonning tilda asosiy xususiyatlaridan biri hududiy strukturaga egaligidir. Maydonning an'naviy elementlari yadro, markaz va periferiyadir. Yadro va periferiyaga ajratuvchi asosiy mezonlar shartlilik, takrorlanish darajasi va yadro komponentlarining semantik to'lib turishi hisoblanadi[7]. Shu o'rinda yana bir holatni qayd etish lozim. Semantik maydon nazariyasi va uning birliklarining semantik xususiyatlarini o'rganigan S.G.Shafikov maydonning oltita umumiy xususiyatini quyidagicha ko'rsatadi: 1) elementlarning o'zaro aloqasi; 2) elementlar orasidagi muntazam aloqaning xarakteri; 3) elementning qo'shni elementlarga munosabatiga bog'liq holda har bir elementning ahamiyati; 4) barcha tillar uchun yagona, aslini olganda umumiy bo'lgan ekvivalent maydon asosida yotuvchi semantik struktura xarakteri; 5) har bir tilda tarixiy shartlangan aniq maydonning mavjudligi; 6) har bir tilda hosil bo'lgan ekvivalent maydonda paydo bo'lgan semantik strukuraning madaniy-lisoniy o'ziga xosligi"[8].

Xullas, tilshunoslikda olib borilgan tadqiqotlardagi fikrlarni umumlashtirsak, maydonning uch muhim belgisi bo'lib, bular dinamiklik, ochiqlik va o'zgaruvchanlik hisoblanadi. Jamiyat hayotida sodir bo'layotgan o'zgarishlar, tarixiy davrlar o'zgarishi, insonning olamni idrok qilishining o'zgarishi leksik-semantik sistemaga ta'sir qiladi, ilm-fan, texnika rivoji tufayli so'zlar va terminlar paydo bo'lishi, so'zlarning yangi ma'noda qo'llanishi tufayli yangilari paydo bo'ladi. Bular hisobiga tilda semantik maydon boyiydi va o'zgarib turadi. Maydon tilda yangi deb atash mumkin bo'lgan tushuncha, belgi, hodisa hisobiga to'lib turadi va ma'lum tushuncha, belgi va voqelik hodisasi yangi xususiyat kasb etadi. Matnni tahlil qilishda tasvirlangan voqelik, uni maydonga keltirgan tarixiy sharoit, asarlardagi personajlar, yozuvchining ularga munosabati kabi masalalarga alohida e'tibor berish lozim. Bundan tashqari, tahlil qilinayotgan matnda ma'lum davr til sistemasining aks etish darajasini ko'rsatish kerak. Tahlilda diaxroniya (tarixiylik) va sinxroniya (zamonaviylik) ning

chegarasini belgilash, har bir til birligiga shu nuqtai nazardan baho berish lozim bo'ladi"[9]. Bunda tarixiy manbalarda Vatan konseptini ifodalovchi ayrim birliklarning bugungi adabiy tilimiz uchun xos emasligini nazarda tutishimiz lozim bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бегматов Э., Маматов А.Э. Адабий норма назарияси (Адабий норманинг типлари) 11-қисм. Тошкент, 1998. Б.18.
2. Гаврилов, Ю.М. Семантическое поле как один из способов систематизации семантики [Текст] / Ю.М. Гаврилов // Семантика и прагматика языковых единиц: сб. науч. тр. / Отв. ред. А.А. Горбачевский, Я.Б. Ким. – М.: Душанбе, 1990. – С.57.
3. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1990. С.340.
4. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси Т.: “Мумтоз сўз”, 2010. Б.15.
5. Новиков, Л.А. Семантическое поле как текстовая структура [Текст] / Л.А. Новиков // Теория поля в современном языкознании: материалы научнотеоретического семинара. – Ч. IV. – Уфа: Башгосуниверситет, 1997. – С.3.
6. Тарасова, И.А. Структура семантического поля в поэтическом идиостиле (на материале поэзии И. Анненского) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / И.А. Тарасова. – Саратов, 1994. С.13.
7. Эргашева, М. В. Оламнинг лисоний манзараси ва семантик майдонларга бўлиниши // Молодой ученый. — 2016. — № 3.1 (107.1). — С. 60.
8. Шафиков, С.Г. Теория семантического поля и компонентной семантики его единиц [Текст] / С.Г. Шафиков / науч. ред. Л.М. Васильев. – Уфа : Башк. ун-т, 1999. С.17.
9. Ўринбоев Б., Кўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадиий текстнинг лингвистик таҳлили. Тошкент: Ўқитувчи, 1990, Б.15.

CHARACTERISTICS OF WRITING ABBREVIATIONS ADAPTED TO THE UZBEK LANGUAGE IN THE PROCESS OF USING INTEGRAL DIGITAL TOOLS

Toirova Guli Ibragimovna,
Doctor of Philology, Professor of the Department of Uzbek Linguistics and Journalism at
Bukhara State University,

Chudakova Vira Petrovna,
PhD in Psychology, sciences, senior researcher: Pedagogical Institute of the National Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine; Institute of Psychology named after G. S. Kostyuk of the
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.

Kuziyeva Takhmina Fakhriddinovna,
Bukhara State University, Faculty of Philology, second-year student

Abstract: This article analyzes the abbreviations that have passed into the Uzbek language from Russian and English and are currently widely used. Four main ways of translating abbreviations and three main directions of translation are listed. The spelling of abbreviations and hyphens is shown in the comparative table. In the process of using abbreviations borrowed from Russian and English, the idea was put forward to avoid spelling errors. According to the method of formation of abbreviations, the types of abbreviations should be analyzed by examples.

Keywords: abbreviation, standard abbreviation, non-standard abbreviation, accepted abbreviations, separable abbreviations, non-separable abbreviations, scientific and technical abbreviations by structure

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tiliga rus va ingliz tilidan o'zlashgan hamda bugungi kunda keng qo'llanib kelinayotgan abbreviaturalar tahlil qilingan. Qisqartmalarni tarjima qilishning to'rtta asosiy usuli va tarjima qilishda uchta asosiy tendentsiya mavjudligi sanab o'tilgan. Qisqartma so'zlarni yozish va bo'g'inga ko'chirish imlosi solishtirma jadvalda ifodalangan. Rus va ingliz tilidan o'zlashgan abbreviaturalardan foydalanish jarayonida imloviy xatoliklarga yo'l qo'ymaslik g'oyasi ilgari surilgan. Qisqartma so'zlarning shakllanish usuliga ko'ra qisqartmalarning turlari misollar orqali tahlil tortilga.

Kalit so'zlar: abbreviatura, qisqartirish, standart qisqartma, nostandart qisqartma, o'zlashgan abbreviaturalar, ajraladigan abbreviaturalar, ajralmaydigan abbreviaturalar, tuzilishi bo'yicha ilmiy va texnik qisqartmalar

Аннотация: В данной статье анализируются аббревиатуры, перешедшие в узбекский язык из русского и английского языков и широко используемые в настоящее время. Перечислены четыре основных способа перевода аббревиатур и три основных направления перевода. Написание сокращений и дефисов показано в сравнительной таблице. В процессе использования аббревиатур, заимствованных из русского и английского языков, была выдвинута идея избежать орфографических ошибок. По способу образования аббревиатур виды аббревиатур следует разбирать на примерах.

Ключевые слова: аббревиатура, стандартная аббревиатура, нестандартная аббревиатура, принятые аббревиатуры, разделяемые аббревиатуры, неразборные аббревиатуры, научно-технические аббревиатуры по структуре.

Introduction. Under the concept of «abbreviation», «abbreviated word», and «abbreviated lexeme», «lexical abbreviation» is often understood as «formed by the abbreviation of a word or stable word combination that has special lexeme properties as an element of the vocabulary, a word related to the group of nouns [2]. Thus, the abbreviation is strictly included in the terminology, in particular in the terminological system of normal words, as a way of forming new words. The normative and grammatical features of these types of words lead to a tendency to create harmonious lexical units in the process of their creation. In fact, the word «abbreviation» was translated into Russian from the Italian «abbreviazione» (abbreviation, Latin brevis translated as «short»), and from the 18th century to the beginning of the 20th century, this word was used in its original, etymological sense. Various language units—words, phrases, and sentences—are selected as the initial units for forming abbreviations. From word combinations, words are formed mainly from abbreviations of capital letters; from words, abbreviated units; and from collected initial units, compound words. Abbreviation does not have an accidental character; the place of contraction is determined by the morphemic and syllabic structure

of the initial unit as well as the phono-tactic and phono-syllabic properties of the shortened unit.

The representation of the components of the initial unit in the composition of the shortened word has a different character from one letter to a whole word. According to the nature of expression of the components of the initial unit, the abbreviated word structure consists of 2 types of abbreviated units consisting of words, 4 types of abbreviated units consisting of word combinations, and aggregated initial units. Depending on the degree of expression of the components of the initial unit in the structure of the shortened word, shortened words are divided into two groups: 1) separable and 2) non-separable. Detachable truncated units are directly based on the adaptation of the truncated unit.

Analysis of the literature on the topic. Abbreviations appeared in European languages in the 20th century, and then patterns of their formation began to appear in many languages. The first compound words appeared in the Russian language at the end of the 19th century. Especially in the last decade, the number of abbreviations and the frequency of their use in modern European languages have increased tremendously, and abbreviations are becoming one of the leading methods of word formation. It is very important in today's world to be interested in the features of creating abbreviations in different languages, to understand their meaning, and to know the specific features of their use.

The fact that new technologies, terms, and abbreviations appear day by day indicates that there are still many undiscovered and unexplored aspects of the field of abbreviations. It is very important for the development of the field of linguistics to constantly study and conduct scientific research on abbreviations that are often used in public speech and are learned from foreign languages. Therefore, in this article, an analysis of the spelling of abbreviations adopted from the English language was carried out.

Main part. There are several ways to shorten words: abbreviations, graphic abbreviations, and word abbreviations. An abbreviation is the addition of two or more words and their subsequent shortening. A graphic abbreviation is a short way of writing words. It is used to save time and space on the page that should be spent on writing [3]. With a graphic abbreviation, letters or syllables are removed from a word (the omission is indicated by a dot, dash, or line). The word is written briefly but pronounced in full: kg. To shorten a word is to form a new word by dropping the last part of the original word. Abbreviated words are often used in colloquial speech.

Recently, the frequency of using abbreviations has been increasing rapidly. In particular, we can witness many abbreviations on Internet pages, computer networks, and even during conversations in society.

For information, it is worth noting that abbreviations are divided into such types as acronyms and initialisms according to differences in pronunciation. An acronym is a combination of the first letters of each word, capitalized, and pronounced as one word. For example: PIN. Initialisms are also a series of initial letters, but each letter is pronounced separately: DNA. There are also two types of abbreviations used in scientific writing. These include standard abbreviations and non-standard abbreviations [1]. So how are they different? Units of measurement (gr = gram, m = meter, cm = second, etc.) or short forms of chemical elements (Na = sodium, Ca = potassium, etc.) are standard abbreviations. Their meaning does not need to be explained after the spelling of the abbreviation. Because these abbreviations are widely accepted in society and are understandable to everyone, Non-standard abbreviations are unfamiliar to the reader or listener and are full of novelty. When using non-standard abbreviations orally or in writing, it is advisable to comment on them.

My observations on the spelling of abbreviations show that, in general, the use of standard abbreviations is more common than the use of non-standard abbreviations. After all, the spelling, meaning, and pronunciation of the standard abbreviation have already become clear and understandable for everyone. Non-standard abbreviations may change to standard abbreviations depending on the level of use. For example, IT [2], which refers to the field of information technology, was a non-standard abbreviation when it was first used. People in society did not have clear information not only about its meaning but also about how to pronounce and spell it. Today, the word IT has become a standard abbreviation for many people.

Results and Discussions (Results and Discussions)

Table 1

How do I spell abbreviations and hyphenate them?

Spelling of writing and syllabification	In Russian	In Uzbek language	In English
All types of abbreviations and suffixes added to them are written		+	
Abbreviations consisting of the first letter of the constituent names are written with a capital letter	+	+	+
The first letter of the parts equal to the syllable in the abbreviation is written with a capital letter			+
From capitals to syllables, and from capitals to digits, digits are not copied from line to line:	+	+	+
Initials and abbreviations are not copied separately from nicknames or surnames.			

In the Uzbek language, abbreviations such as v.b. (and others) and sh.k. (similar) are not copied from the previous word. Abbreviated nouns. In speech, some nouns are shortened to achieve brevity [6]. For example, UN, UzFA, and UzMU.

Table 2

According to the method of formation, there are the following types of abbreviations.

Method of formation	In Russian	In Uzbek language	In English
is formed from the initial letters of each word	ЕГЭ – Единый государственный экзамен; РЖД – Российские железные дороги; ОСАГО – обязательное страхование автогражданской ответственности.	BMT- Birlashgan millatlar tashkiloti, OAK- oliy attestatsiya kommissiyasi	NBU - National bank of Uzbekistan
formed from the combination of the initial parts of words	главком, Минздрав;	davbank, pedinstitut	Wi-Fi - wireless fidelity
A mixture consists of the initial parts of words and capital letters	собес, КамАЗ, ГЛОНАСС;	O'zMU	PINCODE
consists of the combination of the beginning of the word with the whole word	оргтехника, Сбербанк, Роспечать; завкафедрой, комвзвода, управделами, Минобрнауки	Uztransgaz	Unipage
The beginning of the first word consists of the combination of the beginning and the end of the second, or only the end of the second.	мопед (мотоцикл-велосипед), эсминец (эскадренный миноносец).		

Offers. Our observations show that the number of abbreviations adopted from English to Uzbek is quite wide. But most language users have difficulty understanding or writing these abbreviations, from which they originally come. Below, we can get acquainted with the spelling, full form, and meanings of some abbreviations that have been adopted from English to Uzbek and are widely used. Abbreviations adapted from English to Uzbek:

1. The abbreviation WWW is an abbreviation of the word «The world wide web», which means «the world wide web». This abbreviation was first used by researcher Tim Bethers. This acronym is an information system that allows access to documents and other websites across the Internet today [7]. Almost all Internet users make good use of this acronym.

2. The abbreviation IP is a contraction of the word «internet protocol» and means

3. The abbreviation ID is a shortened form of the English word «identifier», which translates as «identifier». Every time you register somewhere, you're given an ID, which is a name or number of some sort. In each separate system, your identity will be unique, unrepeatable, unique. Even today, biometric passports are being replaced by ID cards [8].

4. The abbreviation QR-code is formed from the abbreviation of the word «quick response code», which is a code that can be determined quickly. This code contains information about the object. A QR code consists of black squares arranged in a grid of squares on a white surface and can be read by image processing devices such as a smartphone camera.

5. The abbreviation IQ is a contraction of the word «intelligence quotient» and is a process of quantitative assessment of a person's level of intelligence. This is determined using special tests. IQ tests mainly consist of logical questions.

6. The abbreviation GPA is a shortened form of the word «grade point average» and is a system for calculating average grades. Through this, the student or students can determine the average value of mastery based on the grades they received. GPA is very important, especially when applying to international universities.

7. The abbreviation CV is an abbreviation of the word «curriculum vitae», which is an organized view of the work done in life on paper. Today, a CV is very important for getting a job or applying for grant programs.

8. The abbreviation Wi-Fi is a shortened form of the word «wireless fidelity», which means «wireless fidelity». Wi-Fi provides the opportunity to create a local network and access the global network through wireless communication technologies. In today's advanced Internet age, Wi-Fi devices are found in many homes, and this acronym has become a standard abbreviation.

9. The abbreviation IT is a contraction of the word «information technology» and means «information technology». Information technology is a computing technique that performs tasks such as creating, collecting, distributing, storing, processing, and protecting information. Nowadays, the function of computer technology is performed by the computer, so when the word IT is used, computer technology is mainly understood.

10. The abbreviation IELTS is a shortened form of the word «International English Language Testing System» [9], which translates as «international English language testing system». IELTS helps to determine the level of proficiency of non-native English speakers. This abbreviation has been widely used in the speech of Uzbek speakers in recent years.

The anthropocentric approach to the analysis of language phenomena suggests a «central object» [10]. One of the main areas of general cognitive science research and cognitive linguistics is the source of the person considered human. Assimilation and processing—first of all, the internal states caused by taking into account verbal information—are focused on human behavior. Abbreviations involve shortening or abbreviating two words and ending them by combining them into a single word. According to the model of compound words, or portmanteau words (hybrid words formed by the agreement of two stems), the beginning of one word is the last part of the second word. By linking to the part, new combined terms are formed from two words [11]: transceiver: transceiver (transmitter + receiver), informatics: informatics (information + electronics). Two types of abbreviations are used in scientific and technical texts: 1. Text (authorship): it works only within the given text; text (author) abbreviations are explained in the text or provided as a separate list of abbreviations for this text. 2. General, recorded in official references and included in the lexical system of the language. The abbreviated use of long one- and multi-word terms is the result of a tendency to create abbreviations that are easier to pronounce, read, and understand.

Currently, there are three main trends in the translation of abbreviations into Russian: * transliteration; * get the abbreviation in its original form (in a foreign language); create an adequate abbreviation for Russian terms. When translating an abbreviation, transliteration is used [12] if it

is rewritten using another alphabet system [12], for example: English. DTIC, conv. «dacarbazine» corresponds to the Russian DTIC «dacarbazine» (antineoplastic drug); English PPD, «purified protein derivative». corresponds to Russian PPD (purified tuberculin). The components of the initialism are not deciphered in Russian; the outer shell and the meaning of the abbreviation are taken as a whole. English. LH-RF, «luteinizing hormone-releasing factor» corresponds to the Russian LH-RF, «luteinizing hormone of the pituitary gland». This is a borderline case where there is maximum closeness to the foreign spelling with a logical replacement of the letter «h» (hormone) with the letter «g» (hormone). The second tendency to translate abbreviations into Russian is to borrow them in their original form, for example, English. CCNU, «chloroethylcyclohexyl-nitroso-urea» (code symbol for lomustine), corresponds to CCNU, «lomustine» (antineoplastic drug) in Russian; English LEC, «lupus erythematosus cell» corresponds to Russian LE-cell, «lupus cell». This example can be considered borderline because part of the abbreviation has been preserved in its original form and part has been translated. The same can be said about the following example; the only difference is that the initial part of the abbreviation is translated as «English. LP-X, «lipoprotein X» corresponds to the Russian «lipoprotein X»- «abnormal lipoprotein».

The third trend in translating abbreviations into Russian is to create abbreviations from equivalent Russian terms, for example, English. AA, «Alcoholics Anonymous» corresponds to the Russian OAA, «Alcoholics Anonymous Society»; English A/BB - «acid-base ratio» corresponds to the Russian KOS, «acid-base state» and English HDL, «high-density lipoproteins» corresponds to the Russian HDL, «high-density lipoproteins». When choosing a translation method, one should take into account such factors as the ease of pronunciation and writing in Russian and the traditions of translating this abbreviation into other languages (for example, if it has a universal spelling everywhere). European languages) and others. Each approach has certain advantages and disadvantages, so it is worth choosing the most suitable one in each case. The system of abbreviations in any language is an integral part of its general lexico-semantic system, and therefore the system of abbreviations in different languages is not similar [13]. The frequency with which certain groups of abbreviations are used varies greatly, particularly in English (exempli gratia), and in Russian it is preferable to use «example» in similar cases. It is clear from this that, in every case, you should not try to use foreign abbreviations in the Russian language as abbreviations. There are abbreviations, the translation of which is not difficult because their equivalents are equally common in Russian and English; for example, VAT (value added tax) or abbreviations denoting forms of ownership.

Difficulties can be related to the homonyms of a large number of abbreviations. Often, the same combination of letters can be encrypted in two different ways. For example, the abbreviation CAT has the following meanings:

- 1) trade using computers (computer trade with goods);
- 2) corrective group (group making changes);
- 3) capital purchase tax (capital purchase tax);
- 4) client-activated terminal (client-activated terminal)

Sometimes it's easy to choose the correct translation depending on the context, but in addition to these meanings from various fields, the SAT has several more from computer science. Among them: computer-assisted testing (automated testing), computerized tomography (computed tomography), computer-assisted training (automated training), and computer-assisted translation (automated translation). Obviously, the context does not always help choose the right option. There are four main ways to translate abbreviations:

1. Translation of the corresponding abbreviation into Russian It translates well-known general terms understood by the audience without decoding, such as computer (PC), CIS (CIS), or UFO (UFO).
2. A descriptive translation of the abbreviation in its full form. This method is used in cases where the Russian language does not correspond to the concept of an abbreviation, i.e., the concept is specific only to another country. For example, for «Doctor of Philosophy, we do not translate it as DF, but only as «Doctor of Philosophy» or B&B (hotel services, including bed and breakfast).
3. International abbreviations are often left without translation. Especially in the field of computers, there are many such examples: HTML, CD-ROM, DVD.
4. Names of political organizations and other societies such as NATO (North Atlantic Treaty Organization) (NATO), UNESCO (United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization) (UNESCO), and NASA (National Aeronautics and Space Administration) (NASA) are often transliterated. According to their structure, scientific and technical abbreviations can be divided into

the following: Letters: B (bandwidth; bandwidth); E (electric field strength; electric field strength); PP (peripheral processor; peripheral processor); DOS/VS (Discovery System/Virtual Storage); NU is an on-disk operating system that implements virtual memory. Dwg (drawing, drawing); tmtr (tr, transmitter): transmitter. Syllabic: magamp (magnetic amplifier; magnetic amplifier); magtape (magnetic tape; magnetic tape); preamplifier (preamplifier; preamplifier). Truncated words: rect (rectifier, amplifier), app (hardware, device, device), aut (auto, automatic), man (manual, manual, manual, manual).

Letter (syllable) + word = kompole (commutatin gpole = auxiliary or additional pole); NC programming language = programming language for digital control systems. Letters and syllables (syllables and letters): Abs E (absolute error), Bur (of) Stds (bureau of standards—bureau of standards), cirbkr (switch-key). Alphanumeric: A1 (A one): first level, personal computer (microprogrammable computer, computer with firmware control). English has a tendency to shorten any term.

Conclusions. As a result of the globalization of the world, words that have been assimilated into languages continue to be actively introduced. Abbreviations are also becoming one of the most common priorities for the formation of nominative units in every language in the world. In turn, new abbreviations are being formed in word formation. This proves that the research on the topic is still relevant. A single spelling mistake when using abbreviations can completely change the meaning of the word. Therefore, in today's advanced age, it is advisable not to make spelling and pronunciation mistakes when using abbreviations not only in the Uzbek language but also in foreign languages. Before using abbreviations, knowing which word it is formed by shortening and the meaning of the name indicates that the speaker has deep knowledge. The correct and appropriate use of abbreviations is very important in the development of the field of linguistics.

Literature

Алексеев Д.И. Аббревиатуры как новый тип слов //Развитие словообразования современного русского языка. -М.: Наука, 1966. -С. 47-61.

Ицкович В.А. Современные аббревиатуры //Русская речь, 1971, №2. -С. 52-60.

Косарева О. Г. Аббревиация в языке современной прессы: На материале французского, английского и русского языков: Автореферат. – Тверь, 2003. – С. 13.

Курило Н.А. Сокращения в современном английском языке: функциональный аспект: Автореферат. – Минск, 2005. – С.8.

Лойфман Н.Я. Аббревиатуры. Оренбург, 1960. -С.78-79.

Могилевский Р.И. Является ли аббревиатура новым словом, а аббревиация словообразованием? //Проблемы структуры слова и предложения. Пермь, 1974. - С. 28 - 39.

Никишина С. А. Аббревиатуры: генезис, словообразовательный статус, морфемная структура, тематические группы, употребление и прогнозы// Вестник Нижневартковского государственного гуманитарного университета. 2011. № 4. С. 37—47.

Brown K., Miller J. The Cambridge Dictionary of Linguistics. – United Kingdom: Cambridge University Press, 2013. – 494 pp.

Bussmann H. Routledge Dictionary of Language and Linguistics [translated and edited by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi]. – London: Taylor & Francis, 2006. – p.1.

Toirova G., Yuldasheva M., Elibayeva I. Importance of Interface in Creating Corpus. // International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN: 2277-3878, Volume-8 Issue-2S10, September 2019. –P.352-355. (scopus)

Toirova G., Jurayeva O., Abulova Z., Norova M., Norova F. Application of Innovative Technologies in Teaching Process. // International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Special Issue 1, 2020. ISSN: 1475-7192. –P.386-390. (scopus)

Toirova G., Abdurahmonova N., Ismoilov A., Applying Web Crawler Technologies for Compiling Parallel Corpora as one Stage of Natural Language Processing. 2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK) Sep. 14 - 16, 2022, Diyarbakir /Turkey pp. 73–75. (scopus)

Toirova G. O'zbek tili. Darslik. O'zRVM Muvofiqlashtiruvchi kengashning 892-030 raqamli guvohnomasi. 2020-yil, 30-iyun 359-sonli buyruq. 2020. –279 b.

Toirova G. O'zbek tilining sohada qo'llanishi. Darslik. O'zRVM Muvofiqlashtiruvchi kengashning 892-030 raqamli guvohnomasi. 2022-yil, 25-noyabr 338-sonli buyruq. 2022. –140 b.

Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. – Toshkent: 1985. – B.166.

“MUQANNA” DRAMASINI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA O‘RGANISH

Turoпова Паризод Шавкат qizi,
Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti dotsenti v.b. f.f.f.d (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqola Hamid Olimjonning “Muqanna” dramasi akademik litseyda pedagogik texnologiyalar asosida o‘rganish mavzusiga bag‘ishlangan. Maqolada “Muqanna” dramasi “Kichik guruhlarda ishlash” orqali o‘tishda “Qanday?” organayzeri, “Insert” usuli, Tarmoqlash” metodi va “FSMU” texnikasidan foydalanib “Muqanna” dramasi tahlil va talqin qilinib, drama qahramonlari tavsif qilingan.

Tayanch so‘zlar: Pedagogik texnologiya, pedagogik jarayon, “Qanday?” organayzeri, “Insert” usuli, Tarmoqlash” metodi, “FSMU” texnikasi.

ИЗУЧЕНИЕ ДРАМЫ «МУКАННА» НА ОСНОВЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Туропова Паризода Шавкат кизи,
доцент Джизакского Государственного Педагогического Университета, кандидат филологических наук

Annotatsiya: Данная статья посвящена изучению драмы Хамида Олимджана «Муканна» в академическом лицее на основе педагогических технологий. В статье проанализирована и интерпретирована драма «Муканна», описаны действующие лица драмы с помощью организаторов «Как?», методов «Вставка», «Нетворкинг» и «ФСМУ».

Ключевые слова: Педагогическая технология, педагогический процесс, органайзер «Как?», метод «Вставка», метод «Нетворкинг», метод «ФСМУ».

STUDYING THE DRAMA «MUKANNA» ON THE BASIS OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

Turoпова Паризод Шавкат kyzi,
Associate Professor of Jizzakh State Pedagogical University, Candidate of Philological Sciences

Annotation: This article is devoted to the study of Hamid Olimjan’s drama «Mukanna» in the academic lyceum on the basis of pedagogical technologies. The article analyzes and interprets the drama «Mukanna», describes the actors of the drama with the help of the organizer «How?», the methods «Insert», «Networking» and «FSMU».

Keywords: Pedagogical technology, pedagogical process, «How?» organizer, «Insert» method, «Network» method, «FSMU» method.

KIRISH. Ta’lim-tarbiya faoliyatining mazmuni, maqsad va vazifalari davrlar o‘tishi bilan kengayib borishi natijasida uning shakl va usullari ham takomillashib bormoqda. Hozirda inson faoliyatining asosiy yo‘nalishlaridan ko‘zda tutilgan maqsadlarni to‘liq amalga oshirish imkoniyatini beruvchi yaxlit tizimga, ya’ni texnologiyaga aylanib bormoqda. Shu asosda ta’lim-tarbiya sohasida so‘nggi davrda pedagogik texnologiya amal qila boshladi. Hozirgi kunda pedagogik texnologiya tushunchasiga har xil ta’rif berilmoqda va turlicha talqin qilinmoqda. Pedagogik texnologiya tushunchasi keng ko‘lamli, serqirra tushuncha Texnologiya grekcha so‘z bo‘lib, texnos- “san’at”, “mahorat”, logos – “ta’limot” degan ma’nolarni bildiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. “Pedagogik texnologiyaga hozirgacha 300 dan ortiq ta’riflar berilgani ma’lum. Shularning ichida eng ma’quli deb YUNESKO ta’rifi ekanligi aniqlangan. Chunki berilgan ta’rifda dialektik qonuniyatlar mavjud b‘lib, u quyidagicha: pedagogik texnologiya – butun o‘qitish va bilimlarni o‘zlashtirish jarayonida o‘z oldiga ta’lim shakllarini samaradorlashtirish vazifasini qo‘yuvchi texnik hamda shaxs resurslari va ularning o‘zaro aloqasini hisobga olib, bilimlarni yaratish, qo‘llash va belgilashning tizimli metodidir. Ushbu ta’rifda butun bo‘lak, shakl-mazmun, aloqadorlik qonunlari mavjud bo‘lib, borliqning sistema ekanligi ham ko‘rsatiladi” [1;69].

Demak, pedagogik texnologiya-insonga (ta’lim-tarbiya oluvchiga) oldindan belgilangan maqsad bo‘yicha ta’sir o‘tkazish faoliyatidan iborat. Pedagogik texnologiya o‘quvchini mustaqil o‘qishga, bilim olishga, fikrlashga o‘rgatishni kafolatlaydigan jarayondir. Pedagogik texnologiya jarayonida o‘qituvchi rahbarligida o‘quvchi mustaqil ravishda bilim oladi, o‘rganadi va o‘zlashtiradi. Bu faoliyatni

amalg oshirish uni tashkil qilish, olib borish, takomillashtirish, tahlil qilish, tadqiq qilish, qiyoslash, umumlashtirish, xulosa chiqarish, boshqarish, nazorat, baholash kabi jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Shu o'rinda pedagogik texnologiya va metodikani deyarli bir xil hisoblash hollari uchraydi. Aslida esa ular orasida jiddiy farqlar mavjud: metodika - biror ishni maqsadga muvofiq o'tkazish metodlari, yo'llari majmuasi. U alohida metodikalarga ajraladi. Pedagogika fani ma'lum o'quv fanlarini o'qitish qonuniyatlarini tadqiq qiladi. Metodikaning pedagogik texnologiyadan farqini tushunish va amalda har ikkisidan unumli foydalana bilish zarur. Ular orasidagi ayrim farqlar quyidagicha [2;23-24]:

Demak "...pedagogik texnologiyalar o'quvchilarni muayyan badiiy asarda ilgari surilgan g'oyalar mohiyati bo'yicha mustaqil fikr yuritish, sujetlar tizimi asosida muallif tomonidan taklif etilayotgan yechimning mazmunini tahlil etish, badiiy talqinda ifoda etilgan ijtimoiy munosabatlar jarayonida bilvosita ishtirok etish asosida mustaqil hayotga tayyorlanish imkonini beradi" [3;15]. O'zbekistonning Birinchi Prezidenti ham ta'kidlab o'tganidek, "...aslida ta'lim-tarbiya sohasidagi islohotning chegarasi yo'q. Toki hayot davom etar ekan, ta'lim ham, tarbiya ham zamon o'rtaga qo'yayotgan yangi-yangi talablarga ko'ra mustaqil ravishda o'zgarib, yangilanib boraveradi" [4].

Ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishning muhim sharti-bu mazkur jarayonga tizimli yondashuvda, ya'ni "Avvalo xalqimizning yaratuvchilik dahosi bilan bunyod etilgan noyob merosini har tomonlama chuqur o'rganish, yurtimizdan etishib chiqqan buyuk alloma va mutafakkirlarning hayoti va ilmiy-ijodiy faoliyati haqida yaxlit tasavvur uyg'otish, yosh avlodni gumanistik g'oyalar, milliy g'urur va iftixor ruhida tarbiyalashdek ezgu maqsadlar ko'zda tutilgan" [5].

Asosiy tushunchalar	Pedagogik texnologiya	Metodika
Ta'riflar	Pedagogik texnologiya-insonga oldindan belgilangan maqsad bo'yicha ta'lim-tarbiyaviy ta'sir o'tkazish faoliyatidan iborat	Metodika- ma'lum o'quv fanini o'qitish hamda tarbiyaviy ishlar qonuniyatlarini tadqiq qiladi
Maqsad	Komil insonni shakllantirish	Alohida o'quv fanlarini o'qitish hamda tarbiyaviy ishlarning sifatli bo'lishini ta'minlash
Qo'llash maqsadi	Barcha ta'lim-tarbiya jarayonida	Xususiy fanlarni o'qitishda hamda tarbiyaviy ishlarda
Vositalar	Barcha ta'lim-tarbiyaviy vositalar, xususiy metodikalar	Alohida o'quv fanlarini o'qitishda hamda tarbiyaviy ishlarda qo'llaniladigan vositalar
Pedagogik jarayon	Ta'lim va tarbiya texnologiyasi asosida. Ta'lim menejmenti va marketingi asosida. Ta'lim-tarbiya sohasidagi eng ilg'or tajribalarni umimlashtiruvchi loyihalar asosida rivojlanib boradi. Etarli tayyorgarlikka ega mutaxassislar tomonidan qo'llanganda o'zaro o'xshash natijalar olinishi ta'minlandi.	Ta'lim va tarbiya metodikasi asosida ijodkor o'qituvchilarning ilg'or tajribalarga tayanib rivojlanadi. Xususiy tajribalar asosida boyitib boriladi. Bir muallifning ilg'or pedagogik tajribasini hamma pedagoglar aynan qo'llay olmaydilar. Bunda natijalar har kimda har xil bo'ladi. Pedagogik texnologiyaning tarkibiy qismi hisoblanadi.
Natija kafolati	Oldindan belgilangan maqsadga erishish kafolati bor	Oldindan belgilangan maqsadga har bir o'qituvchi o'z imkoniyatlariga muvofiq turli darajada erishadi. Shu sababli talab darajasidagi natija kafolatlanmaydi. Asosan ijodkor o'qituvchilar yaxshi natijaga erishadilar
Kelib chiqishi	Xususiy metodikalarning rivojlanishi natijasida kelib chiqqan	Ta'lim-tarbiyaning turli xususiy masalalarini hal qilish zurrati natijasida kelib chiqqan

Biz quyida Hamid Olimjon adabiy-estetik idealining istiqlool nuqtai nazardan pedagogik texnologiyalar asosida o'rganishga harakat qilamiz. Ma'lumki, akademik litsey talabalariga uchinchi bosqichda Hamid Olimjonning "Muqanna" dramasi o'tiladi.

Darsning ta'limiy maqsadi: Ushbu mavzu orqali talabalarga H.Olimjonning "Muqanna"dramasi haqida bilim berish.

Darsning tarbiyaviy maqsadi: "Muqanna" dramasi tahlili orqali yurtparvarlik, erkiparvarlik

tuyg'ularini shakllantirish.

Darsning rivojlantiruvchi maqsadi: H.Olimjon asarlarining XX asr o'zbek adabiyotida tutgan o'rni va poetik obraz va badiiy mahorat muammosi yoritiladi

Ta'lim berish usullari: Qanday?" texnikasi, "FSMU" uslubi, "Klaster", "Insert" Ta'lim berish shakllari: Jamoa bo'lib ishlash

Ta'lim berish vositalari: O'quv qo'llanma, kompyuter, proyektor, tarqatma material, slaydlar

Monitoring va baholash: Kuzatish, og'zaki nazorat, savol-javobli so'rov, o'quv topshiriq.

XULOSA. Xulosa shuki, adabiyot darslarining muvaffaqiyati o'qituvchining tayyorgarligi, bilim saviyasigagina emas, uning dars jarayonini tashkil qilishga ijodiy munosabatda bo'lishiga ham bog'liq.

Biz bilamizki, adabiyot o'qituvchisining vazifasi "avvalambor" o'quvchiga badiiy asarlar orqali odob-axloqni, vatanga muhabbat, yurtga sadoqatli bo'lish kabi tuyg'ularni shakllantirishdir. Hamid Olimjonning "Muqanna" dramasi xuddi shunday vazifani bajaradi. "Adabiyot darslarining samarasi haqida gapirganda, birinchi navbatda, uning o'quvchi shaxsi kamol topishidagi foydaliligi nazarda tutiladi. Bunda tabiiyki, uning fikrlash qobiliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatish imkoniyati asosiy o'rin tutadi. Adabiyot darslari shunday tashkil etilishi kerakki, o'quvchilar butun dars davomida o'quv faoliyatining ichida bo'lsin, biror daqiqa bo'lsin ijodiy ishlash imkoniyatidan tashqarida qolmasin"[6;132], - degan fikrga tayangan holda yuqoridagi dars ishlanmasini havola qildik.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

Yusupova Sh. Pedagogik texnologiyaning mohiyati. Til va adabiyot ta'limida yangi pedagogik texnologiyalar (Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari). Toshkent. 2006, 1-qism.

J.G'.Yo'ldoshev, S.A.Usmonov. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish.-T.:Fan va texnologiya, 2008.

Egamberdiyeva F. Cho'lpon ijodini yangi pedagogik texnologiya asosida o'rganish. "Til va adabiyot ta'limi" jurnali. 2005, 3-son.

Karimov I. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch.-T.: Ma'naviyat, 2008

Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasi / Xalq so'zi. – Toshkent, 2017, 4 avgust.

To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi.-T.: A. Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxona, 2010.

ABDULHAMID SULAYMON O'G'LI CHO'L PON "GALDIR" TAHLILI

*Yorbulova Dildora Shokir qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
O'zbek tili va adabiyoti talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqola ma'rifatparvar jadid namoyondasi Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon ijodidagi nazm yo'nalishida yozilgan g'azal janri xususida. Tahlil shoirning nazmiy asarlariga qaratilgan.

Tayanch so'zlar: roman, teatr, ma'rifat, nazm, nasr, matbuot, realistic, sarbast, barmoq vazn, mumtoz, g'azal, masnaviy

Аннотация: В данной статье речь идет о жанре газели, написанной в поэтическом направлении, созданном просвещенным модернистом Абдулхамидом Сулейманом сыном Чолпана. Анализ сосредоточен на поэтических произведениях поэта.

Ключевые слова: роман, театр, просветительство, поэзия, проза, печать, реализм, сарбаст, пальчиковая масса, классика, газель, маснави.

Annotation: This article deals with the ghazal genre, written in the poetic direction, created by the enlightened modernist Abdulhamid Suleiman, the son of Cholpan. The analysis is focused on the poetic works of the poet.

Key words: novel, theater, enlightenment, poetry, prose, print, realism, sarbast, finger mass, classics, gazelle, masnavi.

KIRISH. Adabiyot yashasa millat yashar. Bu jumla asrlar o'tishi bilan ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Aynan shu jumlaning eshitsak, buyuk ma'rifatparvar jadid Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon yodimizga tushadi. Har vaqt adabiyot va fan sohasi davlat va xalqning ustuni bo'lib xizmat qiladi. Tarixga nazar solsak ham bunday vaziyatlar ko'plab sodir bo'lgan. XIX-XX asrda yuz bergan, davlatchiligimiz tarixida "jadidchilik" nomi bilan kirgan bu oqim boshqalariga o'xshamas, boshqalardek tig' bilan emas, balki qalam bilan jamiyatni o'zgartirish istagida bo'lganlarniki edi. Ular butun jamiyatning, xalqning taqdirini o'zlari asos solgan adabiyot, ma'rifat yulduzlari bilan yoritishmoqchi edilar. Ularning oliy maqsadlari ham xuddi shunday edi. Ular dastlab "ma'rifatparvarlar", keyinchalik "jadidlar" deb nom oldi. Ular jamiyatga ma'naviy ustun bo'luvchi sohalarga: adabiyot, san'at, teatr shuningdek shunga xos bo'lgan qator sohalarda o'zlarini ko'rsatishdi. Birinchi roman, birinchi teatr, birinchi darslik kabi o'z jamiyatlarida birinchi bo'lishga erishdilar. Ularning safida ko'plab olimlar, ilm fidoyilari bor. O'zlarining sohalarida yangilik qilganlar ham talaygina. Biz ulardan ayrimlarinigina fidoyiligini va uning ijod tahlilini qog'ozga qoralaymiz xolos.

Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon shoir, nosir, publisist, tarjimon va tanqidchi-jurnalistdir. Uning har bir asarida Vatanga muhabbat, erkka tashna ko'ngil va ayollarni shuningdek butun jamiyatni ilmiy qilish kabi bosh g'oyalar etakchilik qiladi. Cho'lponning har bir ifodalagan so'zi xalqning turmush tarziga va ularni dunyoqarashiga dasturulamal bo'lib kelmoqda edi. Adibning nazmiy va nasriy asarlari etarlicha. Nazmiy asarlari realistik she'riy tizimni yangilagan deb aytsak mubolag'a bo'lmaydi. Bu asarlar qatorida shoirning she'rlari, g'azallari, masnaviy-u kichik nazmiy asarlari joy olgan. Uning g'azal shaklida yozilgan she'riy tuzilmasi sodda, ixcham va tushunarli. Bir qarashda g'azaldek murakkabot sezilmaydi. Cho'lpon sh'eriya juda erta kirib keldi. Ilk she'rlaridanoq milliy shoir sifatida tanildi. Masalan, bizga ma'lum bo'lgan va matbuotda chop etilgan ilk sh'eri "Turkistonli qardashlarimizga" o'ksik Vatan – Turkiston jaohatlari haqida edi [1]. Shoir sh'erlarida yana bir narsa ko'zga tashlanadi. Bu jarayon uning nasriy asarlarida ham ko'zga tashlanadi. Shar avval Garb muqoyasi. "Ulug' hindiy" maqolasi va shunga monand sh'eri va nasriy asarlar.

ASOSIY QISM VA METODOLOGIYA

Cho'lpon she'riyatga sarbastni kirib kelishi va barmoq vaznidagi misli ko'rilmagan go'zallikni o'zining asarlarida isbotladi. She'rlarda yaqqol sezilib turgan holat an'anaviy-tasviriy holatning barmoq vaznida go'zal berilishi. Shoirning "Galdir" nomi ostidagi she'riy ko'rinishdagi asarini tahlil qilamiz. Galdir so'zining ma'nosi "telba", "devona", "parishonhol odam", "boshiga ishq tushgan devona" [2] degan ma'noni anglatadi. Bu izoh "O'zbek tilining izohli" kitobida o'z aksini topgan. Bu asar 1925-yil 26-mart kuni Andijonda yozilgan. Xo'sh bu jarayonda jamiyat va davlat tuzumi qanday edi?!

Cho'lpon 1925-yilga kelib, "Muhit kuchli ekan, egdim bo'yimni" deya ijtimoiy qarashlarini o'zgartirishga majbur bo'lganligini e'tirof etadi. Ammo shunga qaramay, shoir yaratgan ikki yuzdan

ortiq she'riy asarlar el-yurt baxti, kelajagi, mustaqilligi, ozodligi uchun kurashning yorqin solnomasi desa bo'ladi. Aynan shu davrda shoirning ham nazmiy, ham nasriy asarlari maydonga chiqa boshladi. She'rlada ifodalanyotgan turfa g'oyalar xalq dardidan so'zlardi. Hatto buyuk yozuvchi va shoir Rauf Parfi uning she'riyatini quyidagicha tavsif qilardi: Abdulhmid Cho'lpon she'riyati XX asr qadriyatlarini o'zida mujassam etgan. Uni olamshumul maqomga olib chiqqan omil – shoirning cheksiz ehtirosli gumanizmidir. Bu dunyodagi insonning hasratlari, quvonchlari Shoir ijodining o'q tomiriga aylangan [3].

MUHOKAMA. “Galdir”ning qofiylanish tizimi aa, bb, dd, cc kabidir. Bu qofiylanish mumtoz adabiyotda an'anaviy qofiylanish turiga kiradi. Asar 7 bayt, 14 misradan iborat. G'azalning hijolar soni ularning qofiylanishi, cho'zilishi kabi holatlarga ko'ra ushbu g'azal quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi.

Asarning taqte'si: – / V / – / –

Asarning vazni: ramali musammani mahzuf

Asarning rukni: foilotun, foilotun, foilotun, foilun

Yuqorida aytib o'tilgan izohlar o'zgarishi mumkin. Qay tartibda? Agarda qofiylanish tizimida cho'ziqlik bo'lsa, bu tizim maqsur va faolon deb yuritiladi.

Men dutor birlan tug'ishgan ko'hna bir devonaman,

Ul tug'ishgonim bilan bir o'tda doim yonaman.

Musiqa, san'at kabi inson ko'nglini ochuvchi sohalar doimo shoirning qalamiga tushgan. Cho'lpon o'zini dutor bilan tug'ishgon ekanini va kuy uni Devona qilganini aytadi. “ko'hna” deya berilgan izoh shoirning anchadan beri ijod bog'ida ekanligini ifodalaydi. Shunchalik oh-u fig'on chekyaptiki, kuy birla, dutor birla doim o'tda yonishini ta'kidlayapti. Bu alanga oddiy alanga emas, bu alanga Vatan erki uchun bunyod bo'lgan alanga.

Dillarida g'am to'la bechoralarga yorman,

Vaqt xush, g'am ko'rmaganlardan tamom bezorman.

Shoirning doimo dilida g'am to'la alam. Chunki shoir Vatan ishqida yonadi. Uning yonishi, kuyishi yorga muhabbat qo'ygan ma'shuq tasvirida keladi. Qo'shimcha tarzda u o'zini ma'shuqni bechorra deb nomlab, o'zini yor qiyosida ko'radi. Vaqt xush, ko'ngli chog' insonlardan bezorman, ularga men yaqin emasman deb aytadi. Chunki shoir bu yo'lda to'la cheksiz g'am chekdi. G'amsiz insonlarni ko'rishdan u bezor.

Men dutorning har eriga berkinib olsam agar,

Pardalarning har biri bergay bo'lak g'amdan xabar.

Dutor o'zbek milliy cholg'u asbobi hisoblanadi. Uning mayda teshiklari va ayrim yog'och joylari mavjud. Shoir o'zgacha fikrlamoqda. U ojizlikdan joy qidirmoqda (yashirinishga, berkinishga), shunchalik xijolatga botgan shoir. Dutorning pardalari g'amga to'la bo'lib, har bir g'amdan bu pardalar har soniyada shoirni bahramand qiladi. G'amlar turlicha, ularning etkazadigan g'amlari ham turlicha.

Pardalar uzra yurib turgan odam barmoqlari

Ko'kragimni ko'p bosar, shundan bo'lar tolmoqlari.

Musiqadan shoir yaxshigina xabardorligini isbotlamoqda. Musiqani sevgan, uni ichida hayot kechirgan inson dutorini joni bilan qabul qiladi. Dutorchining barmoqlari dutor ustida o'ynaydi, raqs tushadi. Shoirni qiynaydi bu azoblar va barmoqlar toliqadi.

Ikki torni qaqshatib barmoqlar o'tsa to'xtamay,

G'amli un chiqmas o'shal torlarda «galdir» yig'lamay.

Musiqadan va uni yaratgan barmoqlardan tor qaqshar, qiynalar. Hatto telba oshiqning holi dutorga ham ta'sir etar. Agarda devona oshiq yig'lamasa, u oh-u zor chekmasa, torlardan g'am chiqmas hech.

Ahli g'amlar men kabi majnunsifat galdir bo'lar,

Shul sababdan bandaning nomini «galdir» qo'ydilar...

Oshiq ahli g'amlarga to'la bo'lar va ular doimo ahvoli mendek bo'lar deb ta'kidlaydi. Shoirning fikricha, g'am ahli shoirdek “majnunsifat” bo'lar. Shu sababdan oshiq-u g'ariblarning nomini “galdir” deb atashadi. Ya'ni “devona”, “telba” deb nomlanadi.

Yo'q ishim hokim, amaldor, shoh-u xoqonlar bilan,

Birgadurman doimo hamdard bo'lg'onlar bilan!.. [4]

Shoir axirida o'z so'zini boshqacha tarzda etkazishini xohlaydi. U fikrining bayonini o'zining fikri bilan yakunladi. Shoirning ishi hokim, amaldor va shoh kabi davlat amaldorlari bilan ishlashdir. Ammo shoirning tugal fikri yana o'zining maqsadiga ko'chadi. U doimo holiga va jamiyat ahvoliga hamdard bo'lg'onlar bilan birgaligini ta'kidlaydi.

NATIJA

Cho'lponning “Galdir” nomli g'azali juda ham sodda va ravon. Ixcham, tusunilishi oson.

G'azalga hatto kuy ham bastalangan. U hozirda yor, mashuqaning g'arib ahvolini bayon etish uchun ishlatilmoqda.

G'AZALNING NOMI G'AZALNING VAZNI	GALDIR “TELBA”, “DEVONA OSHIQ” RAMALI MUSAMMANI MAHZUF	<i>Men dutor birlan tug‘ishgan ko‘hna bir devonaman, Ul tug‘ishgonim bilan bir o‘tda doim yonaman.</i>
G'AZALNING TAQTE'SI	– / V / – / – “– “ cho‘ziqlik belgisi “V” qisqalik belgisi	<i>Dil-la-ri-da g‘am to‘-la Be-cho-ra-lar-ga yor-man, Vaq-ti xush, g‘am ko‘r-ma- -gan-lar-dan ta-mom be-zor- man.</i>
G'AZALNING RUKNI	FOILOTUN, FOILOTUN, FOILUN yoki FOILON	

Cho‘lponning she‘riy ijodiga nazar tashlar ekanmiz, uning nihoyatda nozikta‘b, kamtar, xokisor, oliyjanob, tabiat va kishilardagi go‘zallikning kamalak ranglarini ko‘rabiladigan, xalq va uning zarralari bo‘lgan kishilarga ezgulik istagi bilan yashagan insonni ko‘ramiz. Ana shu inson uning lirik qahramonidir. Odatda, har bir shoir lirik qahramon obrazida o‘zining «men»ini, hayotdan olgan taassurotlari, his-tuyg‘u va kechinmalarini ifodalaydi. Cho‘lpondek mustabid tuzum sharoitida yashagan shoirning faqat bir xil (tabiat yoki sevgi haqidagi) kechinmalarni ifoda etishi aslo mumkin emas. Negaki, uning hayotida baxt va saodat daqiqalaridan ko‘ra, iztirob, g‘am va alam og‘ushida kechgan kunlar oz bo‘lmagan. Mustabid tuzum uning va u mansub bo‘lgan xalqining boshiga ne kunlarni solmagan. Shunday ekan, Cho‘lponning lirik she‘rlarida ana shu murakkab tarixiy davrda yashagan kishining ruhiy olamidagi po‘rtanalar o‘z in‘ikosini topmasligi mumkin emas edi.

XULOSA. Cho‘lpon gohida “rassomdek xayolin chiza olmagach”, shoir sifatida o‘zini juda oqiz sezadi, ba’zida beixtiyor “muhabbat osmonida go‘zal Cho‘pon”ga aylanadi. Goho somon parchadek muhit girdobiga topshiradi so‘zini, ba’zan uzoq safarga chiqqan yo‘lovchi hisoblaydi o‘zini. Nima bo‘lganida ham, shunday ziddiyatlar girdobida ijod etgan shoir o‘zining “tovushi naydek” kuyi borligini yaxshi biladi. Cho‘lponning sadafdek sochilgan so‘zlaridan bamisoli marvarid shodalarini tuzish – cho‘lponona matnlarni sahilashtirib, qiyosiy-tanlama nashr uchun maxsus ilmiy-nazariy prinsiplar ishlab chiqish, “To‘la asarlar”ini sharh va izohlari bilan qayta bosishga tayyorlash va, umuman, adabiy merosining to‘liq manzarasini yuzaga chiqarish ishi hozirgi davr adabiyotshunosligi elkasida turibdi. ho‘lpon ushbu asarida xalq-qahramonlik dostonlari an‘analaridan istifoda etgan holda zamonaviy muhim g‘oya bilan sug‘orilgan asarni yaratgan.

Cho‘lponning butun hayoti, ijodi va ijtimoiy faoliyati faqat bir narsaga-o‘z xalqining hur va ozod, mamlakatining esa mustaqil bo‘lishiga to‘la-to‘kis bag‘ishlangan ediki, xalq ham uning asarlarini sevib o‘qishi, bu asarlarda o‘z ifodasini topgan ma’naviy qadriyatlarni ko‘z qorachig‘idek saqlashi

va jahondagi fani, madaniyati, texnikasi rivojlangan xalqlar darajasiga ko'tarishi lozim. Shundagina uning orzulari to'la ushalgan bo'ladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, shoir ifodalamoqchi ruh bu oshiqlik va g'ariblikdir. U oshiq yoki mashuqa doimo g'arib va devona bo'lishini ta'kdilamoqda. Cho'lponning har bir asarining zamirida Vatan ishq, erkka tashna ko'ngil yaqqol tasvirga ega bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Begali Qosimov. Milliy uyg'onish davr o'zbek adabiyoti, Ma'naviyat – T.: 2002

Abduvahob Madvaliyev. O'zbek tilining izohli lug'ati, "O'zbek milliy ensiklopediyasi" davlat milliy nashriyoti – T.: 1981

Dilmurod Qur'onov. Abdulhamid Cho'lon. Jadid, Yoshlar uyi nashriyoti – T.: 2022.

Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon, "She'rlar, hikoyalar, she'riy va nasriy tarjimalar". – Toshkent. Zabarjad Media, 2022-yil

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA EPONIMLARNING LINGVOKULTUROLOGIK ASPEKTLARI

Ziyodullayev Akmal Raupovich,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti(PhD)

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek eponimlarning lingvomadaniy tabiati xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, ikki til eponimlari lingvokulturologik aspektlari misollar asosida tahlil qilingan. Ingliz va o'zbek tili eponimlarining umumiy va xususiy jihatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: eponym, lingvokulturologik xususiyat, internatsional xususiyatli eponym, milliy xususiyatli eponym, sohaga oid eponimlar, eponym evolyutsiyasi, til variatsiyasi va moslashish

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ЭПОНИМОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Зиёдуллаев Акмал Раупович,
докторант Бухарского государственного университета(PhD)

Аннотация: В статье описываются особенности лингвокультурологической природы английских и узбекских эпонимов. Также на основе примеров анализировано лингвистические и культурологические аспекты эпонимов двух языков. Выявлены общие и специфические аспекты английских и узбекских эпонимов.

Ключевые слова: эпоним, лингвокультурная особенность, международный эпоним, национально значимый эпоним, доменные эпонимы, эволюция эпонимов, языковая вариация и адаптация

LINGUOCULTURAL ASPECTS OF EPONYMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Ziyodullayev Akmal Raupovich,
doctoral student(PhD) of Bukhara state university

Annotation. The article describes the features of English and Uzbek eponyms. Also, linguocultural aspects of the two languages have been analysed through examples. Common and typical features of the eponyms have been identified.

Key words: eponym, linguocultural feature, international eponym, nationally recognized eponym, domain specific eponyms, evolution of eponyms, language variation and adaptation

Kirish. Bugungi kunda eponim birliklar ilm-fan sohalari doirasida maxsus leksika sifatida ikki ko'rinishda 1) sohaga oid maxsus termin hamda 2) odatdagi iste'molda bo'lgan turdosh ot tarzida lug'atlarda o'z aksini topgan. Lug'atda izohlanganidek "1. eponym - a name, esp. a place name, derived from the name of a real or mythical person; 2. the name of the person from which such a name is derived" [1], ya'ni haqiqiy yoki afsonaviy shaxs nomiga atalgan ixtiro, inshoot nomi, geografik joy nomlari eponimlar hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi. Eponimlar termin sifatida maxsus yo'nalishlardagi tadqiqotlarning markazida bo'lishiga qaramay, ikki til qiyosida eponimlarning lingvomadaniy xususiyatlarini yoritish masalasi muayyan izlanishlarni talab etadi. Shuningdek, eponim birliklar semantikasi ham ilmiy ahamiyat kasb etadi, chunki u muayyan xalq leksikasining lingvistik va madaniy xususiyatlarini, etnik ong va tafakkurini aniqlash, tahlil qilish, semantikasida madaniy komponentlarni tavsiflash imkonini beradi. Zero, til va madaniyat bir-biriga chambarchas bog'liqdir. Jahon tilshunosligida O.Kovalchuk ingliz va ukrain, J.T.Taubayev esa ingliz va qozoq eponimlari qiyosiy tahlillarini amalga oshirishgan.

Zamonaviy ingliz va o'zbek tillarining eponimlari ikki xalq madaniyatiga muvofiq xalqaro, milliy, ijtimoiy ma'lumotlarni aks ettiradi. Eponim birliklar ingliz va o'zbek madaniyatining umumiy yoki o'ziga xos merosidan ma'lum sifat, xarakter xususiyati, yashash tarzi yoki tarixiy voqealarni ifodalagani uchun muhim lingvomadaniy ahamiyat kasb etadi. Ingliz va o'zbek eponimlari real hayotda yashab o'tgan insonlar, mifologik qahramonlar, adabiy va kino personajlar, toponimlar haqida motivatsion ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtiradi.

Til birliklarining madaniy belgilari, shu jumladan, ingliz va o'zbek tillarida berilgan eponimlar xususiyatini ochib berish zaruratining kuchayishi global axborot makoni rivojlanishi bilan ortib boradi.

Natija va muhokamalar. Tadqiqotimizda ingliz va o'zbek tillarida eponimlarning ikkala til

madaniyatiga xos bo'lgan umumiy va xususiy tabiatini aniqlashni maqsad qildik. Izohli, etimologik va qiyosiy tahlillarga ko'ra eponimlar tarkibidagi atoqli otlar fan va madaniy kontekstda lingvistik, tarixiy, etnografik, madaniy ma'lumotlarni aks ettiradi. Eponimlarni qiyosiy jihatdan lingvomadaniy tadqiqi ushbu til madaniyatida semantik izomorf va alomorf belgilarni, ya'ni o'xshash va farqli madaniy hodisalarni aniqlash imkonini beradi va shu bilan ularning tabiatini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Ilmiy izlanishlarimiz jarayonida eponimlar antroponim, toponim, mifonim, onimlar aralashmasidan hosil bo'lgani, antroponim asosida yaratilgan eponimlar son jihatdan ko'pchilikni tashkil qilishiga guvoh bo'ldik. Atoqli otlar eponimlarning ma'nosini motivatsiyalovchi madaniy zamin yaratishga xizmat qiladi va muayyan kashfiyot haqida oydinlik kiritadi. Antroponimning individuallashtirilgan ma'nosi eponimning semantik mazmunini yashirin shaklda motivatsiyalaydi va shuning uchun uni semantik-etimologik tahlil qilish yoki turli xil tashqi kontekstni qayta qurish orqali tushunish mumkin, chunki tarkibidagi atoqli ot odatda muayyan jamiyatga tegishli madaniyat haqidagi bilimni talab qiladi.

Ma'lumki, eponimlar madaniy aspektda determinatsiyalangan tipik xarakterga ega ma'lumotlarni namoyon etib kelgan va ularni quyidagi uch yo'nalishda tavsiflash mumkin:

1. Internatsional xususiyatli eponimlar: dizel, badminton, amper, Aleksandria, Uzbekistan. Bu yo'nalishda eponimlar muayyan tilga emas, balki ko'p madaniyatli makonga mansub bo'lgan birliklar qator xalqlarning kollektiv etnik ongi va mentalitetiga chuqur singib ketgan.

2. Milliy xususiyatli eponimlar: masalan, Trumponomics – the economic policies of the US president Donald Trump, esp. tax cuts, deregulation, and economic nationalism[6], ya'ni Trumponomika – AQShning 45-prezidenti Donald Trampning iqtisodiy siyosati, xususan, soliqlarni kamaytirish, tartibga solishni bekor qilish; yoki Skutniks – Lenny Skutnik became momentarily famous in 1982 after an Air Florida plane crashed into the icy Potomac River in Washington, D.C. He dove into the river to save a passenger. Days later, Skutnik sat in the gallery for the State of the Union. President Reagan pointed him out by name and commended him[3], ya'ni Lenni Skutnik 1982-yilda Air Florida samolyoti Vashingtonda muzlab qolgan Potomak daryosiga qulaydi. Skutnik sovuq va muz bo'lishiga qaramay daryoga sho'ng'ib yo'lovchini qutqaradi, uning bu jasorati Skutnikka shuhrat keltiradi. Prezident Reygan uning jasoratini maqtab, State of the Union yig'inida tilga oladi. Shundan so'ng Skutnik nomi eponimga aylanadi.

Xuddi shunday milliy xususiyatli eponimlarni o'zbek tilida ham uchratish mumkin. Masalan, Marg'ilon ipagi – O'zbekistondagi eng yirik ipak fabrikasi joylashgan Marg'ilon shahri o'zining ipak matosi va atlas bilan dunyoga mashhur hisoblanadi. Farg'ona vodiysida birinchi ming yillikning boshida Xitoydan olib kelingan ipakdan eng ajoyib mahsulotlar ishlab chiqarish o'zlashtirildi. Ammo 7-8-asrlarga kelib bu erda ipakchilik o'zlashtirildi va Marg'ilon shahri butun O'rta Osiyo mintaqasining "ipak" poytaxtiga aylandi. Eng yaxshi ipak mahsulotlari Buyuk ipak yo'li bo'ylab ko'plab mamlakatlarga, jumladan, Yevropa mamlakatlariga ham olib kelingan [7]; Samarqand qog'ozi – tut daraxti po'stlog'i mag'zidan tayyorlanadigan qog'oz. Ko'p asrlar davomida jahon sifat standartini belgilab bergan, uni ishlab chiqarish Samarqandda boshlangan. Somoniylar davridan beri u uzoq vaqt davomida butun Qadimgi dunyo uchun standart bo'lib xizmat qilgan [11]. Bunday eponimlar boshqa mamlakat ijtimoiy muhitida mavjud emas. Ular faqat muayyan bir madaniyatda ma'lum va milliy xususiyatga ega bo'lgan aniq realia yoki mashhur inson nomi bilan bog'liq eponim birliklardir.

3. Ijtimoiy hayotda o'z aksini topgan, lekin ilmiy va kasbiy soha bilan chegaralangan antroponim tarkibli terminlar:

Avogadro's law (Avogadro qonuni), a statement that under the same conditions of temperature and pressure, equal volumes of different gases contain an equal number of molecules [5], ya'ni, harorat va bosimning bir xil sharoitlarida, turli gazlarning teng hajmlari teng miqdordagi molekullarni o'z ichiga olish qonuniyati;

Doppler effect – the apparent change in frequency of a wave in relation to an observer moving relative to the wave source [2,421-424], ya'ni to'lqin chastotasining to'lqin manbasiga bog'liq holda harakatlanayotgan kuzatuvchiga nisbatan ko'zga ko'rinarli o'zgarishi. Bugungi kunda doppler usuli bir qancha sohalarida, jumladan, meditsinada ham keng qo'llanilib kelmoqda.

Ijtimoiy hayotda o'z aksini topgan, lekin ilmiy va kasbiy soha bilan chegaralangan antroponim tarkibli terminlarni o'zbek tili misolida ko'rib chiqamiz. Masalan:

Kubraviya tariqati taxminan 16 - 17 yosharligida ilm olish va bilimni mustahkamlash maqsadida Vatani Xorazmni tark etib, Eron, Misr, Shomu Iroq mamlakatlarini kezgan, 1185-yilda Xorazmga qaytib kelgan Najmiddin Kubro nomiga atab qo'yilgan. Bu vaqtda Najmiddin Kubro 40 yoshda

bo'lib, 25 yildan ortiq umrini ilmga bag'ishlagan edi. Yetuklik, komillik yo'li mana shunday og'ir va mashaqqatlidir. U Xorazmga qaytgach, katta xonaqoh qurdirib, tariqatda yangi bir maktab – yo'nalish hisoblanmish kubraviya silsilasini asosladi [4,404-406];

Zulfiya mukofoti – O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999-yil 10-iyundagi PF-2326-son farmoni asosida ayolni muqaddas bilish, unga alohida ehtirom ko'rsatish, ozod va obod yurtimiz kelajagi bo'lgan har tomonlama etuk yoshlarni tarbiyalashdagi beqiyos o'rnini yana bir bor e'tirof etish, barkamol, oqila xotin-qizlar avlodini voyaga etkazish, ular orasidagi iqtidorli yoshlarning adabiyot, san'at, fan va madaniyatni rivojlantirishdagi yutuqlari, tengdoshlarining milliy istiqbol g'oyalari va madaniy-ma'naviy qadriyatlarga e'tiqodining yuksalishi yo'lidagi ibratli faoliyati, keng ko'lamli islohotlarni jadallashtirishdagi faol ishtirokini rag'batlantirish maqsadida [8] ta'xis etilgan.

Eponimlarning lingvomadaniy xususiyatlari terminlarning yaratilishi va qo'llanilishida o'z ifodasini topgan til va madaniyat xususiyatlarini bildiradi. Eponimlar genezisini o'rganib chiqib, tarixiy va ijtimoiy kontekstni aks ettiruvchi lingvistik va madaniy xususiyatlarga ko'ra eponimlarni quyidagicha tasniflashni lozim topdik:

Tarixiy – madaniy eponimlar ko'pincha tarixiy voqealar, madaniyat arboblari yoki jamiyat rivojiga hissa qo'shgan taniqli shaxslar bilan bog'lanadi. Ular ushbu insonlarning til va madaniyatga ta'sirini aks ettiradi, ya'ni ularning madaniyatga qo'shgan hissasini e'tirof etish va nomlarini xotirlash uchun xizmat qiladi. Masalan, "sendvich" termini ikki bo'lak non orasiga go'sht qo'yib tayyorlangan tushunchani ommalashtirgan 4-sendvich grafi Jon Montagu ismidan kelib chiqqan; "Gilyotin" eponimi frantsuz inqilobi davrida qatl qilishning insonparvarroq usulini qo'llab-quvvatlagan doktor Jozef-Ignace Gilyotin nomi bilan bog'liq. Viktoriya davri: "Viktoriya" termini 1837-yildan 1901-yilgacha Buyuk Britaniyada hukmronlik qilgan qirolicha Viktoriya nomidan olingan eponimdir. Viktoriya davri qat'iy axloq kodeksi, ijtimoiy konservatizm, sanoatlashuv va Britaniya imperializmi bilan bog'liq. "Viktoriya" o'sha tarixiy davr bilan bog'liq qadriyatlar, munosabatlarni ko'rsatuvchi eponym sifatida ishlatiladi; Maverick – an independent person who has ideas and behaviour that are very different from other people's [9], ya'ni o'zining g'oyalari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan tubdan farq qiluvchi mustaqil va erkin shaxs. Aslida ushbu eponim tamg'alanmagan chorva moli, degan ma'noni bildirib, qoramolini tamg'alashga yo'l qo'ymagan Texaslik Samuel A.Maverik ismli chorvador nomidan kelib chiqqan. Amir Temur 14-asrda yashagan Temuriylar sulolasi asoschisi. U O'zbekistonda xalq qahramoni sifatida e'tirof etiladi va o'zbek tarixi va madaniyatidagi muhim shaxs. Uning Samarqanddagi mashhur Go'ri-Amir maqbarasi asosiy sayyohlik maskani bo'lib, O'zbekistonning boy madaniy merosi ramzi hisoblanadi.

Madaniy- ijtimoiy eponimlar ma'lum bir jamiyatda nufuzli yoki mashhur shaxslarning yutuqlari va hissalarini ta'kidlash orqali madaniy va ijtimoiy qadriyatlarni aks ettirishi mumkin. Ular, madaniy kontekstga oydinlik kiritadi. Masalan, Farengeyt fizik Daniel Gabriel Farengeyt nomi bilan atalgan haroratni o'lchash shkalasi, ba'zi inglizabon mamlakatlarda, ayniqsa, AQShda ushbu shkaladan foydalanish natijasida ushbu so'z Amerika madaniyati va kundalik hayotiga kirib borgan. Fikrimizcha, Farengeytdan foydalanish Qo'shma Shtatlarda o'lchovlarga nisbatan muayyan tarixiy qarama-qarshilikni ham aks ettiradi. Metrik tizim, jumladan, Selsiy shkalasi global miqyosda qabul qilinib, keng qo'llanilsa-da, Amerika Qo'shma Shtatlari hududida Farengeytning qo'llanilishini bu qarama-qarshilikning ramzi sifatida ko'rish mumkin. Napoleon kodeksi: Napoleon Bonapart davriga oid ushbu eponim Napoleon hukmronligining ijtimoiy, madaniy va tarixiy ahamiyatini ko'rsatadi. Napoleon kodeksi fuqarolik kodeksi hisoblanib, mulk daxlsizligi, fuqarolarning qonun oldida barobar ekanligini hamda vijdon erkinligini nazarda tutuvchi kodeks bugungi kunda ham mavjud.

Sohaga oid terminologiya, odatda, fan, tibbiyot, texnologiya, adabiyot va san'at kabi maxsus sohalarida uchraydi. Ushbu terminlar ko'pincha ixtirolar, yangiliklar, nazariyalar yoki metodlarni yaratgan yoki ommalashtirgan kishilar sharafiga yaratilgan. Sohaning xususiyati til, bilim va muayyan sohalaridagi ko'nikma o'rtasidagi yaqin aloqani aks ettiradi. Eponim birliklar qo'llanilishi turli tillar va madaniyatlarda farqlanishi mumkin. Ba'zi eponimlar boshqalarga nisbatan ma'lum lingvistik va madaniy kontekstlarda ko'proq tarqalgan va keng ko'lamli bo'lishi mumkin. Masalan, "Einshteyn" so'zi butun dunyo bo'ylab ilmiy va akademik jamoalar tilida ko'proq qo'llaniladi va aynan o'sha doira mutaxassislari uning mohiyatini chuqur tushunishadi, ilmiy bo'lmagan oddiy ijtimoiy va madaniy kontekstlarda esa bu eponim kam qo'llaniladi.

Tilning leksik qatlamini boyitish: Eponimlar tilning boyitishi va rivojlanishiga hissa qo'shadi. Ular so'z boyligini kengaytiradi va murakkab g'oyalar yoki hodisalarni tasvirlashda ishlatiladi. Masalan, "Shekspir" yoki "Navoi" eponimlari ikki buyuk shaxs nomidan olingan bo'lib, ularning asarlari yoki adabiy uslubi bilan bog'liq har qanday narsaga ishora qiladi va o'ziga xos demonim shakllarni hosil qiladi. Masalan, Shakespearanizm, Shekespearean, Navoiylik, Navoiyxonlik.

Eponimlar evolyutsiyasi, til variatsiyasi va moslashish eponimlarning muhim lingvokulturologik jihatlarini hisoblanadi. Eponimlar tillar va madaniyatlarda farqlanadi, ya'ni ba'zi eponimlar bir nechta tillarda ekvivalentiga ega bo'lsa, boshqalari yagona lingvistik ifodani aks ettirib, faqat yaratilgan jamiyatdagina mazmun-mohiyati chuqur anglashiladi. Vaqt o'tishi bilan eponimlarning talaffuzi yoki asl mazmuni o'zgarishi mumkin. Ba'zan eponim bilan shaxs o'rtasidagi bog'liqlik kontekstli assotsiatsiyalar, ijtimoiy qadriyatlar yoki madaniy o'zgarishlar tufayli almashishi mumkin. Masalan, "Boykot" eponimi ta'rifga ko'ra "to engage in a concerted refusal to have dealings with (a person, a store, an organization, etc.) usually to express disapproval or to force acceptance of certain conditions" [10], ya'ni shaxs, do'kon, tashkilot va h.k. kabilar bilan tovar olish, sotish yoki ish ko'rishda e'tiroz bildirish, ixtiyoriy ravishda bosh tortish, norozilik bildirish yoki muayyan shartlarni qabul qilishga majbur qilish kabi siyosiy iqtisodiy kurash turi. Aslida Charlz Kanninem Boykot sharafiga nomlangan ushbu termin Boykot bilan bog'liq bo'lgan tarixiy voqea bo'lgan va hozirda siyosiy iqtisodiy tus olgan eponim hisoblanadi. Shuningdek, eponimlar vaqt o'tishi bilan asl assotsiatsiyasidan tashqari kengroq tushunchalarni qamrab olish uchun ma'nosini kengaytirishi mumkin. Masalan: "Google" dastlab qidiruv tizimining nomi bo'lgan, ammo endilikda qaysi qidiruv tizimidan foydalanilishidan qat'i nazar, uning ma'lumotni onlayn qidirishni bildiruvchi fe'llik xususiyati ham mavjud. "Freyd", ya'ni "Freydian" eponim sifati dastlab Zigmund Freydning psixanalitik nazariyalari bilan bog'langan, ammo keyinchalik ma'nosi kengayib, psixanaliz yoki ongsizlik talqini bilan bog'liq har qanday narsani tasvirlash uchun ishlatila boshlangan. Bundan tashqari, ba'zi eponimlarning talaffuzi boshqa tillarda tilning fonetik qoliplariga qarab o'zgarishlarga uchraydi. Masalan, "Gerrymander" [dʒerɪmændər] [12] (Elbridge Gerry va Salamander nomi bilan atalgan). Ingliz tilida bu so'z "jeh-ree-man-der" deb talaffuz qilinadi. So'zning o'zi "Gerry" va "salamander" so'zlarining aralashmasidan hosil bo'lgan eponim bo'lib, boshqa tillarda moslashuvi fonetik modifikatsiya natijasida "ge-ree-mahn-der" yoki "heh-ree-man-der" tarzida ham talaffuz qilinadi. Yana bir misol, Ibn Sino g'arb davlatlarida Avitsenna eponimi bilan tilga olishadi. O'rta asrlarda Ibn Sinoning ko'pgina asarlari Yevropada o'sha davrning ilmiy tili hisoblangan lotin tiliga tarjima qilingan. Uning ismini lotin tiliga tarjima qilganda, olimlar uni lotin tili va talaffuziga moslashtirishgan. Demak, Avitsenna so'zi Ibn Sino so'zining lotinlashtirilgan versiyasi hisoblanadi.

Yuqorida keltirilgan tahlillar va misollardan ko'rinib turibdiki, eponimlar til, madaniy va ijtimoiy omillar ta'sirida rivojlanishi, moslashishi va o'zgarishi mumkin. Eponimlarning evolyutsiyasi va moslashuvi tilning rivojlanuvchan tabiatini va uning bizni o'rab turgan dunyo bilan bog'liqligini aks ettiradi.

Ingliz va o'zbek eponimlarining lingvomadaniy xususiyatlarini tadqiq qilish jarayonida ikki tilda quyidagi umumiy va xususiy jihatlar ko'zga tashlandi:

a) eponimlar ilm-fan, adabiyot, san'at va tibbiyot kabi turli sohalarga katta hissa qo'shgan shaxslarni hurmat qilish va xotirlash uchun xizmat qiladi. Ular shaxslarning yutuqlari va merosiga doimiy hurmat bilan qarashni ta'minlaydi;

b) eponimlar yangi so'z va terminlarni kiritish orqali tilning lug'at boyligini kengaytiradi va ko'pincha ma'lum bir shaxs bilan bog'liq kontseptsiya yoki g'oyani qamrab oladi;

c) eponimlar kishilarning madaniyat va jamiyatga ta'sirini aks ettiradi. Ular muayyan shaxslarning jamiyat yoki millatning umumiy madaniy merosiga hissa qo'shganini ko'rsatadi;

d) eponimlar ko'pincha tarixiy kontekstni o'z ichiga oladi va ular yaratilgan davr, ijtimoiy norma va madaniy qadriyatlar haqida tushuncha berib, til va jamiyatning rivojlanishi va evolyutsiyasini tushunishimizga yordam beradi;

e) ingliz tilida nomlash yoki atash ko'pincha antroponim, toponim kabi onimlar va ularning xususiyatlari dominantligi negizida amalga oshirilsa (Altsgeymer kasalligi, Parkinson kasalligi, Daun sindromi, Myunxaufen sindromi), o'zbek tilida nomlash onimlar xususiyati bilan birga nomlangan yoki atalgan ixtiro, yangilik yoki biror bir tushuncha tabiatidan kelib chiqib, amalga oshirilgan. Bu, ayniqsa, meditsinada Ibn Sino kashfiyotlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, bod kasali, xafaqon kasali. Chunki Ibn Sino kasalliklarni belgilariga qarab tasniflagan;

f) o'zbek eponimlarining yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, nomlangan eponimlar antroponimlar bilan birga toponimik etnonimik tabiati ham ko'zga tashlanadi. Masalan, Samarqand noni, Olot somsasi, G'urbin anori.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, eponimlar jamiyatga doimiy ta'sir ko'rsatgan shaxslarning hissasi va merosini o'zida aks ettiradi, tilning lisoniy manzarasini boyitish orqali til va madaniyatda muhim o'rin tutadigan kalit so'zlar hisoblanadi. Ingliz va o'zbek eponimlarining o'ziga xos umumiy va xususiy tabiati mavjud bo'lib, ular ikkala til madaniyatining o'ziga xosligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Collins English Dictionary – Complete and Unabridged, 12th Edition. Harper Collins Publishers, 2014.

Giordano, Nicholas. College Physics: Reasoning and Relationships. Cengage Learning. 2009, pp. 421–424.

Wiggin, Addison. “Small Business Owners Should Be Obama’s Lenny Skutnik” Forbes. Retrieved 2012-01-24.

Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. – Toshkent. Movarounnahr, O'zbekiston. 2009. – 404-406 betlar.

<https://www.britannica.com/science/Avogadros-law>

<https://www.collinsdictionary.com/submission/19242/Trumponomics>

<https://ferganatourism.uz/shelkodeliye/album/yedgorlik>

<https://lex.uz/docs/-213812?ONDATE=10.06.1999#-213822>

<https://www.macmillandictionaryblog.com/maverick>

<https://www.merriamwebster.com/dictionary/boycott#:~:text=%3A%20to%20join%20with%20others%20in,boycott>

https://uz.wikipedia.org/wiki/Samarqand_qog%CA%BBozi

<https://wooordhunt.ru/word/gerrymander>

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

O'ZBEKISTON TURIZMI RIVOJIDA JIZZAX VILOYATINING O'RNI VA ROLI

Ahmedjanov Norpulat Akramovich,

Jizzax viloyat pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada yurtimizda turizm sohasida yaratilayotgan sharoitlar, Jizzax viloyatining turizmida tutgan o'rni yoritilgan. Shu bilan birga Jizzax viloyatida turizmni rivojlantirish istiqbollari, unda moddiy ma'naviy merosning ahamiyati, yutuqlari hamda amalga oshirilishi lozim bo'lgan vazifalar belgilangan.

Kalit so'zlar: vizasiz rejim, e-Mehmon tizimi, Jahon Turizm Tashkiloti, Jahon sayyohlik tashkiloti, «Buyuk Ipak yo'li» brendi, arxeologiya yodgorliklari, arxitektura yodgorliklari, monumental san'at yodgorliklari.

МЕСТО И РОЛЬ ДЖИЗАКСКОЙ ОБЛАСТИ В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ

Ахмеджанов Норпулат Акрамович,

старший преподаватель Республиканского центра подготовки учителей по новым методам Джизакской области

Аннотация: В данной статье освещены условия, создаваемые в сфере туризма в нашей стране, роль и место Джизакской области в туризме. Вместе с этим определены перспективы развития туризма в Джизакской области, значимость материального и духовного наследия, достижения, а также необходимость решения и реализации поставленных задач.

Ключевые слова: безвизовый режим, система e-GUEST, Всемирная туристская организация, Всемирная туристская организация, бренд «Великий шелковый путь», памятники археологии, памятники архитектуры, памятники монументального искусства.

PLACE AND ROLE OF THE JIZZAKH REGION IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN UZBEKISTAN

Akhmedjonov Norpulat Akramovich,

Senior Lecturer of the Republican Center for Teacher Training on New Methods of Jizzakh Region

Annotation: This article highlights the conditions created in the field of tourism in our country, the role and place of the Jizzakh region in tourism. At the same time, the prospects for the development of tourism in the Jizzakh region, the significance of the material and spiritual heritage, achievements, as well as the need to solve and implement the tasks were identified.

Key words: visa-free regime, e-GUEST system, World Tourism Organization, World Tourism Organization, Great Silk Road brand, archeological monuments, architectural monuments, monuments of monumental art.

Ma'lumki, yurtimizda o'tgan davr mobaynida turizm sohasiga oid 25 ta normativ-huquqiy va boshqa hujjatlar loyihasi ishlab chiqilib qabul qilingan. Jumladan, 4 ta O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni, 6 ta Qaror va 1 ta Farmoyish; 11 ta Vazirlar Mahkamasining qarori, 2 ta Farmoyish hamda 1 ta Qo'shma qarorlardir. Unda ichki turizm, kirish turizmini rivojlantirish, shuningdek, mamlakat sayyohlik salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan 147 ta chora-tadbirlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan edi. Xususan, birinchi marta ichki turizmni rivojlantirish «O'zbekiston bo'ylab sayohat qil!» dasturi tasdiqlandi. Turizm sohasini boshqarish samaradorligini oshirish, uning turizm sohasiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, kirish va ichki turizmni rivojlantirishdagi rolini kuchaytirish maqsadida Respublika Prezidenti tomonidan qaror qabul qilindi[1]. Bundan tashqari, 9 mamlakat uchun vizasiz rejim o'rnatildi (jami 18 ta), fuqarolari uchun soddalashtirilgan rejim qo'llaniladigan mamlakatlar soni, kirish vizalarini olish uchun 12 dan 50 gacha oshirildi.

2018-yil 15-iyulda elektron kirish vizalarini rasmiylashtirish va berish tizimi ishga tushdi va O'zbekiston hududi orqali tranzit uchayotgan chet el fuqarolari uchun nazorat punktlari orqali vizasiz kirish, vaqtincha qolish va O'zbekistondan chiqish tartibi joriy etildi. Chet el fuqarolarini respublika hududida vaqtincha ro'yxatdan o'tkazish tartibi ham soddalashtirildi, u e-MEHMON tizimi orqali

to'liq elektron formatga o'tkazildi, unga ko'ra chet el fuqarolarini ro'yxatdan o'tkazish huquqi nafaqat turar joy muassasalariga, balki tibbiyot muassasalariga, sayyohlik kompaniyalariga, xususiy kvartiralar va mehmon uylari egalari, shuningdek, Internet va mobil ilovalardan foydalangan holda mamlakatga mustaqil ravishda sayohat qilayotgan chet el fuqarolariga berildi.

Turizm sohasida xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, davlat va xususiy sektor tashkilotlari o'rtasidagi sheriklikni rivojlantirish va kengaytirish maqsadida 1974 yilda Birlashgan Millatlar Tashkilotining ixtisoslashgan agentligi sifatida Jahon Turizm Tashkiloti tashkil etilgan[2]. U o'z faoliyatini quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiradi – turizm sohasida mamlakatlarning raqobatbardoshligini oshirish, barqarorlikni ta'minlash, qashshoqlikni bartaraf etish, salohiyatni oshirish va turizmni barqaror va inklyuziv rivojlantirish uchun hamkorlik aloqalarini yaratish.

Jahon sayyohlik tashkiloti (UNWTO) 156 mamlakat, 6 ta assotsiatsiyalangan a'zo va xususiy sektor, ta'lim muassasalari va turizm assotsiatsiyalarini ifodalovchi 400 dan ortiq sherik hamkorlarni birlashtiradi.

1994-yildan beri UNWTO BMTning boshqa agentliklari – YUNESKO va YUNCTAD bilan birgalikda 31 davlatni qamrab olgan «Buyuk ipak yo'li» dasturini amalga oshirib kelmoqda. Dasturning asosiy maqsadlari Ipak yo'lining tarixiy yo'nalishi bo'ylab turizmni barqaror rivojlantirish, mahalliy hamjamiyatni rivojlantirishga ko'maklashish, investitsiyalarni rag'batlantirish va mintaqadagi tabiiy va madaniy merosni asrab-avaylashdan iborat. Dastur shuningdek, Ipak yo'li mamlakatlari va mintaqalari o'rtasida hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan.

Birlashgan Millatlar tashkiloti Jahon sayyohlik tashkiloti Ijroiya Kengashining 99-sessiyasida avvalo, biz O'zbekistonning sayyohlik salohiyati imidjini sezilarli darajada oshirish, uning jozibadorligini oshirish, Birinchidan, Internet orqali «Buyuk Ipak yo'li» brendini keng miqyosda targ'ib qilish va Farg'ona vodiysidagi eng go'zal, ammo o'rganilmagan yo'nalishlardan, Toshkent va Jizzaxdagi ekologik toza tog' etaklaridan foydalanish lozimligi haqida ta'kidlangan.

Agar Jizzax viloyati shaharlaridagi tarixiy maskanlarni turizm nuqtai nazaridan baholasak, viloyatdagi eng qadimiy sayyohlik maskani viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi hisoblanadi[3].

Yunon yilnomachilari Kiropol va G'azoni alohida tilga oladilar. Arxeologlar G'azoning aniq manzilini aniqlamagan bo'lsalar-da, tarixiy manbalarda uning Samarqand va Toshkent o'rtasida joylashganligi aytiladi. Jizzax O'rta Osiyo orqali o'tgan bir qancha qadimiy karvon yo'llari o'rnida shakllangan.

Hozirgi kunda yurtimizda turizm sohasi rivojida Jizzax viloyati tarixi, tabiati, geografik qulay joylashuvi bilan o'ziga xos o'rin egallaydi. «Buyuk ipak yo'li» Jizzax vohasi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hayotiga ijobiy ta'sir o'tkazgan. Bu borada tarixiy manbalarda savdo karvonlari quyidagi asosiy yo'nalishlar: Xitoy-Sharqiy Turkiston-Choch-Dizak (Jizzax); Xitoy-Farg'ona-Xavas-Dizak; Farg'ona-Bunjikat (O'ratepa)-Zomin-Dizak bo'yicha harakatlangan. VI asrda tashkil topgan Ustrushona davlati tasarrufidagi erlarda (G'allaoroldan Isfaragacha) ayniqsa qal'a-rabotlar qurilishiga katta ahamiyat bergan va bunday qal'a-rabotlar soni bu o'lkada 400 dan ziyod bo'lgan. Shuning uchun ham o'rta asr mualliflari Ustrushonani «qal'a-rabotlari» deb bejiz aytishmagan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Moddiy madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2018-yil 19-dekabrda PQ-4068-son qaroriga muvofiq Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 4-oktabrdagi 846-son Qarori qabul qilindi[4]. Unda O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligining taklifiga binoan Moddiy madaniy merosning ko'chmas mulk obyektlari milliy ro'yxati tasdiqlandi. Mazkur milliy ro'yxatda Jizzax viloyati bo'yicha 427 ta madaniy merosning ko'chmas mulk obyektlari soniga aniqlik kiritilgan. Madaniy merosning ko'chmas mulk obyektlari arxeologiya yodgorliklari mil. avv. XII asrlardan to XX asr boshlarigacha, arxitektura yodgorliklari IX asrdan va XX asrlargacha, monumental san'at yodgorliklari XX asr oxirlaridan va 2017 yilgacha bo'lgan davrga oidligi hamda Jizzax viloyati bo'yicha 33 ta Nomsiztepa nomi bilan ro'yxatga olingan madaniy merosning ko'chmas mulk obyektlari mavjudligi aniqlandi.

So'nggi yillarda Jizzax viloyatida turizmni rivojlantirish imkoniyatlari va istiqbollari keng o'rganilmoqda[5]. Jizzax viloyati geografik jihatdan O'zbekiston Respublikasining markaziy qismida, Toshkent va Samarqand viloyatlari oralig'ida joylashgan bo'lib, bu erda turizm yanada rivojlangan. Viloyat hududida joylashgan M-39 avtomobil yo'lidan har kuni o'rtacha 25 mingdan ortiq avtomobil o'tadi. Qolaversa, mamlakatimizning eng muhim turistik yo'nalishlaridan biri bo'lgan Toshkent-Samarqand-Buxoro yo'nalishi viloyat hududidan o'tishiga qaramay, viloyatga kelayotgan sayyohlar soni etarlicha emas.

Jizzax viloyatlarida turizm xizmatlarini rivojlantirish istiqbollari quyidagi omillarni nazarda

tutadi[6]. Jumladan, Mehmonxona xizmatlari: Turar joy binolari (mehmonxonalar, turistik majmualar, turistik bazalar, dam olish joylari, pansionatlar, lagerlar, motellar, maysazorlar, milliy mehmon uylari va sayyohlar kamida 1 kecha o'tkazadigan boshqa ob'ektlar). Bu iste'molchilar (ijarachilar) xizmatlarini vaqtincha turar joy va oziq-ovqat bilan ta'minlash bilan bog'liq.

Turoperator xizmatlari: Turizm xizmatlarini ko'rsatish uchun shartnoma shartlariga muvofiq turizm xizmatlari majmuasi yoki ularning bir qismi tomonidan taqdim etilgan ma'lum bir vaqt uchun belgilangan sayohat xizmatlari (bron qilish, turar joy, transport ,ovqat, dam olish (sog'lom, ammo charchagan odamning normal hissi) va rehabilitatsiya majmui mehnat qobiliyatini tiklashga qaratilgan tadbirlar), ekskursiyalar va boshqa xizmatlar).

Ekskursiya xizmatlari: Sayyohlarning ma'naviy, intellektual, ishbilarmonlik va boshqa ehtiyojlarini qondira oladigan obyektlar bilan tanishish uchun oldindan belgilangan marshrutlar bo'yicha qo'llanma bilan birga ekskursiya xizmatlari.

Shuningdek, uning salohiyati, geografiyasi, tarixi va hozirgi holatiga qarab turizmning turli sohalarini rivojlantirishga harakat qiladi. Jizzax viloyatining bu jihatlari, ziyorat, gastronomik, ekologik, dam olish, avto, tibbiyot, agro va ov turizmi bo'yicha sayyohlarni jalb qilish imkoniyatiga ega.

Jumladan, «Xo'jabog'bon ota», «Temir darvoza», «Sa'd ibn Abu Vaqqos», «Parpi ota», «Xo'jamushkent ota», «Novqa ota», «O'smat ota», «Sayyid Mir Xalililloh ota» kabi ko'plab nufuzli tarixiy joylar, muqaddas qadamjolar ziyorat turizmini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratilganidan dalolat beradi.

Bugungi kunda turizmdagi eng mashhur amaliyotlardan biri bu gastronomik turizmni rivojlantirishdir. Ma'lumki, viloyat o'zining «Jizzax somsa», «Zomin tandir va kozon patir», «Baxmal olmasi», lochira, kurtava, Zominning shifobaxsh asali va boshqa milliy taomlari, shifobaxsh mevalari bilan nafaqat mamlakatimizda, balki xorijlik sayyohlar orasida ham katta qiziqish uyg'otib kelgan. Ko'rinib turibdiki, mintaqaning gastronomik salohiyati ham yuqori, bu sohani yanada rivojlantirish, qo'shimcha ish bilan ta'minlash va turizm oqimini ko'paytirish uchun keng imkoniyatdir.

Mamlakatimizda yaratilayotgan shunday institutsional imkoniyatlardan kelib chiqib Jizzax viloyatida ham turizmni rivojlantirish uchun keng qamrovli imkoniyatlar mavjud[7]. Jizzax viloyati O'zbekistonning markaziy mintaqasida joylashgan bo'lib, shu tufayli har taraflama keng ko'lamli xo'jalik yuritish imkoniyatiga egadir. Uzunligi sharqdan g'arbga, ya'ni Yangiobod tumanidan Forish tumanigacha 180 km, janubdan shimolga, ya'ni Baxmal tumanidan Mirzacho'l tumanigacha 175 km. ni tashkil etadi. Maydoni 21,1 ming kv.km. Shundan 4,8 ming kv.km. (22,7 %) qishloq xo'jaligida foydalanishda bo'lgan erlardir. O'rmon va o'rmonchilik bilan bog'liq ekinlar ekiladigan maydon 1,8 ming (8,5 %) kv.km dan iboratdir. Maydonining katta qismini sharqdan g'arbga va qisman shimoli-g'arb tomonga cho'zilgan Chimqortog' va Molguzar, g'arbdan sharqqa, sharqi-janubga va janubga tomon cho'zilgan Nurota tizma tog'lari, shimol tomondan Qozog'istondagi Chordora to'g'onidan viloyatning shimoli-g'arbidan Navoiy viloyati hududiga qadar cho'zilgan Aydarko'l tashkil etadi.

Umuman olganda turizmni kompleks holda tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Ziyorat turizmdan tashqari boshqa sohalarida ham barchasida madaniy meros obidalari ularning turistik marshrutiga kiritiladi.

Bugungi kunda O'zbekistonda turizm sohasini rivojlantirishga qaratilgan aniq maqsadli ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, ekoturizm, geoturizm, ekstremal turizm, tibbiy turizm, avtoturizm, alpinizm va faol dam olishning boshqa zamonaviy turlarini ommalashtirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda. Sohaning jadal rivojlanishi yangi ish o'rinlari tashkil etish, soha daromadlarini oshirish, aholi turmush darajasi va sifatini oshirish, shuningdek, investitsiya jozibadorligini yanada oshirishga xizmat qilmoqda.

Hududlarda turizmning deyarli barcha turlarini rivojlantirish imkoniyatlari mavjudligini hisobga olib, ularni rivojlantirish samaradorligini oshirish uchun zarur ishlarni amalga oshirish zarur. Viloyatda, jumladan Jizzax, Zomin, Forish, Baxmal shaharlarida mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanish tizimini rivojlantirish, G'allaorol tumanlarida turizm infratuzilmasini rivojlantirish, sayyohlar tashrif buyuradigan tabiiy, madaniy va tarixiy boyliklarning holatini hisobga olgan holda turistik xizmatlar va bozorlarni rivojlantirish maqsadga muvofiqdir, ish o'rinlarini yaratish.

Turistik xizmatlarni diversifikatsiya qilish va yangi turistik marshrutlarni yaratish, shu jumladan: butun mamlakat hududining turistik salohiyatini o'rganish va turistik mahsulotlar uchun chora-tadbirlar majmuini amalga oshirish, aholi uchun marshrutlar, ekskursiyalar va ekskursiyalarni shakllantirish, ichki yo'nalishlarda yangi havo yo'nalishlarini ochish, yangi turistik marshrutlarni yaratish bo'yicha chora-tadbirlar yo'nalishlar, zamonaviy turizm turlarini rivojlantirish, marketing tadqiqotlari asosida mintaqaviy va xalqaro yo'nalishlarda charter reyslarini tashkil etish maqsadida

ularning jozibadorligini oshirish bo'yicha islohotlarni yanada takomillashtirish turizm xizmatlarini ko'rsatuvchi provayderlarning imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, turizm aslida bo'sh vaqtdan unumli foydalanish va hordiq chiqarish bilan bog'liq bo'lib, turizm xizmatlari bilan bog'liq tarmoqlarni ham qamrab oladi. Zero, viloyat shaharlarida turizmni tashkil etish va rivojlantirish barcha sohalarning iqtisodiy yuksalishiga, aholining bir qismini ish bilan ta'minlash muammosini hal etishga xizmat qilmoqda. Endi bu sayyohlik obyektlarini rekonstruksiya qilish, ta'mirlash va kengaytirishga e'tibor qaratishni taqozo etadi.

O'zbekistonning turizm sohalarda barcha yo'nalishlari muhim rol o'ynaydi. Jizzax viloyatida ham turizmning rivojlanishi o'ziga xos ko'rinishda amalga oshmoqda. Jizzax viloyatida qadimiy qadamjolar bo'yicha «Ziyorat turizmi»ni yanada kengaytirish, bunda Jizzaxning qadim tarixini yorituvchi arxeologik obidalarni muzeylashtirish muhim rol o'ynaydi. Unda arxeologik obidalarning shartli maketi bunyod etilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Туризм в Узбекистане — 2018. -47 с.

The 99th Session of the Executive Council of the United Nations World Tourism Organization. Samarkand, republic of Uzbekistan, October 1-3, 2014. Tashkent - Uzbekistan – 2014. -P.3-22.

Мусаев Б.М., Абдумуродова М.Ф., Маркаева С.А. Роль туризма в развитии городов Джиззакской области. «Экономика и социум» №6(85) 2021.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 4 октябрдаги 846-сон «Моддий маданий мероснинг кўчмас мулк объектлари миллий рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида» ги Қарори

Ibragimov L.Z. Opportunities And Prospects For Tourism Development In Jizzakh Region. The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research (ISSN-2642-7478). 2021: 5. 676. Published: February 28, 2021. Pages: 33-37.

Aziztoeva F. Opportunities To Increase The Efficiency Of Development Of Tourism Services Prospects For The Development Of Tourism Services In The Jizzakh Regions. International Journal of Academic Management Science Research (IJAMSR) ISSN: 2643-900X. Vol. 5 Issue 2, February - 2021, Pages: 199-201

Mirzayeva A.Z. Advantages of tourism in Jizzakh region. Oriental Journal of Geography. 2021. Volume 01. Issue 01. -P.12-17.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ЖИЗНЕННО-ПРАКТИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ У ОБУЧАЮЩИХСЯ СТАРШЕКЛАССНИКОВ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА

Алибеков Шерали Айбекович

Независимый научный сотрудник Андиганского Государственного Университета.
<https://orcid.org/0000-0002-7946-1234>

Аннотация. Мақолада юқори синф ўқувчиларида ҳаётий-амалий компетенцияларни ривожлантиришнинг интегратив методлари кластер, кейс-муҳокама усуллари орқали ўқув машғулотларида таҳлил натижалари бир қатор методик кўрсаткичлар орқали ёритилган бўлиб, юқори синф ўқувчиларининг келгусидаги касб ахлоқини шакллантиришдаги методик таъхиз омиллари сифатида бир қатор хулосалар, таҳлил мулохазалари келтирилган.

Калит сўзлар. Кластер, кейс-муҳокама, тадқиқот самараси, касб ахлоқи, ҳаётий-амалий компетенция, дидактик ўқув машғулоти, методик кўрсаткичлар.

ИНТЕРАКТИВНЫЙ ПОДХОД ОБУЧЕНИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ОСНОВА РАЗВИТИЯ ЖИЗНЕННО – ПРАКТИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ В СТАРШИХ КЛАССАХ

Алибеков Шерали Айбекович

Независимый исследователь Андиганского государственного университета

Аннотация. В статье итерактивные методы развития жизненно – практических компетенций учащихся старших классов раскрыты в виде методов кластер, кейс-стади, Учебные занятия показаны при помощи некоторых методических показателей. Формирование профессиональных норм поведения у старшеклассников приведены в виде методического прогноза, в качестве некоторых выводов, анализов.

Ключевые слова: кластер кейс-стади, эффективность исследования, профессиональные нормы поведения, жиненно-практические компетенции, дидиактические учебные занятия, методические показатели.

THEORETICAL PRINCIPLES OF DEVELOPMENT OF LIFE-PRACTICAL COMPETENCES IN SECONDARY SCHOOL STUDENTS BASED ON AN INTEGRATIVE APPROACH

Алибеков Шерали Айбекович

Independent researcher of Andijan State University

Annotation. In the article, the results of the analysis of the integrative methods of development of life-practical competences in high school students through cluster, case-discussion methods are highlighted through a number of methodological indicators, and a number of conclusions and analytical considerations are presented as methodological diagnostic factors in the formation of the future professional ethics of high school students.

Key words. klaster, case study, research results, professional ethics, life-practical competence, didactic training, methodical indicators.

Акцент на важности формирования жизненно-практических компетенций у старшеклассников в условиях будущих трудовых отношений обучающихся, посредством использования на учебных занятиях и уроках таких понятий, как культура социального общения, воспитательные правила, этикет, профессиональная этика, закрепление. В качестве важных дидактических факторов для достижения положительных результатов можно назвать трудовой потенциал, здоровую организацию труда, здоровую рабочую атмосферу, дисциплину в коллективе.

Поэтому, анализируя жизненно-практическую компетентность, достигаемую посредством организации учебно-дидактической подготовки старшеклассников на примере творческой дидактической подготовки, можно использовать ряд учебно-методических опытов в обучении как дидактическую основу достижения эффективности и воспитания школьников в соответствии с культурой будущего труда.

В системе организации дидактической подготовки старшеклассников на основе интегративного подхода учебный процесс был организован дискуссионным, кейсовым, экспресс-вопросно-ответным и кластерным методами. При этом схема организации учебной деятельности

учащихся 9-ых классов по предмету образования представлена в следующей таблице.

Таблица № 1.

Рис.1. Дидактическая схема кейс-дискуссионного метода формирования компонентов профессиональной этики для будущей работы старшеклассников.

В схематичном виде данная таблица на примере предмета образования младших школьников разработана методом обсуждения факторов формирования профессиональной этики в процессе будущей трудовой деятельности. Например, дискуссионным методом разрабатывается ряд факторов формирования профессиональной этики и культуры труда работника в организации. К ним относятся ответственность и социальные нормы. Это, в свою очередь, будет формировать содержание профессиональной этики и опыт ее обогащения у будущих старшеклассников. Например, если первый образовательный фактор называется опытом, он неверно рассчитан. В свою очередь, опыт накапливается годами. Такие факторы сначала формируются путем обсуждения самых необходимых и упорядоченных в классе. В результате коллектив старшеклассников поймет, какой образовательный фактор является первой жизненно-практической компетенцией в формировании образовательной модели в своей профессиональной деятельности в будущем. Таким образом, в дидактической модели метод обсуждения через вопросы является интегративным подходом к формированию жизненно-практической компетентности старшеклассников. Схематическое представление организации данного методического процесса в дидактическом подходе формируются учащимися старших классов на основе следующих кейс-дискуссионных вопросов:

Вопросы: 1.Найдите основной фактор будущей профессиональной этики?
2. Расположите структурные факторы профессиональной этики по порядку?
3.Расположить его таким упорядоченным образом, чтобы в результате структура профессиональной этики формировала актуальные здоровые трудовые отношения?

Представленная выше упорядоченная модель профессиональной этики в кейс-методе представляет собой дидактическую модель образцовой организации профессиональной карьеры в процессе будущих трудовых отношений старшеклассников. В 9-ом «А» классе при применении вышеописанной схемы к старшеклассникам методом «кейс-дискуссия» были достигнуты следующие результаты:

1.7 из 28 старшеклассников были размещены.
2.12 из 28 были размещены неравномерно.
3.5 из 28 старшеклассников не смогли в полной мере проанализировать образовательные факторы.
4.4 из 28 старшеклассников не успели объяснить суть понятий. Выше статистический вид результатов, достигнутых на основе кейс-метода, направленный на раскрытие сущности профессиональной этики на примере воспитания в учебно-дидактических классах, представлен на следующей диаграмме:

1-диаграмма: результат анализа дидактического процесса упорядоченного размещения компонентов модели обучения профессиональной этике на основе кейс-дискуссионного мето-

да среди учащихся 9-х «А» классов.

В дидактической системе развития жизненно-практических компетенций старшеклассников, основанной на интегративном подходе, учебное занятие анализировалось на основе кейс-дискуссий и проблемных вопросов, в результате чего следует отметить его как совокупность деятельности и образовательных представлений старшеклассников. Это в свою очередь, позволит в полной мере удовлетворить требования к будущей трудовой мотивации старшеклассников за счет правильного формирования нравственных норм, поведенческих механизмов правильной организации профессии. Через форму кластерного дидактического обучения, мы пытаемся получить эффективный результат методического анализа, направленного на овладение педагогической наукой на учебных занятиях и, как следствие, на формирование жизненно-практических компетенций в ВУЗе. В дидактическом направлении формирования жизненно-практических компетенций старшеклассников мы рассмотрим общение и его практическое значение в формировании профессиональной этики на учебном занятии 9-ого «А» класса.

Мы предоставим сообщение 9-ому «А» классу, и его структурный вид группе учащихся с использованием кластерного метода. В нем команды, разделенные на группы представляют серию диаграмм и кластеров, объясняющих роль общения в профессиональной этике и влияние на производительность труда. В группе 9-ого «А» класса, разделенной на 4 группы, в кластере и сеансе комментирования по теме общения каждая группа представила следующие кластеры из 5 заданий, представленных через ряд показателей роли общения в профессиональной этике:

Таблица 1:

Результаты учащихся 9-ого «А» класса по четырем показателям разъяснения содержания кластера интервью по 5 заданиям.

№	Содержание и практическое значение общения	1-группа	2-группа	3-группа	4-группа
1	Отражать полное содержание сообщения	3	4	2	3
2	Раскрыть практическую важность общения	3	2	1	2
3	Использование норм литературного языка в общении	2	3	2	2
4	Умение использовать литературные жанры в общении	1	2	2	1
5	Результат по 5 заданиям	9(45%)	11(55%)	7(35%)	8(40%)

По результатам дидактического занятия по развитию профессионально-нравственных компетенций старшеклассников, исходя из критериев урока, можно добиться формирования жизненно-практических компетенций старшеклассников через любые критерии и показатели, направленные на организацию будущего обучения и повышения творческих возможностей старшеклассников. Это в свою очередь, признается критерием образовательной программы, направленным на формирование эффективности образования и жизненно-практических компетенций, которые необходимо анализировать на каждом этапе. Выводы основанные на критериях анализа результатов и общего анализа, показывают, что, во-первых можно добиться формирования жизненно-практических компетенций наряду с формированием профессиональной этики у старшеклассников. Во вторых, правильный выбор средств коммуникации стилей в процессе трудовых отношений будущих сотрудников, правильный выбор работы, развитие профессиональной карьеры, в третьих, может быть фактором достижения положительных результатов, направленных на повышение производительности труда коллектива, предотвращение дискомфорта сотрудников в процессе трудовых отношений. По результатам достигнутым в формировании жизненно-практических компетенций старшеклассников в процессе трудовых отношений на основе критериев дидактической подготовки были сформированы следующие выводы и практические предложения.

Достижение экспериментального результата правильной организации будущей работы старшеклассников через проект учебно-дидактического занятия по правильной организации трудовой дисциплины и культуры труда среди работников и возникновению диагностики; методическим достоинством тренинга является предупреждение возможных межличностных конфликтных ситуаций в процессе любых трудовых отношений и, как следствие, ряд негативных факторов, таких как нехватка кадров, безработица, медленное движение организации;

Подготовка конкурентоспособных кадров, самофинансирование образования, методические факторы, направленные на повышение качества научных исследований и обучения, формирование нравственных норм, связанных с трудом и работниками в организации достигается за счет педагогического обучения.

Методические факторы интегративного подхода рассчитаны кластерно. Результаты анализа полученные с помощью кейс-дискуссионных методов теоретических занятий по формированию жизненно-практических компетенций старшеклассников, использование таких экспериментально-методических технологий обучения с учетом особенностей производственного процесса приобретает педагогическое и воспитательное значение образования, направленного на формирование интеграции образования и производства сегодня.

В числе важных факторов создания современной культуры модели управления профессиональной этики, правильная организация работы сегодня. Результаты, полученные на основе аудиторно-дискуссионной и кейс-педагогической технологии у старшеклассников, приводят к достижению эффективности труда на производстве путем оценки каждой группы по результатам проведения постоянного анализа, достижения эффективности запланированного анализа, достижения эффективности запланированного обучения. В первую очередь следует отметить как конкурентоспособность образования, повышение потребности в кадрах, так и разностороннюю методическую эффективность высокого уровня управления производственными структурами. На сегодняшний день вышеперечисленные методы обучения признаются системными формами обучения, направленными на качество обучения и интенсивный рост среди важных устойчивых базовых факторов формирования компетенции знаний, понимания, анализа, практического применения, наблюдения в условиях будущих трудовых отношений.

Использованная литература:

1. «Стратегия действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан». Сборник правовых документов Республики Узбекистан 2017.

2. Ишмухаммедов Р., Абдукодыров А., Пардаев А. «Инновационные технологии в образовании». - Т.2008. Б 15,16

GIPOTEK-DEDUKTIV METOD ORQALI BO'LAJAK PEDAGOGLARDA ANALITIK TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING INNOVASION-PEDAGOGIK TIZIMI

ИННОВАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА РАЗВИТИЯ АНАЛИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ЧЕРЕЗ ГИПОТЕТИКО-ДЕДУКТИВНЫЙ МЕТОД

INNOVATION-PEDAGOGICAL SYSTEM FOR THE DEVELOPMENT OF ANALYTICAL THINKING IN FUTURE EDUCATORS THROUGH THE HYPOTHETICAL-DEDUCTIVE METHOD

Aliyev Nizomiddin Maxmasaitovich
Farg'ona davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotasiya: Ushbu maqolada bo'lajak pedagoglarda analitik tafakkurni rivojlantirishning pedagogik mazmuni va asosiy yo'nalishlari, analitik tafakkurni rivojlantirishda dialektik uslubning ham samaradorligi yuqori hisoblanishi hamda pedagogik jarayonda tafakkur uslublarini mushtarak holda qo'llashga o'rgatish rivojlantirish to'g'risidagi fikr mulohazalar bayon qilingan.

Аннотация: В данной статье рассмотрены теоретико-методологические основы развития аналитического мышления у будущих педагогов посредством гипотетико-дедуктивного метода, высокая эффективность диалектического метода в развитии аналитического мышления, развитие обучения использованию стилей мышления в представлен педагогический процесс в общепринятой форме.

Annotation: In this article, the theoretical-methodological foundations of the development of analytical thinking in future pedagogues through the hypothetical-deductive method, and the effectiveness of the dialectical method in the development of analytical thinking are considered high. In the pedagogical process, it is important to teach the common use of thinking styles.

Kalit so'z va iboralar: gipotetik-deduktiv, yangi taraqqiyot, tafakkur ko'nikmalari, innovasion g'oyalar, mantiqiy fikrlash, individual sifatlar, barkamol inson, ta'lim standartlari, aqliy faoliyat turi, ilmiy-metodik.

Ключевые слова и фразы: гипотетико-дедуктивное, новое развитие, мыслительные способности, инновационные идеи, логическое мышление, индивидуальные качества, совершенный человек, образовательные стандарты, вид мыслительной деятельности, научно-методический.

Key words and phrases: hypothetical-deductive, new development, thinking skills, innovative ideas, logical thinking, individual qualities, perfect person, educational standards, type of mental activity, scientific-methodical.

Kirish (Видение/Introduction). Bugungi kunda bo'lajak pedagoglarning analitik tafakkurini rivojlantirishning asosiy maqsadi – yosh avlodni har tomonlama etuk, jamiyatimiz taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan barkamol insonlar etib shakllantirishdir. Barkamol inson o'zida ma'naviy va jismoniy etuklikni mujassam etadi.

Analitik tafakkur boshqa psixik jarayonlardan, unda qandaydir muammoli vaziyat mavjudligini ta'kidlaydi, uni hal qilib, qaysi bir kishining hissiy tajribadan chalg'itishi va muayyan amaliy yoki nazariy xulosalar chiqarishiga, bilim chegaralarini kengaytirishga qaror qilish xususiyatlari bilan farq qiladi. Tafakkur ko'pincha ijtimoiy amaliyotning tarixiy rivojlanish mahsuli, inson faoliyatining alohida nazariy shakli sifatida qaraladi. Tafakkur voqelikni nafaqat oddiy obrazlar, balki o'z navbatida, nazariy yo'l bilan olingan turli aloqalar, qonunlar sifatida aks ettiradi. Bu borada A.V.Brushlinskiy shunday yozgandi: "tafakkurning asl tabiati shundan iboratki, u doim qandaydir yangilikni mustaqil, doim ochiq holda kashf etadi. Avvalo tafakkurga ongli faoliyatning noma'lum mahsuli sifatida, unga darhol erishish mumkin emas. Boshqa tomondan, u keyingi faoliyatlar uchun juda zarurdir. Mazkur holatlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar o'zida ma'lum bir vazifa yoki muammoni izlovchi va keyin esa ularni hal etilishi yo'llarining topilishini namoyon etuvchi psixik yangi hosilalar shakllanish jarayonida ifodalanadi. Mana shuning uchun tafakkur jarayon sifatida, oldindan tayyor va taqdim etiladigan bo'lmay, balki shakllantiruvchi jarayon bo'lib hisoblanadi.[1]

Analitik tafakkur inson idroki orqali his etib, qabul qilingan narsa va ma'lumotlar, bevosita aloqalar bilan amal qiluvchi uzviy bog'liqlikda tavsiflanadi; to'g'ridan-to'g'ri manipulyasiya qilingan narsalar bilan uzviy aloqador; aslida, mumkin bo'lmagan amaliy harakatlarsiz, oldinga qo'yilgan vazifalarni

hal etishdan iborat. Tafakkurning mazkur shakli, eng avvalo, amaliy vazifalarni bajarishga qaratiladi. Uning murakkablashishiga ko'ra asta-sekin bajariladigan harakatlar tashqi ko'rgazmali sharoitlarda namoyon bo'ladi. Bunda harakat ichki muhitining yaratilishi sodir bo'ladi, elementlar o'rtasidagi munosabatlar sxemali ko'rinish tusini oladi.

Bizning tadqiqotimizda bo'lajak pedagoglarning analitik tafakkurini rivojlantirishni diagnostika qilish tamoyillarini metodologik asoslash quyidagilarga tayanadi:

1) analitik tafakkurni rivojlantirishni yuqori darajadagi yaxlit psixologik tizimni o'zida aks ettiruvchi shaxs sifati tarzida ko'rib chiqish;

2) shaxsni rivojlantiruvchi sifati tarzida uni analitik tafakkurini rivojlantirishning dinamik nazariyasi bilan bog'liqligini asoslash.

Mazkur asoslarga tayangan holda, bo'lajak o'qituvchilarning analitik tafakkurini rivojlantirishni tashxis etishga doir quyidagi eng muhim yondashuvlarni ajratib oldik:

1) shaxsga yo'naltirilgan yondashuv. Tekshiruv o'z-o'zini anglashning o'ziga xosligi, emosional-irodaviy va kommunikativ sohalarining rivojlanish darajalari bilan bog'liqlikda shaxs rivoji uchun xizmat qiladigan o'zaro aloqador sifatning yaxlit tizimini o'rganishga yo'naltirilgan;

2) dinamik yondashuv (o'rganishning uzoq muddat davom etishi, sinalluvchilarni turli vaziyatlardagi xulq-atvorini o'rganish uchun vaqti-vaqti bilan kuzatishlarga murojaat qilish, uning rivojlanishi dinamikasini o'rganish, psixologik to'siqlarni va uni bartaraf etish vositalarini aniqlash). Dinamik yondashuv asosida diagnostik tanlovdan diagnostik rivojlantirishga o'tish paraligmasini almashtirish bilan shartlangan analitik tafakkurni rivojlantirishning dinamik nazariyasi yotadi;

3) tekshiruv natijasi sifatida nafaqat insonning umumiy va psixik rivojlanish darajasi, umumiy va maxsus qobiliyatlarning rivojlanishi, analitik tafakkurini rivojlantirish darajasini aniqlash, balki uning potensial imkoniyatlarini aniqlashga yo'naltirilgan shaxsiy rivojlanishini prognoz qilish masalasini tadqiq etishga asoslangan prognostik yondashuv.

Analitik tafakkurini rivojlantirishning ko'p o'lchamli hodisa ekanligi va uni baholashning murakabligini tasdiqlashga imkon beradigan analitik tafakkurni rivojlantirish turlarining tasniflash mezonlarini hisobga olish asosida talabalarining analitik tafakkurini rivojlantirishni to'g'ri baholay olish mumkin.

Tadqiqot natijalarining ko'rsatishicha, psixodiagnostik testlar ko'rsatkichlari asosida analitik tafakkurni rivojlantirish talabalarini tanlab olish ilmiy nuqtai nazardan to'liq o'zini oqlamaydi, chunki intellekt va kreativlikni aniqlash testlari analitik tafakkurini rivojlantirishni tashxis etishning maqbul vositasi bo'lib xizmat qilmaydi.

Aynan pedagogik nuqtai nazardan analitik tafakkuri rivojlangan talabalarni tanlab olish axloqiy jihat bilan uyg'unlikda ko'rib chiqilishi lozim. Talabani "analitik tafakkuri rivojlangan" va "analitik tafakkuri rivojlanmagan"ga qat'iy ajratish uning kelgusi faoliyatiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi. Ana shu sababli tadqiqot natijalari asosida talabalarining qaysi faoliyat sohasiga analitik tafakkurini rivojlantirishni aniqlashda yuqorida keltirilgan me'zonlarga asoslanib monitoring qilinishi lozim, degan xulosaga kelindi.

Ana shu sababli tadqiqot jarayonida analitik tafakkuri rivojlangan talabalarni aniqlashning o'ziga maqsad sifatida belgilanmasligi, talabalarda analitik tafakkurni rivojlantirishni aniqlash va ularni tarbiyalash bilan aloqadorlikda amalga oshirilishi lozim. Tajriba-sinov ishlari jarayonining bosh maqsadi sifatida bo'lajak pedagoglarning intellekti va shaxsiy rivojlanishi uchun zarur pedagogik shart-sharoitlar yaratish bilan analitik tafakkurini rivojlantirishni aniqlash tarzida asoslandi.

Tadqiqot natijalari analitik tafakkuri rivojlangan talabalarni aniqlashning mutlaq yagona metodi mavjud emasligini, qator yo'nalishlarda kuzatish-o'rganish ishlarini amalga oshirish lozimligini ko'rsatdi:

Boshlang'ich bosqichda talabalarni ancha vaqtdan bo'yon va yaxshi biladigan professor-o'qituvchi va tyustori bilan so'rovnomalar o'tkazish zarur. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, analitik tafakkuri rivojlangan talabalarni aniqlashning dastlabki bosqichida professor-o'qituvchilarning fikrlariga tayanish baholash tizimining majburiy komponenti sifatida Angliya, AQSH, Singapur kabi davlatlarda o'zining yaxshi samarasini bergan.[2]

Shuningdek, analitik tafakkuri rivojlangan talabalarni aniqlashning dastlabki bosqichida talabalardagi ehtiyojlarni aniqlashga imkon beruvchi psixologik metodlar, nazorat-baholash turidagi metodikalardan foydalanish maqsadga muvofiq;

Analitik tafakkuri rivojlangan talabalarni aniqlashda intellektual testlardan foydalanish ham yaxshi samara berishi mumkin. Faqat intellektual testlarni o'tkazish yuqori malakali pedagog-psixologlar tomonidan amalga oshirilishi lozim;

Talabalarining analitik tafakkurini rivojlantirishni aniqlashda o'quv loyihalari ham kutilgan natijaga erishish imkonini beradi. Faqat o'quv loyihalarini tayyorlashda talabalarining individualligini to'liq ta'minlash, sinchkovlik va mas'uliyat bilan ish olib borishni talab etiladi;

O'rganishlarimiz natijalari analitik tafakkuri rivojlangan talabalarni aniqlashda ota-onalar o'rtasida ham so'rovnoma o'tkazish maqsadga muvofiqligini ko'rsatdi. Garchi ayrim holatlarda ota-onalarning o'z farzandlari haqidagi fikrlar sub'yektiv tavsifga ega bo'lsa ham, mazkur metod talabalarning oilaviy sharoitda nimalar bilan shug'ullanishni yoqtirishlarini aniqlash imkonini beradi.

Tahlillar asosida analitik tafakkuri rivojlangan talabalarni aniqlash bir nechta bosqichlarda amalga oshirilishi va har bir bosqichda turli pedagogik-psixologik diagnostik metodlardan foydalanish lozim degan xulosaga kelindi. Biroq albatta analitik tafakkuri rivojlangan talabalar bilan ishlash tizimini takomillashtirish va o'qitish sifatini oshirish haqida gap borganda ularni qo'llab-quvvatlash va to'g'ri yo'naltirish masalasiga alohida e'tibor qaratish lozim.

Britaniyalik mutaxassislarning fikricha, "ijod (kreativlik) – analitik tafakkurini rivojlantirishning eng muhim unsuri hisoblanadi va analitik tafakkuri rivojlanganlikning barcha turlari ijodiy komponentdan alohida qaralishi mumkin emas".[3] Angliyada ta'limni tabaqalashtirishning ikkita – ichki va tashqi turi mavjud. Ular o'zaro uyg'unlikda o'quv jarayonining yuqori samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.[4] Tashqi tabaqalashtirish o'quv jarayonini tashkil etishning xilma-xil maxsus shakllarida o'z aksini topadi: test va suhbat asosida qobiliyat darajasi bo'yicha talabalarni potoklarga taqsimlash; ta'limning ma'lum bir bosqichida talabalarni o'quv fanlariga qobiliyatiga ko'ra guruhlariga taqsimlash; "aralash" qobiliyatli guruhlarda o'qitish va h.k. Ichki tabaqalashtirish talabalarning bilish faoliyati usullariga muvofiq alohida fanlar bo'yicha vaqtinchalik guruhlarga birlashishida aks etadi. Ichki va tashqi tabaqalashtirishni amalga oshirishga doir tahlil asosida mazkur jarayon talabalarning bilish faolligini oshirish, o'zaro bir-birini nazorat qilish va mas'uliyatni anglash, hamkorlikda o'qitish elementlarini qo'llash asosida mustaqil ta'limning variativligini ta'minlash imkonini berishi haqidagi xulosaga kelindi.

2.2-shakl.

Bo'lajak o'qituvchilarda analitik tafakkurini rivojlantirish tizimi

№	Bosqich	Amalga oshiriladigan ishlar mazmuni
1.	I bosqich – moslashuvli yo' naltiruvchi	- talabalarda analitik tafakkurini rivojlantirishga doir kreativ motivatsiyani shakllantirish; - talabalarda analitik tafakkurini rivojlantirishga doir o'quv-tadqiqotchilik faoliyatning o'ziga xosliklari bilan tanishish; - gipotetik-deduktiv yondashuv bo'lajak o'qituvchilarining analitik tafakkurini rivojlantirishga doir faoliyatining muhim komponenti ekanligini anglash; - bo'lajak pedagoglarning aqliy salohiyati, mantiqiy fikrlashi, ilmiy dunyoqarashini shakllantirishga doir ma'lumotlarni o'zlashtirish.
2.	II bosqich – tayanch	- bo'lajak o'qituvchilarda analitik fikrlashga ijobiy munosabatni qaror toptirish; - talabalarda analitik tafakkurni rivojlantirishga doir kreativ yondashuv, kreativ ko'nikma va qobiliyatlarni jadal shakllantirish; - ijtimoiy-gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy, ixtisoslik fanlaridagi bilimlarni o'zlashtirish asosida talabalarning analitik tafakkurini rivojlantirishga doir kompetentlikni qaror toptirish; - bo'lajak o'qituvchining umumkasbiy va o'quvchilar bilan ishlashga yo'naltirilgan analitik va kreativ sifatlarni rivojlantirish, diagnostik natijalar asosida o'zining kasbiy rivojlantirish yo'nalishlarini aniqlash.
3.	III bosqich – kreativ-produktiv	- talabalarning analitik tafakkurini rivojlantirishga doir barqaror motivlarni qaror toptirish; - o'quv-kasbiy vazifalarni hal etishga yo'naltirilgan kreativ savodxonlik, kreativ ko'nikma va qobiliyatlarni maqsadga yo'naltirilgan tarzda qo'llash va faollashtirish; - analitik tafakkurni rivojlantirishning kreativ shakl, metod, vosita va texnologiyalarini amaliyotda qo'llash va o'z faoliyatini korreksiylash.

Bugungi knuda bo'lajak pedagoglarda analitik tafakkurini rivojlantirishning innovasion

mexanizmlarini ishlab chiqish pedagogika fanining dolzarb muammolardan biri bo'lib, ular ta'lim jarayonini tashkil etishlari, ta'lim jarayoni ishtirokchilarining bilim darajalariga qo'yiladigan talablarni yaxshi bilishlari, ta'limning me'yoriy asoslarini o'zlashtirgan bo'lishlari, o'z fanlaridan chuqurlashtirilgan bilim beradigan texnologiyalarni egallagan bo'lishlari talab etiladi. Buning uchun bo'lajak o'qituvchilar o'z fanlaridan jadallashtirilgan ta'lim berishga yo'naltirilgan o'quv kurslari mazmunini chuqur o'zlashtirishlari va uni boyitish ko'nikmalariga ega bo'lishlari lozim.

Bo'lajak pedagoglarning analitik tafakkurini rivojlantirish ta'limning shaxsga yo'naltirilgan yondashuvini samarali tatbiq etish, ularning iste'dodi va qobiliyatini ro'yobga chiqarish uchun shart-sharoit yaratishni talab etadi. Mazkur jarayonda pedagoglarning dars jarayoniga an-anaviy yondashuvlardan chetlab faoliyat olib borishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Bo'lajak kadrlarni mustaqil, mas'uliyatli, ijtimoiy jihatdan safarbarlikka moyil shaxs sifatida shakllantirish ularni muvaffaqiyatli ijtimoiylashtirish va mehnat bozorida munosib o'rin topishiga tayyorlash uchun ularni ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish, o'z faoliyatlarini aniqlash va rivojlantirishga odatlantirish lozim. Bunday yondashuvni amalga oshirish uchun o'quv-bilish jarayonida talabalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash muhim pedagogik ahamiyatga ega. Bunda talabalarining moddiy borliq, atrofdagilar va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatini o'rganish muhim o'rin egallaydi.

Xulosa qilganda, bo'lajak pedagoglarning intellektual rivojlanish jarayonini pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlashda ularning munosabatlarini sinchiklab o'rganish, tuzatish, tiklash va rivojlantirish zarur. O'quv-tarbiya jarayonida talabalarni qo'llab-quvvatlashning asosiy maqsadi, ularning intellektual, jismoniy, ma'naviy-madaniy va ijtimoiy jihatdan bir maromda rivojlanishlarini ta'minlashdan iborat. buning uchun esa, o'quv-bilish jarayonida talabalar faoliyatini yaxshilash maqsadida, muntazam tarzda rivojlantiruvchi didaktik harakatlarni tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Вяткин Л.Г. Развитие творческих способностей учащихся. // Актуальные проблемы развития личности учащегося. - Саратов: Изд-во СГУ, 1995. -С. 32-
2. Сухин И.Г. 800 новых логических и математических головоломок. -СПб.: Союз, 2001. -208 с.
3. Колмакова Н.А. Формирование готовности студентов педвуза к развитию логического мышления младших школьников (на примере математических дисциплин): Автореферат дис. ... канд. пед. наук. - Шадринск: Изд-во ШГПИ, 2000. -22с.
4. Овчинникова Т.Н. Личность и мышление ребенка: диагностика и коррекция / Овчинникова Т.Н. Научно-внедренческая лаборатория психопедагогики образования. - М.: Акад. проект, 2002. - 188 с.
5. Выготский Л.С. Педагогическая психология. - М.: Педагогика, 1996. -394 с.
6. Божович Л.И. Отношение школьников к учебе как психологическая проблема // Божович Л. И. Проблемы формирования личности. -М: "Институт практической психологии", Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. - С. 55-107.
7. Коляда Е.П. Развитие логического мышления учащихся-подростков на основе межпредметных задач: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: (Математика, информатика). Саратов: из-во Саратов. гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского, 1996. -15 с.
8. Гетманова А.Д. Логика: учебник для педагогических учебных заведений. - М.: Новая школа, 1995. - С. 7.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАРБИЯЛАНУВЧИЛАРИГА ЭЛЕМЕНТАР МАТЕМАТИК ТУШУНЧАЛАРНИ ЎРГАТИШДА ДАСТУРИЙ ВОСИТАЛАР-ДАН ФОЙДАЛАНИШ

Алламбергенова М.Х.-педагогика фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон, Нукус, Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОГРАММНЫХ СРЕДСТВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЭЛЕМЕНТАРНЫМ МАТЕМАТИЧЕСКИМ ПОНЯТИЯМ ВОСПИТАННИКОВ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Алламбергенова М.Х. – кандидат педагогических наук, доцент,
Узбекистан, Нукус, Нукусский государственный педагогический институт им.Ажинияза

USING SOFTWARE IN TEACHING ELEMENTARY MATHEMATICS CONCEPTS FOR TRAINEES OF PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Allamberganova M.Kh., Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajinyaz, Nukus, Uzbekistan

Annotatsiya: Maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilariga elementar matematika tushunchalar berishi, sodda matematik mалакаларини ривожлантириши усулларида фойдаланиш ҳақида сўз юритилади.

Таянч сўзлар: Мактабгача ёшдаги болалар, элементар математика, шакллантириш, компетенция, дастур, интерактив, аналогия, мишгулотлар, мантиқий топшириқлар, iSpring дастури, билим, кўникма ва малакалар

Резюме: В статье речь идет об использовании методов для развития основных математических навыков, для обеспечения учащихся дошкольного образования основными математическими понятиями.

Ключевые слова: дошкольники, элементарная математика, формирование, компетенция, программа, интерактив, аналогия, уроки, логические задания, программа iSpring, знания, умения и навыки.

Summary: The article deals with collections of methods for the development of basic mathematical skills for preschool children of basic mathematical concepts.

Key words: preschoolers, elementary mathematics, formation, competence, program, interactive, analogy, lessons, mixed tasks, iSpring program, knowledge, abilities and skills.

The state curriculum of the preschool educational institutions «Ilk kadam» (The first step) is a normative-legal document which developed in accordance with the State requirements for the development of children of primary and preschool age of the Republic of Uzbekistan, defined the main competencies during the transition.

General important competences of the preschool age (6-7 years old) child: communicative competence, game competence, social competence, cognitive competence are also defined separately.

Also, in the «Ilk kadam» educational program 3.2.4. After completion of educational activities competences in the field of «Development of the cognitive process» a 6-7-year-old child:

- shows an active interest in learning;
- independently finds and uses information for educational and life activities;
- understands simple connections between objects, events and appearances and perceives them as a whole;
- knows numbers, calculation and applies them in life;
- works according to space, form and time;
- performs elementary mathematical calculations;
- observes and studies events and phenomena in the environment;
- shows a careful and caring attitude towards the environment [1,8].

The goal of developing simple mathematical skills in preschool educational organizations covers the following directions:

1. Forming ideas about geometric shapes and shapes of objects.
2. Formation of spatial aiming skills.
3. Formation of ideas about time.
4. Forming concepts about quantity.
5. Forming concepts about counting [4,5].

A number of well-known mathematicians have created a system of scientifically based methods for the formation of elementary mathematical concepts for students of preschool educational organizations. For example, I.A. Markushevich provides a methodological program on the skills of students, S.I. Shvartsburd divides them into several components in the formation of mathematical concepts, B.V. Gnedenko in his work distinguishes two types of mathematical abilities: «Normal, medium ability» and «distinguishes levels such as «higher than average ability», and also includes a number of factors of educational measures in teaching mathematics [3, 3].

A number of scientists and methodologists of our republic contributed to the formation of elementary mathematical concepts in preschool educational institutions and published methodological manuals. N.U. Bikbaeva and others in their manuals entitled «Development of mathematical concepts in children of preschool age», M.E. Jumaev «Theory and methodology of developing mathematical concepts in children» explained the issues of mathematical knowledge formation in children [3,25].

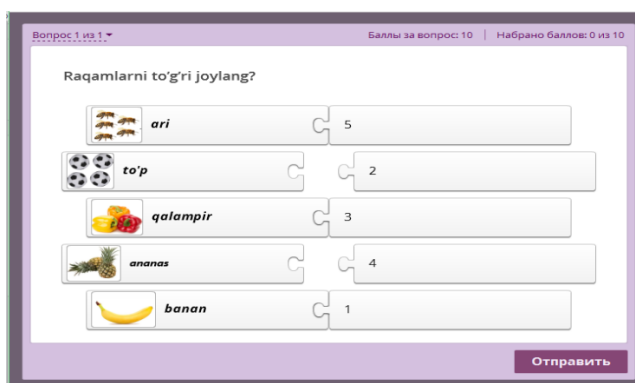
A complex named «Daslepki qadem» has been developed for the formation of mathematical concepts using software tools based on the requirements and competencies of the «Ilk kadam» educational program. The interactive software tool developed by us contains analog examples that allow interactive implementation of elementary mathematical concepts based on multimedia technologies.

The use of the method of analogy (Greek analogia - conformity, exactness, similarity) gives effective results in imparting elementary mathematical knowledge to students based on multimedia technologies in preschool educational organizations. [2,38]. It can be used to study numbers, items, objects, distance, height, shortness, length, abundance. Here are some analogical examples of how to do it on a computer.

For example, 1 chicken and 1 banana are displayed on the monitor screen. The educator asks the children what they see on the screen. Children answer chicken and banana. The educator asks again. He asks how many chickens and bananas there are. Children answer 1 chicken and 1 banana. The educator depicts the number 1 between a chicken and a banana through animation and explains the number 1 with objects. Here, since the educator found both the chicken and the banana to be 1, they make the = sign by telling the number 1 to be =. Thus, it also explains the numbers 2,3,4 ...10.

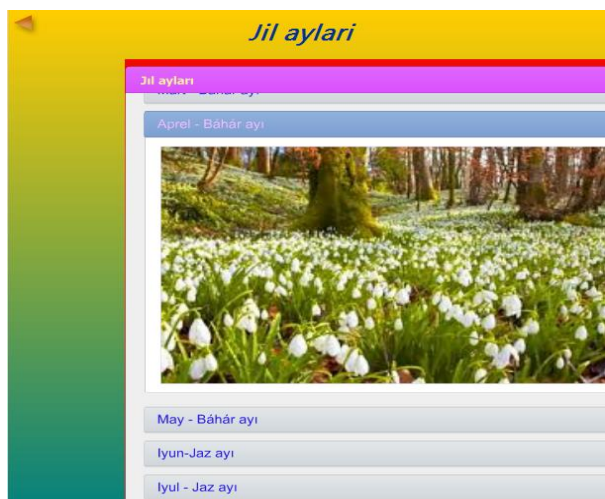

After learning the numbers, the educator gives tasks for the children to complete independently. Here, assignments can be prepared in Power Point, iSpring, or other convenient computer programs. If iSpring uses 11 different tests in the test creation section, it will look like the picture below. When performing this task, the child holds on the number (pressing the left mouse button) and connects it with the corresponding picture.

The educator presses the Send button. Here, if the child has completed the task correctly, he is encouraged and receives a gift with a picture. You can also make the stimulation sound. After such encouragement, children will try to do the next task correctly. If the child performs the task incorrectly, he will warn you that you have done it incorrectly and be more careful.

One of the main concepts in the formation of mathematical concepts is the category of time. It is necessary to rely on the algorithmic theory in forming the concept of time. Because these categories are strictly sequential processes. For example, the days of the week are Monday, Tuesday, Wednesday, Thursday..., January, February,..., hours 1, 2, 3... and so on. For quick recall and clear visualization of these time categories, the software provides a set of exercises, which also focus on self-examination and evaluation. Below is an example of this educational content: For example, exercises on naming the months of the ear, seasons and time dimensions.

In this section, the materials for exploring time concepts are presented with graphic, visual, and audio multimedia effects.

After mastering the concepts, there is self-examination with the help of a quiz test. So, children start learning with interest from such a programmed and multimedia learning tool. They can strengthen their knowledge.

Today, preschool education organizations use visual materials, video clips and video films to form mathematical ideas. But these are given separately in the section of topics. This makes it difficult for pedagogues to use technical tools, and the organization of feedback with children is passive.

The software offered by us brings the topics together and requires the children to be active in the exercises. The reason is that mathematical concepts are presented in the form of a specific problem, and its implementation requires the participation of the children. In this process, both the educator and the child are active. What is important is that this teaching is done on the basis of careful feeling. For example: the educator connects the names of the parts of the day with what children and adults close

to them do in the morning, afternoon, evening, and night, and determines the children's ideas about the parts of the day.

When we experimented with this software tool in preschool education organizations №16 in Nukus city and №3 in Nukus district, it was found that the formation of children's initial theoretical understanding of time, the formation of a unit of emotional and logical reflection of time, and the formation of the skills of distinguishing seasons symptomatically are at a high level.

In the process of teaching elementary mathematics to the children of preschool educational institutions, when informatics software tools and information technologies are used, children's activities and interests are formed, and their effectiveness increases compared to the traditional form of training.

References:

1. State curriculum of «Ilk Kadam» preschool educational institution. It was created and published with the technical support of the United Nations Children's Fund UNICEF office in Uzbekistan. T.: 2018-72 p.
2. A.A. Abdukodirov, N.H. Begmatova. Methodology of using multimedia technologies in preschool educational institutions. Against «Nafis publishing house» 2011.
3. Dzhanpeysova G.E. Formation of mathematical ideas. Study guide. Tashkent «Innovation-Ziya» publishing house, 2021.
4. Erkhonova E, Roziyeva Z. «Teacher's book. Mathematics». Practical guide. - Tashkent.: «Zamin Press», 2020)
5. Juginisova J, Allambergenova M. Advantages of using e-learning resources in preschool education. International Journal For Innovative Engineering and Management Research. Nov 2020. Volume 09, Issue 11, Pages: 5-9.
6. Allambergenova M. The development and use of interactive educational complexes in the educational process. // Bulletin of the Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan - 2010. No. 3, pp. 95-97.
7. Jumaeva M.E. Theory and methodology of developing mathematical concepts in children: T.: Ilm ziya, 2005. -224 p.
8. Nasriddinova Z. Test assignments // Preschool education. -T.: 2005. -#1. - 10 b.
9. Only L.B. Mathematics for children and children. SPb.: Litra, 2006. -32p.:
10. Kudryashova T.G. Syrup A.S. Priklyucheniya v Matematicheskoy straneyu Chast 2. M.: Volnoe delo, 2009. – 121p.
11. Mikhailova A.Z., Babaeva T.I. Razvitie poznavatelno-issledovatel'skikh umeniy u starshikh doshkolnikov/ Metodicheskoe posobie dlya pedagogov. -SPb: OOO Detstvo-Press, 2012g. -160 s.

ЕВРОПАДА ШАХС МЕДИАМАДАНИЯТИГА ОИД ТАДҚИҚОТЛАР

Аскарова Шахло Мухаммадалиевна,

Фаргона давлат университети Ахборот технологиялари кафедраси ўқитувчиси

Аннотация. Ахборотлашув ҳодисаси Европа мамлакатлари томонидан эволюцион ҳолат сифатида қабул қилинди. Ҳозирда унга нафақат мослашиш, балки ижтимоий-маданий тараққиётнинг гарови сифатида ёндашилиб, унинг имкониятларидан ижодий, танқидий фойдаланилмоқда. Буни уларда медиатаълимнинг пухта асосланган тизими, механизми ишлаб чиқилганлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин. Мазкур мақолада бу борада олиб борилган тадқиқотлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: медиамаданият, ОАВ, медиасаводхонлик, шахс ахборот маданияти.

ИССЛЕДОВАНИЯ О МЕДИАКУЛЬТУРЕ ЛИЧНОСТИ В ЕВРОПЕ

Аскарова Шахло Мухаммадалиевна,

Преподаватель кафедры информационных технологий Ферганского государственного университета, Узбекистан

Аннотация. Феномен информатизации был воспринят как эволюционное явление европейскими странами. В настоящее время к ней подходят не только как к гарантии адаптации, но и как к гарантии социокультурного развития, а ее возможности используют творчески и критически. Это можно объяснить тем, что они разработали тщательно продуманную систему и механизм медиаобразования. В данной статье анализируются исследования, проведенные по этому поводу.

Ключевые слова: медиакультура, СМИ, медиаграмотность, информационная культура личности.

STUDIES ON THE MEDIA CULTURE OF PERSONALITY IN EUROPE

Askarova Shahlo Muhammadaliyeva,

Lecturer, Department of Information Technology, Fergana State University, Uzbekistan

Abstract. The informatization phenomenon was perceived as an evolutionary phenomenon by European countries. At present, it is approached not only as a guarantee of adaptation, but also as a guarantee of socio-cultural development, and its possibilities are used creatively and critically. This can be explained by the fact that they have developed a carefully thought-out system and mechanism for media education. This article analyzes the research conducted on this subject.

Keywords: media culture, mass media, media literacy, personal information culture.

Жамиятнинг ахборотлашув ҳодисаси ҳам Европа ва Америка мамлакатлари томонидан эволюцион ҳолат сифатида қабул қилинди. Ҳозирда унга нафақат мослашиш, балки ижтимоий-маданий тараққиётнинг гарови сифатида ёндашилиб, унинг имкониятларидан ижодий, танқидий фойдаланилмоқда. Буни уларда медиатаълимнинг пухта асосланган тизими, механизми ишлаб чиқилганлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин. Европа мамлакатларида жорий этилган медиатаълим тизими ўз хусусиятлари билан бошқа давлатлар учун намуна бўла олади.

Европа мамлакатларининг деярли барчасида дастлаб мактаб медиатаълими лойиҳаларини ишлаб чиқишга эътибор қаратилиб, аста-секин олий ўқув юртларида амалиёти таъминланиши зарур бўлган дастурлар тайёрланган. Бу йўлдаги илк ҳаракатлар XX асрнинг 60-йилларида бошланган бўлса, орадан йигирма йил ўтгач Финляндия (1970, 1977 йй.), Норвегия (1974, 1977 йй.), Швеция (1980 йй.)да медиатаълимнинг ўқув режасига киритилишига эришилди [1].

Финляндия Миллий таълим режасида медиатаълимнинг мақсади таълим олувчиларга медианинг жамиятдаги ўрни, аҳамияти тўғрисидаги билимларни бериш, медиа материалларидан оқилона, онгли фойдаланиш, улар борасидаги ўз нуқтаи назарини ифодалаш ва медиа билан ҳамкорликка эришиш малакаларини такомиллаштиришдан иборат.

Ўқувчилар медиатаълим доирасида қуйидаги кўникма, малакаларга эга бўлиб боради: турли вазиятларга ранг-баранг медиадан фойдаланиш асосида баҳо бериш; медида берилган материаллар асосида ўзлаштирилаётган ўқув материали бўйича ўзининг шахсий фикр ва қарашларини шакллантириш; медиа матнларнинг мазмунини мақсадли таҳлил қилиш; медиа, коммуникацияларининг жамиятдаги ўрни, ўқувчига кўрсатадиган таъсирини баҳолаш, таҳ-

лил қилиш; медиада қайта тикланган реал воқелик ҳамда мавжуд вазиятларнинг бир-бирига мослигига эришиш; ахборот манбаларини танқидий таҳлил қилиш; сўз эркинлигига эришиш; ахборотларни муҳофазалаш; ахборот коммуникация технологиялари билан ишлаш малакаси ҳамда тармоқ этикаси (Интернетдан фойдаланиш қоидалари)ни мувафакқиятли ўзлаштиришга эришиш.

Медиатаълимнинг Германиядаги ривожни француз тадқиқотчиси К.Метц ғоялари билан боғлиқ бўлиб, улар асосида Берлин Техника ва Мюнстр университетларида медиа ўқув курслари ташкил этилган.

Немис тили, география, санъат ва ижтимоий фанлар негизига киритилган медиатаълим ўқувчиларнинг фуқаро сифатида ўзини англашини таъминлаш, унда танқидий фикрлаш қобилиятини ривожлантиришга хизмат қилиши зарур эди. Утган асрнинг 80-йилларига келиб, ижтимоий заруриятни тўғри англаган германиялик ўқитувчиларнинг 72 фоизи ўз амалиётларида медиатаълим ғояларини қўллаб бошлашган [2].

XX асрнинг сўнгги йилларида Медиа педагогика ва маданий коммуникация Немис жамияти Б.Бахмаер раҳбарлигидаги тадқиқотчилар гуруҳига маданий коммуникацияни мувофиқлаштириш вазифасини топширди. Гуруҳ халқаро медиатаълим тармоқларини мувофиқлаштириш, миллий маданият ва Европа медиа нуқтаи назаридан медиа педагогика асосларини аниқлаштириш вазифасининг ижобий ечимини топиш йўлида туркум тадқиқотларни амалга оширди. 1998-1999 йилларда гуруҳ мамлакатдаги ўнлаб йирик теле радио каналлар фаолиятини таҳлил қилиш асосида уларнинг болалар аудиторияси томонидан қабул қилиниш ҳолатини ўрганди.

Германия медиатаълими ривожига тадқиқотчи Х.Ниезитонинг фаолияти ҳам алоҳида ўрин тутди. Тадқиқотчининг илмий изланишлари ўқувчиларда видео маданиятни ривожлантиришга йўналтирилган. Халқаро миқёсда олиб борилган ушбу лойиҳада Германия билан бирга Буюк Британия, Чехия ва Венгрия каби мамлакатлар ҳам иштирок этади.

Бугунги кунда Германия ўқитиш тизимида медиа педагогика мустаҳкам ўрин олган. Медиа педагогиканинг предмети сифатида медиа билан мулоқот қилиш, муносабатга киришнинг турли шакллари белгиланган бўлиб, у қуйидаги асосий йўналишлардан таркиб топган: 1. Медиа тарбия. 2. Медиа дидактика. 3. Медиа тадқиқот.

1978 йилда ташкил топган Шимолий Саксония ёшларини ҳимоялаш департаменти томонидан амалга оширилаётган медиатаълим барча немис ер (вилоят)лари учун намунадир. Унинг асосий мақсади қонунчилик асослари ёрдамида қўллаб-қувватлаш билан болалар ва ёшлар аудиториясини медианинг зарарли, хавфли таъсирларидан ҳимоялашдан иборат.

1995 йилда Германия федерал ер (вилоят)ларининг маданият вазирлари иштирокида ташкил этилган конференцияда медиатаълимни ташкил этиш долзарб масала эканлиги эътироф қилинган бўлса, янги аср бошлари (1999-2003 йй.)да ушбу мамлакатда ўқитувчиларда медиакомпетентликни шакллантириш масаласи кун тартибига қўйила бошланди [2].

Австрияда медиатаълим соҳасидаги ишланмаларнинг тайёрланиши, уни бошланғич ва ўрта мактабларда мажбурий фан сифатида ўқитилишига 1973 йилдаёқ эришилган. Мамлакатнинг таълим вазирлигида ташкил этилган махсус бўлим бевосита медиатаълимни ўқув муассасалари фаолиятига самарали татбиқ этиш масалаларини тадқиқ қилади, шунингдек, турли университет ва Ёшлар марказларида соҳадаги долзарб масалалар муҳокама қилинади. Бугунги кунда мамлакатнинг ўқитиш тизимида “Медиакомпетентликни қўллаб-қувватлаш Иттифоқи” (AFMK) етакчи ўринни эгалламоқда. 1994 йилдан бошлаб таълим муассасаларида 6 ёшдан 19 ёшгача бўлган болалар ҳамда ёшлар учун мўлжалланган ўқув предметини ўқитиш жорий қилинган.

Швейцарияда бошқа мамлакатлардан фарқли равишда ҳанузгача ўқув муассасаларида медиатаълимни ўқитишга доир аниқ шакллантирилган стандартлар мавжуд эмас. Мамлакат вилоятларининг айримларида медиатаълимнинг фақат асосий ғояларигина ёритилган. Шу сабабли ҳудудларда ўқитувчилар медианинг имкониятларидан фойдаланишга нисбатан эркин ёндашади. 1976 йилдан бошлаб, Женевада медиа педагогларнинг фаол иштироки, ташаббусига кўра Аудиовизуал Кенгаш томонидан ўқувчилар ўртасида махсус курслар ташкил этиб келинади [3].

1980-йилларда медиатаълимга нисбатан амалий ёндашув қарор топди. Унга асосан ўқитиш жараёнида асосий эътибор ўқувчилар томонидан шахсий аудиовизуал медиа матнларининг яратилишига қаратилди. Мазкур даврда ҳукумат томонидан олиб борилаётган давлат сиёсатида ҳам ушбу таълим йўналишини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилди. Ўқитувчиларни замонавий технологиялардан фойдаланишга ўқитиш мақсади учун 2001 йилда 100 млн. франк маблағ ажратилди.

Бироқ, айрим ҳолатларда ўқитувчиларни замонавий технологиялар билан ишлашга тайёрлаш ҳам самарали натижасини бермади. Кўп йиллик тажрибага эга ўқитувчилар ўз амалиётларида нашрий медиа (адабиётлар, матбуот органлари – газета, журнал)лардан фойдаланишса, ўрта ва ёш авлодга мансуб педагоглар касбий фаолиятларида мультимедиа компютер технологияларини қўллашга ҳаракат қилишди [4].

Швейцарияда жуда кўп ўрта мактаблар ўзларининг медиатекаси – китоблар, журналлар, CD-ROM, видео магнитофон, телемонитор, видео камера ва кассеталарига эга эди. Бугунги кунда Цюрих ва Лозана университетларида олий ўқув юрти даражасидаги медиатаълим илмий-тадқиқот марказлари мавжуд. Афсуски, Швейцарияда гарчи қандайдир курслар фаолият олиб борса-да, бироқ, ўқитувчилар тизимли равишда йўлга қўйилган медиатаълимга эга эмас. Айрим вилоятлар эса ўзларининг медиатаълим марказларига эга бўлганлиги сабабли оммавий ахборот коммуникациялари ёрдамида мамлакатнинг турли минтақасида фаолият юритаётган ва бой иш тажрибасига эга ўқитувчи-маърузачиларнинг маслаҳатларини олишга муваффақ бўлади [5].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Рустамова Н.Р. Media culture as a developing factor of rational thinking of secondary school students//European Journal of Science and Research Reflection in Educational Sciences (EJRRES), Special Issue – Great Britain, 2019. №3. – Б-64

Федоров А.В. Медиаобразование в немецкоязычных странах // Дистанционное и виртуальное обучение. – М.: 2010. № 4. – С. 300.

Рустамова Н.Р. Медиатаълим ва медиамаданият: назария ва амалиёт. / Монография. – Т.: Turon zamin ziyo, 2016. – Б. 131.

Новикова А.А. Теория и история развития медиаобразования в США (1960-2000): Дис. ... канд. пед. наук. – Таганрог: 2000. – С 22.

Rustamova, N. R. (2019). Technology for the development of media culture of students of general secondary education (on the example of grades 7-9) (Doctoral dissertation, Doctoral dissertation, dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in pedagogical sciences.- Tashkent, 2019.-42 p).

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA XALQARO BAHOLASH DASTURLARIDAN FOYDALANISHNING METODIK ASOSLARI

Asqarova Manzura,
Namangan Davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: ushbu maqolada matnda ifodalangan axborotni topish, badiiy va ilmiy-ommabop matnlarni o'qish darajasini baholash, adabiy o'qish tajribasini egallash, ma'lumotlarni o'zlashtirish va ulardan foydalanishning metodik asoslari yoritilgan.

Kalit so'zlar: metodologiya, kontekst, taqqoslash, interpretatsiya, intellektual, o'zlashtirish, savodxonlik, kompetensiya, ta'lim.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОЦЕНОЧНЫХ ПРОГРАММ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аскарова Манзура,
исследователь Наманганского государственного университета

Аннотация: В данной статье освещаются методические основы поиска информации, выраженной в тексте, оценки уровня чтения художественных и научно-популярных текстов, приобретения опыта литературного чтения, усвоения и использования информации.

Ключевые слова: методология, контекст, сравнение, интерпретация, интеллектуальный, мастерство, грамотность, компетентность, образование.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE USE OF INTERNATIONAL ASSESSMENT PROGRAMS IN PRIMARY EDUCATION

Asqarova Manzura,
researcher of Namangan State University

Abstract: This article highlights the methodological foundations of searching for information expressed in the text, assessing the level of reading fiction and popular science texts, gaining experience in literary reading, assimilation and use of information.

Keywords: methodology, context, comparison, interpretation, intellectual, mastery, literacy, competence, education.

Kirish. Boshlang'ich sinflarning o'qish darslari o'z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko'ra ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi. Negaki uning zaminida savodxonlik va axloqiy-ta'limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa predm etlar ta'limini o'qish ta'limisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Boshlang'ich ta'lim tizimida mantiqiy o'qish (matnni to'g'ri, tushunib, tez (m e'yorida) o'qish) va adabiy o'qish mukammal o'zlashtirilganidan so'ng ifodali o'qishga o'tiladi. U yod olingan she'riy asarlarni ifodali o'qishni ham o'z ichiga oladi. Ifodali o'qishning muvaffaqiyati o'quvchilarning asar mazmuni, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari haqida muayyan tushunchaga ega bo'lishi bilan bog'liq. O'qish malakalarini egallash maktabda o'qitiladigan barcha predmetlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishning muhim sharti hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida idrok etish, talaffuz qilish va matn mazmunini tushunish o'rtasida puxta sintez yo'q bo'lgani uchun ular o'qishda xatoga yo'l qo'yadilar. Bu esa matn mazmunini tushunishni qiyinlashtiradi.

Agar bolaning o'qish qobiliyati maktab o'quv dasturida talab qilinganidek tez shakllanmasa nima qilish kerak? Mahoratni avtomatlashtirish esa o'z-o'zidan bo'lmaydi. Bu murakkab jarayon. Odatda, o'quvchilar o'qish va matnni tushunmaslik 1 yildan 3 yilgacha davom etishi mumkin. Bunday holatlarda bolada o'qish ko'nikmalarini takomillashganlik darajasini aniqlash va maxsus mashqlar bilan mashg'ulotlarni tashkil qilish lozim.

O'quvchilarni matn bilan ishlashga o'rgatishda to'sqinlik qiladigan ko'plab sabablar mavjud. Ularning orasida asosiy sabablar quyidagilar:

- faollikning tabiiy darajasi;
- regressiya oldindan sezishning etishmasligi;
- artikulyatsiya;
- e'tibor va xotira darajasi.

O'quvchilarni o'qishi uchun, o'qishdan oldin ularga yangi matnga kiritilgan murakkab tushunchalar yoki jumalardan iborat maxsus mashqlarni taklif qilish mumkin. Biz ushbu mashqlarni jamoaviy ravishda bajaramiz, ya'ni ular hamma narsani bir vaqtning o'zida o'qiydilar (har biri o'z tezligida), ammo ular diqqat bilan o'qiladi. Bu erda muhim narsa

mashg'ulotlarning davomiyligi emas, balki ularning chastotasi. O'qish yaxshilanganida xatolar soni kamayadi. Intonatsiya matnning hissiy va semantik tomonlarini, muallifning holatini, kayfiyatini (qayg'u, xavotir, quvonch), uning tasvirlanganga (istehzo, hurmat, mag'rurlik, muloyimlik va boshqalar) munosabatini ifoda etadi. O'quv yilida biz o'quvchilarni o'qish va matnni tushunishini rivojlantirish uchun quyidagi yo'nalishlarni tanlab oldik:

- o'qish tezligi;
- kitobxonligi;
- matnni to'g'ri taxlil qila olish darajasi;
- matnni o'qish va tushunish orqali qanday ma'lumot olganligi.

Natijada o'qish, matnni tushunish ko'nikmalarini aniqlashga muvaffaq bo'lish va baholash imkonini beradi. Bu esa o'qish sifatini takomillashtirishdagi ishning samaradorligini baholash imkoniyatini beradi. Muammoni hal qilishda ta'lim natijalarini baholashning eng ilg'or usullarini qo'llashda PIRLS tajribasi joriy qilish maqsadga muvofiq. Xalqaro PIRLS tajribasiga murojaat qilishning sabablari nimalar bilan izohlanadi? Bu borada aynan qanday nostandart echimga kelish kerakligi to'g'risida muhim ma'lumotlarni to'plab kelmoqda. E'tirof etilayotgan echimlar oddiy bir sinf doirasidan to mamlakat darajasigacha bo'lgan ko'lamni qamrab olishi hamda bu echimlar o'sib kelayotgan yosh avlod o'qish savodxonligiga taqdiriga o'zining katta ta'sirini o'tkazishi mumkin. Nima uchun ta'lim tizimi samaradorligi markaziy ko'rsatkichi o'qish savodxonligi deb e'tirof etiladi? Chunki aynan matnlarni o'qish orqali orttiriladigan axborotlarni o'zlashtirish va ulardan foydalanish ko'nikmalari har bir inson taqdiri va mamlakat ravnaqiga o'z ta'sirini ko'rsatadi:

-yuqori o'qish savodxonligiga ega bo'lgan o'n besh yoshli bola katta ehtimol bilan o'qishni tamomlaydi va ta'limning keyingi bosqichini muaffaqiyatli davom ettira oladi;

-o'qish savodxonligi darajasi mamlakat iqtisodi ravnaqini ta'minlashda boshqa har qanday ta'lim natijalariga nisbatan ustuvorlikka ega. Nega aynan 4-sinfni bitirayotgan o'quvchi bolalarining o'qish savodxonligi? Sababi, aynan shu yoshda rus olimi Leontevning e'tiroficha, asta-sekinlik bilan o'qish ta'limidan ta'lim olish uchun o'qish bosqichiga o'tiladi. PIRLS testlari predmeti keng tushunchani ifodalaydi. O'quvchi ko'plab matnlarga murojaat qilish asosida o'z xususiy tushunchalarini loyihalashtiradi. Ular ta'lim olish, maktab ijtimoiy hayotida faol ishtirok etish, kitobdan zavq olish uchun o'qiydilar, deb ta'kidlaydi. Mazkur e'tirof mohiyatan yozma nutqdan foydalanish hamda matnlardan foydalanish asosida o'z xususiy his-tuyg'ularini yozma shaklda ifodalash ko'nikmalarini anglatadi. Biroq, PIRLS dastur sifatida o'quvchilarning matnni anglash ko'nikmalarini aniqlash imkonini beradi. PIRLS testlari nazariy doirasi jihatdan to'rt xil asosiy o'qish ko'nikmalarini aniqlash imkonini beradi:

- matnda ochiq-oydin ifodalangan axborotni topish;
- uning asosida oddiy aqliy xulosalar chiqarish;
- matndagi g'oya va axborotlarni sharhlash, integratsiyalash;
- matn shakl va mazmunini baholash.

Mazkur to'rt o'qish ko'nikmalari har bir matn yuzasidan test savollarini tuzishda asos vazifasini o'taydi. PIRLS ochiq matnlaridan foydalangan holda sanab o'tilgan o'qish ko'nikmalarining har biriga to'xtalib o'tamiz. Test materiallari va natijalarini tahlil qilishda ifodalalanayotgan o'qish ko'nikmalari orasidagi chegaraning nisbiy ekanligiga e'tibor qaratish kerak bo'ladi. Matnni o'qishda ular yaxlit holda amalga oshiriladi, o'qish bilan bog'liq har qanday vazifani amalga oshirish o'quvchidan mavjud barcha ko'nikmalari safarbarligini taqozo qiladi. Faqat yuzaki qaraganda, matnda ochiq-oydin ifodalangan axborotni topishmatndagi g'oya va axborotlarni sharhlash, integratsiyalashdan osondek tuyuladi. Bundan tashqari, murakkablik darajasi hamda muayyan ko'nikmalarga tushadigan yuklamalarini o'zaro tenglashtirib bo'lmaydigan turli matnlar o'quvchiga nisbatan har xil talablarni qo'yadi. Biz ko'rib chiqayotgan PIRLS testlari 12 ta matn (shulardan 6tasi badiiy va 6tasi axborot shaklida) hamda 175 ta savolni qamrab olgan. Matn va savollarni ishlab chiqishda PIRLSga a'zo davlatlarning etakchi mutaxassislaridan iborat ekspert kengashi har bir matn yuzasidan beriladigan savollarga javob berishda o'quvchilarning aynan qaysi bir o'qish ko'nikmalari talab qilinishi bilan bog'liq murakkab vazifalarni hal qilishlariga to'g'ri keladi. Kitobxon - o'quvchilar har bir matn mazmunida mavjud katta miqdordagi aralash xabarlariga nisbatan diqqatlarini taqsimlashda yaqqol bir-birlaridan ajralib turadilar. O'quvchi uchun matndagi hamma xabarlar ham bir xil ahamiyatga ega bo'lavermaydi. Bunda ayrim o'quvchilar diqqatlarini matnning umumiy mazmunidan ularning ehtimollarini tasdiqlaydigan xabarlariga qaratsalar, boshqalari o'zlarining ilk taassurotlariga zid bo'lgan xabarlariga e'tiborlarini qaratishadi. Aksariyat hollarda o'quvchilar urg'uni o'qilayotgan matndan ko'zda tutilgan savollarga javob beradigan xabarlariga qaratishadi va boshqa talab qilinayotgan savolga javob beradigan xabarni e'tibordan chetda qoldirishadi. Ayrim o'quvchilar matn mazmuni,

ayrim xabarlarni anglaganliklarini o'zlarida shakllangan va takomillashib borayotgan dunyoqarash asosida qaytadan tekshirib chiqadilar, boshqalari esa bu ishni amalga oshirmaydi. Ba'zi o'quvchilar matnni anglash bilan bog'liq xususiy fikrlarini shakllantirishda alohida olingan so'z va gaplarning ma'nolaridan foydalanishadi, boshqalar esa nisbatan keng bloklarga tayanib ish ko'radilar. Matndan axborotlarni izlashga qaratilgan barcha strategiyalar o'zining kuchli va o'jiz taraflariga ega, biroq har qanday strategiya matnga murojaat qilishdan muddaoni ko'zlagan savolga javob topishda konkret axborotni tez va aniq, avtomat tarzida anglashni ta'minlashi zarur. Bu axborot esa matnning aynan bir joyida yoki uning turli qismlaridan o'rin olgan bo'lishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Mamlakatimiz ta'lim jarayoniga Xalqaro PIRLS testlarini joriy qilish bitiruvchi sinf o'quvchilarining tafakkur faoliyatini rivojlantirish, mustaqil va ijodiy fikrlashini rivojlantirish, nostandart qarorlar qabul qilish va kreativ fikrlashlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, masal ustida ishlashda hayvonlarining ichki kechinmalarini taxlil qilish mumkin. Masal – nasrda yoki she'rda yozilgan kichik bir asar bo'lib, odamlarning ayyorlik, yolg'on, xushomad, ochko'zlik, ahmoqlik yomonliklarini va kamchiliklarini qoralaydi.

Odatda, ertaklarda hayvonlar mavjud bo'lib, o'quvchilar ularni osongina taniydilar. Masal axloq bilan boshlanadi va tugaydi. Bu esa ertakning ma'nosini ochib beradigan xulosadir. Misol uchun 4-sinf o'qish darsligida berilgan A.Abdurazzoqning "Chumchuq bilan chumoli" masalini tahlil qilamiz. Matnda ifodalangan axborotni topishga qaratilgan savollarning o'ziga xos jihatlarini ko'rsatib beramiz. Matnning maqsadi: o'quvchiga hayvonlarning hayot tarzi, sezgi a'zolarining hayratlanarli jihatlarini to'g'risida ma'lumot berish. Savol: chumolining qanday xususiyatlarga egaligi taxlil qilingan. 3ta misol keltiring. Mazkur savolga to'g'ri javob berish uchun o'quvchidan muayyan ishlarni amalga oshirish va bunda javob to'g'ri deb e'tirof etilishi uchun shartni tushunish darajasi(ko'nikmasi)ga ega bo'lishi talab etiladi.

1. Chumolining o'ziga xos xususiyatlari, mehnatkashligi bilan bog'liq ma'lumotlar matnning turli o'rinlarida eslatilganligini inobatga olgan holda o'quvchi butun matnga tez ko'z yugurtirib oladi. Matnda bu kabi eslatmalar bir talay. Biroq birinchi chumchuqning qanday jonivor ekanligi to'g'risidagi 3ta misolni keltirish uchun ma'lumotlar etarli.

2. O'quvchi mazkur holatda printsiplal jihatdan mavhum va chalkash javob o'tmasligini bilishi kerak. Matnda chumoli chumchuqqa "don kerak bo'lsa, izlab top. Agar mening qanotim bo'lganida ming chaqirim joyga ham erinmay borib kelar edim.

– Qanot menga don izlash uchun berilgan emas, – debdi Chumchuq. Bo'lmasa xirmonga borib to'yib kelardim. Lekin u erda Mushuk bor. Qo'rqaman, meni eb qo'yadi" – deya aytib o'tgan. Biroq o'quvchilar qanotlar bo'lmasa ham mehnat orqali maqsadga erishish mumkingini tushunishlari kerak bo'ladi.

O'quvchi nafaqat savolga javob izlashda matn mazmunini diqqat bilan o'qish, balki savolning mohiyatiga e'tibor qaratishga ham odatlanishlari kerak. Agar u muhim detallar ahamiyat berishga odatlanmagan bo'lsa, faqat uchta misol keltirish kerakligini "sezmay qolishi" mumkin.

PISA tadqiqotining tabiiy fanlar yo'nalishi PISA tadqiqotlarining asosiy yo'nalishlaridan biri tabiiy fanlar savodxonligi.

Tabiiy-ilmiy savodxonlik - bu shaxsning tabiiy fanlarga bog'liq masalalar bo'yicha faol fuqorolik pozitsiyasiga ega bo'lishi va tabiiy g'oyalarga qiziqishga tayyorgarlik qobiliyatidir.

Tabiiy-ilmiy savodli inson tabiiy fanlar va texnologiyalarga oid muammolar muhokamasida ishtirok etishga intiladi va buning uchun quyidagi kompetensiyalarga ega bo'lishi talab etiladi, hodisalarni ilmiy tushuntiradi, baholaydi va ilmiy tadqiqotlarni rejalashtiradi, ma'lumot va dalillarni ilmiy jihatdan sharhlaydi.

Tabiiy - ilmiy savodxonlikning asosiy ko'nikmalari Real holat, muammoni - 1.Tushuntirish 2.O'rganish 3.Hulosa qilish.

PISA topshiriqlari bloki muammo bo'lgan real holatlar ko'rinishida bo'ladi. Bunda har bir savol, topshiriq quyidagi kategoriyalar bo'yicha klassifikatsiyalanadi:

- kompetensiya;
- tabiiy-ilmiy bilimlar tipi;
- kontekst;
- kognitiv daraja kompetensiyalar;
- hodisalarni ilmiy tushuntira olish;
- tabiiy- ilmiy tadqiqotlar metodlarini qo'llay olish;
- ilmiy dalillar asosida hulosa qila olish;

- salomatlik - tabiiy resurslar - atrof muhit;
- havf va xaralar - ilm – fan va texnologiyaning uzviyligi;
- Kontekstlar - savol yoki topshiriqqa tegishli muammoli holatning tematik bo‘limi.

PISA tadqiqotida quyidagi kontekstlar mavjud.

1. Mazmunli bilim:

- a) Tabiiy sistemalar
- b) Tirik sistemalar
- c) Yer va koinot ilmi

2. Imperativ bilim (jarayonga oid bilimlar) – ilmiy bilim olishda turli metodlarni qo‘llay bilish.

Mazmunli bilim bo‘limida - “Tabiiy sistemalar” – bu asosan fizika va kimyo, “Tirik sistemalar”- biologiya, “Er va koinot ilmi” – geografiya, geologiya, astronomiya fani materiallari mavjud. Lekin, PISA dasturi topshiriqlari fanlararo xarakterga ega.

PISA Odatda, standart, shakllantirilgan holat taklif etiladi. Odatda, yangi, noma’lum, real holat taklif etiladi. Ma’lumot hajmi katta emas, odatiy “berilgan” formatida. Ma’lumot hajmi kengroq, ko‘pincha ilmiy matnni eslatadi. Topshiriq 1 yoki 2ta savoldan iborat. Topshiriqlar tematik bloklar ko‘rinishida bo‘lib, 3tadan 5tagacha topshiriqdan iborat. Topshiriqlarning 5% tabiiy-ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanishni talab etadi. Topshiriqlarning 21% tabiiy-ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanishni talab etadi. Grafik tahlili, jadvallarga asoslangan topshiriqlar juda kam. Ko‘p topshiriqlar grafik, jadval, diagrammalar shaklida berilgan. Ekologik muammolarga tegishli savol va topshiriqlar kam. Ekologik muammolarga tegishli savol va topshiriqlar ko‘p bo‘ladi.

Xulosa. Demak, xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, turli xil xarakterdagi testlarda mavjud bo‘lgan ma’lumotni taqqoslash va unda dalil, xulosalarni topish, muallifning yoki matnning asosiy g‘oyasi to‘g‘risida xulosa chiqarishga olib keladi. Matnda mavjud bo‘lgan ma’lumotni boshqa manbalardan olingan ma’lumotlar bilan bog‘lash, ularning dunyo haqidagi g‘oyalariga asoslanib, matnda bayon etilgan fikrlarni baholash, ularning fikrlarini himoya qilish uchun dalillarni topishi muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi veb-sayti: www.tdi.uz.

Xalqaro tadqiqotlarda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini baholash U.N.Tashkenbayevning umumiy tahriri ostida. –T.: Sarq, 2019. – b. 3.

Ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi veb-sayti: www.markaz.tdi.uz.

UZLUKSIZ TA'LIM-TARBIYA JARAYONINI BOSHQARISHDA IJTIMOIIY-MADANIY TA'SIRLAR

Avazov A'zam Januzaqovich

A.Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti, i.f.f.d. (PhD), docent

Annotatsiya: Ushbu maqola ijtimoiy-madaniy o'zaro ta'sir sharoitida uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayonini boshqarishning pedagogik shart-sharoitlarini ta'minlash, didaktik ta'minotini rivojlantirish, boshqaruv modellarini umumlashtirish kabi tushunchalar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: taraqqiyot strategiyasi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalar, dinamizm, kognitiv va intellektual rivojlanish, globallashtirish.

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ЭФФЕКТЫ В УПРАВЛЕНИИ НЕПРЕРЫВНЫМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ПРОЦЕССОМ

Авазов Азам Джанузакович

Джизакский государственный педагогический университет имени А.Кодири, д.ф.э. (PhD), доцент

Аннотация: В данной статье освещены такие понятия, как обеспечение педагогических условий управления непрерывным учебно-воспитательным процессом в условиях социокультурного взаимодействия, развитие дидактического обеспечения, обобщение моделей управления.

Ключевые слова: стратегия развития, информационные и коммуникационные технологии, динамизм, когнитивное и интеллектуальное развитие, глобализация.

SOCIO-CULTURAL EFFECTS IN THE MANAGEMENT OF LIFELONG EDUCATIONAL PROCESS

Azam Dzhanuzakovich Avazov,

Jizzakh State Pedagogical University named after A.Kodiri, Ph.D., Associate Professor

Annotation: This article highlights such concepts as ensuring pedagogical conditions for the management of the continuous educational process in the context of socio-cultural interaction, developing didactic supply, generalizing management models.

Keywords: development strategy, information and communication technologies, dynamism, cognitive and intellectual development, globalization.

Jahonda ijtimoiy-madaniy o'zaro ta'sir sharoitida uzluksiz ta'lim va tarbiya jarayonini boshqarish amaliyoti tendentsiyasini yanada takomillashtirishda ta'lim oluvchilarni mehnat bozoriga mos raqobatbardoshlik, muhitga tez moslashuvchanlik, muammoli vaziyatlardan oson chiqib olish, innovatsion kasbiy salohiyat elementlarini o'zida qaror toptirish hamda tashabbuskorlik talab etiladi. Shuning uchun jahon andozalariga mos yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash, uzluksiz ta'limning barqaror rivojlanishiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Shu sababli, ijtimoiy-madaniy o'zaro ta'sir sharoitida uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayonini boshqarishning pedagogik shart-sharoitlarini ta'minlash, kontseptual asoslarini ishlab chiqish, modellashtirish, loyihalash, didaktik ta'minotini rivojlantirish, boshqaruv modellarini umumlashtirish, boshqaruv indikatorlarini joriy etish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Mamlakatimizda ham barcha sohalar qatori ijtimoiy-madaniy sohani ham tubdan isloh qilishga katta e'tibor qaratilmoqda. 2022-2026 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning ettita ustuvor yo'nalishi bo'yicha Taraqqiyot strategiyasida "Inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish" [1] ustuvor vazifa etib belgilandi. Shuning uchun ta'lim va ishlab chiqarishning o'zaro ta'sir sharoitida uzluksiz ta'lim va tarbiya jarayonini boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi.

Insoniyat va sivilizatsiya rivojlanish bosqichiga o'tish sifatida bilimlarning shakllanish davri inqirozli vaziyatni anglash va engib o'tish orqali sodir bo'ladi, qachonki eski rivojlanish mexanizmlari o'z samarasini bermasa, yangilarini yaratish kerak bo'ladi. Bu jarayon juda murakkab, chunki jamiyat taraqqiyotining yangi bosqichi barcha darajadagi: global, jamiyat, tashkiliy, individual hayot asoslari va turmush tarzining tub o'zgarishlari bilan bog'liq. Biz ulardan eng muhimlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

- yarim asrdan ko'proq vaqt oldin paydo bo'lgan kompyuterlar inson hayoti sharoitlarini tez o'zgartirib, insonning kundalik hayotida, ishlab chiqarishni boshqarishda, xizmat ko'rsatishda ajralmas vositaga aylanib ulgurgan;

- axborotlashtirish hayotning barcha jabhalariga kirib barcha jarayonlarning dinamikligini oshirdi va ko'p qirrali, ko'p bosqichli dunyoda o'zaro bog'liqlikning o'rnatilishi sifatida globallashuv fenomenini keltirib chiqardi;

- axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ulkan, uzluksiz o'sib borayotgan axborot resursini yaratish, unga dunyoning deyarli istalgan nuqtasidan tezkor kirishni tashkil etish va ushbu yangi yuqori texnologiyalardan foydalanuvchi odamlar o'rtasida tezkor aloqalarni tashkil etishning boshlanishini belgilab berdi;

- axborot shunday tezlikda o'zgaradi, paydo bo'ladi va eskiradiki, hozirda «axborot» tushunchasining o'zi uzluksiz jarayon sifatida qabul qilinadi; «axborot maydoni» tushunchasi magnit yoki elektr maydoni kabi tanish bo'lib qoldi;

- kasblarning keskin chegaralanishi yuz berdi: yangi kasblar paydo bo'ldi, avvalgilarda tub o'zgarishlar talab qilindi;

- iqtisodiyotning ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarida nafaqat malakali ishchi kuchi, balki murakkab, noaniq vazifalarni hal etishga qodir, g'ayrioddiy fikrlashga qodir yuqori malakali mutaxassislar talab etiladi, chunki ularni hal qilishda oldingi avlodlarning tajribasi yo'q;

- ko'p tanlov sharoitida mobillik va moslashuvchanlik jarayonlari kuchaydi: hududiy, kasbiy, psixologik;

- noaniqlik omilining ortishi kuzatildi;

- bilim tobora u saqlanadigan kitoblar bilan emas, balki bilim tashuvchisi va saqlovchisi sifatida odamlar bilan bog'liq;

Zamonaviy ijtimoiy-madaniy muhitda mehnat faoliyati boshqacha tus oldi, bu shuni anglatadiki, xodimlarda o'nlab yillar davomida qadrlangan fazilatlar endi ishlab chiqarishni yanada rivojlantirish uchun tormoz bo'lib qoldi. Dinamizm va xilma-xillik xususiyatlariga ega bo'lgan jamiyatda uning tez va muvozanatli rivojlanishi uchun inson faoliyati, ijodiy o'zaro ta'sir zarur. D.Bellning fikricha, natija jamoaviy aqliy faoliyat jarayonida tug'iladi. Intellektual iqtisodiyotga qat'iy buyruq va formulalar bo'yicha emas, balki tashabbus ko'rsatish, noaniqlik, dinamiklik sharoitida mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan intellektual xodimlar kerak. Jumladan, Jahon banki ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan "Taraqqiyot uchun bilim" modelida bilim va undan qanday foydalanish mahsuldorlik va iqtisodiy o'sishning asosiy omili ekanligi haqidagi tezisni ilgari suradi [2].

Zamonaviy jamiyatdagi muhim o'zgarishlarni tahlil qilishda alohida ta'kidlangan umumiy yo'nalish - bu texnologiya va texnik taraqqiyotdan inson va uning shaxsiy rivojlanishiga burilish, uning jahon muammolarini yaratishdagi alohida rolini tan olishdir. Nafaqat kognitiv va intellektual rivojlanish, balki axloqiy takomillashtirish, ma'naviy o'sish hamdir, chunki texnologiyaning rivojlanishi hech qanday tarzda inson tabiatining o'zini yaxshilashga yordam bermaydi va bu qarama-qarshilikni bartaraf etishning yagona yo'li - ta'lim va tarbiya.

Ushbu xulosa ta'lim tizimi uchun nimani anglatadi? Darhaqiqat, bu o'quv jarayonini o'quvchiga qiziqishni kuchaytirish, uni o'quv jarayonida shaxslashtirish, dunyoga sub'ektiv qarash huquqini ta'minlash va ushbu qarashga muvofiq erkin rivojlanish, tabiiy rivojlanishga yo'naltirilganligini anglatadi. Ta'lim jarayonini tashkil etish nuqtai nazaridan ushbu xulosa talabaga o'z ta'lim yo'nalishlarini tanlash, o'zining shaxsiy ijtimoiy tajribasi, ta'lim texnologiyalaridan foydalanish orqali o'qishda shaxsiy ma'noga ega bo'lish imkoniyatlarini yaratishni anglatadi.

Shunday qilib, jamiyatning globallashuvi sharoitida bilimlarni egallash va uzatish jarayonlaridagi tub o'zgarishlar oliy ta'lim muassasalarining o'quv jarayonini tashkil etishning an'anaviy yondashuvlarida muammolarni aniqladi.

Falsafiy, iqtisodiy, madaniy va psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish zamonaviy oliy ta'lim muassasalari o'quv jarayonidagi o'zgarishlarning asosiy strategiyasini (talabaga e'tiborni kuchaytirish), zamonaviy ijtimoiy-madaniy vaziyat omillarining uchta guruhini aniqlashga imkon berdi.

Birinchi guruh omillari zamonaviy ijtimoiy-madaniy vaziyatni qarama-qarshi hodisalarning birligida tavsiflaydi: bir tomondan, ma'lumotlarning ko'pligi va uning nisbiy mavjudligi, ikkinchidan, bilimlarning iqtisodiy salohiyatining ortib borishi.

Ikkinchi guruh omillar axborot texnologiyalariga asoslangan, deyarli har qanday vaqtda va istalgan joydan o'zaro ta'sir o'tkazish imkonini beruvchi, ulkan axborot resursidan foydalanish imkoniyatini yaratuvchi yangi samarali aloqa vositalarining paydo bo'lishi va jadal rivojlanishi bilan bog'liq.

Uchinchi guruh omillari tashqi muhitning parchalanishi va dinamikligini aks ettiradi, ular plyuralizm va noaniqlik, jabha va yangilik, xilma-xillik va o'zgaruvchanlik, inson hayotining moddiy yoki ma'naviy-axloqiy tomonlarini tanlashning odatiy tartibi bilan tavsiflanadi.

Tanlangan uchta omillar guruhi oliy ta'lim muassasalarining o'quv jarayonidagi o'zgarishlarning uchta asosiy strategiyasini aniqladi.

Birinchi strategiya Bilimlarning qiymati va iqtisodiy salohiyatining o'sishi bilan bir qatorda, o'rganilgan ma'lumotlar miqdoriga e'tibor bermaslikdir, lekin jamiyatda talab qilinadigan bilimlarga ega bo'lgan yangi xususiyatlarni talabalarning kognitiv kompetentsiyasini rivojlantirish lozim.

Ikkinchi strategiya Katta axborot-kommunikatsiya resurslari va axborot ta'lim muhiti vositalaridan talabalarni o'rganishga jalb qilish orqali ularning o'quv faolligini, kognitiv faoliyat, egalik, mustaqillik va mas'uliyat hissini shakllantirish lozim.

Uchinchi strategiya Oliy ta'lim muassasalarining o'quv jarayonini chiziqli bo'lmagan tarzda tashkil etishga qaratilgan bo'lib, bu zamonaviy ijtimoiy-siyosiy muhitga xos bo'lgan tanlov tartibini geterogen ta'lim muhitida sub'ektivlikning namoyon bo'lishi sifatida shaxsiylashtirishni kuchaytirishga, parchalanish, dinamizm, noaniqlik va yangilik bilan madaniy kontekstga imkon berishi kerak.

D.G.Levitos talqinini asos qilib olgan holda ta'lim strategiyasining ta'rifini shakllantiramiz. Ta'lim strategiyasi deganda biz ijtimoiy-madaniy vaziyatni tahlil qilish natijalariga, shu jumladan ta'lim mazmunini tanlash va loyihalash tamoyillariga, OTMning o'quv jarayonini amalga oshirish, ta'lim jarayonida o'qituvchining o'rni, o'zaro ta'sir qilish vositalarini tanlash va uni boshqarish usulini tushunamiz.

Xulosa o'rnida shuni keltirishimiz mumkinki, ta'lim jarayonidagi tizimli o'zgarishlarning asosiy yo'nalishi o'quvchiga e'tiborni kuchaytirishdan iborat bo'lib, bu o'quvchilarga o'z ta'lim yo'nalishlarini tanlash, o'zlarining shaxsiy ijtimoiy tajribasidan foydalanish, ta'lim olishda shaxsiy ma'noga ega bo'lish imkoniyatlarini yaratish bilan birgalikda boshqalar bilan muloqot qilish va shaxsiy salohiyatdan foydalanish orqali insonning o'zini o'zi bilishiga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytirishga imkoniyat yaratib beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni.// T., 2022. –B.39. www.lex.uz

2. Герген, К. Дж. Социальная конструкция в контексте / Пер. с англ. А. А. Киселева, Ю. С. Вовк. Харьков: Гуманитарный центр, 2016. 328 с

3. Ильин, Г. Л. Психолого-педагогические аспекты перехода к системе непрерывного образования / Г. Л. Ильин. - С.86

Нечаев Н. Н., Резницкая Г. И. Формирование коммуникативной компетенции как условие становления профессионального сознания специалиста // Вестник УРАО. — 2001. — № 1 (11). — С. 78-96.

Хамидов Ж.А. Использование мультимедийных технологий в профессиональном образовании // Среднее профессиональное образование, 68-69 11 2011

6. Hamidov J. A. Using Multimedia Technology Problems in Professional Education // Eastern European Scientific Journal /Auris – Verlag.de 2019, №1. 187- 190 стр.

TALABALARDA IJODKORLIK QOBILIYAT XUSUSIYATLARINI NAMOYON BO'LIHINING O'ZIGA XOS PSIXOLOGIK JIHLTLARI

Axnazarova Diyora Erkin qizi

Guliston Davlat Universiteti stajor-tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola talabalarda ijodkorlik qobiliyat xususiyatlarini namoyon bo'lishining o'ziga xos psixologik jihatlari yoritib berilgan.

Shuningdek, talabalarda ijodkorlik qobiliyat xususiyatlarini namoyon bo'lishining o'ziga xos psixologik jihatlarning asosiy masalalari va farazlari, tadqiqotda qo'llanilgan metodikaning tavsifi, tadqiqot natijalarining nazariy va amaliy ahamiyati hamda ijodiy qobiliyat har qanday faoliyat turida namoyon bo'lishi, u shaxsni yaxlitligicha yoki uning alohida qobiliyatlarini tavsiflanishi haqida ma'lumotlar keltirilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ijodiy qobiliyat, subyekt, ijodiy ong, ramziy fikrlash, muhim fikrlash, majoziy fikrlash, ijodkorlik, konvergent tafakkur, obyektiv fikrlash, kognitiv-intellektual kompetentlik, semantik qobiliyat, integrativ rivojlanish.

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ХАРАКТЕРИСТИК ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ У СТУДЕНТОВ

Ахназарова Диёра Эркиновна,

Стажер-исследователь Гулистанского государственного университета

Аннотация: В данной статье описаны специфические психологические аспекты проявления творческих способностей у студентов.

Основные вопросы и гипотезы специфически-психологических аспектов проявления творческих способностей у студентов, описание использованной в исследовании методики, теоретическая и практическая значимость результатов исследования, проявления творческих способностей в любом виде деятельности, будь то человек в целом или его информация об описании особых способностей.

Ключевые слова: творческая способность, предмет, творческое сознание, символическое мышление, критическое мышление, образное мышление, креативность, конвергентное мышление, предметное мышление, познавательно-интеллектуальная компетентность, смысловая способность, интегративное развитие.

SPECIFIC PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF DEMONSTRATION OF CREATIVE ABILITY CHARACTERISTICS IN STUDENTS

Akhnazarova Diyora Erkinovna

Gulistan State University intern-researcher

Annotation: This article describes the specific psychological aspects of the manifestation of creativity in students.

The main issues and hypotheses of the specific psychological aspects of the manifestation of creative abilities in students, the description of the methodology used in the research, the theoretical and practical significance of the research results, and the manifestation of creative abilities in any type of activity, whether it is a person as a whole or his Information about the description of special abilities is provided.

Keywords: creative ability, subject, creative consciousness, symbolic thinking, critical thinking, figurative thinking, creativity, convergent thinking, objective thinking, cognitive-intellectual competence, semantic ability, integrative development.

Kirish. Jamiyatni insonparvarlashtirish XXI asrning kun tartibidagi masalasidir. Hozirgi kunda ham taraqqiyot bosqichida bu tendensiya inson omilining belgilovchi o'rni bilan namoyon bo'ladiki, bu borada ijodkorlik uning asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. «Gap subyektning ijodiy ongi haqida ketmoqda, chunki ongning ijodiy va transformatsion funksiyalari uning asosiy ma'nosi va qiziqishlarini tashkil etadi». Jamiyatdagi o'zgarishlarga javoban ta'lim tizimi ham o'zgarib bormoqda. Agar ilgari o'qitishning asosiy vazifasi talabalarining bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish bo'lgan bo'lsa, tez o'zgaruvchan dunyoda o'zini-o'zi aniqlashga qodir insonni har tomonlama rivojlantirish haqidagi masala kun tartibiga qo'yiladi. L.V.Zankovning ta'kidashicha, ta'lim jarayoni

tarkibidan mustaqil, noan'anaviy, Kreativ kamchiliklarni hal qila oladigan, atrof-muhitni o'zgartira oladigan odamga joy berish kerak. Ta'lim tizimidagi talablarini o'zgarishi, shaxsga uchun muhim bo'lgan ta'limga bo'lgan ehtiyoj, talabalarning umumiy psixologik rivojlanishi ta'lim g'oyalarini ilgari surishga olib keldi. Bu esa rivojlantiruvchi ta'lim tizimining yaratilishida o'z aksini topgan (V.V. Davidov, L.V.Zankov, D.B.Elkonin). [3,4,5].

Zamonaviy ta'lim tizimi qiziquvchanlik qobiliyati va odatini takomillashtirish va ijodiy faoliyatda tajriba orttirishga qaratilgan. Muhim jihati shundaki, bu tizimlarda har bir muammoni alohida hal qilish o'qitish amalga oshirmaydi, balki muayyan muammolar guruhlarini hal qilishning umumiy yo'lini, ularni hal qilish uchun umumlashtirilgan ishlarni bajarish usuli topiladi, ya'ni mavjud bilimlar ijodiy jarayonga xos bo'lgan yangi sharoitga o'tkaziladi.

Mazkur masalada pedagogik psixologiya: Psixologiyaning asosiy maqsadi shaxsning aqliy rivojlanishga yordam beradi va uning faoliyat usullarini rivojlantiradi, deb ishoniladi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar. Tadqiqot ishimizda "FIKRLASH VA IJODKORLIK TESTI" (J.K.BRUNER) metodikasini qo'lladik. Mazkur metodika shaxsdagi fikrlash va ijodkorlik darajalarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, 5 ta omildan iboratdir. Har bir omil ma'lum bir ijodkorlik xususiyatlarini aniqlashga mo'ljallangan. Metodika 75 ta savolnomadan iborat.

Ushbu so'rovnomada sizning fikringizning turini aniqlashga yordam beradi. Agar savollarga rozi bo'lsangiz javoblar qog'oziga "+", agar rozi bo'lmasangiz unda "-“ holida blankani belgilab chiqamiz.

Fikrlash va ijodkorlik testining kaliti. Anketa fikrlash turlarini aniqlaydi va ijodkorlik darajasini belgilaydi. J.Bruner usuli bilan diagnostika qiladi. Ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish quyidagicha amalga oshiriladi: har bir uctun uchun "+", "-“ miqdori hisoblab chiqiladi.

1-jadval

Obyektiv fikrlash	Ramziy fikrlash	Muhim fikrlash	Majoziy fikrlash	Ijodkorlik
1, 6, 11, 16, 21, 26, 31, 36, 41, 46, 51, 56, 61, 66, 71	2, 7, 12, 17, 22, 27, 32, 37, 42, 47, 52, 57, 62, 67, 72	3, 8, 13, 18, 23, 28, 33, 38, 43, 48, 52, 58, 63, 68, 73	4, 9, 14, 19, 24, 29, 34, 39, 44, 49, 54, 59, 64, 69, 74	5, 10, 15, 20, 25, 30, 35, 40, 45, 50, 55, 60, 65, 70, 75
Miqdori=	Miqdori=	Miqdori=	Miqdori=	Miqdori=

Ijodkorlik darajasi va asosiy fikrlash turi uch intervalga bo'linadi:

past (0 dan 5 ballgacha),
o'rta (6 dan 9 ballgacha),
quyi (10 dan 15 ballgacha)

Obyektiv fikrlash Amaliy aqlga ega bo'lgan odamlar mavzuni fikrlashni afzal ko'radilar, bu makon va vaqtdagi obyekt bilan uzviy bog'liqlik bilan tavsiflanadi, obyektiv harakatlar orqali axborotni qayta ishlashni amalga oshirish, operatsiyalarni izchil bajarishdir. Konvertatsiya bo'yicha jismoniy cheklovlar mavjud. Ushbu turdagi fikrlashning natijasi yangi dizaynda aks ettirilgan fikrdir.

Ramziy fikrlash matematik aqlga ega bo'lgan odamlar bu fikrlashni afzal ko'rishadi qoidalar bilan axborot almashinuvi amalga oshirilganda ramziy fikrlash xulosa chiqarishadi (xususan, algebraik qoidalar yoki arifmetik belgilar va operatsiyalar). Natijada ramzlar orasidagi muhim munosabatlarni

belgilovchi tuzilmalar va formulalar shaklida ifodalangan fikrlarni o'z ichiga oladi.

Muhim fikrlash Gumanitar aqlga ega bo'lgan shaxslar uchraydi. Axborotni xulosalar bilan almashtirish bilan tavsiflanadi. Belgilar birlashgan grammatika qoidalariga ko'ra katta birliklarga birlashtiriladi. Natijada, tushunchalar yoki so'zlar shaklida fikr yuritiladi, bu belgilangan ob'ektlar orasidagi muhim munosabatlarni belgilaydi.

Majoziy fikrlash Badiiy aqlga ega bo'lgan odamlarda uchraydi. Bu kosmosdagi va vaqtdagi obyektidan ajralib turadi, tasvirlar bilan harakat qilish orqali axborotning o'zgarishini amalga oshiradi. Konvertatsiya qilish uchun jismoniy cheklovlar yo'q. Operatsiyalar ketma-ket va bir vaqtning o'zida amalga oshirilishi mumkin. Natijada, yangi qiyofada tasvirlanadi.

Ijodkorlik prinsipial yangi g'oyalarni yaratishga tayyorligi bilan ajralib turadigan insonning ijodiy qobiliyati. P.Torrensning fikriga ko'ra, ijodkorlik quyidagilarni o'z ichiga oladi muammolarga, kamchiliklarga yoki qarama-qarshiliklarga nisbatan sezgirlikni oshirish, ushbu muammolarni aniqlash bo'yicha harakatlar, farazlarni ilgari surish, gipotezalarni sinash va o'zgartirish asosida yechimlarni topish, qaror natijasini shakllantirish ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun o'quv qo'llanmalari qo'llaniladi, ular yangi elementlarni o'z ichiga olgan kamchilik yoki ochiqlik bilan tavsiflanadi, ko'plab savollarni shakllantirishga da'vat etiladi [6,7,8].

Ramziy va majoziy fikrlashning konvergent tafakkur ta'sirida semantik qobiliyatga integrativ rivojlanishi tufayli kognitiv-intellektual kompetentlikni shakllantiruvchi muhim individual omil sifatida ko'rishimiz kerak.

Talabalarda ijodiy qobiliyat xususiyatlarini darajaviy ifodalanishi kognitiv-intellektual kompetentlikni shakllantiruvchi muhim individual omildir.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqotimiz davomida Brunerning fikrlash va ijodkorlik testi metodikasidan ham foydalandik. Ushbu metodika asosan shaxslardagi fikrlash turlari, narsa va hodisalar yuzasidan xulosa chiqarish va kreativlik mezonlarining rivojlanganlik darajasini o'rganishda qo'llaniladi.

Dj.Brunerning fikrlash va ijodkorlik testi bo'yicha olingan olingan dastlabki ma'lumotlarning gender tahlili (n=260)

2-jadval

Obyektlar	Obyektivfi krlash	Ramziyfi krlash	Belgili fikrlash	Majoziy fikrlash	Ijodkorlik
Yigitlar n=195	13,5	11,7	10,1	11,9	11,2
Qizlar n=195	7,2	13,7	12,6	13,1	13,1
Styudentt- mezoni bo'yicha farqlar	,002	,005	,004	,012	,005

Biz dissertatsiya ishimizda ushbu metodikani oliy ta'limda tahsil olayotgan 260 nafar respondentlarga o'tkazdik va talabalarni gender jihatdan olgan natijalarini diagnostika qildik. Brunerning fikrlash va ijodkorlik testi bo'yicha yigitlarda eng yuqori natija "obyektiv fikrlash" (13,5) bo'lsa, qizlarda esa "ramziy fikrlash" (13,7) omillarida kuzatildi. Natijalarni tahlil qiladigan bo'lsak, yigitlarning fikrlash jarayonida obyektiv harakatlar orqali axborotni qayta ishlashni amalga oshirish, muammolarga, atrofda vaziyatlarga sezgirlik, fikrlash operatsiyalarni izchil bajarish ya'ni, amaliy jihatdan atrof muhitga munosabat bildirish kuchli shakllangan bo'lsa, qizlarda esa tafakkurning mantiqiy shakllari, aniq hukmlar asosida ma'lum xulosa chiqarish, bunda ko'pincha vaqt tanqisligi sharoitida yuzaga keladigan va xatti - harakatlarning maqsadini aniqlash, reja loyihalarni ishlab chiqish bilan bog'liq sifatlar yaxshi shakllanganligini ko'rishimiz mumkin. Endi, respondentlar tomonidan o'rtacha hisobda eng kam natija qayd etilgan omillarga murojaat qilsak, yigitlarda "belgili fikrlash" (10,1) bo'lsa, qizlarda "obyektiv fikrlash" (7,5) ni ko'rsatdi.

Demak, yigitlarda gumanistik fikrlash, ularning hayoti hamda faoliyati davomida uchraydigan mayda detallarga bo'lgan munosabati nisbatan past darajada bo'lsa, qizlarda fikrlashning amaliyligi, narsa va hodisalar o'rtasida o'zaro biron-bir bog'lanishlarni izlab topish, voqelikdagi narsa va hodisalarning muhim belgi va xususiyatlarini tez anglash sifatleri yaxshi shakllanmaganligini ko'rishimiz mumkin.

Xulosa. Talabalarda ijodiy qobiliyat xususiyatlar darajalarini tadqiq qilish zamonaviy ta'lim tizimidagi muhim omillardan biri sanaladi. Chunki, talabalar nafaqat o'z mutaxassisligi bo'yicha bilimlarni egallashi, balki o'sha bilimlar asosida yangi g'oyalarni ham yaratishi hozirgi kunda dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Xulosa qilib aytganda, talabalarda ijodiy qobiliyatning rivojlanish mezonlari va ko'rsatkichlari, talabalarda ijodiy qobiliyatni aktuallashtirishning yosh psixologik omillari kabi masalalar o'rganilganida ijodiy qobiliyat xususiyatlarini shakllantirishi uchun muhim muhit kerakligiga amin bo'ldik.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni, 2016 yil 14 sentyabr. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 37-Son, 426-modda.
2. Mirziyoev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. Toshkent., "O'zbekiston" 2019.- 488 b.
3. Юнг К. Психология бессознательного/ Пер. с нем. – М.: ООО Изд- во АСТ-ЛТД, КАНОН+, 1998. – 400 с.
4. ЮсовБ. П. Взаимо действиеи интеграция искусств в полихудожественном развитии и школьников. – Луганск, 1990. 175 с.
5. Maslow A. Motivation and personality (3rd. ed.). N.Y.: Harper and Row, 1987.
6. Torrance E.P. The nature of creativity as manifest in the testing// R. Sternberg, T. Tardif (eds.). The nature of creativity. Cambridge: Cambr. Press, 1988. P. 43-75.
7. Torrance E.P., Growing up creativity gifted: a 22-years longitudinal study//Creative child and adult quaterly, 1980. 5 P.
8. Torrance, E.P. / Education and the Creative Potential. Minneapolis, 1963.

YOSH YUNON-RUM KURASHCHILARNING MASHG'ULOT JARAYONIDA FUNKSIONAL IMKONIYATLARINI RIVOJLASHTIRISH VA MUSOBAQA SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Azizov Ahror Baxriddinovich

*O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti o'qituvchisi
O'zbekiston, Chirchiq shahri*

Annotatsiya: Mazkur maqolada yosh yunon-rum kurashchilarni umumiy jismoniy tayyorgarliklarini rivojlantirishda qo'llaniladigan mashqlarning ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqot natijalari muhokama qilinadi hamda murabbiylarga amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: jismoniy tayyorgarlik, yoshlar, yunon-rum kurash, sport, rivojlantirish, nazorat guruhi, tajriba guruhi, natija.

РАЗВИТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЮНЫХ ГРЕКО-РИМСКИХ БОРЦОВ В ТРЕНИРОВОЧНОМ ПРОЦЕССЕ И ПОВЫШЕНИЕ СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Azizov Ahror Baxriddinovich

Преподаватель Узбекского государственного университета физической культуры и спорта Узбекистан, г. Чирчик

Аннотация: В данной статье рассматриваются результаты исследования влияния упражнений, применяемых на развитие общей физической подготовленности юных борцов греко-римского стиля, и даются практические рекомендации тренерам.

Ключевые слова: физическая подготовка, юноши, греко-римская борьба, спорт, развитие, контрольная группа, экспериментальная группа, результат.

DEVELOPMENT OF THE FUNCTIONAL CAPACITIES OF YOUNG GRECO-ROMAN WRESTLERS IN THE TRAINING PROCESS AND INCREASE THE COMPETITION EFFICIENCY

Azizov Ahror Baxriddinovich

*Teacher of Uzbekistan State University of Physical Education and Sports
Chirchik, Uzbekistan*

Annotation: This article discusses the results of the study on the impact of exercises used in the development of general physical fitness of young greco-roman wrestlers and gives practical recommendations to coaches.

Keywords: physical training, youth, greco-roman wrestling, sports, development, control group, experimental group, result.

Dolzarbliligi .Bugungi kunda bolalar sportni rivojlantirish va iste'dodli yoshlarni saralash, sohasida ta'lim tashkilotlarining ustuvor yo'nalishlari belgilangan bo'lib, unda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini olib borish orqali jismonan rivojlantirish hamda salomatlikni mustahkamlash uchun tarbiyalanuvchilarda jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlariga qiziqishni shakllantirish asosiy vazifalardan biri bo'lmoqda.

So'nggi yillarda respublikada jismoniy tarbiya va sport sohaslarini yanada rivojlantirish, aholining barcha qatlamlarini, ayniqsa yoshlarni jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanishga jalb qilish, jamiyatda sog'lom turmush tarzining keng targ'ib qilish, mamlakatda yaratilgan jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish va sport infratuzilmasidan to'laqonli va samarali foydalanishni ta'minlash, shuningdek, sport sohasidagi ta'lim tizimini yanada takomillashtirish maqsadida 2020 yil 24 yanvardagi PF-5924 sonli "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida, 2021 yil 5 noyabrdagi PQ-5281-sonli "2024 yil Parij shahrida (Fransiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya

va XVII Paralimpiya o'yinlariga O'zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to'g'risida"gi Qarorlari imzolandi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Adabiyotlarni o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki yunon-rum kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarlik darajasini rivojlantirish va sport mashg'ulotlarini talab darajasida o'tkazish ayniqsa iqtidorli yoshlarni tanlash va ularni sport to'garaklariga jalb etishda samarali usullardan foydalanib o'rgatishda jismoniy madaniyat talim tarbiyasini zamonaviy muommolarni echimlariga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar chuqur olib borilmoqda. Shuningdek mazkur soha bo'yicha o'quv uslubiy qo'llanmalar juda kam uchraydi.

Yunon-rum kurashi yoshlarni barkamol shaxs qilib tarbiyalashdagi ahamiyati va mohiyatining yuqoriligi, salmoqliligi ko'zga yaqqol tashlanib turibdi. Shuni qayd etish kerakki, yoshlarni barkamol qilib tarbiyalashda yunon-rum kurash sport turining asosiy tamonlari, o'ziga xos vositalari va tamoyillari, o'zaro uzviy bog'lanib borishni aytib o'tish joiz. Shu tamonlar, vositalar va tamoyillar orqali sportning har bir turida muayyan fazilatlar kuchliroq shakllanadi, rivojlanadi va u etakchi harakat sifati tarzida namoyon bo'ladi.

Mamlakatimizdagi ko'plab olimlarning adabiyotlarida bu mavzu muammolari bo'yicha ishlar amalga oshirilgan. Bulardan quyidagi adabiyotlarni aytish mumkin. N.A.Tastanovning "Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati" darsligi, F.A.Kerimovning "Sportda ilmiy tadqiqotlar" darsligi, Z.A.Bakiyev "Erkin kurash nazariyasi va uslubiyati" o'quv qo'llanmasi, S.Q.Adilov "Sport-pedagogik mahoratni oshirish (erkin kurash)" o'quv qo'llanma, Sh.A.Abdullayev "Erkin kurash bo'yicha sport pedagogik maxoratni oshirish" kabi adabiyotlarda ham mana shu boradagi fikr va mulohazalar berilgan. Chet el olimlardan V.M.Zasiorskiy, A.D.Novikov, L.P.Matveyev, V.N.Platonov, N.G.Ozolin, I.I.Alixanov, P.F.Matrushak kabi olimlar sport kurashlarida kurashchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish to'g'risida bir qancha tadqiqotlar o'tkazib maxsus adabiyotlarda fikr va mulohazalar aytib o'tilgan. Yuqoridagi keltirilgan ilmiy ishlar yaqin yillarda kurash turlari sohasida ilmiy izlanishlar olib borilgan. Adabiyotlar tahlili va pedagogik kuzatishlar natijasida yosh erkin kurashchilarni funksional imkoniyatlarini oshirish musobaqa samaradorligini yaxshilashga asos bo'la oladi deb hisoblaymiz.

Tadqiqotning maqsadi: yosh yunon-rum kurashchilarni umumiy jismoniy tayyorgarliklarini rivojlantirishda qo'llaniladigan mashqlarning ta'sirini aniqlash va musobaqa samaradorligini oshirish.

Tadqiqotni vazifasi: yosh yunon-rum kurashchilarni funksional imkoniyatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish yo'llarini aniqlash.

Tadqiqot usullari ilmiy uslubiy adabiyotlar taxlili, pedagogik kuzatuv, matematik statistik usullar.

Tadqiqotning tashkil qilinishi.

Yosh yunon-rum kurashchilarda umumiy jismoniy tayyorgarlik darajasini rivojlantirish maqsadida o'quv – mashg'ulot va musobaqa jarayonlari 2022 – yil sentyabr oyidan 2022 –yil dekabr oyigacha Chirchiq olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazida o'tkazildi. Tadqiqot maqsadlaridan kelib chiqqan holda tajriba va nazorat guruhlar tashkil etildi. Yosh yunon-rum kurashchilarning 12 nafaridan tajriba guruhi, 12 nafaridan nazorat guruhi tashkil etildi.

Tajriba va nazorat guruhlarida yosh yunon-rum kurashchilar umumiy jismoniy tayyorgarlik mashqlarni samaradorligiga e'tibor qaratildi. Pedagogik kuzatuv va ilmiy–uslubiy adabiyotlardagi ma'lumotlardan foydalangan holda yosh yunon-rum kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarlik mashqlarini qo'llay olish darajasini xarakterlaydigan quyidagi nazorat mashqlari tanlab olindi va ular umumiy jismoniy tayyorgarlik rivojlantirish maqsadida tajriba guruhining mashg'ulotlari tarkibiga kiritildi:

- O'tirib turish mashqi 12tadan 4ta takrorlash;
- O'tirib balandlikka sakrash 10tadan 4ta takrorlash ;
- O'z vaznidagi sherigini elkalariga olib o'tirib turish;
- Sherigini elkalariga olib 30 metrga tezlikka yugurish;
- 70 sm balandlikka juft oyoqda sakrab chiqib tushish;
- Polga tayangan holatda qo'llarni bo'kib yozish 12tadan 4marta takrorlash;
- Arqonga chiqib- tushish, 4marta takrorlash
- Turnikda tortilish 2marta takrorlash.
- Oyoqlarni orqaga tashlash –signalga bajarish 10tadan 4marta takrorlash;
- Ikki oyoqqa o'tish usulini raqibsiz signalga 10tadan 4marta bajarish

10 soniyaga elkadan oshirib tashlash usilini 2marta takrorlash bajarish;
 10soniyaga elkalardan oshirib tashlash usilini 2marta takrorlash bajarish;
 60 metr metrga yugurish 3marta takrorlash;
 Mokisimon yugurish (3x10) 3marta takrorlash;
 Turgan joyidan uzunlikka sakrash 5tadan 3marta takrorlash;
 3000 metrga yugurish (haftada bir marta).

Yuqoridagi mashqlar to'plamini tayyorgarlik davrining mikrosiklida (haftalik) rejalashtirilishi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

T/r	Hafta kunlari					
1	Dushanba	Seshanba	Chorshanba	Payshanba	Juma	Shanba
2	MJT UJT	TTT, O'quv mashg'ulot bellashuvi	Kross, tiklanish	MJT UJT	TTT, MJT	Sport o'yinlari UJT

Izoh: MJT-maxsus jismoniy tayyorgarlik, UJT-umumiy jismoniy tayyorgarlik, TTT-texnik taktik tayyorgarlik

Yosh yunon-rum kurashchilardan tadqiqot boshida tajriba va nazorat guruhlaridan olingan jismoniy tayyorgarligi ko'rsatgichlari. (n=12)

2-jadval

Test mashqlari	Tajriba guruhi $\bar{X}$	Nazorat guruhi $\bar{X}$	P
60 metr metrga yugurish (s)	10.5	10.8	<0,001
7 metrli arqonga chiqib, tushish	10.5	11.45	<0,001
Turnikda tortilish (marta)	17	18	<0,001
Mokisimon yugurish (3x10) (s)	6.4	6.4	<0,01
Turgan joyidan uzunlikka uchsakrash	2.14	2.16	<0,001
10 soniyaga elkadan oshirib tashlash usilini bajarish.(marta)	4.5	4.8	<0,01
10 soniyaga elkalardan oshirib tashlash usilini bajarish.(marta)	4.2	4.5	< 0,05

Olti oy davomida ular bu mashqlar bilan muntazam shug'ullanib keldilar. Tajribaning boshida tajriba va nazorat guruhi yosh kurashchilarining umumiy jismoniy tayyorgarlik mashqlarining natijalariga ta'siri o'rganildi.

Yosh yunon-rum kurashchilardan tadqiqot oxirida tajriba va nazorat guruhlaridan olingan jismoniy tayyorgarligi ko'rsatgichlari. (n=12)

3-jadval

Test mashqlari	Tajriba guruhi $\bar{X}$	Nazorat guruhi $\bar{X}$	P
60 metrga yugurish (s)	10.2	10.5	<0,001
7 metrli arqonga chiqib, tushish	9.5	9.9	< 0,05
Turnikda tortilish (marta)	20	19	< 0,01
Mokisimon yugurish (3x10) (s)	6.2	6.9	<0,001
Turgan joyidan uzunlikka uch sakrash	2.26	2.24	< 0,05
10 soniyaga elkadan oshirib tashlash usilini bajarish.	6.6	5.7	< 0,05
10 soniyaga elkalardan oshirib tashlash usilini bajarish.	6	5.5	< 0,05

Tadqiqot boshida va oxirida yosh yunon-rum kurashchilarning tajriba va nazorat guruhidagi mos natijalarni solishtirib, yosh yunon-rum kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarliklari bo'yicha ko'rsatkichlar ijobiy tomonga o'zgargani aniqlandi.

Tadqiqot oxirida olingan natijalar quyidagilardan dalolat beradi:

Tajriba guruhidagi kurashchilarning o'tkazilgan test mashqlari bo'yicha tadqiqot boshida o'lingan natijalariga nisbatan tadqiqot yakunida ko'rsatilgan natijalaridagi ijobiy o'zgarishlar nazorat guruhidagi natijalaridagi ijobiy o'zgarishlardan ancha ustunligi ko'rinib turibdi.

Tajribaguruhiyunon-rumkurashchilariningtadqiqotboshidagiganisbatanoxiridagiko'rsatkichning eng katta o'zgarishi sportchilarda 60 metrga yugurish tadqiqot boshidagi ko'rsatkichlarga nisbatan o'rtacha 0.3 soniyaga o'sgan, nazorat guruhida o'rtacha 0,3 soniyaga o'sgan.

Tadqiqot 7 metrli arqonga chiqib, tushish o'rtacha 1 soniyaga o'sganligi aniqlandi, nazorat guruhida o'rtacha 1,6 soniyaga o'sganligi aniqlandi.

Tadqiqot guruhida shug'ullanuvchilar turnikda tortilish o'rtacha 3 taga nazorat guruhida shug'ullanuvchilariniki o'rtacha 1 taga ko'paygan.

Tadqiqot guruhida shug'ullanuvchilar mokisimon yugurish tezligi o'rtacha 0.2 soniyaga, nazorat guruhida shug'ullanuvchilarining tezligi o'rtacha -0.5 soniyaga o'zgargan.

Tadqiqot guruhida shug'ullanuvchilar turgan joyidan uzunlikka uchsakrashi o'rtacha 12 sm ga oshgan, nazorat guruhida o'rtacha 8 smga oshganligi aniqlandi

Tadqiqot guruxidagi o'quvchilari 2022-yil 22-24- dekabr kunlarida o'tkazilgan Toshkent viloyati birinchiligida Shukurullayev Zohid, Erkinov Firdavs, Muratov Jamshid, Muratov Otabek, Ro'zmuxammadov Tursun III o'rinni; Mullayev Amirxon, Utepov O'razbek, Baxodirov Asilbek II o'rinni; Miqtibekov Jasulan I o'rinni egalladilar.

XULOSA.

Hozirgi zamon yunon-rum kurash ilmiy uslubiy nazariy adabiyotlari bilim va ko'rsatmalarni yaratib bermoqda. Bu bilimlar orqali o'quv-mashg'ulot vaqtida yosh sportchilarning umumiy jismoniy tayyorgarliklari to'g'ri rivojlantirishda samarali yordam bermoqda. Shunday bo'lsa ham ishlab chiqilgan qo'llanmalardan yunon-rum kurash murabbiylari kam foydalanishmoqda.

Adabiyotlar tahlilini o'rganganimizda va mashg'ulotlar jarayoni shuni ko'rsatadiki, bazi sport maktablarida yunon-rum kurashchilarning jismoniy rivojlantirishiga ko'p ham ahamiyat berilmayapti.

Biz bu mashg'ulotlarda qo'llagan mashqlarni yunon-rum kurash va kurash sport turlari to'garaklari hamda sport maktablari o'quv mashg'ulotlarida qo'llashni tavsiya etamiz.

Yuqoridagi mashqlar to'plamini qo'llashda yosh sportchilarni malakasini, yuklamani qabul qilishini inobatga olish kerak. Bu yoshda asta sekin garmonialagik o'zgarishlar natijasida kuch va chidamlilikni rivojlantirish uchun zamin yaratila boshlaydi. Mashqlarni bir hil uslubda bajarish ham sportchilarni mashg'ulotdan zeriktiradi, shuning uchun maxsus harakatli va sport o'yinlarni bo'lishi maqsadga muvofiq dep hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5368-sonli "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. 2018-yil 5-mart.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5924 sonli "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. 2020 yil 24 yanvar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5281-sonli "2024 yil Parij shahrida (Fransiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o'yinlariga O'zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to'g'risida"gi Qarori. 2021 yil 5 noyabr.

Qaxramonovich Adilov Sarvar. «TECHNOLOGY OF INCREASE IN EFFICIENCY OF DEVELOPMENT OF COORDINATION ABILITIES AND TECHNICAL AND TACTICAL ACTIONS OF ATHLETES IN FREE-STYLE WRESTLING.» European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 7.10 (2019).

Adilov, S. Q. (2019). Importance of Developing Technical-Tactical Preparing and Improving Coordination Skills Freestyle Wrestlers (based on Questionnaire Results). Eastern European Scientific Journal, (1).

Adilov, S. Q., Berdiyev, F. O., Jumaqulov, A. B., & Anarbayev, T. R. (2021). ERKIN KURASHCHILARINI MASHG'ULOT JARAYONLARIDA MODELLASHTIRISHNI ASOSIY TARKIBIY QISMLARINI O'RGANISH. Academic research in educational sciences, 2(4), 1717-1722.

Xolmatov, A. I., Tashnazarov, D. Y., & Kurganov, O. N. (2021). Yunon-rim kurashchilariga texnik usullarni o'rgatishda modellashtirish usulining samaradorligi. Academic research in educational sciences, 2(4), 1708-1716.

Mavlon O'g'li Q. X., Risbekovich A. T., Baxriddinovich A. A. ERKIN KURASHCHI QIZLARINING JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH USULLARI //Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies. – 2022. – T. 1. – №. 2. – C. 223-229.

Adilov S. Q., Anarbayev T. R., Qayumov X. M. O. G. L. SPORT KURASHLARIDA CHIDAMLILIKNI RIVOJLANTIRISH UCHUN AYLANMA MASHQLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI //Academic research in educational sciences. – 2022. – T. 3. – №. 5. – C. 846-851.

Yuldashevich, Tashnazarov Djasur, Lyulina Ekaterina Sergeyevna, and Shagiyev Ilduz Ilyasovich. «Method of Preparation for Technical Actions of Greco-Roman Wrestlers.» Eurasian Scientific Herald 8 (2022): 157-162.

Adilov, S. (2022). INCREASING BASICS OF THE EFFICIENCY OF COMPETITION ACTIVITY AND DEVELOPING TECHNICAL AND TACTICAL PREPARATION. Журнал иностранных языков и лингвистики, 6(6), 51-64.

Adilov, S. Q., Berdiyev, F. O., Jumaqulov, A. B., & Anarbayev, T. R. (2021). ERKIN KURASHCHILARINI MASHG'ULOT JARAYONLARIDA MODELLASHTIRISHNI ASOSIY TARKIBIY QISMLARINI O'RGANISH. Academic research in educational sciences, 2(4), 1717-1722.

Adilov S. Q., Anarbayev T. R., Qayumov X. M. O. G. L. SPORT KURASHLARIDA CHIDAMLILIKNI RIVOJLANTIRISH UCHUN AYLANMA MASHQLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI //Academic research in educational sciences. – 2022. – T. 3. – №. 5. – C. 846-851.

Раджапов, М. А., Анарбаев, М. А., Қажумов, Х. М. Ў., & Усмонова, И. З. Қ. (2021). СПОРТ-ЧИННИНГ УМУМИЙ ВА МАХСУС ТАЙЁРГАРЛИГИ БИРЛИГИ. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 1(4), 133-139.

ХУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР ПРОФИЛАКТИКАСИНING ИЖТИМОЙ-ПЕДАГОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ: ТАҲЛИЛ ВА ТАВСИФ

Бегматов Раҳимжон Раҳмонкулович,
Тошкент амалий фанлар университети ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ. Ушбу мақолада умумтаълим мактабларида ўқувчилар ўртасида олиб бориладиган профилактик ишларнинг аҳамияти ҳамда мактабда тарбиявий ишларнинг қандай ташкил қилинганлиги мазкур жараёнда қўлланиладиган механизмлар ва технологиялар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: профилактика, тарбия, тарбия технологиялари, тарбия механизмлари, тарбия омилилари, интервью, анкета, узлуксиз маънавий тарбия концепцияси.

SOCIAL AND PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF CRIME PREVENTION: ANALYSIS AND CHARACTERISTICS

Begmatov Rakhimjon Rakhmankulovich,
Lecturer at Tashkent University of Applied Sciences

ANNOTATION. This article analyzes the importance of preventive work among students of general education schools and how educational work is organized at school, the mechanisms and technologies used in this process.

Key words: prevention, education, learning technologies, learning mechanisms, upbringing factors, interviews, questioning, the concept of lifelong spiritual education.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОФИЛАКТИКИ ПРЕСТУПНОСТИ: АНАЛИЗ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Бегматов Раҳимжон Раҳманкулович,
Преподаватель Ташкентского университета практических наук

АННОТАЦИЯ. В данной статье анализируется значение профилактической работы среди учащихся общеобразовательных школ, а также механизмы и технологии используемые в процессе организации воспитательной работы в школе.

Ключевые слова: профилактика, образование, технологии обучения, механизмы обучения, факторы воспитания, интервью, анкетирование, концепция непрерывного духовного образования.

Вояга етмаган ёшлар орасида ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш учун шахснинг ички дунёсига чуқур ва ҳар томонлама кириб бориш талаб этилади. Мактаб ўқувчиларининг орасида олиб бориладиган профилактик ишларнинг натижаси, кўпинча, уларнинг шахсий ҳаётидаги шароитларни, уларнинг психологик хусусиятларини, жамиятга нисбатан қарашлари ва интилишларининг характери яқиндан билишга боғлиқ эканлигини билдиради.

Ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш борасидаги муҳим маълумотларни ижтимоий тадқиқотлар, интервью, анкета олиш, ўқув-тарбиявий жараён давомида ўқувчиларни ҳамда ўқитувчиларни кузатиш каби усуллар ёрдамида олиш мумкин. Бунда олинган ахборот мактабнинг ички профилактик назоратини ташкил этиш билан бирга, ички ишлар органларининг вояга етмаган ёшларнинг иши бўйича инспекцияси фаолиятида ҳам ўқувчиларнинг қонунга зид бўлган ҳуққини индивидуал профилактика қилиш учун ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Тадқиқот тақозосига кўра вояга етмаган ёшларнинг ҳуқуқбузарликларини профилактика қилишни самарали амалга ошириш имкониятларини аниқлаш мақсадида умумтаълим мактабларининг ўқув-тарбиявий ишлар бўйича директор ўринбосарининг фаолияти ҳамда 29 саволдан иборат махсус ишлаб чиқилган анкета ёрдамида фикр-мулоҳазалари ўрганиб чиқилди.

Ижтимоий сўровномалар натижасида олинган маълумотлар мазмунига қараб, республика мактабларида ҳуқуқбузар-ўқувчилар билан олиб борилаётган тарбиявий-профилактик ишларнинг қуйидаги ташкилий шарт-шароитларни белгилашга имкон берадиган блокларга гуруҳланди:

Ҳуқуқбузарлик ҳаракатини содир этишга мойил ёки содир этган мактаб ўқувчиларини аниқланиши;

Ушбу шахсларни, ва шунингдек ўқувчиларда жамиятга қарши йўналтирилган ҳуққ-одатларнинг шаклланишига сабаб бўладиган шарт-шароитларнинг ўрганилиши.

Ҳуқуқбузар-ўқувчи ва унинг атрофидаги криминоген микромуҳитга бевосита профилактик таъсир кўрсатишни таъминланиши.

Анкетанинг: мактабларда педагогик жамоалар томонидан ҳуқуқбузарлик содир этишга мойил ўқувчиларнинг ўз вақтида аниқланмаслигининг сабаби нима? – деган саволга, сўралганларнинг 83% учта асосий сабабни кўрсатиб ўтишди. Биринчидан, ўқувчиларнинг ота-оналари ушбу муаммо ечимидан ўзларини четга тортиб туришлари. Иккинчидан, мактаб ўқитувчиларининг тарбиявий жараённинг зарари ҳисобига, ҳаддан зиёд ўқув жараёни билан банд эканлиги. Учинчидан, бу ишда жамоат ташкилотларини вакилларининг сусти иштирок этиши.

Ҳуқуқбузар - ўқувчиларнинг ўз вақтида аниқланиши учун тўсқинлик қиладиган бошқа сабабларнинг қаторига педагоглар (сўралганларнинг 9%), уларда ўқувчининг қонунга зид бўлган ҳатти-ҳаракатига тўғри ташҳис қўйиш кўникмаларининг йўқлигини рўқач қилишган. Сўралганларнинг 8% ушбу муаммоларнинг ечими учун ҳеч қандай тўсқинлик йўқ, деган фикрни билдиришган.

Сўровномалар натижасида олинган маълумотларни жамлаб, дастлабки хулосаларни чиқариш мумкин. Биринчидан, ҳуқуқбузар-ўқувчиларнинг ўз вақтида аниқланишига ўқитувчиларда тарбиявий жараён учун вақтнинг йўқлиги ва ўқувчиларнинг қонунга зид ҳуққ-одатларини аниқлаш учун уларда билимларнинг етишмаслиги тўсқинлик қилади. Иккинчидан, оиланинг, мактабнинг, жамоатчиликнинг бундай ўқувчиларнинг тарбияланганлик даражаси ҳақида хабардорлиги - қониқарсиз аҳволда. Шу билан бирга: мактабингизнинг ўқувчилари орасида содир этилаётган ҳуқуқбузарликларнинг, тахминан, неча фоизидан педагогик жамоа хабар топади? - деган саволга, 87% киши ҳуқуқбузарликларнинг барчаси ёки аксарият қисми, деб жавоб берди. Фақат 13% респондент ўқувчилар содир этаётган ҳуқуқбузарликларнинг тахминан ярмидан хабардор эканлиги ҳақида маълум қилди. Шундай қилиб, ўқувчиларнинг мактабдан ташқари ҳатти-ҳаракатлари ҳақида юзаки хабардор бўлишига қарамасдан, мактаб педагогик жамоаси турли ахборот манбаларидан ҳуқуқбузарлик содир этилганлиги ҳақидаги фактларнинг кўпчилигидан хабар топар экан. Бу ахборот манбалари орасидаги энг асосийлари қуйидагича: ўқувчилар жамоаларининг аъзолари – 31%, ички ишлар органлари – 16%, мактаб жамоатчилиги ташкилотлари – 16%. Бошқа ахборот манбаларига қуйидагилар киради: ўқувчиларнинг яшаш жойидаги жамоатчилик ташкилотлари – 9%, маҳаллий халқ таълими органлари – 5%, ота-оналар – 3%. Ўтказилган кўпсонли ижтимоий (социологик) ва криминологик тадқиқотлар, ҳуқуқбузар-ўспиринлар асосан нотинч оилаларнинг фарзанди эканлигини кўрсатди.

Ўқувчиларнинг нотинч оилаларининг, тахминан, қанча амалда мавжуд қисмидан педагогик жамоа хабардор, деган саволга – аксарият кўпчилик (76%), бундай оилаларнинг ҳаммаси ёки қарийб ҳаммаси маълум эканлигини билдирди; бундай оилаларнинг, тахминан, ярми ҳақида хабардор эканлигини 14% кўрсатиб ўтди; қолганларнинг фикрича – бундай нотинч оилаларнинг учдан бир қисмидан ортигини аниқлаб бўлмайди.

Анкетанинг навбатдаги: ҳуқуқбузар-ўқувчиларнинг оиласида Сиз ўзаро муносабатларнинг қандай турларини кўпинча кузатгансиз?, деган саволига берилган жавоблар нотинч оилаларнинг фарзандлари кўпинча ҳуқуқбузарлик йўлига кириши ҳақидаги хулосани тасдиқлайди.

Респондентларнинг фақат биттаси ушбу муносабатларни меъёрда, бежанжал, деб тан олди. Сўралганларнинг 22% оила аъзоларининг орасидаги ўзаро муносабатларида ўқтин-ўқтин можаролар содир бўлиб туради, деган фикрни билдирди. Қолганлар ушбу муносабатларга ота-оналар орасидаги (48%) ва ота-оналар билан болалар орасидаги (30%) узлуксиз можаро сифатида таъриф беришди.

Бундан келиб чиқади-ки, айнан нотинч оилаларда асосан ҳуқуқбузар-ўқувчилар тарбия топишини билар, ва шунингдек, бундай оилаларнинг қарийб ҳаммаси ҳақида маълумотларга эга бўлгач, педагогик коллектив, уларнинг бирортаси ҳуқуқбузарлик содир этиб қўйишини кутиб ўтирмасдан, ўқувчиларнинг бундай категориясининг қонунга зид ҳатти-ҳаракатларини эрта профилактика қилиш имкониятига эга ва ўтказишга мажбур экан. Бу, педагогларнинг ўқувчилар ҳатти-ҳаракатини баҳолашга билими етишмаслиги, жамоатчиликнинг, ота-оналарнинг юзаки иштирок этиши ва, педагогик жамоага ҳуқуқбузар-ўқувчиларни ўз вақтида аниқлашга ҳалақит берадиган бошқа сабабларни баҳона қилишлари етарли даражада асосли эмаслигини билдиради.

Мактаб педагогик жамоасининг эрта профилактик таъсир этиш турини танловини енгилаштирувчи яна бир муҳим омил қуйидагидан иборат: Сиз ўқувчиларнинг қайси таълим олиш даврида улар кўпроқ ҳуқуқбузарлик содир этишга мойиллигини кузатасиз? Деган саволга бе-

рилган жавобда ёритилган - сўралганларнинг 80% ўрта (4-8) синфларда таълим олиш даврини, яъни ўтиш ёшига тўғри келадиган даврни кўрсатиб ўтишган. Бошқа синфларда таълим олиш даврида ҳуқуқбузарлик содир этишга мойиллик сезиларли даражада камроқ кузатилади: катта (9-11) синфларда – 18%, кичик (1-3) синфларда – 2%.

Ўқувчилар орасида ҳуқуқбузарликларни профилактика қилишнинг биринчи босқичида тарбиявий ишларнинг имкониятлари ҳақидаги таҳлилга яқун ясаётиб, қуйидаги умумлаштирилган хулосаларга келиш мумкин:

1. Қонунга зид бўлган ҳуқ-одатларга эга ўқувчилар, одатда, ҳуқуқбузарликларни содир этиб бўлганларидан кейин мактаб томонидан аниқланади, шу сабабдан ҳам, бу категорияга кирувчи ўспиринларни ўз вақтида аниқлаш ҳақидаги педагоглар билдирган нуқтаи назарнинг ҳаққонийлигига ишониш қийин ва аниқлик киритишга муҳтож.

2. Мактабларнинг педагогик жамоаларининг тарбиявий иши, асосан, ўқувчилар томонидан такрорий ҳуқуқбузарликлар содир этилганидан кейин амалга оширилади, шу билан уларнинг мактабда ўспиринларнинг қонунга зид ҳатти-ҳаракатлари олдини эрта олиш бўйича имкониятлари бой берилди.

3. Тарбиявий - профилактик чора-тадбирлар тизимини амалга оширишда мактаб педагогик жамоалари ички ишлар органлари, вояга етмаган ёшлар иши бўйича инспекциялар, ота-оналар, жамоатчилик ташкилотлари вакиллари билан жуда ҳам кам ҳамкорлик қилишади.

4. Профилактика чора-тадбирларини ўз вақтида ташкил этиш ва амалга ошириш учун мактабнинг реал имкониятлар мавжуд (ўқувчилар томонидан биринчи ҳуқуқбузарлик содир этилгунча), аммо ўқитувчиларнинг тарбиявий жараённинг зарари ҳисобига ўқув жараёнда жуда бандлиги сабабли, улар амалга оширилмайди.

Қонунга зид ҳатти-ҳаракатларни содир этишга мойил ўқувчилар аниқланиши ва ҳисобга қўйилиши тарбиявий-профилактик ишларни ташкил этишнинг дастлабки босқичи бўлиб, унинг самарадорлиги бундай шахсларнинг шахсияти, ҳамда микроижтимоий ҳаёт кечириш шароитларини келгусида ўрганишга ва баҳолашга боғлиқдир.

Педагоглар ўз тарбияланувчилари шахсиятининг сифат кўрсаткичларини ва яшаш шароитларини баҳолаётганларида нимага эга?

Ҳуқуқбузар-ўқувчиларнинг оиласида зиддиятли вазиятларни юзага келишига сабаб бўлган ҳолатлардан, ушбу оилаларда уларнинг тарбиясидаги қуйидаги камчиликлар ҳосил бўлади:

1. Оилада меҳнат, адабиёт, санъат ва ҳ.к.га нисбатан қизиқиш ва эҳтиёжлар болаларда шакллантирилмаслиги, оилада ота-оналарнинг салбий ҳуқ-одат намуналарининг мавжудлиги 39% ташкил этади.

2. Ота-оналарнинг ўз фарзандини тарбиялашни истамаслиги, уларнинг тарбияси учун ҳамма маъсулиятни мактабга юклаб қўйишга интилиш - 34%.

3. Ота-оналарда тарбия учун ишда бандлиги сабабли бўш вақтнинг йўқлиги, ва шунингдек тўлақонли оилада ота-оналарнинг бирининг саъй-ҳаракатлари (кўпинча онанинг) билан тарбиянинг олиб борилиши – 21%.

Юқорида айтиб ўтилганлардан келиб чиқиб, ижтимоий соҳада умуман, ўсиб келаётган авлод тарбияси соҳасида қисман муаммо бўлган ароқхўрлик, ўспиринларнинг мурғак қалбини майиб қилувчи ва ушбу ҳолатнинг зарарли таъсирининг натижаларини бартараф этиш учун жамият ва давлат томонидан қўшимча манъавий энергия ва моддий ресурслар сарф-ҳаражатларини талаб қиладиган асосий омил сифатида олдинга чиқади, деб хулоса қилиш мумкин.

Бундан ташқари, ушбу тадқиқотлар, бола тарбияси бўйича баъзи бир ота-оналарнинг ўз мажбуриятларини виждонан бажармаслигига ҳам эътибони тортади, профилактик ишларнинг зарурлигига ва нотинч оилаларда ароқхўрлик ҳамда текинхўрлик билан кураш олиб боришни кучайтиришга йўналтиради.

Юқорида келтирилган шахс характеристикаларини таҳлил қилиш асосида, қуйидаги прогностлаштириладиган хулосаларни чиқариш мумкин:

1. Ўқувчиларнинг жамоаси ҳуқуқбузар-ўқувчиларга нисбатан зарур бўлган ижобий таъсирга эга эмас ва ҳозирча улар билан олиб борилаётган тарбиявий ишларга фаол кўмаклаша олмайди.

2. Таъсир кўрсатиши доирасида самарали тарбиявий фаолият учун асосий шарт-шароитлар шаклландиган, педагогик жамоа билан ҳуқуқбузар-ўқувчининг ўзаро муносабатларнинг тақомиллаштирилиши зарур.

3. Қонунга зид ҳатти-ҳаракатга мойил шахслар аниқланаётганда, руҳий нуқсонлари бор ўқувчиларга диққат-эътибор қаратиш зарур.

4. Ҳуқуқбузар – ўқувчилар билан олиб бориладиган тарбиявий-профилактика ишлари, би-

ринчи набатда, оиладаги ўзаро муносабатларни соғломлаштиришга, ва шунингдек ўқувчиларнинг ўзларининг бўш вақтларини ташкил этишларини такомиллаштиришга қаратилган бўлиши зарур.

5. Педагогик ходимларнинг сўровномада иштирок этган категорияси ҳуқуқбузар-ўқувчининг шахс характеристикасини етарли даражада билмайдилар, демак, мактабда талаб даражасида улар билан тарбиявий-профилактика ишларини ташкил этишга тайёр эмаслар.

Шундай қилиб, ижтимоий-педагогик усуллардан мақсадли фойдаланиш, мунтазам равишда олинадиган криминологик, демографик, психологик-педагогик ва яна бошқа маълумотларнинг белгиланган минимуми ёрдамида ўқувчиларнинг қонунга зид ҳатти-ҳаракатларининг ижтимоий-педагогик профилактика қилинишини самарали ташкил этиш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхат:

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича “Ҳаракатлар стратегияси” тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-4947-сон Фармони. 2017 йил 7 февраль. – Б.39.

В.Н.Кудрявцев. «Социалистический аспект преступления». «Вопросы с преступностью». вып. М.: 1973, -С.7.

Ю.К.Бабанский, Г.А.Победносцев. «Комплексный подход к воспитанию школьников». –М.: 1998. -С.5.

З.Исмаилова. “Тарбиявий ишлар методикаси”. Дарслик, -Т.: Истиклол. 2003.

Р.А.Мавлонова, О.Т.Тўраев, О.Хасанбоева ва б. “Педагогика”. –Т.: Ўқитувчи. 1998.

Ж.Ғ.Йўлдошев, Ж.Фозилов, Р.Султонов, Ҳ.Саидов. “Ўқувчи маънавиятини шакллантириш”. –Т.: 2000.

TEXNIKA OLIYGOXLARI TALABALARINI TADBIRKORLIKKA O'QITISH VA YO'NALTIRISH ASOSLARI

Bo'taev To'xtasin-texnika fanlari nomzodi, dotsent
I.A.Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti Qo'qon filiali

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot ishi texnika oliygoxlari talabalarining tadbirkorlik kompetensiyalari o'rganish, ularni tadbirkorlikka yo'naltirish, xamda oliy ta'lim muassasalari talabalarini tadbirkorlik faoliyatiga tayyorlashning xususiyatlari va huquqiy asoslariga bag'ishlangan. Tadqiqot natijalari sifatida tadbirkorlik faoliyati xususiyatlari, ularning xuquqiy asoslari va umumiy yondashuvlar taxlil qilib chiqilgan.

Kalitso'zlar: tijoratlashtirish, oliyta'lim, "Biznesinkubator", "Innovatsionmarkaz", "Texnopark", "IT markaz", xizmat ko'rsatish sub'ektlari, "Spin-off", mentorlik, amaliy yo'naltirilganlik.

ПРИНЦИПЫ ПОДГОТОВКИ И НАПРАВЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ К ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВУ

Бутаев Тухтасин-кандидат технических наук, доцент
Кокандский филиал Ташкентского государственного университета имени И.А.Каримова

Аннотация. Данная научно-исследовательская работа посвящена изучению предпринимательских компетенций студентов технических вузов, их направленности на предпринимательскую деятельность, а также особенностям и правовым основам подготовки студентов высших учебных заведений к предпринимательской деятельности. По результатам исследования были проанализированы особенности предпринимательской деятельности, их правовые основы и общие подходы.

Ключевые слова: коммерциализация, высшее образование, «Бизнес-инкубатор», «Инновационный центр», «Технопарк», «IT-центр», сервисные субъекты, «Spin-off», наставничество, практическая направленность.

PRINCIPLES OF TRAINING AND REFERRALING STUDENTS OF TECHNICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS TO ENTREPRENEURSHIP

Butaev Tukhtasin-candidate of technical sciences, associate professor
Kokand branch of Tashkent State University named after I.A. Karimov

Abstract. This research work is devoted to the study of entrepreneurial competencies of students of technical universities, their focus on entrepreneurial activity, as well as the features and legal framework for preparing students of higher educational institutions for entrepreneurial activity. Based on the results of the study, the features of entrepreneurial activity, their legal framework and general approaches were analyzed.

Keywords: commercialization, higher education, «Business Incubator», «Innovation Center», «Technopark», «IT Center», service entities, «Spin-off», mentoring, practical orientation.

Kirish. Respublikamiz oliy ta'lim muassasalari oldiga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 2019 yil 8 oktabrdagi №PF-5847-son Farmoniga asosan "...oliy ta'lim mazmunini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror rivojlanishiga munosib hissa qo'shadigan, mehnat bozorida o'z o'rnini topa oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish va oliy ta'lim muassasalarida ta'lim, fan, innovatsiya va ilmiy-tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish faoliyatining uzviy bog'liqligini nazarda tutuvchi "Universitet-3" konsepsiyasini bosqichma-bosqich joriy etish..." vazifalari qo'yilgan [1].

Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida yoshlarni oliy ta'lim bilan qamrab olish darajasini 2030 yilga qadar 50 foizga etkazish belgilangan. Bu – kadrlar bozorda o'z o'rnini topishi uchun kuchli kurash boshlanishini anglatadi. Kurashda g'alaba qozonib ishli bo'lish uchun esa faqat diplomli emas, malakali kadr bo'lish ko'proq muhimdir.

Yoshlarni ish bilan ta'minlashda ularning iqtisodiy mustaqillikka erishishlari va hayotda o'z o'rinlarini topib ketishlarida kichik biznes va tadbirkorlik sohasining rivojlanishi eng asosiy omil va manba bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot usullari va metodologiyasi. Rivojlangan davlatlar tajribasidan ma'lumki, aynan xususiy tadbirkorlikni va kichik biznesni rivojlantirish orqali davlat iqtisodiyotini barqaror sur'atlar bilan

o'sishiga erishi mumkin. Bozor munosabatlarining muvaffaqiyatli rivojlanishi, ichki bozorni zarur tovar va xizmatlar bilan to'ldirishning asosiy manbai muqarrar ravishda, aholi tadbirkorlik faoliyatining shakllanishi bilan bog'liq.

Oxirgi paytlarda quyidagi dalillar tez-tez eshitilmoqda: barcha amaliy faoliyatlar oliy ta'lim dasturlarida aks ettirilishi shart emas. Zero, oliy ta'lim maskani kasb-hunar maktabi ham, oliy tijorat kurslari ham emas, bu alohida turdagi ta'lim muassasasi bo'lib, uning vazifasi mamlakatning intellektual elitasini shakllantirishdan iborat [2,3].

Birinchidan, oliy o'quv yurtlarida tadbirkorlikni o'rgatishning muxoliflari bir mulohazani boshqasi bilan almashtirmoqdalar: har bir amaliy faoliyat universitetning o'quv menyusi dasturlari elementiga aylanmasligi kerakligidan, hech qanday amaliy faoliyat universitet ta'limida o'z aksini topib bo'lmaydi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Ha, hayot uchun zarur bo'lgan barcha ko'nikmalar universitet tomonidan shakllantirilmayligi kerak. Ammo u jamoat ehtiyoji bo'lgan narsalarni shakllantirishi mumkin! Bo'lmasa, oliy ta'lim nima uchun? «Maktab uchun emas - biz hayot uchun o'qiyamiz» - bu savolga Rossiyaning eng dinamik universitetlaridan birining shiori javob beradi.

Aynan "aqli tadbirkorlik" sohasidagi malakalarning pastligi ko'plab rivojlanib borayotgan mamlakatlarda yuqori texnologiyali tadbirkorlikni rivojlantirish yo'lidagi asosiy to'siqlardan biri hisoblanadi. Bu fakt sotsiologik tadqiqotlarda bir necha bor qayd etilgan, masalan, Global University Entrepreneurial Spirit Students' Survey (GUESSS) [4], shuningdek turli ekspert va hukumat hujjatlarida, xamda, xalqaro tashkilotlarning tavsiyalarida ko'p marta oliy ta'lim tizimidan ushbu ijtimoiy ehtiyojga javob berish yo'llarini izlash so'ralgan.

Ma'lumki keyingi paytlarda oliy ta'lim muassasalari talabalarini dars mashg'ulotlaridan bo'sh vaqtlarida o'z o'zini band qilish, daromad qilish yoki tadbirkorlik faoliyati shug'ullanishlari uchun imkoniyatlar yaratilmoqda. Shu bois talabalarining biznes faoliyatlari bilan shug'ullanishlariga ko'maklashish, imkon yaratish maqsadida oliy ta'lim muassasalari o'zlarining budjetdan tashqari mablag'lari hisobidan "Biznes inkubator", "Innovatsion markaz", "Texnopark", "IT markaz" xizmat ko'rsatish sub'ektlarini hamda "Spin-off" va boshqa unitar, kichik innovatsion korxonalarni tashkil qilishgan.

Talabalarining oliy ta'lim muassasalari dargohlarida tadbirkorlik faoliyatiga kirishishi natijasida faoliyati jarayonlarida paydo bo'lgan muammolarni echimini topish uchun mutaxassislik fanlarini chuqur o'rganishlariga, muvaffiqiyatli tadbirkorlik sub'ektlari bilan aloqa o'rnatishlariga sabab va zaminlar hosil bo'ladi.

Shu bilan birga oliy ta'lim muassasalari talabalarining tadbirkorlik faoliyati shug'ullanib borishi kelgusida mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lgan oliy toifadagi tadbirkorlik sinfini shakllantirish imkonini yaratadi [5, 6, 7].

Tadqiqot natijalari. Hozirgi sharoitda jahon va mintaqaviy bozorlarda raqobat keskinlashib borayotgan bir paytda, oliy ma'lumotli, iqtidorli, o'z mutaxassisligi bo'yicha mahsulotlarni yaxshi biladigan, harakatchan, yangicha fikrlaydigan iqtisodiyotining o'zgaruvchan talablariga yaxshi moslasha oladigan kichik biznes, xususiy tadbirkorlik sinfini shakllantirish nihoyatda dolzarb vazifalardan biridir [8].

Oliy ta'lim muassasalari talabalarini tadbirkorlik faoliyatiga tayyorlashning xususiyatlari va huquqiy asoslari mamlakat va muayyan ta'lim muassasasiga qarab farqlanadi. Biroq, ba'zi umumiy xususiyatlar va tamoyillarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Tadbirkorlik ta'limini integratsiyalash: Oliy ta'lim muassasalari o'z o'quv rejalariga tadbirkorlik ta'limini kiritadi. Bu tadbirkorlik va tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga bag'ishlangan maxsus kurslar, modullar yoki dasturlarni o'z ichiga olishi mumkin.

2. Amaliy yo'naltirilganlik: Talabalar bilim va ko'nikmalarni tadbirkorlik sohasida amaliy qo'llashga qaratilgan. Talabalarga amaliy tajriba, amaliyot, loyiha ishi va startap loyihalarida ishtirok etish imkoniyatlari taqdim etilishi mumkin [9, 10].

Ta'limda amaliy yo'nalish - bu olingan bilim va ko'nikmalarni haqiqiy amaliy muhitda qo'llashga asoslangan yondashuv. Talabalarining amaliy tayyorgarligini, bilim va ko'nikmalarini real muammo va vazifalarni hal qilishda qo'llash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan (1-jadval).

1-jadval

Ta'limda amaliy yo'nalishning asosiy tamoyillari va afzalliklari

bilimlarni amaliyotda qo'llash	talabalarga nazariy bilim va ko'nikmalarini bevosita amaliyotda qo'llash imkonini beradi. Ularda haqiqiy muammolarga duch kelish, ularni tahlil qilish va amaliy echim topish imkoniyati mavjud
ko'nikma va malakalarni rivojlantirish	talabalarda muloqot qilish, hamkorlik qilish, tanqidiy fikrlash, muammolarni hal etish, etakchilik va mehnat bozorida talab qilinadigan boshqa ko'nikma va malakalarni shakllantirishga yordam beradi.
tushunish va xotiraning yaxshilanishi	tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bilimlarni amaliy qo'llash materialni yaxshiroq tushunish va eslab qolishga yordam beradi. Talabalar mavzu bo'yicha faol munosabatda bo'lsalar va olgan bilimlarini qo'llasa, bu ularning tushunchalarini mustahkamlaydi va materialni yaxshiroq o'zlashtirishlariga yordam beradi
haqiqiy hayot va martaba yuksalishi uchun tayyorgarlik	talabalarga muvaffaqiyatli martaba va real hayotda amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va tajribani rivojlantirishga yordam beradi. Ular o'z bilimlarini muayyan vaziyatlarda qanday qo'llash va jamoada qanday samarali ishlashni tushunish imkoniyatiga ega bo'ladilar
real dunyo bilan aloqa	ta'lim va real dunyo o'rtasidagi aloqani ta'minlaydi. Talabalar haqiqiy mijozlar, tashkilotlar yoki loyihalar bilan ishlashlari mumkin, bu esa ular ishlayotgan muhitning haqiqiy ehtiyojlari va talablarini tushunishga yordam beradi.

Ta'limda amaliy yo'nalish turli usullar va mashg'ulotlar, masalan, seminarlar, loyiha ishlari, amaliyotlar, tashqi hamkorlik va o'quvchilarga real hayotdagi muammolar va vaziyatlar bilan faol munosabatda bo'lish imkonini beradigan boshqa shakllar orqali amalga oshirilishi mumkin.

3. Mentorlik va maslahat: Talabalar tadbirkorlikka tayyorlanayotganda tajribali tadbirkorlar va ekspertlardan yordam hamda maslahat oladilar. Mentorlar talabalarga g'oyalarni ishlab chiqish, biznes-rejalar tuzish va boshqa amaliy masalalarni hal qilishda yordam berishi mumkin.

Konsalting (konsultatsiya):

- mutaxassis fikri: maslahatchi talabaga aniq savollar, muammolar yoki vazifalarni hal qilishda yordam berish uchun ma'lum bir sohada o'z tajribasi va tajribasini taqdim etadi.

- tahlil va baholash: maslahatchi talabaning holati yoki muammosini tahlil qiladi va baho beradi, shuningdek, aniq maqsadlarga erishish uchun tavsiyalar va strategiyalar beradi.

- ko'nikmani rivojlantirish: maslahatchi yo'l-yo'riq, fikr-mulohaza va amaliy mashg'ulotlar orqali talabaga ma'lum ko'nikma yoki malakalarni rivojlantirishga yordam berishi mumkin.

- muammoni hal qilish: maslahatchi talabaga o'qish, martaba yoki shaxsiy hayotida duch keladigan muammolarni aniqlash va hal qilishda yordam beradi.

- fikr-mulohaza va qo'llab-quvvatlash: maslahatchi talabaga fikr-mulohazalarni taqdim etadi, uni qo'llab-quvvatlaydi va uning shaxsiy va professional o'sishini rag'batlantiradi.

Mentorlik va maslahat shaxsiy rivojlanish, kasbiy muvaffaqiyat, o'qish va martabadagi to'siqlarni engib o'tishga intilgan talabalar uchun foydali vosita bo'lishi mumkin. Ushbu yondashuvlar talabalarga o'zlarining qiziqishlari bo'yicha tajribali va muvaffaqiyatli shaxslardan yordam, donolik va yo'l-yo'riq olishga yordam beradi.

4. Asosiy ko'nikmalarni shakllantirish: Talabalarni tadbirkorlikka tayyorlash, shuningdek, etakchilik, muloqot, vaqtni boshqarish, taqdimot ko'nikmalari, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish kabi asosiy ko'nikmalarni rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Ushbu ko'nikmalar muvaffaqiyatli tadbirkorlik uchun zarur deb hisoblanadi.

Asosiy ko'nikmalarni shakllantirish ta'limning muhim vazifasidir, chunki ular shaxsiy rivojlanish, kasbiy muvaffaqiyat va tez o'zgaruvchan dunyoga moslashishda muhim rol o'ynaydi.

Ushbu asosiy ko'nikmalar turli usullar, jumladan, amaliy loyihalarda faol ishtirok etish, boshqa talabalar va mutaxassislar bilan hamkorlik qilish, simulyatsiya va o'yinlar, bilimlarni real vaziyatlarda amaliy qo'llash orqali rivojlanishi mumkin.

5. Huquqiy asos: O'quv jarayonida tadbirkorlik faoliyatining huquqiy jihatlarini ham hisobga olinadi. Talabalar tadbirkorlik huquqi, korxonani ro'yxatdan o'tkazish va boshqarishning huquqiy

jihatlari, intellektual mulkni himoya qilish va biznesning boshqa huquqiy jihatlari bo'yicha asosiy bilimlarga ega bo'ladilar.

Ta'lim kontekstidagi qonunchilik bazasi ta'lim jarayonlari va ta'lim tizimi ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilik va me'yoriy-huquqiy bazani belgilaydi. Ular o'quvchilar, o'qituvchilar, ta'lim muassasalari va ta'lim sohasidagi boshqa ishtirokchilarning huquq va manfaatlarini huquqiy himoya qiladi. Har bir mamlakat yoki mintaqada turli xil huquqiy bazaga ega bo'lishi mumkin, ammo bu erda bir nechta umumiy fikrlar mavjud:

Shuni ta'kidlash kerakki, ta'limning huquqiy asoslari dinamik bo'lib, jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va texnologik o'zgarishlarga muvofiq vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin.

6. Qo'llab-quvvatlash va moliyalashtirish: Oliy ta'lim muassasalari talabalarga o'z biznesini boshlash uchun yordam va mablag'lardan foydalanish imkoniyatini taqdim etishi mumkin. Bunga boshlang'ich inkubatsiya dasturlari, biznes g'oyalari tanlovlari, moliyaviy yordam yoki investorlarga kirish kiradi.

Ta'lim tizimida mavjudlik, sifat va tenglikni ta'minlash uchun ta'limni moliyalashtirish muhim ahamiyatga ega. Moliyaviy resurslarning adolatli taqsimlanishini ta'minlash, o'quvchilarning turli guruhlari va ta'lim muassasalari ehtiyojlarini hisobga olish, shuningdek, mablag'lardan foydalanishda shaffoflik va samaradorlikni ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

Huquqiy baza mamlakatga qarab farq qilishi mumkin va unga biznes qonunlari, intellektual mulk to'g'risidagi qonunlar, biznesni ro'yxatga olish to'g'risidagi qonunlar va boshqa tegishli qoidalar kiradi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, talabalarni tadbirkorlik faoliyatiga tayyorlash nazariy mashg'ulotlarni amaliy tajriba bilan uyg'unlashtirish va talabalarining tadbirkorlik sohasida maksimal samaradorligi va muvaffaqiyatini ta'minlash uchun qo'llab-quvvatlash zarur.

Xulosa. Mamlakatimizda bozor munosabatlarini chuqurlashtirish, iqtisodiyotni erkinlashtirish va globallashtirish yo'lidan borayotgan jarayonda yangicha faoliyat olib borish va yangicha fikrlash uslublarini talab etmoqda. Bozor iqtisodiyoti hayotimizda tobora kengroq ko'lam olayotgan sharoitda muxandislik sohasida ta'lim olayotgan raqobatbardosh kadr bo'lishi uchun ko'p qirrali bilimga ega, chuqur mulohaza va mushohada asosida faoliyat olib borishda qodir, o'z ishini puxta egallagan mutaxassis hamda tadbirkorlik kompetensiyalariga ega bo'lishi shart. Ayniqsa, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik kabi o'ta murakkab va nozik sohada band bo'lgan amaliyotchilarga juda yuqori talablar qo'yiladi. Negaki mavjud holatlardan maqbul darajada foydalanish, hamda mamlakatning iqtisodiy o'sishiga, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxona va tashkilotlarning moliyaviy mablag'larini maksimallashtirishda hamda ularni mablag'lar bilan ta'minlashda o'ziga xos xususiyatlarini yaxshi bilishi, iqtisodiy jihatdan turli xulosalar chiqarish ularning to'g'ri va asosli ekanligini isbotlab bera olishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi №PF-5847-son farmoni. Toshkent. 2019 y. <https://lex.uz/docs/4545884>

[2]. Kasimakhunova, A. M., and T. Butaev. «Methods of Developing Entrepreneurial Competencies in Students of Engineering Education. «European journal of innovation in nonformal education 2.1 (2022): 309-315.

[3]. Kasimakhunova, A. M., and T. Butaev. Methods of teaching students entrepreneurship and rules of working with business// Educational and Pedagogical Sciences. 2022

[4]. <http://www.guesssurvey.org>

[5]. Atajonova S.B., Turgunova N., Reforming and modernizing the education system based on innovative ideas and digital technologies//Indonezia 16.02.2021

[6]. Atajonova S.B. Texnika oliy o'quv yurtlarida maxsus fanlarni o'qitishning yangi innovatsion usullarini joriy etish metodikasi algoritmi //NamMTI ilmiy-texnika jurnali 25.12.2022, № 1 maxsus son, -B.617-623

[7]. David Clutterbuck . «The Talent Wave: Why Succession Planning Fails and What to Do About It» (2013)

[8]. Saras Sarasvathy. «Effectuation: Elements of Entrepreneurial Action» (2019)

[9]. Jeanne Liedtka. «Design Thinking for the Greater Good: Innovation in the Social Sector» (2017)

[10]. Ellen Ensher. «Women's Career Development Across the Lifespan: Insights and Strategies for Women, Organizations, and Adult Educators» (2018)

[11]. Kasimakhunova A.M., Atajonova S.B., Use of innovative learning methods in the classes on the subject: «Theory of automatic control»// Scientific-technical journal STJ FerPI, 2021, T.24, №6 pp. 147-151

ADABIYOT DARSLARIDA O'QUVCHILARNI MUSTAQIL FIKRLASHGA O'RGATISHDA TA'LIM METODLARINING O'RNI

Bozorova Dilnur Ravub qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqil fikrlash tushunchasi, uning barkamol shaxsni shakllantirishdagi ahamiyati haqida so'z boradi. Shuningdek, adabiyot darslarida mustaqil kreativ fikrlashga o'rgatuvchi turli usullarni dars jarayonida qo'llash texnologiyalari yoritib berilgan. O'quvchilarda mustaqil fikrlashni o'stirishda ijtimoiy-gumanitar fanlar, ayniqsa, adabiy ta'limning o'rni ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: adabiy ta'lim, mustaqil fikrlash, pedagogik mahorat, zamonaviy axborot kommunikatsiya vositalari, badiiy tahlil, interfaol metodlar.

РОЛЬ ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОМУ МЫШЛЕНИЮ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

Бозорова Дильнур Равубовна
Студент Чирчикского государственного педагогического университета

Аннотация. В этой статье говорится о концепции независимого мышления и его важности в формировании всесторонней личности. Также освещаются технологии использования различных методов обучения самостоятельному творческому мышлению в ходе урока. Показана роль социальных и гуманитарных наук, особенно литературного образования, в развитии самостоятельного мышления учащихся.

Ключевые слова: литературное образование, самостоятельное мышление, педагогическое мастерство, современные информационно-коммуникативные средства, художественный анализ, интерактивные методы.

THE ROLE OF EDUCATIONAL METHODS IN TEACHING STUDENTS TO INDEPENDENT THINKING IN LITERATURE LESSONS

Bozorova Dilnur Ravub kizi
Student of Chirchik State Pedagogical University

Abstract. This article talks about the concept of independent thinking and its importance in the formation of a well-rounded personality. It also highlights the technology of using various methods of teaching independent creative thinking during the lesson. The role of social sciences and humanities, especially literary education, in the development of students' independent thinking is shown.

Keywords: literary education, independent thinking, pedagogical skills, modern information and communication tools, artistic analysis, interactive methods.

Kirish. Mustaqillikka qadar bo'lgan pedagogikada ta'lim-tarbiya jarayonini osonlashtirish, o'quvchilarning bilim olish faoliyatini imkon qadar engillatishga harakat qilindi. Bu bolaning zimmasiga tushadigan mehnatning kamroq bo'lishiga qaratilgan usul edi. Lekin davrlar o'tishi bilan engillashtirilgan ta'limning asosiy usuli bo'lmish ko'rgazmalilikda ham salbiy tomonlar ko'rina boshladi. Ko'rgazmalilik tamoyilida ta'limdan, birinchi navbatda, o'quvchining mustaqil fikrlashiga bog'liq qiyinchiliklar quvib chiqarildi. Bu ta'limda bolaga taqdim etiladigan hamma bilimlar oldin tajribadan o'tgan, o'zlashtirilishi oson, o'quvchiga ko'rsatish va tayyor holda etkazish qulay bo'lishi kerak edi. Bunday talab, eng avvalo, yaxshigina jihozlangan va katta tashqi imkoniyatlarga ega bo'lgan maktablarda ta'lim-tarbiyaning ijrochilari bo'lmish shaxs o'rtasidagi bevosita munosabatni to'sib qo'ydi. Bugungi o'qituvchilarga ta'lim-tarbiya jarayonining har bosqichida hikoya, suhbat, ma'ruzalar qildirish, muammoli mashqlar bajartirish, mehnat topshiriqlari, ta'lim beruvchi o'yinlar, o'quv-munozaralari, ta'lim jarayonidagi rag'batlantirish va tanbeh berish, o'quv materialini muammoli tarzda o'rgatish, muammoli suhbat, tadqiqotlar, induktiv va deduktiv muhokamalar, kitob bilan mustaqil ishlash, ta'limda zamonaviy mashinalardan foydalanish, og'zaki so'rov, yozma ishlar, ijod, dasturlashtirilgan ta'lim, mustaqil nazorat ishlari singari usullar u yoki bu darajada tushunarli. Lekin bugungi pedagogika nafaqat etuk, bilimli mutaxassis, balki sog'lom ma'naviyatli shaxs, barkamol inson shakllantirishni talab qilmoqda. Buning uchun o'qituvchilarga komil insonni tarbiyalash yo'llarini o'rgatish, ularni shunday maqsad uchun zarur bo'lgan metodik qo'llanmalar, pedagogik ashyolar bilan ta'minlash zarur. Sog'lom ma'naviyatli shaxsni shakllantirishning asosi bo'lgan mustaqil fikrni

rivojlantirish haqida gapirilganda, bevosita adabiy ta'lim jarayonida o'quvchining fikrlarini uyg'otish, o'quv ishlariga faol qatnashishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, o'quvchining faolligini butun dars davomida ushlab turish, axloqiy-ma'naviy masalalarni hal etishda o'quvchi tafakkurini ma'lum maqsad sari yo'naltirish, uning aqliy faoliyatini to'g'ri tashkil etish, bolani mustaqil mulohaza yuritishga, munosabat bildirishga, xulosalar chiqarishga rag'batlantirish nazarda tutiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ma'naviy barkamol inson tarbiyasi haqida fikr yuritgan Imom al-Buxoriy, Imom Termiziy, Ahmad Farg'oni, Abu Nasr Forobiy, Mahmud Qoshg'ariy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy va boshqa allomalarning qarashlarida ham yoshlarni mustaqil fikrlashga o'rgatish masalasiga yoki bu darajada e'tibor qaratilgan. O'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish bo'yicha V. Okon, M. Maxmutov, V. Kudravsev, V. Maransman, N. Mochalova, A. Matushkin, I. Ilniskaya va boshqa metodist olim va amaliyotchi mutaxassislar ilmiy izlanishlar olib borgan. Abdulla Avloniy, Hamza, S. Dolimov, S. Ismatov, Q. Ahmedov, A. Zunnunov, Q. Yo'ldoshev, T. Boboyev, S. Matjonov, M. Mirqosimova, T. Niyozmetova, S. Yaminova, O. Musurmonova, S. Nishonova, M. Inomova singari qator olimlarning tadqiqotlarida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga odatlantirish borasida fikrlar mavjud. Birinchi sinflarda mustaqil fikrlashni shakllantirish bo'yicha S. F. Juykov, fikrlash jarayonida o'z-o'zini nazorat qilish haqida E. L. Belkin kabi olimlarning qarashlari mavjud.

Muhokama va natijalar. Mustaqil fikrlashni, izlanishni ichki ehtiyoj darajasiga ko'tarish ko'zda tutiladi. Adabiyot darslarida o'quvchining o'z oldiga qo'yilgan vazifani anglashi va o'qish maqsadini tushunishi o'qituvchi tomonidan dars maqsadining e'lon qilinishidan boshlanadi. Ya'ni, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish yo'lidagi har bir adabiyot darsi uning maqsadini o'quvchilarga e'lon qilishdan boshlanishi kerak.

Metodlarni tasniflashda ular yordamida o'quvchilarga tayyor bilimlarni zo'rlab singdirishga emas, balki ularning inson tafakkuri imkoniyatlarini hisobga olishi, fakt va tajribaga asoslanishiga alohida e'tibor qaratilgan. Bir qator pedagog va psixologlar tomonidan ta'lim metodlari orasidan: muammoli, suhbat, evristik, tadqiqot, taqqoslash, induktiv, deduktiv singari umumdidaktik metodlarning samarali ekanligi ta'kidlangan. O'qituvchining ta'lim metod va usullari haqidagi bilimi qanchalik chuqur, ularni ma'lum maqsad yo'lida qo'llash imkoniyati qanchalik keng bo'lsa, har bir darsni tashkil qilish oson, unumli, foydali va jonli bo'ladi. Darsning o'zlashtirish darajasi uning ko'rgazmaliligi, tashkiliy jihatdan benuqsonligidan tashqari o'quvchilarning mustaqil fikrlashini faollashtirish, ularning nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olishini ham taqozo etadi. "Ta'lim metodlari, - deb yozgan edi M. Maxmutov, - o'quvchi rivojlanishining yangi bosqichida tafakkur psixologiyasida to'plangan, ular tomonidan bilimlar va faoliyatni o'zlashtirish jarayonini boshqarishni yaxshilashga imkon beradigan barcha ma'lumotlarni qamrab olishi kerak"[1].

Adabiyot darslarida o'quvchilarning mustaqil fikrlashini ta'minlovchi metodlar orasida muammoli ta'lim metodi muhim ahamiyat kasb etadi. Quyida o'quvchilarni mustaqil mulohaza yuritishga o'rgatishda qo'llaniladigan mantiqiy metodlarning suhbat, evristik, tadqiqot, taqqoslash, induktiv, deduktiv turlari va ularning xususiyatlari haqida so'z yuritiladi. Suhbat metodi o'quvchi tafakkuri mustaqilligini ta'minlashda muammoli ta'limdan keyingi asosiy metod hisoblanadi. Metodika ilmida suhbatga bag'ishlangan anchagina ishlar mavjud. Jumladan, A. Tojiyevning "Adabiyot darslarida suhbat" qo'llanmasida adabiy ta'lim samaradorligini ta'minlashda suhbat metodining o'rni va ahamiyati ochib berilgan [2].

S. Matjonovning tadqiqot ishi o'quvchilarning mustaqil ishlarini tashkil etishga bag'ishlangan bo'lib, bu jarayon ijodiy tafakkurni o'stirish omili ekanligi, adabiyot darslarida o'quvchilarni og'zaki va yozma ijodiy ishlarga undash ularning kamoloti yo'lida muhim ahamiyat kasb etishi tekshiriladi. Mustaqil faoliyat va ijodiy ishlar o'z-o'zidan erkin tafakkurni talab qiladi. Mustaqil fikri, o'z nuqtayi nazar bo'lmagan o'quvchi ijod qilolmaydi, mustaqil faoliyat yurita olmaydi [3].

Darsda yaxshi tashkil etilgan suhbatning ahamiyati shundaki, u yosh kitobxonning o'qiganlari haqida gaplashish, unga o'z munosabatini bildirish, o'z fikrlari bilan o'rtoqlashish kabi ehtiyojlarini qondiradi. Badiiy asarni har kim o'z holicha, o'z darajasida qabul qiladi. Suhbatda ishtirok etgan o'quvchi o'z fikrlarini muhokama qiladi, uni so'zlar bilan shakllantiradi. Bu fikrning aniq va muayyan maqsadga yo'naltirilishini ta'minlaydi. Suhbat jarayonida o'quvchida o'z fikrini aytish, uning to'g'riligiga hamsuhbatlarini ishonitirish ehtiyoji tug'iladi. O'qituvchi yoki o'rtoqlarining talablari asosida fikrini isbotlash uchun asar matnidagi dalillar topa bilish, misollar keltirish ko'nikmasi shakllanadi, bola qochirimlar qilishga va e'tirozlar bildirishga odatlanadi. Suhbat davomida o'quvchi asardagi yoki u haqidagi faktlarni aniq bilgandagina o'z qarashlarini, ular haqidagi mulohazalarini aytishi mumkin [4]. Lekin ko'pincha, bunday vaziyatlarda bilimning, dalilning o'zi kamlik qiladi. O'quvchi ularni mustaqil ravishda tahlil qila bilishi, o'ylashi, xulosalar chiqara olishi kerak bo'ladi.

Asar matni yuzasidan tuzilib, izlanishga undaydigan savollar ham shunga qaratilishi lozim. Yaxshi savol ahamiyatli, keng qamrovli, o'ylashga, his qilishga, izlanishga majbur etadigan, kashfiyotlar qiladigan, tasavvur uyg'otadigan bo'ladi. Jaloliddin Rumiylar hazratlari: "Yaxshi savol yarim bilimdir", deb bejiz aytmaganlar. Bugungi milliy pedagogikaga "interfaol metodlar" nomi bilan kirib kelayotgan metodlar o'quvchi-o'qituvchidan ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarflamay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishish maqsadini nazarda tutadi. Qisqa vaqt mobaynida ma'lum nazariy bilimlarni o'quvchiga etkazish, unda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma, malaka hosil qilish, shu bilan birga ularni nazorat qilish hamda baholash o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat va chaqqonlikni talab qiladi [5]. Bugungi kunda qator rivojlangan mamlakatlarda qo'llanilayotgan "Aqliy hujum", "6x6x6", "Klaster", "Qarorlar shajarasi" singari metodlarning ayrimlaridan adabiy ta'lim jarayonidagi badiiy asar tahlilida ham foydalanish mumkin. Aslini olganda, bu metodlarning ta'limdagi mantiqiy metodlardan farqi uncha katta emas.

Maktabda o'quvchiga fikrlashning turli yo'l va usullari o'rgatilishi kerak. Ammo an'anaviy didaktikada mustaqil fikrlashga o'rgatish maktabning muhim maqsadi sifatida emas, balki o'quvchilarning bilimini ko'paytirish va xotirasini mustahkamlash maqsadiga xizmat qiladigan oraliq masala tarzida qaralyapti. Bundan tashqari, shu vaqtga o'quvchilarda tafakkurini rivojlantirish muammosini tadqiq qilish bilan faqat psixologlar shug'ullanishgan. Maktab o'qituvchilari bugungacha ham o'quvchilarning, umuman, fikrlash, xususan, mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirishning nazariy va amaliy asoslari bilan tanish emaslar. Bundan kelib chiqadiki, pedagog va metodist mutaxassislarning kuch-g'ayrati o'quvchilarda mustaqil ravishda bilim olishni va ularning ijodiy qobiliyatlarini o'stirishni maqsad qilgan didaktika talablarini o'zlashtirishga qaratilishi lozim. O'quvchilarning mustaqil ravishda fikr yuritish, bilim olish va ijodkorlik qobiliyatini tarbiyalashga erishish bugungi umumi ta'lim maktablarining asosiy vazifalaridan bo'lishi maqsadga muvofiq [6]. Pedagog olimlar ham maktab ta'limining barcha bosqichlarida tafakkurni, uning mustaqilligini ta'minlash barkamol shaxsni shakllantirishday oliy maqsadga erishish yo'li ekanini bilishlari kerak.

Adabiyot darslarida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishda ta'lim usullarining roli tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va adabiy asarlarga chuqurroq baho berish uchun juda muhimdir. Ushbu usullar talabalarga adabiyotni tahlil qila oladigan, sharhlay oladigan va xulosa chiqara oladigan faol, faol o'quvchilar bo'lish imkoniyatini berishga qaratilgan [7]. Adabiyot darslarida mustaqil fikrlashga erishishda ta'lim usullarining rolining ba'zi asosiy jihatlari sanab o'tamiz:

1. Axborot izlash va uni rag'batlantirish. Ta'lim usullari talabalarni savollar berishga, turli istiqbollarni o'rganishga va ularning taxminlariga qarshi chiqishga undashi kerak. O'qituvchilar so'rovga asoslangan ta'limni rivojlantirish va mustaqil fikrlashni rag'batlantirish uchun ochiq munozaralar, Sokratik seminarlar va adabiyot to'garaklaridan foydalanishlari mumkin.

2. Matn tahlilini targ'ib qilish. Samarali ta'lim usullari yaqin o'qish va matn tahliliga qaratilgan bo'lib, talabalarga adabiy elementlar, mavzularni mustaqil ravishda ajratish imkonini beradi. Yo'naltirilgan so'rov tahlil mashqlari orqali talabalar matndan mustaqil ravishda tushuncha va talqinlarni olishni o'rganadi.

3. Refleksiv bo'lgan amaliyotlarni targ'ib qilish. O'qituvchilar o'quvchilarni adabiyotga o'z fikrlari va reaksiyalarini bayon qilishga undash uchun jurnal yoki javob hujjatlari kabi aks ettiruvchi amaliyotlardan foydalanishlari mumkin. Reflektiv mashqlar metakognitsiyani rivojlantiradi, talabalarga o'z-o'zini anglashni rivojlantirishga va ularning tajribalari ularning talqinlariga qanday ta'sir qilishini tan olishga imkon beradi.

4. Hamkorlida o'rganish: Hamkorlikdagi o'zaro ta'sirlar orqali talabalar tinglashni, turli nuqtai nazarlarni ko'rib chiqishni va o'z fikrlarini o'ychan himoya qilishni o'rganadi [8].

5. Turli adabiyotlar bilan tanishtirish: Ta'lim usullari talabalarni turli madaniyatlar, janrlar va tarixiy davrlarga oid ko'plab adabiy asarlar bilan tanishtirishi kerak. Turli xil adabiyotlarga ta'sir qilish ochiq fikrlash, hamdardlik va inson tajribalarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

6. Olam bilan integratsiyalash: O'qituvchilar adabiyotni hayotiy muammolar, dolzarb voqealar yoki shaxsiy tajribalar bilan bog'lab, o'quvchilarni adabiy tushunchalarni sinfdan tashqari tahlil qilishga va qo'llashga undashlari mumkin. Adabiyotlarni o'z hayotlari bilan bog'lash orqali talabalar mustaqil fikrlashda dolzarblik va maqsad tuyg'usini rivojlantiradi.

Xulosa qilib aytganda, adabiyot darslarida mustaqil fikrlashni tarbiyalashda ta'lim usullari hal qiluvchi rol o'ynaydi. So'rovni rag'batlantirish, matn tahlilini targ'ib qilish, aks ettirish amaliyotini rivojlantirish va ijodiy javoblarni birlashtirish orqali o'qituvchilar talabalarga tanqidiy fikrlash, ularning talqinlarini shakllantirish va adabiyot bilan faol shug'ullanish imkoniyatini berishlari mumkin. Ushbu usullar adabiy asarlarning chuqurligi va go'zalligini mustaqil ravishda o'rganishi va

qadrlashi mumkin bo'lgan umrbod o'quvchilarni tarbiyalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bozorova G.R. Effektive ways to teach the life and creativity of Muhammad Yusuf in school literature education. // Международный журнал языка, образования, перевода. 2022. – Том 3.
2. Bozorova G.R. “Turfa zakovatlar” nazariyasi asosida o'quv topshiriqlarini ishlab chiqish // “Veterinariya sohasini rivojlantirishda ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'rni” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. 2023-yil, 7-aprel.
3. Махмутов М. И. Современный урок. –М.: Педагогика, 1985. С. 9-10.
Tojiyev A. Adabiyot darslarida suhbat – T.: O'qituvchi.1997.
Матчанов С. Умумтаълим тизимида адабиётдан мустақил ишларни ташкил қилиш. Педагогика фанлари докт. дисс. автореф. –Т., 1998.
Husanboyeva Q.P. Adabiyot ta'lim jarayonida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishning ilmiy-metodik asoslari,- pedagogika fanlari bo'yida fals.dokt. diss. T. 2006.
To'raqulov E., Rahimov S. Abu Rayhon Beruniy ruhiyat va ta'lim-tarbiya haqida. – T.: O'qituvchi, 1992. –80 b.
Nishonova Z. Ijodiy mustaqil fikrni tarbiyalashda o'qituvchining rolini yanada oshirish // Ta'lim va tarbiya. 2001.№ A1. –B. 40-41.

TALABA QIZLARDA JISMONIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHDA XARAKATLI O'YINLARNING AHAMIYATI

Danieva Yarkin Charievna,

Termiz davlat universiteti Sport faoliyati va boshqaruvi fakulteti dekani. p.f.n.dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada harakatli o'yinlarning axloqi va ularning talaba qizlarda jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirishga ta'siri o'rganiladi. Maqolada motorli ko'nikmalarni rivojlantirish, jismoniy tayyorgarlik va kognitiv takomillashtirish jangovar o'yinlarni jalb qilishning potentsial afzalliklari sifatida ta'kidlangan. Bu mas'uliyatli o'yin amaliyoti, ota-onalarning rahbarligi, yoshga mos tarkib va talaba qizlar uchun har tomonlama rivojlanishni ta'minlash uchun faoliyatni diversifikatsiya qilish muhimligini tan oladi. Mas'uliyatli o'yin va jismoniy mashg'ulotlar o'rtasida muvozanatni o'rnatib, harakatli o'yinlardan talaba qizlarning jismoniy qobiliyatlari va axloqiy o'sishini ta'minlash uchun foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar; axloq, harakatli o'yinlar, jismoniy qobiliyatlari, talaba qizlar, rivojlanish, vosita mahorati, jismoniy tayyorgarlik, kognitiv rivojlanish, zo'ravonlik, tajovuz, mas'uliyatli o'yin, ota-ona rahbarligi, yoshga mos tarkib, harakatsiz xatti-harakatlar, muvozanatli turmush tarzi

ЗНАЧЕНИЕ ДИНАМИЧЕСКИХ ИГР В РАЗВИТИИ ФИЗИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОК

Даниева Яркин Чариевна,

декан факультета спортивной деятельности и менеджмента Термезского государственного университета. к.п.н., доцент

Аннотация. В этой статье исследуется мораль эйшн-игр и их влияние на развитие физических способностей у девушек-студенток. В статье подчеркивается, что развитие двигательных навыков, физическая подготовка и улучшение когнитивных способностей являются потенциальными преимуществами участия в эйшн-играх. В нем признается необходимость ответственной игровой практики, родительского руководства, соответствующего возрасту контента и важность диверсификации деятельности для обеспечения всестороннего развития девочек-студенток. Соблюдая баланс между ответственными играми и физическими упражнениями, эйшн-игры можно использовать для развития физических способностей и морального роста студенток.

Ключевые слова; Мораль, Эйшн-игры, Физические способности, Студентки, Развитие, Двигательные навыки, Физическая подготовка, Когнитивное улучшение, Насилие, Агрессия, Ответственные игры, Родительское руководство, Соответствующий возрасту контент, Малоподвижный образ жизни, Сбалансированный образ жизни

THE IMPORTANCE OF DYNAMIC GAMES IN THE DEVELOPMENT OF PHYSICAL ABILITIES OF FEMALE STUDENTS

Danieva Yarkin,

is the dean of the Faculty of Sports Activities and Management of Charievna-Termiz State University. Ph.D. Associate Professor

Abstract. This article explores the morality of action games and their impact on the development of physical abilities in student girls. The article emphasizes the development of motor skills, physical fitness, and cognitive enhancement as potential benefits of action game engagement. It acknowledges the need for responsible gaming practices, parental guidance, age-appropriate content, and the importance of diversifying activities to ensure a well-rounded development for student girls. By striking a balance between responsible gaming and physical pursuits, action games can be leveraged to foster the physical abilities and moral growth of student girls.

Key words; Morality, Action games, Physical abilities, Student girls, Development, Motor skills, Physical fitness, Cognitive enhancement, Violence, Aggression, Responsible gaming, Parental guidance, Age-appropriate content, Sedentary behavior, Balanced lifestyle

Kirish. Harakat o'yinlar so'nggi yillarda muhim mashhurlik sazovor bo'ldi, butun dunyo bo'ylab futbolchilar millionlab maftun. Biroq, ularning axloqi va talaba qizlarning jismoniy rivojlanishiga ta'siri haqidagi xavotirlar ota-onalar, o'qituvchilar va umuman jamiyat o'rtasida munozaralarga sabab bo'ldi. Ushbu maqola mavzuga kirib, harakatli o'yinlarning axloqini o'rganadi va ularning talaba

qizlarning jismoniy qobiliyatlariga ta'sirini o'rganadi.

Harakatli o'yinlar mashhurlikning ajoyib o'sishiga guvoh bo'lib, erkak va ayol o'yinchilarni jalb qildi. Ushbu o'yinlar ko'pincha shiddatli jangovar ssenariylarni, tezkor harakatlarni va tezkor reflekslar va epchillikni talab qiladigan jismoniy qiyinchiliklarni o'z ichiga oladi. An'anaviy ravishda ko'plab o'yinchilar bilan bog'langan bo'lsa-da, harakatli o'yinlar o'yin ishtirokchilari ichida gender stereotiplarini qiyinlashtiradigan ayol ishtirokchilar sonining ko'payishiga guvoh bo'ldi.

Tanqidchilarning ta'kidlashicha, harakatli o'yinlar zo'ravonlik va tajovuzni targ'ib qiladi, bu yosh o'yinchilarning, xususan talaba qizlarning xatti-harakatlari va qadriyatlariga ta'sir qilishi mumkin. Biroq, harakatli o'yinlarning axloqini ularning talaba qizlarning jismoniy qobiliyatlariga potentsial ta'siri bilan bog'liq holda o'rganish muhimdir. Ijobiy va salbiy tomonlarini baholash orqali ushbu mavzuni yanada kengroq tushunishga erishish mumkin.

Ijobiy tomoni shundaki, harakatli o'yinlar talaba qizlarda jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirishga hissa qo'shishi mumkin. Ushbu o'yinlar qo'l-ko'zni aniq muvofiqlashtirishni, tezkor reflekslarni va epchillikni talab qiladi, bu esa vosita mahoratini oshirishga olib keladi. Muntazam ravishda harakatli o'yinlar bilan shug'ullanish epchillik va reaksiya vaqtini yaxshilaydi, jismoniy kompetentsiyani rivojlantiradi.

Bundan tashqari, harakatli o'yinlar jismoniy tayyorgarlikka ham ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ushbu o'yinlarning aksariyati sakrash, yugurish va simulyatsiya qilingan jangovar harakatlar kabi jismoniy harakatlarni talab qiladi. Ushbu o'yinlarda faol ishtirok etish orqali talaba qizlar o'zlarining chidamliligi, yurak-qon tomir salomatligi va umumiy jismoniy tayyorgarlik darajasini yaxshilashlari mumkin. Bu, ayniqsa, harakatsiz turmush tarzini olib borganlar uchun foydalidir.

Jismoniy qobiliyatlardan tashqari, harakatli o'yinlar ham talaba qizlarning kognitiv rivojlanishiga hissa qo'shishi mumkin. Ushbu o'yinlar strategik fikrlashni, muammolarni hal qilishni va tezkor qaror qabul qilishni talab qiladi, bu aqliy chaqqonlikni, fazoviy ongini va kontsentratsiyani yaxshilaydi. Harakatli o'yinlarda talab qilinadigan kognitiv faollik bilvosita jismoniy qobiliyatlarning rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi.

Biroq, jangovar o'yinlar bilan bog'liq potentsial salbiy tomonlarni tan olish juda muhimdir. Tanqidchilar ushbu o'yinlarda zo'ravonlikka haddan tashqari ta'sir qilish talaba qizlarni tajovuzkor xatti-harakatlarga moyil qilishi mumkin, deb ta'kidlaydilar. Ushbu o'yinlarning tarkibini yoshga mos ko'rsatmalarga muvofiqligini ta'minlash va yosh futbolchilarning axloqiy rivojlanishiga ko'maklashish uchun ularni kuzatib borish va mo'tadil qilish juda muhimdir.

Yana bir tashvish ortiqcha o'yin natijasida harakatsiz xatti uchun salohiyati. Harakatli o'yinlar jismoniy qobiliyatlarni oshirishi mumkin bo'lsa-da, turli xil jismoniy faoliyatni o'z ichiga olgan muvozanatli turmush tarzini rag'batlantirish muhimdir. Talaba qizlarni yaxlit jismoniy rivojlanishni ta'minlash uchun jamoaviy sport turlari, ochiq havoda mashg'ulotlar va ijodiy sevimli mashg'ulotlar bilan shug'ullanishga undash kerak.

Harakatli o'yinlarning axloqi va ularning talaba qizlarga ta'siri bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun mas'uliyatli yondashuv juda muhimdir. Ota-onalar farzandlarining o'yin tajribalarida faol ishtirok etishlari, chegaralarni belgilashlari va o'yin tarkibining axloqiy oqibatlarini muhokama qilishlari kerak. O'yin ishlab chiquvchilari va reyting taxtalari harakatli o'yinlarda turli yosh guruhlariga uchun tegishli tarkibni o'z ichiga olishi, haddan tashqari zo'ravonlik yoki aniq materiallardan qochishi kerak. Bir qator jismoniy faoliyatni o'z ichiga olgan muvozanatli turmush tarzini rag'batlantirish talaba qizlarning umumiy rivojlanishi uchun juda muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, harakatli o'yinlarning axloqi va ularning talaba qizlarning jismoniy qobiliyatlariga ta'siri murakkab va ko'p qirrali mavzudur. Zo'ravonlik va harakatsiz xatti-harakatlar haqidagi xavotirlar to'g'ri bo'lsa-da, mas'uliyat bilan yondashilganda, harakatli o'yinlar talaba qizlarda vosita qobiliyatlari, jismoniy tayyorgarlik va kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga ijobiy hissa qo'shishi mumkin. Mas'uliyatli o'yin amaliyotini targ'ib qilish va muvozanatli turmush tarzini rag'batlantirish orqali talaba qizlarning jismoniy qobiliyatlari va axloqiy o'sishini tarbiyalashda harakatli o'yinlarning afzalliklaridan foydalanish mumkin.

Harakatli o'yinlarning axloqi va ularning talaba qizlarda jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirishga ta'siri atrofida adabiyotlar bir qator istiqbollari va topilmalarni taklif etadi.

Umuman, adabiyot sharh talaba qizlar jismoniy qobiliyat haqida axloq va harakat o'yinlari ta'siri bilan bog'liq topilmalar va istiqbollari xilma ochib. Zo'ravonlik va tajovuz haqida xavotirlar mavjud bo'lsa-da, o'yinning kognitiv ta'siriga ijobiy ta'sirini tasdiqlovchi dalillar ham mavjud.

Harakatli o'yinlarning axloqi va ularning talaba qizlarda jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirishga ta'siri mavzusi bugungi kunda bir necha sabablarga ko'ra muhim ahamiyatga ega:

Harakatli o'yinlarning ommaviyligini oshirish: harakatli o'yinlar mashhurlikka erishishda davom etmoqda, ko'plab o'yinchilarni, shu jumladan talaba qizlarni jalb qilmoqda. Texnologiyaning rivojlanishi va o'yin platformalarining mavjudligi bilan harakatli o'yinlar bilan shug'ullanadigan shaxslar soni tobora ortib bormoqda. Shuning uchun ushbu o'yinlarning jismoniy qobiliyatlarga ta'sirini tushunish juda muhimdir.

O'yinlar Gender inclusivity: o'yin sanoati katta gender inclusivity tomon ijobiy shift guvoh bo'ladi, harakat o'yinlarda ishtirok ko'proq ayol futbolchilar bilan. O'yin jamoasida talaba qizlar duch keladigan noyob tajriba va qiyinchiliklarni tan olish ularning yaxlit rivojlanishi va umumiy farovonligini ta'minlash uchun juda muhimdir.

Zo'ravonlik va tajovuz haqida xavotirlar: harakat o'yinlari mazmuni, tez-tez zo'ravonlik va tajovuz bilan xarakterlanadi, ota-onalar orasida tashvish sabab bo'ldi, o'qituvchilar, va jamiyat. Ushbu o'yinlarning axloqiy oqibatlarini va ularning talaba qizlarga potentsial ta'sirini o'rganish mas'uliyatli o'yinlarni targ'ib qilish va tajovuzkor xatti-harakatlar bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun juda muhimdir.

Jismoniy faollik va rivojlanishning ahamiyati: harakatsiz xatti-harakatlar va ekran vaqti keng tarqalgan davrda jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirish va muvozanatli turmush tarzini targ'ib qilish juda muhimdir. Harakatli o'yinlar talaba qizlarning jismoniy rivojlanishiga qanday hissa qo'shishi mumkinligini tushunish, boshqa jismoniy mashqlar bilan bir qatorda, ularning umumiy salomatligi va farovonligini oshirish strategiyasini yaratishga yordam beradi.

Talaba qizlarning yaxlit rivojlanishi: jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirish talaba qizlarning umumiy o'sishi va har tomonlama rivojlanishining ajralmas qismidir. Harakatli o'yinlarning jismoniy qobiliyatlariga ta'sirini tushunib, o'qituvchilar va ota-onalar o'yin va boshqa jismoniy mashqlar o'rtasidagi tegishli muvozanat to'g'risida qaror qabul qilishlari mumkin.

Mas'uliyatli o'yin amaliyoti: mas'uliyatli o'yin amaliyotini targ'ib qilish talaba qizlarning farovonligini ta'minlash uchun juda muhimdir. Harakatli o'yinlarning axloqini va ularning jismoniy qobiliyatlarga ta'sirini o'rganib, ota-onalar, o'qituvchilar va o'yin ishlab chiquvchilariga talaba qizlar uchun xavfsiz va boyituvchi o'yin muhitini yaratishda ko'rsatma berish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, harakatli o'yinlarning axloqi va ularning talaba qizlarning jismoniy qobiliyatlariga ta'siri mavzusi hozirgi kunda harakatli o'yinlarning tobora ommalashib borishi, o'yinlarda gender inklyuzivligi zarurligi, zo'ravonlik va tajovuzdan xavotirlar, jismoniy faollik va rivojlanishning ahamiyati va boshqalar tufayli muhim ahamiyatga ega. mas'ul o'yin amaliyoti yordam. Ushbu jihatlarni hal qilish orqali biz sog'lom o'yin muhitini rivojlantirishimiz va talaba qizlarning yaxlit rivojlanishini qo'llab-quvvatlashimiz mumkin.

Mas'uliyatli o'yin va jismoniy mashg'ulotlar o'rtasida muvozanatni saqlash muhim ahamiyatga ega. Harakatli o'yinlarni jismoniy rivojlanish vositasi sifatida ishlatish mumkin, ammo ularga ehtiyotkorlik, moderatsiya va yaxlit farovonlikka e'tibor qaratish juda muhimdir. Shunday qilib, biz harakat o'yinlari axloq harakat va mas'uliyatli va axloqiy tarzda talaba qizlar jismoniy qobiliyatini tarbiyalashda esa ularning salohiyati foyda foydalanishingiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

Anderson, C. A., & Dill, K. E. (2000). Video games and aggressive thoughts, feelings, and behavior in the laboratory and in life. *Journal of personality and social psychology*, 78(4), 772-790.

Granic, I., Lobel, A., & Engels, R. C. (2014). The benefits of playing video games. *American Psychologist*, 69(1), 66-78.

Ferguson, C. J., & Olson, C. K. (2013). Video game violence use among «vulnerable» populations: The impact of violent games on delinquency and bullying among children with clinically elevated depression or attention deficit symptoms. *Journal of Youth and Adolescence*, 42(1), 109-122.

Gentile, D. A., & Anderson, C. A. (2003). Violent video games: The newest media violence hazard. In D. A. Gentile (Ed.), *Media violence and children* (pp. 131-152). Praeger Publishers.

КОМПЬЮТЕРНОЕ ОБУЧЕНИЕ В СИСТЕМЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Эргашев Жамшид Бахтиёрович

PhD, доцент кафедры «Методика преподавания математики» Джиззакского государственного педагогического университета, Узбекистан

Аннотация. В мире особое внимание уделяется широкому использованию педагогических подходов, основанных на информационных и коммуникационных технологиях, в процессах повышения качества образования и поддержки образования студентов. Популяризация таких технологий, как сетевые, мобильные, облачные, smart, онлайн-образовательные платформы и системы управления образованием в эффективной организации образовательных процессов, в результате чего расширяются возможности выбора информационных ресурсов по учебным предметам, еще больше увеличивает спрос на преподавание предметов информационных технологий. В данной статье рассуждается этот вопрос.

Ключевые слова: обучение информатике, компьютерное образование, информационно-коммуникационные технологии, методология.

ЎРТА УМУМТАЪЛИМ МАКТАБИДА КОМПЬУТЕР ТАЪЛИМИ

Эргашев Жамшид Бахтиёрович

PhD, Математика ўқитиши методикаси кафедраси доценти, Жиззах давлат педагогика университети, Ўзбекистон

Аннотация. Жаҳонда таълим сифатини ошириш, ўқувчиларнинг таълим олишларини қўллаб-қувватлаш жараёнларида ахборот-коммуникация технологияларига асосланган педагогик ёндашувлардан кенг фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Таълим жараёнлари самарали таълим қилишда тармоқ, мобиль, булутли, smart каби технологиялар, онлайн таълим платформалари ҳамда таълимни бошқариш тизимларининг оммалашуви, натижада таълим субъектлари учун ахборот ресурсларини танлаш имкониятларининг ортиб бориши ахборот технологияларига оид фанларни ўқитишга бўлган талабни янада кучайтирмоқда. Мазкур мақолада айнан шу хусусида сўз юритилган.

Калит сўзлар: информатика ўқитиши, компьютерли таълим, ахборот-коммуникация технологиялари, методика.

COMPUTER TEACHING IN THE GENERAL EDUCATIONAL SCHOOL SYSTEM

Ergashev Jamshid Bakhtiyorovich

Associate Professor, PhD, Department of «Methodology of math teaching», Djizzakh State Pedagogical University, Uzbekistan

Abstract. In the world, special attention is paid to the widespread use of pedagogical approaches based on information and communication technologies in the processes of improving the quality of education and supporting students' education. The popularization of technologies such as network, mobile, cloud, smart, online educational platforms and education management systems in the effective organization of educational processes, as a result of which the choice of information resources on academic subjects is expanding, further increases the demand for teaching information technology subjects. This article discusses this issue.

Keywords: teaching informatics, computer education, information and communication technologies, methodology.

Введение. Наряду с созданием и развитием информационных и коммуникационных технологий в странах, лидирующих в мире по индексу развития ИКТ, научные исследования были направлены на совершенствование содержания информатики и информационных технологий, методов и средств обучения, подготовку специалистов в данной области. механизмы развития профессиональных компетенций. Значительна доля учебы. Возможности информационных технологий по обеспечению активного обмена информацией в педагогическом процессе объясняются тем, что они занимают основное место в предмете данного исследования и их положительным влиянием на обеспечение эффективности организационно-педагогических этапов обучения.

Реформы, проводимые в нашей стране в части совершенствования системы непрерывно-

го образования, повышения уровня качественных образовательных услуг, укрепления материально-технической базы образовательных учреждений, развития информационно-коммуникационных технологий, ускорения обучения с использованием передовых педагогических и современных информационных технологий в учебных процессах, информатизация и информатизация учебного процесса на основе компьютерных сетей создает возможность развивать обеспечение. Сегодня возникает необходимость расширения использования методов на основе сетевых технологий в обучении информатике и информационным технологиям в учреждениях общего среднего и среднего специального профессионального образования.

Материалы и методы. Научно-исследовательские работы по преподаванию информатики и информационных технологий и совершенствованию его методической системы, эффективному использованию информационно-коммуникационных технологий проводились многими учеными. В частности, ученые нашей республики А.А.Абдукодилов, М.Арипов, У.Бегимкулов, М.Х.Лутфиллаев, Ф.М.Зокирова, Н.И.Тайлоков, А.Ғ.Ҳайитов, У.Ю.Юлдашев, Р.Р.Боқиев исследовали вопросы концепции и теории компьютеризации, использованию компьютерных и информационных технологий в учебном процессе. Работы зарубежных ученых и ученых СНГ А.П.Ершова, Я.А.Ваграменко, Б.С.Гершунского, В.А.Красильниковой, И.В.Роберта заслуживают особого внимания [3].

Педагогические аспекты разработки методической системы обучения информатике в общеобразовательных школах, средних специальных, профессиональных и высших учебных заведениях, современные формы и средства, разработка и использование дидактических средств в повышении качества преподавания исследовались в работах ученых из стран СНГ и зарубежных ученых, таких как Н.И.Пак, А.А.Кузнецов, В.В.Малев, В.М.Монахов, М.П.Лапчик, S.Noor-Ul-Amin, R.B.Kozma [2].

В научных трудах таких ученых, как Ю.К.Бабанский, В.П.Беспалько, М.Очилов, М.Н.Скаткин, О.К.Тихомиров, особое внимание уделяется педагогическим технологиям и их научным основам, нравственной компетентности в воспитании подрастающего поколения на основе педагогических технологий и проблемы развития содержания умений, проектирования образовательного процесса, методов обучения, программированного обучения и инновационной педагогики освещены в этих работах с научной точки зрения [4].

О дидактических возможностях использования компьютерно-телекоммуникационных систем и сетевых технологий в учебном процессе и методике обучения на основе «Интернет-образования» проводили исследования У.Ш.Бегимкулов, Н.И.Тайлоков, М.Р.Файзиева, О.И.Ляш, Л.А.Пескова, С.А.Сушков, A.Berglund, D.Geladze, Haiqing Hu, Hui Chen, Michael H. Long, M.Sugata, K.Whattananarong [5], N.Rustamova [90].

Создание курсов в системе Moodle и работа с их элементами, создание информационно-методического проекта в области «Информатика», контроль знаний студентов Каршиев А.Б., Ахмадалиев Ж., Андреев А.В., Анисимов А.М., Ковер А.В. Белозубов, Гаевская Е.Г., Лубенцов Д.С., Мошкина Ю.В. [6]. Абдугадилов А.А., Бегимкулов У.Ш., Рахмонкулова С.И., Тоштемиров Д., Аскарлов А.Д., Ибраймов А.С. от ученых нашей страны за развитие дистанционного образования, Андреев А.А. от ученых СНГ, Власенко А.А., Ю.Л. Дерайне, Р. М. Колбин, В. И. Солдаткин, Н. В. Никуличева, В. И. Снегурова, И. А. Тавген, С. А. Щенников и другие ученые исследовали в методических работах [8].

По материалам научных источников компьютерное образование появилось в конце 50-х - начале 60-х годов 20 века. В этой связи следует особо отметить научные исследования американских исследователей Б. Скиннера («Наука обучения и искусство преподавания») и Н. Краудера [7].

Активное использование компьютерного образования в системе образования относится к 1981 г. в Англии, 1982 г. во Франции, 1983-1984 гг. в России, 1985 г. в нашей стране. Именно с этого года в школах нашей республики начал преподаваться предмет «Основы информатики и вычислительной техники (ИВТ)», а с 1986 года курс «Методика преподавания информатики» стал преподаваться в высших учебных заведениях на основе учебной программы. До сих пор в качестве методического пособия для учителей информатики средних общеобразовательных школ используются учебные пособия и учебники А. И. Бочкина и М. П. Лапчика [2].

Содержание и методика преподавания предмета «ИГТА» на основе компьютерно-программного обучения разработана академиком А.П. Ершовым (1987 г., на основе алгоритмизации). По мнению А. П. Ершова, во второй половине 1970-х годов в литературе стал употребляться термин «информатика», и этот термин вошел в русский язык «как наука, изучающая процесс обработки и передачи информации». В 1987 г. академик А.П. Ершов выступил с идеей

разработки первой компьютерной концепции обучения [1].

В одной из лекций «Информатика и образование» на II Международном конгрессе ЮНЕСКО наука «Информатика» была структурно разделена на четыре структуры и схемы, такие как теория информатики, медиа, информационные технологии и социальная информатика [7].

В образовательном процессе основными являются содержание, метод, форма и средства обучения. Образовательное содержание – приобретаемые знания, навыки и компетенции: отражены в государственном образовательном стандарте, учебных планах, учебных программах, учебниках и методических пособиях. Метод обучения в основном делится на три типа: устный, наглядный и практический. По количеству обучающихся формы обучения делятся на индивидуальные занятия, группы, коллективные занятия, занятия в классе, внеклассные, а по отведенному времени - на дополнительные занятия, кружки и т. д. Учебные средства в основном делятся на три типа: печатные, технические и реальные виды.

В текстовую форму печатных учебных материалов мы можем включать учебные программы, специальную литературу (учебник), раздаточный материал, контрольные работы, контрольные листы, а в наглядные материалы - фотографии, рисунки, схемы, схемы и графики, плакаты. К аудиовизуальным средствам технического образования относятся видеофильмы, компакт-диски, аудиокассеты, гипермедийные элементы Интернета, доски, видеопроекторы, видеопроекторы, компьютеры, магнитофоны; К модельным средствам реальных учебных средств можно отнести специальное учебное оборудование, модели, макеты, реальные машины и механизмы, оборудование, инструменты, полуфабрикаты и готовые изделия [9].

Заключение

Если говорить о компьютерах из описанных выше средств, то компьютер признается очень удобным средством, которое хранит информацию, обрабатывает ее и доносит до учащихся в различных формах и методах.

Литературы:

- Архив академика А.П.Ершова, <http://www.ershov.ras.ru/archive> [Электронный ресурс].
- Лапчик М.П., Семакин И.Г., Хеннер У.К. Методика преподавания информатики. Учебное пособие. – М.: Академия, 2006. - 624 с
- Абдукодилов А.А., Каримов Қ.М., Юлдошев И.А. Аниқ фанларни ўқитишда кейс технологияларидан фойдаланиш услубиёти. Ўқув-услубий қўлланма. – Т.: Fan va texnologiya, 2015. – 184 б.
- Бабанский Ю.К. Хозирги замон умумий таълим мактабида ўқитиш методлари. – Т.: Ўқитувчи, 1990. - 230 б.
- Berglund A. What is good teaching of computer networks? Anders Berglund, Uppsala University, Dept of Information Technology, P. O. Box 337, SE - 751 05 Uppsala, Sweden
- Андреев А.А. Дидактические основы дистанционного обучения в высших учебных заведениях: Дисс. ... канд. пед. наук. – М.: 1999. - 289 с
- Ундозерова А. Н. Развитие идей компьютерного обучения в отечественной педагогике второй половины XX–начала XXI века: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Архангельск.: 2007. - 24 с
- Снегурова В.И. Методическая система дистанционного обучения математике учащихся общеобразовательных школ: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Санкт-Петербург.: Рос. гос. пед. ун-т. 2010. - 24 с.
- Rustamova, N. R. (2019). Technology for the development of media culture of students of general secondary education (on the example of grades 7-9) (Doctoral dissertation, Doctoral dissertation, dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in pedagogical sciences.- Tashkent, 2019.-42 p).

FIZIKA O'QITUVCHISINING IJTIMOY-KOMPITENSIYASINI RIVOJLANTIRISH IJTIMOIY TA'LIM JARAYONI SIFATIDA

Fayziyeva Gulchiroy Hikmatovna
Osiyo xalqaro universiteti magistri, Buxoro shahri

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak fizika o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasini sifat jihatidan yangi ta'lim turi sifatida shakllantirishni hisobga olgan holda, fizika fani doirasida tayyorgarlikning sifatijihatidan yangicha xususiyatlarini aniqlashning metodik yo'llari keltirilgan

Kalit so'zlar: fizika, ijodiy tafakkur, kompetensiya, nostandart vaziyat, fizika o'quv eksperimenti.

Rivojlanayotgan zamonaviy jamiyat, uning ehtiyojlari va ilmiy bilimlarning doimiy rivojlanib, o'zgarishi umumiy ta'lim strategiyasining o'zgartirish zaruriyatiga olib keladi. Tez yangilanib borayotgan texnologiyalar mehnat bozorida harakatchan, faol, ijodiy fikrlashga qodir, o'z bilimini doimiy ravishda to'ldirib boruvchi yangi avlod mutaxassislarini tayyorlashni taqozo etmoqda. Zamonaviy jamiyatning voqeliklari yosh mutaxassisdan: harakatchanlik, tez o'zgaruvchan muhitda harakat qilishga tayyorlik, ijodkorlik kabi fazilatlariga ega bo'lishni talab qiladi. Ushbu sharoitlarda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish mohiyatini yangicha tushunish zarurati paydo bo'ladi. Shu jumladan bo'lajak fizika o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasini sifat jihatidan yangi ta'lim turi sifatida shakllantirishni hisobga olgan holda, fizika fani doirasida tayyorgarlikning sifat jihatidan yangicha xususiyatlarini aniqlash lozimdir. Shu bilan birga, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida kompetensiyaga asoslangan yondashuvni joriy etish maxsus fanlar bo'yicha tayyorgarlik mazmuni va jarayoniga jiddiy tuzatishlar kiritishni talab qiladi.

Fizika o'qituvchisida ijtimoiy kompetentsiyani rivojlantirish ijtimoiy ta'limning hal qiluvchi jihati hisoblanadi, chunki u o'quvchilar, hamkasblar, ota-onalar va keng ta'lim hamjamiyatlari bilan samarali o'zaro munosabatda bo'lish imkonini beradi. Ijtimoiy kompetentsiya fan bilimlari va o'qitish ko'nikmalaridan tashqariga chiqadi; bu o'qituvchining boshqalarni tushunish, muloqot qilish, hamdardlik bildirish va boshqalar bilan hurmat va konstruktiv hamkorlik qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy kompetentsiyaning rivojlanishini ijtimoiy ta'lim jarayoni sifatida qanday ko'rish mumkin:

O'z-o'zini anglash va mulohaza yuritish: jarayon o'z-o'zini anglashdan boshlanadi. O'qituvchilar o'zlarining qadriyatlari, e'tiqodlari, munosabati va xatti-harakatlari haqida o'ylashlari kerak. Ushbu introspektsiya ularga o'zlarining kuchli tomonlarini va ijtimoiy o'zaro munosabatlar nuqtai nazaridan yaxshilash sohalarini tushunishga yordam beradi.

Samarali muloqot: Ijtimoiy kompetentsiya aniq va samarali muloqotni o'z ichiga oladi. O'qituvchilar murakkab fizika tushunchalarini o'quvchilarga tushunarli qilib etkazish qobiliyatini rivojlantirishlari kerak. Bundan tashqari, ular faol tinglashlari va o'quvchilarning savollari, tashvishlari va g'oyalariga hamdardlik bilan javob berishlari kerak.

Empatiya va tushunish: Ijtimoiy kompetensiyaga ega o'qituvchilar o'z talabalariga hamdard bo'lishlari mumkin. Ular talabalarining sinfga olib keladigan turli xil kelib chiqishi, o'rganish uslublari va qiyinchiliklarini tan oladilar. Ushbu tushuncha qo'llab-quvvatlovchi va inklyuziv ta'lim muhitini yaratishga yordam beradi.

Sinfni boshqarish: Sinfni boshqarish ijtimoiy mahoratdir. Ijtimoiy jihatdan barkamol o'qituvchi aniq umidlarni o'rnatishi, ijobiy muhitni saqlashi va nizolarni samarali hal qilishi mumkin. Bu talabalarining ijtimoiy va akademik rivojlanishi uchun qulay o'quv muhitiga hissa qo'shadi.

Hamkorlik: Ijtimoiy jihatdan vakolatli o'qituvchilar hamkasblari, ota-onalari va boshqa manfaatdor tomonlar bilan hamkorlik qiladilar. Ular jamoaning bir qismi sifatida ishlashlari, fikr almashishlari va o'qitish amaliyotini yaxshilaydigan professional munozaralarda qatnashishlari mumkin.

Madaniy sezgirlik: tobora xilma-xil bo'lib borayotgan dunyoda ijtimoiy kompetentsiya madaniy jihatdan sezgirlikni o'z ichiga oladi. O'qituvchilar inklyuziv sinfni yaratish uchun turli madaniy me'yorlar, an'analar va istiqbollarni tushunishlari va hurmat qilishlari kerak.

Moslashuvchanlik: Ijtimoiy jihatdan malakali o'qituvchilar moslashuvchan. Ular o'z o'quvchilarining ehtiyojlari va mavjud vaziyatdan kelib chiqqan holda o'zlarining ta'lim usullari va muloqot uslublari o'zgartirishlari mumkin.

Mojarolarni hal qilish: nizolar har qanday ta'lim muhitida paydo bo'lishi mumkin. Ijtimoiy jihatdan barkamol o'qituvchilar nizolar va kelishmovchiliklarni konstruktiv tarzda hal qilishlari mumkin, o'z talabalarini uchun mojarolarni hal qilishning samarali strategiyalarini modellashtirishlari mumkin.

Kasbiy o'sish: O'qituvchilar uchun ijtimoiy ta'lim doimiy jarayondir. Kasbiy rivojlanish bilan

shug'ullanish, seminarlarda qatnashish va tengdoshlaridan fikr-mulohazalarni izlash o'qituvchilarga o'zlarining ijtimoiy vakolatlarini doimiy ravishda oshirishga yordam beradi.

O'rnak olish: O'qituvchilar o'z talabalari uchun namunadir. Ijtimoiy jihatdan barkamol o'qituvchi o'z o'quvchilari o'zlashtirishlarini istagan qadriyatlar va xatti-harakatlarni namoyish etadi va ularning har tomonlama rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Ijtimoiy kompetentsiyani rivojlantirishni o'qituvchilarni tayyorlash va kasbiy rivojlanish dasturlariga kiritish o'qituvchilarni sinf va ta'lim hamjamiyatining murakkabliklarida harakat qilish uchun tayyorlashda muhim rol o'ynashi mumkin. Ijtimoiy ta'limning muhimligini tan olish va ijtimoiy kompetentsiyani rivojlantirish orqali o'qituvchilar o'z o'quvchilarining hayotiga faqat ilmiy yutuqlardan tashqari doimiy ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Fizika ta'limi yonalishidagi bakalavr - bu kelgusida o'z kasbini to'liq egallagan, doimiy o'sib borishga yo'naltirilgan mutaxassis bo'lib, uning kasbiy kompetensiyalarining asosi esa fizika bo'yicha fundamental bilimlar, fizik eksperimentni tashkil etishga layoqat bo'lishi kerak. Fizika ta'limi yo'nalishidagi bakalavriat bitiruvchisi o'zi tanlagan ta'lim yo'nalishiga muvofiq maxsus kompetensiyalarni egallashi kerak, bular esa boshqalar qatori fizika fanini chuqur egallashga doir bilimlarni hamda ilmiy-metodik kompetensiyalarni ham o'z ichiga oladi. Xususan, o'ziga xos ta'lim, rivojlantiruvchi va tarbiyaviy funksiyalari bilan birgalikga aynan fizika fani asosida o'quv jarayonini amalga oshirishga tayyorlanayotgan bakalavrlar fizikaning fan sifatidagi konseptual-nazariy asoslarini, uning fan sifatidagi o'rnini juda yahshi bilishlari shart. Undan keyingi darajada o'quv rejadagi boshqa o'quv fanlari va qadriyatlarning umumiy sistemasini o'zlashtirib olishlari kerak. Yangi o'quv dasturlariga muvofiq talabalarda:

- > fizika asoslarini efilga uzatishga tayyor bo'lish;
- > maxsus axborot-kommunikatsiyani oquv jarayonida qo'llash malaka va ko'nikmalariga ega bo'lishi;
- > fizika bo'yicha o'quv-uslubiy majmualarni baholash va tanlash;
- > o'quv jarayonini turli xil ta'lim texnologiyalari bilan loyihalash kabi ko'nikmalarini shakllantirish zarur bo'ladi.

Xususan, ta'limning rivojlantiruvchi va tarbiyaviy o'ziga xos funksiyalarini fizika fani bilan mujassamlashtirib o'quv jarayonini amalga oshirishga tayyorlanayotgan bakalavr fizikaning fan sifatidagi konseptual-nazariy asoslarini, uning fan sifatidagi o'rnini mukammal bilishi shart deb hisoblaymiz. Agar bo'lajak fizika o'qituvchilari zamonaviy fizikaning fundamental asoslari haqida aniq tasavvurga ega bo'lsalar, bu ularga har qanday vaziyatda turli xil ta'lim muammolarini yechish imkonini beradi.

Umumiy fizika fanidan, shu jumladan oliy kasbiy ta'limning pedagogik mutaxassisliklari bo'yicha o'quv-metodik adabiyotlarni tahlil qilish (A.V.Astaxov, V.Akosta, A.Beizer, L.A.Gribov, E.M.Gershenzon, A.N.Mansurov, G.A.Zisman, va O.M.Todes, J.Orier, K.A.Putilov, I.V.Savelyev, S.E.Frish va A.V.Timoreva, B.M.Yavorskiy, A.A.Detlaf va boshqalar), mavjud o'quv qo'llanmalarda fizika o'qituvchisining kasbiy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinmaganligini ko'rsatadi.

Kompetentsiya deganda mutaxassisning bilim, kasbiy va hayotiy tajribasi, qadriyatlari va moyilliklaridan foydalangan holda kasbiy faoliyatning real vaziyatlarida yuzaga keladigan kasbiy muammolar va vazifalarni hal qilish qobiliyati bilan tavsiflangan kasbiy tayyorgarlik darajasining ajralmas xususiyati tushuniladi. O'zbekistonlik metodist olimlardan N.A.Muslimov, Sh.Sharipov, M.Qurbonov, E.Imamov, X.Maxmudova J.Osarovlarning, shuningdek rossiyalik olimlardan V.I. Baidenko, I.A.Zimnyaya, N.M. Zolotareva, A.M. Korotkoe, V.V. Laptev, O.E. Lebedev, N.S. Puryшева, E.I. Saxarchuk va boshqalarning ilmiy izlanishlarida bunga to'xtalib o'tilgan.

Pedagogika oliy o'quv yurtlarida fizikani o'qitish jarayonida bo'lajak fizika o'qituvchilarining ijodiy kompetentsiyani shakllantirish modelini ko'rib chiqaylik. Ushbu modelni ishlab chiqishda modelning o'zigaxosligi, soddaligi va mosligi tamoyillariga rioya qildik.

Modelning o'ziga xoslik tamoyili yaratilgan model, bizning holatimizda bu maktab o'quvchilari, va u faoliyat ko'rsatadigan ta'lim muhiti o'rtasida etarli darajada muvofiqlikni ta'minlaydi, ya'ni fizikani o'qitish jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning ijodiy kompetentsiyasini shakllantirishni o'z ichiga oladi.

Modelning soddalik tamoyiliga modelashtirilgan ob'ektning, bizning holatimizda o'quvchilarning eng muhim psixologik xususiyatlarini tanlash orqali erishiladi, bu model bilan ishlashda va boshqa tadqiqotchilar tomonidan tushunish qulayligini ta'minlaydi. Modelning moslik tamoyili - uning yordamida belgilangan maqsadlarga erishish qobiliyatini anglatadi, modelning uni qurish maqsadiga muvofiqligini ta'minlaydi.

Bo'lajak fizika o'qituvchilarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish modeli haqida gapirish uchun ushbu modelning ta'lim hujjatlarida ko'rsatilgan ijtimoiy buyurtmaga muvofiqligini asoslash, o'ziga xos xususiyatlarni tavsiflash kerak. Ijodiy kompetentsiyani shakllantirish bosqichlari, shuningdek, ushbu modelni turli xil o'quv profillarida amalga oshirish imkoniyati izlandi va bir nqanch talablar ro'yxati modelimizni bir qator tamoyillari bilan to'ldirildi, bular: me'yoriylik, izchillik.

Modelning normativlik tamoyili - o'rganilayotgan jarayonni O'zbekiston Respublikasi OTV tomonidan qabul qilingan bir qancha me'yoriy hujjatlar asosida modellashtirishni nazarda tutadi.

Fizik bilimlarni majburiy o'zlashtirish ta'lim yo'nalishlari standartlari bilan ta'minlanadi: zamonaviy axborot makonida yo'naltirish uchun tabiiy va matematik bilimlardan foydalanish qobiliyati. Ya'ni, bo'lajak o'qituvchilarning ijodiy kompetentsiyasini shakllantirish barcha o'quv profilidagi talabalarga fizikani o'qitishda mumkin.

Modelning izchillik tamoyili - bo'lajak o'qituvchining ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishning bosqichma-bosqich modeli, oldingisining mantiqiy davomi sifatida olib boorish muhimligini ta'minlaydi.

Bo'lajak fizika o'qituvchisining asosiy ijodiy kompetensiyalaridan biri uning o'quv jarayonida fizikadan o'quv eksperimentini tashkil etish bo'yicha faoliyati bilan bog'liq. Maktab fizika eksperimentini tashkil qilish va o'tkazish o'qituvchidan fizika fanidan chuqur bilimni, tabiat qonunlarini to'g'ri talqin qilishni talab etadi. Bu esa maktab o'quvchilarining tafakkurini rivojlantirish, amaliy ko'nikmalarni paydo qilish va ularda olamning fizik manzarasini shakllantirish vositasidir.

Fizikadan o'quv eksperimenti (FO'E) imkoniyatlaridan foydalanishning turli jihatlari turli vaqtlarda ko'pchilik tomonidan tadqiqot mavzusi bo'lgan. O'zbekistonlik metodist olimlardan B.Mirzaxmedov, Yu.Po'latov, K.Tursunmetov, M.Qurbonov, G.Yunusova, X.Maxmudova, B.Nurillaev va boshq, hamda rossiyalik taniqli pedagog olimlardan L.I. Antsiferova, V.V. Mayer, I.V. Klevetskiy, G.G. Nikiforov, V.F.Shilov va boshqalar bu muammo ustida ishlaganlar. Turli xil tadqiqotlar fizikadan o'quv eksperimenti yordamida zamonaviy ta'lim maqsadlariga erishish mumkinligini ishonchli isbotlaydi: Rivojlanish o'quvchilarning aql -zakovati haqida A. V. Usova, T. N. Shamalo, shakllantirish maktab o'quvchilarining ijodkorligini shakllantirish to'g'risida A.Razumovskiy, zamonaviy ilmiy bilimlar keng dunyoqarashi shakllantirishi haqida N.V. Sharonova va boshqalar ilmiy adabiyotlar yaratishgan. Biroq, bo'lajak fizika o'qituvchisini hozirgi zamon sharoitida to'liq miqyosdagi texnologik salohiyatini ro'yobga chiqarishga tayyorlash bilan bog'liq jihati yetarlicha o'rganilmagan. Fizikadan o'quv eksperimentining texnik bazasini uzluksiz rivojlantirilish va uni zamonaviy texnik vositalar bilan to'ldirishlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'quv asdboblarida keng qo'llanilishi bo'lajak fizika o'qituvchisining kasbiy tayyorgarlik tizimini yanada boyitish zarurligini ko'rsatmoqda. Doimiy o'zgaruvchan sharoitlarda ishlash uchun bo'lajak mutaxassislar FO'Eni chuqur o'zlashtirishi, samarali harakat qilish ko'nikmasini egallashi, darsda vaqtdan to'g'ri foydalanish malakasini orttirishi talab etiladi.

Zamonaviy maktablarning dinamik o'zgaruvchan va qarama-qarshi sharoitlarida fizikadan o'quv eksperimentini to'g'ri tashkil etish uchun bo'lajak o'qituvchi o'zining bor qobiliyatlarini ishga solishi va kompetentligini ko'rsatishi lozim bo'ladi. Yuqoridagilarni nazarda tutgan holda, quyidagilarni to'g'ri deb hisoblaymiz, ya'ni: bo'lajak fizika o'qituvchilarining darslarda fizikadan o'quv eksperimentidan foydalanish sohasidagi kompetentsiyasini shakllantirish samarali bo'ladi, hamda:- bo'lajak fizika o'qituvchilarining fizikadan o'quv eksperimentini tashkil etish va o'tkazish sohasidagi kompetentsiyasi tarkibiy qismlari sifatida asosiy xususiyatlarni ajratib ko'rsatish;

- bo'lajak fizika o'qituvchisining bo'lajak kasbiy faoliyatida fizikadan o'quv eksperimentini tashkil etishdagi uchraydigan asosiy qiyinchiliklarni ajratib ko'rsatish, ularni bartaraf etish yo'llarini o'rganish.

Shuni h bilan birgalikda, fizikadan o'quv eksperimentini o'tkazishda:

-fizikadan namoyishli darsga tayyorgarlik jarayonida ayrim kamchiliklarga duch kelinishi mumkin bo'lgan sharoitlarni suniy yuzaga keltirib, noaniq vaziyatlarni yaratib, ulartga tezlikda yechim topishga o'rgatish metodlarini ishlab chiqish kerak deb o'ylaymiz.

Pedagogika universitetlarida bo'lajak fizika o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarlik mazmunini asos qilib loyihalash, ajratilgan soatlarga muvofiq modulli o'qitish texnologiyasini qo'llashni o'rgatish, kasbiy va ijodiy kompetensiyalarni egallab, keys va noaniq vaziyatli masala va mashqlardan foydalangan holda talabalarining o'quv faoliyatini tashkil etish yo'lga qo'yilishi zarur deb hisoblaymiz. Ushbu maqsadlarga erishish va taklif qilingan gipotezani sinab ko'rish uchun, quyidagilarni ishlab chiqdik:

1. Pedagogik, ilmiy va uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish asosida bo'lajak fizika o'qituvchisining

FO'E dan foydalanish sohasidagi kompetentsiyalari tarkibini aniqladik.

2. FO'Eni tashkil etish shartlarini tahlil qilindi va fizikadan o'quv eksperimentidan foydalanishda bo'lajak o'qituvchi faoliyati uchun sharoitlarning o'zgarib turishini belgilovchi asosiy omillar aniqlandi.

3. Fizikadan o'quv eksperimentining turlari bo'yicha sistemalashtirishni o'rgatish, talabalarni o'qitish jarayonida FO'Eni tashkil eta bilish salohiyatini o'stirish, dars jarayoniga to'liq va har tomonlama tayyorlash yollari aniqlandi.

4. Talabalarining kasbiy tayyorgarligi jarayonida FO'Eni tashkil etish sohasidagi kompetentsiyani shakllantirish metodikasini ishlab chiqildi.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati quyidagicha talqin qilinadi:

> Fizika dartslarida «FO'Eni tashkil etish sohasidagi kompetentsiya» tushunc hasi kriteriy sifatida kiritiladi.

> Bo'lajak fizika o'qituvchisi tomonidan egallanishi lozim bo'lgan kompetensiyalar qatoriga «FO'Eni tashkil etish sohasidagi kompetentsiya» tushunchasi kiritiladi.

> Bo'lajak fizika o'qituvchisining duch kelishi mumkin bo'lgan turli sharoitlarda FO'Eni tashkil etish qobiliyatini rivojlantirishga erishiladi.

> Fizikadan o'quv eksperimenti turlarini sistemalashtirish taklif etiladi, ularning hisobga olinishi va ishlatilishi fizika o'qituvchisining kelajakdagi kasbiy faoliyatini to'liq modellashtirish imkonini beradi.

Maktabda fizikadan o'quv eksperimentini tashkil etish metodikasi va texnologiyasi mazmunini tahlil qilishlar natijasida bo'lajak fizika o'qituvchisining FO'Eini tashkillashtirish faoliyatining asosiy yo'nalishlari belgilandi. Ushbu yo'nalishlarga muvofiq, fizikadan o'quv eksperimentidan foydalanish sohasidagi kompetentsiya quyidagi bazaviy kompetentsiyalarning yaxlit majmui bilan ifodalanadi:

> mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik sohasidagi kompetentsiya: mehnatni muhofaza qilish bo'yicha hujjatlarga kiritilgan asosiy xavfsizlik qoidalarini bilish; o'quv jarayonini oqilona tashkil etish qobiliyati hamda FO'Eini bajarishda ushbu qoidalariga rioya qilish;

> maktab fizika xonasini kerakli asbob-uskunalar bilan jihozlash sohasidagi kompetentsiya sirasiga fizikadan tajriba asbob-uskunalarini bilish va undan foydalanish qobiliyati; qurilmalar va yangi ishlanmalar haqida ma'lumot olish uchun mavjud vositalar, mavjud uskunalar yordamida FO'Eni amalga oshirish;

> bo'lajak fizika o'qituvchisining fizikaning barch bo'limlariga doir o'quv eksperimentini bilish kompetentsiyasiga, eksperimentning ahamiyatini anglash, o'quv jarayonida tajribaini loyihalash va qo'llash qobiliyati kiritiladi;

Yuqorida keltirilgan kompetensiyalarning har biri bo'lajak o'qituvchisining bazaviy kompetensiyalarga mos keladi. Ta'lim dasturlarini o'zlashtirish natijalariga qo'yiladigan talablarni belgilaydigan o'qituvchi hisoblanagi. Shuning uchun FO'Edan foydalanish sohasidagi kompetentsiyani shakllantirish nafaqat shaxsiy maqsadlarga erishishga qaratilgan bo'lishi kerak, balki fizika o'qituvchisini tayyorlashning barcha yo'naltirilgan maqsadlariga mos va xos bo'lmog'i kerak.

REFERENCES

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston
2. davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent, «O'zbekiston» NMIU, 2017. 56 b.maxorat. -T.: Cho'lpon, 2005.
3. Mirzaxmedov B.M., Djo'rayev M., G'ofurov N., Sagatova G va boshqalar «Fizika o'qitish metodikasi» 1-qism Toshkent-2018.
4. Павлова М. С. Система организации фронтальных лабораторных работ: материалы XV Всероссийской науч.-практ. конф.-г.Глазов: ГГПИ, 2010.
5. Коломин В.И. Система обеспечения фундаментальных знаний по курсу общей физики.г.Астрахань: Изд.дом«Астраханский университет», 2016.
6. Егорова И.С. Креативно-ориентированные задание как средство обучения математике будущих бакалавров педагогического образования, направленного на формирование у них креативной компетентности: Красноярск, 2016 г.
7. Новиков, А.М. Методология / А.М. Новиков, Д.А. Новиков. - М.: СИНТЕГ, 2017.
8. Guilford J.P. Intellectual Factors in Productive Thinking // Exploration in Creativity.N.Y., 1997. 96 p.

TA'LIM KLASTERI SHAROITIDA TA'LIM JARAYONINI RAQAMLI TEKNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL QILISH VA RIVOJLANTIRISH

Fayzullayeva Madina Abdumo'min qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Pedagogika fakulteti "Ta'lim muassasalari boshqaruvi"
yo'nalishi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kunda ta'lim jarayonini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilish va rivojlantirish uchun Toshkent shahar, Yangiyo'lyot tumani, 304-maktab va International center MCHJda ma'lum muddat davomida olib borilgan tadqiqotimiz natijasi bilan tanishishingiz mumkin. Shuningdek, maqolada ta'lim jarayonida texnologiyalarni qo'llashda to'siq bo'ladigan omillar haqida ham yoritib berilgan. Tajriba xulosasi sifatida shuni aytishimiz mumkinki, dars jarayonida raqamli texnologiyalarni nafaqat yuqori sinf o'quvchilari va talabalarda, qolaversa, kichik yoshdagi o'quvchilar uchun qo'llash ta'lim olish jarayonini sezilarli darajada yaxshilash mumkinligini o'z natijasida ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: Raqamli texnologiyalari, video darslar, interaktiv ta'lim dasturlari, onlayn ta'lim platformalari, virtual ta'lim, o'quv-tahlil tizimlari, ta'lim klasteri.

ОРГАНИЗАЦИЯ И РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УСЛОВИЯХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО КЛАСТЕРА

Файзуллаева Мадина Абдумуниновна

магистрант факультета педагогики Чирчикского государственного педагогического
университета

Аннотация: В этой статье вы можете получить более подробную информацию о результатах нашего исследования, проведенного за определенный период времени в городе Ташкенте, Янгийо'льском районе, школе № 304 и Международном центре по организации и развитию образовательного процесса на основе цифровых технологий. Также в статье освещаются факторы, препятствующие использованию технологий в образовательном процессе. В качестве вывода эксперимента можно сказать, что использование цифровых технологий в ходе урока не только для старшеклассников и студентов, но и для младших школьников показало, что можно значительно улучшить учебный процесс.

Ключевые слова: цифровые технологии, видеоуроки, интерактивные образовательные программы, образовательные онлайн-платформы, виртуальное образование, системы образовательного анализа, образовательный кластер.

ORGANIZATION AND DEVELOPMENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS ON THE BASIS OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN EDUCATIONAL CLUSTER CONDITIONS

Fayzullaeva Madina Abdumumin kizi

master's student in the Pedagogy faculty of Chirchik State Pedagogical University

Annotation: In this article, you can get more information about the results of our research carried out for a certain period of time in Tashkent city, Yangiyo'lyot district, school № 304 and International center to organize and develop the educational process on the basis of digital technologies. Moreover, the article highlights on the factors that hinder the use of technologies in the educational process. As a conclusion of the experiment, we can say that the use of digital technologies in the course of the lesson not only for high school children and students, but also for younger students has shown that it is possible to improve significantly the educational process.

Keywords: Digital technologies, video lessons, interactive educational programs, online educational platforms, virtual education, educational analysis systems, educational cluster

Kirish. Raqamli texnologiyalar, ya'ni IT (Information Technology), kompyuterlar, internet, smartfonlar, planshetlar, programmalash tillari, tizimlar va boshqa o'zaro aloqador qurilmalar kabi texnik vositalar orqali ma'lumotlar yig'ilish, saqlash, tahlil qilish, o'zgartirish va tarqatish imkoniyatlarini ta'minlovchi texnologiyalar jamlanmasidir. Raqamli texnologiyalar bugungi kunda ko'plab sohalarda ishlatilmoqda, masalan, biznes, siyosat, madaniyat, ta'lim, tibbiyot va boshqa sohalarda. Raqamli texnologiyalar ta'lim sohasida ham juda keng qo'llanilmoqda, chunki ular o'rganish jarayonini osonlashtirish, o'quvchilarga tajriba yaratish, va o'quv jarayonini ko'p tizimlash imkoniyatlarini ta'minlaydi.

Mavzuning dolzarbligi. O'zbekistonda ta'lim jarayonini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilish va rivojlantirish maqsadida 2018 yilning 28 fevralida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat

Mirziyoyev tomonidan «Ta'lim sohasini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-3544-sonli Qarori qabul qilindi.

Bu qaror bilan raqamli texnologiyalar asosida ta'lim jarayonini rivojlantirish va modernizatsiyalash bo'yicha quyidagi vazifalar belgilangan:

- O'quv jarayonini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etish va bu sohada ilg'or kadrlarni tayyorlash;
- Ta'lim sohasida raqamli texnologiyalar va innovatsion usullarni rivojlantirish;
- O'quv dasturlarini raqamli formatda tashkil etish;
- Maktab o'quvchilariga xususiy kompyuter sinflarini tashkil etish;
- O'quv materiallarini raqamli formatda tayyorlash va tarqatish;
- O'quv jarayonida interaktiv usullarni joriy etish;
- O'quv jarayonini monitoring qilish va baholash tizimini rivojlantirish. [1]

Bundan tashqari, 2018 yilning 14 noyabrda «Ta'lim klasterlari rivojlanishini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4010-sonli farmon bilan ta'lim klasterlarining rivojlanishini ta'minlash chora-tadbirlari belgilangan. Bu farmon bilan, ta'lim klasterlarining rivojlanishini ta'minlash uchun, ularning faoliyatini tashkil etish, o'quv-tarbiya jarayonini rivojlantirish, talabalarning kasbiy tayyorligini oshirish, innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanishga imkon berish, yoshlarni qiziqishlarini engil qilish, ta'limning xalqaro standartlarga mos kelishini ta'minlash va ta'limda innovatsion usullarni joriy etish kabi muhim masalalar keltirilgan. [2]

Materiallar va tadqiqot metodlari. Ta'limda raqamli texnologiyalarni ishlatish uchun bir nechta yo'llar mavjud:

1. Interaktiv ta'lim dasturlari: Interaktiv ta'lim dasturlari, o'quvchilarning o'zlarining o'rganish yo'nalishlarini tanlash va ularga mos keladigan ta'lim usullarini ishlatish imkonini beradi. Bu dasturlar o'quvchilar uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni, ko'nikmalarini va ko'nikmalarni tushuntirish uchun animatsiyalar, videolar, audio va boshqa mulohazalar ishlatish huquqini beradi.

2. Raqamli darsliklar: Raqamli darsliklar o'quvchilarga ularning o'rganish jarayonida yordam berish uchun katta yordamchi bo'lib xizmat qiladi. Raqamli darsliklar o'quvchilarga ma'lumotlarni osonlashtirish va ularga mos keladigan ta'lim usullarini ishlatish imkonini beradi.

3. Onlayn ta'lim platformalari: Online ta'lim platformalari, o'quvchilarga o'zlarining o'rganish jarayonida o'zlarining ko'nikmalariga mos keladigan ta'lim usullarini ishlatish imkonini beradi. Bu platformalar o'quvchilar uchun onlayn darslar, testlar, topshiriqlar va boshqa ta'lim materiallari ko'rsatish imkonini beradi.

4. Virtual ta'lim: Virtual ta'lim o'quvchilarga o'zlarining o'rganish jarayonida o'zlarining ko'nikmalariga mos keladigan ta'lim usullarini ishlatish imkonini beradi. Virtual ta'lim o'quvchilar uchun online darslar, interaktiv topshiriqlar va boshqa ta'lim materiallarini taqdim etadi. Bu bo'yicha olib borayotgan ilmiy tadqiqotimiz natijalari bilan keyinchalik tanishtirib o'tamiz.

5. Ta'limning boshqa sohalarida raqamli texnologiyalardan foydalanish: Raqamli texnologiyalardan foydalanish ta'limning boshqa sohalarida ham keng qo'llanilmoqda, masalan, o'quvchilar o'zlarining ta'lim materiallarini yozish, o'quvchilarning o'zlarining ishlarini tuzish va o'zlarining ma'lumotlarini saqlash uchun mos keladigan dasturlarni ishlatish imkonini beradi.

Ta'lim klasteri sharoitida ta'lim jarayonini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilish va rivojlantirish uchun quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

1. Online Learning Management Systems (LMS): Bu dasturiy ta'minot o'quv dasturlarini, testlarini, vazifalarini va boshqa ta'lim materiallarini onlayn tarzda tashkil etish va tahlil qilish uchun yordam beradi. Moodle, Blackboard va Canvas kabi mashhur LMS-lar ta'lim klasteri sharoitida ham foydalanishga qulay. Bu platformalar, o'quv dasturlari, testlar, vazifalar va boshqa ta'lim materiallarini onlayn tarzda tashkil etish va tahlil qilish uchun yordam beradi. Bunday LMS (Onlayn ta'limni boshqarish tizimlari) haqida qo'shimcha ma'lumotlarga Alkarov, E., & Xurramov, B.larning "Onlayn ta'limni boshqarish tizimlarining rivojlanish tendensiyalari." (2021) mavzusidagi maqolada ega bo'lishingiz mumkin. [3.387-394 b.]

2. Video darslar: Ta'lim klasteri sharoitida o'quvchilarga onlayn darslar yoki videolar orqali ta'lim berishga imkon beradi. Bu usul o'quvchilarning o'qishini va ularga berilgan mavzuni tushuntirishni osonlashtiradi.

3. Interaktiv ta'lim: Bu metodika o'quvchilarni o'zlashtirish va o'zlashtirishga imkon beruvchi ta'lim usulidir. Bu usulda o'quvchilar o'zlarining o'ziga xos ta'lim yo'nalishlarini belgilab, o'zlarining o'zlashtirishiga mos ravishda ta'lim oladi.

4. Dastlabki ta'lim: Bu metodika, ta'lim jarayonini boshlashdan oldin o'quvchilarga ta'lim materiallarini tayyorlashda yordam beradi. Bu usul, o'quvchilarning o'zlashtirishini oshiradi va ta'lim jarayonini osonlashtiradi.[4]

5. O'quv-tahlil tizimlari: Bu tizimlar o'quvchilarning o'zlashtirish darajalarini tahlil qilish uchun yordam beradi. O'quvchilarning o'zlashtirish darajalarini tahlil qilish yordamida ta'lim jarayonini rivojlantirish va o'quvchilarning o'zlashtirishini oshirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. [5]

Bu usullar ta'lim jarayonlarini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etish va rivojlantirish uchun yordam beradi. Ta'lim klasteri sharoitida, bu usullar birlashtirilishi va ta'lim materiallarini almashinuvi yordamida o'quvchilar uchun o'zlashtirish imkonini oshiradi. Bunday usullar o'quvchi va o'qituvchilar uchun qulay va samarali bo'ladi, chunki ular ta'lim jarayonini osonlashtirish, ta'lim sifatini oshirish va ta'limning rivojlanishini kuchaytirishga yordam beradi. [6. 177-180 b.]

Bu mavzuda ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan va hozirgi kunda ham bu sohada yana ko'p tajriba olish davom etmoqda. Quyidagi ilmiy tajribalar ta'lim jarayonini telefonlar asosida tashkil qilish va rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilgan:

1) Ta'lim jarayonida mobile ilovalarni ishlatish: Bu ilmiy tadqiqotlar mobil ilovalar yordamida ta'lim jarayonini qanday yaxshiroq tashkil etish mumkinligi, o'quvchilarning qiziqishlariga mos keluvchi darslar ishlab chiqish va boshqa ko'plab muhim masalalarni ochiq qilishni o'rganishni aniqlash uchun amalga oshirildi.

2) Ta'lim jarayonida interaktiv darslar: Bu tadqiqotlarda interaktiv darslarni ishlatishning ta'lim jarayoniga qanday ta'siri bo'ladi aniqlangan. Bu usul qo'llanilganda, o'quvchilar darsni ko'rishiga ko'shib, savollarga javob berib, kasblarini namoyish etadilar.

3) Telefon orqali dars berishning samaradorligi: Bu tadqiqotlarda telefon orqali dars berishning samaradorligi tekshirildi. Telefon orqali tashqi hududlardan ta'lim olishning qanday samarador bo'lishi, qanday o'quvchilar uchun mos kelishi, dars berish usulini optimallashtirishning qanday yo'llari mavjudligi ko'rib chiqildi.

4) O'quvchilarning muhim ma'lumotlarga tez va oson kirish: Bu tadqiqotlarda o'quvchilarning muhim ma'lumotlarga tez va oson kirishning qanday amalga oshirilishi, shu jumladan, telefon orqali darslarni tinglash, elektron kutubxonalar yordamida kitoblar ko'rish va yuklashni amalga oshirish bevosita ko'rib chiqildi.

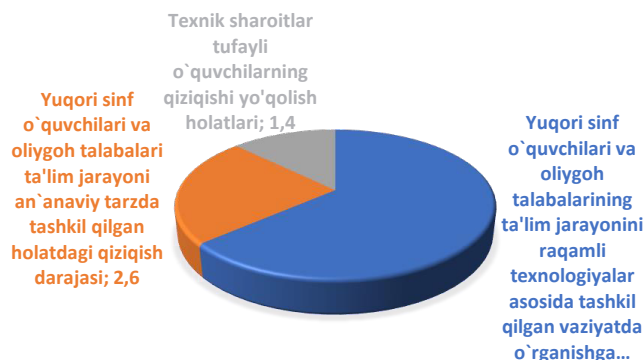
5) Ta'lim jarayonida telefonlarni ishlatishning murakkabligi: Bu tadqiqotlar ta'lim jarayonida telefonlarni ishlatishning murakkabligini aniqlashga bag'ishlangan. Telefon orqali ta'lim jarayoni tashkil etib boradigan eng murakkab masalalar aniqlangan va ularni echib chiqish usullari topildi.

Shunday qilib, ilmiy tadqiqotlar ta'lim jarayonini telefonlar asosida tashkil qilish va rivojlantirish bo'yicha katta imkoniyatlar ochadi va bu sohaga oid tajriba to'plash uchun ko'p imkoniyatlar mavjud.

Tadqiqot natijalari va tahlili. Ta'lim klasteri sharoitida ta'lim jarayonini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilish va rivojlantirishning ilmiyligi va maqsadga muvofiqligini ta'minlashda, hamda tadqiqot materiallari bilan sinov-tajribalar o'tkazish maqsadida Toshkent shahar, Yangiheyot tumani, 304-maktab va International center MCHJ amaliy yordam olindi.

Ta'lim markazlarida shu kabi bir qancha raqamli texnologiyalarni ta'lim jarayonida tadbiq qilib ko'rdik. Aynan ta'lim markazlarini tanlaganimiz sababi shundaki, umumta'lim maktablariga qaraganda ta'lim markazlarida telefon kabi har qanday texnologiyadan foydalanishingizda katta qiyinchilikka uchramadik. Biz, albatta oldindan tayyorgarlik ko'rilgan, yosh bolalar, hamda katta yoshdagi o'quvchilar uchun ham mo'ljallangan bir qancha intellektual o'yinlardan va qiziqarli metodlardan iborat dars rejasini turli xil yoshdagi o'quvchilarda ma'lum vaqt davomida tadqiqot o'tkazdik. Umuman olganda, raqamli texnologiyalarni an'anaviy dars jarayoni uchun o'quvchining yoshiga nisbatan munosibini tanlashda deyarli katta qiyinchilikka duch kelmadik. Ammo yosh bolalarni hali kompyuter, telefon, elektron doska kabi qurilmalardan etarlicha ma'lumotga ega emasligi sababli ular bilan bo'lgan dars jarayonida biroz qiyinchilikka duch keldik. Shu sababli ham yosh bolalarda raqamli texnologiyalar, xususan, telefonlar bilan bo'lgan dars jarayonini olib borishga hali biroz ertaligi ma'lum bo'ldi. Yosh bolalar bilan bo'lgan dars jarayonida boshqa texnologiyalar bilan o'tkazish maqsadga muvofiq. Ammo yuqori sinf o'quvchilari va katta yoshdagi o'quvchilar uchun raqamli texnologiyalar bilan dars olib borish yaxshi natija ko'rsatadi. Biz asosan telefon va elektron doska, shuningdek, 3D VR boxlar orqali dars olib borishga ahamiyat qaratdik. Quyidagi diagrammada biz Toshkent shaharda ta'lim klasteri sharoitida ta'lim jarayonini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilish va rivojlantirish bo'yicha olib borgan tadqiqotimiz natijasi bilan tanishishingiz mumkin.

TA'LIM JARAYONINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL QILISHDA YUQORI SINIF O'QUVCHILARI VA OLIYGOH TALABALARNING QIZIQISH HOLATLARI

TA'LIM JARAYONINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL QILISHDA YOSH BOLALARNING QIZIQISH HOLATLARI

Tadqiqotimiz davomida ta'lim jarayonini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilish va rivojlantirish uchun to'siq bo'ladigan quyidagi omillarni aniqladik:

1. O'quvchilar uchun kerakli texnologiyalarni ta'minlash: O'quvchilar raqamli ta'lim muhitida foydalanishi kerak bo'lgan texnologiyalarga kirishini ta'minlash kerak. Ta'lim klasteri tashkil etilganida, o'quvchilar va o'qituvchilar uchun yaxshi tayyorlangan kompyuterlar, internet ulanishlari, proyektorlar va boshqa texnologik qurilmalar ta'minlanishi kerak. Bu, o'quvchilarning o'zlashtirilgan ta'lim tajribalarini yanada yaxshilash va o'qituvchilarning innovatsion usullarini amalga oshirishga imkon beradi.

2. O'qituvchilarni yangi pedagogik texnikalar bilan ta'minlash: Raqamli ta'lim muhitida o'qituvchilar yangi pedagogik texnikalar va raqamli ta'lim vositalarini ishlatishni bilishi lozim. Bu esa ularning o'quvchilarni qiziqitirish va o'rgatish usullarini o'zgartirishga imkon beradi.

3. O'quvchilar uchun kerakli dasturlarni ta'minlash: Raqamli ta'lim muhitida o'quvchilar uchun kerakli dasturlar ta'minlanishi kerak. Bu esa o'quvchilarning o'zlashtirishlarini oshirishga va o'quv jarayonining natijalarini baholashga yordam beradi. Raqamli ta'lim jarayonini tashkil etish uchun, o'quvchilar va o'qituvchilar uchun mos dasturlar taqdim etilishi kerak. Bu dasturlar o'quvchilarning o'zlashtirilgan ta'lim tajribalarini yanada yaxshilashga yordam beradi. Bu materiallar o'quvchilarning qiziqishlariga mos keladigan videolar, infografikalar, animatsiyalar va boshqa dasturlar bo'lishi mumkin.

4. Monitoring va baholash tizimi: Ta'lim klasteri tashkil etilganda o'quv jarayonini baholash va monitoring qilish uchun mos tizimlar taqdim etilishi kerak. Bu tizimlar, o'quvchilarning o'zlashtirilgan ta'lim tajribalarini baholash va yanada yaxshilash uchun kerakli o'zgarishlarni aniqlashga imkon beradi. [7. 84-87 b.]

Bu omillar ta'lim jarayonini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilish va rivojlantirish uchun zarurdir. Raqamli ta'lim muhitida o'quvchilar va o'qituvchilar o'zlarining talablari va xususiyatlariga

mos keladigan, yaratish va rivojlantirish uchun muhiti yaratishda muhim ahamiyatga ega.

Ta'lim klasteri sharoitida ta'lim jarayonini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilish va rivojlantirish uchun yuqoridagidek muhit yaratilishi kerak, chunki har qanday rivojlanish ijobiy natija ko'rsatishi uchun yaratilgan atrof-muhit muhim ahamiyat kasb etadi. Bu muhit ta'lim klasteri sharoitida ta'lim jarayonini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilish va rivojlantirishga imkon beradi.

Xulosa. Ta'lim klasteri sharoitida ta'lim jarayonini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilish va rivojlantirish uchun quyidagi pedagogik shart-sharoitlarni yaratish zarur bo'ladi: Birinchidan, ta'lim klasteri tashkil etilishidan oldin ta'lim maqsadlarini aniqlash kerak. Bu maqsadlar, o'quvchilar uchun qanday ma'lumot va ko'nikmalar bilan yakunlanishi kerakligini aniqlashga yordam beradi.

Ikkinchidan, ta'lim klasterida o'quvchilarning maxsus talablari va xususiyatlari dastlab belgilanishi kerak. Bu, o'quvchilarga mos keladigan ma'lumotlarni taqdim etish va ularning o'rganish jarayonini tahlil qilishga imkon beradi. Shuningdek, ta'lim klasterida o'qituvchilar yangi pedagogik usullarni o'rganish va ularni amalga oshirishga tayyor bo'lishi kerak. Raqamli texnologiyalar va boshqa innovatsion usullarini qo'llash, o'qitish jarayonini yanada o'zlashtirishga imkon beradi. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar va boshqa innovatsion usullarini o'rganish va ularni ta'lim jarayonida qo'llash kerak. Bu o'quvchilarga mos keladigan o'zlashtirilgan ta'lim tajribasini taqdim etishga yordam beradi. Va nihoyat, ta'lim klasterida o'quv jarayonini baholash va monitoring qilish kerak.[8. 38 b.]

Bu pedagogik shart-sharoitlar ta'lim klasterida raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilingan ta'lim jarayonini rivojlantirishga yordam beradi va o'quvchilarga mos keladigan o'zlashtirilgan ta'lim tajribasini taqdim etishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. 2018 yilning 28 fevralidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan «Ta'lim sohasini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-3544-sonli Qarori
2. 2018 yilning 14 noyabrdagi O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev «Ta'lim klasterlari rivojlanishini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4010-sonli farmoni
3. Алкаров, Э., & Хурамов, Б. (2021). Onlayn ta'limni boshqarish tizimlarining rivojlanish tendensiyalari. *Общество и инновации*, 2(12/S), 387-394.
4. Ta'lim metodlari va vositalari. Ta'limni tashkil etish (azkurs.org)
5. Raqamli texnologiyalar imkoniyatlari (yuz.uz)
6. Muxitdinov, A. B. (2022). Ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish. *Экономика и социум*, (12-1 (103)), 177-180.
7. Alisher, D. (2023). Baholash mezonlarini takomillashtirish uchun ilg'or tajribalar va innovatsion yondashuvlar. *So'ngi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi*, 6(5), 84-87.
8. Usmonov, B. S., Kodirov, M. K., & Umarov, Z. X. UDK: 3.37. 37.07 Ta'limni strategik rivojlantirishda fan-ta'lim klasterlarining o'rni. *Ilmiy axborotnoma*, 38.
9. Qamarov, M. S. O. G. L. (2023). Raqamli texnologiyalarini o'rta ta'lim tizimidagi rivojlanishi va yangi texnologiyalarni dars jarayonlari bilan integratsiyallashuvi. *Science and Education*, 4(5), 1169-1176.
10. Himmataliev, D., & Fayzullaeva, M. (2023). Organization and development of the educational process of educational centers in cluster conditions on the base of digital technologies as a pedagogical problem. *Science and innovation*, 2(B1), 261-264.
11. Rikkerink, M., Verbeeten, H., Simons, R. J., & Ritzen, H. (2016). A new model of educational innovation: Exploring the nexus of organizational learning, distributed leadership, and digital technologies. *Journal of Educational Change*, 17, 223-249.
12. Huculova, E., & Solcova, L. (2018, October). Cluster Analysis of Digital Performance in Educational Techniques in Conditions of EU. In 4th International Conference on Higher Education Advances (HEAD'18) (pp. 1029-1037). Editorial Universitat Politècnica de València.

ZAMONAVIY TALABA SHAXSINI SHAKLLANTIRISHDA INDIVIDUAL TA'LIMNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Gayupova Saodat Xamidovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy talaba shaxsni shakllantirishda individual ta'lim ijtimoiy yo'nalganligi, uning tarkibiy qismi ekanligi, shaxsga yo'naltirilgan texnologik omillari, maqsad va mazmun uyg'unligini ta'minlaydigan pedagogik yondashuv kombinatsiyasini muvofiqligi, individual yondashuv ta'lim jarayonlarining barcha bug'unlarida muhim pedagogik ahamiyatga ega ekanligi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: OTM, shaxs psixologiyasi, pedagogika, zamonaviy talaba, individual yondashish, individual ta'lim, ijtimoiy yo'nalganlik, pedagogik kombinatsiya, shaxs xususiyatlari, o'qitish va tarbiyalash tamoyillari, motiv, ta'lim texnologiyasi.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ СОВРЕМЕННОГО СТУДЕНТА

Гаяупова Саодат Хамидовна

Независимый исследователь Чирчикского государственного педагогического университета

Аннотация: В данной статье рассматривается социальная направленность индивидуального образования в формировании личности современного школьника, его составляющая, технологические факторы, ориентированные на личность, сочетаемость сочетания педагогического подхода, обеспечивающего гармонию целей и содержания, а также то, что индивидуальный подход имеет важное педагогическое значение на всех этапах образовательного процесса.

Ключевые слова: высшее образование, психология личности, педагогика, современный студент, индивидуальный подход, индивидуальное образование, социальная направленность, педагогическое сочетание, особенности личности, принципы обучения и воспитания, мотивация, образовательная технология.

PEDAGOGICAL POSSIBILITIES OF INDIVIDUAL EDUCATION IN THE FORMATION OF THE PERSONALITY OF A MODERN STUDENT

Gayupova Saodat Khamidovna

Researcher of Chirchik State Pedagogical University

Annotation: In this article, the social orientation of individual education in the formation of the personality of a modern student, its component, technological factors oriented to the individual, the compatibility of the combination of the pedagogical approach that ensures the harmony of goals and content, and the fact that the individual approach has an important pedagogical value in all stages of the educational process are analyzed.

Key words: higher education, personality psychology, pedagogy, modern student, individual approach, individual education, social orientation, pedagogical combination, personality characteristics, principles of teaching and upbringing, motivation, educational technology.

Kirish. Ta'lim tizimida yangi yondashuv va standartlarning joriy etilishi ta'lim sifati va samaradorligini ortishiga olib keladi hamda talabalarning rivojlanishi uchun ijtimoiy pedagogik vaziyatlarni yaratadi, ular uchun ahamiyatga ega bo'lgan, yosh xususiyatlariga mos keladigan omillarni ta'limda namoyon bo'lish va ijtimoiy o'zini o'zi anglashini ta'minlaydi.

OTMlarda zamonaviy talaba shaxsini shakllantirishga xizmat qiladigan yangicha yondashuv va standartlarning o'ziga xos ko'rinishlaridan biri individual ta'lim jarayonidir.

Individual ta'lim ijtimoiy yo'naltirilgan ta'limning tarkibiy qismi bo'lib, shaxsga yo'naltirilgan texnologik omillarga muvofiq tashkil etiladigan, maqsad va mazmun uyg'unligini ta'minlaydigan pedagogik yondashuv kombinatsiyasini muvofiqligini yuzaga chiqaradi.

Individual yondashuv ta'lim jarayonlarining barcha bug'unlarida muhim pedagogik ahamiyatga ega bo'lib, ta'lim oluvchiga xos bo'lgan tipologik xususiyat, temperamenti va xarakteri, qobiliyati va moyilligi, motivi, qiziqishi va shuningdek shaxsga xos bo'lgan boshqa xususiyatlarini hisobga olgan holda o'qitish va tarbiyalash tamoyillariga muvofiq ta'lim dasturlarini tashkil etishni nazarda tutadi.

Ta'limda individual yondashuv ta'lim oluvchini har jihatdan o'rganish va unga pedagogik ta'sir ko'rsatishni ta'minlaydigan omil bo'lib, ta'lim oluvchiga o'zini anglash, individual yo'nalganligini aniqlashtirish, etakchi o'quv faoliyatini motivlashtirish, o'z imkoniyatlarini baholash, ta'limga bo'lgan ehtiyojlarni qondirish, amaliyotda ichki ziddiyatlar natijasida yuzaga keladigan ruhiy azoblarni engib o'tish kabi ko'nikmalarni shakllantirish va malakani oshirishda boshqa etakchi ta'lim texnologiyalaridan samarali natijalarga erishishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

V.I.Gorovaya nuqtai nazaricha individual yo'naltirilgan ta'lim ijtimoiy pedagogik jarayon bo'lib, anglangan faoliyatni maqsad sari yo'nalganligini ta'minlagan holda, haqiqiy ijtimoiy-madaniy ta'lim holatining nomutanosibligi sharoitida ham, ta'lim samaradoligiga xizmat qiladigan yondashuv bo'lib, ta'lim oluvchi manfaatini birinchi o'ringa qo'yadi va individual harakatlanish jarayonini «ichkaridan» uyg'unlashtirishga imkon beradi. [6]

Ta'kidlashmiz lozimki individual yo'naltirilgan ta'lim jarayoni muhim ahamiyat kasb etib, zamonaviy talaba shaxsini shakllantirishga, unda mobil xususiyatlarni qaror toptirishda hamda amalga oshirilayotgan o'quv jarayoniga nisbatan anglangan faoliyatni yo'naltirishda pedagogik imkoniyatlarni o'ziga xos jihatlarini ochib beradi. Shu nuqtai nazardan OTMda individual yo'naltirilgan ta'limning maqsadi ta'lim standartlari asosida berilayotgan bilimlarni kafolatlangan natijalariga erishish, talaba o'z-o'zini mustqil tarbiyalash, bilish faoliyatini faollashtirish, o'quv va kognitiv faoliyat ko'nikmalarini rivojlantirish, o'zlashtirilgan nazariy bilmilarni amaliy faoliyatga konvertatsiya qilish qobiliyatini shakllantiradi. Shuningdek, talabalarining ta'lim olishga bo'lgan moyilligini rag'batlantirib, qiziqishlarini oshirishga hamda maxsus qobiliyatlarini hisobga oladigan individual yo'naltirilganlik, zamonaviy ta'lim mazmunini belgilaydi. Individual yo'naltirilgan ta'lim tizimi har bir mashg'ulot jarayonida talabaning imkoniyati, qiziqishi va ehtiyojlariga moslashtirishi kerak. Individual yo'naltirilgan ta'limni amalga oshirish ma'lum uslubiy sharoitlar bilan muvofiqlashtirib borishni taqozo etadi. Bunda asosiy e'tibor professor-o'qituvchining pedagogik kompetensiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, individual va guruhli ishlash qobiliyatini professional holda ta'lim jarayonida namoyon etishi talab etiladi. Bunda pedagog talabaning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olishi, juftlik va guruhli jarayonlarda ishtirokini muvofiqlashtirib borishda kombinatsion metodik yondashuvlardan maqsadli foydalangan holda individual ta'lim traektoriyasini yo'naltirib borish hamda murakkablikdan oddiylikka tamoyili asosida tashkillashtirishi talab etiladi.

Individual yo'naltirilgan ta'limning asosini «tushunish pedagogikasi» va «anglatish pedagogikasi» degan yangicha yondashuv asosida shakllantirish bugungi kunda pedagogika fani oldida turgan dolzarb masalalardan biri bo'lib, zamonaviy talaba shaxsini shakllantirish imkoniyatlarini yanada oshirishga olib keladi.

«Tushunish pedagogikasi» va «anglatish pedagogikasi» mantiqiy-tahliliy kompetensiyaviy jarayoniga asoslangan ta'limning pedagogik tizimi tushunilishi lozim bo'lib, bu jarayonda ta'lim sub'ektlari anglangan faoliyati tamoyillariga asoslangan pedagogik texnologiya va usul va vositalardan maqsadli hamda samarali foydalanishni fan xususiyatlaridan kelib chiqqan holda konsentratsion omillariga muvofiqlashtirish talab etiladi.

Ushbu yondashuv umumiydan xususiya o'tish tamoyiliga muvofiqlashtirilgan bo'lib ta'lim oluvchini individual yo'nalganligi mohiyatiga e'tibor qaratadi. Individual yo'naltirilganlikning mohiyati - individual o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish, ta'lim oluvchining tipologik xususiyati va iqtidoridan kelib chiqqan holda ta'lim «mahsulotari» bilan ta'minlanish va to'yintirilish mezoniga muvofiq tashkillashtiriladi. Bunda talabaning ta'lim oshirishga bo'lgan qiziqishi, mutaxassislikka nisbatan shakllangan layoqati, o'zlashtirish qobiliyati, o'zini o'zi takomillashtirish moyilligi, o'z oldiga qo'ygan maqsad sari intilishga bo'lgan irodaviy sifatlarni tarbiyalash, shaxsini rivojlantirish, istiqbolli hayotiy rejalarini mustaqil ishlab iqish, mustaqil maqsadlarga erishish yo'llarini aniqlash hamda diplomatik kommunikativ faoliyatni shakllantirish sifatlarini o'zida qaror toptirish omillariga e'tibor qaratiladi. Bu esa individual ta'limning metodologik qadriyat tushunchasi sifatida baholanishi maqsadga muvofiqdir.

Shu kungacha ta'lim jarayonlarida individual ta'lim bilan bog'liq «individual ta'lim, ta'lim oluvchining bilimsizlik darajasini aniqlash» degan aksioma bo'lib kelgan tushunchaga biz ratsional yondashuv lozim degan ilmiy mulohazani ilgari suramiz. Bizningcha, individual ta'lim komponentlari ta'lim oluvchining bilimsizlik darajasini aniqlash emas, balki ta'lim faoliyati va uni tashkillashtirish jarayonida ta'lim oluvchi o'zini o'zi boshqarish, mukammallashtirish, o'zidagi noyob qobiliyatlarni tarbiyalash motiviga ega bo'lishi zarur bo'lgan individual va ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirish kompetentligiga yo'naltirilganlikni ta'minlashi lozim.

Ta'kidlash kerakki, ta'lim jarayonidagi individual yondashuv talabaning pedagogik va

psixologik jihatdan o'zlashtirish bilan bog'liq bo'lgan antipatik omillarni profilaktik jarayonlarini ta'minlab, ularning ruhiy va jismoniy toliqishi, qobiliyatlarini tarbiyalash, imkoniyatlarini yuzaga chiqarish, o'zlashtirish tezligi va hajmiga mos ravishda topshiriqlarni muvofiqlashtirish imkoniyatini ta'minlaydi. Shuningdek, individual ta'lim doirasida belgilab olingan asosiy yo'nalishlardan biri, zamonaviy talabning tasavvurni kengaytirish, kreativligini oshirish, tahliliy kopetensiyasin shakllantirish, defrensial yondashuvlarini rivojlantirish, analiz va sintez qilish malakasini qaror toptirish, manfaatlarini farqlash, vaqtdan oqilona foydalanish, muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish kabi sifatalarini shakllantiradi.

Xulosa va takliflar. Bu esa individual ta'lim berish pedagogikasining asosiy faoliyat turi hisoblanib, ta'lim sifati va samaradorligini oshirishni ustuvor masalalaridandir. Fandagi yondashuvlar, texnologiyalar, metodikalar, shakllar va vositalarning muvaffaqiyati, pirovardida, ta'lim sifatin oshirishga qo'shgan hissassi bilan baholanadi. Shunday ekan, ta'lim sifati bu pedagogikaning fundamental va substansional tadqiqot masalasi bo'lib, ta'limning boshqa komponentlari unga nisbatan vosita sifatida qaraladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

Ananov B.G. Pedagogicheskie prilozheniya sovremennoy psixologii [Tekst] / B.G. Ananov // Xrestomatiya po vozrastnoy i ped. psixologii. Raboty sovetstx psixologov perioda 1946–1980 gg. / pod red. I.I. Ilyasova, V.Ya. Lyaudis. – M., 1981.

Vaxromov Ye.E. Samoaktualizatsiya i jiznenny put cheloveka [Tekst] / Ye.E. Vaxromov // Sovrem. problemy smysla jizni i akme. – M.: PIRAO, 2002. – S. 147–164.

Gamezo, M.V. Vozrastnaya i pedagogicheskaya psixologiya [Tekst] / M.V. Gamezo, Ye.A. Petrova, L.M. Orlova. – M.: Ped. ob-vo Rossii, 2003. – 512 s.

Gayupova S.X. Analiz psixologii i povedeniya studentov pedagogicheskogo vuza // Ekonomika i sotsium. №1(92) 2022.

Gayupova S.X. Pedagogik ta'lim innovatsion klasteri doirasida talabalar shaxsini shakllantirishning psixologik masalalari / Pedagogik t'lim klasteri: muommo va echimlar. Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani ilmiy ishlar to'plami. Chirchiq, 2020. -B.180-182.

Gorovaya V.I. Individualno orientirovannoe obuchenie kak sovremennaya obrazovatel'naya-texnologiya [Tekst] / V.I.Gorovaya, N.F.Petrova // Mejdunarodnyj jurnal eksperimental'nogo obrazovaniya. – 2010. – № 7. – S. 75–76.

Sovremennye tendentsii razvitiya obrazovaniya v vedushix stranax mira [Tekst] // Vyssh. shk.: sravnit. issled., zarubejnyj opyt. – Vyp. 1. – M., 1994.

Hedges, C. Empire of Illusion. The End of literacy and the Triumph of Spectacle [Text] / C. Hedges. – N. Y.: Nation Books, 2009. – 217 p

ZAMONAVIY SIVILIZATSIYADA AXBOROTNING STRATEGIK RESURSGA AYLANISHI

Gulboyev Bobir

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada jamiyatni axborotlashtirish jarayoni sivilizatsiyaning o'ziga xos elementi sifatida tahlil qilingan. Zamonaviy taraqqiyot natijasida axborot olamida yuz berayotgan tub o'zgarishlar haqida fikr-mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Axborot, sivilizatsiya, globallashuv, axborotlashgan jamiyat, axborot nakoni, mediatizatsiya, kompyuterlashtirish, intellektualizatsiya.

ПРЕВРАЩЕНИЕ ИНФОРМАЦИИ В СТРАТЕГИЧЕСКИЙ РЕСУРС В СОВРЕМЕННОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Гульбоев Бабир

Независимый научный сотрудник Каршинского государственного университета

Аннотация: В статье анализируется процесс информатизации общества как уникального элемента цивилизации. В результате современного развития высказывались мнения о коренных изменениях, происходящих в мире информации.

Ключевые слова: Информация, цивилизация, глобализация, информационное общество, информатизация, медиатизация, компьютеризация, интеллектуализация.

TRANSFORMATION OF INFORMATION INTO A STRATEGIC RESOURCE IN MODERN CIVILIZATION

Gulboyev Babir

Independent researcher of Karshi State University

Abstract. The article analyzes the process of informatization of society as a unique element of civilization. As a result of modern development, opinions were expressed about fundamental changes taking place in the world of information.

Key words: Information, civilization, globalization, information society, information society, mediatization, computerization, intellectualization.

KIRISH. Axborot va axborotlashtirish masalalari, ularning jamiyat hayotining turli sohalariga ta'siri ko'pgina olimlar, faylasuflar, tadqiqotchilar va mutaxassislarning doimiy e'tiborida bo'lib kelgan. Texnik vositalar va qurilmalar asosida axborot almashish o'zining tezkorligi, arzonligi va vaqt tejamkorligi kabi qulayliklari bilan katta taraqqiyotga erishdi. Yagona axborot maydoni vujudga kelishi xalqlar va butun insoniyat taqdirini bir-biriga bog'lab qo'ydi. Axborot insonlarning ichki, ruhiy va tafakkur olamini boyituvchi yoki tanazzulga etaklavchi bosh omil bo'lib ulgurdi. Bugun insonlar o'z hayotiy qiziqishlarini aynan yagona axborot makoni (maydoni) orqali yuzaga chiqarmoqda. O'zaro aloqalar, moddiy va ma'naviy almashinuv, yagona axborot maydonida qo'llanayotgan yangi texnik vositalarga avvalo internetga bog'liq bo'lib qoldi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. XX asrning oxiri - XXI asrning boshlarida dunyo xalqlarining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hayotida, shuningdek, tabiatida yuz berayotgan global o'zgarishlar bugungi jamiyatni "Axborotlashgan jamiyat" deb atashga asos bo'lmoqda. Bugungi kunda axborotlashgan jamiyat tushunchasiga berilgan ta'riflarni ko'plab uchratish mumkin. "Axborotlashgan jamiyat – ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, eng avvalo, axborotni ishlab chiqarish, unga ishlov berish, saqlash va jamiyat a'zolariga etkazish bilan bog'liq bo'ladigan jamiyatdir" [1;32], "Axborotlashgan jamiyat, ijtimoiy-iqtisodiy yo'nalishdagi mehnat qiluvchilarning, fan va madaniyat vakillarining axborot, ayniqsa, uning oliy shakli bo'lmish, dunyoviy bilimlar majmuini shakllantirish, yaratish, saqlash, qayta ishlash va xalqaro bozorda sotishni amalga oshirish bilan mashg'ul bo'lgan jamiyatdir"[2;60],- degan tariflar berilgan. Hozirgi zamon ilm-fan va texnika yutuqlari esa axborotga bo'lgan talab va ehtiyojni juda oshirdi. Dunyo miqyosida globallashuv va boshqa obyektiv zarurat tufayli yagona axborot maydonining (makonining) vujudga kelishi ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning qonuniyatidir. Yagona axborot maydoni – obyektiv va zaruriy ijtimoiy hodsa. U kimningdir, qaysidir guruhlarining, manfaatdor kuchlarning xohish-istagi tufayli paydo bo'lgani yo'q. Yagona axborot maydoni milliy chegaralarni bilmaydi, uni sun'iy toraytirish va cheklash imkonsiz. Axborotlashgan jamiyatni ijtimoiy fenomen tarzda tushuntirib berish masalalari D.Bell, A.Tofeller, M.Kastels, U.Rostou, P.Draker, I.

Masuda kabi olimlarning asaralarida batafsil yoritilgan. Bugun yoshlarimiz radio, televideniye, matbuot va internet orqali har xil ma'lumotlar, axborotlar olayotganiga fikr bildirib, Islom Karimov adolatli ta'kidlaganidek: "Jahon axborot maydoni tobora kengayib borayotgan bir sharoitda bolalarimizning ongini faqat o'rab chirmab, uni o'qima, buni ko'rma, deb bir tomonlama tarbiya berish, ularning atrofni temir devor bilan o'rab olish, hech shubhasiz, zamonning talabiga ham, bizning ezgu maqsad-muddaolarimizga ham to'g'ri kelmaydi...biz davlatimiz kelajagini o'z qobig'imizga o'ralib qolgan holda emas, balki umumbashariy va demokratik qadriyatlarni chuqur o'zlashtirgan holda tasavvur etamiz"[3;114].

"Axborotlashgan jamiyat" atamasi dastlab Yaponiyada vujudga kelgan. Yapon faylasuf olimi Y.Xayashi 1969 yilda Yaponiya hukumatiga "Yaponiya axborotlashgan jamiyat birdamligi siyosatiga chizgilar", 1971 yilgi "Axborotlashgan jamiyat rejasi" kabi tadqiqotlarini taqdim etdi. 1971 yildan boshlab mazkur tushuncha ilmiy jamoatchilik tomonidan keng qo'llanila boshladi. Y.Xayashi firicha, moddiy mahsulot emas, axborotlashuv mahsuloti jamiyatning shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi kuchiga aylandi.

To'g'ri, axborotlashgan jamiyatning mazmun-mohiyati haqida olimlar tomonidan turli xil qarshlar, g'oyalar, nazariyalar ilgari surilgan. Shular ichida M.Kastelsning fikri diqqatga sazovordir. Uningcha, axborotlashgan jamiyat mohiyatini bir-biri bilan bog'liq bo'lgan quyidagi jarayonlar belgilaydi: axborot va bilimlar ijtimoiy-iqtisodiy, texnologik va madaniy rivojlanishining haqiqiy o'zak qudratiga, u qimmatli manbaga aylanadi: ishlab chiqarishning omili bo'lmish xom ashyo, mehnat, mablag'; resurslarga tenglashtirilgan axborot va bilm bozorlari shakllana boshlaydi; axborot etkazib berish va undan foydalanishni ta'minlovchi sohalar ahamiyati shiddatli tarzda osha boradi.

Jamiyatni axborotlashtirish jarayoni bir-biri bilan bog'liq bo'lgan uch qismdan tarkib topadi:

Mediatizatsiya- axborotni to'plash, saqlash va tarqatish vositalarini takomillashtirish jarayoni;

Kompyuterlashtirish- axborotni izlash va unga ishlov berish vositalarini takomillashtirish jarayoni;

Intellektualizatsiya- axborotni yaratish va uni idrok etish qobiliyatini rivojlantirish, ya'ni jamiyatning intellektual salohiyatini oshirish, shu jumladan, sun'iy intellektdan foydalanish jarayoni.

Globallashuv va fanning bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylanishi, texnologiyalarning rivojlanishining tezlashuvi, "axborot portlashi", ijobiy va salbiy mazmundagi axborotlar o'rtasidagi chegaraning yanada nisbiylashib, ko'p hollarda yo'qolib, ekletik xarakterdagi axborotlar ko'payib borayotgani dunyo miqyosida axborotni tizimlashtirishni, xalqaro internet tarmog'ini ijobiy yo'nalishda yanada rivojlantirishni taqozo etmoqda. Xalqaro miqyosda kiberxavfsizlik, axborot xavfsizligi bo'yicha samarali hamkorlikni yo'lga qo'yib, huquqiy (xalqaro va milliy huquq) jihatdan mustahkamlash har tomonlama dolzarb muammoga aylandi. Xalqaro miqyosda so'z erkinligini, axborot olish erkinligini va huquqili, vijdon va e'tiqod erkinligini ekstremizm, terrorizmni targ'ib etishning oldini olish zarurligi bilan bog'lab yangicha talqin etish maqsadga muvofiqdir. Ushbu tushunchalarning yarimasr avvalgi talqini bugungi globallashuv, axborot texnologiyalari va xalqaro ziddiyatlarning kuchaygan davri talablariga etarlicha javob bermay qoldi.

Axborot orqali insonlarning bilim olishi eng qadimdan mavjud. U bu atrof-muhitni o'rganishdan boshlangan. Ilgari insoniyat o'zaro keskin ziddiyatlarda qurol-yarog'ning turli ko'rinishlaridan foydalangan. Urush xavfi hammaning ko'ziga yaqqol ko'rinib turgan sifatlarda namoyon bo'lgan. Endi davr o'zgardi. Garchi qurolli to'qnashuvlar xavfi to'liq bartaraf etilmasada, axborot urishi tobora keng tarqalmoqda. Hatto "gibrid urushi" tushunchasi paydo bo'ldi. Gibrit urushda feyk axborotlarni tarqatish, axborot orqali psixologik bosim o'tkazish, jahon jamiyatchiligini chalg'itish iqtisodiy sanksiyalar va qurolli tahdid qatorida asosiy vositaga aylanib ulgurdi. "Bugungi kundagi eng katta xavf insonlarning qalbi va ongini egallash uchun uzluksiz davom etayotgan mafkuraviy kurash tusini oldi. «Axborot» so'zi biror ish holati yoki kishi faoliyati haqida ma'lum qilish, xabar berish, biror narsa haqidagi ma'lumot, degan ma'noni anglatadi amerikalik olim R.Xartli birinchi bo'lib "axborot" tushunchasini ilmiy muomilaga kiritdi"[335-336]. Bundan tashqari axborotning qidirish va uni etkazish tizimlari ustida ham ishlar olib borildi. Masalan, Shenon "axborot" deganda fundamental, birlamchi va mazmunga boy kategoriyan nazarda tutagan[5;166].

Internetdagi axborotlarning geometrik progressiyada o'sishi ularni tizimlashtirish qatorida internet tarmog'ini buzg'unchi g'oyalardan, terrorizm va ekstremizmni targ'ib etuvchi axborotdan tozalashni, himoyalashni dolzarblashtirmoqda. Bu borada xalqaro huquq tizimi takomillashuvi, qonun yo'li bilan internet tizimiga axborotlarni joylashtirish masalalari tartibga solinishi zarur. Mamlakatlar o'rtasida ham, internetning Google, Facebook va boshqa tarmoqlari egalari va pravayderlari bilan ham axborotlarni sistemalashtirish, tarmoqni qo'poruvchilik, ekstremistik, pornografik mazmundagi axborotdan himoyalash borasida kelishuvlarga erishish zarur. "Bugungi dunyoda mislsiz ilmiy kashfiyotlar, ulkan texnikaviy imkoniyatlar, universal texnologiyalar, axborot

tarqatishning globallashuvi, ya'ni ularni butun er sayyorasi qamrab olish jarayoni shiddat bilan bormoqda. Internet tizimi orqali axborot almashuv, binobarin, g'oyaviy ta'sir o'tkazish imkoniyatlari ham tobora kengaymoqda. Aslida axborot sohasidagi globallashuv insoniyat uchun, dunyoning barcha hududlaridagi odamlarning o'zaro muloqoti uchun, ilm-fan va madaniy boyliklarni o'zlashtirish uchun ulkan imkoniyatlar yaratadigan jarayondir"[6;23].

Internet saytlaridan tarqatilayotgan xar xil yot g'oyalar va axborotlarni yoshlar tomonidan qabul qilinayotganligi va uning oqibatlarini jahondagi barcha mamlakatlar xalqlarini ham tashvishga solmokda. Internet madaniyati (internet foydalanuvchilarining kibermadaniyati) deganda, shuningdek, ijtimoiy ongga salbiy ta'sir etuvchi, jumladan, amaldagi davlat tuzumiga qarshi qaratilgan noxolis xarakterdagi, diniy ekstremistik, terroristik, pornografik va boshqa mazmundagi axborotlarni tarqatuvchi saytlardan foydalanishning ongli ravishda cheklanilishi tushuniladi[7;170]. Bu jarayonlarni oldini olish borasida prezidentimiz shunday deydi: "Bizning eng katta boyligimiz-bu xalqimizning ulkan intellektual va ma'naviy salohiyatidir"[8].

Yagona axborot maydonida axborot jamiyati - bu jamiyat rivojlanishining bosqichi bo'lib, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanish hayotning barcha asosiy ijtimoiy sohalari va institutlariga sezilarli ta'sir ko'rsatganda: davlat boshqaruvi, ijtimoiy xizmatlar va tibbiyot, iqtisodiyot va biznes, madaniyat va san'at hamda ta'lim. Aloqa vositalari - telefoniya, radio, televidenie, Internet, an'anaviy va elektron ommaviy axborot vositalari - axborot jamiyatining texnologik asosidir. Keling, axborot jamiyati hayotimizning turli sohalarida o'zini qanday namoyon qilishi mumkinligini ko'rib chiqamiz. Iqtisodiy: axborot resurs, xizmat, mahsulot, qo'shimcha qiymat va ish bilan ta'minlash manbai sifatida ishlatiladi va elektron biznes rivojlanmoqda. Boshqa mintaqadan biznes sherigiga vakil yuborishning hojati yo'q, hujjatlar elektron raqamli imzo bilan tasdiqlangan. Mahsulot tanlashda vaqtni behuda sarflashning hojati yo'q, faqat elektron do'kon katalogini ko'rib chiqing. Soliq deklaratsiyalarini topshirish uchun soliq idorasiga tashrif buyurishingiz shart emas. Ishni bajarish uchun yo'lda vaqt sarflashning hojati yo'q (ba'zi professional faoliyat uchun). Poezd chiptasini sotib olish uchun kassaga borishingiz shart emas, faqat buyurtma qilishingiz va masofadan turib to'lashingiz kerak. Siyosiy: elektron demokratiya, elektron hukumat, elektron hukumat rivojlanishiga olib keladigan axborot erkinligi. Muayyan masala bo'yicha o'z fikringizni bildirish yoki har qanday tashabbusni amalga oshirish uchun o'xshash fikrlaydigan odamlar guruhini shakllantirish uchun Internetdagi tegishli veb-saytga kirish kifoya. Davlat xizmatini olish uchun so'rov shaklini masofadan to'ldirish va ma'lum vaqtdan so'ng pochta qutingizga kerakli hujjatni olish kifoya.

XULOSA. Axborotlashgan jamiyat oldingi jamiyatlardan moddiy omillar bilan emas, balki ma'naviy omillar - bilm va axborot birinchi o'rniga qo'yilishi bilan tubdan farq qiladi. Axborotlashgan jamiyatda nafaqat turmush tarzi, ma'naviy qadriyatlar tizimi o'zgaradi, moddiy boyliklarga faqat jamg'arma sifatida qarashlar o'rniga madaniy hordiq chiqarish, intellektual boylik ortish vositasi sifatida yondashuvning ahamiyati ortadi. Eng asosiy jihati jamiyatning akasariyat a'zolari axborot bilan band bo'lalilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Falsafa: Ensiklopedik lug'at.-T."O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2008.-B-32.

Abdimalikov A. Fuqarolik jamiyatida shaxs information madaniyatini shakllantirish: monografiya.-T.:Fan, 2016.-60.

Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch. 114-bet.

Hartley R.V.L. Transmission of Information. Bell System Technical Journal, 1928. Issue 7.335-363.

Шенон К. Статистическая теория передачи сигналов // Теория передачи электрических сигналов при наличии помех. М., 1953.-С.166.

Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. -Toshkent: O'zbekiston, 2001, 23-bet.

Otamuratov A. Axborot xurujlariga qarshi kurashning o'ziga xos jihatlari. // "Ma'naviy tahdidlarga qarshi kurashish mexanizmlarini takomillashtirish - xavfsizlikni ta'minlash omili sifatida" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. -Toshkent: 20 noyabr 2019 yil. -170 b.

Shavkat Mirziyoyev. "Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi 2017-yil ma'ruzasidan.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA MILLIY DUNYOQARASHNI XALQ PEDAGOGIKASI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

*Hakimova To'ybonu Nusrat qizi,
Osiyo xalqaro universiteti magistri, Buxoro shahri*

Annotatsiya: Maqolada milliy va diniy qadriyatlarimiz, ularning mazmun-mohiyati, asrab-avaylash, dunyo ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan ajdodlarimizning bebaho merosini o'rganishning ahamiyati, uning asosida yoshlarni komil inson etib tarbiyalash jamiyatda barqaror ijtimoiy-ma'naviy muhitni ta'minlashning muhim shartlaridan biri ekanligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: milliy va diniy qadriyatlar, islom sivilizatsiyasi, inson kamoloti, hadisnavis olimlar, hadis namunalari, buyuk allomalar, ma'naviy meros, sharqona ta'lim va tarbiya

Ming yillik madaniyatimiz tarixida xalqimiz badiiy tafakkurining mahsuli sifatida yuzaga kelgan nafs so'z sa'nati durdonalari behisobdir. "Ta'lim to'g'risida" gi qonunda yosh avlodni ma'naviy, jismoniy barkamol qilib tarbiyalashda qadimiy, milliy qadriyatlarning o'rni alohida ta'kidlangan. Bu qadriyatlarning tarkibi qismi bo'lgan dostonlar yoshlarga insoniy fazilatlarni singdirishda, ularni omil inson qilib tarbiyalashda katta ahamiyatga ega.

Jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yuz berayotgan davrda, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot kasbiy mahoratni oshirish va yoshlarni ilm-fan, ishlab chiqarish hamda texnikadagi taraqqiyot talablariga mos tarzda kuchaytirish, jumladan, xalq pedagogikasi o'quv predmeti mavzularini o'qitishda mediata'lim texnologiyalaridan foydalanish orqali ta'lim oluvchida bilim va ko'nikmalarni shakllantirish bilan raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashga erishish mumkin.

Bugungi kunda, ta'lim oluvchi ta'lim markazida bo'lgan an'anaviy o'qitish usullari, an'anaviy o'qitish shakllaridan voz kechmagan holda, ularning kamchiliklarini bartaraf etish va barcha afzalliklarini o'zida saqlab qolish va uni to'ldirish imkonini beruvchi noan'anaviy o'qitish usullari asosida o'qitish texnologiyasini amalga oshirish maqsadga muvofiq. O'zbek xalq og'zaki ijodida dostonlar avlodlar dunyoqarashi va pedagogika olamining ko'zgusi bo'lib, komil insonni tarbiyalashda o'ziga xos bebaho qadriyatlardan biri hisoblanadi. Zero xalq dostonlari qahramonlarining sarguzashlari, ularning qiyinchiliklarini yengib, har jihatdan chiniqib borishi har bir yosh uchun iboratdir.

Bo'lajak o'qituvchilarning milliy dunyoqarashini takomillashtirish modelini ishlab chiqishda, milliy dunyoqarashni rivojini pedagogik imkoniyatlarini aniqlash, bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, bo'lajak o'qituvchilarni milliy manbalarni o'rganishga jalb etish, bo'lajak o'qituvchilarni o'quvchilarga milliy-axloqiy tarbiya berishga o'rgatish madaniyatini shakllantirish, bo'lajak o'qituvchilarni milliy dunyoqarashini takomillashtirish yuzasidan olingan natijalarning samaradorlik darajasini tajriba-sinov ishlari asosida aniqlash, milliy dunyoqarashini takomillashtirish yuzasidan tegishli xulosa va tavsiyalar ishlab chiqish kabi vazifalar belgilab olingan holda ilmiy izlanishlar olib borildi.

Bo'lajak o'qituvchilarni milliy dunyoqarashini takomillashtirish mazmuni, uning (Xalq pedagogikasi fani misolida) metodlari, vositalari yordamida, milliy dunyoqarashini takomillashtirishning asosiy shakllari qo'llanildi.

Xalq pedagogikasi o'zbek xalqining o'zligini, tilini, urf-odatlarini, qadriyatlarni an'analarni ifodalab beruvchi ko'zgudir. Xalq donishmandligi ruhi bilan sug'orilgan dostonlarni chuqur va atroflicha o'rganish esa yosh avlodning ma'naviy kamolotini yuksaltirishga xizmat qiladi. Shu sababli, xalq pedagogikasi asosida bo'lajak o'qituvchilarda milliy dunyoqarashni takomillashtirishda ayniqsa xalq og'zaki ijodidan keng foydalanish muhim.

Markaziy Osiyoda yashab, ijod qilgan qomusiy olimlar, buyuk ajdodlarimiz, XIX asr va XX asr mutafakkirlari va pedagoglarining ta'lim-tarbiya xususida aytgan nazariy fikrlari, pedagogik nazariyalari hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Zamonaviy pedagogikada ulardan foydalanish o'z samarasini beradi. Yuqorida oilada bola tarbiyasi yuzasidan berilgan nasihatlardan hozirgi tarbiyachilar o'z tajribalarida foydalansalar va bugungi yangi ilmiy qarashlar bilan bog'lab yondashsalar, shakl-shubhasiz yaxshi natija olish mumkin. Demak, oilada inson tarbiyasi, uning hayotda o'z o'rnini aniqlashi, shaxsni yashashga o'rgatish jamiyat faoliyatining muhim sohalaridan bo'lib kelgan. Tarbiyaning ijtimoiy vazifasi shaxsni biror bir faoliyatga o'rgatishdan iborat. Tarbiyaning umumiy yo'nalishlari qadim zamonda vujudga kelgan va rivojlangan. Tarbiyaning umumiy tamoyillar asosida olib borilishi o'ziga xos xarakterga ega. Shunday ekan, ota-onalar ham butun davlatimiz bilan birgalikda oilada farzandlarini tarbiyalashda milliy qadriyatlarimiz tarbiya jarayonida samaradorlik omili ekanligini anglab, uni yangi shakl va metodlar bilan bog'lab qo'llasalar, farzandlar qalbi,

psixologiyasidagi tushunchalarni hozirgi davr tushunchalari bilan hamohang bog'lab borsalar, ayni muddao bo'ladi.

O'zbek xalqi o'zining ta'lim-tarbiyaga oid ulkan ma'naviy merosini yaratib, insoniyatning ko'plab avlodlarini insonparvarlik, mehr-oqibat, mehnatsevarlik, mardlik, odoblik kabi umuminsoniy qadriyatlar va yaxshi fazilatlar ruhida tarbiyalab kelmoqda. Ayniqsa, xalq tomonidan yaratilgan qomusiy ahamiyatga ega bo'lgan «Pandnoma»lar, xalq og'zaki ijodining turli janrlarida yaratilgan, xalqimiz yuragiga yaqin bo'lgan buyuk allomalar Abu Rayhon Beruniy, Al-Farobiy, Abu Ali ibn Sino, Imom al-Buxoriy, At-Termiziy, Amir Temur, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Bahovuddin Naqshband, Zahiriddin Muhammad Bobur, Mirzo Ulug'bek, Sa'diy, Ahmad Yung'akiy, Ahmad Yassaviy, Ahmad Donish, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy kabi o'nlab buyuk shoir va mutafakkirlar qoldirgan nodir va durdona asarlarida ko'p e'tibor berilayapti. Bu mutafakkirlarning, maktab va oilada bolani xushxulq, axloqiy va har tomonlama kamol topgan qilib tarbiyalash haqidagi qarashlari o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ular yoshlarni mehnatsevarlik ruhida tarbiyalashga, ilmni puxta egallashlariga alohida e'tibor bilan qarab, mehnat bilan topilgan boylik baxt keltirishini, ilmi kishi xor bo'lmasligini aytib o'tadilar. Buyuk mutafakkirlar o'zlarining ijodlarida o'quvchi-yoshlarni odobli bo'lishga, halol mehnat qilishga, ota-onaga mehribon bo'lishga, halol mehnat bilan yashashga da'vat etadilar. Abu Ali ibn Sino o'zining pedagogik qarashlarida jamoadan, jamiyatdan ajralib tarbiya topgan bolaning baxtsiz bo'lib qolishi, inson oilada dunyoga kelgani bilan jamiyatga aloqadordirligini ta'kidlaydi. Al-Farobiy fikricha: «Insonning va jamiyatning g'alabaga erishuvi, yaxshilikni qo'lga kiritishi, axloqiy va aqliy yo'nalishga erishuvi inson va jamoaning o'z qo'lidadir». Tabiiy boshlang'ich tarbiya ta'siri ostida kamol topib, insonga aylanishgina kifoya qilmaydi, chunki u inson bo'lib, insoniy kamolotga erishuvi uchun so'zlash qobiliyati va kasb-hunarga muhtojdir. Milliy maktablarimizda ta'lim-tarbiya olayotgan o'quvchilarni yuqorida ko'rsatilganlardek qilib tarbiyalash uchun avlod-ajdodlarimiz yaratgan boy ilmiy-madaniy merosimizni keng va har tomonlama o'rganishimiz, tarbiyaviy soatlar o'tish jarayonida maktab o'quvchilarini ulardan bahramand etishimiz lozim. Jadal sur'atlar bilan o'sib borayotgan fan va texnika talablari, ta'lim tizimidagi islohatlar raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, shaxsni rivojlantirish, uning ma'lumot olish istaklarini qondirishga bo'lgan jamiyat ehtiyojlari hamda o'qitish uslublari o'rtasida ziddiyatlar tug'ilishiga olib keldi.

Biz taklif etayotgan mediata'lim – talabalar tomonidan ommaviy kommunikatsiya qonuniyatlari – matbuot, televideniya, radio, video, kino, internet axborotlarini olish, tahlil etish va bilim olishni axborotlashtirilgan ta'lim muhitini tashkil etishga asoslanadi. Bunda, elektron o'quv kontent asosida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari orqali texnologik o'qitish uslublari yordamida ta'lim jarayonini tashkil etish kerak.

Xalq pedagogikasi o'quv predmeti mavzularini mediata'lim metodlari va zamonaviy ta'lim texnologiyalari yordamida ta'lim mazmunini, nazariy va amaliy topshiriqlarni mustaqil o'rganishi, hamda bajarishini ta'minlash maqsadida mustaqil o'rganishga undashning to'rt bosqichli metodini qo'lladik

1-bosqich. Tushuntirish/tinglash. O'qituvchi mashg'ulot mavzusining maqsadlarini belgilaydi. U berilgan mavzu nihoyasida ta'lim oluvchilar egallashi kerak bo'lgan bilim va malakani aniqlab beradi. Olinadigan bilim va malakaning ahamiyatini tushuntiradi, ya'ni mazkur bilim va malakaning kelajakda qanday holatlarda ishlatilishi mumkinligi to'g'risida ma'lumot beradi. O'qituvchi ularga erishgan natijalari olgan bilimlari va malakalari to'g'risida eslatib turadi. Tanishib chiqishi kerak bo'lgan mavzular bo'yicha kirish ma'ruzalarini o'qiydi.

2-bosqich. Namoyish etish/kuzatish. O'qituvchi berilgan topshiriqni bajarish uchun kerak bo'ladigan bosqichlarni tushuntiradi va ularni nomlash barobarida o'z hatti-harakatlari bilan namoyish etadi (ko'rsatadi). Ta'lim oluvchilardan diqqat bilan kuzatib turish so'raladi. Namoyish qilish orqali ko'proq ma'lumot beriladi. Murakkabroq mavzularni yoritishda, ta'lim oluvchilardan har bir bosqich nomi va berilayotgan ma'lumotni yozib borish so'raladi.

3-bosqich. Tuzatish/imitatsiya (o'xshatish). O'qituvchi ta'lim oluvchilarning takrorlashlarini ehtiyoqlik bilan tuzatib boradi. Ta'lim oluvchilar bajarayotgan harakatlarini imkon qadar o'xshatgan holda takrorlashga urinadilar. Ular bajarayotgan harakatlarni tushuntirib, har bir bosqich nomini ovoz chiqarib aytib boradilar. Ushbu bosqichdagi monitoring ishi o'qituvchiga yuklanadi.

4-bosqich. Baholash /amalda qo'llash. Ta'lim oluvchilar olgan bilim va malakalarini turli ish holatlariga qo'llab ko'radilar. O'qituvchi natijalarni baholab boradi: u malaka darajasini aniqlaydi, ta'lim jarayoni progressini e'lon qiladi va yaxshilash kerak bo'lgan momentlarni tushuntiradi. Amalda bajarish darajalari o'qituvchi tomonidan baholanadi

Yuqorida ta'riflangan to'rtta bosqich sodda malakaviy bilimlarni egallash uchun hisoblanadi, lekin o'qituvchilar undan murakkab bilimlarni berishda ham foydalanadilar. Ular murakkab amaliy

mavzularni odatda soatlab cho'ziladigan ma'ruzalar yordamida tushuntiradilar. Ta'lim oluvchilar amaliy mashg'ulotlarga kirishishdan oldin haddan tashqari ko'p nazariya bilan tanishishga majbur bo'ladilar.

O'qituvchi o'z strategiyalarini uning nazariy asoslari bilan tanishishlari zarurligini tushuntiradilar. Bu fikr amaliy topshiriqlarning boshlang'ich bosqichlarini bajarish uchun kerak bo'ladigan negiz bilimni egallash uchun to'g'ri. Biroq ko'p hollarda "negiz bilim" o'qituvchilar xayolida "juda ko'p nazariya" degani bo'lib chiqmoqda. Ular ta'lim oluvchilarning bo'lg'usi ta'lim jarayonlarida kerak bo'ladigan murakkab nazariy bilimlarni berishdan inson miyasi ular berayotgan barcha nazariyani o'ziga sig'dira olmasligini esdan chiqarib qo'yishadi. Biz o'z miyamizda bizga hozirda kerakli bo'lgan yoki bizda katta taassurot qoldirgan ma'lumotlarnigina saqlab qolamiz. O'qituvchilar o'zlari ham avval foydalanmagan yangi ma'lumotlarni keyingi haftada bo'lib o'tadigan mashg'ulot paytigacha yodda tutishlari oson emas. Biroq aynan shunday ma'lumotlarni ular o'z talabalari doimo yodda tutishlarini talab etadilar[22].

Pedagogik fasilitatsiyada talabalarga ijobiy ta'sir etib, guruhda ijobiy muhitni hosil qilish, ta'lim-oluvchilarni o'z kuchlariga ishonishlariga erishish va mustaqil faoliyatlarida ularni qo'llab quvvatlashdir. Bunda, talabalar o'quv materiallarini mustaqil mediata'lim texnologiyalari yordamida izlab topadilar, birgalikda kichik guruhlarda va individual ravishda o'zlashtiradilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Дилова Н.Ф. (2018). Буюк аждодларимизнинг таълимотларида мужассамлашган уқитувчи билан уқувчилар ҳамкорлигининг педагогик хусусиятлари. *Замонавий таълим*. №3, 63-68 б.
2. Дилова Н.Г. (2013). Требования к учителю по организации сотрудничества учащихся начальных классов в учебном процессе. *Актуальные проблемы современной науки*. № 4 (72). С. 55-57.
3. Dilova N.G. (2017). Opportunities of Pupils' Complex Development on the Bases of Modernization the Content of Primary Education. *Eastern European Scientific Journal*. No. 1, pp. 1-4.

INTEGRATIV KREATIVLIKNI RIVOJLANTIRISH METODIKALARI

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna
pedagogika fanlari nomzodi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti "Pedagogika va
psixologiya" kafedrasida dotsenti
<https://orcid.org/0009-0000-8371-6298>

Annotatsiya. Maqolada Oliy ta'lim tizimida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash, malakasini oshirish va pedagoglarning ilmiy-innovatsion faoliyatini rivojlantirish, ta'limning yangi pedagogik texnologiyalari va o'qitish uslublarini joriy etishning xalqaro amaliyotiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish, o'qituvchilarni integrativ kreativligini rivojlantirish orqali fan, ta'lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta'minlash, ta'lim jarayonida ta'lim sifatini yaxshilash, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish imkonini beradigan metodlar va ularni qo'llash amaliyoti haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar. Oliy ta'lim, innovatsion faoliyat, kreativ va tizimli fikrlash, interfaol metodlar.

METHODS FOR DEVELOPING THE INTEGRATIVE CREATIVITY OF THE TEACHER

Jumaniyozova Mukhayo Tajieva,
Candidate of Pedagogical Sciences, Uzbekistan State World Languages University Associate
Professor of the Department of Pedagogy and Psychology,

Annotation. The article discusses the organization of the educational process in accordance with international practice of training, retraining, advanced training and development of scientific and innovative activities of teachers in the higher education system, the introduction of new pedagogical technologies and methods of teaching education, ensuring a strong integration of science, education and production through the development of integrative creativity teachers, improving quality, talks about methods that allow you to effectively organize scientific and innovative activities, and the practice of their application.

Keywords. Higher education, innovation activity, creative and systems thinking, interactive methods

Oliy ta'lim mazmunini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror rivojlanishiga munosib hissa qo'shadigan, mehnat bozorida o'z o'rnini topa oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish, xalqaro tajribalardan kelib chiqib, oliy ta'limning ilg'or standartlarini joriy etish, jumladan o'quv dasturlarida nazariy bilim olishga yo'naltirilgan ta'limdan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim tizimiga bosqichma-bosqich o'tish jarayonida o'qituvchilarning kasbiy bilim va saviyasini yuksaltirish, ilg'or xorijiy tajribalarni tahlil qilish orqali oliy ta'lim sifatini oshirish, o'quv dasturlarini takomillashtirish va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish asosiy vazifalardan biri sifatida belgilab berilgan.

Oliy ta'lim tizimida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash, malakasini oshirish va pedagoglarning ilmiy-innovatsion faoliyatini rivojlantirish bo'yicha ishlarni mazmunli va maqsadli tashkil etish yuzasidan ishlab chiqilgan nazariy-amaliy taklif va tavsiyalarda o'qituvchilarni integrativ kreativligini rivojlantirish orqali fan, ta'lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta'minlash, ta'lim jarayonida ta'lim sifatini yaxshilash, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish imkonini beradi.

Ta'limning yangi pedagogik texnologiyalari va o'qitish uslublarini joriy etishning xalqaro amaliyotiga muvofiq ta'lim jarayonini tashkil etish, o'quv rejalari va fan dasturlarini takomillashtirish, o'qitishning zamonaviy shakllari va axborot-kommunikatsiya texnologiya vositalarini joriy etgan holda o'quv jarayonini sifat jihatidan yangilash aynan ta'lim beruvchining integrativ kreativ faoliti taqozo etadi.

Bugun oliy ta'lim tizimida ko'zga tashlanayotgan quyidagi:

-amaldagi malaka talablari, o'quv reja va dasturlari mazmun jihatidan bitiruvchilarda amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilmaganligi;

-oliy ta'lim muassasalari va kadrlar buyurtmachilari bilan o'zaro hamkorlikda kadrlar tayyorlash bo'yicha ishlar samarali yo'lga qo'yilmaganligi, ish beruvchilarning oliy ta'lim mazmunini shakllantirishdagi ishtiroki etarli emasligi;

-talabalarda tanqidiy fikrlash, axborotni mustaqil izlash va tahlil qilish ko'nikmalari

shakllantirilmaganligi;

-ishlab chiqarish korxonalarida amaliy mashg'ulotlar samarali tashkil etilmasligi, tayyorlanayotgan mutaxassislar malakaviy darajasi mehnat bozorining zamonaviy talablariga etarlicha javob bermasligi;

-professor-o'qituvchilarning xorijiy tillar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o'zlashtirish darajasi pastligi sababli ularning kasbiy mahorati bugungi kun talablaridan ortda qolganligi;

-o'quv adabiyotlari etishmovchiligi, mavjudlarining aksariyat qismi zamon talablariga javob bermasligi, o'quv adabiyotlari sifatini yaxshilash, xorijiy adabiyotlardan qo'shimcha yoki muqobil o'quv adabiyotlari sifatida foydalanish ishlari etarli darajada tashkil etilmaganligi;

-pedagog xodimlarning malaka oshirish tizimi samarali tashkil etilmagan, jumladan malaka oshirish muassasalarida o'quv mashg'ulotlari o'tkazish uchun yuqori malakali professor-o'qituvchilar har doim ham jalb qilinmaganligi, malaka oshirishga jalb etishda tinglovchilarning salohiyati inobatga olinmasligi;

-oliy ta'lim muassasalari ilmiy faoliyati hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish istiqbollari kelib chiqib tashkil etilmagan, tahlillar asosida innovatsion rivojlanishni prognozlashtirish faoliyati yo'lga qo'yilmagan

-innovatsion faoliyat, tadqiqot natijalarini amaliyotga keng joriy etish, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish, ilmiy-tadqiqot ishlariga iqtidorli yoshlarni jalb etish natijadorligi etarli emas, ta'lim, fan va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasi ta'minlanmaganligi kabi muammolar saqlanib o'z echimini kutayapti.

Oliy ta'lim tizimini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarida yuqori malakali kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, inson kapitalini mehnat bozori talablari asosida rivojlantirish; xalqaro standartlar asosida yuqori malakali, kreativ va tizimli fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash, ularning intellektual qobiliyatlarini namoyon etishi uchun zarur shart-sharoit yaratish pedagog kadrlarni maqsadli tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish orqali mavjud muammolarni bartaraf etish ko'zda tutilgan.

Kreativlik nima?

“Kreativlik” atamasi birinchi marta amerikalik psixolog va professor Joy Pol Guilford tomonidan kiritilgan. U kreativlik stereotip fikrlash usullaridan voz kechish qobiliyatidir, deb ta'kidlaydi. Kreativlikni rivojlantirish uchun asos divergent fikrlash bo'lib, u bir xil muammoning bir nechta echimlarini topishdan iborat.

Joy Pol Guilford kreativ fikrlashning beshta asosiy komponentini aniqladi: moslashuvchanlik, o'ziga xoslik, ravonlik, sezgirlik va farazlarni rivojlantirish qobiliyati.

Pedagoglarning kreativ va tizimli fikrlashini rivojlantirish ilmiy muammo sifatida bir qator mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lib, uning xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

Ravonlik – ko'p sonli g'oyalarni yaratish qobiliyati;

Moslashuvchanlik - muammolarni hal qilishda turli strategiyalarni qo'llash qobiliyati;

Originallik (o'ziga xoslik) – noodatiy, nostandart g'oyalarni ishlab chiqish qobiliyati;

Maqsadga yo'nalganlik (Safarbarlik)– g'oyalarni batafsil maqsadga mos shakllarda ishlab chiqish qobiliyati.

Qoliplardan, ma'lum chegaralardan tashqariga chiqish - stereotiplarga ergashmaslik va muammolarni hal qilishda turli bir-biriga qarama-qarshi fikrlardan foydalanish uchun shaxsning ma'lumotlarga nisbatan “ochiq bo'lishi” kabi mezonlar mavjud.

Kreativlik texnikasining bosqichlari

U yoki bu darajada kreativlik usullari quyidagi sanab o'tilgan bosqichlar to'plamining barchasini yoki bir qismini o'z ichiga oladi:

muammoni aniq shakllantirish;

dastlabki ma'lumotlarni yig'ish;

dastlabki ma'lumotlarni tizimlashtirish mezonlarini ishlab chiqish;

manba ma'lumotlarining tuzilishi;

dastlabki ma'lumotlarni har tomonlama o'rganish;

ko'lamini kengaytirish;

muammo bo'yicha bir nechta nuqtai nazarlarni shakllantirish;

optimal echimlar to'plamini shakllantirish;

yechimlar uchun istiqbolli g'oyalarni tanlash mezonlarini ishlab chiqish;

ruhiy to'siqlarni olib tashlash;

g'oyalarni shakllantirish jarayonini tezlashtirish;

muammoning samarali va original echimlarini tanlash.

Креатив fikrlashni rag'batlantirish usullari hayotning original g'oyalarni talab qiladigan ko'plab sohalarida qo'llaniladi. Boshqa narsalar qatorida, ixtirochilik muammolarini hal qilish nazariyasi va morfologik tahlil kabi usullardan foydalanish muhandislar va ixtirochilar orasida keng tarqalgan. Uolt Disney metodikasi va aklii xujum turli sohalaridagi muammoli masalalarni muhokama qilishda qo'llanilca, SCAMPER metodi ko'pincha yangi mahsulotlarni ishlab chiqish uchun ishlatiladi. Ko'pincha, muammolarni ijodiy yo'l bilan hal qilish jarayonini engillashtirish uchun g'oyalarning grafik tasvirlari "Идрок харитаси", Ishikava diagrammasi va shunga o'xshash usullarda qo'llaniladi.

Quyida kreativ fikrlash malakalarini rivojlantirishga yordam beradigan bir qator metodlarni ko'rib chiqamiz:

Ixtirochilik masalalarini echish nazariyasi (Genrix Altshuler)

Ixtirochilik muammolarini hal qilish nazariyasi - ixtirochi va fantast yozuvchi Geynrix Altshuller tomonidan 1946 yilda asos solingan. TRIZ - bu innovatsion g'oyalar va muammolarni hal qilish uchun metodologiya, asboblari to'plami, bilimlar bazasi va modellashtirish texnologiyasi. TRIZ muammolarni shakllantirish, tizim tahlili, nosozliklarni tahlil qilish va evolyutsiya naqshlari uchun vositalar va usullarni taqdim etadi. Aqliy hujum texnikasidan farqli o'laroq muammoni hal qilish uchun g'oyalar va variantlar tartibsiz shakllantiriladi, TRIZ texnikasining maqsadi yangi tizimni ixtiro qilish yoki eskisini takomillashtirishga algoritmik yondashuvni yaratishdir.

Delphi usuli. Delphi usuli - bu so'rovlar, intervyular, aqliy hujumlar orqali to'g'ri qarorni aniqlashda maksimal konsensusga erishishga imkon beradigan texnikadir. Delphi usuli yordamida tahlil qilish bir necha bosqichda amalga oshiriladi, natijalar statistik usullar bilan qayta ishlanadi. Usulning asosiy printsiplari shundan iboratki, bir qator mustaqil ekspertlar (ko'pincha bir-biriga bog'liq bo'lmagan va bir-birlari haqida bilmaydilar) tuzilmaviy shaxslar guruhiga (jamoaga) qaraganda natijani yaxshiroq baholaydilar va bashorat qiladilar.

Bu qarama-qarshi pozitsiyalarning tashuvchilari o'rtasida ochiq to'qnashuvlarning oldini olishga imkon beradi, chunki u mutaxassislar o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri aloqani va qo'shma ish natijasida yuzaga keladigan va ko'pchilikning fikriga moslashishdan iborat bo'lgan guruh ta'sirini istisno qiladi. Bu ekspertlarni bir joyda to'plamasdan (masalan, elektron pochta orqali) so'rovni eksterritoriyada o'tkazish imkonini beradi. Muammoga tadqiqotchilar guruhlari, ularning har biri yozma ravishda alohida javob beradi, tashkiliy guruh - ekspert xulosalarini birlashtiradi.

Lateral fikrlash (Edvard de Bono).

Britaniyalik psixolog Edvard de Bono ijodkorlik va fikrlashning ko'plab usullarini taklif qildi. U lateral fikrlash kontseptsiyasining muallifi bo'lib, lateral fikrlashning bir misoli "Olti shlyapa" texnikasidir (oq - analitik fikrlash, qizil - hissiy fikrlash, odam muammoga bir necha nuqtai nazardan qarashi mumkin), qora - tanqidiy fikrlash, sariq - optimistik fikrlash, yashil - ijodiy fikrlash, ko'k - katta istiqbolda fikrlash)ni ya'ni oq-faktlar va ob'ektivlik; qizil-his-tuyg'ular va hissiyotlar; qora-tanqid; sariq-afzalliklar va ijobiy tomonlar; yashil-ijodkorlik va kreativlik; ko'k--tahlil va xulosaga olib kelishni anglatadi.. Majoziy ma'noda, har bir shlyapa kiyib, odam muammoga bir necha nuqtai nazardan qarashi mumkin. Bu texnikani qo'llash davomida barcha jamoaga a'zolari bir vaqtning o'zida shlyapalarni ma'lum tartibda «sinab ko'rishadi», chunki har bir shlyapa muhokama qilinayotgan mavzu bo'yicha ma'lum bir nuqtai nazarni ko'rsatadi.

SINEKTIKA (Uilyam Gordon). Sinektika yangi g'oyalarni yaratishning eng qiyin va qiziq usullaridan biri bo'lib, XX asrning 50-yillari boshlarida paydo bo'lgan, uning asoschilari amerikalik ixtirochi va inson tafakkurining tadqiqotchisi Uilyam Gordon va uning hamkasbi Jorj Prinsdir. Metodologiyada ishtirokchilar «ma'lumni noma'lumi va noma'lumni ma'lum qilish» ga harakat qilishadi. Metodologiya o'n bosqichdan iborat:

- muammoni tahlil qilish va aniqlash,
- muammoning o'z-o'zidan echimini taklif qilish,
- muammoni yangidan shakllantirish,
- to'g'ridan-to'g'ri o'xshashliklarni qurish,
- shaxsiy analogiyalarni qurish,
- ramziy o'xshashliklarni yaratish,
- yana to'g'ridan-to'g'ri o'xshashliklarni yaratish,
- to'g'ridan-to'g'ri o'xshashliklarni tahlil qilish,
- analogiyalarni uzatish.

muammo va uni hal qilishda yondashuvlarni ishlab chiqish

Sinektika usulining mohiyati tegishli o'xshashliklarni tanlash orqali muammolarni hal qilishdir.

Bular:

Bevosita o'xshashlik. Shunga o'xshash muammolarni hal qiladigan tizimlar va ob'ektlarning elementlariga o'xshashlik.

Ramziy o'xshashlik. U turli xil taqqoslashlar, metafora, tanish va notanish narsalar yoki hodisalarda paradokslarni izlashga asoslangan. Ushbu turdagi o'xshashlik voqea (narsa, jarayon)larni oddiy va g'ayrioddiy o'xshashliklarini topishga qaratilgan.

Shaxsiy o'xshashlik. U o'zini tadqiqot ob'ekti yoki uning bir qismini tahlil qilishda fikrlashning stereotipik cheklovlaridan voz kechishga va mavzuga g'ayrioddiy burchakdan qarashga imkon beradi.

Fantastik o'xshashlik. O'rganilayotgan ob'ektni odatiy qonunlar va hodisalar ishlamaydigan haqiqiy bo'lmagan, hayoliy sharoitlarda taqdim etish. Bu tadqiqotchiga ob'ektiv haqiqatga bog'lanmasdan echim topishga imkon beradi.

Breynstorming (ingl. brainstorming) -bu g'oyalarni jamoaviy yaratish usuli. Uning asosiy maqsadi iloji boricha ko'proq noyob va yangi echimlarni to'plash, amalda samarali qo'llanilishi mumkin bo'lganlarni baholash va tanlashdir. Breynstorming bu jamoaviy ish, bu erda har bir ishtirokchi o'z fikrini xayoliga kelishi bilanoq erkin ifodalaydi. Agar siz uni amalga oshirish qoidalari va usullarini bilsangiz, aqliy hujum yaxshi natijalarga olib keladi. Bu metod Amerikaning BBDO reklama agentligi asoschilaridan biri Aleks Osborn tomonidan yaratilgan. 1942 yilda u o'z kitobida birinchi marta qanday «o'ylash» kerakligini tushuntirib, 4 asosiy qoidani taklif qildi:

-aqliy hujum paytida tanqidga o'rin yo'q;

-ko'proq fikrlar, yaxshiroq;

-hatto eng mantiqsizdek ko'ringan fikrlar ham qabul qilinadi. Ko'pincha ular eng yaxshisi bo'lib chiqadi;

-boshqalarning g'oyalari birlashtirilishi, to'ldirilishi, birlashtirilishi va rivojlanishi mumkin.

Vaqt o'tishi bilan usul kengaytirildi, uni amalga oshirishning qo'shimcha usullari ishlab chiqildi. Bugungi kunda kompaniyalar Osborn g'oyalarni biznes va vazifalarning o'ziga xos xususiyatlariga moslashtiradilar, korporativ g'oyalarni izlash uchun ichki qoidalarni yaratadilar. Masalan, Google kompaniyasining breynstorminggi 3 tamoyilga asoslanadi. Bular:

-foydalanuvchini o'rganii tamoyili. Maqsadli auditoriyaning muammolari va odatlarini tushunish uchun xodimlar ko'pincha «ko'chaga chiqishadi». Ular turli mamlakatlardan kelgan foydalanuvchilar bilan ofislarda muloqot qilishadi, ularni transportda va ko'chalarda tomosha qilishadi.

-10 marta o'ylab ko'rish tamoyili. Fikrni ifoda etishdan oldin uni maksimal olti so'z bilan rasmiylashtirish muhimdir. Bu fikrni hamkasblarga to'g'ri etkazishga va uni o'zingiz uchun amalga oshirishga yordam beradi.

- darhol prototip yaratish tamoyili. Google g'oyalarni vizuallashtirishga alohida e'tibor beradi. Yangi echimni tekshirish juda muhim va shundan keyingina uni yakunlash kerak deb hisoblashadi. Buning uchun ular oddiy materiallar, kompyuterlar, 3D printerlar, plakatlardan foydalanadilar.

Breynstorming murakkab muammoni kichik-kichik vazifalarga ajratadi, ya'ni muammoni bir qancha qismlarga bo'lib tahlil qilish echimni tezroq topish uchun asos bo'ladi. Tanqidiy fikrlashni rag'batlantiradi, ishtirokchilarga o'z qarorlarini tanqidiy tahlil qilish va taqqoslashga, «nega bu ular uchun ishladi, lekin biz uchun ishlamaydi?» kabi savolga javob berish orqali raqobatchilarning harakatlari bilan solishtirishga yordam beradi. Shuningdek jamoani birlashtirishga yordam beradi, ayniqsa, oddiy ish jarayonida umumiy muhokama uchun o'z fikrlarini bildirishga jur'at eta olmaydigan yangi ishtirokchilar uchun foydalidir. Ularning mahsulotga yangi qarashlari ko'pincha muhim va kutilmagan bo'lib chiqadi.

Breynstorming yordamida deyarli har qanday tahliliy vazifani hal qilish jarayonini 6 bosqichga bo'lish mumkin.

Tayyorgarlik. Ishtirokchilar mavzu va muhokama vaqti haqida bir necha kun oldin ogohlantiriladi, muammo va vazifa aniq tasvirlab berilishi lozim. Bu jamoaga mavzu bo'yicha oldindan fikr yuritishni boshlashga, bir nechta g'oyalarni shakllantirishga va muammoni aniq hal qilishga yordam beradigan vosita, usullarni taklif etishga yordam beradi.

Ishtirokchilarni tanlash. Guruhning maqbul tarkibi tegishli faoliyat sohalarida turli xil kasbiy tajribaga ega bo'lgan 5 dan 12 kishigacha bo'ladi va uchrashuvni moderator (fasilitator) olib boradi.

Muhokama uchun to'g'ri joy tanlash. Ishtirokchilar bir-birlarini ko'rishlari va o'zlarini teng his qilishlari uchun davra bo'lib o'tirishlari, hatto norasmiy sharoitda erga o'tirishlari tavsiya etiladi. Yumshoq va qulay stullar mos kayfiyatni yaratishga yordam beradi.

Muammo va maqsadlarni belgilash ya'ni muammo aniq bo'lishi va to'g'ri shakllantirilishi lozim. Masalan: «nega talabalarda darslarga qiziqish yo'q?» desak bu savolni noto'g'ri qo'yish bo'ladi,

agarda «talabalar darslarga qiziqishlari uchun nima qilishimiz kerak?» deb savol qo'ysak muammo to'g'ri shakllantirilgan hisoblanadi.

Kreativ rejimga o'tish (razminka) kerak. Bunda kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun har qanday mashqlardan foydalanish mumkin. Masalan, alifboning barcha harflarini teskari tartibda talaffuz qilish yoki tanish uy-ro'zg'or buyumlaridan foydalanishning nostandart usullarini topish kabi mashqlarni bajarish mumkin.

Fikrlarni yaratish. Ushbu bosqichda ishtirokchilar tomonidan taklif qilingan barcha g'oyalar to'planadi va qayd etiladi. Muvaffaqiyat ko'p jihatdan mashg'ulotchiga - tadbir mezboniga bog'liq. U tanqid va baholashni bostiradi, savollar beradi, munozaralarni boshlaydi, vaqtni nazorat qiladi va do'stona muhit yaratadi.

Metodni qo'llash uchun vaqtni belgilash - 30 daqiqa. Agar yarim soatdan kam vaqt o'tgan bo'lsa va ishtirokchilar fikrlashdan «to'xtab qolsa», moderator suhbatni jonlantiradi. Agar ishtirokchilar 30 daqiqadan keyin ham g'oyalarni yaratishda davom etsalar, moderator ularni to'xtatmaydi, aqliy hujum davom etadi.

“6-3-5 texnikasi” 1968 yilda nemis professori Bernd Rorbox tomonidan taklif qilingan. 6 kishi 3 ta fikrini 5 daqiqa ichida yozadi. Keyin ishtirokchilar ish qog'ozlarni almashadilar va ular asosida har bir fikrga tayanib yana 3 ta variantni taklif qilishadi. Shunday qilib, ajratilgan vaqt ichida 108 ta g'oya yaratilishi mumkin.

A.Osbornning muammoni o'zgartirish texnikasi. Osborn kreativlikni rivojlantirishda ishtirokchi bajarishi kerak bo'lgan 10 ta oddiy harakatni taklif qiladi va bu kutilmagan echimga olib kelishini kafolatlaydi. Masala juda oddiy: berilgan ob'ekt yoki muammo bor va u bilan bajarilishi mumkin bo'lgan 10 ta harakat mavjud.

Teskari foydalanish imkoniyati. Savollar: ushbu ob'ektdan, g'oyalardan boshqa yo'nalish doirasida foydalanish mumkinmi?

Analoglarni keltirish. Savollar: Shu kabi takliflar bormi? Ha bo'lsa, ular qanday ko'rinishga ega bo'lishi mumkin? Mo'ljallangan mahsulotni yaxshilash uchun analogdan aniq nimani olish mumkin?

O'zgartirish. Savollar: rangi, harakati, o'lchami, shakli, tovushi, hidi, maqsadi, tuzilishi, tuzilishi, tuzilishi yoki boshqa konstruktiv komponentlarini o'zgartirish mumkinmi?

Kattalashtirish. Savollar: hajmi, vazni, tezligi, miqdori, chastotasi, yuzi, narxi, masofasi, konsentratsiyasini oshirish mumkinmi? Mahsulotni ko'paytirish yoki uni biron bir kuchga ko'tarish mumkinmi? ..

Kamaytirish. savol: bu hajmini kamaytirish mumkinmi, hajmi, vazn, tezlik, miqdor, chastota, hajmi, qiymati, masofa, konsentratsiyasi? Biror narsani tozalashim kerakmi? Yehtimol, siz uni engillashtirishingiz yoki aniqroq va ifodali qilishingiz kerakmi? Uni ajratish mumkinmi?

Almashtirishni amalga oshirish. Savollar: qanday xususiyatlarni almashtirish mumkin? Qismlar va elementlarni yanada takomillashtirilgan elementlar bilan qanday almashtirish mumkin? Mavjud bo'lmagan komponentlardan foydalanish kerakmi?

Harakat. Savollar: joylarda biror narsani almashtirish mumkinmi? Ha bo'lsa, buni qilishning eng yaxshi usuli qanday? Ketma-ketlikni o'zgartirish mumkinmi? Sabab va oqibatni o'zgartirish kerakmi?

Buning aksini bajaring. Savollar: qarama-qarshi fikr nima? Rolni o'zgartirish mumkinmi? Oynaga qarasangiz, u erda nimani topishingiz mumkin? Balki 90°, 180°, 270°, 360° aylantirishga ehtiyoj bormi?

Kombinatsiya. Savollar: boshqa narsa bilan birlashtirish mumkinmi? Ehtimol, uni tarkibiy qismlarga bo'lish yaxshiroqmi? Kombinatsiya. savollar: boshqa narsa bilan birlashtirish imkoniyati bormi? Yehtimol, uning tarkibiy qismlariga ajratish yaxshiroqmi?

Transformatsiya. Savollar: siqilish, deformatsiya, sinish yoki boshqa turdagi shikastlanishlar ehtimoli bormi? Uni qattiq, suyuq, gazsimon, shaffof, bulutli holga keltirish mumkinmi?

Har bir element uchun 2-3 ta g'oyani taklif qilish kerak, shunda siz muammoning umumiy va ahamiyatsiz echimini yoki vaziyatdan chiqish yo'lini olishingiz mumkin.

Xulosalar

Talabalarga ta'lim xizmatlari ko'rsatish sifatini yaxshilash, fan sohalari bo'yicha professor-o'qituvchilarning kasbiy muloqot maydonchalarini yaratish, ta'lim sifatini ta'minlash jarayoniga talabalarni keng jalb etish hamda «tyutorlik» tashkiliy-metodik yordam tizimini joriy etish orqali talabalarining mustaqil ta'lim olish faoliyatini rivojlantirish, ta'limda brendlar, ilmiy an'analar tizimini yaratish asosida oliy ta'lim va oliy ta'lim muassasalari imijini shakllantirish kabi masalalarni hal qilish bevosita o'qituvchining kasbiy salohiyati, kreativ tafakkuriga bog'liq bo'lib, pedagogning kreativlik sifatlarini rivojlantirish lozim.

o'quv dasturlarida nazariy bilim olishga yo'naltirilgan ta'limdan amaliy ko'nikmalarni

shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim tizimiga bosqichma-bosqich o'tish uchun ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror rivojlanishiga munosib hissa qo'shadigan, mehnat bozorida o'z o'rnini topa oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonida kreativlikni rivojlantirish metodikalarining o'rni va roli ahamiyatlidir.

Kreativ fikrlashni rivojlantirish hamma uchun foydalidir, chunki u mutlaqo har qanday faoliyatda natijalarga erishishga imkon beradi. Kitob o'qish, ko'rgazmalarga tashrif buyurish va ko'p yurish, har kuni kundalik va intellektual muammolarni hal qilishning yangi usullarini izlashni odatga aylantirish orqali kreativ fikrlash malakalari rivojlanadi. Tez-tez tasodifiy so'z usulidan foydalanish, muammoni shakllantirish va bir qator so'zlarni yozib chiqish, keyin ularni belgilangan muammo bilan bog'lash, o'zaro bog'liq variantlarni ko'plab topish orqali ham kreativ mahorat shakllanib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5847-sonli farmoni <https://lex.uz/docs/4545884>

BBDO Алексом Осборном «Как придумать» (англ. How to Think Up) в 1942 г. <https://4brain.ru/blog/%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/>

Альтшуллер Г.С. О психологии изобретательского творчества/Г.С. Альтшуллер, Р.Б. Шапиро//Вопросы психологии. - 1956, № 6. - С. 37 - 49.

<https://motherhouse.ru/uz/inheritance-and-gift/metod-delfi-ekspertnyh-ocenok-obshchaya-harakteristika-metod-delfi-i/>

<https://osnovaschool.ru/uz/psychology/edvarda-de-bono-tehniki-myshleniya-edvard-de-bono-shest-shlyap-myshleniya-shlyapy/>

DARSDAN TASHQARI MASHG'ULOTLARDA TALABA-AKTYORLARNING SAHNA NUTQIGA OID BILIM VA KO'NIKMALARNI TAKOMILLASHTIRISH USULLARI

Kadirov Ramz Turabovich

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti mustaqil izlanuvchisi

МЕТОДЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗНАНИЙ И НАВЫКОВ ПО СЦЕНИЧЕСКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ-AКТЕРОВ ВО ВНЕУЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Кадыров Рамз Турабович

Независимый исследователь института искусств и культуры Узбекистана

METHODS OF IMPROVING KNOWLEDGE AND SKILLS REGARDING STAGE SPEECH OF STUDENT ACTORS IN EXTRA-CURRICULUM ACTIVITIES

Kadirov Ramz Turabovich

Independent researcher of the State Institute of Art and Culture of Uzbekistan

<https://orcid.org/0009-0008-26745111>

Annotatsiya. Mazkur maqolada talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarini darsdan tashqari mashg'ulotlar orqali takomillashtirish usullari yoritilgan bo'lib, maqolada darsdan tashqari mashg'ulotlar ikki obyektida: nazariy va ijodiy obyektida tadqiq etilgan. Nazariy obyektida uyga vazifa va mahorat darslari o'rganilgan bo'lsa, ijodiy obyekt sifatida shaxsiy trening, ijodiy tanlovlar, madaniy tadbirlar va ommaviy axborot vositalaridagi chiqishlar tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: san'at, teatr, sahna, sahna nutqi, talaba-aktyor, nazariy obyekt, ijodiy obyekt, uyga vazifa, mahorat darsi, madaniy tadbir, ijodiy tanlov, shaxsiy trening.

Аннотация. В данной статье описаны методы совершенствования знаний и навыков сценической речи студентов-актеров посредством внеаудиторной деятельности, причем внеаудиторная деятельность изучается в статье по двум предметам: теоретическому и творческому предмету. В теоретическом объекте изучались домашние задания и мастер-классы, а в качестве творческого – персональные тренинги, творческие конкурсы, культурно-массовые мероприятия и выступления в СМИ.

Ключевые слова: искусство, театр, сцена, сценическая речь, студент-актёр, теоретический объект, творческий объект, домашнее задание, мастер-класс, культурно-массовое мероприятие, творческий конкурс, персональный тренинг.

Annotation. This article describes the ways of improving the knowledge and skills of student-actors through extracurricular activities, and extracurricular activities are studied in two objects: theoretical and creative object. Homework and master classes were studied in the theoretical object, while personal training, creative contests, cultural events and mass media performances were studied as the creative object.

Key words: art, theater, stage, stage speech, student-actor, theoretical object, creative object, homework, master class, cultural event, creative competition, personal training.

Kirish. Darsdan tashqari mashg'ulotlarda talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarini takomillashtirish muhim hisoblanib, mazkur jarayon dars jarayonidagi mashg'ulotlardan olingan bilim va ko'nikmalarga tayaniladi.

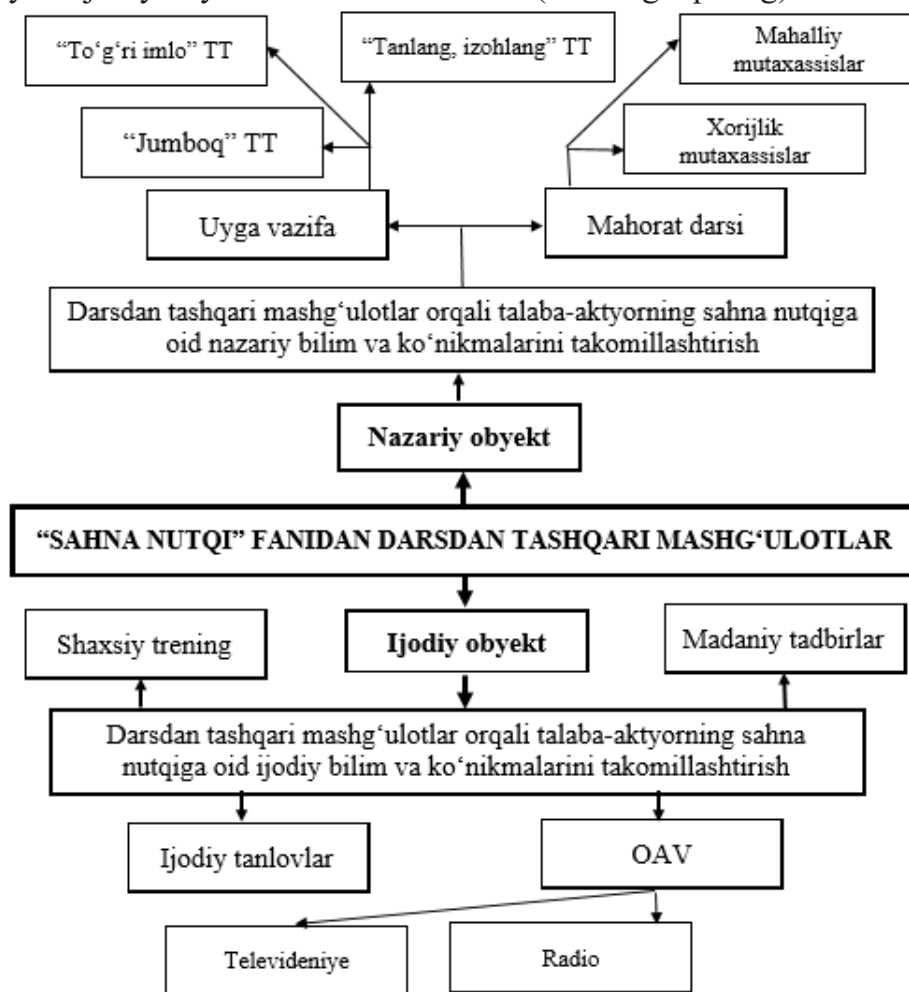
Darsdan tashqari mashg'ulotlarning turlari va ularning samaradorligi yuzasidan tadqiqotchilar A.T.Nurmanov [5], X.A.Rahmatov [6], M.D.Rahmatullayeva [7], D.U.Jumanazarova [3], N.J.Isakulova [1], A.Isimova [2], J.A.Mamatqosimov [4] kabilar izlanishlar olib borgan.

Jumladan, tadqiqotchi N.J.Isakulova darsdan tashqari mashg'ulotlar turlari sifatida matbuot, rasm, sayohat, fakultativ mashg'ulot, to'garak, kuni uzaytirilgan guruh, mustaqil va ijodiy ish, tarbiyaviy soatni qayd etib, har bir mashg'ulot turiga tasnif berilib, ularni tashkil etish metodikasi yoritilgan [1].

Talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarini takomillashtirishda mustaqil ta'lim mashg'ulotlari talaba-aktyorning mustaqil ishlashi, mustaqil repititsiya qilishi, mustaqil ijrosi uning fan bo'yicha ko'nikma va malakalarining mustahkamlanishiga asos bo'ladi.

Metodlar. "Sahna nutqi" fanidan darsdan tashqari mashg'ulotlar o'ziga xos spetsifik ahamiyatga

ega bo‘lib, nazariy va ijodiy obyektlarda tashkil etiladi (1-rasmga qarang).

1-rasm. “Sahna nutqi” fanidan darsdan tashqari mashg‘ulotlar

“Sahna nutqi” fanidan darsdan tashqari mashg‘ulotlarni nazariy obyektida tashkil etish bu – talaba-aktyorning sahna nutqiga oid nazariy bilim va ko‘nikmalarini takomillashtirishga asos bo‘lib, pedagog nazoratida amalga oshiriladi.

Uyga vazifa. Bunda dars jarayonida o‘tilgan mavzularni mustahkamlash uchun pedagog tomonidan berilgan uyga vazifa fan spetsifikasidan kelib chiqilib amaliyotga tatbiq etilgan ta‘lim texnologiyalari asosida amalga oshirilishi tavsiya etiladi. Mazkur ta‘lim texnologiyalari talaba-aktyorning mustaqil individual tarzda ishlashiga asoslangan.

“Jumboq” ta‘lim texnologiyasi. Talaba-aktyorning tasavvurini boyitish va kengaytirishga xizmat qilib, tasavvurning diqqat, ko‘rish, eshitish, his qilish, sezish, ta‘m bilish, psixologik funksiyalarni uyg‘otish, rivojlantirish va yo‘naltirish jarayonlarini takomillashtiradi.

Texnologiyani amalga oshirish tartibi. Talaba-aktrlarga biror hikoya yoki voqea so‘zlab beriladi. Ammo ularning tub ma‘nosi, kalit so‘zi jumboq sifatida yashiringan bo‘ladi. Keyingi darsgacha talaba-aktyor voqeani tasavvurida jonlantirib yashiringan tub ma‘noni, ya‘ni jumboqni topishi shart. Masalan, quyidagi hikoya o‘qiladi: Kunlardan bir kun qorni och qolgan bir kishi ko‘l bo‘yida baliq tutib o‘tirgan donishmandga duch kelibdi va unga murojaat qilib: “Men ochman, menga yordam ber!” – debdi. Donishmand quyidagicha javob beribdi: “Men senga baliq berishim mumkin, sen tez to‘yasan va biroz vaqt o‘tgach, yana shunday och qolasan va mendan yana yordam so‘raysan. Men senga qarmoq berishim mumkin, lekin u qachondir sinib qolishi mumkin, unda sen menga yana murojaat qilishingga to‘g‘ri keladi. Yaxshisi, men senga bir narsa o‘rgataman, bu bir oz vaqt oladi va qiyin, lekin keyinchalik senga mening yordamim kerak bo‘lmaydi. O‘z yo‘lingni tanla deydi”.

Jumboq: Baliqchi qorni och insonga nimani o'rgatishni aytgan edi?

Javob: Qarmoq yasashni o'rgatishini aytadi.

Talaba-aktyorning jumboq javobini qidirishi uning tasavvur qilishi, mantiqan yondoshuvi, qayta eslash, ko'rish, ko'z oldiga keltirish, voqeani aniq kinolentadek keltirib, nima qilish mumkinligini tasavvur qilishlarida miyani ma'lum vazifa haqida o'ylash, shu bilan bog'liq bo'lish, yashash kabi ifoda vositalarining poydevorini shakllanishiga asos yaratadi.

"To'g'ri imlo" ta'lim texnologiyasi. Mazkur texnologiya talaba-aktyorning imloviy savodxonligini oshirishga, badiiy tafakkurini boyitishga xizmat qiladi. Har qanday spektakl sahnalashtirishdan avval, rollar taqsimlangandan keyin o'qiladi. Bu o'qish oddiy, mantiqiy va obrazli o'qish jarayonlaridan iborat bo'lib, bu borada talaba-aktyorning imloviy savodxonligi birlamchi omildir.

Texnologiyani amalga oshirish tartibi. Uyg'a vazifa sifatida har bir talaba-aktyorga alohida, bir-biriga takrorlanmas matn beriladi. Bu matndagi so'zlarning ba'zi harflari tushirilib qoldiriladi. Talaba-aktyor mana shu tushirilib qolgan harflarni topishi va yashiringan matnni o'zlashtirishi lozim. Matndagi bitta chiziqcha bitta harfni anglatadi. Agar ikkita chiziqcha ketma-ket qo'yilgan bo'lsa, demak ikkita harf yashiringan bo'ladi. Masalan,

Savol: BI _ T _ T T, I _ T _ T T _ NG TA _ DA B _ R TU _ TU _ _.

Javob: Bir tup tut, bir tup tutning tagida bir tup turp.

Savolni nafaqat pedagog, balki talaba-aktyorlar o'zlari mustaqil tuzishi va o'zaro almashishi ham mumkin. Mazkur texnologiya natijasida talaba-aktyor mustaqil ijod qilish, improvizatsion holatlarda oqlab ketish, adabiy parcha ishlash qoidalariga rioya qilish kabi ko'nikmalarini takomillashtiradi.

"Tanlang, izohlang" ta'lim texnologiyasi. Pedagog tomonidan tayyorlangan turli rangdagi qog'ozlar matn yozilgan tarafi teskari holatda talaba-aktyorlarga taqdim etiladi. Talaba-aktyorlar o'zlari ixtiyori ravishda biror rangdagi qog'ozni tanlab oladi. Qog'ozga yozilgan mavzu talaba-aktyor uchun uyg'a vazifa hisoblanadi. Texnologiyaning maqsadi – talaba-aktyorda lug'at bilan ishlash ko'nikmasini shakllantirishdir.

Mahorat darsi. Mahorat darsi teatr san'atida o'zining ko'p yillik mustahkam tajribalari, an'alariga, ta'lim uslublariga ega mutaxassislar bilan yuzma-yuz muloqat qilish, fikr va tajriba almashish uchun keng imkoniyat yaratib, mahalliy va xorijiy tajribalarni qiyosiy tahlil etish, bilim, malaka va ko'nikmalarni yanada boyitish uchun asos bo'ladi.

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutining rejissyorlik va aktyorlik ixtisosligidagi kafedra mutaxassislari va mazkur ixtisosliklar talaba-aktyorlari uchun Buyuk Britaniyaning Rouz-Bruford teatr va aktyorlik mahorati kolleji pedagoglari Djon Takker ("Sahna nutqi" fani), Irina Braun ("Rejissura" fani) hamda Niam Douling ("Plastika" fani) ishtirokida mahorat darslari tashkil etildi.

Mahorat darsida eng avvalo aktyorlik hamda rejissyorlik san'atining asosiy ifoda vositalaridan biri bo'lgan nutq texnikasi va so'z ustida ishlash, mashq qilish, ayrim vaqtlardagina eslanadigan o'tkinchi mashg'ulot emas, balki institut va professional teatrlar doirasida, har kuni takrorlanadigan, bir umr davom etadigan vazifa deb qaralishi ta'kidlandi.

Mahorat darsi jarayonida ingliz va o'zbek teatr san'ati o'qitish metodikasida sahna nutqi bo'yicha tavsiya qilinayotgan va ishlanayotgan mashqlar, sahna nutqi texnikasi va so'z ustida ishlash jarayonida mushtaraklik, o'xshashlik mavjudligi aniqlandi. Bu holat nafas, ovoz, talaffuz, so'z ustida ishlash metodlarida yaqqol sezildi.

Britaniyalik mutaxassislar bizdan farqli sahnada ijodkor aktyorning erkin, maqsadli va mazmunli faol xatti-harakatida, shuningdek, nutq, ovoz va fikrlashida erkin ijroga asosiy e'tiborni qaratdi. Eng muhimi o'zbek teatr san'atida sahna nutqi bilan tomoshabin qalbiga ta'sir ko'rsatilsa, G'arb teatrida sahna nutqi bilan tomoshabin tafakkuriga ta'sir ko'rsatish jarayonlari aniqlandi.

Natija. Tadqiqot doirasida tashkil etilgan pedagogik tajriba-sinov jarayonida O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutining Farg'ona mintaqaviy filialida mahorat darsi tashkil etildi. Mazkur filialda "Sahna nutqi" fani O'zbekiston dalat san'at va madaniyat institutining "Sahna nutqi" kafedrasida ishlab chiqilgan fan dasturlari asosida o'qitiladi.

Mahorat darsi boshlanishida talabalarining darsga tayyorgarlik holati: auditoriyaning tozaligi, talabalarining mutaxassislik kiyimida ekanligi nazoratga olindi. Mahorat darsi "Aruz vazni" mavzusida tashkil etildi.

Dastlab talabalar Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Nodirabegim, Jahon otin Uvaysiy g'azallaridan o'qib berdilar. Talabalarining g'azal o'qish imkoniyati aniqlangach, ularga aruz vazni bo'yicha nazariy ma'lumot berildi.

Talabalarga matla', maqta', shohbaytlar qanday o'qilishi lozimligi haqida tushunchalar berildi. Matla' va maqta' alohida vazifalar bajarishini, ya'ni boshlanish va yakunlash vazifalarini ijroda ham pauza bilan ajratilishiga e'tiborli bo'lish kerakligi ta'kidlandi.

“Sahna nutqi” fanidan darsdan tashqari mashg‘ulotlarni ijodiy obyektida tashkil etish bu – talaba-aktyorning sahna nutqiga oid ijodiy bilim va ko‘nikmalarini takomillashtirishga asos bo‘lib, pedagog nazoratida amalga oshiriladi.

Shaxsiy trening. Trening mashqlar, sahna nutqi aktyorlik mahorati bilan yonma-yon izchillikda olib borilishi maqsadga muvofiqligini nazarda tutadi. Pedagog tomonidan sahna nutqini takomillashtirishga qaratilgan, individual ijro uchun mo‘ljallangan shaxsiy trening tuzish tushuntiriladi. Shaxsiy trening pedagog maslahati bilan talaba-aktyorning ijodiy imkoniyatidan kelib chiqib tanlanadi. Shaxsiy trening har bir mavzuni mustahkamlashi va talaba-aktyorning iqtidorini rivojlantirishga qaratilishi lozim.

Mazkur trening mashqlari dars jarayonida egallagan bilim va ko‘nikmalarni yanada takomillashtirishga xizmat qilib, imkon qadar auditoriyada bajarilmagan, yangi trening mashqlarini topish lozim. Masalan, artikulyatsiya uchun – velosiped haydash, varrak uchirish, taxta randalash tovushlari bilan bajarish mashqi; nafas uchun – talaba o‘z hayotida uchratgan ammo ahamiyat bermagan voqealar, harakatlar, yon-atrof-muhit bilan muomala qilishdagi tabiiy jarayonlarda nafas olish va chiqarish uchun mashqlar: koptokka havo solish, sham puflash mashqi; ovoz uchun – tabiat, hayvonlar, hasharotlar, jonli va jonsiz narsalar ovozigacha taqlid qilgan holda bajariladigan mashqlar: ari ovozi, asalari ovozi, ilon ovozi, sichqon ovozi mashqlari.

Shaxsiy treningdan maqsad: talabada erkin mashq tanlash ko‘nikmasini shakllantirish; mushohada, mulohaza jarayonlarini bir maqsadga yo‘naltirish ko‘nikmasini hosil qilish; tana va gavdanisini mashqlar jarayonida qo‘rqusiz, siqqliksiz, qotib qolmagan holda ishlata olish ko‘nikmasini hosil qilish; fikrlash – tasavvurida hosil bo‘lgan zaruriy ishni hayotda ifodalay bilish, ko‘rsata olish iqtidorini hosil qilish va takomillashtirish; sahnada ishonch va erkinlik hosil qilgan fikr erkinligi, so‘z erkinligiga erishish ko‘nikmasini mustahkamlash; o‘z xohishi bilan biron mashqni qidiradi, saralaydi, tanlaydi, anglaydi, o‘ziga yoqqan, o‘zi to‘g‘ri deb bilgan holatda ishlatadi. Bu esa unda tabiiy fikrlash oqimining izchilligini, ketma-ketligini mantiqan to‘g‘ri ishlashga turtki bo‘ladi.

Madaniy tadbirlar talaba-aktyorlarning ma‘naviy qiyofasini shakllantirishda, ularga estetik zavq berishda katta ahamiyatga egadir. Madaniy tadbirlar biror mavzuga bag‘ishlanishi va unda o‘sha mavzuning targ‘iboti birlamchi omildir.

Madaniy tadbirlar orqali talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko‘nikmalarini takomillashtirish, tomoshabinlarga badiiy so‘z orqali ma‘naviy ozuqa berish imkoniyati mavjud. Madaniy tadbirlar talabalarning bo‘sh vaqtini mazmunli o‘tkazishda muhim obyektidir.

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat institutida 2021 yil Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligiga bag‘ishlab o‘tkazilgan “G‘azal mulkingning sultoni” adabiy-badiiy, musiqiy kechasiga tayyorgarlik ko‘rish va o‘tkazish jarayonida talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko‘nikmalarini takomillashtirishga qaratilgan ijodiy va tashkiliy ishlar amalga oshirildi.

Ijodiy tanlovlar. Ijodiy tanlovlar talaba-aktyorlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularning sahna nutqiga oid bilim va ko‘nikmalarini takomillashtirishga qaratilgan bo‘lib, ijodiy imkoniyatini yanada rivojlantirishga, tajriba almashishga asos bo‘ladi.

2012-yildan boshlab an‘anaviy tarzda O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti “Sahna nutqi” kafedrasi tomonidan talaba-aktyorlar o‘rtasida “Obod yurtning otashin so‘zi” badiiy-adabiy-ma‘naviy tanlovi bo‘lib o‘tadi. Mazkur tanlovda istagan talabalar yakka tartibda ishtirok etishi mumkin.

Tanlovning maqsadi – institut talabalari o‘rtasida sahna nutqi, badiiy o‘qish, badiiy so‘z mahorati, boshlovchilik mahorati yo‘nalishlarida amaliy ijro malakalarini oshirish, umuminsoniy taraqqiyparvar g‘oyalar, hamda milliy istiqlol g‘oyalari tarannum etilgan she‘rlar, dostonlardan parchalar, adabiy publitsistik asarlardan olingan namunalarini ijrosi ta’sirchanligida talabalarning ma‘naviy tarbiyasini yanada yuksaltirishdan iborat.

O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat va turizm vazirligi tomonidan 2017, 2018-yillarda o‘tkazilgan “Yosh suxandonlar” Respublika tanlovi ham talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko‘nikmalarini takomillashtirishga xizmat qilib suxandonlik va boshlovchilik qobiliyatiga ega bo‘lgan yoshlarni aniqlash, ularga har tomonlama ko‘maklashish va rag‘batlantirish, yosh boshlovchi-suxandonlarning ijodiy salohiyatini amalga oshirish uchun tegishli shart-sharoit yaratish, o‘zbek adabiy tilining nufuzini yanada yuksaltirish, yuqori malakali suxandon va boshlovchi kadrlar tayyorlashning barqaror rivojlanishiga ko‘maklashish maqsadida o‘tkazilgan.

Mazkur tanlovda O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti iqtidorli talabalari ham faol ishtirok etib faxrli birinchi va boshqa sovrindor o‘rinlarni qo‘lga kiritishdi.

Bu borada “Sahna nutqi” kafedrasi professor-o‘qituvchilari o‘z shogirdlari bilan tanlov Nizomi

asosida repertuar shakllantirilib, darsdan tashqari yakka tartibda mashg'ulotlar olib borishdi. Mazkur tanlovda birinchi o'ringa sazovor bo'lgan Isfandiyor Homidovga O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasi va xususiy teleradiokanallarda tegishli faoliyat yuritish uchun yo'llanma berildi.

Ommaviy axborot vositalari. Talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarini takomillashtirishda ommaviy axborot vositalari, jumladan televideniye va radio keng masshtabli bo'lib, nafaqat talaba-aktyorlarning balki keng tomoshabin va tinglovchilar auditoriyasini ham jalb qilishga imkoniyat beradi.

Tadqiqot jarayonida talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarini takomillashtirish yuzasidan bir necha marotaba televideniye va radioda talaba-aktyorlar bilan birgalikda chiqishlar qilindi.

Jumladan, "O'riat Dono" radiosida efirga berilgan "Choy ustida" radio loyihasining bir nechta sonlari mazkur tadqiqot doirasida efirga uzatildi.

Mazkur radio loyiha da nutq, til, adabiy til meyorlari; nutqning jamiyat va ijtimoiy hayotimizdagi ahamiyati; nutq – shaxsning, til – xalqning, adabiy til – ziyolilarning ifoda boyligi ekanligi; nutq – sheva va lahjalaridan ozod bo'lishida til, ona tili meyoriy qoidalari, ifodali o'qish qoidalari asosida madaniylashuvi; til, ona tili yangi so'zlar, yangi kashfiyotlar, xorij atamalarining tilimizga qo'shilishi natijasida ijobiy va salbiy sifatlar kashf etilishi; adabiy til go'zalligi, zaruriyligi, millat ravnaqi, jamiyat madaniylashuvi jarayonining asosiy omili ekanligi; adabiy til tarbiyasida she'riyat, xususan aruz vaznining o'rni; g'azal o'qish san'ati; g'azal o'qish qoidalari haqida ma'lumot berildi. Talaba-aktyorlar tomonidan Boborahim Mashrab g'azallaridan namunalar ijro etildi.

Shuningdek, radio tinglovchilarga adabiy tilni asosiy ijtimoiy muomila tiliga aylantirish, ko'proq g'azal mutolaa qilish hamda g'azal o'qish ilmini o'zlashtirish yuzasidan metodik tavsiyalar berildi.

Xulosa va tavsiyalar. Darsdan tashqari jarayonlarda talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarini takomillashtirish yuzasidan olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra quyidagi xulosalarga kelindi:

talaba-aktyorlarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarini takomillashtirishda darsdan tashqari mashg'ulotlar bevosita dars jarayonidagi mashg'ulotlarga asoslanadi va ularni mantiqiy davom ettirishi lozim;

darsdan tashqari mashg'ulotlarda talabalarning sahna nutqiga oid bilim va ko'nikmalarini takomillashtirishda xorijiy tajribalarni amaliyotga tatbiq etish zarurati mavjud.

Adabiyotlar ro'yxati:

Isakulova N.J. Uzluksiz ta'lim jarayonida o'quvchilarga fanlararo ekologik tarbiya berishning nazariyasi va amaliyoti (umumiy o'rta ta'lim va pedagogika kollejining «boshlang'ich ta'lim» yo'nalishi misolida): Dis ... ped.fan.dok. – Toshkent: O'MKHTTKMOUQTI. – 288 b.

Isimova A. Darsdan tashqari ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarda sog'lom turmush tarzini shallantirishning pedagogik shart-sharoitlari (V–IX sinflar misolida): Dis. ... ped. fan. nom. – Toshkent: 2004. – 213 b.

Jumanazarova D.U. Sinfdan tashqari o'qish jarayonida o'quvchilarda yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarni rivojlantirish ("Alpomish" va "Zaydinoy" dostonlari misolida): Dis. ... ped. fan. nom. – Toshkent: O'zbekiston jahon tillari universiteti, 2010. – 197 b.

Mamatqosimov J.A. O'quvchilarda nomoddiy madaniy merosga oid bilim va ko'nikmalarni takomillashtirish: Dis. ... ped. fan. fal. dok. – Toshkent: O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti, 2020. – 145 b.

Nurmanov A.T. Talabalarni samarali muloqot texnologiyasi va texnikasiga tayyorlashning pedagogik imkoniyatlari (auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar misolida): Dis. ... ped. fan. dok. – Toshkent: Toshkent davlat pedagogika universiteti, 2017. – 256 b.

Rahmatova X.A. O'quvchilarni sinfdan tashqari ishlar jarayonida ekologik-gigiyenik tarbiyalashning pedagogik shart-sharoitlari (VII–IX sinflar misolida): Dis. ... ped.fan.nom. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005. – 170 b.

Rahmatullayeva M.D. O'smirlarda sinfdan tashqari ishlar jarayonida tabiat estetikasiga qiziqishlarni shakllantirish: Dis. ... ped.fan.nom. – T.: T.N.Qori Niyoziy nomidagi O'zPFITI, 2005. – 203 b.

ПЕДАГОГИК ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШДА ПЕДАГОГИК ВАЗИЯТЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ

Курбаниязова Замира Калбаевна.

Нукус давлат педагогика институти, педагогика фанлари доктори, доцент.

Аннотация. Мақолада педагогик таълим сифатини оширишга алоҳида эътибор берилиб, бунда педагогик фанларни ўқитиш масаласи таҳлил этилган. Педагогик фанларни ўқитишда педагогик вазиятларни яратиш ва улардан фойдаланиш таълимнинг сифатини ошириш омилларидан бири эканлиги илмий асосланган. Педагогик фанларни ўқитишда объектга доир ва субъектга доир педагогик вазиятларнинг аҳамияти, турлари ва улардан фойдаланиш тамойиллари очиб берилган.

Калит сўзлар: педагогик таълим, таълим сифати, педагогик фанларни ўқитиш, вазиятлар, субъектив ва объектив педагогик вазиятлар.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СИТУАЦИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН

Курбаниязова Замира Калбаевна.

Нукусский государственный педагогический институт,
доктор педагогических наук, доцент.

Аннотация. В статье анализируется вопрос преподавания педагогических дисциплин, уделяя особое внимание повышению качества педагогического образования. Научно обосновано, что создание педагогических ситуаций и их использование при преподавании педагогических дисциплин является одним из факторов повышения качества образования. Раскрыты значение, виды объективных и субъективных педагогических ситуаций и принципы их использования в преподавании педагогических дисциплин.

Ключевые слова: педагогическое образование, качество образования, преподавание педагогических дисциплин, ситуации, субъективные и объективные педагогические ситуации..

THE USE OF PEDAGOGICAL SITUATIONS IN TEACHING PEDAGOGICAL SCIENCES

Kurbaniyazova Zamira Kalbaevna.

Nukus State Pedagogical Institute, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor.

Annotation. The article pays special attention to improving the quality of teacher education and analyzes the issue of teaching pedagogical subjects. It is scientifically substantiated that the creation and the use of pedagogical situations in teaching of pedagogical subjects is one of the factors for improving the quality of education. The meaning, types and principles of their use of pedagogical situations related to the object and subject are revealed in teaching pedagogical subjects.

Key words: pedagogical education, the quality of education, teaching of pedagogical sciences, situations, subjective and objective pedagogical situations

Кириш. Маълумки, олий педагогика таълим муассасаларида педагогик туркум фанларнинг самарали ўқитилиши мактабгача ва мактаб таълими тизими учун компетентли ва рақобатбардош педагог-кадрларни тайёрлашда муҳим аҳамият касб этади. Юртимизда педагогик таълим сифатини ошириш долзарб муаммоларнинг бири сифатида давлат сиёсати даражасига кўтарилиши бежизга эмас. Чунки билимли, илмли, мустақил ва аналитик фикрлаш қobiliятига эга, касб-хунарни пухта эгаллаган, юрти ва халқи учун қайғурадиган, фидойи, маънан етук, жисмонан бақувват ва соғлом авлодни тарбиялаш юртимизнинг келажагини таъминлашга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам юртимизда “Педагог кадрларни тайёрловчи олий таълим муассасаларини тизимли ривожлантириш ва уларда бошқарув фаолиятини такомиллаштириш, илғор хорижий тажрибаларни жорий қилган ҳолда замонавий таълим дастурларини ишлаб чиқиш, юқори малакали профессионал кадрлар тайёрлашни янги босқичга кўтариш, шунингдек педагогика соҳасида таълим, илм-фан ва амалиёт уйғунлигини таъминлаш” асосий мақсадлардан бири сифатида белгиланган [2]. Бу каби мақсадларга эришишда педагогика олий таълим муассасаларида айнан педагогика туркум фанларни ўқитишда замон талабларига мос тарзда таълим методлари, воситалари, шакл ва технологияларидан фойдаланиш талаб этилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Педагогика фанини мутахассислик фан сифатида

ҳамда педагогика олий таълим муассасаларининг барча таълим йўналишлари битирувчилари учун муҳим фанларнинг бири сифатида ўқитилиши бўйича қатор илмий изланишлар олиб борилган. Бу борада фундаментал назариялар ҳам яратилган. Масалан, Л.С.Выготский, В.В.Давыдов, М.И.Махмутов, М.И.Скаткин сингари олимлар ривожлантирувчи ва муаммоли таълим назарияси сингари кўплаб назарияларни яратган бўлсалар, Р.А.Мавланова, М.Х.Тохтаходжаева, А.Қалдибекова, М.Нуритдинова, Қ.Қосимова, У.Юлдашев, Х.Ибрагимов, Б.Х.Ходжаев сингари олимлар педагогик туркум фанларни ўқитиш ўқитиш масалалари бўйича ўзларининг фикр-мулоҳазаларини билдиришган.

Тадқиқот методологияси. Педагогик туркум фанларнинг ўқитувчилик касбига йўналтирилган ҳолда ўқитилиши таълим жараёнида уларнинг ўқув-аналитик қобилиятларини ривожлантиришга, кадриятга йўналганлик позициясининг шаклланишига ҳамда рефлексив фаолият юритишига хизмат қилади. Ваҳоланки, педагогика фани кўп қиррали фан бўлиб, бугунги кунда унинг янги турлари ва йўналишлари ривожланиб бормоқда. Умумий педагогика, педагогика тарийхи, дидактика (ўқитиш назарияси), тарбия назарияси, ижтимоий педагогика, оила педагогикаси, электрон педагогика, педагогик эргономика, педагогик маҳорат, педагогик технология, ўқитиш методикаси сингари педагогиканинг кўплаб турлари талабаларга ўқитилар экан улар, албатта, ўқитувчилик касбига йўналтирилган ҳолда ўқитилиши лозим. Бунда ҳар бир боб, бўлим ва мавзунинг ўрганиш жараёнида талабалар ўқиб-ўрганиш ва материалларни аналитик таҳлил этишга ўргатилиши муҳим ҳисобланади.

Шунингдек, педагогика фанининг гуманитар фан эканлигини ҳисобга оладиган бўлсак талабаларда ўқитувчилик касби ва фаолиятига ижобий кадриятли муносабатини шакллантириш талаб этилади. Яъни, олий таълим муассасаларида педагогик туркум фанларнинг аксиологик асосларини кенг оммалаштириш талаб этилади. Бунда педагогик туркум фанларнинг ижтимоий-педагогик асосларини талабалар томонидан келгуси касбий фаолиятда қўллаш мақсадида ўзлаштирилиши назарда тутилади. Яъни, мазкур фанлардаги ўқув материалларининг амалий жиҳатларини кучайтириш талаб этилиб, бу объектив ахлоқий билимларнинг яширин, аммо юзага чиқиши мумкин бўлган касбий билимга “айланиши”ни англатади.

Педагогикадан курс, бўлим ва мавзуларнинг аксиологик салоҳиятига талабалар эътиборини қаратиш учун ижтимоий-педагогик вазиятдаги ўқув материалларини ишлаб чиқиш лозим. Булар эса, ижтимоий-педагогик вазиятлар, топшириқлар, маҳсул саволлар, педагогик ва бадиий асарлардан парчалар, тасвир, видео-аудио материаллардан иборат бўлиши мумкин. Педагогикадан ташкил этилаётган машғулотлар жараёнида бу каби материаллардан фойдаланиш натижасида талабаларнинг рефлексив фаолиятини ҳам ташкил этиш қайта алоқа ўрнатиш имконини беради. Маълумки, педагогика фанида “рефлексия” тушунчаси кенг қўлланилади. Рефлексия тушунчаси латин тилидан олиниб, “reflexio”, яъни “орқага қайтиш”, - деган маънони англатади. Яъни, рефлексия – бу шахсий ҳаракат ва ҳолатларини такрорлаш, акс эттириш, баҳолаш, инсоннинг ўз-ўзини, ўзининг ички оламини билиш жараёни ҳисобланади [5]. Бўлажак ўқитувчиларни ҳам ўзининг педагогик фаолиятига ўзи “ташқаридан назар солиши”, ўзининг педагогик фаолиятини ўзи назорат қилиши ва камчиликларини коррекциялаб беришига ўргатилишида педагогик туркум фанларни ўқитиш ва бунда бўлғуси педагогик фаолиятда учрайдиган турли хил вазият ва зиддиятлардан мисол сифатида фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этади.

Таҳлил ва натижалар. Педагогик туркум фанларни ўқитишда педагогик вазиятлардан самарали фойдаланиш бўлажак педагог-ўқитувчиларни тайёрлашда муҳим ҳисобланади. Чунки педагогик жараёнлар қизиқарли ва мароқли бўлиши билан бир қаторда ўзининг мураккаб ва зиддиятли жиҳатларга тўла эканлиги билан ҳам ўзига хосдир. Шундай экан, бу каби жараёнларга бўлажак ўқитувчиларни талабаларик давридан бошлабқ тайёрлаш таълимнинг сифатини оширишнинг муҳим омилларидан бири бўлиб хизмат қилади. Бунда педагогик вазиятлар алоҳида аҳамият касб этади. А.В.Хуторскийнинг вазият “маълум бир шароитни яратувчи шарт-шароитлар ва ҳолатлар уйғунлиги” [17], И.С.Якиманскаянинг “вазият воқеликлар йиғиндисидир” [13], З.Т.Салиеванинг “вазият воқеалар ривожини ёки натижасини инсонга қизиқиш ҳосил қилувчи аниқ жараённи акс эттирувчи образли, вербал ва аналитик ахборотлар йиғиндисидир” [8] дея тушунтиради. Педагогик вазиятлар эса педагогик фаолият жараёнида учрайдиган ҳамда муайян педагогик вазифани ва масалани ҳал этишга қаратилган воқеалар ҳисобланади. «Педагогик вазиятлар» тушунчасига турлича таърифлар берилган. Масалан, М.Е. Сысоева педагогик вазиятнинг ўқув-тарбия жараёнида ўқувчиларнинг хоҳлаган фаолиятнинг турида (меҳнат, ақлий, ижтимоий ва ҳ.к.) фаолликни, ишонч ва ўз фаолиятини бошқаришга доир амалий ҳаракатлар усулларининг фаоллашуви эканлигини таъкидласалар [9], М.И.Баликеева эса педагогик фао-

лият педагогик вазиятлар занжиридан иборат эканлигини таъкидлаган ҳолда уларни ҳал этиш педагогининг маҳоратини белгилашини билдиради. Олима педагогик вазиятлар – бу ҳал этиш усулларини талаб этадиган ижодий фаолиятга хос бўлган масала, ақлик қийинчиликлар, ижодий ва амалий саволлар дея белгилайди [3]. Педагогик жараёнлар қанчали кенг қамровли бўлса педагогик вазиятлар ҳам шунчалик кўпдир. Шунинг учун ҳам педгог-олимлар томонидан бу каби вазиятларни тавсиялаш, гуруҳларга ажратиш, турларини аниқлаш бўйича турлича ёндашувлар мавжуд. Масалан аниқ идеал вазиятлар, ўқитиш амалиётидаги вазиятлар (стандарт вазият, критик вазият, экстремал вазият), ёритиш ва материални тақдим этиш табиатида кўра вазиятлар (визуал кўрсатмалар, визуал баҳолаш, визуал машқлар) сингари турларга ажратилган [6].

Шунингдек, педагогика илмида Брюйн де Поля томонидан педагогик вазиятлар иллюстрация-вазият, машқ-вазият, вазият-баҳо ва вазият-муаммо сингари тавсифланган бўлса, В.А.Павлов эса уларни эмоционал ҳолатларни шакллантирувчи вазиятлар, билим ва кўникмаларни эгаллашни стимуллаштирувчи вазиятлар ҳамда жамоавий фаолиятда мулоқот ва ижодий ҳамкорликни стимуллаштирувчи вазиятларга ажратганлиги таъкидланган [7].

Олимлар томонидан олиб борилган илмий-тадқиқот ишларининг таҳлили натижасида шундай хулосага келиш мумкинки, педагогик вазиятлар педагогик жараённинг ҳамда ўқитувчи фаолиятининг ажралмас қисми бўлиб, улар таълим жараёнида, тарбиявий ишларда, педагогик фаолиятни ташкил этишда, педагогик бошқарув тизимида, бутун педагогик жараёнларда учрайди. Педагогик жараёнларда педагогик вазиятлар ҳам салбий ҳам ижобий мазмунда қўлланилиши мумкин. Салбий маънода қўлланилишида асосан педагогик жараёнларда деструктив мазмунни ташкил этса, ижобий маънода уларни таълимнинг самарадорлигини оширишда қўлланилиши мумкин. Айниқса, олий таълим муассасаларида педагог кадрларни тайёрлашда педагогик вазиятларни қўллаш бўлажак ўқитувчиларни касбий тайёрлашда муҳим ҳисобланади. Бу каби вазиятларни машғулотлар ҳамда машғулотлардан ташқари жараёнларда тарбиявий мазмунда ҳам қўллаш мумкин. Машғулотлар жараёнида қўллашда вазиятларни танлашда биз ижтимоий жиҳатдан мақсадга мувофиқлик, маънавий салоҳиятга эгалик, витагенлик (ҳаётий тажрибага асосланиш), креативлик, тизимлилик, структуралаш ва қўшимча ахборотлар билан бойитиш сингари тамойилларга асосланишни тавсия этамиз.

Ижтимоий жиҳатдан мақсадга мувофиқлик тамойили вазиятда биргаликдаги – талабалар, талаба ва профессор-ўқитувчи, гуруҳ ва профессор-ўқитувчилар, уларнинг ҳар бирини “ички овози” ўртасидаги талқин этишни йўлга қўйиш орқали энг мақбул ҳодиса самарали шахсларро идрок этиш жараёнларини акс эттириш зарурлигини билдиради. Тизимлилик тамойили вазиятларнинг йиғиндисини танлашни таъминлайди. Структуралаш тамойили эса вазиятларнинг структур бирликларга ажратишни кўзда тутди. Витагенлик тамойили ташқи олам ва талабаларнинг шахсий ҳаётий тажрибасини акс эттирувчи вазиятларни танлаш билан боғлиқ. Креативлик ва маънавий салоҳиятга эгалик тамойиллари шахсда креативликнинг намоён бўлиши ва унинг маънавий-ахлоқий сифатлари билан боғлиқликда вазиятларни танлашни таъминлайди. Бундан ташқари маънавий салоҳиятга эгалик ўзаро биргаликдаги аниқ вазиятларда маълум бир хулқ-атвор ҳаракатларини бажариш учун ички имкониятлар ва ахлоқий жиҳатларнинг мобиллигини таъминлаш билан боғлиқдир. Креативлик тамойили талабаларда ижодий салоҳиятнинг намоён бўлишига ёрдам берувчи вазиятларни танлаш имконини берди. Бу эса, инсон фаолиятининг ҳар қандай соҳасида ҳам ижодий-продуктив, ҳам анъанавий-репродуктив тавсифга эга элементлар мавжудлиги, бироқ креатив турдаги вазиятларда инсоннинг маънавий қувватининг туганмас манбаи сифатида шахснинг яратувчанлик имкониятлари ёрқин намоён бўлишини кўрсатади. Қўшимча ахборот билан бойитиш маънавий тавсифга эга ахборотлар алмашинувида эҳтиёжларнинг намоён бўлишини таъминлайдиган вазиятлар билан боғлиқ.

Мазкур тамойиллар таълимий вазиятларни ишлаб чиқиш ва тадқиқ этиш, яъни восита сифатида вазиятни ажратиб олиш, уни алоҳида, мустақил тарзда кўриб чиқиш, фикрий эксперимент ўтказиш мақсадида ўқув-тарбия жараёнида қўллаш имконини беради. Олий педагогика таълим муассасаларида педагогик туркум фанларни ўқитишда объектга доир субъектга доир вазиятларни қўллаш мумкин. Объект билан боғлиқликда ўз-ўзини идрок этиш, ўзининг касбий камолот даражасини тушуниш, шахсий тажрибасини таҳлил этишга доир вазиятлар тақдим этилди. Бу каби вазиятларга фидеофокус, интервью, муқобилини излаш, нуқтаи назар, шеригини тинглаш сингари кўплаб вазиятларни яратиш мумкин. Масалан, “Видеофокус” вазиятида талабалар дастлаб бошқа инсонни кузатиш учун кичик дастур тайёрлашади. Дастурда кузатиш учун талабалар коммуникациянинг ўзига хосликларини ўрганиш учун саволлар, турли тестлар

ва методикаларни киритишади. Машғулот жараёнида турли ҳаётӣ вазиятларда коммуникациянинг ўзига хосликларини акс эттирувчи видеосюжетлар таклиф этилади. Бу видеосюжетлар талабалар томонидан олий таълим муассасаси, дўкон, бозор, кафе, кўча ва паркларда суратга олинishi мумкин. Машғулотларда уларни томоша қилиш орқали талабалар ўзларига “қаҳрамон” танлашди ва улар ҳақида “тасаввурлар картаси”ни тузиши вазифаси берилади. Картада ижтимоий-педагогик меъёр ва қоидалар нуктаи назаридан инсоннинг эмоционал ҳолати ва ҳаракатларини тавсифловчи жисмоний, психик ҳолатлар ҳақидаги тасаввурларни акс эттириш ишлари амалга оширилади.

Субъектга доир вазиятлар ўз-ўзини идрок этиш, ўзининг маънавий ривожланиш даражасини тушуниш, шахсий тажрибани таҳлил этиш каби вазиятлар бўлиши мумкин. Бу каби вазиятларнинг моҳияти шундаки, коммуникациянинг ижтимоий-прецептив услуби детерминант (етақчи омил) сифатида талабалар ўз-ўзини, ўзининг имкониятлари, истаклари, хоҳишлари, мавжуд тажрибасини чуқур англашига хизмат қилиши билан алоҳида аҳамият касб этади. “Марокли саёҳат”, “Ҳаётӣ лавҳалар”, “Ўз-ўзини ташхис этиш”, “Мен: кеча ва бугун” сингари кўплаб вазиятларни мисол сифатида келтириш мумкин.

Демак, педагогик фанларни ўқитиш жараёнида бўлажак ўқитувчиларни касбий тайёрлашга доир вазиятларни яратиш биринчидан, профессор-ўқитувчиларнинг ижодкорлигини таъминлашга хизмат қилса, иккинчидан талабаларни педагогик фаолият жараёнида учрайдиган турли ҳил муаммолар ва зиддиятларнинг олдини олиш, уларни ижобий ҳал этиш компетенцияларини шакллантиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. (23.09.2020). // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.09.2020 й., 03/20/637/1313-сон.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 21 июндаги “Педагогик таълим сифатини ошириш ва педагог кадрлар тайёрловчи олий таълим муассасалари фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 289-сон Қарори. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 22.06.2022 й., 07/22/289/0562-сон; 04.07.2023 й., 06/23/107/0441-сон.

Баликоева М.И. Педагогические ситуации как средство решения образовательных задач в процессе взаимодействия “учитель-ученик”. Автореф. дисс. к.п.н. – Владикавказ. - 2012. 23с.

Гукова Т.А. Педагогическая ситуация как средство развития профессиональных качеств будущего учителя. Дисс.к.п.н. – Ставрополь, 2002. – 167 с. <http://www.dslib.net/prof-obrazovanie/pedagogicheskaja-situacija-kak-sredstvo-razvitiya-professionalnyh-kachestv-buduwego.html>

Мусурманова О., Палуанова Х., Рискулова К., Курбаниязова З. Педагогик атамалар луғати: ўзбек, рус, инглиз тилларида. – Т.: “TURON-IQBOL”, 2019. 884-б.

Педагогик вазиятлар 2019. [Электрон ресурс]. <https://studylib.net/doc/25322150/>.

Педагогическая ситуация как единица педагогической деятельности [Электронный ресурс]. <https://studfile.net/preview/2622843/>.

Салиева З.Т. Педагогика олий таълим муассасаси талабаларининг маънавий маданиятини ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш: педагогика фанлари бўйича фан доктори. ...дисс. – Т., 2017. – 243 б.

Сысоева М.Е. Введение в педагогическую деятельность. Курс лекций. – М.: 2001

Таблица “Проблемные педагогические ситуации и их решение по В.Д. Шадрикову [Электронный ресурс]. <https://infourok.ru/tablica-problemnye-pedagogicheskie-situacii-i-ih-reshenie-po-v-d-shadrikovu-5706421.html>

Халиқов А.А., Каримова Ж.У. Педагогик зиддиятли вазиятларда педагогик вазифаларнинг бажарилиши. Янгиланаётган Ўзбекистон тараққиётида иқтисодий фанларни ўқитишнинг долзарб масалалари мавзусидаги Республика илмий-амалий конференция материаллари. – 2023 й. 417-419 б.

Хуторской А.В. Практикум по дидактике и современным методикам обучения. – СПб: Питер, 2004. – 541 с.

Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. – М.: Сентябрь, 2000. – 112 с.

JA'HON TA'LIM VA ILMIY MUASSASALARDA INNOVATSION FAOLIYATGA SHAXSNING TAYYORGARLIGINI SHAKLLANTIRISH XUSUSIYATLARI

Kurbonov Ixtiyor Hikmatovich

Buxoro davlat tibboyot instituti, O'zbek tili va adabiyoti, rus tili, pedagogika, psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada innovatsion faoliyatda shaxsni psixologik tayyorgarligini shakllantirish usullari, vositalari va asosiy vazifalari yoritilgan bo'lib, hozirgi kunda kasbiy faoliyat uchun mutaxassislar tayyorlash yo'nalishlaridan biri sifatida bo'lajak professor-o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlash yo'llari oydinlashtirilgan.

Kalit so'zlar: innovatsiya, kasbiy faoliyat, innovatsion faoliyat, kasbiy rivojlanish, ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik.

FEATURES OF FORMATION OF INDIVIDUAL READINESS FOR INNOVATIVE ACTIVITIES IN WORLD EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC INSTITUTIONS

Kurbanov Ikhtiyor Khikmatovich

Bukhara State Medical Institute, teacher of the department Uzbek language and literature, russian language, pedagogy, psychology

Annotation: This article describes the methods, means and main tasks of forming the psychological readiness of a person in innovative activities, and the ways of preparing future professors and teachers for innovative activities as one of the directions of training specialists for professional activities.

Key words: innovation, professional activity, innovative activity, professional development, social and psychological preparation.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ГОТОВНОСТИ К ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В МИРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ И НАУЧНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Курбанов Ихтиёр Хикматович

Бухарский государственный медицинский институт преподаватель кафедры узбекский язык и литература, русский язык, педагогики, психологии

Аннотация: В данной статье описаны методы, средства и основные задачи формирования психологической готовности личности к инновационной деятельности, а также способы подготовки будущих профессоров и преподавателей к инновационной деятельности как одному из направлений подготовки специалистов к профессиональной деятельности.

Ключевые слова: инновационная деятельность, профессиональная деятельность, инновационная деятельность, профессиональное развитие, социально-психологическая подготовка.

Jahon ta'lim tizimida zamonaviy sharoitda har bir davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini belgilovchi asosiy omil innovatsion komponent hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining zamonaviy sharoitida innovatsion o'zgarishlar va jamiyatning siyosiy, iqtisodiy hayoti, ijtimoiy-gumanitar sohalarini chuqur isloh qilish jarayonlarini amalga oshirish obyektiv qonuniyatdir. Mamlakatda jamiyat hayotining barcha jabhalarida tub o'zgarishlar ro'y bermoqda, davlat yangi iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy sharoitlarda sifat va raqobatbardoshlikni oshirishga qaratilgan innovatsion rivojlanish modellarini qo'llashga o'tdi. Bu innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etishni tashkil etish sohasida davlat boshqaruvining tashkiliy, tashkiliy va huquqiy asoslarini tubdan takomillashtirishni taqozo etdi.

Jahon ta'lim va ilmiy-tadqiqot muassasalarida shaxsning innovatsion faoliyatga tayyorligini shakllantirishga qaratilgan ta'lim tizimini yaratish bo'yicha dolzarb vazifalarni o'rganish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bugungi kunda oliy ta'lim sifatini oshirishda Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) "XXI asrda oliy ta'lim" deklaratsiyasi, BMTning (YUNESKO) ta'lim, fan va madaniyat bo'yicha "YUNESKO: ufqlar – 2020" hisobotida muhim o'rin tutadi. 1998 yilda oliy ta'lim tizimi imidjiga, madaniyat va o'qituvchilar tayyorlash siyosatiga, ayniqsa, yangi fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish asosida talabalarni innovatsiyalarga tayyorlashning yangi strategiyasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu bevosita kadrlar tayyorlash sifati va raqobatbardoshligini oshirish uchun zamin yaratadi. Jahonda rivojlangan oliy ta'lim tizimida kasbiy faoliyat uchun mutaxassislar tayyorlash yo'nalishlaridan biri sifatida bo'lajak professor-o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlash,

ularning individual ijodiy faolligini to'liq namoyon etish, intellektual salohiyatini rivojlantirish, o'z bilimlarini oshirish, innovatsion faoliyatni amalga oshirishga tayyorlash muammolari alohida o'rin tutadigan jarayonida o'zlashtirilgan bilim zahiralari, ko'nikma va malakalarni jamlash, ushbu muammolarni muvaffaqiyatli hal etish oliy pedagogik ta'lim tizimini qayta qurish, uning maqsad va vazifalarini aniqlashtirish, kadrlar tayyorlash mazmunini ta'lim sohasidagi innovatsion tizimning yangi talablariga muvofiq takomillashtirishni taqozo etadi.

Respublikamizda so'nggi yillarda O'zbekistonda innovatsion o'zgarishlarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlari sifatida respublikaning innovatsion rivojlangan davlat sifatidagi nufuzini mustahkamlash maqsadida oliy davlat darajasida ko'tarish, O'zbekistonni jadal rivojlanayotgan bozor iqtisodiyotiga ega, jamiyatga intellektual hissasi yuqori bo'lgan davlatga aylantirish. Innovatsion rivojlanishni amalga oshirish bo'yicha real qadamlar va aniq harakatlarning ko'plab misollaridan biri mamlakat innovatsion siyosatining qonunchilik va me'yoriy-huquqiy bazasidir. O'zbekistonning yangi rivojlanish strategiyasida ta'lim va sog'liqni saqlash tizimiga innovatsiyalarni joriy etish, yangi innovatsiyalarni joriy etishga qodir kadrlar tayyorlash masalalari ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan. Davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyev ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, unga innovatsion va zamonaviy uslublarni joriy etish, "yangi davr o'qituvchilarini tarbiyalash, pedagogika fanini rivojlantirish, innovatsion ta'lim texnologiyalari, ijodiy yondashuvlarni yaratish" zarurligini ta'kidlamogda. Bugungi kunda davlat ijtimoiy buyurtmasi, pedagogika oliy o'quv yurtlari o'quv jarayoniga o'qitish samaradorligini ta'minlovchi pedagogik innovatsiyalar g'oyalarini joriy etish bilan bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy jihatdan belgilangan funksiyasini bajarish uchun hozirgi tayyorgarlik darajasi o'rtasida ma'lum ziddiyatlarning mavjudligi, pedagogik innovatsion faoliyat sifatida amalga oshirish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Qo'yilgan vazifalarga muvofiq biz tadqiqot usullari majmuasini qo'lladik, ular quyidagilarni o'z ichiga oldi: nazariy - tadqiqot muammosi bo'yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, olingan materiallarni nazariy sintez qilish, abstraksiyalash va modellash; empirik - kuzatish, shu jumladan, so'roq qilish, intervyu olish, test qilish, tengdoshlarni tekshirish; eksperimental - tajribaning bosqichlarini aniqlash va shakllantirish; o'rganish davomida olingan ma'lumotlarni statistik - miqdoriy va sifat jihatidan tahlil qilish, tajriba natijalarini matematik qayta ishlash, interaktiv tuzatish va rivojlantirish usullari; faol ijtimoiy-psixologik ta'lim, reflektiv va innovatsion treninglar, maslahatlar; matematik va statistik usullar; regressiya, variatsiya, korrelyatsiya, omil tahlili (bu maqsadda SPSS statistik dasturlarning kompyuter paketi - 20-versiyadan foydalanilgan), nazariy tahlil, abstraksiya, muammolilik, nazariy modellash, sintez qilish, turkumlashtirish; ekspert so'rovi. Tadqiqotda psixodiagnostikaning quyidagi usullari qo'llanildi: o'quvchilarning ta'lim motivatsiyasi (A.A.Rean va V.A.Yakunin, N.Ts.Badmayeva tomonidan tahrirlangan); ko'p madaniyatli jamiyatda universitet talabalarining kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirish darajasi (I.A. Martyanova); ta'lim faoliyatidan qoniqish (L.V. Mishchenko); shaxsning tizimli-xarakterologik munosabatlari (E.L. Kasyanik, E.S. Makeev); muallifning so'rovnoma «Kasbiy jarayonda kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorlik shakllantirish», "Shaxs innovatsiyasi"ning ekspress diagnostikasi (V. P. Chudakova).

Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini takomillashtirish va talabalarning kasbiy malaka oshirish jarayonida kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorgarligini muvaffaqiyatli shakllantirish maqsadida tadqiqot materiallari va xulosalari oliy ta'lim muassasalarining ta'lim dasturlariga kiritilgan.

Korporativ madaniyatda bir-biridan farq qiladigan ikkita universitetda motivatsion, hissiy, interaktiv va shaxsiy faoliyat komponentlari xususiyatlaridagi farqlar aniqlandi. Talabalar va sportchilarning kasbiy rivojlanishidagi farqlar aniqlandi.

Ta'lim muhitidagi sharoitlarda ishlash orqali ularning kasbiy o'sishi jarayonida o'zgarishlar orqali xodimlarning (va bo'lajak tibbiyot xodimlarining) innovatsion faoliyatiga psixologik tayyorgarligini shakllantirishga ta'sir qilish imkoniyati ilgari surilgan jarayon, ijtimoiy-psixologik qulaylik, ta'lim muhitida ijtimoiy rol va ijtimoiy o'zaro ta'sirlarni qabul qilish, ma'lumotlar sog'liqni saqlash sohasidagi professional faoliyatni rejalashtirish va amalga oshirishda psixo-maslahat uchun ham mos keladi.

Tadqiqot natijalarini nazariy, uslubiy va empirik umumlashtirish, yangicha qarashni aks ettiradi: shaxsning innovatsion faoliyatga psixologik tayyorgarligini shakllantirish muammosini hal qilish, mazmuni, tuzilishi, qonuniyatlari, psixologik sharoitlar tizimi va samaradorlik omillari hisoblanadi.

Kasbiy rivojlanish jarayonida kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorlikni shakllantirishni o'rganishga yondashuvlar tizimlashtirilgan.

O'tkazilgan nazariy tahlillarimiz shuni ko'rsatdiki, talabalarning kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorgarligini kasbiy shakllantirish jarayoni uchun shart-sharoitlarni taqsimlashda noaniqlik mavjud:

Tadqiqotda nazariy va empirik darajada kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorlikni o'rganishga ta'rif va yondashuvlar tahlil qilinadi va o'rganiladi. Muallifning hodisaga ta'rif quyidagicha ifodalangan: talabalarning kasbiy rivojlanishi jarayonida kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorlik - bu o'quvchining ta'limdan ta'limga muvaffaqiyatli o'tishini ta'minlaydigan shaxsiyat- faoliyat, hissiy, motivatsion, interfaol shaxsiyat xususiyatlarining majmui. Kasbiy faoliyat, talabani professional muhitda o'zini professional sifatidagi g'oyasini shakllantirish. Nazariy tahlil natijasida talabalarning kasbiy malakasini oshirish jarayonida ijtimoiy-psixologik tayyorgarlikning tarkibiy qismlari aniqlandi.

Talabalarning kasbiy rivojlanishi - bu shaxsning o'zi to'g'risidagi g'oyalarini professional sifatida o'zgartirish jarayoni; kasbiy ta'lim jarayonida bilim, ko'nikma va malakalarni egallash, kasbiy muhitda ijtimoiylashuv. Kasbiy rivojlanish dinamikasi shaxsiyatni shakllantirish jarayonida va ma'lum jarayonlarning o'tishida muhim rol o'ynaydi, o'quvchi shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarining paydo bo'lishi va rivojlanishiga yordam beradi, bu esa kasbiy tanlovni aniqlashtirishni ta'minlaydi. Kasbiy faoliyatga tayyorlikni oshirish nuqtalarni qiyosiy tahlil qilishda turli mualliflar nuqtai nazaridan, o'quvchilarning kasbiy rivojlanishi jarayonida shaxsning ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga ta'lim muassasasida shaxsning shakllanishi jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy-psixologik jarayonlar ta'sir qiladi. Shaxsning bu ijtimoiy-psixologik jarayonlariga moslashish, identifikatsiya qilish va muloqot jarayonlari kiradi.

Talabalarning kasbiy rivojlanishi jarayonida kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorgarlikning nazariy modeli ishlab chiqilgan va ekspert so'rovi bilan tasdiqlangan, bu ta'lim muhitidan kasbiy muhitga o'tish jarayoni bo'lib, tashqi va ichki ta'sir etuvchi omillarni o'z ichiga oladi. Nazariy model tarkibiy qismlarining jiddiyligiga qarab, kasbiy rivojlanish jarayonida kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorgarlikning jiddiyligi o'zgaradi.

Talabalarning kasbiy rivojlanishi jarayonida talabalarning kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik tayyorgarligini muvaffaqiyatli shakllantirish uchun o'quv jarayonini tashkil etish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni belgilab olindi:

professional soha mutaxassislari bilan o'zaro hamkorlikni ta'minlash;
murabbiylik amaliyotini rivojlantirish;
ishlab chiqarish jarayonining tipik va atipik holatlarini yaratish va takrorlash;
jamoa ko'nikmalarini rivojlantirish ishi;
case usuli yordamida boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish uchun tadqiqotlar;
motivatsiyani oshirish uchun ba'zi ta'lim jarayonlarini o'yinlashtirish muvaffaqiyati;
institutlararo tizimni yaratish kasbga yo'naltirish;
talaba va uning tarbiyaviy ijtimoiy-psixologik portretini yaratish traektoriyalari;
jalb qilingan nazorat amaliyotini amalga oshirish,
almashish mexanizmlarini amalga oshirish va birgalikda fikrlashda gorizontal kommunikatsiyalarni kengaytirish.

Ishlab chiqilgan ilmiy va amaliy tavsiyalar ko'plab moslashuvchan ko'nikmalarni o'z ichiga olgan ijtimoiy-psixologik tayyorgarlikni shakllantirish uchun sharoitlarni yaxshilashi yoki yaratishi mumkin. Ko'nikmalar, - ish jarayonida muvaffaqiyatli ishtirok etish, yuqori mahsuldorlik uchun mas'ul bo'lgan va o'zaro bog'liq bo'lgan, ya'ni ma'lum bir fan sohasi bilan bog'liq bo'lmagan, ixtisoslashgan bo'lmagan, kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan kasbiy ko'nikmalar to'plami.

Ushbu ilmiy va amaliy tavsiyalar nafaqat chuqur bilim, mashaqqatli ko'nikma va malakalarga, balki yangi tashkiliy-ijtimoiy tuzilmalar hamda raqamli iqtisodiyot shakllariga qulay va tez integratsiyalashuviga hissa qo'shadigan moslashuvchan ko'nikmalarga ega bo'lgan malakali kadrlarni yanada samarali tayyorlashga xizmat qilishi mumkin. Alohida ta'kidlash joizki, ushbu tavsiyalarni amalga oshirish odatda juda oson, ammo ular o'quv jarayonining samaradorligini ham, ta'lim sifatini ham sezilarli darajada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan-milliy yuksalish sari. -Toshkent: O'zbekiston. 2020. -B. 143.

2.Conflicts of collision of views of the modern state, manifesting in innovative personality authors Kurbanov Ikhtiyor Khikmatovich Publication date 2022/6 Journal EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH Volume 387 Issue №6 Pages 381-386 Publisher <https://interscience.uz/index.php/home/index>

3.Роль преподавателя к инновационной деятельности и социальный приоритет психологической готовности преподавателя в высших учебных заведениях. Курбанов Publication date

2022/6/13 Journal Involta Scientific Journal Volume 1 Issue 7 Pages 131-137

4.the significance of teachers' psychological readiness for innovative classroom activities and its socio psychological background Authors Kurbanov Ikhtiyor Hikmatovich Publication date 2022/6/30 Journal American Journal Of Social Sciences And Humanity Research Volume 2 Issue ISSUE 06 Pages Pages: 139-145 Publisher <https://theusajournals.com/index.php/ajsshr/article/view/279/264>

5.Describing Innovative Processes, Taking Place in Development's Period of Modern Uzbekistan Authors Kurbanov Ikhtiyor Hikmatovich Publication date 2022/9/27 Journal Miasto Przyszłości Volume 27 Pages 155-159

6. Курбанов И. Х. Психологическая роль врача в условиях инновационной деятельности в сфере здравоохранения современного Узбекистана 2021/12/20 Journal Образование и инновационные исследования Issue №7ISSN 2181-1709 (P) Pages 314-322 Publisher <http://interscience.uz>

7.Ихтиёр Курбанов, Василя Каримова The main features of the development of creative abilities of a modern teacher in an innovative environment Publication date 2021/10/11 Journal Общество и инновации Volume 2 Issue 9/S Pages 60-66

8. Курбанов И. Х. Особенности фундаментальной среды социального общества в отражении развития инновационных технологий Конференция Социально психологические особенности развития технологий с. 229-236

9.Theoretical aspects of studying the psychological preparedness of teachers to innovative activity Authors Kurbanov Ihtiyor Hikmatovich Publication date 2021/5/3 Journal Middle European Scientific Bulletin Volume12 Pages 136-141

10.Приоритет педагогической инновации в исследовании психологической готовности педагогов к инновационной деятельности Kurbanov Ihtiyor H. Hikmatovich, Priority of pedagogical... Authors Курбанов И. Х. Publication date 2021/4/29 Conference Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми ssue №6 Pages 154-165 Publisher © Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2021

INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Mirsharipova Saida Raximovna
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarning innovatsion kompetentligini shakllantirish dolzarb pedagogik muammo ekanligi asoslangan hamda bo'lajak o'qituvchilarda innovatsion kompetentlikni shakllantirishning samarali shakl, metodlaridan foydalanish imkoniyatlari, o'qitish jarayonida o'qituvchilar tomonidan qabul qilingan rasmiy va norasmiy baholash usullari to'plami «Formativ baholash», «Summative « assessment o'qituvchilarni baholash usullari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: interfaol o'qitish, interfaol o'qitish metodlari, keys-stadi, videometod, trening, videotrening, innovatsion kompetentlik, viktorinalar.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotining tub maqsadi barkamol insonni shakllantirishdir. Bu vazifani muvaffaqiyatli yechish o'qituvchining kasb mahoratini rivojlantirish masalasini pedagogika fanining muhim nazariy va amaliy muammosi qilib qo'ydi. Chunki mustaqillik komil insonni shakllantirishni davlat siyosatining ustuvor masalasiga aylantirdi. Bu vazifani har jihatdan barkamol inson-tajribali pedagog amalga oshirishi mumkin. Pedagog inson shaxsini, ma'naviy dunyosini o'zgartirish uchun unga pedagogik va shaxsiy ta'sir ko'rsata olishni mukammal o'rgangan bo'lishi kerak. Bu esa undan yuqori kasbiy mahoratni talab qiladi. Kasbiy mahorat - bu mohirona o'quv-tarbiyaning hamma shakllarini tashkil qila olish, uni maqsadga qaratib shaxsni barkamolligi, dunyoqarashi, qobiliyatini rivojlantirishga qaratib olishdir. «Pedagogik mahorat, takomillashtirilib, qariyb texnika darajasiga mukammallashtirilishi mumkin. Buning uchun pedagogik ta'sir ko'rsatishning kuchli va universal vositalariga ega bo'lish lozimki, qachonki bizning tarbiyalanuvchiga har qanday salbiy yoki kuchli ta'sirning pasayishiga yoki yo'qolishiga yo'l qo'ymaslik kerak» - deb yozgan edi A.S.Makarenko [83].

Hozirgi paytda ITV talabning kuchayishining uning turli sohalarda tobora keng qo'llanib borayotganligi, ITVni qo'llanish sohasining kengayishi, axborot texnologiyalarining yaratilishi jamiyat hayotining barcha sohalarida ya'ni ishlab chiqarishda, fanda, ta'limda, tibbiyotda va boshqa jabhalardagi rivojlanish, tezkor axborot almashinuviga, qisqa vaqtda axborotlarni qayta ishlash, o'z vaqtida manbaga uzatishga olib kelmoqda.

Innovatsion texnologiya vositalarini ta'limga olib kirishning o'zi bir masala bo'lib turgan paytda oldimizga yangi bir katta muammo kutib turibdi. Bu – innovatsion texnologiya vositalarini darslarda qo'llash, ulardan oqilona foydalanib dars o'tish imkoniyatiga ega bo'lgan mahoratli kadrlar masalasidir.

Yurtimizning barcha maktablari informatika va axborot texnologiyalari fani o'qituvchilari bilan ta'minlangan bo'lsada, hatto ular ham ta'lim jarayonini axborotlashtirish, innovatsion texnologiya vositalarini qo'llash, ulardan samarali foydalanib darslarni tashkil qilish bo'yicha yetarli bilimga ega emaslar. Vaholangki, ta'limda innovatsion texnologiyalarni joriy etish barcha fan o'qituvchilarini mazkur soha bo'yicha tegishli bilimga ega bo'lishni taqozo etadi.

Ta'limga innovatsion texnologiyalarni joriy etishdan maqsad o'qituvchilarning o'quv materiallarini o'zlashtirish darajasini oshirish, ommaviy axborot vositalarida axborotni topish, saralash, qayta ishlash, saqlash, unumli foydalanish, media madaniyatini yuksaltirish, o'z-o'zini uzluksiz rag'batlantirish, ma'naviy, intellektual, intellektual va ijodiy rivojlanish, intiluvchanlik, mustaqil o'rganish, hayotiy tajribani doimiy ravishda takomillashtirib borish, mustaqil qarorlar qabul qilish, inson mehnatini osonlashtiradigan va mehnat unumdorligini oshiradigan qulay sharoitlarga olib keladigan ilmiy-texnika yangiliklaridan foydalanish kabi kompetensiyalarni shakllantirish.

Boshlang'ich sinf darslarini o'qitishda ko'rgazmali qurollardan foydalanmasdan dars tashkil etish juda qiyin. Chunki yosh bolaga yangi ma'lumot berishda u haqida aniq tushuncha berish kerak. Masalan, to'rt tomoni va to'rtta burchagi bo'lgan geometrik shakl to'rtburchak deyilsa, to'rtburchak shaklini ko'rsatmasak, o'qituvchilarda turli tasavvurlar hosil bo'lishi tabiiy.

Aksariyat o'qituvchilar darslarni o'tish mobaynida kerakli materialni tanlash va uni namoyish etish bilan bog'liq muammolarga duch kelmoqdalar.

Boshlang'ich sinf darslarida ITVdan foydalanish ushbu muammolarni hal qilishda katta yordam beradi.

Aksariyat boshlang'ich sinf o'qituvchilari dars davomida kerakli materialni tanlash va taqdim etishda muammolarga duch kelishadi. Bu muammolarni hal etishda axborot-kommunikatsiya

texnologiyalaridan foydalanish katta yordam beradi.

Umumta'lim maktab o'qituvchilarining darslarda ITV dan foydalanishini tahlil qiladigan bo'lsak, aksariyat o'qituvchilar turli sabablarga ko'ra ITVni o'quv jarayoniga qo'llashga quyidagi muammolarga duch kelmoqdalar:

- umumta'lim maktablarida ITV ning yetishmasligi;
- o'qituvchilarning ITV savodxonligiga ega emasligi;
- o'qituvchilar darslarda ITV dan foydalanish ko'nikmalariga ega emasligi;
- ta'limda ITV dan foydalanishda auditoriya tayyor emasligi;
- ta'limda ITV ni joriy etish bo'yicha rejani to'g'ri tuzilmaganligi;
- ta'limda ITV ni joriy etishga qarshiliklar mavjudligi;
- o'qituvchilarning ITV va o'quv dasturlari o'rtasida bog'lanishni o'rnatolmaslik;
- ko'nikmalarni samarali rejalashtirish va uni o'rganish uchun vaqt yo'qligi;
- natijalarni elektron shaklda oshkoraligi;
- moliyalashtirish yetishmasligi;
- o'qituvchilarni qo'llab quvvatlash yetishmasligi;
- o'qitishda ITVning afzalligiga bo'lgan shubha;
- o'qitishda ITV dan foydalanib o'qitish modeli yo'qligi;
- o'qitishda ITV dan foydalanish bo'yicha ko'rsatma va siyosat yo'qligi;
- o'quvchilarda ITVdan foydalanish bo'yicha yetarli tayyorgarlik yo'qligi;
- o'qituvchilarning o'z mutaxassisligi bo'yicha yetarli bilimga ega emasligi;
- o'qituvchilarda kompetensiya yetishmasligi va boshqalar.

Ta'limda ITVni joriy etish, yuqoridagi kabi muammolarini bartaraf etish borosida oldimizda turgan eng katta vazifa o'qituvchilar malakasini oshirish va jamiyatni, ta'limni axborotlashtirish sohasida ilmiy tadqiqot ishlarini rivojlantirish muammosidir. Ushbu muammoga yetarlicha e'tibor berilmasa, hukumat tomonidan talab qilinayotgan axborotlashtirish, ta'limda innovatsion texnologiyalarni joriy etish, raqamli texnologiyaga o'tish ishlari qoniqarli sur'atda amalga oshmaydi.

O'qituvchilarga ITVni o'rgatishda ba'zi xususiyatlarni inobatga olish maqsadga muvofiq: muammoning umumiy xususiyatlari, psixologik-pedagogik, ijtimoiy tomonlari o'rgatilishi, shuningdek, ITV dan foydalanish, ularni o'qitishda joriy etish kabi umumiy tomonlarini o'rgatish kerak. Bir so'z bilan aytganda kompyuter, videoproektor, elektron doska kabi qurilmalar, savol-javob qiluvchi, test va nazorat ishlarini oluvchi, ularni natijalarini aniqlovchi, baholarni analiz qiluvchi (Kahoot, Plickers, Socrative, NearPad, google class) kabi dasturiy mahsulotlar barcha o'qituvchilar uchun muhim sanaladi. Shuningdek, barcha o'qituvchilarga fanni o'qitishda kerak bo'ladigan ba'zi ilovalar va ofis dasturlarini o'rgatish tavsiya etiladi.

Hozirgi axborot asrida ta'lim tizimining sifati va miqdori o'quvchining o'quv jaraenidagi ehtiyojlarini qondira olmaydi. Shunday ekan, innovatsion texnologiyalar asosida yaratilgan masofaviy ta'lim qo'shimcha ta'lim tizimi sifatida uni asosiy ta'lim bilan to'ldirishning oson yo'lidir. Innovatsion texnologiyalarning bugungi rivojlanishi dolzarb muammolarni o'z vaqtida hal qilish yo'llarini ochib beradi. Bugungi kunda ta'limda innovatsion texnologiyalardan foydalaniladigan masofaviy ta'limning ommabop shakli boshlang'ich sinflarda keng qo'llanilmoqda.

Masofaviy ta'lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llashda ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda professor-o'qituvchilar o'z o'quvchilarini maqbul, aqlli, zukko va tasavvurga ega bo'lgan ijodkor sifatida tarbiyalashga rag'batlantiriladi.

Bugungi kunda ta'lim jaraenida zamonaviy innovatsion texnologiyalarning barcha turlaridan foydalanish imkonini beruvchi dasturiy tizim masofaviy ta'lim bo'lib, undan ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida foydalanish e'shlarga muvaffaqiyatli ta'lim-tarbiya berishning ishonchli kafolati hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Dilnoza Okhunova, (2022/6/14). The System of Cognitive Activity in the Acquisition of Professional Knowledge by Future Teachers. European Multidisciplinary Journal of Modern Science (7- tom 136-140).
2. Hamrayeva, O. F. Q. (2023). OLIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(1), 537-544.
3. Hamrayeva, O. F. Q. (2023). OLIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(1), 537-544.

AVTOTO'LQINLARNI O'RGANISHDA KOMPYUTER MODELLARIDAN FOYDALANISH

Muxtarov Ekinjon Kobiljonovich
Andijon davlat universiteti, Fizika kafedrasi dotsenti v.b.
<https://orcid.org/0009-0001-5057-4905>

Musaev Ergashboy Ashurovich
Andijon davlat universiteti, Fizika kafedrasi dotsenti.

Ikromov Avazbek Shoyadbek o'gli
Andijon davlat universiteti, Fizika kafedrasi o'qituvchisi.

Annotatsiya: maqolada tebranishlar, to'lqinlar va avtoto'lqinlar hamda ularning asosiy xususiyatlari haqida ma'lumotlar berilgan. Avtoto'lqinlarning uch holati tavsiflanib, ularni modellash uchun Visual Basicda dastur tuzilgan va uning ishlash prinsipi bayon qilingan.

Kalit so'zlar: tebranish, to'lqin, avtotebranish, tinchlik, qo'zg'alish va refrakterlik.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ МОДЕЛЕЙ В ИЗУЧЕНИИ АВТОВОЛН

Мухтаров Эркин Кобилжонович
Андижанский государственный университет, и.о. доцент кафедры физики

Мусаев Эргаш Ашурович
Андижанский государственный университет, доцент кафедры физики

Икромов Авазбек Шоядбек угли
Андижанский государственный университет, преподаватель кафедры физики

Аннотация: В статье представлена информация о колебаниях, волнах и автоволнах и их основных особенностях. Описаны три состояния автоволн, создана программа для их моделирования на языке Visual Basic и описан принцип ее работы.

Ключевые слова: колебание, волна, автоколебание, покой, возбуждение и рефрактерность.

USE OF COMPUTER MODELS IN THE STUDY OF AUTOWAVE

Mukhtarov Erkin Kobilzhonovich
Andijan State University, Acting Associate Professor, Department of Physics

Musayev Ergash Ashurovich
Andijan State University, Associate Professor Department of Physics

Ikromov Avazbek Shoyadbek o'gli
Andijan State University, Lecturer at the Department of Physics

Abstract: the article provides information about vibrations, waves and autowaves and their main features. Three states of autowaves are described, a program for their modeling in the Visual Basic language is created, and the principle of its operation is described.

Keywords: vibration, wave, self-oscillation, rest, excitation and refractoriness.

Kirish. Ma'lumki, tabiatda sodir bo'luvchi barcha hodisalar va jarayonlar muayyan qonunlar asosida yuz beradi va bu qonunlar orasidagi bog'lanishlarni ochish va o'rganish har qanday fan tarmog'ining bosh maqsadi hisoblanadi.

Tabiat va texnikada keng tarqalgan takrorlanuvchi jarayonlar asosida tebranishlar va ular hosil qiladigan to'lqinlar yotadi. Bunday jarayonlarga soat mayatnigining tebranishi, zanjirdagi o'zgaruvchan tok, tovush, daraxt barglarining tebranishi, ichki yonuv dvigatelining tebranishi, okean va dengizlar suvining qalqib ko'tarilishi va qaytishi, yurak urishi va shu kabilar misol bo'la oladi.

Tebranma harakat yoki tebranish deb davriy ravishda takrorlanadigan harakatga aytiladi. Texnika va tabiatda uchraydigan turli ko'rinishdagi tebranishlar bir xil qonuniyatlarga bo'ysunadi [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Hozirgi zamon fizikasida tebranishlar fizikasi alohida fan sifatida ajralib chiqqan bo'lib, unda turli xil tebranishlar yagona nuqtai nazardan ko'rib chiqiladi. Tebranma harakatning asosiy belgilaridan biri uning davriyligidir. Har qanday davriy ravishda takrorlanuvchi harakat tebranish amplitudasi, davri, chastotasi, fazasi, siklik chastotasi kabi fizik kattaliklar bilan karakterlanadi.

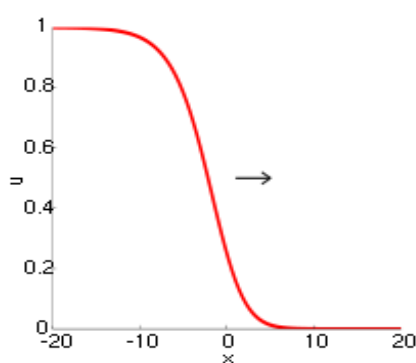
Tabiatda ko'pincha davriy harakatga o'xshaydigan, lekin davriy bo'lmagan hodisalar ham uchraydi. Masalan, ipga osib qo'yilgan yukchanning mayatnikka o'xshab tebranishlari, joyidan qo'zg'atilgan daraxt shoxchasining tebranishlariva hokazo. Bu jarayonlarning hammasi umumiy holda tebranishlar deb ataladi, davriy tebranishlar bu tebranishlarning xususiy holidir.

Avtoto'lqinlar – o'zini o'zi ushlab turuvchi faol muhitdagi to'g'ri chiziqli bo'lmagan to'lqinlardir. Bu atama asosan energiyaning bir qismi boshqa to'lqinlarga o'tish jarayonida ishlatiladi. Avtoto'lqinlar sistemalaridagi avtotebranishlarning tarqalishida namoyon bo'ladi. Avtoto'lqinlarga yonish jarayonidagi to'lqinlar, nerv impulsidagi to'lqinlar, yarimo'tkazgichlardagi tunnel to'lqinlari misol bo'lishi mumkin. Avtoto'lqinlar biologik sistemalarda axborotlarni jo'natish va boshqarish jarayonlarida muhim ro'l o'ynaydi [2,3].

Avtoto'lqinlarning muhimligi quyidagilardan aniqlanadi. Avtoto'lqin va uning strukturalari fizik jismlarning tabiatida hosil bo'lishi mumkin. Bu yangi dinamik jarayon har biri chiziqli bo'lmagan to'lqinlarning bir biri bilan qo'shilishi jarayonida hosil bo'ladi. Avtoto'lqin sistemasining paydo bo'lishi faol uyurmalarining yangi mexanizmi hisoblanadi.

Avtoto'lqinning klassik modeli 1946-yilda Norbert Vinerom va Artur Rozenblyutom tomonidan myakardada kashf etilgan. Pushina shahrida (Moskva) 1970-1980-yillarda asosiy ilmiy izlanishlar avtoto'lqinlarning xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan. Xuddi shu erda Krinskiy boshchiligida avtoto'lqinlarning o'rganish bo'yicha fanga tanilgan olimlar A.V Panfilov, I.R. Efimov, R.R. Aliyev va boshqalar faoliyat ko'rsatganlar. Shu erdagi ilmiy laboratoriyada avtoto'lqinlarning ishlash prinsiplari takomillashtirilgan. Elektrodning virtual nazariyasi Efimov tomonidan ishlab chiqilgan. Avtoto'lqin so'zini 1928-yilda A.Andronov kiritgan, oddiy avtoto'lqinlarning tenglamalarini yonish jarayonida 1937-yilda A.N.Kolmogorov, I.E.Petrovskim, N.S.Piskunovm va 1938-yilda Ya.B. Zeldovich va D.A.Frank-Kameneskin o'rgangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Avtoto'lqinlarni tavsiflashda $f(u)$ funksiya katta ahamiyatga ega, chunki hamma to'lqinli jarayonlar nochiqli nuqtali dinamika orqali vujudga keladi. – tenglama avtotebranishdir yoki potensial avtotebranishni bildiradi. Odatda f, u ga N -o'lchovli bog'liq. Avtoto'lqinga Aliyev – Panfilova modeli ajoyib na'muna bo'la oladi: $f(u)$ va bunda ikki parabolaning kesishib o'tishi murakkab turini tashkil qiladi. Avtoto'lqinga o'zini ushlab turuvchi to'lqinli jarayon misol bo'la oladi. Sodda avtoto'lqinlar davri, to'lqin uzunligi, tarqalish tezligi, amplituda va boshqa ko'rsatkichlari muhitning local hossalari orqali ifodalanadi [4]. Quyidagi grafikda sodda avtoto'lqin tasvirlangan (1-rasm).

1-rasm. Avtoto'lqinnni tarqalish grafigi.

Avtoto'lqinga quyidagi misolni keltirish mumkin: ochiq dalada maysaga o't qo'ydingiz, harorat past bo'lsa o't olmaydi, o't olishi uchun harorat ma'lum chegaraga etishi kerak [5]. Qo'shni maydonlar ham o't olishi uchun aniq atrof harorati kerak. Avtoto'lqinlarni alanga olishdan tashqari, faol muhitdagi kimyoviy reaksiyalarda, nerv tolalari impulsi tarqalishida, epidemiyalar tarqalishida kuzatishimiz mumkin. Nerv tolalaridagi impuls tarqalishini 1850-yilda Gelmgolts kuzatgan.

Ikki o'lchamli faol muhitni ko'rib chiqamiz. Bunda uch holat mavjud: tinchlik, qo'zg'alish va refrakterlik. Agar tashqi ta'sir bo'lmasa, sistema tinch holatda bo'ladi. Agar unga tasir o'tkazilsa,

qo'zg'alish holatiga tushadi, bir muddatdan keyin u refrakter holatiga o'tadi. Avtoto'lqinning old fronti juda kichik bo'ladi. Masalan, yurak mushaklari uchun front uzunligini impulsiga nisbati 1:330 bo'ladi. Qo'zg'alish to'lqini qo'zg'algan muhitda so'nmay harakat qiladi va aniq impuls va amplitudaga ega bo'ladi. Yo'qotilgan energiyani muhitdan yana tiklaydi. Olimlar 10 yil davomida miokard ichida reverberatorlar ko'payishi borligini isbotladilar, ya'ni 1970-yillarda M.E.Djozefson, M.J.Yanson, K.Xarumi, M.A.Alessilar avtoto'lqinlarni matematik modellashtirib, kompyuterda kuzatdilar. Bunda Viner-Rozenbrot, Fitu Xyu Nyagumo, Xodjkinia-Xakali modellaridan foydalanildi.

Sodda avtoto'lqin rejimlari aktiv muhitga xos, differensial tenglamalarini ikki tenglamagacha soddalashtirish mumkin. Faol muhit elementlari 3 holatda bo'ladi:

1. Avtotebranishlarda (B)

2. Qo'zg'alishda (A)

3. Trigger holatida (B)

Bistabil element oraliq holatida u holatdan bu holatga o'tish davri kuzatiladi. Misol tushayotgan domino, yana bir misol – yonayotgan qog'oz kulga aylanishi. Avtotebranish elementi statsionar holatga ega emas, tashqi ta'sir tebranishi amplitudasini o'zgartiradi [6,7].

Faol muhitni tashkil etishga yurak faoliyati misol bo'ladi, bunda avtoto'lqin va impuls mavjud. Faol muhit hossasi yana topologik va geometrik ko'rsatkichlarga bog'liq. "Peysmekler" – deb faol muhit rejimini ataydilar. Ingliz tilida u – "ritm beruvchi", "temp beruvchi" degan ma'noni anglatadi. 1970-yilda alohida neyronlarni boshqarish tadqiqotlari boshlangan, ya'ni neyronlarni peysmekler holatiga o'tkazish jarayoni o'rganila boshlangan. E.N.Sokolov maktabida peysmeklerlar potensial harakati endogen mexanizmida bo'lishi kuzatildi. Xodjkinia – Xakali va Molchanov modelida avtoto'lqinlar tenglamasi β ga bog'liqligi aniqlandi:

$$\begin{aligned} \frac{d\xi}{dt} &= \beta - \xi\eta^2, \\ \frac{d\eta}{dt} &= \xi\eta^2 - \xi \end{aligned} \quad (1)$$

Bu erda β – substrat oqimi, ξ – kimyoviy reaksiyalarning asosiy o'zgaruvchisi, η – natija.

Aktiv neyronlar ikki mexanizmida mustaqil bo'ladi. Endogen mexanizmi o'z parametrini o'zgartiradi, bu jarayonda chegara kichrayishi mumkin. Tabiat bu holatni o'zi tanlab oladi. Ikki o'lchamli to'lqinlar ustidagi tadqiqotlar davom ettirilmoqda [8].

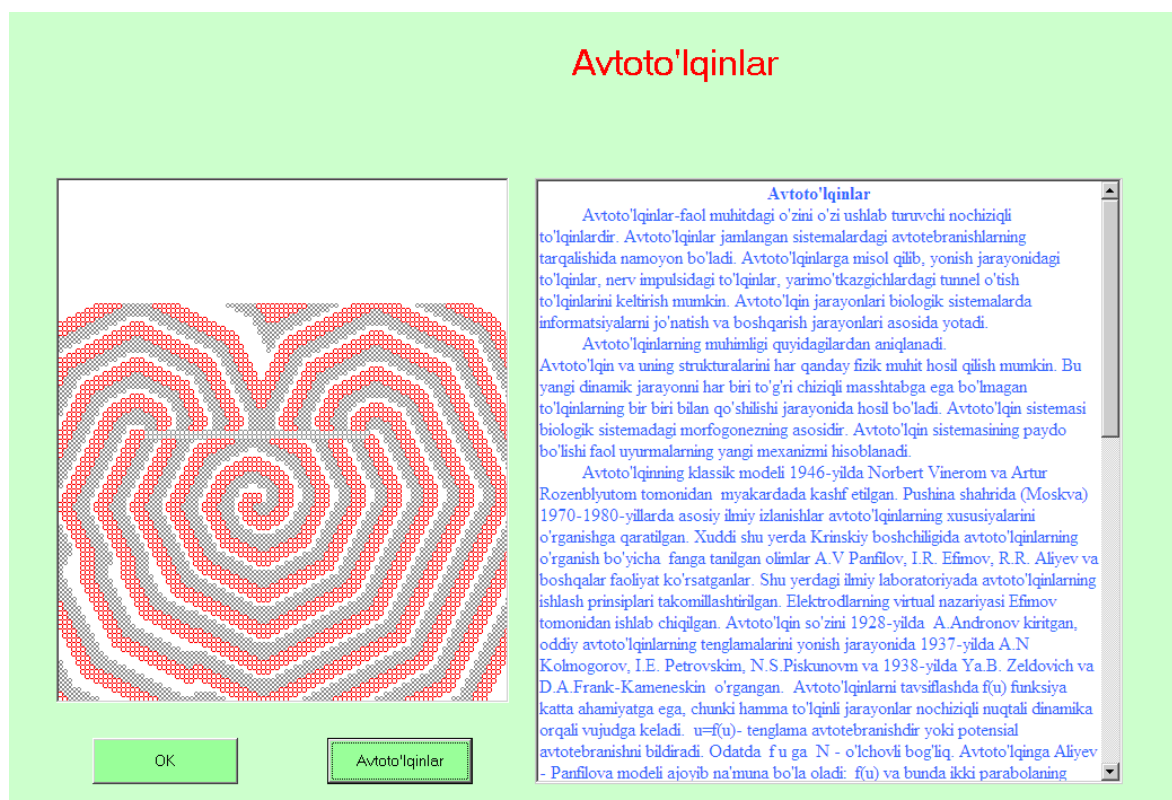
Tahlil va natijalar. XIX asrda yurak arteriyasiga bog'liq mexanizmlar o'rganilgan. Aylana bo'ylab yugurish, spiral to'lqin, vibratsiya, aktiv avtomatizm zonasi ham avtoto'lqinlar manbai bo'ladi. Uch o'lchamli avtoto'lqinga 3D - o'lchamli g'altaklar misol bo'ladi. Ular sim yoki ip o'rami fazasi bilan farqlanadi. Shunday qilib avtoto'lqinlar tabiatdagi juda ko'p hodisalarni tavsiflashda muhim ahamiyatga ega.

Avtoto'lqinlarni kompyuterda modellashtirish uchun Viner-Rezenblyut modelidan foydalanamiz [9,10]. Dastlab ekranni $N \times M$ o'lchamli to'rlarga bo'lib olamiz. Har bir element holatini y_{ij}^t , konsentratsiyani u_{ij}^t bilan belgilaymiz. Agar element tinch holatda bo'lsa $y_{ij}^t=0$, konsentratsiya chegaraviy h qiymatdan oshsa $y_{ij}^t=1$ ga teng bo'ladi. Keyingi qadamda $y_{ij}^t=2$ bo'ladi va h.k. bunda quyidagi qoidaga amal qilinadi:

$$y_{i,j}^{t+1} = \begin{cases} y_{i,j}^t + 1, \text{ agar } 0 < y_{i,j}^t < s, \\ 0, \text{ agar } y_{i,j}^t = s, \\ 0, \text{ agar } y_{i,j}^t = 0, u_{i,j}^t < h, \\ 1, \text{ agar } y_{i,j}^t = 0, u_{i,j}^t > h. \end{cases} \quad (2)$$

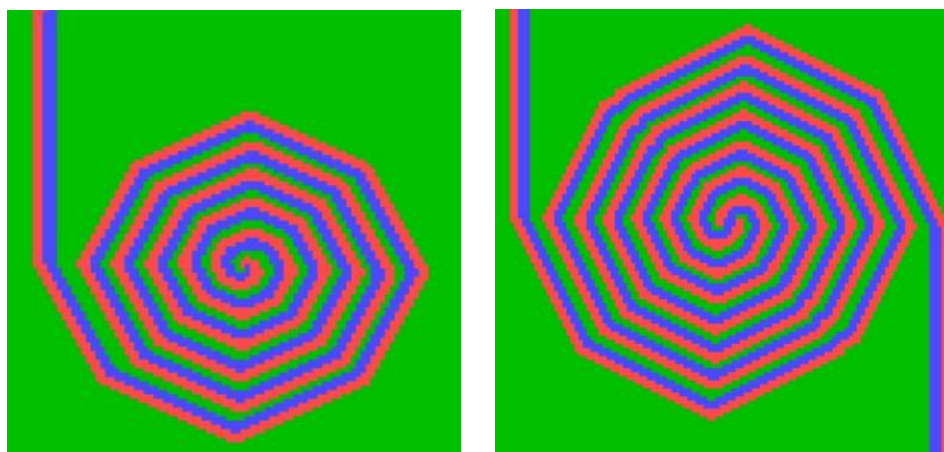
s holatda tinch holatga o'tilganda $y_{ij}^t=0$ bo'ladi. Qo'shni element uyg'ongan bo'lsa, konsentratsiyaga 1 qo'shiladi.

Ko'rib o'tilgan jarayonni kompyuterda tasvirlash uchun zamonaviy dasturlash tillaridan biri – Visual Basicda dastur tuzildi va ishga tushirildi [11–15]. Dasturning ko'rinishi 2–rasmda ko'rsatilgan. Dastur avtoto'lqinlarni animatsion namoyish etuvchi hamda ular haqida ma'lumotlar oluvchi oynalardan tashkil topgan.

2–rasm. Dastur ishchi oynasining ko'rinishi.

Kompyuter dasturi yordamida bir o'lchovli va ikki o'lchovli muhitda bitta avtoto'lqin va bir qator avtoto'lqinlarning qo'zg'alishini, tarqalishini, avtoto'lqinlarning difraksiyasi va annigilyatsiyasi, muhit elementlarining tebranishlarini sinxronlashtirish, avtoto'lqinlarning qo'zg'alish shartlarini va ularning xususiyatlarining muhit parametrlariga bog'liqligini o'rnatish mumkin. 3–rasmda dasturning ishchi jarayonidan na'muna sifatida, ikki o'lchovli faol muhitda bir engli va ikki engli spiral to'lqinlar animasiyalari keltirilgan.

3–rasm. Ikki o'lchovli faol muhitda bir engli va ikki engli spiral to'lqinlar.

Xulosa. Avtoto'liqlarni animatsion namoyish etuvchi va ular haqida ma'lumotlar beruvchi ishlab chiqilgan dastur, tabiatning juda ko'p hodisalarini tafsiflashda muhim ahamiyatga ega bo'lgan avtoto'liqlar haqida chuqur tasavvurlar hosil qilishga imkon beradi.

Ko'rib chiqilayotgan modellardan foydalanish, differentsial tenglamalar sistenasini echishning sonli usullarini o'rganish imkonini beradi, dasturlash ko'nikmalarini shakllantirishga, fanlararo aloqadorlikni o'rnatishga va talabalarni axborot texnologiyalariga qiziqishni oshirishga yordam beradi. Oliy ta'lim muassasasi talabalari tomonidan o'rganish mumkin bo'lgan ta'lim vazifalari xilma-xilligini oshiradi, ularning ijodiy rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abduraxmanov Q.P., Egamov O'. Fizika. –T.: O'zbekiston, 2010, 492 b.
2. Rahmatullaev M. Umumiy fizika kursi. Mexanika, –T.: O'qituvchi, 1995, 348 b.
3. Ahmadjonov O. Umumiy fizika kursi. 1–tom. –T.: O'qituvchi, 1987, 256 b.
4. Гоцуленко В. В., Гоцуленко В.Н. Математическое моделирование Matematicheskoe modelirovanie — Mathematical Models and Computer Simulations, 2011, no. 1 (24), pp. 43–47.
5. Натанзон М.С. Неустойчивость горения. –М.: Машин–е, 1986. –С.248.
6. Крокко Л., Чжен Синь-и. Теория неустойчивости горения в жидкостных ракетных двигателях. Москва, Изд–во ин. лит., 1998. –С.351.
7. Gotsulenko V.V., Gotsulenko V.N. Inzhenerno-fizicheskiy zhurnal — Journal of Engineering Physics and Thermophysics, 2012, vol. 85, no 1, pp. 117–122.
8. Dimitrienko Yu.I., Koryakov M.N., Zakharov A.A. Matematicheskoe modelirovanie i chislennyye metody — Mathematical Modeling and Computational Methods, 2015, no. 4 (8), pp. 75–91.
9. Майер Р.В. Компьютерное моделирование физических явлений, –М.: Наука, 2009, –С.112.
10. Бурсиан Е.В. Задачи по физике для компьютера, –М.: Наука, 1991. –С.256.
11. Король В.И. Visual Basic-6.0, –М.: Кудиц-образ, 2000. –С.449.
12. Гулд Х., Тобочник Я. Компьютерное моделирование в физике. –М.: Мир, 1990. –С.752.
13. Майк МакГрат. Программирование на Visual Basic для начинающих. Эксмо-Пресс, 2017. –С.192.
14. Стивенс Р. Visual Basic. Готовые алгоритмы (перевод Р.В.Павлова). –М.: ДМК Пресс, 2019. –С. 401.
15. Сафронов И. Visual Basic в задачах и примерах (2-е издание), БХБ-Петербург, 2014. –С.394.

КОМПЕТЕНЦИЯВИЙ ЁНДАШУВ АСОСИДА ОИЛАДА ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

Нарзикулова Дилноза Хошимжоновна

Навоий давлат педагогика институти доценти, педагогика фанлари доктори (DSc)

Аннотация: Мазкур мақолада компетенциявий ёндашув асосида оилада ижтимоий муносабатларни барқарорлигини таъминлашнинг замонавий таълим-тарбияси ёритиб берилган. Оилада ҳар томонлама ривожланган шахс тарбиясида ота-онанинг тарбияда компетентлик даражаси муҳимлиги, оилада оила аъзоларида таянч маънавий компетенцияларни ривожлантириш ҳаётида низоларсиз яшаш, низоларга конструктив муносабатда бўлишни таъминлайди. Компетенцияли ёндашув- бу талаб оилада ота-оналар педагоглар фаолиятига ҳам бевосита дахлдордир. Бугунги кунда замонавий шароитда оилада ижтимоий муносабатларнинг барқарорлаштиришнинг асосий йўналиши оилада тарбия жараёнини самарали ташкил этишидир.

Калит сўзи: компетенция, компетенциявий ёндашув, конфликтологик компетенция, оилада конфликтологик маданият, когнитив компетенция компаративистик қадриятларга доир компетенция.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ УСТОЙЧИВОСТИ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕМЬЕ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОГО ПОДХОДА

Нарзикулова Дильноза Хошимжоновна

Доцент Навоийского государственного педагогического института, доктор педагогических наук (DSc)

Аннотация: В данной статье описывается современное воспитание и обучение обеспечению стабильности социальных отношений в семье на основе компетентностного подхода. Важность уровня компетентности родителей в воспитании всесторонне развитой личности в семье, развитие базовых духовных компетенций у членов семьи обеспечивает бесконфликтную жизнь и конструктивное отношение к конфликтам. Компетентностный подход - это требование напрямую связано с деятельностью родителей и педагогов в семье. Сегодня в современных условиях основным направлением стабилизации социальных отношений в семье является эффективная организация процесса семейного воспитания.

Ключевые слова: компетентность, компетентностный подход, конфликтологическая компетентность, конфликтологическая культура в семье, когнитивная компетентность, компетентность по компаративистским ценностям.

ENSURING THE STABILITY OF SOCIAL RELATIONS IN THE FAMILY ON THE BASIS OF A COMPETENT APPROACH

Narzikulova Dilnoza Hoshimzhonovna

Associate Professor of Navoi State Pedagogical Institute, Doctor of Pedagogical Sciences (DSc)

Abstract: This article describes modern education and training to ensure the stability of social relations in the family based on a competency-based approach. The importance of the level of competence of parents in raising a comprehensively developed personality in the family, the development of basic spiritual competencies among family members ensures a conflict-free life and a constructive attitude towards conflicts. Competence-based approach - this requirement is directly related to the activities of parents and teachers in the family. Today, in modern conditions, the main direction of stabilizing social relations in the family is the effective organization of the process of family education.

Keywords: competence, competence-based approach, conflictological competence, conflictological culture in the family, cognitive competence, competence according to comparative values.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби» мавзусидаги анжуманда сўзлаган нуткида таъкидлайдики: «... ўзини жамиятимиз, ёшларимиз маънавияти, ғоявий-мафкуравий тарбияси учун масъул деб билган инсонлар – бу маҳалла ёки диний ташкилотлар бўладими, ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимлари ёки катта таъсир кучига эга ижодкор зиёлилар бўладими – уларнинг барчаси айниқса фаол бўлишлари лозим».

Оилада ижтимоий муносабатларни барқарорлигини таъминлаш замонавий таълим-тарби-

янинг асосий мақсади бўлиб, жамият ва давлат учун ҳар томонлама ривожланган, жамиятга, меҳнат фаолиятига ижтимоий мослашувчан, ўз миллий қадриятларга эга бўлган шахсни тайёрлашдан иборат. Демак, оилада ҳар томонлама ривожланган шахс тарбиясида ота-онанинг тарбияда компетентлик даражаси муҳим аҳамиятга эга. Педагогика фанида психологик-педагогик компетентлик тушунчаси педагогнинг таълим-тарбия жараёнида энг юқори даражада натижага эришиши, юқори касбий салоҳият, шунингдек, мулоқотчанлик ва ижобий фазилатларга эга бўлиш деган хулосага келинади.

Педагогик-психологик адабиётларда “компетенция” тушунчаси нисбатан яқиндан бошлаб кенг қўлланила бошланди. 1960 йилларнинг охири ва 1970 йилларнинг бошларида Ғарбда, 1990 йилларнинг ўрталарига келиб замонавий таълимда компетенцияли ёндашув йўналиши кириб келди.

Ҳозирча «компетенцияли ёндашув» тушунчасини очиб берувчи ягона таъриф йўқ. Бу масала юзасидан кўп сонли олимлар турлича тахминларни илгари сурмоқдалар. Биз шундай тахминларнинг бир нечасини кўриб чиқамиз. Оила, оилавий ва эр-хотин муносабатлари фалсафа, психология, педагогика, социология, демография ва бошқа куплаб фанларнинг ўрганиш объекти бўлиб келмоқда.

Психологик нуқтаи назардан ёндашганда эса компетентликни мутахассиснинг билимлилик, касбига мос бўлиш, малакаси, бой тажрибага эга бўлиш, жавобгарликни, педагогик фаолиятга сингдириб бориш, ўз соҳасининг устаси бўлиш ва унинг сирларини чуқур билиш билан боғлиқ эканлиги ҳақида фикрлар мавжуд.

В.С.Мерлин нуқтаи назарида компетентлик бу – йўналтирилган, удалай оладиган мотивациядир, деб ифодаланса, А.А. Леонтев фикрича, компетентлик муносабати илғор педагогик жараён ҳисобланади.

Компетенцияли ёндашув. Инсон фаолиятида ҳар томонлама компетенлиликни шакллантириш ҳозирги замон жамияти ва таълим-тарбиянинг асосий шарти бўлиб ҳисобланади. Бу талаб оилада ота-оналар педагоглар фаолиятига ҳам бевосита дахлдордир. Бугунги кунда замонавий шароитда оилада ижтимоий муносабатларнинг барқарорлаштиришнинг асосий йўналиши оилада тарбия жараёнини самарали ташкил этиш. Оилада ҳаётни, муомилла маданиятнинг, маънавий-ахлоқий тарбияни, оилавий можароларни низоларсиз бартараф этиш, ёш оилаларнинг бўш вақтларини фойдали ташкил этиш, касбий фаолиятни яхлит тизимли кўра олиш, оилавий муаммоларни ҳал эта олиш тажрибасини шакллантиришдан иборатдир. Оилада оила аъзоларида таянч маънавий компетенцияларни ривожлантириш ҳаётда низоларсиз яшаш, низоларга конструктив муносабатда бўлишни таъминлайди. Оила аъзоларида таянч маънавий компетенция кўидагилар:

Оилада ўзини ўзи ривожлантириш компетенцияси – доимий равишда ўз-ўзини жисмоний, маънавий, руҳий, интеллектуал ва креатив ривожлантириш, камолотга интилиш, ҳаёт давомида мустақил ўқиб-ўрганиш, когнитивлик кўникмаларини ва ҳаётий тажрибани мустақил равишда мунтазам ошириб бориш, ўз хатти-ҳаракатини муқобил баҳолаш ва мустақил қарор қабул қила олиш кўникмаларини эгаллашни назарда тутати.

Оилада конфликтологик компетенция – оила аъзоларнинг конфликтология ҳақида билим, кўникма ва малакаларини ошириш, низоли вазиятларни ижобий ҳал этишга хизмат қилади.

Оилада конфликтологик маданият – оилада конфликтологик маданиятни ривожлантириш, яъни коммуникатив қобилиятлар, ижобий муносабат, эмпатия, низоларни конструктив ҳал этиш, вазиятни таҳлил этиш қобилияти низоларни объектив, ҳаққоний ва ижодий асосда бошқаришга доир когнитив қобилиятлар билан уйғунликни ифода этади.

Оилада миллий ва умуммаданий компетенция – оилага ватанга садоқатли, инсонларга меҳр-оқибатли ҳамда умуминсоний ва миллий қадриятларга эътиқодли бўлиш, бадий ва санъат асарларини тушуниш, ораста кийиниш, маданий қондаларга ва соғлом турмуш тарзига амал қилиш лаёқатларини шакллантиришни назарда тутати.

Оилада ижтимоий компетентия – ташқи ҳамда ички муҳитда ижтимоий муносабатларда фаоллик кўрсатиш кўникма, малакаларига эгалик, фаолиятда субъектлар билан мулоқотга кириша олиш.

Оилада коммуникатив компетенция – мулоқот маданият, тинглаш маданияти, эмпатия, сўз ва амал бирлиги мезонларини томонларнинг ихтиёрий келишувига кириша олиши;

Оилада ижтимоий-ахборот компетенцияси – оилада ахборот технологияларининг ўз-

лаштирилганлиги ва ОАВ(оммавий ахаборот воситалари)да тарқатилаётган ахборотга нисбатан танқидий муносабат билдириши, интернет тармоғидан оқилона, ижобий фойдаланиш таъминлайди.

Оилада когнитив компетенция – оила аъзоларнинг билим даражасини доимий юксалтириш, ўз шахсий салоҳиятини долзарблаштириш ва рўёбга чиқариш эҳтиёжи, янги билим ва кўникмаларни мустақил ўзлаштира олиш қобилияти, ўзини ривожлантириш қобилияти;

Оилада махсус компетенция – оила аъзоларнинг махсус ўз вазифаларинисидқидилданмустақил бажара олиши, оилада вазифаларни ташкил этишда, ҳар бир вазифани оила аъзоларнинг шахсий хусусиятларига, шароитига, лаёқатига соғлиғига қараб тақсимланишўини таъминлаш. [74;10-15'б].

Оила компаратавистик қадриятларга доир компетенциялар – компаративистика (от лат. *comparativus*) таққослаш деган маънони билдиради. Оила аъзоларнингумумий дунёқараши, ҳаётий тажрибаларидан келиб чиқиб мақсадларни тўғри шакллантириш, масаланоилада низоларнинг бартараф этишда, онгли қарорлар қабул қилишда,ўтган замон турмуш тарзи билан ҳозирги ҳаётни шароитларни таққослашни ҳар бир оила аъзоларнинг онгига синдириб боришни таъминлаш.

Оилада шахсий компетенция – оила аъзоларинг шахсий қобилиятлари, истеъдод, лаёқати, меҳнат фаолияти, сеvimли машғулот билан банд бўлишини таъминлаш.

Америкалик олим Ж. Равен шахсни компетентлиликнинг 30 дан ортиқ турини таъкидлаб ўтади. Улар жумласига қуйидагилар киради:

аниқ мақсадга эришиш учун устувор йўналишни идрок қилиш қобилияти;

ўз фаолиятини назорат қилиш;

фаолият жараёнига ҳиссиётларни йўналтириш;

мустақил таълимга тайёр туриш;

қайта алоқадан фойдаланиш;

ўзига ишонч;

шахсий назорат;

ишга киришиб кета олиш;

иложсизлик ҳиссининг бегоналиги;

келажакни яхши тасаввур этиш;

мавҳумлаштиришга мойиллик;

мақсадга эришишга боғлиқ муаммоларга диққатни қаратиш;

мустақил тафаккур;

оригиналлик;

танқидий тафаккур;

мураккаб масалаларни еча билиш қобилияти;

баҳсли масалаларни ечишга тайёрлик;

таваккал қилиш;

жамиятнинг инновацияларни яхши қарши олишига бўлган ишончнинг мавжудлиги;

натижанинг ижобийлиги ва икки томонлама фойдали эканлигини мақсад

қатъиятли(саботли) бўлиш;

ишончли;

ўзини мақсадга мувофиқ тутиш қоидаларига буйсуниш;

қарор қабул қилиш қобилияти;

жавобгарлик ҳисси;

мақсадни кўзлаб ҳамкорликда ишлай билиш қобилияти;

мақсадга эришиш йўлида бошқаларни ҳам ишга ундай олиш қобилияти;

ўзгаларни тинглай билиш ва уларнинг фикрларини ҳам инобатга олиш қобилияти;

ҳамкорларининг имкониятларига субъектив баҳо беришга уриниш;

бошқаларнинг мустақил қарор чиқаришларига йўл бериш;

ўзаро нифоқларни ҳал қилиш ва ихтилофларни мўтадиллаштириш;

бировнинг қўл остида фаолият юритаётган пайтда самарали ишлаш қобилияти;

турли услубдаги яшаш тарзига нисбатан бағрикенглик;

ташкилий ва жамоавий режалаштиришга тайёрлик.

Компетенциявий ёндашув асосида оилада ижтимоий муносабатларни барқарорлигини таъминлашда оиладаги тарбия жараёнига татбиқ қилиш, оилавий ҳаётга тайёрлашнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, назарий ҳамда амалий билимларни биргаликда қўллай олиш қобилиятини ўз ичига олган ёшларга тарбия беришнинг яхлит тизимидир. Оила, унинг шаклланиши

ва таназтулга юз тутиши каби муносабат нафакат унинг социал институт сифатила кишилар турмуш тарзини белгилаб бериши, балки авлоднинг баркамоллиги, миллат ва давлат соғломлиги, шунингдек, доимий ўсиб боровчи социал буюртмадан келиб шаклландир. Зеро, оила барқарорлигига тахдидларнинг ўсишини барча тадқиқотчилар эътироф этганлар.

Тадқиқотда компетенциявий ёндашув асосида оилада ижтимоий муносабатларни барқарорлигини таъминлашнинг асосий мезонларини акс эттирдик. Улар:

миллий ва умуминсоний қадриятлар;

ахлоқий маданиятнинг уйғунлиги;

шахснинг энг юксак фазилатлари (камтарлик, мардлик, меҳрибонлик, интизомлилик, тежамкорлик, истеъдодлилик, мулойимлик, сахийлик, саховатлилик, тўғрилиқ, ҳаёлилик, ҳимматлилик, вафодорлик, латофатлилик ахлоқий маданиятнинг муҳим элементларидир) ;

муомала одобини сақлаш;

муқаддас урф-одатларни эъзозлаш;

ота-оналарнинг шахсий ҳуқуқи ва намунаси фарзандлар тарбиясининг тўлақонли шаклланишига;

оилавий муносабатлар қариндошлиқ алоқаларини мустаҳкамлаш буларни қўйидаги чизмага қўришимиз мумкин.

Хулоса қилганда компетенциявий ёндашув асосида оилада барқарорликни таъминлаш оилаларда ёшларни таянч компетенцияларини ривожлантириш, маънавий ахлоқий сифатларни таркиб топтиришнинг зарурий таркибий қисми ҳисобланади.

Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб ҳалқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.

Абдувоҳидов А. Оилада ота-она ва фарзандлар ўртасидаги муносабатлар // Ўзбек оиласини иқтисодий ва ижтимоий-психологик муаммолари. – Т.: 2000. – 26-27 б.

Давронова Д.С. “Оилада вояга етмаган болаларнинг ижтимоий онгини тарбиялаш тизimini ривожлантириш” мавзусидаги Автореф. ... пед. фан. док. – Т., 2018. – 200 б.

Жабборов И.М. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. 320 б.

5. Исмаилова З.К, Бабаева М. «Развитие конфликтологической компетентности лидеров в разрешении конфликтных ситуаций» Издательство «Re-Health», Ташкентский государственный аграрный университет eISSN: 2181-0761. Т.: 2020. – 185-188 б.

6. Нарзикулова Д.Х, Оилада ижтимоий низоларни бартараф этишинг педагогик механизмларини такомиллаштириш. ” мавзусидаги Дисс. ... пед. фан. док. – Т., 2022. – 310 б.

7. Нарзикулова Д.Х. Монография: Педагогик конфликтология; ривожланиш тенденциялари «Илмий ахборотнома-пресс» нашриёти. – Тошкент 2016. 220б

2-4 SINF O'QUVCHILARI BILAN O'TKAZILADIGAN JISMONIY TARBIYA MASHG'ULOTLARINING XUSUSIYATLARI, SHAKLLARI VA USULLARI

Nurulloev Laziz Latipovich

Buxoro davlat pedagogika instituti harbiy ta'lim fakulteti maxsus tayyorgarlik sikli dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada maktab o'quvchilarini harakat tayyorgarligini rivojlantirishda engil atletikaga xos bo'lgan maxsus mashqlar, hamda harakatli o'yinlarni qo'llashni tartibga solish zarurati mavjud buning uchun esa samarali, ilmiy asoslangan metodika ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

O'quvchilarda engil atletika sport turning vosita va usullari hamda engil atletika sport turiga xos bo'lgan harakatli o'yinlarni, boshlang'ich sinf o'quvchilarining mashg'ulotlari jarayonida qo'llashga qaratilgan, metodika ishlab chiqildi va metodikaning samaradorligi pedagogik tajribalar orqali asoslab berildi.

Kalit so'zlar: umumiy jismoniy tayyorgarlik, engil atletika, tezlik, kuch, chaqqonlik, chidamlilik, egluvchanlik, jismoniy sifatlar.

ОСОБЕННОСТИ, ФОРМЫ И МЕТОДЫ ЗАНЯТИЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ, ПРОВОДИМЫХ С УЧАЩИМИСЯ 2-4 КЛАССОВ

Нуруллоев Лазиз Латипович

Бухарский государственный педагогический институт, факультет военного образования, спец.доцент подготовительного Цикла

Аннотация: В данной статье рассматривается необходимость регулирования использования специальных упражнений, характерных для легкой атлетики, а также подвижных игр в развитии двигательной подготовки учащихся школы также целесообразность разработки эффективной, научно обоснованной методики.

Легкая атлетика у учащихся направлена на использование средств и методов спорта и подвижных игр, характерных для легкоатлетического вида спорта, в процессе обучения младших школьников разработана методика, эффективность методики обоснована педагогическими экспериментами.

Ключевые слова: общая физическая подготовленность, легкая атлетика, скорость, сила, ловкость, выносливость, гибкость, физические качества.

FEATURES, FORMS AND METHODS OF PHYSICAL EDUCATION CLASSES HELD WITH 2-4 GRADERS

Nurulloev Laziz Latipovich

Bukhara State Pedagogical Institute, Faculty of Military Education, Associate Professor of the Special Training Cycle

Abstract: In this article, there is a need to regulate the use of special exercises specific to athletics, as well as active games in improving the movement readiness of schoolchildren, and for this, it is appropriate to develop an effective, scientifically based methodology.

The methodology aimed at using the tools and methods of athletics and athletic sports in students during the training of elementary school students was developed, and the effectiveness of the methodology was substantiated through pedagogical experiments.

Key words: general fitness, athletics, speed, strength, agility, endurance, flexibility, physical qualities.

Ko'plab sport turlari orasida yengil atletika, o'zining umumiy va maxsus mashqlari bilan boshqa sport turlaridan ajralib turadi. Dunyo miqyosida bo'layotgan musobaqalarda nafaqat erkaklar balki ayollarning ham yuqori natijalar ko'rsatib kelayotganligi ushbu sport turida yuqori darajadagi raqobatning mavjudligiga dalildir. Shu boisdan, yurtimizda ham yengil atletika ommaviylashgan sport turlari qatoridan mustaxkam o'rin egallab ulgurgan. Bu orqali esa yengil atletika sport turiga bo'lgan qiziqishning yurtimiz aholisi tomonidan etarlicha ekanini e'tirof etish mumkin.

O'zbekistonda yuqori malakali yengil atletikachilar tayyorlash va zaxira sportchilarini yetishtirish har tomonlama murabbiylar amaliyotiga bog'liqdir. Murabiylar tomonidan tashkil qilinadigan mashg'ulot jarayonini, to'g'ri tanlangan vosita va usullar yordamida o'quvchilarga beriladigan yuklamalar hajmini meyorlashtirish yuqori natijalarga erishning muhim omillardandir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini harakat tayyorgarligini rivojlantirishda engil atletikaga xos bo'lgan mashqlaridan, qolaversa harakatli o'yinlardan foydalanib o'quvchilarning yoshiga va tayyorgarlik darajasini inobatga olgan xolda maktab o'quvchilarini mashg'ulot jarayonini tashkil qilish tadqiqotimizning maqsadidir.

T.S. Usmanxodjayev, Sh.X. Isroilov, A.A. Pulatov, Sh.A. Pulatov (2015) kabi mualliflar, harakatli o'yinlarni hususiyatiga, o'yin jarayonida sportchi organizmining qaysi qizmiga yuklama berish hususiyatiga qarab turli sport turlariga xos bo'lgan harakatli o'yinlarni sarlab chiqqanlar. Masalan: Kim oldin, Yo'lda tutish, Tez yugurish, Karim Botirdan o'tdi Va marraga tez etdi, To'siqlardan oshib o'tish, Arqoncha bilan tutish, Katta aylanma estafeta, Sakrab oshish estafetasi va shu kabi ko'plab harakatli o'yinlarni engil atletika sport turiga xos deb topganlar.

Albatda e'trof etish lozimki maktab o'quvchilarini harakat tayyorgarligini rivojlantirishda engil atletikaga xos bo'lgan maxsus mashqlar, hamda harakatli o'yinlarni qo'llashni tartibga solish zarurati mavjud buning uchun esa samarali, ilmiy asoslangan metodika ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

O'quvchilarda engil atletika sport turning vosita va usullari hamda engil atletika sport turiga xos bo'lgan harakatli o'yinlarni, boshlang'ich sinf o'quvchilarining mashg'ulotlari jarayonida qo'llashga qaratilgan, metodika ishlab chiqildi va metodikaning samaradorligi pedagogik tajribalar orqali asoslab berildi.

Avval aytilganidek metodika ishlab chiqish davomida etibor qaratilishi lozim bo'lgan eng dastlabki jihatlardan biri bu o'quvchilarning yoshini inobatga olishdir. Murabbiy tomonidan yuqorida e'trof etilgan jihatlarda bo'yicha bilimlarni egallanganligi o'quvchilarga beriladigan yuklamalarning shiddati hajmi meyorlari kabilarni to'g'ri taqsimlash imkonini beradi.

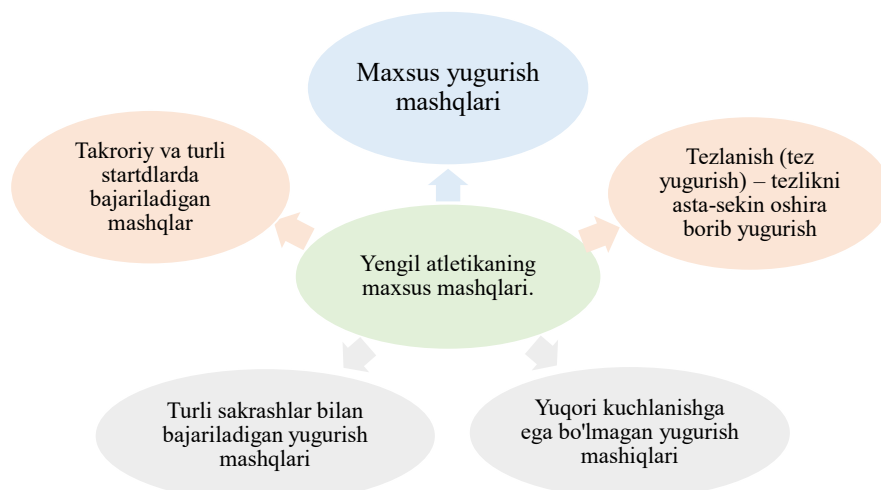
Biz tomonimizdan ishlab chiqilgan metodika o'quvchilar harakat tayyorgarligini rivojlantirishga erishishda ikki xildagi yo'nalishga asoslangan bo'lib birinchi yo'nalish engil atletikaga xos bo'lgan maxsus mashqlar orqali erishishni nazarda tutsa, ikkinchi yo'nalish bu harakatli o'yinlarni qo'llash orqali maktab o'quvchilarni harakat tayyorgarligini rivojlantirishga erishishni nazarda tutadi.

Jismoniy tarbiya darslarda hamda turli sport turlaridan maktablarda tashkil qilingan to'garaklarda shug'ullana boshlagan o'quvchilarni harakatlarga o'rgatishda engil atletikaning maxsus mashqlaridan vosita sifatida foydalanishni ko'zda tutadi. Yengil atletikaning maxsus mashqlarini saralashda ularning xususiyati, boshlang'ich sinf o'quvchilarining yoshiga mos kelishiga qarab tanlandi va ushbu mashqlar quyidagilardan tashkil topdi (1 jadvalga qarang).

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini harakat tayyorgarligini yaxshilashda, vosita sifatida foydalanish maqsadida tanlangan mashqlarning, o'quvchi organizmiga ta'sir hususiyati (mashqni bajarish vaqtida o'quvchilar organizmida joylashgan qanday muskullar guruhi ishlashi) kabi jihatlarda inobatga olingan xolda guruhlariga ajratildi (2 rasmga qarang).

Tanlangan mashqlarni mashg'ulot jarayonida qo'llash bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqildi mashqlar esa 1 jadvalda keltirilgan.

O'quvchilar, tanlangan mashqlarning ba'zilarini yakka tartibda bajarsalar, ba'zilarini juft va guruh bo'lgan xolatda bajaradilar. Mashqlarni bunday shakllarda bajarishlari ularda jismoniy sifatlarining rivojlanishi bilan bir vaqtda, o'zaro raqobatlashish musobaqalashuv muhitiga ruxan maslashishlariga ko'maklashadi.

1 rasm. 2-4 sinf o'quvchilarini harakat tayyorgarligini rivojlantirishda qo'llaniladigan, engil atletikaning maxsus mashqlari.

O'quvchilar, tanlangan mashqlarning ba'zilarini yakka tartibda bajarsalar, ba'zilarini juft va guruh bo'lgan holatda bajaradilar. Mashqlarni bunday shaklda bajarishlari ularda jismoniy sifatlarining rivojlanishi bilan bir vaqtda, o'zaro raqobatlashish musobaqalashuv muhitiga ruxan maslashishlariga ko'maklashadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining harakat tayyorgarligiga o'rgatishga qaratilgan mashg'ulolarda vosita sifatida foydalanish maqsadida harakatli o'yinlardan foydalanishni bir qator yurtimiz va horij olimlari eng samarali vositalardan biri sifatidan e'trof etganlar (T.S. Usmanxodjayev, Sh.X. Isroilov, A.A. Pulatov, Sh.A. Pulatov, Byleeva L.V.).

Harakatli o'yinlardan, boshlang'ich sinf o'quvchilarini harakat texnikasini o'rganishlarida vosita sifatida foydalanish oquvchilarga qulaylik tug'dirsa ikkinchidan, o'quvchilarning dars jarayoniga bo'lgan qiziqishlarini ortishiga sabab bo'ladi. Vosita sifatini tanlanagan harakatli o'yinlat esa (1 rasmda keltirilgan).

1.1-jadval.

2-4 sinf maktab o'quvchilarining harakat tayyorgarligini rivojlantirishda qo'llaniladigan engil atletikaning maxsus mashqlari.

№	Mazmuni	Me'yori
1.	Maxsus yugurish mashqlari.	2 x 30 m bajarish
2.	Tezlanish (tez yugurish) – tezlikni asta-sekin oshira borib yugurish.	3 x 50 m
3.	Bir me'yorda yugurish.	200 m.
4.	Oyoq kuchini rivojlantirish uchun oyoqlarda navbatma-navbat deysinib yuqoriga sakrash.	3 x 40 m.
5.	Joyda turib tizzalarni baland ko'tarib yugurish.	10 sekund davomida.
6.	Turgan joydan uzunlikka sakrash.	10-15 marta
7.	Pastki startdan yugurish.	3 x 30 m
9.	Turgan joydan uch hatlab sakrash.	4-5 marta
10.	Takroriy yugurish.	2 x 40-50-60 m

Harakatli o'yinlarni o'rganish bosqichida ko'rgazmali usul nafaqat harakatlarni bajarish texnikasini ko'rsatib berish, balki o'yin ishtirokchilarining o'zaro munosabatga kirishishlari sxemasini ham ko'rsatib berishni ta'minlaydi.

Asosiy harakatlar texnikasini takomillashtirish uchun quyidagi holatlardan foydalanildi:

yurish va yugurishning har xil turlari, jumladan, odatdagi qadam tashlash, oyoqning uchki qismi, tovonlar bilan, oyoq kaftining tashqi tomoni bilan, cho'nqaygan holatda va yarim cho'nqaygan holatda, kesishuvchi qadam tashlash, orqa bilan oldinga, oyoqning tovonidan uchiga almashinib qadam tashlash, qo'llarni harakatlantirish asosida qadam tashlash, shuningdek, trener tomonidan belgilangan tartibda qadamning uzunligi va tempini o'zgartirish asosida qadam tashlash mashqlari; turli xil sakrash turlari;

siljish, arqonda yuqoriga tirmashish, qaytadan pastga sirg'alib tushish;

V.D. Maznichenko (1984) harakat faoliyatini harakatli o'yin shaklida tashkillashtirish jismoniy tarbiya jarayonida keng qo'llaniladi va boshqa uslublarga nisbatan bir qator ustunliklarga ega, deb ta'kidlaydi. Mutaxassis o'yin uslubini o'yin bilan solishtirar ekan, bunda uning ahamiyati shundaki, harakat faoliyati o'yin mazmuni, qoidalari va shartlari asosida tashkillashtiriladi, deb yozadi. Maznichenkoning fikricha, harakatli o'yin uslubining o'ziga xos tomonlari shug'ullanuvchilarning o'zini tutishi va harakat faoliyati kechishi fonidagi yuqori emotsionallik; harakat faoliyati vazifalarini hal qilish echimni tanlashda tegishlicha mustaqillik (tartibga solinmagan) va muntazam o'zgaruvchan vaziyatlarda ularning to'satdan yuzaga kelishi; o'yin jarayonida shug'ullanuvchilarga murakkab va

xilma-xil ta'sirida deb hisoblaydi.

O'yin uslubidan foydalanishning bir qancha o'ziga xosliklari ajratilgan: o'zlashtirilgan harakat ko'nikmalarini takomillashtirish; harakat qobiliyatlarini kompleks rivojlantirish; shug'ullanuvchilarning shaxsiy qobiliyatlari namoyon bo'lishi va shaxsning axloqiy, ma'naviy, irodaviy va intellektual jihatlariga ta'siri.

Ushbu harakatli o'yinlardan, boshlang'ich sinf o'quvchilarining harakat tayyorgarlik ko'rsatkichlarini rivojlantirishning tarkibiy qismlari bilan chambarchas bog'liqlikka ega bo'lib, bunda bir qator masalalarning echimiga erish mumkin bular: bunda bolalar faqat o'z xulq-atvorlarini boshqarish bilan bir tarorda, jamoa tarkibida boshqa ishtirokchilar bilan hamkorlikda faoliyat olib borishni o'rganibgina qolmay, balki faol tarzda faoliyat olib borish ko'nikmalariga ega bo'ladilar, asosiy quvvatini harakat ko'nikmalarini egallashga sarflashni ham o'rganishadi.

Biz ishlab chiqqan uslubda Klimkova R.V. va Jarikova Y.L. (2000) tomonidan har xil shiddatli faollikdan foydalanishni nazarda tutib ishlab chiqilgan tavsiyalarga tayongan holatda barcha o'yinlar bajarilayotgan harakatlarning shiddatiga va shuningdek, tarkibiy yo'nalishiga bog'liq holatda 4 ta guruhga tizimlashtirildi (2- rasmga qarang).

Guruhlar	Harakatli o'yinlarning tafsifalari, pulsga ta'siri	O'yin yuklamalari va dam olishning tavsiflari	Harakatli o'yinlarning tarkibiy yo'nalishlari	Harakatli o'yinlarning tahminiyl nomlanishi
1 guruh, Yuqori shiddatli o'yin faoliyatili harakatli o'yinlar	Yugurish, sakrash o'yinlari. YQCH maksimal 170 zarba/daq. dan yuqori: o'yin yuklamalarida YQCH 150-170 zarba/daq.	2-3 marta takrorlanish; davomiyligi 5-7 daq, dam olish 1 daqiq. Yurish tavsifidagi dem olish, nafas olish gimnastikasi	Tezlik, tezlik-kuch sifatlariga ta'sir ko'rsatish; yugurish mashqlarini takomillashtirish.	"Kim oldin" "Tez yugurish" "To'siqlardan oshib o'tish" "Katta aylanma estafeta" va boshqalar
2 guruh, Aralash shiddatli o'yin faoliyatili harakatli o'yinlar	Yugurish, sakrash o'yinlari. YQCH maksimal 160 zarba/daq. dan yuqori: o'yin yuklamalarida YQCH 130-160 zarba/daq.	2-3 marta takrorlanish; davomiyligi 4-6 daq, dam olish 1 daqiq. Yurish tavsifidagi dem olish, nafas olish gimnastikasi	Koordinasiya, chaqqonlik sifatlariga ta'sir ko'rsatish; yurish, sakrash mashqlarini takomillashtirish.	"Yo'lda tutish" "Arqoncha bilan tutish" "Katta aylanma estafeta" va boshqalar
3 guruh, O'rtacha shiddatli harakatli o'yinlar	Qisqa yugurishlar, siljishlar asosidagi o'yinlar: YQCH maksimal 150 zarb/daq dan yuqori: o'yin yuklamalarida YQCH 120-140 zarba/daq.	Takrorlash 2-4 marta davomiyligi 6-8 daq, oraliq dam olish 40 s/gacha. Dam olish bo'shashish mashqlaridan tashkil topgan.	Chidamlilik sifatiga ta'sir ko'rsatadi; avval o'rganilgan harakatlarni takrorlash; ish bajarish qobiliyatidan yuqori charchashning oldini olish.	"Sakrab oshish estafetasi" "Yulduzsimon estafeta" "Balandlikka sakrab yugurish" va boshqalar
4 guruh, Past shiddatli o'yin faoliyatili harakatli o'yinlar	Yurish va yugurish asosida o'yinlar; YQCH maksimal 110 zarb/daq, o'yinlar yuklamasi davomida YQCH 90-120 zarb/daq tashkil topgan.	Takrorlashlar 1-2 marta; davomiyligi 2-4 daqiqa; oraliq dam olishsiz o'takaziladi	Egiluvchanlik, kuch jismoniy sifatlariga ta'sir ko'rsatadi; harakatlarni ko'nikmalarini o'rganish; ruxiy jarayonlarga asosiy ta'sirini rivojlantiradi.	"Uzoqqa sakrash" "Komandali yugurish" "Tulkilarni toppish" va boshqalar

2-rasm. 2-4 sinf maktab o'quvchilarining harakat tayyorgarligini rivojlantirish qo'llaniladigan ingl atletikaga xos harakatli o'yinlar.

1 guruhga kiritilgan harakatli o'yinlarda tezkorlikdan yuqori shiddatda foydalaniladi, bunda yurakning urish chastotasi (YQCh) qisqa vaqt (10 s gacha) davomida joyini o'zgartirishlar va shuningdek, pedagog yoki murabbiyning bergan buyrug'iga muvofiq harakatlarni bajarishda 170 zarba/daqiqagacha etadigan Yuqori shiddatli o'yin faoliyatili harakatli. Masalan: "Kim oldin" "Tez yugurish" "To'siqlardan oshib o'tish" "Katta aylanma estafeta" va boshqa o'yinlarda ushbu holat qayd qilinadi.

2 guruh tarkibiga kiritilgan harakatli o'yinlar: o'quvchilarga sakrash mashqlarini o'rganish va takomillashtirishda qo'llaniladi ushbu harakatli o'yinlarni bajarish vaqtida, YQCH maksimal 160 zarba/daq. dan yuqori: o'yin yuklamalarida YQCH 130-160 zarba/daq gacha bo'lgan aralash shiddatli o'yin faoliyatili harakatli o'yinlardir. Bular: "Yo'lda tutish" "Arqoncha bilan tutish" "Katta aylanma estafeta" va boshqa harakatli o'yinlardan foydalaniladi.

3 guruh harakatli o'yinlariga, o'quvchilarda, Qisqa yugurishlar, siljishlar asosidagi o'yinlarni mashg'ulotlari jarayoniga kiritish orqali harakatlarga o'rgatish nazarta tutulgan bo'lib: YQCH maksimal 150 zarb/daq dan yuqori: o'yin yuklamalarida YQCH 120-140 zarba/daqiqagacha bo'lgan

o'rtacha shiddatli harakatli o'yinlardir. Bular: "Sakrab oshish estafetasi" "Yulduzsimon estafeta" "Balandlikka sakrab yugurish" va boshqalar.

4 guruh, Past shiddatli o'yin faoliyatli harakatli o'yinlar, ushbu guruhga kiritilgan harakatli o'yinlar asosan yurish va yugurish asosida o'yinaladi, o'yin jarayonida YQCH maksimal 110 zarb/daq, o'yinlar yuklamasi davomida YQCH 90-120 zarb/daqigacha bo'lgan ko'rsatkichni tashkil qiladi. Ushbu harakatli o'yinlar quyidagilarni tashkil qiladi, Bular: "Uzoqqa sakrash" "Komandali yugurish" "Tulkilarni toppish" va boshqalar.

Albatta yuqorida nomlari keltirilgan va saralangan harakatli o'yinlar o'quvchilarni harakat tayyorgarligini rivojlantirish asnosida ularning jismoniy sifatlarini ham rivojlanishiga turtki bo'ladi.

Yugurishda harakat ko'nikmalarini o'rganish va takomillashtirish dinamikasiga ijobiy ta'sir ko'rsatish uchun o'rtacha shiddatdagi harakatli o'yinlardan foydalanish rejalashtiriladi, bunda «Yugurishlar», «Kim oldin» va boshqa shu kabi harakatli o'yinlardan foydalanish orqali chidamlilikni rivojlantirish bo'yicha ko'nikmalar takomillashtiriladi.

Harakatli o'yinlarni o'rganish bosqichida pedagogikning ko'rgazmali usuldan foydalanishi nafaqat harakatlarni bajarish texnikasini ko'rsatib berishi, balki o'yin ishtirokchilarining o'zaro munosabatga kirishishlari sxemasini ham ko'rsatib berishni ta'minlaydi.

Harakatli o'yinlarni amalga oshirish jarayoni bolalarda jismoniy sifatlarni maqsadga yo'naltirilgan tarzda rivojlantirishi, shuningdek, o'yin davomida bolalarning me'yorida ortiq charchab qolishlariga yo'l qo'ymaslik uchun standart-muntazamlidagi mashqlar uslubidan foydalanish tavsiya qilinadi. Bunda harakatli o'yinlarni takrorlash miqdori ushbu harakatlarning jismoniy tarbiya nuqtai nazaridan shakli va shiddati bilan bog'liq hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

Abdullayev A., Xankeldiyev Sh.X. Jismoniy tarbiya nazariyasi va usuliyati: Jismoniy tarbiya instituti va oliy ta'lim muassasalari jismoniy tarbiya fakultetlari uchun darslik. Toshkent, 2005. 232 bet; Jismoniy tarbiya nazariyasi va usuliyati. Darslik. 1-tom T., "ITA-Press" nashr., 2014. 278 b.

Abdullaev M. J. Methodology of application games in the training of young athletes //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. – 2020. – T. 8. – №. 11.

Samijonovich, T. S., Abdullaev Molecular & Clinical Medicine, 7(6), 2907-2914.

Abdullayev, M. J., Berdiyev, O. I., & Omonova, N. R. (2021). Methodology Of Organization Of Physical Education And Sports» Lessons In Higher Educational Institutions. The American journal of social science and education innovations (TAJSSEI) SJIF-5.857 DOI-10.37547/TAJSSEI, 3(02), 312-320.

Junaydulloevich, Abdullaev Mehriddin. «METHODOLOGY OF APPLICATION OF MOVING GAMES IN THE TRAINING OF YOUNG ATHLETES.» Конференции. 2020.

Abdullaev M. J. Characteristics, forms and methods of extracurricular activities with athletes of different ages // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. – 2020. – T. 8. – №. 11.

Abdullayev, M. J. (2021). Teaching 18-20 Year Old Girls For Healthy Aerobic Exercises. The American Journal of Medical Sciences and Pharmaceutical Research (ISSN-2689-1026) Published: February, 28, 77-85.

Abdullaev, M. (2018). Zh. the Relationship of physical and mental development of children in the process of physical education. Journal. Bulletin of integrative psychology. Yaroslavl, 17, 10-13.

Агарков, В.И. Гигиеническая оценка функционального состояния младших школьников в условиях интенсифицированного обучения [Текст] / В.И. Агарков, Н.П. Селиванов, Е.Н. Полунин // Гигиена и санитария. - 1981. - №2. - С. 30-32.

Агарков, В.И. Гигиенические основы нормирования умственной нагрузки младших школьников [Текст]: дис. ... докт. биол. наук / В. И. Агарков. - До-нецк, 1996. - 548 с.

Андрис Э.Р., Кудратов Р.Қ. Енгил атлетика. – Тошкент. ЎзДЖТИ, 1998. - 126 б.,

Антонюс Д. Влияние дифференцированных режимов двигательной активности на физическую подготовку и физическое развитие подростков, обучающихся в школах различного типа. Дис. канд. пед. наук. – М., 1991. – 246 с.

Антропова, М.В. Здоровье школьников: результаты лонгитюдного исследования [Текст] / М.В. Антропова, Г.Г. Манке, Г.В. Бородкина, Л.М. Кузнецова // Педагогика. - 1995. - №2. - С. 26-31.

Антропова, М.В. Реакция основных физиологических систем организма детей 6-12 лет в процессе адаптации к учебным нагрузкам [Текст] / М.В. Антропова // Физиология человека - 1983. - Т.9, № 12. - С.18-24.

Антропова, М.В. Умственная работоспособность и состояние здоровья младших школьников, обучающихся по различным педагогическим системам [Текст] / М.В. Антропова, Г.В. Бородкина, Л.М. Кузнецова, Г.Г. Манке, Т.М. Параничева, В.В. Злотина И Физиология человека. - 1998. - Т.24. - С. 80- 84.

Бальсевич В.К., Лубышева Л.И. Спортивно ориентированное физическое воспитание: образовательный и социальные аспекты. //Теория и практика физической культуры. М.: 2003.-№11.-С. 19-22;

Бальсевич В.К., Лубышева Л.И. Физическая культура: молодежь и современность //Теор. и практ. физ. культ, - Т., 1995.-2-7 б;

Богданова В.А. Дифференцированный подход в физкультурном образовании младших школьников. Автореф. дис. кан. пед. наук. Тюмень, 2001. - 22 с;

Boybobyev V.G. Jismoniy tarbiya darslarida 9-11 yoshli o'g'il bolalar uchun nagruzkani me'yorlash. 1999 y. 162-bet.,

O.V.Goncharova Bolalarning jismoniy sifatlarini tarbiyalash. O'quv qo'llanma. Toshkent – 2015, 204 – bet.

KOMPLEKS YONDASHUV ORQALI INGLIZ TILINI O'RGANISHDA EKOLOGIK MADANIYATNI RIVOJLANISHINI TA'MINLOVCHI OMILLAR

Obidova Gulmira Kuzibaevna

TATU Farg'ona filiali xorijiy tillar kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tili fanini o'rganishda ekologik ta'lim usullarining muhim omillari haqida so'z boradi. Shuningdek, ingliz tilining o'qitishda ekologik madaniyatni takomillashtirish va rivojlantirishga hamda talabalarni atrof-muhitga bo'lgan muhabbatini oshirishga qaratilgan. Kalit so'zlar: ekologik ta'lim, ekologik savodxonlik, gumanizasiya, ekologik tematika.

FACTORS ENSURING THE DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL CULTURE IN LEARNING ENGLISH THROUGH A COMPLEX APPROACH

Obidova Gulmira Kuzibaevna

PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor of
Fergana branch of TUIT

Abstract. This article highlights the important factors of ecological education in teaching a foreign language. It also discusses improving and developing an ecological culture in English language teaching and to increase students' love for the environment.

Keywords: ecological education, ecological literacy, humanization, ecological themes.

ФАКТОРЫ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ РАЗВИТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПРИ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ЧЕРЕЗ КОМПЛЕКСНЫЙ ПОДХОД

Обидова Гулмира Кузибаевна PhD, доцент

Заведующая кафедрой иностранных языков Ферганского филиала ТАТУ

Аннотация. В данной статье выделены важные факторы экологического образования при обучении иностранному языку. Также обсуждается улучшение и развитие экологической культуры в преподавании английского языка и повышение любви учащихся к окружающей среде.

Ключевые слова: экологическое образование, экологическая грамотность, гуманизация, экологическая тематика.

KIRISH. Zamonaviy pedagogika fanida ijtimoiy-gumanitar bilimlarni ekologiyalashtirish muammosi eng muhim tamoyillardan biridir. Pedagogika sohasi bo'yicha adabiyotlarida ta'lim-tarbiya tizimini ekologizasiyasi inson va atrof-muhit munosabatlarining innovasion tamoyillarni to'laqonli shakllantirish nazarda tutadi. Bu tamoyillar tabiatni saqlash va tiklashga oid shaxsiy javobgarlik tuyg'usi, tirik mavjudotlar hamda evolyusiyaga muhabbatga asoslangan bo'lishi lozim. Bularning barchasi zamonaviy globalizasiya jarayonini tashkil qilishning eng muhim omillaridan hisoblanadi. Ta'limni ekologizasiyasi to'liq qaytmas jarayon bo'lib bormoqda. S.N.Glazachevning fikricha, davr talabiga mos ravishda jamiyat va shaxsda ekologik madaniyat qadriyatlarini ko'rsatish vazifasiga tayyorlash adabiyot, kimyo va fizika, gumanitar va tabiiy fanlar, jismoniy tarbiya o'qituvchisining kasbiy shakllanishining ichki, majburiy komponentidir. Ekologik ta'lim va tarbiyaning maqsadi ekologiya asoslarini o'qitish emas, balki ekologiya madaniyati, uning ma'naviy va axloqiy qadriyatlarini shakllantirishdan iborat.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Ta'limni ekologiyalashtirish global ta'limning g'oyasini amalga oshirish zarurati sifatida ham ko'rilishi mumkin, chunki aynan global ta'lim ekologik muammolarga ko'proq e'tibor berishga qodir. Global ta'lim, fikrimizcha, insonning ajralib turadigan faoliyati sifatida madaniyatning ziddiyatlarini engib o'tishga oid faol urinishlarni amalga oshirishi mumkin. Sayyoramizning butun ekologik holati umuminsoniy manfaatlar va qadriyatlarning majburiy katalogiga kiradi. Insonning o'zi esa millati, tabaqasi yoki ijtimoiy kelib chiqishidan qat'iy nazar, dunyo xaritasining markazida bo'ladi, biroq bu markazning o'zi butun sayyoradagi hayotga majburiy kirish bilan sezilarli darajada kengayishi mumkin. Buning barchasi tadqiqotchi A.Shveyserning g'oyalari bilan hamohang. Uning hisoblashicha, hayotni asrab qolish, uni oldinga surish, rivojlanayotgan hayotni oliy pog'onagacha ko'tarish – insonga yaxshilik qilmoq degani; hayotni yo'q qilmoq, hayotni rivojlanishdan to'xtatish – unga yomonlik qilishdir. Zamonaviy sharoitlarda oldimizda – yangi dunyo-qarash yondashuvlarni anglash va qabul qilish vazifasi turibdi, zero bashariyat o'ziga yaxshi kelajakni

ta'minlay olishi uchun unga majburiy xatti-harakat tamoyil-larini almashtirishi zarur. Sayyoramizdagi butun bashariyatning ekologik muammolarni anglashga ehtiyoji mavjudligini ta'kidlab o'tish joiz. Akademik N.N.Moiseyev ta'kidlaganidek, umummadaniy nuqtai nazardan insoniyat tarixining kirib kelayotgan bosqichi biologik turimizning taqdirida va umumplanetar jamoaviy intellektni tarkib toptirishda aql rolini yanada oshirishni anglatadi. O'quv jarayonida ingliz tili darslarida talabalar turli bilim sohalaridagi muammolariga duch kelishi mumkin. Masalan, suv zaxiralariga oid turli muammolar bo'yicha matnlarni tahlil qilish, solishtirish, talabalarga tushuntirib berish va ularning vazifalari haqida tushuncha hosil qilishlari mumkin, hamda turli misollar keltirib o'tishni, analogiyalar (o'xshash holatlar) keltirishda umumiylikni topishga o'rganishadi. Ta'kidlab o'tish muhimki, zamonaviy ta'limda global g'oyalarini amalga oshirish bir necha yo'nalishlar yordamida rivojlanishi mumkin. Fanlararo modullarni yaratish; - tegishli o'quv fanlari, vositalari bo'yicha global dunyo xaritasini yaratish. Bundan tashqari, ingliz tili o'quv fani sifatida qanchalik muhim ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi salohiyatga ega bo'lishi mumkin-ligi bizga ravshan bo'la boshlaydi. Metodik adabiyotlarda ingliz tilini o'rganishning ushbu imkoniyatlarini qo'llashning samarali vositalarini aniqlash muammosi hanuzgacha dolzarbligicha qolmoqda. Bu borada ta'kidlab o'tishimiz mumkinki, ekologik ta'limda vazifalarni to'g'ri bir biriga mosligini ta'minlash va ingliz tilining o'qitilishi ekologik madaniyatni oshirish va rivojlantirishga alohida hissa qo'shishi mumkin. Ushbu jarayonga quyidagi omillar misol bo'lishi mumkin. Ushbu omillar tufayli ingliz tili kasbiy kompetentlikni shakllantirishi mumkin. Ingliz tilini o'rganish doirasida uning gumantar salohiyatini ham aniqlash mumkin, ya'ni fanni insonning faqat kognitiv emas, balki ma'naviy-axloqiy xususiyatlarini shakllantirish imkoniyati aniqlanadi. Bundan tashqari, boshqa o'quv fanlar singari ingliz tili faninig salohiyatini ham inobatga olish lozim. Masalan, ingliz tilidagi adabiyot amaliy ingliz tili bilan birgalikda ajoyib mazmun kashf etadi. Bu shakl uni global mazmun bilan to'ldirganda yaxshi o'zlashtiriladi. Инглиз тили ва экологияни таълимнинг барча босқичларида ўрганиш керак Инглиз тилини ўқитишнинг замонавий усуллари талабларини экологик тематиканинг ахборий ва қизиқарли матнлари устида ишлаш ёрдамида грамматика, фонетика ва лексикани ўзлаштиришга ундаши керак Инглиз тилини эгаллаш учун ўрганилаётган ибораларни бир неча бор такрорлаш ва ёдлаб қолиш керак. Улар устида ишлаш жараёнида талабалар атроф-муҳит ҳолати ҳақида кўпгина қизиқ ва муҳим далилларни ёдда сақлашга қодир. Бу шак-шубҳасиз экологик саводхонликни ошишига замин яратди Ўқув-лисоний материаллар (илмий-оммабоп нашрлар, ҳужжатли фильмлар, мультимедиа материаллари) экологик муаммоларни талабалар томонидан ўзлаштириш даражасини акс этиши мумкин) Shuningdek, ingliz tili ekologik ta'limning mazmuni bo'lib kelishi ham mumkin. Shu tariqa u talabalarda yangi rakursda oddiy narsa va holatlarga o'zgacha xolis munosabatni shakllantiradi. Tabiiy fanlar yo'nalishlarida ingliz tili bo'yicha fan dasturi o'z ichiga: -ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarni; - boshqa tildagi muloqotni; - amaliy faoliyatni amalga oshirishni olish kerak. Ta'limiy maqsadlarga erishish uchun esa, yuqorida ta'kidlaganimizdek, oliy ta'limni gumanizasiya va gumanitarizasiya qilish orqali amalga oshirish kerak. Bu jarayon talabalar dunyoqarashini ularning umumiy ma'lumotini, madaniyat va muloqotini oshirish orqali kengaytirishni anglatadi. Ingliz tili o'quv fani madaniyatning turli muammolariga nisbatan o'zgacha "ochiqlikka" ega bo'lishi mumkin, ya'ni u mazmun borasida eng universal va shuning uchun ham biz uchun eng yaxshi o'qitish mazmunini to'ldirish imkoniyatlarini taqdim etadi). Ingliz tilini o'rganishda turli global muammolarni o'rgatish talabalar qiziqishi, hamda ularning so'z boyligini oshirishga muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu yo'sinda ular faol muloqotga jalb qilinadi. Bunda ekologik muammolar bilan tanishish xorijda sodir bo'lgan taqdirda, zarur o'xshashliklarni bizning mintaqa bilan o'tkazishning ham imkoni paydo bo'ladi. Bu har bir davlatning sog'liqni saqlash, biz uchun juda kerak bo'lgan ekologik tenglikni himoya qilish va ushlab turish sohasidagi ma'lum urinishlari va yutuqlarini ko'rib chiqishga yordam beradi. Yo'lyo'lakay boshqa vazifa ham hal qilinishi mumkin, jumladan, alohida olingan joylarning ekologik muammolariga talabalarining yaxlit qarashini shakllantirish.v.h.k.

XULOSA. Ingliz tili boshqa fanlardan kommunikativ yo'nalganligi bilan ham ajralib turadi. Ingliz tilida ma'lumot olish, qayta izlash va uni uzatish bilan bog'liq bo'lgan intellektual-kommunikativ kompetensiyalarni ongli shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ingliz tilini o'rganish jarayonida talabalar o'quv va kommunikativ faoliyatni sintez qilishga o'rgatiladilar. Bu faoliyatni ekologiya bilan uyg'unlashtirish ingliz tilini o'rganish sohasini kengaytirish imkonini beradi. Boshqa til madaniyatini o'rganish inson shaxsining ma'naviy-axloqiy dunyosini boyitish vositasi sifatida ham qo'llanilishi mumkin. Ingliz tilini kommunikativ tarzda o'rganish muloqot modeli jarayonini tashkil qilishni nazarda tutishi kerak. O'qish jarayonida talabalar boshqa tilda muloqot qilish texnikasini o'rganishi, yakka va jamoa tartibda muloqot qilishda nutqiy madaniyat hamda etiket ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim. Bu istalgan mutaxassislik bo'yicha bo'lajak o'qituvchilar

uchun ayniqsa dolzarb. Chet tilida muloqotga o'rganish qanday tashkil qilinganiga ko'p jihatdan boshqa fanlar bo'yicha global ta'lim sohasining muvaffaqiyati bilan bog'liq bo'ladi. O'z navbatida boshqa fanlar mazmuni talabalarni ingliz tilida qidirilayotgan axborotlar to'plami bilan ta'minlashi mumkin. Shu munosabat bilan biz ingliz tilidan ta'lim jarayoniga muayyan mavzularni kiritilishi o'rganilayotgan matn va mavzularga (demografiya muammolari, tabiiy zaxiralarning cheklanganligi, urbanizatsiya muammolari, tabiat qo'riqxonalarini asrash) sezilarli axborotlarni berishi mumkin. Bularning barchasi ta'lim oluvchilarning nafaqat o'rganilayotgan ingliz tili va ekologiya sohalarida dunyoqarashini kengaytirishi va so'z boyligini oshirishi mumkin, balki geologiyada, geografiyada, sosiologiya va boshqa turkum fanlarda ham o'z samarasini berishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kuzibaevna, O. G. (2020). Technologies of developing the ecological culture of students in the process of learning a foreign languages in higher educational institutions. *Solid State Technology*, 63(1s), 1816-1825.
2. Kuzibaevna, O. G. (2021). Analysis of Effective Ways to Develop Students' Environmental Culture in Foreign Language Teaching. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF LITERATURE, PHILOSOPHY AND CULTURE*, 2(12), 37-43.
3. Obidova, G. K. (2022). INGLIZ TILINI O'RGANISHDA EKOLOGIK MADANIYATNI RIVOJLANISHINI TA'MINLOVCHI OMILLAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 20), 124-129.
4. Обидова, Г. (2021). Развитие экологической культуры в образовательных моделях развитых стран мира. *Общество и инновации*, 2(10/S), 251-256.
5. Обидова, Г. К., & Гайбуллаева, М. Ф. (2021). Хорижий тилларни ўқитишда экологик таълимнинг педагогик психологик имкониятлари. *Scientific progress*, 2(7), 312-321.
6. А.Э Таджикибаева, Таълим самарадорлигини оширишда педагогик-психологик технологиялардан фойдаланиш, *Scientific progress* 3 (1), 313-320
7. T.A Ergashevna, The Effective ways, Methods and Techniques for Teaching English, *Central asian journal of literature, philosophy and culture* 3 (2), 32-37
8. Обидова, Г. К. (2016). Закономерности и принципы становления и развития экологической культуры будущих учителей в системе педагогического образования. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, (3-5), 82-85.
9. Обидова, Г. К. Гуманизация и интеграция в экологизации образовательного процесса. *ХАБАРИШЫСЫ*, 55.
10. TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA ZAMONAVIY INNOVATION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH. D Raximjonova, A Xolmurodov - *Engineering problems and innovations*, 2023
11. Raximjonova, D. (2022). INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA KOMPOZITSIYA USULIDA SO'Z YASALISHI HODISASINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. *Journal of Integrated Education and Research*, 1(4), 710-713.
12. R. Dilshoda, THE STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF COMPUTER TERMS IN ENGLISH LINGUISTICS, *PEDAGOGS jurnali* 20 (2), 36-40

O'QITUVCHINING INDIVIDUAL KASBIY RIVOJLANISH TRAYEKTORIYASINI TUZISH VA TAKOMILLASHTIRISHGA MOTIVATSION TAYYORLIK

Oqilova Kamola Sadullayevna

Samarqand viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi "Pedagogika va psixologiya ta'lim texnologiyalari kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatiya: Pedagog uchun kasbiy rivojlanish individual ta'lim trayektoriyasini tuzish va uni amalga oshirish uchun motivatsiya muhim omil hisoblanadi. Motivatsiyaning ikki xil, ya'ni ichki va tashqi bo'lishi barchimizga sir emas. Oqachonki, mana shu ikki motivatsiya uyg'unlashsa, yangi g'oyalar, nostandart fikrlar, o'z ustida ishlash ishtiyoqi paydo bo'ladi.

Mazkur maqolada, o'qituvchining individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini tuzish va takomillashtirishga motivatsion tayyorlik bosqichlari haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: o'qituvchi, kasbiy rivojlanish, trayektoriya, motivatsion tayyorlik, motiv.

МОТИВАЦИОННАЯ ПОДГОТОВКА К СОЗДАНИЮ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ТРАЕКТОРИИ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ УЧИТЕЛЯ

Окилова Камола Садуллаевна

Педагоги Самаркандской области обучение новым методам национальный центр «Педагогика и психология» старший преподаватель кафедры образовательных технологий

Аннотация: Мотивация является важным фактором создания и реализации индивидуальной образовательной траектории профессионального развития педагога. Для всех нас не секрет, что существует два вида мотивации, то есть внутренняя и внешняя. При объединении этих двух мотивов появляются новые идеи, нестандартные мысли, желание работать над собой.

В данной статье описаны этапы мотивационной готовности к созданию и совершенствованию индивидуальной траектории профессионального развития педагога.

Ключевые слова: педагог, профессиональное развитие, траектория, мотивационная готовность, мотив.

MOTIVATION PREPARATION FOR CREATING AND IMPROVING THE INDIVIDUAL PROFESSIONAL DEVELOPMENT TRAJECTORY OF THE TEACHER

Okilova Kamola Sadullayevna

Samarkand region pedagogues training in new methods National Center «Pedagogy and Psychology senior teacher of the department of educational technologies

Abstract: Motivation is an important factor for creating and implementing an individual educational trajectory of professional development for a teacher. It is no secret to all of us that there are two types of motivation, that is, internal and external. When these two motivations are combined, new ideas, non-standard thoughts, and the desire to work on oneself appear.

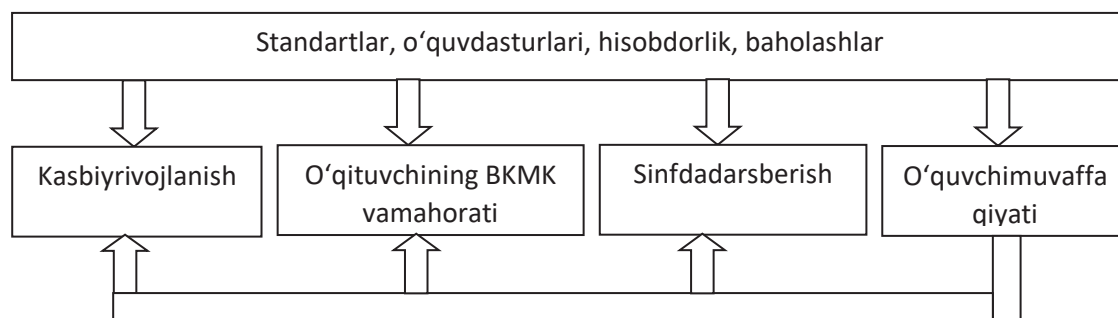
This article describes the stages of motivational readiness to create and improve the individual professional development trajectory of a teacher.

Keywords: teacher, professional development, trajectory, motivational readiness, motive.

Respublikamizda davlat siyosatining ta'limga qaratilganligi, yangi chaqiriq va standartlar, jumladan, zamonaviy jadal taraqqiyotga erishish uchun amalga oshirilayotgan xatti-harakatlar nuqtai nazaridan pedagogik faoliyat murakkablashuvi paydo bo'ldi va natijada o'qituvchining ijtimoiy mas'uliyati hamda moslashuvchanligiga talab kuchaydi. Ta'lim muassasalarida o'qituvchi faoliyatiga innovatsiyalarni joriy etish zarurati bir qator sabablarga ko'ra yuzaga keladi, jumladan, ta'limni shaxsga yo'naltirish va insonparvarlashtirish; umumiy o'rta ta'lim uchun milliy o'quv dasturlarining joriy etilishi munosabati bilan o'quv jarayonini rejalashtirishga yondashuvlarning o'zgarishi; boshlang'ich va umumiy o'rta ta'lim uchun davlat ta'lim dasturlari mazmunini yangilash; ta'lim tashkilotlarining raqobatbardoshligini kuchaytirish; inklyuziv ta'limni joriy etish va, umuman, ta'lim sifatini oshirish. Shunga ko'ra, pedagog kadrlarning malakasiga qo'yiladigan talablar ham ortib bormoqda, umumta'lim tizimida ro'y berayotgan o'zgarishlarni hisobga olgan holda uzluksiz malaka oshirish masalalari yangilanmoqda. Kadrlarni qayta tayyorlash tayanch mutaxassisliklar va kasblarga muvofiq bo'lgan yo'nalishlar bo'yicha faoliyatni amalga oshirish uchun qo'shimcha kasbiy bilim,

malaka va ko'nikmalarning zarur hajmi egallanishini ta'minlaydi [1]. Bunday holatda eng muhim omil o'qituvchining uzluksiz kasbiy rivojlanish masalasi bo'lib qoladi.

Bugungi kunda ta'lim taraqqiyotiga erishish borasidagi eng keng tarqalgan nazariyalardan biri xalq ta'limi pedagog xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish bo'lib, uzluksiz kasbiy rivojlanish (UKR) maktablarda ijobiy o'zgarishlarga olib keladi, degan tendensiyadir. UKR darajasiga erishgan o'qituvchilarning ta'kidlashicha, doimiy erishilgan tajriba o'qituvchilarning bilim, ko'nikma, malakalari, kompetentligi va mahoratini yaxshilaydi, bu esa ularning sinfdagi amaliyotini ijobiy jadallashtiradi, bunday uzviylik o'z navbatida o'quvchilarning natijalarida ijobiy o'zgarishlarga olib keladi (1-rasm).

1-rasm. Uzluksiz kasbiy rivojlanishning o'zaro ta'siri modeli

Ta'lim rivojlanishi uchun pedagog xodimning yangicha fikrlashi va o'zgarishlarga moslashishi juda muhim. Bugungi kun tadqiqotlarida o'qituvchilarda o'zgarishlarni eng samarali tarzda keltirib chiqaradigan va o'quv mashg'ulotlari, o'quvchilar uchun natijalarni yaxshilaydigan kasbiy rivojlanish tajribasining xususiyatlari hamda mohiyatini aniqlashga qiziqish ortib bormoqda. Masalan, Dezimone (Desimone) kasbiy rivojlanishning ta'siri bo'yicha bir qator amaliy tadqiqotlar, korrelyasion, kvazi-eksperimental va eksperimental tadqiqotlarni olib bordi va kamida beshta xususiyat samarali kasbiy rivojlanishga olib kelishini aniqladi: kontent(mazmun)ga e'tibor, faol o'rganish, izchillik, davomiylik va jamoaviy ishtirok.

O'rganishlarimizga ko'ra, bizningcha, o'qituvchini samarali kasbiy rivojlantirishga olib keluvchi omillarning barchasi uchun harakatlantiruvchi kuch – uning motivatsiyasi bo'lib, mavjud motiv kasbiga, bilishga va o'z-o'zini rivojlantirishga rag'batlantiradi.

O'qituvchilarni uzluksiz kasbiy o'sishga bo'lgan motivatsiyasi ma'lum bir ta'lim tashkilotining ta'lim amaliyotiga innovatsiyalarni kiritish va umuman butun ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning zarur shartidir. Ko'pgina mahalliy va xorijiy olimlarning fikricha, aynan o'qituvchining to'g'ri rivojlanayotgan motivatsion sohasi muvaffaqiyatli va samarali kasbiy faoliyatning asosi, shu jumladan, shaxsning ehtiyojlari, munosabati va yo'nalishidir. Har bir sohada bo'lganidek, xalq ta'limi sohasida ham kadrlar malakasini oshirish va ba'zan ularni qayta tayyorlash davlatning ijtimoiy rivojlanishi, ilm-fan hamda texnik taraqqiyot darajasi, ishlab chiqarish va mehnat bozoridagi o'zgarishlarga muvofiq, shuningdek, pedagoglarning shaxsiy talab va ehtiyojlarini hisobga olib, kasbiy bilim, ko'nikma, malakalarini chuqurlashtirish, boyitish, kompetentligini rivojlantirish hamda kasbiy yo'naltirish maqsadida amalga oshiriladi. Ayniqsa, bugungi o'qituvchiga talab oshgan, maktablardagi ta'limning ijtimoiy-iqtisodiy, texnik rivojlanishdan ortda qolayotgani borasidagi tahlillar bot-bot ko'zga tashlanib turgan bir davrda o'qituvchi uchun uzluksiz kasbiy rivojlanishga motivatsion tayyorlik suv va havodek zarur.

XTXUKR jarayonida o'quv-tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishda kurs tinglovchilarining shaxsiy rivojlanish sifatlari va qiziqishlarini inobatga olish muhim sanaladi. O'qituvchilarda motivatsion tayyorlik kompetentligini rivojlantirish orqali pedagogik faoliyatga raqobatbardoshligini ta'minlash ularda kasbiy kompetensiya, kasbiy ko'nikma va malakalarning oshirilishiga erishiladi. Malaka oshirish jarayoni maqsadining aniq va puxta belgilanishi, o'qituvchilarning ehtiyojlariga asoslanganligi uning muvaffaqiyatini ta'minlashga poydevor yaratadi. Bunda ularning psixologik-pedagogik xususiyatlari, ehtiyoj va qiziqishlari, kognitivligi, BKM, kompetentligi, kasb mahorati, kreativligi, ijodiy layoqati kabi xususiyatlarni inobatga olish muhim. Pedagog xodimlarda ta'lim va bilimga bo'lgan ishtiyoqni kuchaytirish, mustaqil ishlashni, o'z kasbiga hurmat va iftixor, qadriyat yaratish, tolerantlik tuyg'usini shakllantirish motivatsion tayyorlikni rivojlantirishda asosiy omil hisoblanadi. Bunda shaxsdagi motivatsiya ko'rinishlari hamda o'z-o'zini rivojlantirishga individual yondashishi, shuningdek, o'z maqsadlarini, rejalarini jamiyat, tashkilot va jamoa rejalariga bog'lay olishi yanada zaruriy shartdir.

Shu o'rinda ta'kidlash mumkinki, D.MakKlelland motiv va motivatsiyani uchta ko'rinishda

namoyon bo'lishini asoslaydi:

1. Motivning paydo bo'lish sabablari.
2. Individual ravishda kashf qilingan qarashlar.
3. Affektiv vaziyatlardagi turli xil o'zgarishlar.

O'qituvchining olib borayotgan faoliyati, kasbi va o'quvchilaridan kutilmalari unda motivlar paydo bo'lish sabablarini izohlasa, uning kasbiy rivojlanish maydonini individual trayektoriyasini yaratishga bo'lgan ishtiyoqi UKRga motivatsion tayyorlik kompetentligini belgilaydi hamda o'ziga xos qarashlarni vujudga keltiradi. UKRda birlamchi sifat har bir o'qituvchining o'ziga xos individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasining mavjudligidir.

Individual ta'lim trayektoriyasi malaka oshirish muhitining chegaralarini, imkoniyatlarini kengaytiradi, pedagoglarda motivlarining mustahkamlanishi, kasbiy kompetentligini uzluksiz rivojlantirishning qulay va samarali vositalarini tanlash hamda amalga oshirishga sharoit yaratadi. Shuningdek, pedagoglarning individual xususiyatlari, qiziqishlari, kasbiy qiyinchiliklari, ehtiyojlari, shaxsiy motivlari, tajribasi, malaka darajasi va ijtimoiy imkoniyatlarini inobatga olishga xizmat qiladi [2,104].

Shu o'rindaindividuallik, individuallashtirish, trayektoriya tushunchalariga izoh berib o'tsak. Chunki, malaka oshirish jarayonini individuallashtirish, mavjud trayektoriya asosida harakatga yo'naltirish muammolari o'qituvchilarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish bilan shug'ullanuvchi ta'lim muassasalari uchun dolzarb. Ya'ni, tinglovchilar jarayonda nafaqat katta hajmdagi yangi o'quv materiallari, axborotlarni o'zlashtirishlari, balki avvalgi bilim, ko'nikma, malakalarini joriy va istiqbol holatlarga rostdash, faoliyatlarini refleksiv tahlillash, kasbiy ehtiyojlari, qiyinchiliklari, vazifalarining maqbul echimlarini topishlari zarur bo'ladi. Bunday holatda individuallik o'qituvchida motivatsiyani kuchaytirishga yordam beradi.

Individuallik (loticha «individuum» - «bo'linmas») - muayyan narsa va hodisa, shaxs va jonivorning o'zigagina xos, betakror, xususiy belgilar [3].

Individuallik nazariyasi asoschilaridan biri V.D.Shadrikov uni yoritar ekan, har bir inson shaxs sifatida alohida shakllanganligini va individualligini e'tirof etadi. Ta'kidlanishicha, insonning individualligi tug'ma (tabiiy) hamda hayot davomida orttirilgan xislat va fazilatlarining qorishmasidir; u xulqining turg'un shakllari, aqliy ko'rsatkichlari, qiziqishlari, maqsadlari, xatti-harakatlari va boshqalarda aks etadi; ichki olamining mohiyati qalbi bilan aniqlanadi hamda munosabati orqali namoyon bo'lishida ko'rinadi.

Individuallashtirish deganda, har bir ta'lim oluvchining individual-psixologik xususiyatlari hisobga olinadigan, ularning o'quv-biluv faoliyatini boshqarish tizimi tushuniladi. Individuallashtirilgan o'qitish esa o'quv jarayonini tashkillashtirishda individual yondashish asosida tanlangan o'qitish yo'llari va turli o'quv-uslubiy, psixologik-pedagogik hamda tashkiliy boshqaruv tadbirlari orqali ta'minlanishidir. Malaka oshirish kurslari davomidagi kuzatishlar pedagog xodimlarning barchasi ham mustaqil ravishda kasbiy rivojlanish yo'nalishlarini belgilash, faoliyatlarini qayta qurish, o'zaro ta'sir va kommunikativ munosabatlarga tez kirishish layoqatlariga etarlicha ega emasliklari, motivatsiyaning pastligi hamda ko'p ikkilanishlar mavjudligini ko'rsatdi. Ular zaruriy adabiyotlar, malaka oshirish shakllarini tanlash, kasbiy ehtiyojlari va qiyinchiliklarini anglash, o'zlarini namoyon qilish, pedagogik g'oyalarini amaliyotga tatbiq etish, qanday hollarda ta'lim xizmatlarini ko'rsatuvchi qaysi subyektlarga murojaati mumkinligini aniqlashlarida amaliy yordamga muhtojlik sezadilar. Shu sababdan pedagoglarning kasbiy ehtiyojlarini qoplash, muayyan muammoli vaziyatlarda maqbul echimlarni topishda ichki salohiyatidan foydalanish, o'z-o'zini motivlashtirish, o'z-o'zini rag'batlantirish, o'z-o'zini rivojlantirish strategiyalarini belgilash muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, pedagoglarning ijodiy qobiliyatlarini faollashtirish, innovatsion jarayonlarga doir ko'nikma va malakalarini takomillashtirish, tajribalarini yuzaga chiqarish, muxtasar aytganda, kasbiy rivojlanishlarida ilmiy-metodik kuzatuvni tashkillashtirish uchun qulay sharoitlar yaratishga asosiy e'tiborni qaratish zarur. Ya'ni bir tarafdin pedagog doimiy o'sib borishi, o'z malakasini oshirishga tayyor bo'lishi, ikkinchi tarafdin, jamiyat tomonidan uning doimiy o'qishi va rivojlanishiga bo'lgan ehtiyojini ro'yobga chiqarish uchun sharoit yaratilishi lozim. Demak, o'qituvchining individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasi (O'IKRT) pedagoglar uchun harakatlar algoritmini aniq rejalashtirishda qulay andaza vazifasini bajaradi.

Shu o'rinda ilmiy-metodik kuzatuv – pedagogning professional o'sishi va kompetentligini rivojlantirishda maqbul sharoitlar yaratish, ta'lim subyektlari hamkorligini uyushtirishda boshqaruv texnologiyasini butun, tizimli, tashkiliy faoliyat sifatida amalga oshirilish jarayoni ekanligini ta'kidlash lozim. Kompetensiya - bilim, ko'nikma, malaka, qadriyat, boshqa shaxsiy sifatlar, ijobiy natijalarni faoliyatda ko'inishi[4.26].

Individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasi XTXUKR muhitining chegaralari, imkoniyatlarini kengaytiradi, o'qituvchilarda o'zligini anglash, namoyon qilish, motivlarini mustahkamlash, motivatsion tayyorlik kompetentligini, shaxsiy-kasbiy sifatlarini uzluksiz rivojlantirishning qulay va samarali vositalarini ongli tanlash hamda amalga oshirishga sharoit yaratadi. Shuningdek, ularning individual imkoniyatlari, alohida o'ziga xosliklari, kasbiy qiziqishlari, qiyinchiliklari, ehtiyojlari, tajribasi, malaka darajasi, shaxsiy motivlari va ijtimoiy mavqeyini inobatga olishga xizmat qiladi.

O'qituvchining individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini tuzish undan ichki motivatsiya, o'zini motivlashtirish, hissiy barqarorlik, bilish jarayonlarini faollashtirish, kognitiv imkoniyatlarini anglash, kasbiy ehtiyojlari, qiyinchiliklari, maqsadlarini baholay olish, loyihalash va o'sish nuqtalarini oldindan mo'ljal olish kabi ko'nikmalarga ega bo'lishini talab qiladi.

Keltirilgan fikr va dalillar asosida uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimida motivatsion-kompetentli yondashuv, faoliyatdagi xatti-harakatlar uchun tayyorlik o'qituvchining individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini mustaqil tanloviga muvofiq loyihalashini tashkillashtirish orqali amalga oshiriladi, degan xulosa chiqarish mumkin. Bu jarayonda o'qituvchiga UKRga motivatsion tayyorlik kompetentligini rivojlantirishning samarali modeli bo'ladigan O'IKRTni tuzishga etarlicha imkoniyat va shart-sharoitlar yaratish asosiy omil bo'ladi. O'tkazilgan tadqiqotlar ishni bu shaklda tashkillashtirish o'qituvchining uzluksiz kasbiy rivojlanish samaradorligi va natijadorligiga bo'lgan mas'uliyatini belgilaydi hamda faoliyatining maqsad, vazifalarini ongli ravishda aniqlay olishi, yuritishi, individual-psixologik imkoniyatlari, refleksiv baholash ko'nikmalarining mukammallashishi, o'quv motivlari darajasining ko'tarilishi, motivatsion tayyorlik kompetentligining rivojlanishini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – QHMMB, 24.09.2020. 03/20/637/1313-son.

Ibragimov A.A. Xalq ta'limi xodimlari malakasini oshirish tizimini modernizatsiyalash parametrlari. Monografiya. – Toshkent: "Navro'z" nashriyoti, 2019. 180 bet.

O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.

4. Axmedova M. T. Pedagogik kompetentlik (uslubiy qo'llanma): 5110900 – Pedagogika va psixologiya / -T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2018. - 80 bet.

5. <http://www.ziyonet.uz/>

<http://www.edu.uz/>

KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYA - O'QUVCHINING MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH OMILI

Olloqova O'g'iljon Mamanazarovna
Buxoro davlat universiteti boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: mazkur maqolada kommunikativ kompetensiyaning nazariy asoslari tahlil qilinib, chet el olimlarning pedagogik qarashlari bayon qilingan. Kommunikativ, lingvistik va pragmatik kompetensiyaning o'zaro bog'liqligi ilmiy jihatdan asoslangan. Bundan tashqari, o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyaning shakllantirishga xizmat qiluvchi kommunikativ mashqlar va ularning ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: til ta'limi, kompetensiya, kompetentlik, kommunikativ kompetensiya, pragmatik kompetensiya, lingvistik kompetensiya, o'qish, gapirish, yozish, tinglash, kommunikativ mashqlar.

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ - ФАКТОР РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Оллоқова Ўғилжон Маманазаровна
Бухарский государственный университет преподаватель кафедры начального образования

Аннотация: в данной статье анализируются теоретические основы коммуникативной компетенции и описываются педагогические взгляды зарубежных ученых. Научно обоснована взаимозависимость коммуникативной, языковой и прагматической компетентности. Кроме того, раскрываются коммуникативные упражнения, служащие для формирования коммуникативной компетенции у учащихся, и их значение.

Ключевые слова: языковое образование, компетенция, компетентность, коммуникативная компетенция, прагматическая компетенция, языковая компетенция, чтение, говорение, письмо, аудирование, коммуникативные упражнения.

COMMUNICATIVE COMPETENCE - A FACTOR OF THE DEVELOPMENT OF THE CULTURE OF COMMUNICATION OF STUDENTS

Olloqova O'g'iljon Mamanazarovna
Bukhara State University teacher at the Department of Primary Education

Abstract: this article analyzes the theoretical foundations of communicative competence and describes the pedagogical views of foreign scientists. The interdependence of communicative, linguistic and pragmatic competence has been scientifically substantiated. In addition, communicative exercises are revealed that serve to form the communicative competence of students, and their significance.

Key words: language education, competence, competency, communicative competence, pragmatic competence, language competence, reading, speaking, writing, listening, communicative exercises.

Kirish. Bugungi kunda dunyoning yetakchi mamlakatlar ta'lim tizimiga oid tajribasini o'rganish, tahlil qilish, milliy ta'lim tizimimizga mos bo'lgan jihatlarini amaliyotga tatbiq qilish bizdagi ta'lim tizimini jahon standartlari darajasiga olib chiqish uchun juda muhimdir. Ta'lim sohasidagi islohotlarni amalga oshirishda dunyoda va jamiyatda bo'layogan barcha o'zgarishlarni hisobga olish, ana shu asosda qilinadigan ishlar mazmunini aniqlash juda muhim.

Ijtimoiy va iqtisodiy hayot, fan va texnikaning ilgarilab ketishi natijasida deyarli barcha mamlakatda bolalar turli xil gadjetlar va internet ta'sirida ulg'aymoqdalar. Bu bir tomondan ularning aqliy rivojlanishi, tafakkurining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ikkinchi tomondan esa ularni atrofdagilar, tengdoshlari bilan muloqot jarayoniga ko'rinmas to'siq qo'yadi. Negaki, hozirda muloqotning yangi ko'rinishi "onlayn muloqot" vujudga kelgan. "Onlayn muloqot"da esa turli xil tasvir va simvollardan keng foydalanishi natijasida jonli muloqotda muhim ahamiyatga ega bo'lgan hissiyot, mimika, pantomimika, ta'sirchanlik kabilar yuzaga chiqmaydi. Natijada esa bolalarda muloqotchanlik ko'nikmasi juda sekin rivojlanishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham bolalarni erkin va kreativ fikrlaydigan, atrofdagilar bilan qiynalmay muloqot qila oladigan, o'z ona tilini sevadigan, o'zligini anglaydigan, ma'naviy yetuk, o'tkir zehn egalari qilib tarbiyalash juda muhim. Ko'zlangan maqsadga erishish uchun milliy o'zligimiz timsoli, ma'naviyatimiz asosi bo'lgan ona tilimizga bo'lgan e'tiborni yanada kuchaytirish, uni rivojlantirish, boyitish uchun aniq vazifalarni belgilab olish lozim.

Yuqoridagi fikrlardan anglashimiz mumkinki, til ta'limiga bo'lgan e'tibor yildan-yilga ortib bormoqda. Bundan tashqari, boshlang'ich sinf o'quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirish, ularda muloqotchanlikni tarkib toptirish, har qanday muammoli vaziyatlardan chiqib keta olish ko'nikmasini shakllantirish kabi vazifalar belgilab qo'yilgan. Bu vazifani bajarishda ona tili fani muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Ona tili" fanini o'qitishning asosiy vazifasi: ona tili ta'limi oldiga qo'yilgan ijtimoiy buyurtma o'quvchi shaxsini fikrlashga, o'zgarlar fikrini anglashga va shu fikr mahsulini og'zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga, ya'ni kommunikativ savodxonlikni rivojlantirishga o'rgatishdan iborat [1].

Boshlang'ich sinflarda o'quv predmeti sifatida ona tili va o'qish savodxonligi fanining kiritilishi esa o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda yanada keng imkoniyat yaratdi.

Biz quyida "kommunikativ kompetensiya" tushunchasining paydo bo'lish tarixi, mazmuni va pedagog olimlarning fikrlariga to'xtalamiz.

"Kommunikativ kompetensiya" atamasi ilmiy adabiyotga D.Xayms tomonidan kiritilgan. O'tgan asrning 60-70-yillaridan boshlab tilni o'rganishga doir dastlabki kompetensiyalar kiritila boshlandi. Bunda D.Xayms tomonidan 1972-yilda "kommunikativ kompetensiya" tushunchasi kiritiladi. Kompetensiya/kompetentlik kategoriyalarini tilni, ayniqsa, ikkinchi (ona tilidan tashqari) tilni o'rganish nazariyasi va amaliyotida, boshqarishda, rahbarlikda, menejmentda professionallik va muloqotni o'rganishda foydalanila boshlandi.

Kommunikativ kompetensiya – ijtimoiy vaziyatlarda ona tilida hamda birorta xorijiy tilda o'zaro muloqotga kirisha olishni, muloqotda muomala madaniyatiga amal qilishni, ijtimoiy moslashuvchanlikni, hamkorlikda jamoada samarali ishlay olish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi [4].

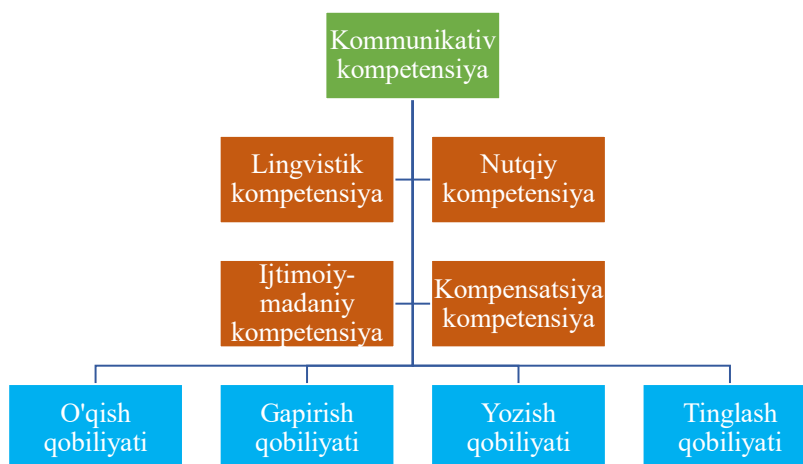
Bugungi kunga qadar "kommunikativ kompetensiya" tushunchasiga bir qancha chet el va mahalliy pedagoglar tomonidan turlicha ta'riflar berilgan. Pus pedagogigi S.A.Gilmanova o'zining ilmiy faoliyatida nolingvistik fakulteti talabalarining chet tilidan kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik shartlarini tahlil qilgan va ko'plab ta'riflarni keltirgan [5].

Pedagogika fanlari nomzodi E.I.Litnevskaya "kommunikativ kompetensiya" atamasiga "nutq faoliyatining barcha turlarini hamda og'zaki va yozma nutq madaniyati elementlarini, ma'lum bir yosh uchun hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan muloqot sohalari va vaziyatlarida tildan foydalanishning asosiy ko'nikmalari va malakalarini egallash» deb ta'rif beradi [5].

M.R.Lvovning ta'kidlashicha, "Kommunikativ kompetensiya – til (ona tili va ona tili bo'lmagan), uning fonetik xususiyatlari, leksik va grammatik birliklari, stilistikasi, nutq madaniyati, ushbu til vositalariga ega bo'lish va nutq faoliyati turlarini – nutqni bilishni bildiruvchi tushunchadir. U kommunikativ kompetensiyaga tabiiy nutq faoliyati natijasida va maxsus tayyorgarlik natijasida erishiladi – deb ta'kidlaydi [5].

Bir qancha pedagog va lingvistlar kommunikativ kompetensiyani bir qancha tarkibiy qismlarga ajratishgan.

I.L.Beam kommunikativ kompetensiyani quyidagilarga ajratadi: 1) lingvistik; 2) nutqiy; 3) ijtimoiy-madaniy; 4) kompensatsiya kompetensiyasi. I.L.Bim ushbu kompetensiyalarning barchasi o'qish, gapirish, yozish va tinglash qobiliyatlari bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. [5]

1-chizma. I.L.Bimmning fikriga ko'ra kommunikativ kompetensiya haqidagi qarashlari

Pedagogika fanlari nomzodi T.A.Pirkova kommunikativ kompetensiya bir qancha kompetensiyalar yig'indisidan iboratligini aytadi. U "Kommunikativ kompetensiyaning tarkibi xilma-xil bo'lib, murakkab yaxlitlikni tashkil etadi. Unda bir nechta kompetensiyalar, shu jumladan, lingvistik kompetensiya ajralib turadi" – deydi [6].

M.Z. Biboletova chet tillarini o'rganish nuqtayi nazaridan kommunikativ kompetensiyaning quyidagi tarkibiy qismlarini taklif qiladi:

- nutqiy kompetensiya - nutq faoliyatining to'rtta asosiy turi (gapirish, tinglash, o'qish, yozish) bo'yicha muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish;

- til kompetensiyasi – o'quv dasturiga muvofiq yangi til vositalarini (fonetik, imlo, leksik, grammatik) o'zlashtirish; o'rganilayotgan tilning lingvistik hodisalari, fikrni ona va chet tillarida ifodalashning turli usullari haqidagi bilimlarni o'zlashtirish;

- ijtimoiy-madaniy / madaniyatlararo kompetensiya - boshlang'ich sinf o'quvchilarining tajribasi, qiziqishlari, psixologik xususiyatlariga mos keladigan mavzular, o'rganilayotgan tilda muloqot qiluvchi mamlakatlarning madaniyati, an'analari, voqe'lari bilan tanishish; madaniyatlararo muloqot nuqtayi nazaridan o'z mamlakatini, uning madaniyatini ifodalash qobiliyatini shakllantirish;

- kompensatorlik kompetensiyasi - axborotni qabul qilish va uzatishda til vositalarining yetishmasligi sharoitida vaziyatdan chiqish ko'nikmalarini rivojlantirish (o'quvchini murakkab holatda vaziyatdan oson chiqish kompetensiyasidir) (o'quvchida bo'lishi kerak: o'z-o'zini boshqarish qobiliyati, tashkilotchilik, kamtarlik, talabchanlik, jamoa bilan birgalikda ishlash, faollik, kreativlik bo'lishi kerak). Kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismlarini quyidagi rasmda umumlashtirishimiz mumkin) [3].

Azimov va Shukinalar tomonidan tartib berilgan pedagogik ensklopediyada kommunikativ kompetensiyaga bir necha xil ta'riflar keltirilgan. Unga ko'ra:

- o'quvchilar uchun kundalik, ta'lim, ishlab chiqarish va madaniy hayotda dolzarb bo'lgan muloqot vazifalarini chet tili yordamida hal qilish qobiliyati;

- o'quvchining muloqot maqsadlariga erishish uchun til va nutq faktlaridan foydalanish qobiliyati;

- nutq aloqasining turli sharoitlarida lingvistik kompetensiyani amalga oshirish qobiliyati.

Psixologik nuqtayi nazardan kommunikativ kompetensiya, eng avvalo, shaxsning nutq faoliyatini uning samarali shakllarida muloqot holatiga adekvat (tenglashgan, mos, aynan bir, o'xshash) tashkil eta olish qobiliyatidir [2, 98].

Ko'pgina adabiyotlarni tahlil qilganimizda shunga amin bo'ldikki, ko'pgina xorijiy tadqiqotchilarning fikriga ko'ra kommunikativ kompetensiyani shakllantirish vazifasi chet tillarini o'rganish jarayonida amalga oshiriladi deb qaraladi. Shunday pedagoglardan biri I.A.Zimnyayadir. U kommunikativ kompetensiyani "shaxsning muloqotda kommunikativ faoliyati subyekti rolini o'ynash qobiliyati" deb belgilaydi.

Bizning fikrimizcha esa, kommunikativ kompetensiya – bu o'quvchilarning o'zgalar nutqini tushunishi, o'zining og'zaki va yozma, ichki va tashqi nutqiga ega bo'lishi, nutq vaziyatiga mos bo'lgan fikrlarni ayta olishi, turli xil nutqiy vaziyatlardan chiqib keta olish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmaga ega bo'lishi.

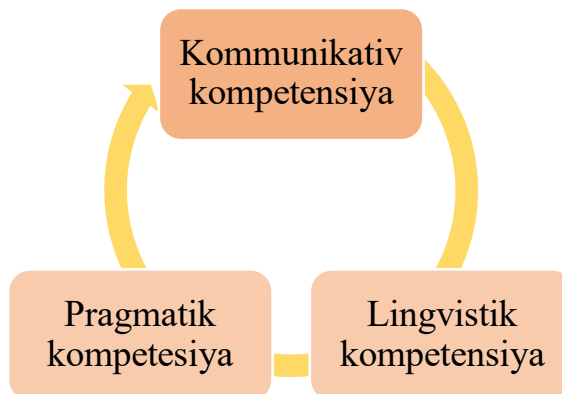
Kommunikativ kompetensiya nafaqat chet tillarini, balki ona tilini o'rganish jarayonidagi eng muhim vazifalardan biridir. Fikrimiz dalili sifatida shuni aytishimiz mumkinki, "Maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, professional va oliy ta'lim tizimlarida ona tili fanining uzviyligini ta'minlash konsepsiyasi"da ona tili fani orqali o'quvchi shaxsida fikrlashga, o'zgalar fikrini anglashga, o'z fikrini og'zaki hamda yozma shaklda nutq sharoitiga mos ravishda to'g'ri va ravon bayon qila olishga qaratilgan nutqiy (kommunikativ) kompetensiya rivojlantirilishi ta'kidlangan.

Bundan tashqari, boshlang'ich sinf o'quvchilarini fikrlashga, o'zgalar fikrini tushunishga, anglaganlarini tizimli ravishda og'zaki hamda yozma shaklda qayta bayon qila olishga, boshqalarga aniqlik qilib yetkazib bera olishga o'rgatish, ya'ni ularda kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish, mantiqiy, tanqidiy, kreativ va tizimli fikrlash, mustaqil qaror qabul qila olish, o'quvchilarning o'z intellektual qobiliyatlarini namoyon eta olishlari va ma'naviy jihatdan yetuk shaxs sifatida o'sib ulg'ayishlari uchun zarur shart-sharoit yaratish ona tili fanini yanada rivojlantirish maqsadlaridan biri hisoblanadi.

Muhokamalar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kommunikativ kompetensiyani shakllantirish ona tili va boshqa fanlardan nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalarni egallashlariga yordam beradi. Chunki o'quvchilar muloqot qilish natijasida dunyoni yanada kengroq anglab boradilar. Bu esa ularning ta'limning keying bosqichlarida ham bilimlarni puxta egallashga yordam beradi. Shuning uchun ham boshlang'ich sinf o'qituvchisi kommunikativ kompetensiyaning mazmun-mohiyatini chuqur anglashi, o'quvchilarda muloqotchanlik ko'nikmalarni shakllantirishning usullarini bilishi

lozim.

O'quvchilarda kommunikativlik kompetensiyasini shakllantirishning yana bir muhim xususiyati shundaki, Milliy o'quv dasturiga ko'ra ona tilidan o'quvchilarda fanga oid lingvistik kompetensiyalarni tarkib toptirish lozimligi belgilangan. Lingvistik kompetensiya esa kommunikativ kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismidir. Shunday ekan, o'quvchilarning lingvistik malakalarini rivojlantirish kommunikativ kompetensiyaning shakllanishi bilan birgalikda amalga oshiriladi. Lingvistik kompetenlikka ega bo'lgan o'quvchi pragmatik kompetensiyaga, ya'ni turli xil nutq vaziyatlaridan chiqib keta olish qobiliyatiga ega bo'ladi. Bundan ko'rinib turibdiki, har uchala kompetensiya bir biri bilan bog'liq. Ularning o'zaro bog'liqligini quyidagi chizmada ko'rish mumkin:

2-chizma. Kommunikativ, lingvistik va pragmatik kompetensiyaning o'zaro bog'liqligi

Kommunikativ kompetensiyaning zarur darajasi o'qitish bosqichi va maqsadi bilan belgilanadi. O'quvchilarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda ta'limning har bir bosqichida alohida e'tibor beriladi. O'quvchilarning yoshi ulg'aygan sari ularning kompetentligiga qo'yilgan talab ham ortib boraveradi. Bundan tashqari dars jarayonidagi tillararo integratsiya kommunikativ kompetensiyani, ya'ni ijtimoiy vaziyatlarda ona tilida hamda xorijiy tilda muloqotga kirisha olish layoqatini yanada rivojlantiradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda bir qancha muammolar mavjud bo'lib, ularni hal qilmay turib natijaga erishish qiyin. Ular quyidagilar:

- o'quvchilardagi qo'rquv hissi. Qo'rquv hissi o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini ko'rsatishga halaqit beradi. Ichki qo'rquvga ega bo'lgan o'quvchilarni doimo "xato qilib qo'ysamchi?", "mening fikrim xato bo'lsachi?" kabi savollar qiynaydi.

- o'quvchining tortinchoqligi. Odatda, tortinchoq o'quvchilar muloqot jarayonida juda passiv bo'lalilar. Ularda tortinchoqlik bolalikda paydo bo'ladi. Agar bunday o'quvchilarda muloqotchanlik ko'nikmasi to'g'ri shakllantirilmasa, ularda tortinchoqlik uzoq muddat saqlanib qolishi mumkin.

- o'quvchining darsdagi nafaolligi;

- o'quvchilarning o'z shevasida gapirishi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kommunikativ kompetensiyani shakllantirish ulani o'qish, yozish, gapirish va tinglashga o'rgatish orqali amalga oshiriladi. Savod o'rgatish davridan boshlab to'rtala yo'nalish ham parallel ravishda olib boriladi. Bu turli xil mashqlar bilan tizimli ravishda ishlash orqali amalga oshiriladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida muloqotchanlikni shakllantirishda kommunikativ mashqlar yetakchilik qiladi.

Kommunikativ mashqlar nutq malakalarini shakllantirish va til bo'yicha amaliy bilimlarning eng yuqori darajasini ta'minlaydigan ijodiy mashq turi. [2, 103].

Og'zaki va yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirish uchun foydali bo'lgan yagona mashqlar kommunikativ mashqlar va xususan, ijodiy xarakterdagi kommunikativ mashqlardir [7]. Kommunikativ mashqlar ba'zi talablarga javob berishi kerak.

- mashqlar aniq nutq vaziyatini, tabiatda sodir bo'layotgan jarayonlarni ifodalashi kerak;

- b) mashq sharti tushunarli, topshiriq aniq bo'lishi kerak;

- mashqlar o'quvchilarni tezda charchatmasligi va davomiyligi 3-5 daqiqadan oshmasligi kerak.

Kommunikativ mashqlarni bir nechta turlarga bo'lish mumkin:

1. Og'zaki nutqni rivojlantirishga qaratilgan kommunikativ mashqlar (matnni qayta so'zlab berish, matn yoki video ketma-ketlikni qayta aytib berish, aytilayotgan vaziyatga nisbatan fikr bildirish, matnni davom ettirish va boshqalar).

2. Yozma nutqni rivojlantirishga qaratilgan kommunikativ mashqlar (berilgan tayanch soʻzlar asosida matn tuzish, rasmlar asosida matn tuzish, aralash berilgan gaplardan matn tuzish va boshqalar).

3. Oʻquvchilarga beriladigan mustaqil topshiriqlar (alohida soʻz va soʻz brikmalarini toʻgʻri talaffuz qilish va oʻqish, matnning ayrim qismlarini oʻqishnimashq qilish, tinglab tushunish koʻnikmalarini rivojlantirish mashqlari va boshqalar).

Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, til taʼlimi jarayonida boshlangʻich sinf oʻquvchilarida kommunikativ kompetensiyani shakllantirish eng muhim vazifalardan biridir. Bunda ona tili va oʻqish savodxonligi darslari “muloqot darslarga” aylanmogʻi lozim. Buning uchun esa har bir darsning eng katta qismi kommunikativ mashqlarga ajratilishi kerak. Kommunikativ mashqlar qanchalik xilma-xil va mazmunli, aniq maqsadga yoʻnaltirilgan boʻlsa, oʻquvchilar shunchalik muloqotchanligi ortadi.

Adabiyotlar

1. Ona tili fani boʻyicha Oʻzbekiston Respublikasi uzluksiz taʼlim Milliy oʻquv dasturlari. – Toshkent, 2021. -252 bet.

2. Азимомова Е.Г., Шукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). –М.: Издательство ИКАР, 2009. – 448 с.

3. Баймова О.А. Формирование коммуникативной компетенции обучающихся на уроках иностранного языка// Выпускная квалификационная работа. –Екатеринбург, 2018. 101 с.

4. Eraliyeva D.O. Taʼlimda til kompetentligini shakllantirish rivojlantirish. Magistrlik dissertatsiyasi. – Namangan: 2019. -97 b.

5. Гильманова С.А. Педагогические условия развития иноязычной коммуникативной компетенции студентов неязыковых факультетов. Диссертация на соискание академической степени магистра. –Челябинск, 2019. 147 с.

6. Пыркова Т.А. Формирование лингвистической компетенции студентов неязыкового вуза средствами театрализации. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. –Екатеринбург, 2018. -166 с.

7. Юсупов А. Устные коммуникативные упражнения с использованием современных технологий в изучении иностранных языков. //Oʻzbekistonda xorijiy tillar ilmiy metodik elektron jurnal. №2/2017.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТИДА МЕТОДИК ИШЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШДА МЕНЕЖЕРЛИК СИФАТЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Қаршибаева Дилфуза Хидирбаевна
Учтепа тумани 450-сонли ДМТТ директори

Аннотация. Мақолада мактабгача таълимда методик ишларни ташкил этишнинг педагогик шарт-шароитлари таҳлил қилинган. Методистнинг менежерлик кўникмалари хусусида сўз юритилган. Мактабгача таълимда методик ишларни баҳолаш мезонлари ҳақида маълумот келтирилган. Методик ишларни ташкил этиш шакллари тавсифланган.

Калит сўзлар: менежер, дипломат, лидер, мураббий, етакчи, инноватор педагог, методик ишлар, стратегик режа, мезон, шакл, гуруҳлар.

ЗНАЧЕНИЕ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КАЧЕСТВ В ОРГАНИЗАЦИИ МЕТОДИЧЕСКОЙ РАБОТЫ В ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЕ

Қаршибаева Дилфуза Хидирбаевна
Директор ГОДО №450 Учтепинского района

Аннотация. В статье анализируются педагогические условия организации методической работы в дошкольном образовании. Обсуждаются управленческие навыки методиста. Приведены сведения о критериях оценки методической работы в дошкольном образовании. Описаны формы организации методической работы.

Ключевые слова: менеджер, дипломат, руководитель, тренер, лидер, педагог-новатор, методическая работа, стратегический план, критерий, форма, группы.

THE SIGNIFICANCE OF MANAGEMENT QUALITIES IN THE ORGANIZATION OF METHODOLOGICAL WORK IN PRESCHOOL EDUCATION

Karshibaeva Dिल्фуза Khidirbaevna
Director of DMTP No. 450 of the Uchtepa district

Annotation. The article analyzes the pedagogical conditions for organizing methodological work in preschool education. The managerial skills of the methodologist are discussed. Information about the criteria for evaluating methodological work in preschool education is given. Forms of organization of methodical work are described.

Key words: manager, diplomat, leader, coach, leader, innovative teacher, methodical work, strategic plan, criterion, form, groups.

Кириш (Introduction). Замонавий мактабгача таълим тизимида методистлар менежерликка оид билимларга эга бўлиши талаб этилади. Чунки, мактабгача таълим ташкилотида методик ишларни ташкил этиш ва бошқаришда методист раҳбар, бошқарувчи, дипломат, лидер, мураббий, етакчи, инноватор педагог каби вазифаларни бажариши лозим. Бу эса менежернинг касбий компетенция таркибига киради. Мактабгача таълим жараёнида методист педагогик вазиятлардаги муносабатлар ва уларнинг ижобий тус олиши учун жамоа билан қалбан яқин бўлиши, бошқарув жараёнида уларни ҳисобга олиши муҳим саналади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ф.Тейлор менежментни ўрганишга киришган биринчи олим бўлиб, унинг тадқиқотида инсон самарадорлиги эмас, фаолиятни ташкил қилиш самарадорлиги ҳамда илмий бошқариш мактабининг ривожланишига асос солган.

Д.А. Ашировнинг таъкидлашича “менежер раҳбар сифатида таълим субъектлари ва объектларини бирлаштириб, бошқарувнинг муҳим жиҳатларини омилкорлик билан амалга оширади” [3]. Мактабгача таълим жараёнида илғор тажрибали тарбиячилар фаолиятини ўрганиб, уни омаллаштириш методист вазифасига киради. Еш мутахассисларга тажрибаси юқори бўлган тарбиячилар устоз сифатида бириктирилади. Натижада ташкилотда методик ишлар тизимли йўлга қўйилади.

Менежер таълим муассасасида режалаштирилган барча ишларни амалга ошириш мақсадида мустақил равишда ечим топади. Бу эса раҳбарнинг ташкилотчилик ва лидерлик фаолиятини белгилайди [4]. Методист менежер сифатида ўз ташкилотига бошқарувнинг инновацион технологияларни татбиқ этувчи инноватор ҳисобланади.

Фикримизча услубчи фаолияти аниқ мақсад қўйилган стратегик режа асосида ташкил эти-

либ, мактабгача таълимда методик ишларни сифатини оширишда муҳим омил ҳисобланади. Методист таълимий вазиятларни башорат қила олиши ва бунга тайёр туриши, зарур ҳолатларда фаолиятини қайта бошлаши, унга куч-ғайрат сарфлай олиши кўникмасига эга бўлиши зарур.

Ташкилот раҳбар билими, уддабуронлиги, етакчилиги билан педагоглардан фарқ қилиши керак. Менежер шахси қатъиятлилиги ва узокни кўра олиши билан таълим муассасаси фаолиятини самарали ташкил этишга эришади [2.;51-б.]. Мактабгача таълим методистидан менежерлик кўникмасига эга бўлиши талаб этилади. Тадқиқот жараёнида менежерлик кўникмасини ривожлантиришнинг илмий ва амалий жиҳатларини ёритишга кўзда тутилган.

Қ.Абдурахмонов ва Ю.Одегов фикрича “Менежер учун муҳим бўлган муҳим фазилат шундан иборатки, у жамоадошлари билан тил топиша олиши керак. Фаолиятида энг мураккаб вазиятларда ходимлар билан келиша олиши, уларни ножўя ҳатти-ҳаракатлардан қайтариши ва жамоада соғлом муҳит яратиши лозим” [1]. Менежерлик касбини ўрганиш масаласи жамият тараққиётининг барча давларида муҳим масала бўлган. Маълумки, ҳар бир даврдаги ижтимоий муносабатлар ўзига хос равишда ижтимоий мавқе жиҳатидан кимнингдир юқори даражада туришини тақозо этган. Инсонларнинг турмуш тарзи, келажаги, фаровон ҳаёт кечириши юқори мавқедаги шахсга, унинг турли фазилатлари ва хислатларига боғлиқ.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Менежерлик ўз соҳасининг кўзини биладиган, касбига маъсулият билан ёндашган ҳолда, оиласи ва бутун эл-юртни ўйлаб меҳнат қиладиган, бошқарув фаолиятини жон дилдан сева олган кишига нисбатан қўлланилади. Менежерлик интеллектуал жиҳатдан етук, куч-ғайрат, изланиш ва ижодкорликни, ўз устида тинмай ишлаш, кези келганда зарур тадбиркорликни талаб қилади.

Мактабгача таълим ташкилотида педагог-тарбиячилар учун йиллик методик ишлар режаси тузилади. Методик ишлар учта йўналишда амалга оширилади.

1.Тарбиячиларнинг касбий фаолиятини тизимли равишда ташкил этиш. Бунда ҳар бир педагог ходимлар билан якка тартибда иш олиб борилади. Методик ишлар мазмуни тарбиячи-педагогларнинг билимини янгилаш, уларда ижодий фаолият мотивациясини ривожлантириш, педагогик техника ва маҳоратини оширишга қаратилади.

2. Педагогик жамоа билан методик ишлар ташкил қилинади. Умумжамоанинг ягона мақсад йўлидаги ҳаракатлари амалга оширилади. Мазкур йўналиш жамоа аъёнлари, тарбиячиларнинг шахсий қобилиятларини намоён қилиши, диагностика ва ўз-ўзини ташхислаш, ўқув-тарбиявий жараёни назорат ва таҳлил қилиш кабилардан иборат. Шунингдек, илғор педагогик тажрибаларни умумлаштириш ва оммалаштириш. Ҳозирги кунда педагог-тарбиячиларни илмий-тадқиқот ишларига жалб этиш ҳам зарур ҳисобланади.

3. Мактабгача таълим ташкилотида методик ишларни ташкил этишнинг асоси-педагог-тарбиячиларнинг узлуксиз таълим олишни ташкил этиш, ҳукукий-меъёрий ҳужжатларни чуқур ўрганиш, энг сўнгги ютуқларни амалиётда қўллашдан иборат.

Мактабгача таълим ташкилотларининг йиллик иш режасига тарбиячи-педагогларнинг малака ошириш жараёни ҳам киритилади. Малака ошириш ўз устида ишлаш, ўқув семинари, маҳорат дарслари ва методик хизмат кўрсатиш шакллари орқали амалга оширилади.

Мактабгача таълимда методик ишларни тизимли ташкил қилишда эришган ютуқлар таҳлилига таянилади масалан:

- ўқув-тарбиявий жараён натижалари;
- педагог-тарбиячиларнинг маҳорат даражаси ва қайта тайёрлаш;
- педагогик жамоанинг етуклиги ва уюшганлиги.
- тарбиячиларнинг қизиқиши, эҳтиёжи ва мурожатлари.

Услубчи доимо методик ишларни оптимал шакллари излаш лозим. Бунинг учун педагог ходимларнинг характери, иш мазмуни ва турли шакл, усуллари ҳисобга олиши зарур.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).Мактабгача таълимда методик ишларни баҳолашда муайян мезонларни ажратиб олиш керак.

Мезон.Методик ишларни натижаси болаларни ҳар томонлама ривожланиши билан белгиланади. Ҳар бир тарбияланувчининг оптимал даражада натижага эришиши муҳим саналади.

Мезон. Вактдан унумли фойдаланиш. Методик ишларнинг натижаси тарбиячи-педагогларнинг маҳоратини ортиши, ақл билан иш юритиш ва ўз-ўзига таълим бериш, фақат уларга ортиқча юклама қўймаслик талаб этилади.

3-Мезон. Педагогик жамоада психологик муҳит яхшиланиши кузатилади, тарбиячиларда ижодий фаоллик ошади ва ўз меҳнати натижасидан қониқиш ҳосил қилади. Шунинг билан тутиш лозимки, методик ишларнинг натижаси йил якунида аниқланади, ўқув йили давомида ўтказилган турли тадбирлар билан эмас.

Методик ишларни барча шакллари иккита ўзаро боғлиқ гуруҳларга ажратилади.

Гуруҳларда ишлаш бунда педагогик кенгаш, ўқу в семинари, маслаҳатлар, кичик ижодий гуруҳлар ташкил этиш, очик эшиклар, методикага мос танланган мавзу бўйича амалий ишлар, ишчанлик ўйинлари.

Индивидуал ишлаш якка тартибда маслаҳат бериш, ўз-ўзига таълим, давра суҳбати, устоз-шогирд.

Методик ишларни бошқаришда турли шакллардан фойдаланиш самара беради. Методист ўз фаолиятида усул ва шаклларни тарбиячилар эҳтиёжига кўра танлайди ва уйғунлаштиради. Ҳар бир мактабгача таълим ташкилотининг тузилиши ва иш режаси мавжуд бўлиб, бошқа ташкилотлардан фарқ қилади. Бу эса ташкилотнинг ташкилий-педагогик, маънавий-психологик шартларида бири саналади.

Фойдаланилган адабиётлар

Абдурахмонов Қ., Ю.Одегов ва бошқ. Персонални бошқариш. – Тошкент: Шарк, 1998.- 147 б.

Андреева И.В, С.В. Кошелева, В.А. Спивак Управление персоналом-М.:2003.-51 б

Аширов Д.А.Управление персоналом.М.: Высшее образование и наука, 2001.-157 с.

Беспалько В.П. Мониторинг качества обучения средствами управления образованием // Мир образования. 1996. №2.- С. 1-36.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA KASBIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDA QO'LLANILADIGAN EVRISTIK TOPSHIRIQLARNING PEDAGOGIK XARAKTERISTIKASI

Qodirov G'ayrat O'roqboevich,

O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti mustaqil tadqiqotchisi, dotsent

Annotatsiya: ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda evristik topshiriqlarning pedagogik xarakteristikasi, yo'nalishlari va ulardan foydalanish imkoniyatlari haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, evristik topshiriqlardan foydalanishda kasbiy faoliyatning mahsuldor usullarini qo'llash, kasbiy bilimlarni kreativ o'zlashtirish, o'quv jarayonini loyihalash va taqdimot qilish, pedagogik faoliyatning yangi shakllarini qo'llash va uning mahsuldorligiga erishish, o'z pedagogik faoliyatini refleksiyalash va bashorat qila olish, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish asosida ularagi bo'shliqlarni aniqlash va takomillashtirish bo'yicha aniq tavsiyalar taqdim etilgan.

Tayanch so'zlar: bo'lajak o'qituvchi, kasbiy kompetensiyalar, kasbiy bilimlar, evristik topshiriqlar, evristik yondashuv, evristik topshiriqlar, evristi didaktik vositalar, pedagogik xarakteristika hamkorlik, muloqot.

PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF HEURISTIC TASKS USED IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCES IN FUTURE TEACHERS

Kadirov Gayrat Oroqboevich,

Independent researcher of the Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences of Uzbekistan, docent

Abstract: this article provides information about the pedagogical characteristics, directions and possibilities of using heuristic tasks in the development of professional competencies of future teachers. Also, applying productive methods of professional activity in the use of heuristic tasks, creatively mastering professional knowledge, designing and presenting the educational process, using new forms of pedagogical activity and achieving its productivity, reflecting and predicting one's own pedagogical activity receiving, based on the analysis of pedagogical situations, specific recommendations for identifying gaps and improving them are presented.

Key words: future teacher, professional competencies, professional knowledge, heuristic tasks, heuristic approach, heuristic tasks, heuristic didactic tools, pedagogical characteristics, cooperation, communication.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЭВРИСТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ, ИСПОЛЪЗУЕМЫХ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Кадыров Гайрат Орокбоевич,

Независимый научный сотрудник НИИ педагогических наук Узбекистана, доцент

Аннотация: в данной статье представлена информация о педагогических особенностях, направлениях и возможностях использования эвристических задач в развитии профессиональных компетенций будущих педагогов. А также применение продуктивных методов профессиональной деятельности в использовании эвристических заданий, творческое овладение профессиональными знаниями, проектирование и представление образовательного процесса, использование новых форм педагогической деятельности и достижение ее продуктивности, отражение и прогнозирование собственной педагогической деятельности, получение на основе анализ педагогических ситуаций, даются конкретные рекомендации по выявлению пробелов и их устранению.

Ключевые слова: будущий учитель, профессиональные компетенции, профессиональные знания, эвристические задачи, эвристический подход, эвристические задачи, эвристические дидактические средства, педагогические характеристики, сотрудничество, общение.

Bugungi kunda oliy pedagogik ta'limda echimini kutayotgan muammolardan biri bo'lajak o'qituvchilarni izlanish, mustaqil bilim olishdan yo'naltirishdan iborat. Mavjud o'quv modullari, pedagogik turkum fanlari bo'yicha o'quv dasturlari va darsliklar turli tuman bo'lib, ular bo'lajak o'qituvchilarni izlanuvchanlik hamda mustaqil bilim olishga undovchi evristik topshiriqlar bilan etarlicha boyitilmagan. Bo'lajak o'qituvchilarda kreativ hamda mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini

tizimli tarzda rivojlantirish natijasida ularni izlanuvchanlik hamda mustaqil bilim olishga undash mumkin. Bunda evristik topshiriqlar etakchi didaktik vosita bo'la oladi. Chunki evristik xarakterdagi o'quv materiallari va topshiriqlar talabalarning fikrlash jarayonlarini faollashtirishga xizmat qiladi.

Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayonlarni pedagogik-psixologik jihatdan tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalar professor-o'qituvchilar rahbarligida evristik topshiriqlarni kreativ yondashgan holda echadilar. Bo'lajak o'qituvchilardan intellektual faollik talab qilinadigan evristik jarayonlarda professor-o'qituvchilarning ko'magi va qo'llab-quvvatlashi zarur hisoblanadi. Chunki bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayonlarda evristik topshiriqlarga alohida o'rin ajaratish talab qilinmoqda. O'quv jarayoni hamda mustaqil bilim olish vaziyatlarida bo'lajak o'qituvchilar evristik xarakterdagi topshiriqlar ustida tizimli tarzda ishlashlari lozim. Chunki evristik topshiriqlar bo'lajak o'qituvchilarda mustaqillik, tashabbuskorlik, qat'iyatlilik, ijodkorlik, kreativ fikrlash, nostandart echimlarni izlab topish ko'nikmalarini samarali shakllantiradi. Bo'lajak o'qituvchilarning izlanishga asoslangan kreativ faoliyatlari didaktik vaziyatlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirishni talab qiladi. Shuning uchun ham talabalar mustaqil bilim olish jarayonida evristik topshiriqlar ustida faol ishlashlari lozim. Shaxsning evristik fikrlashini talab qiladigan topshiriqlarga ijodiy xarakterdagi pedagogik jarayonlarda muvaffaqiyatli echim topiladi. Buning uchun professor-o'qituvchilar bir necha echimga ega bo'lgan evristik topshiriqlarni tanlashlari va talabalarga muayyan izchillikda taqdim etishlari lozim. Shundagina talabalar mazkur topshiriqlarni echishning turli usullari ustida izlanadilar.

Auditoriyaning tashqari pedagogik jarayonlarda ham bo'lajak o'qituvchilarni evristik topshiriqlar ustida ishlashlari maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunda seminarlar, turli viktorinalar, tanlovlar, davra suhbatlari, to'garak mashg'ulotlari, mustaqil bilim olish vaziyatlari qulay imkoniyatlarga ega. Pedagogika turkum fanlarini o'qitish jarayonida bo'lajak o'qituvchilarni ko'proq evristik xarakterdagi nostandart topshiriqlar ustida yo'naltirish maqsadga muvofiqdir.

Quyida bo'lajak o'qituvchilarga taqdim qilinadigan evristik topshiriqlar ustida fikr yuritishga harakat qilamiz. Professor-o'qituvchilar o'quv jarayoni maqsadlaridan kelib chiqqan holda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun ahamiyatga kelgan evristik topshiriqlarni tanlashlari va taqdim etishlari lozim. Mazkur topshiriqlar, birinchi navbatda, akmeologik va kompetensiyaviy yondashuvga asoslanib bo'lajak o'qituvchilarning imkoniyatlarini hisobga olgan holda ularni har tomonlama rivojlantirishga xizmat qilishi maqsadga muvofiq.

Bo'lajak o'qituvchilarni hamkorlik pedagogikasiga oid bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan topshiriqlar. Ushbu maqsadda ular oldiga quyidagi topshiriqlar qo'yiladi:

O'quvchilar bilan samarali hamkorlik o'rnatish uchun o'qituvchi nimalarga e'tibor qaratishi zarurligi ko'rsatib berilgan.

Hamkorlik pedagogikasi qanday prinsiplarga asoslanadi?

Hamkorlik jarayonining asosiy belgilari nimalardan iboratligini tavsiflang.

Hamkorlik jarayonida qo'llaniladigan texnologiyalarning nazariy jihatlarini asoslang.

Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan evristik xarakterdagi topshiriqlarni tanlashda muayyan prinsiplarga tayanish talab qilinadi.

bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladigan evristik topshiriqlarning ta'lim mazmuni va o'quv jarayoni maqsadlariga muvofiqligini ta'minlanishi;

evristik topshiriqlar o'zining mazmuni va xarakteriga ko'ra bo'lajak o'qituvchilarning bilim darajalari kasbiy qiziqish va motivlariga mos kelishiga erishilishi;

evristik topshiriqlarni ijtimoiy tajriba va pedagogik nazariyalarga tayangan holda tanlanilishi;

evristik topshiriqlar talabalarning mustaqil izlanishi, kreativ va mantiqiy fikrlash imkoniyatlarini kengaytirishi, madaniy pedagogik modellardan foydalanishlari uchun qulay sharoit yaratishiga erishilishiga xizmat qilishi kabilar.

Mashg'ulotlar davomida bo'lajak o'qituvchilarga fan dasutri mazmuni bilan bog'liq holda evristik topshiriqlarni tizimli taqdim etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bo'lajak o'qituvchilarning evristik topshiriqlarni tahlil qilish va ular ustida ishlash imkoniyatlarini hisobga olgan holda ularning murakkablik darajasini oshirib borish talab qilinadi. Har bir darsda professor-o'qituvchilar bilan talabalar bilan birgalikda evristik topshiriqlarni yo'llari va usullarini tahlil qilish orqali ularning mohiyatini anglatishga erishishlari lozim. Evristik topshiriqlar bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalari pedagogik nuqtai nazarlari, dunyoqarashlarini boyitishga xizmat qilishi muhim ahamiyatga ega. Taqdim etilgan evristik topshiriqlar ustida ishlash jarayonida professor-o'qituvchilar ularni evristik faoliyat usullari bilan yaqindan tanishib borishlari muhim ahamiyatga ega. Evristik topshiriqlar ustida ishlash bo'lajak o'qituvchilarga pedagogika va o'qitish metodikasi yo'nalishidagi

yangi nazariy ma'lumotlarni mustaqil izlab topish imkonini beradi. Evristik topshiriqlarga nostandart echimlar topish natijasida bo'lajak o'qituvchilarning nazariy bilimlari boyidi kasbiy kompetensiyalari tizimli tarzda shakllanadi. Bo'lajak o'qituvchilar evristik xarakterdagi mashg'ulotlarga alohida qiziqish bilan qatnashadilar hamda evristik topshiriqlar ustida ishlash jarayonida kreativ faoliyat tajribasini namoyon etadilar.

Dastlabki o'quv yilida bo'lajak o'qituvchilarda rang-barang mazmundagi evristik topshiriqlar taqdim etiladi. Talabalar topshiriqlarning mazmun-mohiyatini aniq anglab olganlaridan keyin professor-o'qituvchilar evristik topshiriqlarni individual yondashuv asosida tanlashga harakat qiladilar. Individual yondashuv asosida tanlangan evristik topshiriqlar ustida talabalar asosan ikkinchi, uchinchi o'quv yillarida ishlashlari maqsadga muvofiq hisoblanadi. Chunki ular bu davrda kreativ xarakterdagi pedagogik faoliyat tajribasini bosqichma-bosqich o'zlashtirib oladilar. Pedagogik bilimlari kengayib kasbiy dunyoqarashlari bosqichma-bosqich rivojlanib boradi.

Evristik topshiriqlar ustida tizimli tarzda ishlash natijasida bo'lajak o'qituvchilar kreativ xarakterdagi pedagogik faoliyat tajribasini o'zlashtiradilar. Natijada talabalarda o'quv-biluv faolligi shakllanib kasbiy kompetensiyalar muvaffaqiyatli rivojlanadi. Bo'lajak o'qituvchilar muvaffaqiyatli o'zlashtirgan o'quv axborotdan samarali foydalangan holda evristik topshiriqlar ustida ishlashga muvaffaq bo'ladilar. Kasbiy xarakterdagi evristik topshiriqlar bo'lajak o'qituvchilarni ijodiy izlanishga, echimlarning turli variantlarini izlab topishga undaydi. Bunday vaziyatlarda ular topshiriqning bir necha echimini izlab topishga harakat qiladilar. Natijada tayanch hamda kasbiy kompetensiyalar takomillashadi.

Intellectual faollikni talab qiluvchi evristik topshiriqlar bo'lajak o'qituvchilarning evristik izlanishini jadallashtirib, bilimlarni chuqur o'zlashtirishlari va amaliy faoliyatlarida qo'llashlariga sharoit yaratadi. Ushbu harakatlar dars va darsdan tashqari mustaqil bilim olish vaziyatlarda bo'lajak o'qituvchilarning nazariy bilimlarini boyitishga xizmat qiladi.

Xulosa.

Dars jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning evristik topshiriqlar ustida ishlash motivlarining rivojlanganligi kuzatildi. Bu bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik mahorat sirlarini egallashlari, o'quvchilar bilan hamkorlikda ishlash metodlarini o'zlashtirishlari uchun qulay sharoit yaratishga xizmat qildi. Ular o'quv jarayonini loyihalash, mualliflik dasturini tuzishga harakat qiladilar. Bu jarayonda qo'shimcha axborotlardan foydalanishga muvaffaq bo'ladilar. Ularning evristik topshiriqlar ustida ishlash, kasbiy kompetensiyalarni amalda qo'llashga oid kasbiy harakatlari faollashadi. Topshiriqlarni tarkibiy qismlarga ajratishga yo'ntirilgan bilish harakatlari jadallashadi. O'z fikrlari va qarashlarini aniq dalillar yordamida asoslashga erishadilar.

Evristik topshiriqlar ustida ishlash natijasida bo'lajak o'qituvchilar ko'proq izlanishga pedagogik xarakterdagi ilmiy axborotlarni to'plashga ularni har tomonlama tahlil qilishga muvaffaq bo'ladilar. Ular ko'proq mustaqil bilim olish, ilmiy manbalar ustida ishlash, o'z shaxsiy tajribalarini boyitishga harakat qiladilar.

Foydalanilgan adabiyotlar.

Авалиани Г.В. Эвристические методы в распознавании образов. - Тбилиси, 1988. - 45 с.

Аверин В. А. Психическое развитие детей младшего школьного возраста: Учеб. пособие С.Пб.: Изд-во Михайлова В. А., 2000. - 64 с.

Батяева Т.А. Системно-целевой подход в применении эвристических приемов к обучению студентов решению нестандартных задач: Автореф. дисс. канд. пед. наук. – Казань, 2000. – 26 с.

Сафарова Р.Г. Computer-didactic support for the training of social sphere specialists at the university based on a cultural approach. International conference: Problems in the Textile and Light Industry in the Context of Integration of Science and Industry and Ways to Solve Them (PTLICISIWS-2022). 050009 Scopus, Web of Science indexed. <http://pubs.aip.org/aip/acp>

Сафарова Р.Г. Possibilities of Approaching the Educational Process From the Point of View of Cultural Sciences. Miasto Przyszłości Kielce 2023. ISSN-L: 2544-980X. Impact Factor: 9.2 View of Possibilities of Approaching the Educational Process From the Point of View of Cultural Sciences (miastoprzyslosci.com.pl)

Машарипова Н.Р. O'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishning pedagogik mexanizmlari. International scientific and practical conference "Innovative development in the global science"/ 2023, Boston, USA. P 95-97. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7111515>

BO'LAJAK IQTISODCHILARNING INGLIZ TILI DARSLARIDA KASBIY KOMPETENTSIYALARINI TRANSFORMATSIYA QILISH

*Qurbanova Niginabonu Pardayevna,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti*

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz tili darslarida bo'lajak iqtisodchilarning kasbiy kompetentsiyalarini transformatsiya qilishga bag'ishlangan. Maqolada kasbiy kompetentsiyalarni shakllantirishga bo'lgan zamonaviy yondashuvlar, shuningdek o'quv jarayonida o'quv materiallarini ishlab chiqish va ulardan foydalanishning asosiy tamoyillari ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, iqtisodiy ta'lim doirasida chet tilini o'qitish sifatini oshirish uchun qo'llaniladigan turli metodika va usullar muhokama qilinadi. Maqolada kelajakdagi iqtisodchilar xalqaro miqyosda muvaffaqiyatli ishlashlari uchun kasbiy kompetentsiyalarning muvozanatligi masalalari ko'rib chiqiladi. Maqolaning yakunida o'quv jarayonini yanada takomillashtirish va ingliz tili darslarida bo'lajak iqtisodchilarning kasbiy kompetentsiyalarini rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Kompetensiya, KKK, Rolli o'yinlar, kasbiy kompetentlik, kommunikativ yondashuv.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ЭКОНОМИКИ БУДУЩЕГО НА ЗАНЯТИЯХ АНГЛИЙСКИМ ЯЗЫКОМ

*Курбанова Нигинабону Пардаевна,
Ташкентский государственный экономический университет*

Аннотация. Данная статья посвящена трансформации профессиональных компетенций будущих экономистов на занятиях по английскому языку. В статье рассмотрены современные подходы к формированию профессиональных компетенций, а также основные принципы разработки и использования учебных материалов в процессе обучения. Также обсуждаются различные методики и приемы, которые применяются для повышения качества обучения иностранному языку в рамках экономического образования. Статья рассматривает вопросы сбалансированности профессиональных компетенций, чтобы будущие экономисты могли успешно работать на международном уровне. В заключении статьи предлагаются рекомендации для дальнейшего улучшения образовательного процесса и развития профессиональных компетенций будущих экономистов на занятиях по английскому языку.

Ключевые слова: Компетентность, KKK, Ролевые игры, профессиональная компетентность, коммуникативный подход.

TRANSFORMING THE PROFESSIONAL COMPETENCES OF FUTURE ECONOMICS IN ENGLISH LANGUAGE CLASSES

*Kurbanova Niginabonu Pardayevna,
Tashkent State University of Economics*

Annotation. This article is devoted to the transformation of professional competencies of future economists in English classes. The article discusses modern approaches to the formation of professional competencies, as well as the basic principles of the development and use of educational materials in the learning process. Various methods and techniques that are used to improve the quality of foreign language teaching in the framework of economic education are also discussed. The article examines the issues of balancing professional competencies so that future economists can work successfully at the international level. In conclusion, the article offers recommendations for further improvement of the educational process and the development of professional competencies of future economists in English classes.

Key words: Competence, KKK, Role-playing games, professional competence, communicative approach.

KIRISH. Globallashuv davrida ingliz tili iqtisodiyot sohasida tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Bo'lajak iqtisodchilar xalqaro muhitda muvaffaqiyatli ishlashi, jahon iqtisodiy jarayonlarini tushunishi va xalqaro munosabatlarni rivojlantirish uchun ingliz tili muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq, mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lish uchun nafaqat tilni bilish, balki kasbiy kompetentsiyalarga ham ega bo'lish kerak.

Kasbiy kompetentsiyalarni transformatsiya qilish bo'lajak iqtisodchilarni tayyorlash uchun

asosiy vazifa hisoblanadi. Ingliz tilini o'qitish jarayonida ularning kasbiy va iqtisodiy ko'nikmalarini rivojlantirish zarur. Bunga ishbilarmonlik ingliz tilini bilish, iqtisodiy matnlarni o'qish va tahlil qilish, ingliz tilida muzokaralar olib borish ko'nikmalari va boshqalar kiradi.

Talabalarning kelajakdagi ishlarida ingliz tilidan samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish asosiy vazifalardan biridir. Buning uchun kasbiy kompetentsiyalarni hisobga olgan holda ingliz tili darslarida maxsus o'quv dasturlarini yaratish kerak. Darslarda rol o'yinlar, biznes o'yinlari va testlardan foydalanish mumkin, bu talabalarga til darajasini yaxshilash va kasbiy kompetentsiyalarni rivojlantirishga yordam beradi.

O'quv jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ham muhim jihat sifatida namoyon bo'ladi. Bu talabalarga iqtisod sohasida til ko'nikmalarini oshirish va kompetentsiyalarni rivojlantirishga ko'maklashadi. Interaktiv o'quv materiallari va onlayn resurslardan foydalanish o'quv jarayonini talabalar uchun yanada qiziqarli va jozibador qilishi mumkin.

Va nihoyat, ingliz tili darslarida talabalarga o'z bilimlarini kengaytirish va iqtisodiy jarayonlarni tushunishni yaxshilashga yordam beradigan iqtisodiy mavzular bilan bog'liq ingliz tilidagi matnlarni taqdim etish maqsadga muvofiqdir. Bunday matnlarni muhokama qilish talabalarga o'zlarining kasbiy kompetentsiyalarini faol ravishda qo'llash va rivojlantirishga yordam beradi.

Xullas, kasbiy kompetentsiyalarni transformatsiya qilish bo'lajak iqtisodchilarni o'qitishning muhim elementidir. Ingliz tili darslarida nafaqat til jihatlariga e'tibor berish, balki iqtisodiyot sohasida kasbiy ko'nikma va qobiliyatlarni rivojlantirish kerak. Bu ularning zamonaviy iqtisodiy muhitda muvaffaqiyatli ishlashiga yordam beradi va mehnat bozorida ularning raqobatbardoshligini oshiradi.

Kasbiy kompetentsiyalarni transformatsiya qilish zamonaviy dunyoda bo'lajak iqtisodchilarni tayyorlashning muhim qismidir. Ingliz tilini o'qitish kontekstida bu talabalarga nafaqat grammatika va leksikani o'rgatish, balki ularning kasbiy va iqtisodiy ko'nikmalarini rivojlantirish zarurligini anglatadi.

Masalan, talabalarni kelajakdagi iqtisodiy sohalarida ishlashda ingliz tilidan samarali foydalanishga o'rgatish uchun kasbiy kompetentsiyalarni hisobga olgan holda ingliz tili darslaridagi o'quv dasturlari maxsus ishlab chiqilishi mumkin. Bunga ishbilarmonlik ingliz tilini bilish, iqtisodiy matnlarni o'qish va tahlil qilish, ingliz tilida muzokara olib borish qobiliyati va boshqalar kiradi.

O'quv jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish yana bir muhim jihatdir. Interaktiv o'quv materiallari va onlayn resurslardan foydalanish talabalarga til ko'nikmalarini oshirishga va iqtisodiyot bo'yicha kompetentsiyalarni rivojlantirishga yordam beradi. Qolaversa, bunday texnologiyalardan foydalanish o'quv jarayonini talabalar uchun yanada qiziqarli va jozibador qilishi mumkin.

Nihoyat, ingliz tilini nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki iqtisodiyot sohasida yangi bilimlarga ega bo'lish vositasi sifatida ham ko'rib chiqish muhimdir. Ingliz tili darslarida talabalarga iqtisodiy mavzular bilan bog'liq ingliz tilidagi matnlar taqdim etilishi mumkin, bu ularga o'z bilimlarini kengaytirish va iqtisodiy jarayonlarni tushunishni yaxshilashga yordam beradi.

Natijada, ingliz tili darslarida kasbiy kompetentsiyalarni transformatsiya qilish bo'lajak iqtisodchilar uchun katta ahamiyatga ega, chunki bu ularga zamonaviy iqtisodiyotda muvaffaqiyatli ishlash uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni rivojlantirishga, shuningdek, til darajasini yaxshilashga yordam beradi.

METODOLOGIYA

Iqtisodiyot sohada kasbiy kommunikativ kompetentsiyani (KKK) shakllantirish chet tilini o'qitishning uzviy qismidir. KKK-bu chet tilida muvaffaqiyatli muloqot qilish uchun iqtisodiyot sohasidagi ob'ektlar o'ziga xos bilimlarni qo'llash qobiliyati

KKKn shakllantirishdan asosiy maqsad talabalarni chet tilidan professional maqsadlarda foydalanishga o'rgatishdir.

Kasbiy kommunikativ kompetentsiyani shakllantirishning bir necha yo'li mavjud:

Iqtisodiyot bo'yicha o'quv materiallari, maxsus matnlar va topshiriqlardan foydalanish. Bu talabalarga iqtisodiyotda qo'llaniladigan atamalar, tushunchalar va leksika bilan tanishish imkonini beradi, bu esa ularni chet tilidagi muloqot jarayonida ishlatishga yordam beradi.

Professional o'yinlar, biznes o'yinlar va kommunikatsiya treninglarini tashkil etish. Bu talabalarga muayyan iqtisodiy vaziyatlarda bilimlarni qo'llashni o'rganishga, muloqot qobiliyatlarini yaxshilashga va kommunikativ kompetentsiya darajasini yaxshilashga ko'maklashadi.

Iqtisodiyotning turli sohalaridagi korxonalar va muassasalarga ekskursiyalar uyushtirish, konferentsiyalarda qatnashish va chet tilida kasbiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan boshqa tadbirlar kabi ekstra-klass tadbirlari.

Iqtisodiy ingliz tilini o'rganish uchun interaktiv qo'llanmalar, onlayn kurslar va zamonaviy til o'rganish ilovalari kabi o'qitishning zamonaviy texnologiyalaridan foydalanish.

Iqtisodiy soha mutaxassislari bilan o'zaro hamkorlik, bu talabalarga iqtisodiyotdagi ishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish va tushunish, shuningdek, professional muloqot kontekstida maxsus leksika va atamalardan foydalanishni o'rganish imkonini beradi.

Shunday qilib, yuqoridagi kasbiy kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish usullaridan foydalanish talabalarga iqtisodiyot sohasidagi barcha zarur bilim va ko'nikmalarni egallashga va ularni xalqaro miqyosda ishlash jarayonida amalda qo'llashga imkon beradi.

Iqtisodiy ta'lim doirasida jahon iqtisodiyoti va biznesida asosiy til hisoblangan ingliz tilini o'rganish alohida o'rin tutadi. Bundan tashqari, ingliz tilini bilish mutaxassislarga xalqaro mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lish va xalqaro kompaniyalarda muvaffaqiyatli ishlash imkoniyatini beradi.

Biroq, bilim va ko'nikmalarni amalda samarali ishlatish uchun nafaqat til bilimlari, balki iqtisodiy jarayonlar va mehnat bozoridagi amalda mavjud vaziyatni tushunish ham zarur. Shu sababli, kasbiy tayyorgarlikning muhim jihati ingliz tili kurslari va iqtisodiy fanlarni integratsiyalash, shuningdek, talabalarga o'z bilim va ko'nikmalarini amalda qo'llashga imkon beradigan amaliy topshiriqlar va keyslardan foydalanishdir.

Boshqacha qilib aytganda, oliy kasb-hunar ta'limi muassasalarining maqsadi mahalliy va xalqaro miqyosda iqtisodiyot va biznes sohasida muvaffaqiyatli ishlashga qodir bo'lgan kompetentsiyali mutaxassislarni shakllantirishdan iborat bo'lib, bu jarayonda ingliz tilini o'rganish muhim rol o'ynaydi.

Kasbiy ta'limning muhim jihati bo'lajak mutaxassislarda kasbiy va kommunikativ kompetentsiyani shakllantirishdir. Ushbu kompetentsiya kasbiy faoliyatda samarali muloqot qilish, jamoada ishlash, hamkasblar, mijozlar va sheriklarni ishontirish va ular bilan kelishish qobiliyatini o'z ichiga oladi.

O'quv jarayonida kasbiy va kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirish uchun loyihalash usullari, keys yondashuvi, imitatsion modellashirish usullari, kasbiy amaliyotdagi holatlarni muhokama qilish, munozaralar o'tkazish va boshqalarni faol qo'llash kerak. Shuningdek, talabalar o'zlarining kommunikatsiya ko'nikmalarini amalda sinab ko'rishlari uchun konferentsiyalar va seminarlarda qatnashish imkoniyatini berish kerak.

Bundan tashqari, kasbiy ta'lim talabalarning individual ehtiyojlari va qobiliyatlarini hisobga olishi va har bir talabaga o'ziga xos qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon beradigan individual ta'lim traektoriyasini taklif qilishi kerak. Bunday yondashuv talabalarga o'zlarining shaxsiy fazilatlarini yaxshiroq tushunishga va ularni kasbiy faoliyatda qo'llashga yordam beradi, bu esa talabalarning kelajakdagi kareralarida muvaffaqiyat qozonishiga yordam beradi.

Kasbiy va kommunikativ kompetentsiya iqtisodiyot va biznes sohasida samarali ishlash uchun zarur shartdir. Uning shakllanishi o'quv jarayonida har bir talabaning individual ehtiyojlari va qobiliyatlarini hisobga olgan holda alohida e'tiborga olinishi kerak.

Chet tilini bilish iqtisodchilarga xalqaro loyihalarda ishtirok etish, xorijiy hamkorlar va mijozlar bilan aloqa o'rnatish hamda mehnat bozorida raqobatbardosh ustunligini mustahkamlash imkonini yaratadi. Tilni bilish martaba va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini kengaytiradi, chet elda ishlashning yangi ufqlarini ochadi va biznesni rivojlantirish istiqbollari oshiradi.

Bundan tashqari, chet tilini bilish iqtisodchilarga iqtisodiyotdagi xalqaro jarayonlar va trendlarni yaxshiroq tushunish va baholashga yordam beradi, xorijiy axborot manbalariga kirish imkonini beradi va xalqaro miqyosdagi konferentsiyalar va seminarlarda ishtirok etish sharoitlarini ta'minlaydi.

Chet tilini bilish iqtisodiyot sohasida muvaffaqiyatli kasbiy faoliyatning muhim shartidir. Bu xorijiy sheriklar bilan samarali muloqot qilish, xalqaro loyihalarda ishlash va xalqaro konferentsiyalar va seminarlarda ishtirok etish imkonini beradi. Bu yuqori darajadagi professional va kommunikativ kompetentsiyaning ajralmas qismi bo'lib, zamonaviy iqtisodchilardan talab qilinadi.

Chet tilini o'rganish nafaqat talabalarga o'z so'z boyligini kengaytirish va grammatik ko'nikmalarini oshirishga yordam beradi, balki ularda kasbiy va kommunikativ kompetentsiyani shakllantiradi. O'qitish jarayonida talabalar nafaqat chet tilida gapirishni, balki suhbatdoshni tushunishni, madaniy xususiyatlar va muloqot me'yorlarini hisobga olishni, shuningdek turli xil professional vaziyatlarda tildan foydalanishni o'rganadilar.

Kommunikativ o'zaro ta'sir chet tilini o'qitishning ajralmas qismi sanaladi. Bunday mashg'ulotlar davomida talabalar o'zlarining muloqot qobiliyatlarini mashq qilish, chet tilida o'z fikrlari va g'oyalarini ifoda etishni o'rganish, suhbatdoshni tinglash va tushunishni o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu ularga nafaqat til ko'nikmalarini yaxshilashga, balki kelajakdagi kasbiy faoliyatida

foydali bo'ladigan kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Muloqotning boshqa ishtirokchisini shaxs sifatida qabul qilish, «yuqoridan» pozitsiyani emas, balki teng pozitsiyani qabul qilish muloqotning muhim sharti hisoblanadi. Agar ushbu shartga rioya qilinsa, shaxslararo aloqa o'rnatiladi, natijada muloqot paydo bo'ladi, demak, muloqotning bir ishtirokchisining boshqasiga ta'siriga, ya'ni o'zaro ta'sirga nisbatan eng katta sezuvchanlik va ochiqlik yuzaga keladi.

Ushbu o'qitish usullari talabalarga nafaqat chet tilidagi muloqot ko'nikmalarini oshirishga, balki tanqidiy fikrlash, mantiqiy fikrlash, muammolarni hal qilishda ijodiy yondashuvni rivojlantirishga, madaniy farqlarni tushunishni yaxshilashga va yangi vaziyatlarga moslashishga yordam beradi.

Rolli o'yinlar talabalarga turli xil personajlar roliga kirishga va real vaziyatlarda til ko'nikmalaridan foydalanishga imkon beradi. Biznes o'yinlari talabalarga ishbilarmonlik muloqoti ko'nikmalarini rivojlantirishga va biznesda ishlashning o'ziga xos xususiyatlarini tushunishga ko'maklashadi. Munozaralar va bahslar talabalarga o'z nuqtai nazarini ifoda etish va uni dalillash imkonini beradi, shuningdek, boshqalarning nuqtai nazarini tinglash va hurmat qilishni o'rgatadi.

Chet tili darslarida muloqotning dialogik shakli va faol o'qitish usullaridan foydalanish talabalarga nafaqat til ko'nikmalarini, balki muloqot, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va yangi vaziyatlarga moslashish ko'nikmalarini rivojlantirishga keng yo'l ochib beradi.

Shuningdek, biz foydalanadigan faol o'qitish usullaridan biri simulyatsiya o'yinidir. Simulyatsiya o'yini-bu talabalarga haqiqiy vaziyatlarni imitatsiya qilish va imkon qadar real sharoitlarga yaqin sharoitlarda qaror qabul qilish imkonini beruvchi o'qitish usuli hisoblanadi. Ushbu usul talabalarga qaror qabul qilish, vaziyatni tahlil qilish va baholash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi, shuningdek, noaniqlik sharoitida jamoada ishlash va qaror qabul qilishda ko'maklashadi.

Masalan, simulyatsiya o'yini «Loyihani boshqarish» mavzusida tashkil etilishi mumkin. Talabalar jamoalarga bo'linadi va loyihani boshqarishi, muammolarni hal qilishi va iloji boricha real sharoitda qaror qabul qilishi kerak bo'ladi. Bu yondashuv talabalarga loyihani boshqarish bo'yicha amaliy tajribaga ega bo'lish, shuningdek, noaniqlik sharoitida jamoada ishlash va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi.

Shunday qilib, o'qitishning faol usullari iqtisodiy mutaxassisliklar talabalarining kasbiy va kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirishning samarali vositalaridir. Ular talabalarga bir-biri bilan faol muloqot qilish, kommunikatsiya va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish va kelajakdagi kasbiy faoliyatda qo'llanilishi mumkin bo'lgan amaliy tajribaga ega bo'lish imkonini beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, ingliz tili darslarida bo'lajak iqtisodchilarning kasbiy kompetentsiyalarini transformatsiya qilish juda muhim va zarurdir. Ilmiy amaliyotlar shuni ko'rsatadiki, ingliz tilini bilish va uni iqtisodiy sohalarida qo'llash qobiliyati kasbiy tayyorgarlikning ajralmas qismidir. Shuningdek, iqtisodchilarning til bilimlari va ko'nikmalarini rivojlantirish iqtisodiy fanni taraqqiy ettirish va amaliy faoliyatni yaxshilashga yordam beradi. Bugungi kunda ingliz tilini iqtisodiyotda muvaffaqiyatli qo'llash iqtisodchilarning kasbiy o'sishi va umuman iqtisodiyotni rivojlantirish uchun keng istiqbollarni ochib beradi. Biroq, ushbu maqsadga erishish uchun O'zbekistonda bo'lajak iqtisodchilar uchun ingliz tili darslarini tashkil etish usullari va shakllarini rivojlantirishni davom ettirish talab qilinadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Churchill J. Exam success: EQ or IQ // Humanising Language Teaching - September 2004. (<http://www.hltmag.co.uk>).

Churchill J. What is intelligence - EQ or IQ? Rising to the next level by managing and increasing your emotional budget // Humanising Language Teaching - September 2000, (<http://www.hltmag.co.uk>).

Gardner H. Multiple intelligences. N.Y., 1993.

Gibbs N. The EQ factor // Time. - October 2, 2005 (http://www.time.com/time/classroom/psych/unit5_article1.html)

Mayer J. D., Salovey P. The intelligence of emotional intelligence // Intelligence. N.Y., 1993. P. 433-442.

Mayer J.D., Salovey P. Emotional intelligence. 2005 (http://www.unh.edu/emotional_intelligence/).

Zeidner M., Roberts R.D., Matthews G. Can emotional intelligence be schooled? A critical review // Educational Psychologist. 2002. Vol. 37. P. 215-231.

Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. Т. 2. М., 1982.

Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта. М.: Альпина Бизнес Букс, 2005.

Робертс Р. Д., Мэттьюс Дж., Зайднер М., Люсин Д. В. Эмоциональный интеллект: проблемы теории, измерения и применения на практике // Психология: Журнал Высшей школы экономики. 2004. Т. 1. № 4. С. 3-24.

Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М., 1973.

XALQ PEDAGOGIKASI TUSHUNCHASINING TAHLILI VA UNING MANBAALARI

Ramazonova Salomat Saidovna
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Qoryog'diev Zufar Oxunjonovich
Ilmiy rahbar

Annotatsiya: Mazkur maqolada xalq pedagogikasi tushunchasining tahlili, pedagogika haqidagi qarashlar, fikrlar va manbaalar haqida fikr yuritilgan, ta'lim- tarbiya jarayonida xalq pedagogikasining o'rni va ahamiyati yoritib berilgan bo'lib, milliy qadriyatlarimiz va urf-odatlarimizni o'zida aks ettirgan istiklol mafkurasini yoshlar ongiga singdirishda o'zimizga xos milliy xususiyatlarimizni unutmasligimiz kerakligi ta'kidlab o'tiladi.. Xalq pedagogikasi mohiyati va ta'lim-tarbiya tizimining mazmunida xalqning turmush tarzi, milliy an'analari va urf-odatlari ifoda etilganligi haqida ma'lumotlar to'planib, ushbu maqoladan xalq pedagogikasi sohasi bo'yicha izlanayotgan mutaxassislar foydalana olishi mumkin.

Kalit so'zlar: pedagogika, mehnatsevarlik, jangovarlik, axloq-odob, nafosat, do'stlik, mehr-shafqat, insonparvarlik

АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ И ЕЕ ИСТОЧНИКОВ

Рамазонава Саломат Саидовна
магистрант Международного Университета Азии.

Корёгдиев Zufar Охунжонович
научный руководитель

Аннотация: В данной статье анализируется понятие народной педагогики, взгляды, мысли и источники о педагогике, выделяется роль и значение народной педагогики в процессе воспитания, отражены наши национальные ценности и традиции, подчеркивается, что мы не должны забывать наши уникальные национальные особенности при воспитании в сознании молодежи идеологии независимости. данная статья может быть использована профессионалами в области народной педагогики.

Ключевые слова: педагогика, трудолюбие, воинственность, нравственность, утонченность, дружба, доброта, гуманизм.

ANALYSIS OF THE CONCEPT OF FOLK PEDAGOGY AND ITS SOURCES

Ramazonova Salomat Saidovna
is a graduate student of Asia International University

Koryogdiev Zufar Okhunjonovich
Scientific supervisor

Annotation: This article analyzes the concept of folk pedagogy, views, thoughts and sources about pedagogy, highlights the role and importance of folk pedagogy in the process of education, reflects our national values and traditions. It is emphasized that we should not forget our unique national characteristics when instilling the ideology of independence into the minds of young people. this article can be used by professionals in the field of folk pedagogy.

Key words: pedagogy, hard work, combativeness, morality, sophistication, friendship, kindness, humanitarianism

Istiqlol sharofati bilan tariximizga va madaniy merosimizga munosabat tubdan o'zgardi. Biz endilikda unitilayotgan o'tmishimizni butun borliq, mahobat va buyukligi bilan ko'z oldimizga keltirmoqdamiz. Xalqimizning o'zligini anglash va milliy uyg'onish hissiyotini rivojlantirish, yoshlar ongiga tariximiz va uning boy qadriyatlarini singdirish, milliy g'oyaga asoslangan mustaqillik mafkurasini tuyg'ularini boyitib borish hayotimizning mazmuniga aylanmoqda. O'zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek: "Agar jamiyat hayotimizning tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi – ma'naviyatdir. Biz yangi O'zbekistonni barpo etishda ana shu ikkita mustahkam ustunga, ya'ni, bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyotga hamda ajdodlarimizning boy merosi,

milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyatga tayanamiz". Haqiqatan ham ma'naviyat- odamning ruhiy va aqliy imkoniyatlarini yuzaga chiqaruvchi, inson qalbining eng pokiza tuyg'ular bilan boyituvchi hamda uni ezgu maqsadlar sari yetaklovchi beqiyos kuchdir.

Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, o'zbek xalqi ta'lim-tarbiya sohasida o'ziga xos maktab yaratgan. Turon zaminimiz Turkistonning davrug'i olamga sig'may, necha-necha zamonlardan beri ellardan-ellarga, tillardan-tillarga o'tib doston bo'lib kelganligi tarixiy asarlarda eslatib o'tilgan. O'zbek xalqining yosh avlodni ijtimoiy hayotda komil insonlar etib tarbiyalashda xalq pedagogikasining o'rni beqiyosdir. Shu jihatdan o'zbek xalq pedagogikasi – xalq va donishmandlarning yoshlarni davr talablariga muvofiq kishilar qilib yetishtirishda, ta'lim-tarbiya ishlarini amalga oshirishda qo'llagan usul, vosita va tajribalar yig'indisidan iboratdir. Chunki, hali maktab bo'lmagan, pedagogika fan sifatida shakllanmagan davrdayoq qabila a'zolarining yoshlarda mehnatsevarlik, jangovarlik, axloq-odob, nafosat, do'stlik, mehr-shafqat, insonparvarlik xislatlarini shakllantirish va o'stirish sohasidagi aql-idroki o'sha davrdagi hayotiy tajribaning mevasi sifatida bizning davrga qadar etib keldi va xalq pedagogikasi shaklida tarkib topdi. Xalq pedagogikasi - tarbiyaning maqsad va vazifalari borasida muayyan xalqning hayotiy tajribasi hamda turmush tarzida shakllangan amaliy qarashlar majmui sifatida rivojlangan, muayyan jamiyatda yashash uchun har bir odam amal qilishi shart sanalgan urf-odat, udum, xulq-odob, marosim, an'ana, turmush tarzi, badiiy ijod, o'yin singari o'ziga xos xususiyatlarda namoyon bo'ladigan amaliy faoliyat hamdir. Shunday ekan, biz yoshlarni mana shunday xislatlarni o'zida mujassam etgan jamiyatning yetuk shaxslari etib tarbiyalashda xalq pedagogikasining maqsad va vazifalarini anglashimiz lozimdir.

Dunyodagi har qanday xalq muayyan etnos sifatida mavjud bo'lishi uchun o'ziga xos qiyofaga ega bo'lishi kerak. Xalqning ijtimoiy, ma'naviy, intellektual qiyofasi esa uning pedagogik vositasitalari orqalidagina shakllanadi. Xalq pedagogikasi muayyan xalqning o'zi bilan birga dunyoga kelgani uchun ham uning tarixi xalq tarixi bilan teng. Xalq pedagogikasining ikkinchi belgisi uning to'liq amaliy xususiyatga egaligidir. Xalq ta'lim-tarbiya jarayoni va uning natijalariga pragmatik nazar bilan qaragani uchun xalq pedagogikasi g'oyalar shaklida emas, balki urf-odat, an'ana, amal, udum, xulq-atvorlar tarzida namoyon bo'ladi. Pedagogikaning ushbu tarmog'i ta'lim-tarbiya haqidagi fikrlar yig'indisi emas, balki amal qilinishi majburiy bo'lgan va bajarilishi hamma tomonidan nazorat qilinadigan amaliy xulqiy ko'nikmalar majmuidir. Xalq pedagogikasiga oid amallar muayyan etnik birlikning hammasiga birday tatbiq qilinadi. Muayyan shaxslarning xohish-irodasi qandayligidan qat'iy nazar, xalqning har bir vakili uning tarbiya va yashash tarziga doir talablariga rioya etishga majbur. Xalq pedagogikasi talablarini bajarishda tarbiyalanuvchining istaklari inobatga olinmaydi. Muayyan etnik birlikning turmush tarzida namoyon bo'lishi xalq pedagogikasining yana bir xususiyatidir. Masalan, ta'lim-tarbiya berishda faqatgina ota-ona emas balki, jamiyat a'zolarining ham o'z hissasi borligini bunda ko'rishimiz mumkin. Inson avvalo oila bag'rida unib-o'sadi, shaxs sifatida shakllanadi. Oiladagi ta'lim-tarbiya, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar keyinchalik odamlar orasida — mahalla-ko'ya, ta'lim muassasalarida sayqal topadi. Shunday ekan, vatanimiz va xalqimizning ertangi kunini, jahon hamjamiyatidagi obro'-e'tiborini belgilovchi barkamol avlodni voyaga etkazishdek ulug' vazifani oila-mahalla-ta'lim muassasasi hamkorligisiz hal etib bo'lmaydi desak, ayni haqiqatni aytgan bo'la miz.

Xalq pedagogikasiga xos xususiyatlar – insonparvarlik, ochiq ko'ngillilik, saxovatlik, poklik, to'g'ri so'zlik, haqiqatgo'ylik, rostgo'ylik, yaxshi qo'shnichilik, tinchliksevarlik, vatanparvarlik, baynalmilallik kabi fazilatlardan iborat bo'lib, bu fazilatlar tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-ma'rifiy shart-sharoitlar bilan belgilanadi va umumbashariy xususiyat kasb etadi. Shu ma'noda xalq pedagogikasi ma'lum davrda yashagan xalq, elat, guruh madaniyati, ma'naviyati, ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlarining tarkibiy qismidir. Uning umumbashariylik xususiyati shundan iboratki, u demokratik yo'nalishda rivojlanadi, xalqning ezguliklari, orzu niyatlari va g'oyalarini ifodalaydi. O'zbek xalq pedagogikasidagi ilg'or g'oyalar – yosh avlodni aqliy va jismoniy jihatdan yetuk, ma'rifatli, bilimli va kasb-hunarlarni egallagan, odob-axloq qoidalarini mujassamlashtirgan, barkamol inson qilib tarbiyalashdir. Xalq pedagogikasi urf-odat, an'ana va qadriyatlar orqali bir avloddan ikkinchi avlodga og'zaki tarzda o'tadi, so'ngra og'zaki ijod va yozma adabiyot mahsuli – maqol, masal, topishmoq, ertak, latifa, qo'shiq, lapar, askiya, dostonlar vositasida ommalashadi. Shu sababli ham, xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyot, asrlar davomida yaratib kelingan xalq latifa va qo'shiqlari, lapar va askiyalari, hikmatlari, maqollar va masallar, ertaklar va dostonlarida o'zbek pedagogikasining zamini, fundamenti va yagona tarbiya vositasi bo'lib kelmoqda. Bugungi kunda jamiyatimizda aynan mana shunday ta'lim va tarbiya vositalari dasturilamal bo'lib, xizmat qilib, biz yoshlar tarbiyasida mana shunday usul va vositalar orqali xalq pedagogikasining mazmun – mohiyatini singdira olishimiz lozim.

Xalq pedagogikasining hozirgi kundagi yana bir vazifasi — milliy qadriyatlarni umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirib, xalq pedagogikasi an'analarini ta'lim-tarbiya sohasiga tatbiq etish, uning eng yaxshi tomonlaridan unumli foydalanishdir. Xalq pedagogikasi boy ilmiy-pedagogik manbalarga ega. Pedagogika sohasida ijod etgan M. J. Mutalipova, M. Ochilov, K. Hoshimov, I. Jabborov, M. T. To'laboev, M. Mo'minov, G. A. Hidoyatov, B. A. Qodirov, O. M. Musurmonova, M. Sherboev, R. Usmonov, A. K. Munavvarov, U. Mahkamov kabi ko'pgina olimlarimiz tomonidan yaratilgan ilmiy pedagogik adabiyotlar xalq pedagogikasi sohasidagi muhim manba sanaladi. Ayniqsa, «Xalq pedagogikasi», «Pedagogika tarixi», «Pedagogika» kabi darslik va qo'llanmalardan asosiy manba sifatida foydalanganimizni alohida e'tirof etamiz. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, xalq pedagogikasi juda ko'p qirrali bo'lib, maxsus o'rganishni talab etadi. O'zbek xalq pedagogikasi mazmunan boyib, mukammallashib borishida ilm-fanning boshqa sohalari ular bilan bevosita aloqada bo'ladi va eng yaxshi namunalarini o'ziga qabul qilib oladi.

Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, o'zbek xalqi va uning madaniy-ma'rifiy taraqqiyoti asrlar davomida rivojlandi, tarbiya g'oyalari turli davrlardagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar mohiyatini o'zida mujassamlashtirdi. Xalqimiz yaratgan ana shu ma'rifiy fikr va g'oyalar, ta'lim-tarbiyaga oid boy meros minglab avlodlarni umuminsoniy fazilatlar ruhida tarbiyaladi. Demak, ajdodlarimiz merosi bo'lgan xalq pedagogikasining xalq donishmandligi va odobnomasining nodir sohasi deyilishi bejiz emas. U asrlar davomida avlod-ajdodlarimizning axloqiy, ma'rifiy shakllanishi va kamolotida muhim o'rin tutgan. Chunonchi, xalq o'zining ma'naviy-ma'rifiy, badiiy-estetik qarashlari, falsafiy-axloqiy tushunchalari, hayotiy, ta'lim-tarbiyaviy xulosalarini xalq pedagogikasida aks ettirgan. Uning muhim yo'nalishi milliy tarbiyani amalga oshirishdir, asosiy mohiyati millatga xos bo'lgan xususiyatlarning saqlanishini ta'minlash sanaladi. Chunonchi, muqaddas dinimiz, qadriyatlarimiz, urf-odat va an'analarimizning haqiqiy mohiyatini hayotiy, ta'sirchan misollar asosida keng xalq ommasiga muntazam yetkazish xalq pedagogikasining dolzarb vazifalaridandir.

Sharq Renessansi deb nom olgan IX-XV asrlar Markaziy Osiyo ma'naviy madaniyatining eng yuksaklikka ko'tarilgan, boy davri bo'ldi. Bu davrda Sharq madaniyatini umuminsoniy qadriyat darajasiga ko'tarish markazi "Ma'mun akademiyasi" (IX asr, Bag'dod, "Baytul hikma") tashkil etildi. Akademiya ilmiy ijodkorlari faoliyatida Yaqin va O'rta Sharq xalqlari moddiy va ma'naviy madaniyatining qo'shilishi asnosida hozirgi Markaziy Osiyo madaniyatining maxsus bir-biridan ajratilmagan ko'p qirrali qorishiq turi vujudga keldi. Bunday ko'p qirrali ilmiy qadriyatlarning maydonga kelishida vatandoshlarimiz Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (780-850), Ahmad al-Farg'oni (247-861), Ahmad ibn Abdulloh al-Marvaziy (IX asr), Abu Nasr Forobiy (870-950), Abu Ali Ibn Sino (980-1037), Abu Rayhon Beruniy (973-1050) va boshqalarning xizmatlari katta bo'lgan. Sharq mutafakkirlarining ma'naviy madaniyat sohasiga qo'shgan ulushlari, yosh avlod tarbiyasida xalq pedagogikasining o'rni haqidagi qarashlari va yozgan bebaho asarlari nihoyatda boy bo'lib, mazmunan qadriyatlarning barcha yo'nalishlarini qamrab olganligi bilan xarakterlanadi. Haqiqatan ham, buyuk allomalarimizning inson kamoloti haqidagi fikrlari jamiyat taraqqiyoti uchun yangi imkoniyatlar yaratishga qaratilganligi bilan alohida qadrli.

Jamiyatimizda yangilanish jarayoni ketayotgan, qadriyatlarimiz tiklangan bir paytda milliy-ma'rifiy boyliklarimiz sirasiga kiruvchi o'tmish donishmandlari, buyuk allomalar va mutafakkirlarning bizga qoldirgan bebaho merosini o'rganish katta ahamiyat kasb etmoqda. Xalqimizni jahonga tanitgan buyuk siymolar, ulug'allomalar, mard va qahramon farzandlarning hayot yo'li, butun faoliyati bugungi va kelajak avlod uchun ibrat maktabi bo'lib qoladi. Zamonlar o'tishi bilan bu nodir ma'naviy durdonalarning qimmatini va ahamiyatini yanada oshib boraveradi. Ulug'ajdodlarimizning merosidagi pedagogik g'oyalar xalq pedagogikasida atroflicha o'rganiladi. Chunonchi, xalq pedagogikasi xalqning tarbiya bo'yicha tajribalar majmuyi deb qaraladigan bo'lsa, allomalarimizning yosh avlodni axloqiy tarbiyalash borasidagi pedagogik g'oyalari xalq donishmandligi, xalq dunyoqarashi bilan o'zaro uyg'un va chambarchas bog'liqdir. Zaminimizda yashab o'tgan bugun ham dunyo ahlini hayratga solayotgan buyuk allomalarimizning ibratli hayoti va mislsiz ilmiy-ijodiy kashfiyotlari, ulardagi axloqiy ta'limotlar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lish juda muhimdir. Zero, O'zbekistonning birinchi Prezidenti I. A. Karimov ta'kidlaganlaridek: "Bizning o'z oldimizga qo'ygan maqsadimiz bunday ulug'zotlarning hayot yo'li va qoldirgan merosini to'liq tasvirlash emas, balki, ularning eng buyuk namoyandalari timsolida ma'rifat, ilm-u fan, madaniyat, din kabi sohalaming barchasini o'zida uyg'unlashtirgan xalqimizning ma'naviy olami naqadar boy va rang-barang ekanini isbotlab berishdan iboratdir. Bunday noyob va bebaho boylikni har tomonlama chuqur o'rganish, uning ma'no-mazmunini farzandlarimizga yetkazish masalasi barchamiz, birinchi galda, ziyolilarimiz, butun jamoatchiligimiz uchun ham qarz, ham farz bo'lishi shart deb hisoblayman". Bu fikrlar tarixda o'chmas iz qoldirgan buyuk ajdodlarimizning ibratli hayoti va ilmiy-ijodiy faoliyati haqidagi

bilimlarimizni kengaytirishga da'vat etadi. Demak, ma'naviy barkamollikka intilayotgan har bir kishi buyuk allomalarimiz qoldirgan noyob merosdan bahramand bo'lsagina o'z oldiga qo'ygan maqsadiga mukammal erisha oladi.

Abu Nasr Forobiy o'zining "Baxt-saodatga erishuv haqida", "Fanlarning tasnifi", "Falsafani o'rganishdan oldin nimani bilish kerakligi to'g'risida", "Ilmlar va san'atlar fazilati" kabi ko'plab risolalarida insonning ma'naviy rivojlanishi ilm-ma'rifatga bog'liqligini ta'kidlaydi. Olimning xalq pedagogik qarashlari, ta'lim-tarbiya haqidagi ta'limotini o'rganishda inson xislatlari to'g'risidagi falsafiy fikrlari nihoyat muhim ahamiyat kasb etadi. Uning ta'limotida, inson barcha boshqa jismlarda bo'lmagan qobiliyat va kuchga, ruhiy quvvatga, aql va so'zlash qobiliyatiga egaligi bu kuch uni tabiatdagi boshqa jismlardan ajratib turishi va uning ustidan hokim bo'lish imkoniyatini berganligi namoyon bo'ladi. Abu Rayhon Beruniy ilm-fanning buyuk homiysi va muxlisi sifatida mamlakatning obodonchiligi ilm-fanning gullashida, odamning baxti esa uning bilim va ma'rifatida deb biladi. Yaratgan asarlarida u ta'lim-tarbiyaga doir she'r va hikmatlardan misollar keltirib, ular orqali har bir inson o'z qalbining farmoyishiga ko'ra xayr-ezgulikka intilishi, sun'iy obro', shuhrat qozonish uchun muruvvat va sharofat ko'rsatmasligi kerakligini ta'kidlaydi. Olimning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asari unga katta shuhrat keltiradi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida aqliy, axloqiy, mehnat, jismoniy va nafosat tarbiyasiga doir fikrlari katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. U insonni ulug'laydi, uning fikricha, insonning ulug'ligi aql-idroki, so'zlash qobiliyati, bilimi, uquvi, hunarga egaligidadir. Adib o'quv va bilimni farqlaydi: o'quv tug'ma ravishda inson ruhiyatida mavjuddir, bilim esa o'qish-o'rganish va mehnat tufayli egallanadi. Agar ularning har ikkisi o'zaro birlashsa, insonning qadri ortadi. Masalan: Nizomulmulkning «Siyosatnoma», Nosir Xisravning «Saodatnoma», Ahmad Yugnakiyning «Hibatul-Haqoyiq», Alisher Navoiyning «Mahbub - ul qulub», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarlari bevosita odob, axloqqa daxldordir. Bu asarlarda insonparvarlik, halol mehnat, do'stlik, chin muhabbat, sadoqat kabi yuksak axloqiy fazilatlar o'z aksini topgan. Yosh avlodlarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish hamma davrlarda millatning ilg'or kishilari diqqat markazida bo'lib kelgan. Demak, komillik sifatleri- mehr- muruvvat, adolat, or- nomus, to'g'rilik, vijdon, iroda va matonat singari xislatlarda mujassam etgan bo'lib, Sharq mutafakkirlarining yozib qoldirgan noyob manbaalarida bu xislatlarni inson o'zida aks ettirishda xalq pedagogikasi va manbalarining o'rni beqiyosligi ta'kidlab o'tilgan.

Pedagogikaning fan sifatida shakllanishi yosh avlodni hayotga tayyorlash, ular tarbiyasini samarali amalga oshirish ehtiyojidan kelib chiqadi. Bu ehtiyoj tarbiya borasida orttirilgan tajribalar, o'sha tajribalarni umumlashtirish, yoshlar tarbiyasi haqida qonun-qoidalarni ishlab chiqish zaruratini taqozo etadi. Avvalo pedagogikaning nazariy kurtaklari falsafa negizida paydo bo'ladi. Ta'lim-tarbiya masalalari hamisha mutafakkir, yozuvchi, olimlar xayolini band qilib kelgan. Ular o'zlarini bola tarbiyasi, ularni barkamol inson qilib tarbiyalash haqidagi yorqin mulohazalari bilan pedagogik fikrlar ravnaqiga ulush qo'shganlar, Sharq va G'arb xalqlari ming yillar mobaynida bulardan bahramand bo'lgan. Bu manbalarda komillik va uning qirralarini yoritib berilgan bo'lib, ushbu asarlar yuksak ma'naviyat va xalq pedagogikasida o'chmas iz qoldirgan.

O'zbek pedagogi Abdulla Avloniy (1878-1934 yillar) o'zining «Turkiy guliston yoxud axloq» nomli asarida «... bilim bizning aqlimizni va bizning xotiramizni qilich kabi o'tkir qiladi. Bilim, fanni egallash taraqqiyot yo'lida bizning ilgari qadam tashlashimiz shartidir.... Bilimsiz odam bu mevasiz daraxtga o'xshaydi» - deb yozadi. Shu bilan bir vaqtda A.Avloniy fanni o'zlashtirishga faqatgina xayoliy amaliyoti uchun yaroqliligi nuqtai nazaridan yondoshish mumkin emas deb hisoblaydi., lekin ilmni o'rganish kerak va foydalidir, uni bilish o'quvchilarning bilimlarini kengaytiradi, dunyoqarashni shakllantiradi. Binobarin, har qanday sivilizatsiya ko'pdan- ko'p xalqlar, millatlar, elatlar faoliyatining va samarali ta'sirining mahsulidir. Shunday ekan, har bir inson bu madaniyatni avaylab- asrab, xalq pedagogikasi usullari orqali keng jamoatchilik va yoshlar ongida samarali ta'sir ko'rsatishda o'z hissasini qo'shishi kerak.

Jadid mutafakkirlarimizdan Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Botu, Maxmudxo'ja Behbudiy va boshqa shu kabi ko'plab buyuk ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ma'naviyat sarchashmalari o'zining tarbiyaviy ahamiyatga, ma'rifatni targ'ib etish xususiyatlariga va ibratlilik xususiyatlariga ega ekanligi tufayli hozirgi kunga qadar o'z qadr-qimmatini yo'qotmay kelmoqda. Ular tomonidan yozilgan ko'plab yuksak qadr-qimmatga ega asarlarni ko'rishimiz mumkin. Jamiyatda yaratilgan qadriyatlar va urf-odatlar hamda xalq og'zaki ijodi namunalari bevosita xalqimiz ruhiyati asosida shakllangan bo'lib, ular ma'naviy barkamol insonni tarbiyalashda eng muhim ahamiyatga egadir. Ushbu qadriyatlar o'z navbatida yuqorida sanab o'tilgan buyuk mutafakkirlarimizni ham tarbiyalab voyaga etkazgandir. Shunday ekan biz buyuk xalqimiz tomonidan yaratilgan milliy qadriyatlarimiz bilan har qancha faxrlansak arziydi. Bizning burchimiz bunday qadriyatlarni asrab-avaylash va

ularni izchil ravishda takomillashtirib borishdir. Ma'lumki, xalqimizning salkam ming yillik tarixi Islom dini bilan chambarchas bog'langandir. Shuning uchun xalqimiz tomonidan yaratilgan milliy qadriyatlarning aksariyati ham va mutafakkirlarimiz tomonidan yaratilgan ma'naviyat sarchashmalari ham aynan ana shu din asosida shakllanib, rivoj topib kelgan. Shunday ekan, biz bu dinning urf-odatlariga oqilona yondashib, ularni to'g'ri anglab olishga harakat qilishimiz kerak. Chunki, islom dini yuksak tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib, doimo millatlar o'rtasidagi tinchlik-totuvlik g'oyalarini targ'ib etib kelgan. Milliy qadriyatlarimizni e'zozlamay turib, o'z milliy qiyofamizga ega bo'la olmay, millatimiz, xalqimiz, davlatimizning erki va mustaqilligini saqlab qololmaymiz. Zero, milliy qadriyatlarimizga millatning tili, dini, urf-odatlari, an'analari, bayramlari, o'zaro muloqot va muomala shakllari kiradi. Shu bilan birga, o'zbek xalq pedagogikasi umuminsoniy va milliy qadriyatlarning uyg'unligini ta'minlashi taqozo etadi

Hozirgi zamon ta'lim-tarbiya tizimi o'zbek pedagogikasi tarixi turli oqimlar, jarayonlar ta'sirida rivojlanib keldi, yuksak umuminsoniy qadriyatlar asosida taraqqiy topib bormoqda. O'tgan davrlarda mutafakkir olimlarning o'z munosabatlarini uning yoshlarga tarbiyaviy ta'sirini yanada kuchaytirish maqsadida, o'z tajribalarini nafaqat xalq pedagogikasining qator shakllari, usullarini qayta tiklash uchun, balki shaxsni shakllantirishni boshqaruvchi ob'yektiv umumiy ijtimoiy qonunlar, xalq turmush tarzini tushunish uchun ham ularning boy merosini o'rganish lozim. Bu davlatimizda ta'lim- tarbiya sohasida qabul qilinayotgan qonunlarida ham o'z aksini topgan bo'lib, yurtimiz ma'naviy- ma'rifiy ishlarning rolini oshirish orqali yoshlarimizni ma'naviy hamda jismoniy jihatdan barkamol, vatanparvar, o'zligini va o'z tarixini yaxshi biladigan insonlar qilib tarbiyalash – asosiy maqsadimizdir. Bundan tashqari, milliy qadriyatlarimizni o'zida aks ettirgan istiklol mafkurasini yoshlar ongiga singdirishda o'zimizga xos milliy xususiyatlarimizni unutmasligimiz kerak. Bu milliy xususiyatlarimiz oila, mahalla, ona yurt muqaddasligi, ota-onaga, Vatanga, kattalarga hurmat, ona tiliga muhabbat, sabr-bardoshlilik, mehnatsevarlik, halollik, mehr-oqibat kabi fazilatlarimizdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Sh.M.Mirziyoyev. Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik – milliy g'oyamizning poydevoridir. T., “ Tasvir”, 2021
- I.A. Karimov. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. T.: M a'naviyat, 2008. 44-bet
- A.Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent, O'qituvchi, 1992. 22-23-betlar
- M. J. Mutalipova. Xalq pedagogikasi. T, 2011
- K. Hoshimov. Pedagogika tarixi . Oliy o'quv yurtlari va universitetlar talabalari uchun o'quv qo'llanma. – Toshkent, O'qituvchi, 1996, - 191-bet

O'QUVCHILARNING MUSTAQIL FIKRLASH QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISHDA ADABIYOTNING O'RNI

Ravshanjonova Sitora Jahongir qizi,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiyot darslari orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish haqida fikr yuritiladi. Bunda maktab ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda darslarni tashkil etish, badiiy adabiyotdan o'quvchi dunyoqarashini boyituvchi manba sifatida foydalanish masalalari tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: adabiyot, mustaqil fikrlash, adabiy ta'lim, tasavvur, ijodiy fikrlash, noan'anaviy dars, tafakkur.

РОЛЬ ЛИТЕРАТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ У УЧАЩИХСЯ СПОСОБНОСТИ САМОСТОЯТЕЛЬНО МЫСЛИТЬ

Равшанжонов Ситора Жахангир кизи
Студентка Чирчикского государственного педагогического университета

Аннотация. В данной статье рассматривается формирование навыков самостоятельно-го мышления учащихся посредством уроков литературы. При этом анализировались вопро-сы организации уроков с учетом возрастных особенностей учащихся, использования худо-жественной литературы как источника обогащения кругозора ученика в процессе школьного образования.

Ключевые слова: литература, самостоятельное мышление, литературное образование, воображение, творческое мышление, нетрадиционный урок, мышление.

THE ROLE OF LITERATURE IN THE FORMATION OF STUDENT'S ABILITY TO THINK INDEPENDENTLY

Ravshanjonova Sitora Jahangir kizi
Student of Chirchik State Pedagogical University

Abstract. This article discusses the formation of independent thinking skills of students through literature lessons. In this, the issues of organizing lessons taking into account the age characteristics of students, using fiction as a source of enriching the student's outlook were analyzed in the process of school education.

Key words: literature, independent thinking, literary education, imagination, creative thinking, non-traditional lesson, thinking.

Kirish. Maktab muhitida o'quvchilarning ijodiy va erkin fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Odatda, maktabda o'tiladigan darslarda o'quvchilar ma'lum bir tartib va me'yor asosida berilgan topshiriqlarni qoidaga mos tarzda bajaradilar. Olingan bilimlarning xulosasi oldindan boshqalar tomonidan qat'iy belgilab qo'yilgan bo'ladi. Bunda o'quvchilar faqatgina ma'lumot yig'uvchi va yodda saqlab qoluvchi vazifasini bajaradilar. Adabiy ta'lim esa boshqa dars turlaridan mutlaqo farq qiladi. Uning o'ziga xosligi shundaki, unda o'quvchilar o'rganilgan mavzu va o'z oldiga qo'ygan muammoni hayotiy tajribasi, egallagan bilimlari asosida turli xil usul va vositalar yordamida mustaqil tarzda o'rganib, tahlil qiladi. O'rganilayotgan asar, undagi voqealar, qahramonlarning xatti-harakati, fikrlari haqida har bir o'quvchining mustaqil fikri va xulosasi bo'ladi. Bunda o'quvchi muallif ifodalamoqchi bo'lgan fikrga qo'shilishi yoki uni tanqid qilishi, asar mazmunini boyituvchi yangi g'oyalarni berishi ham mumkin. Yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, tahlil qilish jarayonida har bir o'quvchi ham ijodiy fikrlaydi, ham fikrlarini ifodalash orqali izchil va tartibli og'zaki nutqni rivojlantirib boradi. Adabiyot darslarida o'quvchilarni mustaqil va ijodiy fikrlash hamda o'z fikrlarini erkin bayon eta olishga o'rgatish shunisi bilan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Oquvchilarda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantishga qaratilgan biqator adabiyotlar tahlil qilindi. Jumladan, mahalliy olimlarimizdan M. Xayrullayev, M. G. Davletshin, S. Dolimov, H. Ubaydullayev, Q. Ahmedov larning, xorijiy G. E. Amitrov, J. Rodari kabilarning ishlarida o'quvchilarning ruhiy jarayonlarining mustaqil fikrlashga ta'siri, zamonaviy maktab o'qituvchisining o'quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantirishdagi talablari bo'yicha keltirib o'tilgan.

Muhokama va natijalar. Adabiyot o'qitish metodikasining o'quvchi oldiga qo'yadigan asosiy

talablaridan biri asardagi adabiy qahramonning individual shaxs sifatidagi o'ziga xos bo'lgan ruhiy olami va axloqiy-estetik sifatlarini anglash, tahlil va taniqli qilish hisoblanadi. Har qanday ma'lumotni o'zlashtirish uchun kishidan fikriy zo'riqish, hayotga faol kirib borish talab etiladi. Asar ustida ishlash jarayonida asardagi adabiy qahramonning hayoti va shaxsiyatini tahlil qilish uchun o'quvchilar hayotga mana shunday kirib boradilar. Ya'ni ular asardagi qahramonni o'zlari bilgan, o'zlari yashab turgan hayotga olib kiradilar yoxud adabiy qahramon yashayotgan hayotga kirib boradilar. Har ikki holatda ham o'quvchilar mustaqil bir shaxs sifatida boshqa bir shaxsning hayotini tahlil qiladi, uning xato va kamchiliklaridan xulosa chiqaradi, chiqargan xulosalarini o'z hayot faoliyatiga tatbiq qiladi. Ayni shu jarayonda – o'zgaralar hayotini o'rganish asnosida o'zi ham mustaqil shaxs sifatida shakllanib boradi. Adabiy qahramon yoki muallifga nisbatan bildirayotgan fikrlariga asosan o'quvchining ichki olami, shaxsiy sifatлари haqida ham ma'lumotga ega bo'lish mumkin. Chunki tahlil jarayonida har bir o'quvchi o'z dunyoqarashi va hayotiy tajribalari asosida fikr bildiradi.

Maktab davrining turli bosqichlarida o'quvchining adabiy qahramon va timsollarni qabul qilishi, tashqi ta'sirlarga munosabati turlicha bo'ladi. Bunda bolaning yosh xususiyatlari asosiy rol o'ynaydi. Adabiyot o'qitish metodikasida bolaning psixik holatini inobatga olgan holda uning dunyoqarashi va qabul qila olish darajasiga mos tarzda dars jarayonini tashkil etish ham asosiy talablardan biri hisoblanadi. Har bir o'quvchiga xos bo'lgan umumiy va individual xususiyatlarni inobatga olgan holda tashkil etilgan dars jarayoni o'quvchi ongida ortiqcha zo'riqishsiz bilim olishga bo'lgan ishtiyoqni kuchaytiradi. Shu bilan birga dars qilishga bo'lgan rag'bat va qiziqishini oshiradi. Ma'lumki, maktabning dastlabki bosqichlarida bola hamma narsaga qiziqish bilan qaraydi. Ayni shu qiziqishdan unumli foydalangan holda o'quvchilarni to'g'ri yo'naltirish maktab ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy vazifalaridan biridir. “Agar bolalarni mustaqil fikrlashga o'rgatmoqchi bo'lsak, eng avvalo, ularni ertaklar to'qishga, sarguzashtlar tuzishga undash kerak. Fikrni faqat yangi, avval uchramagan, tortishuvlarga sabab bo'ladigan masalalarga sarflash lozim. Zerikish – fikrning dushmani” [1; 102], - degan edi mashhur ertakchi adib Janni Rodari. Demak, o'quvchilarda mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish ularning kichik yoshlaridan boshlanadi va bunga alohida e'tibor qaratish lozim.

Ko'pincha maktabdagi darslarda o'quvchiga odatiy topshiriq va bilimlar berilib, o'quvchining roli tayyor ma'lumotlarni “yig'uvchi” bo'lib qoladi. Mustaqil tarzda izlanib, kichik tadqiqotlar olib boorish holatlari uchramaydi. Bunday darslar faqatgina xotiraga asoslangan bo'lib, o'quvchining fikri, xulosasi bo'lmaydi. Ular o'zining faolligi, ijodiy fikrlashi, hissiy ifodalarini bildiray olmaydi. Shu sababli o'quvchilarning yozma ish yozishga bo'lgan ishtiyoqi so'nadi. Bola psixologiyasida bir narsani qayta eshitish ularga yoqmasligi isbotlangan. Ammo ma'lum bir mavzuni o'rganmoqchi bo'lgan o'quvchi va shu mavzuni o'rgatishi kerak bo'lgan o'qituvchi ayni ma'lumotga kamida to'rt marotaba ketma-ket duch keladi: 1) yangi mavzu sifatida o'tilganda; 2) mustahkamlaganida; 3) uy vazifasini bajarish jarayonida; 4) keyingi darsda javob berish jarayonida. Bundan tashqari, yirik mavzular yoki bo'lim yakunlanganda ham yana shu mavzu va ma'lumotlarga duch kelinadi. Ta'lim jarayonini bir xil tarzda tashkil etish va olib borish o'quvchida darsga bo'lgan qiziqish susayishi va bora-bora umuman dars jarayonidan so'vishiga olib keladi. Bugungi kun ta'lim amaliyoti o'quvchining qiziqishi va imkoniyatlari darajasidan ortda qolgan. Ta'lim jarayonining bunday avtomatlashgan tarzda tashkil etilishi natijasida o'quvchi yangi darsda o'qituvchi nimalar qilishini oldindan bilib turadi. O'zi uchun darsdan yangilik topa olmagan o'quvchining diqqati ham susayadi, xotirasi va xayolini keraksiz ma'lumotlar bilan to'ldiradi.

Bolaning kelajagi qay darajada porloq bo'lishi uning fikrlash darajasiga ham bog'liq. Demak, bolaning fikrlash faoliyatini oliy daraja tarziga chiqarish kerak. Bu darajaning shakllanish va rivojlanib borishi quyidagilarda namoyon bo'lib boradi:

- o'quvchilarning muammoning yechimini topish yo'lidagi qiyinchiliklarida;
- hal etilishi lozim bo'lgan masalani bir yoqli qilish usullarining rang-barangligida;
- bilimlarni o'zlashtirishning o'quvchini ishlatishga yo'naltirilganlik darajasida;
- o'quvchi mehnatini tashkil qila bilishda.

Ushbu natijaga erishish uchun, eng avvalo, masalaning yechimini topish vazifasi o'quvchi zimmasiga yuklanishi lozim. Zamon talabiga mos holda tashkil etilayotgan noan'anaviy darslarda o'qituvchining asosiy vazifasi tashkiliy ishlarda bo'lib qoldi. O'qituvchi endi o'quvchining faoliyatini, uning tafakkuri va ma'naviy sifatlarini bajarilgan ishni nazorat qilish va baholash, o'quvchini yo'naltirib turish vazifasini bajaradi. Dars jarayonidagi asosiy vazifa o'quvchilarga beriladi. Ta'limning bu turda tashkil etilishi natijasida o'quvchi mustaqil fikrlash va ishlashni o'rganishdan tashqari erkin shaxs sifatida shakllanib boradi.

Mustaqil fikrlash va ijodiy faoliyat jarayonining yuzaga kelishida tasavvur muhim o'rin tutadi. Zero, biror yangi narsani yaratishda ham odam avval xayolan uni tasavvur qilib ko'radi, so'ng amalga

oshiradi. Bu haqiqatni Alisher Navoiy bundan necha yuz yillar ilgari: “har ishki qilmish odamizod, Tafakkur birla bilmish odamizod” [3; 122], - deya ifodalaganlar. Ta'lim jarayonida ham xuddi mehnat faoliyatidagi singari juda kamdan kam holatlarda xotira kuchiga tayanib ish qilinadi. Ma'lumki, badiiy adabiyot asosan insonning tuyg'ulari bilan ish ko'radi. Asarni o'quvchi kitobxon unda muallif tomonidan yaratilgan qahramonni o'z dunyoqarashi nuqtai nazaridan tasavvur qilib ko'radi. Uning tasavvuridagi obraz muallif yaratgan qahramonga o'xshashi yoki farq qilishi ham mumkin. O'zi yaratgan tasavvur asosida ko'nglida shaxsga munosabat shakllanadi. Tuyg'ularni ko'z bilan ko'ib, qo'l bilan ushlab bo'lmaydi. Ularni his qilish, tasavvur qilish lozim. Bolalar katta bo'lgani sari ularning hayotiy tajribasi ham, tasavvur doirasi ham kengayib boradi. Shuning uchun ham yuqori sinflarda mayda detallarga kamroq to'xtalib, umumiy xulosalar berishga tezroq o'tish kerak bo'ladi. Chunki bola katta bo'lgani sari u bir xillikdan zerikib boraveradi. Atrof-muhitga bo'lgan qiziqishi ortadi. Hayotda bo'layotgan har bir voqea-hodisani tahlil qilishni xohlaydi. Bunday yoshda o'qituvchining vazifasi o'quvchiga alohida narsa yoki hodisalarda umumiy xususiyatlarni ko'ra olishiga va uni ongli tarzda o'zlashtirib olishiga ko'maklashishdan iborat bo'ladi. Shu tariqa adabiy ta'limning boshidanoq mustaqil fikrlashga odatlantirilgan o'quvchilar sinfi yuqorilab, beriladigan topshiriqlar murakkablashganda ham o'zlarini yo'qotib qo'ymaydi. Forobiy: “Bolada katta imkoniyatlarga ega ko'ngil bor. U his-tuyg'uga, tafakkur orqali anglash xususiyatiga ega. Hissiyot va tafakkur bilan jismlar tushuniladi” [2; 70], - degan.

Xulosa. Shuni aytish mumkinki, adabiy ta'limda mustaqil va ijodiy fikrlashga alohida e'tibor qaratish o'quvchining o'zini o'zi tarbiyalashiga, o'z shaxsida ezgu ma'naviy sifatlarni shakllantirishiga omil bo'ladi. Uni tarbiyalamaydilar, u darslik va kattalar ko'magida o'zini o'zi tarbiyalab boraveradi va ayni shu jarayonda mustaqil shaxs sifatida shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Родари Ж. Грамматика фантазий. Перевод с итальянского Ю. А. Добровольской. – М.: “Прогресс”, 1978. 190 с.

Xayrullayev M. Forobiy ruhiy protsesslar va ta'lim-tarbiya to'g'risida. – T.: “O'qituvchi”, 1967. – 79 b.

Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. T. 8, Xamsa: Farhod va Shirin. – T.: 1991. – 475 b.

Амитров Г. Е. О тематике сочинений развивающих самостоятельность .. Ж. Литература в школе. 1958. -№ 5.

Davletshin M. G. Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi. – T.: O'zbekiston, 1999. – 30 b.

Dolimov S., Ubaydullayev H., Ahmedov Q. Adabiyot o'qitish metodikasi. – T.: O'qituvchi, 1967. – 448 b.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA, O'QITISH SIFATINI OSHIRISHDA, O'QUVCHILARDA IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XIZMATNI AHAMIYATI

Razakov Farxod Kuvandikovich

Samarqand davlat chet tillari instituti

“Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari” kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ko'rsatilgan muammoning dolzarbligi shundan kelib chiqadiki. Maktablarda o'qitish sifatini oshirishda. Insonda bolalik va yoshlik davrini psixik rivojlanishi uchun bola tug'ilganidan boshlab, har bir yosh davri imkoniyatlarini to'liq yuzaga chiqaradigan qilib hayoti rejalashtirilishi, shart-sharoitlar yaratilishi hamda psixologik xizmat imkoniyatlaridan o'rinni foydalanilishi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: maktab, psixologik muhit, o'qitish sifati, psixologik-pedagogik shart-sharoitlar, ontogenez, predmetli-manipulyativ faoliyat, psixologik xizmat.

ЗНАЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ПРЕПОДАВАНИЯ

Разаков Фарход Кувандикович

Самаркандский государственный институт иностранных языков Преподаватель кафедры «Гуманитарные науки и информационные технологии»

Аннотация: Актуальность проблемы, изложенной в этой статье, заключается в том, что. В повышении качества обучения в школах. Для психического развития человека в период детства и юности с момента рождения ребенка необходимо спланировать его жизнь таким образом, чтобы возможности каждого возрастного периода были полностью раскрыты, были созданы условия, а возможности психологической службы были использованы надлежащим образом.

Ключевые слова: школа, психологическая среда, качество обучения, психолого-педагогические условия, онтогенез, предметно-манипулятивная деятельность, психологическая служба.

THE IMPORTANCE OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL SERVICES IN STUDENTS IN HIGH SCHOOLS, IN IMPROVING THE QUALITY OF TEACHING

Razakov Farxod Kuvandikovich

Samarkand State Institute of foreign languages

Teacher of the Department "Humanities and information technology"

Annotation: The relevance of the problem shown in this article follows from this. In improving the quality of teaching in schools. A person is told about the life planning, the creation of conditions and the appropriate use of psychological service opportunities, from the birth of a child to the development of childhood and youth in the psyche, to the full potential of each age.

Keywords: school, psychological environment, quality of teaching, psychological and pedagogical conditions, ontogenesis, subject-manipulative activity, psychological service.

So'nggi yillar davomida barcha sohalarda bo'lgani kabi ta'lim sifatini takomillashtirishga qaratilgan bir qator strategik islohotlar amalga oshirildi. Hozirgi globallashuv sharoitida amaliy psixologiyaning shiddat bilan rivojlanishi jarayonida psixologik xizmat zamonaviy sifatli ta'lim tizimining ajralmas tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'lmoqda. Umumta'lim maktablarida psixologik xizmatni rivojlantirish borasida mustaqillikdan so'ng muayyan vazifalar bajarilgan bo'lsa-da, so'nggi ikki-uch yilda soha taraqqiyoti uchun misli ko'rilmagan darajada ishlar amalga oshirildi, deyish mumkin. Maktablarda Psixologik xizmat ta'lim sifatini oshirish sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillarini amaliyotga tatbiq etishda katta ahamiyat kasb etadigan yo'nalishlardan biri bo'lib, inson, shaxs salomatligini, tarbiyalanuvchi, maktab o'quvchilarning har tomonlama, komil inson sifatida rivojlanishini, ta'lim jarayonida shaxslararo munosabatlarning maqsadga muvofiqligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Mamlakatimiz rahbarining tashabbusi va say-harakatlari natijasida nisbatan qisqa vaqt ichida ta'lim psixologik xizmatini amalga oshiruvchi mutaxassis – psixolog ommaviy va nufuzli kasblardan biriga aylanmoqda. Psixolog – ayni kunda jamiyat ehtiyojlarini qondirishda, yosh avlodning aqliy va ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarishda ijtimoiy jihatdan ahamiyatga ega bo'lgan yangi kasbiy

faoliyat turlaridan hisoblanadi. Ayni vaqtda psixologlar maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus va oliy ta'lim muassasalarida, turli, shu jumladan, reabilitatsiya, korreksiya, rivojlantiruvchi, bolalar, o'quvchilar va yoshlarga, aholining turli qatlamlari vakillariga tibbiy-psixologik-pedagogik ko'mak berish yo'nalishidagi markazlarda faoliyat yuritmoqdalar. Dastlab, ta'limda psixologik xizmat tushunchasini oydinlashtirib olish zarur. Bu borada bir qator ta'riflar mavjudligiga qaramay, barcha olim va mutaxassislar tomonidan yagona, bir xil e'tirof etilgan ta'rif mavjud emasligini ta'kidlamoqchimiz.

Bu esa o'ziga xos tarixga ega bo'lishiga qaramay, ta'limdagi psixologik xizmat psixologiya fanining rivojlanib kelayotgan murakkab amaliy soha, tarmog'idan biri ekanligidan dalolat beradi. Ta'limda psixologik xizmati – mamlakat ta'lim tizimining ajralmas tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Bola, o'quvchi shaxsini rivojlantirishga nisbatan yondashuv ta'lim psixologik xizmatining maktabgacha va xalq ta'limi tizimiga tegishli quyidagi yo'nalishlarini belgilab beradi:

Har bir yoshdagi bola bilan uning imkoniyatlari, salohiyatini ro'yobga chiqarish borasida ishlarni amalga oshirish; □ bolaning o'ziga xos, individual xususiyatlari – qiziqishlari, qobiliyati, ijodiy moyilligi va intilishlari, his-tuyg'usi, munosabatlari, hayotiy rejalari va hokazolarni rivojlantirish; bola, o'quvchi maqsadga muvofiq rivojlanishi uchun (bog'cha, internat, maktabda) qulay psixologik muhit, iqlimni yaratish, bunda bir tomondan bolaning o'z tengdoshlari va yoshi kattalar bilan samarali muloqotini ta'minlash, ikkinchi tomondan bolaning ontogenez (hayoti davomi)dagi rivojlanish bosqichlarida uning uchun ahamiyatga ega faoliyat turlaridagi shaxsiy muvaffaqiyatga erishish vaziyatlarini namoyon qilib borish; nafaqat bolalar, balki ularning ota-onasi, tarbiyachilari va o'qituvchilarini ham o'z vaqtida psixologik qo'llab-quvvatlash va ularga psixologik yordam ko'rsatish.

Ta'kidlanganidek, ta'lim psixologik xizmati – davlat ta'lim tizimining muhim tarkibiy qismlaridan biri ekan, uning maqsadi – maktabgacha ta'lim va xalq ta'limi tizimidagi tarbiyalanuvchilar, o'quvchilarning psixologik salomatligini ta'minlash, asosiy vazifasi – barcha yosh davrlaridagi tarbiyalanuvchi va o'quvchilarning psixik, psixofiziologik va shaxsiy rivojlanishiga yordam berish, ko'maklashish. Bunda har bir yosh davridagi bolaning imkoniyatlarini risoladagidek namoyon qilish uchun maqbul psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni yaratishga alohida e'tibor qaratish zarur.

Ta'lim tizimidagi psixologik xizmat to'g'risida mulohaza yuritganimizda, u mazkur tizimning bir qismi, unsuri ekanligini nazardan qochirmasligimiz lozim. Ta'lim tizimining boshqa xizmatlari (pedagogik, boshqaruv, ijtimoiy, tibbiy, huquqiy, ovqatlanish, gigiyena va h.k.) kabi psixologik xizmatning ham asosiy vazifasi yoshlarning ta'lim-tarbiyasi bilan bog'liq muammolarni hal etishga yo'naltirilgandir. Umumta'lim maktablarida o'qitish sifatining samaradorligi undagi xizmatlar va tegishli mutaxassis majburiyatlarining qay darajada amalga oshirilayotganiga bog'liq bo'ladi. Biroq bunda xizmatlarning har biri, shu jumladan psixologik xizmat ham ta'lim tizimining umumiy maqsadlaridan tashqari professional tayyorlangan mutaxassislar amalga oshiradigan o'z konkret maqsad, vazifalariga egadir. Ta'limda psixologik xizmatida bunday mutaxassislar pedagog-psixologlar hisoblanishadi.

Umumta'lim maktablarida o'qitish sifatini oshirishda psixolog va psixologik xizmatnin o'zni muhim ro'l o'ynaydi shunday ekan, O'quvchining rivojlanish darajasiga, uning imkoniyatlari, qobiliyatlari, xarakter xususiyatlari, shaxsiy munosabat va istaklari mazmuniga bog'liq tarbiyaviy ta'sirlar tizimini aniqlashga imkon beruvchi yakka tartibdagi tarbiyaviy ish davom etadi, o'qitish sifatini oshirishda tarbiyaning umumiy metodlarini qo'llash xarakterlidir, ammo ularni ma'lum shaxsga nisbatdan tanlanishi va tizimi uni individual xususiyatlari va rivojlanish dasturiga bog'liq bo'ladi. Shu bilan bir qatorda talab, istiqbol, jamoa fikri o'zgalarning bahosi va o'zi-o'ziga baho, rag'bat va jazo kabi individual pedagogik ta'sir etuvchi metodlar ham qo'llaniladi.

Bundan tashqari maktab psixolog va maktab shifokori bilan xamkorlikda o'quvchining tibbiy varaqasi bilan xam tanishib chiqishi kerak bo'ladi. Agar bola sog'lom rivojlangan bo'lsa-yu, maktab va oila tarbiyasiga bo'ysinmasa, Bunday vaziyatlarda psixolog yordamga kelishi va avvalo o'quvchi bilan suhbatlashib, nima uchun uning xulqida bunday o'zgarishning yuzaga kelganligi, ko'cha ta'siriga berilishi, salbiy norasmiy guruxlarga a'zo bo'lib qolishi, dasrni sababsiz qoldirishi, past o'zlashtirishi, jamoa ishlarida qatnashasligi sabablarini aniqlaydi. O'quvchilardagi psixologik xususiyatlar, rivojlanishida o'ziga xos tomonlar, ular o'rtasida salbiy odatlarni oldini olish va boshqa masalalar doirasida umumta'lim maktab amalyotchi psixologlari tamomidan bir qator tadbirlar, ya'ni psixotrening va psixokerrekison ishlar olib boriladi.

Amaliyotchi psixologlar "ijtimoiy-psixologik muammolari mavjud bo'lgan o'quvchilar" bilan ishlashda sinf rahbarlari, ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yi direktor o'rinbosarlari, ota-onalar qo'mitasi,

mahalla fuqarolar yig'ini, xududiy voyaga etmagan yoshlar bilan ishlash inspektori bilan xamkorlikda ishlarni tashkil etishlari lozim. Maktab o'quvchilaridagi salbiy bo'lish xulqi og'ishlarini oldini olish va uni bartaraf etish yuzasidan maktab amaliyotchi psixologlari uchun quydagilarni tafsifiya etamiz. Ota-onalar yig'ilishlarini noa'naviy tarzda tashkil etish (maktab va maxalla muhitidan kelib chiqqan xolda) mumkin bo'lib, bunda avval sinf xonasiga ota-onalarni taklif etish va davra suhbatlarini tashkil etib, savol-javob orqali ular bilan tanishib olish mumkin. Masalan:

Farzandingiz tug'ilganidan shu kungacha tarbiyalash jarayonida erishgan qanday yutuqlar va kamchiliklarni ayta olasiz?

Farzandingiz katta bo'g'ach qaysi kasb egasi bo'lishni xoxaysiz?

Farzandingizni o'z qiziqishlari bo'yicha qaysi kasb egasi bo'lishni xoxlayotganligi haqida bilasiz?

Farzandingiz kimga o'xshashini xoxlaysiz?

Kabi savollarga har bir ota-onadan javob olish orqali guruxda muloqotni tashkilashtirishga erishish mumkin murakkablik va muammolarni o'rta tashlab, muhokama qilishlari mumkin bo'ladi bir ota-onaning fikr-mulohazalari tinglanadi.

Xulosa: Psixodiagnostik muammolar qo'llashda eng muhimlaridan biridir shaxsni har tomonlama rivojlantirish va uning imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanish maqsadida inson faoliyatining turli sohalarida psixologik bilimlar. Hozirgi vaqtda umumta'lim maktablarda islohotining amalga oshirilishi munosabati bilan ushbu masalalar ta'lim sohasida, birinchi navbatda, umumta'lim maktablarida ham dolzarbdir.

Amaliyotchi psixologlar O'qituvchi faoliyatining psixo-diagnostik komponentini sifat jihatidan yaxshilash mumkinligi haqida dalillar mavjud. malakali psixologik va uslubiy ta'minlash orqali yordam beradi Pedagogik kollejlarda uzluksiz pedagogik amaliyotni joriy etish o'quv jarayonining barcha ishtirokchilarining o'qish va o'qitishga bo'lgan ijobiy motivatsiyasini kuchaytiradi, bu esa ta'limda o'qitish sifatining oshishiga va o'qituvchilarning professional standartida qayd etilgan asosiy kompetensiyalarning rivojlanishiga olib keladi. psixodiagnostik muammolarni hal qilish uchun zarur.

Adabiyotlar ro'xati.

Saidov A. Historical roots of formation of healthy lifestyle culture psychology in the family // International Journal of Pharmaceutical Research. – 2020. – T. 12. – №. 4. – С. 628-630.

Саидов А., Джураев Р. Баркамол авлодни тарбиялаш-соғлом турмуш тарзини шакллантиришда спортнинг ўрни //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 2. – С. 203-208

U. Asronova. M.Pardaeva I. Mannapova "Shaxsga yo'naltirilgan metodik xizmat". Toshkent. 2013.

Дружинин В.Н. Психология: общих способностей. С-Петербург Питер 1999.

Kamalova , LA, Zokirova , VG (2015). Universitetda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining pedagogik qadriyatlarini shakllantirish, Evropa tadqiqotlari sharhi, 7 (5), 1-9.

Psixologiya fanidan nomzodlik dissertatsiyasi. Qozon. Minaxmetova, AZ, Epaneshnikov, VV, Shagivaleeva, GR (2012). O'qituvchi va o'quvchining psixotipi korrelyatsiyasi ta'limdagi o'zaro ta'sirning samaradorligi omili sifatida // Jahon amaliy fanlar jurnali 20-jild (Pedagogika va psixologiya bo'yicha maxsus nashr).

Tarmoqlar innovatsion ta'lim muassasasini rivojlantirish omili sifatida (2016)<http://anyanova.tomsk.ru/wp-content/uploads/2013/02/cetevoy.pdf>.

TA'LIM JARAYONINI SAN'AT DARAJASIGA KUTARISH MEVASI ZAVQDIR*Ro'ziyeva Zulayxo Samatovna**Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti "Pedagogik ta'lim va amaliyot" bo'limi boshlig'i*

Annotatsiya; Ushbu maqolada bugungi kundagi bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash tizimida talabalarning ta'lim muassasalari, tashkilot va korxonalarda o'tkaziladigan malakaviy amaliyot alohida o'rin tutishi, amaliyotga yo'naltiruvchi oliy ta'lim muassasalari va qabul qiluvchi ta'lim muassasalari, tashkilot va korxonalarda mazmuniga qo'yiladigan talablar tashkiliy-metodik nuqtai nazardan yoritib berilgan.

Kalit so'zlar; pedagogik amaliyot, tahlillar, ilm-fan, texnika, ta'lim, nazariya, amaliyot, integratsiya, ko'nikma, professional, kompetensiya, xarakter, tavsiyalar, islohotlar, uzviylik.

Bugun yangi O'zbekiston jahon hamjamiyati safida o'z o'rniga ega bo'lib bormoqda. Mamlakatdagi har bir soha zamonga xos va mos tarzda rivojlantirilib, har bir sohada yangilanish nafasi ufurmoqda.

Har qanday davlatning tarixiy taraqqiyot yo'lidan ma'lumki, yurtning jadal rivojlanishi, muayyan yutuqlarga erishishi, xalqning farovon bo'lishi o'sha davlatda yoshlar ta'lim-tarbiyasi va kelajagiga beriladigan e'tibor darajasiga chambarchas bog'liq. Shu ma'noda, O'zbekistonda yoshlar masalasi davlat siyosatining eng ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu boisdan, mamlakatimizda ta'lim va tarbiyaga mas'ul sohalarini sifat jihatdan jadal rivojlantirish, zamon talablariga javob beradigan raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida muloqotining to'g'ri tashkil etilishi, mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini takomillashtirish masalalariga alohida e'tibor berilmoqda. Jumaladan, "Yoshlarni zamonaviy bilim va tajribalar, ezgu fazilatlar egasi bo'lgan insonlar etib voyaga etkazish, ta'lim sifatini tubdan yaxshilash maqsadida, avvalo, o'quv dasturlari, metodik qo'llanmalarni ilg'or xalqaro mezonlarga moslashtirish, bolalarning tahliliy va kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish lozim". So'nggi yillarda qaysi sohada islohotlar, ulkan loyihalar bo'lmasin, albatta, unga mos mutaxassislar tayyorlash ham kun tartibiga chiqadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PF-134-son Farmoni, 2022-yil 21-iyundagi "Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagogik kadrlar tayyorlovchi Oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora tadbirlari" to'g'risidagi PQ-289-son qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-iyundagi Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi PQ-290-son qarorlari ijrosini ta'minlash, shuningdek ta'lim sifatini oshirish, universitet faoliyatiga ilg'or ta'lim dasturlarini joriy qilish sifatini hamda zamonaviy bilim va pedagogik texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalariga ega bo'lgan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashning samarali tizimini yo'lga qo'yish to'g'risidagi universitet rektorining 2022-yil 9-avgustdagi 251-I-son buyrug'iga asosan Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida "Pedagogik ta'lim va amaliyot" bo'limi tashkil etilgan.

Bo'lim xodimlari Oliy ta'limni rivojlantirish tadqiqotlari va ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish markazi, Milliy-tadqiqot instituti, Respublika ta'lim markazi hamda O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish va psixologik-pedagogik respublika tashxis markazi, Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktor va mutaxassislarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti, T. N Qori Niyoziy nomidagi O'zbekiston Pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot institutining malakali mutaxassislardan iborat tarkibda shakllantirilgan.

Mazkur bo'limning asosiy maqsadi, Universitetda ta'lim sifatini oshirish, universitet faoliyatiga ilg'or ta'lim dasturlarini joriy qilish hamda zamonaviy bilim va pedagogik texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalariga ega bo'lgan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashning samarali tizimini yo'lga qo'yish, universitetning jozibadorligini oshirish, xalqaro miqyosda raqobatbardoshlikni ta'minlash, yangi texnologiyalarni hisobga olgan holda universitetning ilmiy-tadqiqot va raqamli ekotizimini shakllantirish, ish beruvchilar, ota-onalar va talabalarda universitetga bo'lgan ijobiy fikrni shakllantirish, O'zbekistonning ijtimoiy va pedagogik salohiyatiga hissasini qo'shishdan iboratdir.

Bugungi kunda "Pedagogik ta'lim va amaliyot" bo'limi tomonidan 2023 yil uchun amalga oshiriladigan ishlar, 2026 yilga qadar amalga oshiriladigan chora-tadbirlar mexanizmlari ishlab chiqilgan va muddatlar grafigi rejalashtirilgan.

Birinchidan Universitet faoliyatini takomillashtirish uchun avvalo ta'lim dasturlari mukammal bo'lishi muhim. Ta'lim dasturlarining maktabgacha, maktabdan tashqari, umumiy o'rta, o'rta maxsus va professional ta'lim muassasalari ta'lim dasturlari bilan uyg'unligini ta'minlash maqsadida vazifalar belgilangan. Jumladan, fanlardagi mavzular takrorlanmasligi, ba'zi mavzularning o'quv dasturlaridan

qolib ketmasligi, soddadan murakkabga qarab ta'limlanishi borasida ta'lim turlari bo'yicha tegishli Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirliklardan 23 ta fanlarga doir ta'lim dasturlari olindi va jamlandi.

Jamlanma materiallar har bir ta'lim yo'nalishi, shu jumladan, umumta'lim o'quv fanlari, bo'yicha ekspertiza qilish uchun Universitetning 52 ta kafedralaridan shakllantirilgan ekspertlar ishchi guruhiga taqdim etilgan va bugungi kunda "Pedagogik ta'lim va amaliyot" bo'limi tomonidan ishchi guruh faoliyati muvofiqlashtirib borilmoqda.

Yil yakuniga qadar ta'lim dasturlarini o'rganish, tahlil qilish va uyg'unligini ta'minlashga doir takliflar ishlab chiqilib, universitetning kuzatuv kengashiga kiritilishi rejalashtirilgan.

Ikkinchidan Belgilangan vazifalar bo'yicha mahalliy va xorijiy olimlar ishlari bilan tanishib, xorijiy mamlakatlar (AQSh, Yevropa va Osiyo) va mahalliy olimlarning tajribalari asosida talabalarning pedagogik faoliyatga munosabatlari, pedagoglarning mavqe darajasi o'rganildi va tahlil qilindi. Tajribalar va so'rovnoma natijalari asosida rivojlangan xorij mamlakatlari jumladan, AQSh, Finlandiya, Germaniya, Xitoy, Yaponiya va Janubiy Koreya singari davlatlar tajribalarini inobatga olgan holda talabalarning pedagogik kasbga bo'lgan munosabatini o'rganish maqsadida so'rovnomalarni tuzish, o'tkazish, tahlil qilish uchun "Pedagog kasbga munosabatlarni o'rganish" nomli uslubiy qo'llanma loyihasi yaratildi.

So'rov natijalari asosida tegishli taklif va tavsiyalar ishlab chiqish hamda kelgusida ish beruvchi hamda bitiruvchi talabalarni pedagogik faoliyatga motivatsiya qilish usullarini ishlab chiqish rejalashtirilgan. Universitetning ta'lim olish jozibadorligiga ta'sir etuvchi faktorlar o'rganilib, tahlil qilinmoqda va chora-tadbirlarni ishlab chiqish ustida ishlar olib borilmoqda.

Uchinchidan, O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi huzuridagi Maktabgacha ta'lim tashkiloti direktorlari va mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti xodimlari bilan hamkorlikda, Universitetda ta'lim olish jozibadorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish, bitiruvchilarning o'quv jarayoni va ishlab chiqarishdagi amaliyotni tashkil etish borasida fikr-mulohazalarini o'rganilyapti.

Hamkorlikning dolzarb maqsadi, Universitetning ta'lim olish jozibadorligini oshirish bo'yicha xorijiy tajribalar asosida chora-tadbirlarni ishlab chiqish va belgilangan vazifalar samaradorligini o'rganish va tahlil qilishdir.

To'rtinchidan, shu davrgacha amalga oshirilgan ishlar tahlil qilindi, keyin barcha o'quv dasturlari bir joyga to'plandi, o'quv dasturlarini uzviyligi ustida ishlagan tajribali professor o'qituvchilardan sohalar, fanlar kesimida Ishchi guruhlar tashkil etildi va ularning yordamida tahlillar asosida uzluksiz ta'lim tizimida uyg'unlashtirish yo'nalishlarini quyidagicha rejalashtirdik:

1. O'quv dasturlarining universitet tegishli fanlari ta'lim dasturlari bilan.
 - 1.1. Maktabgacha ta'lim. «Ilk qadam» Davlat o'quv dasturi.
 - 1.2. Umumiy o'rta ta'lim 1-11- sinf umumta'lim fanlari o'quv dasturlari.
 - 1.3. O'rta maxsus (akademik litsey) va professional (kasb-hunar maktabi) ta'lim muassasalari o'quv dasturlari.
 - 1.4. Oliy ta'limda – universitetning tegishli o'quv fan kesimida olindi.
 - 1.5. Maktabdan tashqari ta'lim («Barkamol avlod» bolalar maktablari to'garaklari o'quv dasturlari) dasturlari.

2. Maktabgacha ta'lim o'quv dasturi universitetning maktabgacha ta'lim fakultetining tegishli ta'lim dasturlari bilan.

2.1. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi.

3. Pedagogika yo'nalishidagi o'rta maxsus professional ta'lim dasturlari universitetning tegishli fan ta'lim dasturlari bilan.

3.1. Pedagogika kolleji ta'lim dasturlari.

Uyg'unlashtirish jarayoni qamrab olgan ta'lim turlari

Maktabgacha ta'lim va tarbiya;

Umumiy o'rta (maktab) va o'rta maxsus (akademik litsey) ta'lim;

Professional (kasb-hunar maktabi) ta'lim;

Oliy ta'lim (Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti)

Maktabdan tashqari ("Barkamol avlod" bolalar maktabi) ta'lim.

Umumiy o'rta ta'lim fanlari o'quv dasturlari Nizomiy nomidagi TDPUning tegishli fanlar o'quv dasturlari bilan uyg'unlashtirishi belgilandi.

Ta'lim dasturlarini tahlil qilish mezonlari quyidagicha:

uzviyligi ta'minlanmagan mavzular;
nazariydan amaliyga o'tkazilishi taklif etilayotgan mavzular;
qisqartirishga taklif etilgan mavzular;
yangi kiritishga yoki takomillashtirishga taklif etilayotgan mavzular;
boshqa ta'lim turiga o'tkaziladigan mavzular o'rganiladi, tahlil qilinadi, dasturlarni takomillashtirish bo'yicha takliflar tayyorlanadi.

Shuni unutmaslik kerakki, yuqori darajadagi muvaffaqiyatga erishgan davlatlar yoki sohalarda deyarli barcha ishlar jamoaviy shaklda bajariladi, bunday holatda bir kishininggina keng ko'lamli ko'nikmalarga ega bo'lishiga ishonib qolish kerak emas

Beshinchidan, Universitetni Xalqaro e'tirof etilgan standartlar talablari asosida qayta tashkil etish, ta'lim yo'nalishi va mutaxassisliklarning xalqaro standartlar talablari asosida ishlab chiqish, ilmiy salohiyatni xalqaro reytinglarda e'tirof etilishiga erishish hamda moddiy texnik bazasini zamonaviy talab darajasiga olib chiqish chora-tadbirlarini ishlab chiqish vazifa etib belgilangan.

Reytingdagi yuqori o'rinlar universitetda ishlash uchun eng yuqori malakali olimlar va intellektual elitani jalb qilish, hamda Jahon va milliy miqyosda universitetlarning raqobatbardoshligini oshiradi, OTM ma'muriyatiga eng katta maqsadlarni qo'yish, universitetni dunyoga tanitish, eng yaxshi ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirish va ularga erishish imkonini beradi.

Mamlakatimiz izchillik bilan islohotlarni amalga oshirar ekan, milliy reytingimizni belgilayotgan agentliklar ularni munosib baholamoqda. Bugungi kunga kelib mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalari ham xalqaro reytinglardan birin-ketin o'rin ola boshladi. Ayrim oliy ta'lim tashkilotlari esa xalqaro reytinglardagi o'rnini mustahkamlab bormoqda. Xususan, 2023-yil uchun QS Osiyo Universitetlar reytingi (QS Asia University Rankings 2023) da ilk bor respublikamizning 8 ta oliy ta'lim muassasasi TOP 1000 talikdagi Osiyoning eng kuchli universitetlari qatorida Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti ham 41 o'rindan joy oldi.

Maqsadimiz, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida ta'lim sifatini oshirish, universitet faoliyatiga ilgor ta'lim dasturlarini joriy qilish hamda zamonaviy bilim va pedagogik texnologiyalarni qo'llash kunikmalariga ega bo'lgan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashning samarali tizimini yo'lga qo'yishdir.

Oltinchidan, hozirgi nazariya va amaliyot talabalarga javob tariqasida bir tomonlama, o'ta chuqur ixtisoslashuv jarayonida ta'lim tizimini uzluksiz takomillashtirib borishni, nazariya va amaliyot integratsiyasida mutaxassislardan keng va chuqur dunyoqarashga ega bo'lishlari zarurligini taqozo qiladi. Malakaviy amaliyot davrida muassasalarida talabalarning tashkiliy, konstruktivli, rejalashtirishi, kommunikativ tadqiq qilish kabi pedagogik mahoratni shakllantirish bilan birga individual va insoniy fazilatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Agar talabalar nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llashni, hamda tadbir etishni o'rgansalar va bu jarayonda nazariy xulosalarga kelsalar ularning olgan bilimlari qat'iy ishonchga aylanadi. Ta'lim muassasalarida nazariya va amaliyot integratsiya ishlari darajasini baholashga zamonaviy yondashuvni ro'yobga chiqarish, amaliyotga yuboruvchi va qabul qiluvchi tashkilot, korxona va ta'lim muassasalari talablari qayta ko'rib chiqilishi va takomillashtirilishi, axborot texnologiyalaridan yanada kengroq foydalanish, masofaviy ta'lim nazariya va amaliyot integratsiyasi asoslarini yaratish mutaxassislarni ijtimoiy mavqeini oshirish lozim.

Jumladan yuqoridagilarni inobatga olgan holda universitetda 443-U sonli buyruq asosida "Oltin fond" guruhlarini tashkil etildi. "Oltin fond" guruhlarini tashkil etishdan maqsad, pedagogika sohasida ilmiy va ijodiy salohiyatni rivojlantiruvchi intellektual, raqobatbardosh yoshlarni tayyorlashdir. Bu borada yuksak iqtidor va iste'dod sohiblariga pedagogika sohasining tegishli fanlari bo'yicha o'z qobiliyatlarini namoyon etish va ularni rag'batlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratishdir.

Bunda, uchinchi va to'rtinchi kurs talaba yoshlar ikki bosqichda saralash jarayonlarida qatnashishdi va eng yuqori ko'rsatkichni to'plagan iqtidorli talabalar guruhi uchun barcha fanlardan maxsus ishchi dasturlari tuzildi, ular namunaviy dastur asosida bo'lgan holda fandagi oxirgi muhim yangiliklarni hisobga olib va chuqurlashtirilib o'tilishi belgilab qo'yildi.

Xulosa o'rinida shuni ta'kidlash lozimki, xorij mamlakatlari singari ta'lim sifatini ta'lim dasturlarini sifat jihatdan yangilash orqali yuqori natijakorlikka erishish rejalashtirilmoqda. Shuningdek, universitetni xalqaro reytinglardan joy olishini ta'minlash chora-tadbirlarini tayyorlash va amalga oshirish rejalashtirilmoqda. O'qituvchi kasbining obro'-e'tiborini xar tomonlama oshirish rejalashtirilgan. Shuningdek, uzluksiz kasbiy rivojlanish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Uzluksiz kasbiy rivojlanish - bu shaxsiy yoki professional sabablarga ko'ra doimiy, ixtiyoriy ravishda o'z-o'zini motivatsiya qilishdir. Bu shaxsning raqobatbardoshligi va ishga layoqatliligi uchun muhim, shu bilan birga ijtimoiy inklyuzivlikni, faol fuqarolikni va shaxsiy rivojlanishni oshiradi.

Yuqoridagi mulohazalarni umumlashtirib, shuni alohida qayd etish mumkinki, oliy ta'lim muassasasi bitiruvchilarini raqobatbardoshligini ta'minlash uchun birinchi navbatda oliy ta'lim muassasasining raqobatbardoshligini ta'minlash lozim. Vaholanki, raqobatbardosh oliy ta'lim muassasasigina rivojlanib borayotgan mehnat munosabatlari bozoriga zamonaviy va kasbiy bilimlarni chuqur egallagan, jismonan bakuvvat, aqlan yetuk, o'z kasbining ustasi bo'lgan raqobatbardosh mutaxassis kadrlarni tayyorlay oladi. Shundagina, bu kadrlar bilan mamlakatimizda olib borilayotgan bozor munosabatlariga asoslangan demokratik davlat va jamiyat qurilishi jarayonini jadallashtirish, jonajon O'zbekistonimizni rivojlangan davlatlar qatorida munosib o'rin egallashini ta'minlash mumkin.

ZAMONAVIY TA'LIMDA MATEMATIKA O'QITUVCHISINING KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA KASBIY MAHORATNING AHAMIYATI

Safarova Nigora Nasilloevna
Buxoro davlat universiteti erkin izlanuvchisi.

Annotatsiya: Zamonaviy ta'limda o'qituvchi kasbiy faoliyati jarayonida o'z mutaxassasligiga oid bilimlar bilan birga yuksak darajadagi kasbiy mahorat qoidalarini chuqur o'zlashtirib borishi shart. Maqolada zamonaviy ta'limda kasbiy mahorat tushunchasi va kasbiy mahoratning o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan, o'qituvchilar shaxsini intellektual rivojlantirishda o'qituvchining roli ta'kidlangan. "Matematika" fani o'qituvchisining mehnat faoliyati va kasbiy mahorati, kasbiy kompetenligi keltirilgan, o'qituvchining didaktik ko'nikmalari va kasbiy fazilatlari ko'rsatilgan. Zero, zamonaviy o'qituvchining ongli kasbiy faoliyati uning shaxsiyatining umummadaniy va ishbilarmonlik xususiyatlarining birligi sifatida kasbiy mahorat va kompetensiya manbai hisoblanadi.

Kalit so'zlar: bilim, matematik ta'lim, kompetentsiya, kompetentlik, zamonaviy o'qituvchi, shaxsiyat, o'qituvchining kasbiy kompetentsiyasi, kompleks, o'qituvchining kasbiy mahorati, zamonaviy ta'lim tashkiloti, pedagogik mahorat, mehnat faoliyati, o'qituvchi shaxsiyatining kasbiy fazilatlari, o'qituvchi - ustoz.

ЗНАЧЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ НАВЫКОВ В РАЗВИТИИ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Сафарова Нигора Насиллоевна
соискатель Бухарского государственного университета

Аннотация: В современном образовании в процессе своей профессиональной деятельности педагог должен досконально овладеть правилами профессионального мастерства на высоком уровне наряду со знаниями по своей специальности. В статье раскрывается понятие профессионального мастерства и специфические характеристики профессионального мастерства в современном образовании, подчеркивается роль педагога в интеллектуальном развитии личности обучающихся. Представлены трудовая деятельность и профессиональные навыки, профессиональная компетентность учителя «Математики», показаны дидактические способности и профессиональные качества учителя. Ведь сознательная профессиональная деятельность современного педагога является источником профессионального мастерства и компетентности как единства общекультурных и деловых характеристик его личности.

Ключевые слова: знания, математическое образование, компетентность, компетентность, современный учитель, личность, профессиональная компетентность учителя, комплекс, профессиональные качества учителя, современная образовательная организация, педагогическое мастерство, трудовая деятельность, о профессиональные качества личности учителя, учитель-учитель.

THE SIGNIFICANCE OF PROFESSIONAL SKILLS IN THE DEVELOPMENT OF THE COMPETENCE OF MATHEMATICS TEACHERS IN MODERN EDUCATION

Safarova Nigora Nasilloevna
Free seeker of Bukhara State University

Abstract: In modern education, in the course of his professional activity, a teacher must thoroughly master the rules of professional skills at a high level, along with knowledge in his specialty. The article reveals the concept of professional excellence and the specific characteristics of professional excellence in modern education, emphasizes the role of the teacher in the intellectual development of the personality of students. The work activity and professional skills, the professional competence of the «Mathematics» teacher are presented, the didactic abilities and professional qualities of the teacher are shown. After all, the conscious professional activity of a modern teacher is a source of professional skill and competence as a unity of general cultural and business characteristics of his personality.

Key words: knowledge, mathematical education, competence, competence, modern teacher,

personality, professional competence of a teacher, complex, professional qualities of a teacher, modern educational organization, pedagogical skills, labor activity, o professional qualities of a teacher's personality, teacher-teacher.

Kirish. Xalqaro miqyosda bo'lajak o'qituvchilarni innovatsion tayyorlash, zamonaviy ta'limni amalga oshirish bo'yicha dunyoning yetakchi oliy ta'lim muassasalari va ilmiy markazlari tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlarda bo'lajak pedagoglarning kasbiy mahorati mezonlari, innovatsion ta'lim muhitini yaratish muammolari xalqaro ta'lim standartlari talablarining joriy qilinishiga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Bunda yosh o'qituvchilarning pedagogik kompetentligi tarkibini zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayonida muvaffaqiyatli qo'llashning motivatsion, kongnitiv, operatsion, refleksiv va o'z-o'zini baholash kabi indikatorlari asosida kengaytirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar muhim o'rin tutadi. Mamlakatimizda ilg'or xorijiy tajribalar asosida uzluksiz ta'lim tizimi uchun bo'lajak yosh o'qituvchilarni tayyorlashning zamonaviy ta'lim mazmunini modernizatsiyalash, talabalar ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga imkon beruvchi zarur shart-sharoitlar yaratishga yo'naltirilgan ta'lim muhitini yaratish bo'yicha tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish" kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Bu borada aksiologik yondashuv asosida ijtimoiy-madaniy kompetentlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim muhitini shakllantirishning pedagogik tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etad.

Aflotunning fikriga ko'ra, bilim "isbotlangan haqiqiy e'tiqoddir". U ma'lumot yoki ma'lumotdan ajratiladi: dalillar mavjudligi bilan; haqiqat; sub'ektiv ishonch [6, 22].

Bilim nafaqat insoniyatning o'ziga xos energiya manbai bo'lib, u ta'lim bilan ta'minlanadi, balki o'qituvchining o'zi ham, umumiy ta'lim tashkilotining ham raqobatbardoshligi va rivojlanishining asosiy omilidir.

Mamlakatimizning kelajagi insonlarning bilimi va sog'lig'iga, ularning o'z-o'zini rivojlantirishiga intilishiga, mahorat va iste'dodlaridan foydalanishiga bog'liq. Milliy ta'lim tizimini rivojlantirish eng muhim hayotiy qadriyatlardan biri bo'lgan global raqobatning asosiy elementi hisoblanadi.

Shumunosabat bilan ta'limning yangi vazifalari quyidagilarni ta'minlashi kerak: Mamlakatimizning siyosiy madaniyatini shakllantirish - erkin, boy, tanqidiy fikrlaydigan, o'ziga ishongan avlodni tayyorlash; global iqtisodiy raqobatda yetakchi o'rinlarni egallash; milliy xavfsizlikni mustahkamlash [8, 12].

Xorijiy tajribalarni hisobga olgan holda ta'lim tizimining o'zgarishi nafaqat yangi bilimlarni beradi, balki mahalliy ta'lim rivojlanishining hozirgi bosqichidagi muammolarni tushunishga yordam beradi. O'z navbatida, bu maktablarning jahon hamjamiyatidagi o'rnini tushunishga, shuningdek, ta'limni modernizatsiya qilish yo'llarini bashorat qilishga imkon beradi. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda ta'limga xos bo'lgan bir qator sohalar o'qituvchilarning e'tiboriga loyiqdir:

- milliy standartlarni saqlab qolgan holda ta'limning o'zgaruvchanligidan foydalanish;
- maktabning yuqori bosqichida ta'lim mazmunini differensiallashtirish tamoyilini qo'llash, ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarini tashkil etish, asosiy va qo'shimcha o'quv materialini joriy etish;
- eskirgan materiallardan voz kechish, fanlararo aloqalardan kengroq foydalanish va integratsiyalashgan kurslarni yaratish orqali bilimlarning tez o'sishi va ularni o'zlashtirishning cheklangan imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatni hal qilish;
- ta'lim mazmuni standartlarining yangi shakllarini, shu jumladan o'quv maqsadlari va kutilayotgan yutuqlar natijalarini ishlab chiqish;
- ob'ektiv tashqi baholashni (testlarni) o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishdagi yutuqlarini o'rganish bilan uyg'unlashtirgan holda o'quvchilar yutuqlarini baholashning kompleks, tabaqalashtirilgan tizimini yaratish; yakuniy maktab attestatsiyasini ishlab chiqish orqali universitetlarga kirish imtihonlaridan voz kechish va boshqalar.

O'quv majmuasi innovatsion jarayonlarni amalga oshiradigan yaxlit ta'lim tizimi bo'lib, ta'limning asosiy maqsad va vazifalariga samarali erishish imkonini beradigan progressiv tashkilotdir.

D.I. Feldshteynning fikriga ko'ra, ta'lim maqsadlari, vazifalari, tashkil etish tamoyillari, bilim berish turlarini aniqlashda ilmiy bilimlarning mas'uliyatini belgilaydi, balki ko'nikmalarni ochishga, egallash usullariga, bolalar fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga ham e'tibor beradi. Maktab uchun, Fridrix Nitsshening so'zlariga ko'ra, qat'iy fikrlashga, mulohaza yuritishda ehtiyotkorlik va xulosalarda izchillikka o'rgatishdan muhimroq vazifa yo'q.

O'qituvchilar zamonaviy jamiyatda o'quvchining rivojlanish istiqbollari aniqlashlari, ontogenezning turli bosqichlarida uning rivojlanishining ustuvor yo'nalishlarini belgilashlari kutilmoqda, bu zamonaviy maktabni tashkil etishning pedagogik asoslarini aniqlash bilan bevosita bog'liq.

Muhokama va natijalar. Bugungi kunda bilimlar makonining tuzilishi kengaytirilmagan, balki sifat jihatidan o'zgargan bir paytda, haqiqat shuki, faqat madaniyat va ilm-fan negizida turgan bilimlarning yaxlit tizimigina shaxsga fikr erkinligini beradi, "olomon odami"ga aylanadi" shaxsga aylanadi [16, 19].

Shaxsiyat, A.N. Leontievning fikriga ko'ra, nafaqat "faoliyat momenti, balki uning mahsuli", "u tug'ilmaydi, balki bo'ladi".

V.I. Slobodchikov va E.I. Isaevning ta'kidlashicha, shaxs o'z-o'zini anglashning eng yuqori namunasidir, shaxsiylashtirilgan, boshqalar orasida o'zini o'zi belgilaydi, boshqalar uchun va shu bilan o'zi uchun.

Zamonaviy falsafa lug'atida «shaxs» tushunchasi yaxlit shaxsni uning individual qobiliyatlari va u bajaradigan ijtimoiy funktsiyalarning birligida ifodalovchi atama sifatida tavsiflanadi. [12, 38].

B.M. Bim-Bada avtorligida yozilgan pedagogik entsiklopedik lug'atda shaxsni tarixiy va evolyutsion jarayonning ishtirokchisi, ijtimoiy rollarning tashuvchisi sifatida talqin qiladi va hayot yo'lini tanlash imkoniyatiga ega bo'lib, uning davomida tabiatni, jamiyatni va o'zini o'zgartiradi. [10, 134].

Bizning fikrimizcha, zamonaviy o'qituvchi - bu shaxsiy va intellektual madaniyatni, innovatsion ijodiy fikrlashni, o'zini o'zi bilish va tushunishni rivojlantirishga qodir, muammoli vaziyatlarni hal qila oladigan yorqin individuallik, ijodiy shaxs. [22, 10].

Matematika shaxsiyat rivojlanishining muhim tarkibiy qismi, shuningdek, insoniyat madaniyatining ajralmas va muhim qismi, atrofimizdagi dunyoni tushunish kaliti va ilmiy-texnik taraqqiyotning asosidir [4, 15].

Matematik ta'lim, A.A. Ershova, G.A. Vorobyov, T.P. Fominning fikriga ko'ra, shaxsga topshirilgan vazifaning ma'nosini tushunish qobiliyatini, to'g'ri, mantiqiy fikrlash qobiliyatini va algoritmik fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish uchun mo'ljallangan. Har bir inson tahlil qilishni, vazifaning ma'nosini tushunishni, sxematiklashtirishni, o'z fikrlarini aniq ifodalashni va hokazolarni o'rganishi kerak, boshqa tomondan, tasavvur va sezgi (fazoviy tasvir, natijani oldindan ko'rish va yechim yo'lini bashorat qilish qobiliyati, va boshqalar) Boshqacha qilib aytganda, matematika insonning intellektual rivojlanishi uchun zarurdir [1, 34].

Matematikaga bo'lgan qiziqish, mantiqiy fikrlash bolalikdan shakllanib borilishi kerak, zero Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev aytganlaridek, "Matematika hamma aniq fanlarga asos. Bu fanni yaxshi bilgan bola aqli, keng tafakkurli bo'lib o'sadi, istalgan sohada muvaffaqiyatli ishlab ketadi".

Matematika fanining tamal toshini Al-Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy kabi ulug'bobolarimiz qo'ygan. Bu bizning qonimizda bor. Bugun bu fanni rivojlantirishdan maqsadimiz - matematika bo'yicha raqobat muhitini yaratish, sanoat, muhandislik yo'nalishlari bo'yicha yetuk kadrlar tayyorlash", - deb ta'kidladilar prezidentimiz.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev aytganlaridek, "Kechagi dars berish uslubi bilan matematikani jadal rivojlantirib bo'lmaydi. Shu bois avval amalda yaxshi natija bergan xorijiy metodika asosida ta'lim dasturlari yaratib, o'qituvchilarni qayta tayyorlash zarur. Metodika shunday bo'lishi kerakki, u bolalarda matematikaga muhabbat uyg'otsin. Buning uchun o'quvchilar bu fan hayotda, har bir sohada o'ziga kerakligini anglashi zarur. Yoshlar imtihondan o'tish uchun emas, bilimli mutaxassis bo'lish uchun o'qishi lozim".

Hozirgacha o'qituvchi faoliyatini tartibga solib kelgan ma'naviy eskirgan hujjatlar o'rni o'qituvchining kasbiy standarti egallagan, eng avvalo, o'qituvchini erkinlashtirish, uning kamolotiga yangi sur'at bag'ishlash uchun mo'ljallangan.

"Matematika" fanidan o'qituvchining mehnat faoliyati. 1-jadvalda keltirilgan.

Jadval 1.

“Matematika” fanidan o`qituvchining mehnat faoliyati.

Mehnat faoliyati.	Mantiqiy fikrlash va aloqa, munosabat qobiliyatini shakllantirishush bu qobiliyatdan foydalanish, uning qiymati bo'yicha.
	Haqiqiy ob'ekt yoki jarayonning matematik modellari asoslarini tushunish qobiliyatini shakllantirish, ob'ektlar va jarayonlarni qurish, ularning xususiyatlarini aniqlash yoki bashorat qilish uchun modellashtirishdan foydalanishga tayyorgarlik.
	Matematika va informatika sohasida aniq bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish.
	Matematik vaziyatning ichki (aqliy) modelini shakllantirish (shu jumladan fazoviy tasavvurni).
	Talabalarda matematik dalillarni tekshirish, rad etuvchi misol keltirish qobiliyatini shakllantirish.
	Talabalarda vazifadagi kichik vazifalarni ajratib ko'rsatish, ob'ektlar va harakatlarning mumkin bo'lgan variantlarini saralash qobiliyatini shakllantirish.
	Talabalarda berilgan matematik modeldan, xususan, formuladan, geometrik konfiguratsiyadan, algoritmdan foydalanish, modellashtirishning mumkin bo'lgan natijasini (masalan, hisob-kitoblar) baholash uchun ko'nikmalarni shakllantirish.
	Har bir bolaning matematik qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradigan va zamonaviy pedagogika tamoyillarini amalga oshiradigan moddiy va axborot ta'lim muhitini shakllantirish.
	Talabalarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalarini samarali bo'lgan joyda muammoni hal qilishda qo'llash qobiliyatini shakllantirish.
	Intellektual qiyinchiliklarni engish, tubdan yangi vazifalarni hal qilish, intellektual mehnat va uning natijalariga hurmat ko'rsatish qobiliyatini shakllantirish.
	Talabalarining boshqa fan o'qituvchilari bilan hamkorlik qilish qobiliyatini shakllantirish, ya'ni matematika va informatika, fizika, iqtisod, tillar va boshqa fanlar.
	Matematikadan foydalanishda talabalarining tashabbuskorligini rivojlantirish.
	Muayyan ta'lim tashkilotida mavjud bo'lmagan bunday muhitning yangi elementlaridan foydalanish imkoniyatlarini hisobga olgan holda axborot ta'lim muhiti elementlaridan professional foydalanish.
	Bolalar bilan ishlashda axborot resurslaridan, shu jumladan masofaviy ta'lim resurslaridan foydalanish, bolalarga ushbu resurslarni rivojlantirish va mustaqil foydalanishda yordam berish.
	Talabalarni matematika bo'yicha musobaqalar, tanlovlar, ilmiy loyihalar, intellektual marafonlar, shaxmat turnirlari va talabalar konferentsiyalarida ishtirok etishga tayyorlashda yordam berish.
	Talabalarining matematika fanini o'rganishga bo'lgan yuqori ishtiyoqini shakllantirish va qo'llab-quvvatlash, ko'nikmasini rivojlantirish, ularga mos topshiriqlar berish, to'garaklar, fakultativ

	va fakultativ darslar o'tkazish, ularga qiziqqan va samarali faoliyat yuritish. Qo'shimcha ta'lim, boshqa ta'lim va boshqa tashkilotlarda matematikani chuqur o'rganish imkoniyati, shu jumladan masofaviy ta'lim texnologiyalari haqida ma'lumot berish. Matematika bilimlari zarur bo'lgan kasb va mutaxassisliklarni tanlash bo'yicha talabalarga maslahat berish. Matematik faoliyatdan talabalarda ijobiy his-tuyg'ularni shakllantirishga yordam berish, shu jumladan takomillashtirish va yangi tushunish manbai sifatida ularning konstruksiyalarida xatolarni topish. Ishonchsiz va ishonib bo'lmaydigan ma'lumotlarni talabalar bilan birgalikda aniqlash. Ushbu yutuqning mutlaq darajasidan qat'iy nazar, barcha o'quvchilarda sinfdoshlarining intellektual yutuqlariga ijobiy munosabatni shakllantirish. Talabalarda tanlagan kasbi va mutaxassisligidan qat'iy nazar, matematika fanidan bilimlarning foydaliligi haqidagi tasavvurlarini shakllantirish. Muammoni hal qilish jarayonida talaba yoki talabalar guruhi bilan dialog o'tkazish, shubhali joylarni aniqlash, yechimning to'g'riligini tasdiqlash.
Kerakli(zaruriy) ko'nikmalar	Talabalar bilan birgalikda matematik va boshqa kontekstlarda mantiqiy fikrlashni (masalan, masalani echish) qurish, o'quvchilarning fikrlarini tushunish.
	Talaba tomonidan taklif qilingan mulohazalarni natija bilan tahlil qilish: uning to'g'riligini tasdiqlash yoki xatoni topish va uning paydo bo'lish sabablarini tahlil qilish; talabalarga xatoni o'z-o'zidan aniqlashda, uni tuzatishda yordam berish; fikrlashni takomillashtirishga yordam berish (umumlashtirish, qisqartirish, aniqroq taqdim etish). Talabalarda matematik haqiqat va matematik isbotning mutlaqligiga ishonchni shakllantirish, ma'noni aniq tushunmasdan, muvaffaqiyatga olib keladigan harakatlarni yuzaki taqlid qilish modeli shakllanishiga yo'l qo'ymaslik; muammoni hal qilishda turli usullarni tanlashni rag'batlantirish. Ta'limning tegishli bosqichidagi elementar matematika muammolarini, shu jumladan talabalar bilan ishlash jarayonida yuzaga keladigan yangi muammolarni, olimpiada muammolarini (shu jumladan, olimpiadaning mintaqaviy bosqichining yangi muammolarini) hal qilish. Talabalar bilan birgalikda matematik matnni tushunish, uni tahlil qilish, tizimlashtirish, qayta tashkil etish va o'zgartirish usullari va usullarini qo'llash. Talabalar bilan birgalikda matematik apparatlar va matematik vositalarni (masalan, dinamik jadvallar) qo'llashingiz mumkin bo'lgan o'quv va hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish, xuddi matnda tasvirlangan ideallashtirilgan (vazifa) vaziyatlar uchun.

	Talabalar bilan birgalikda matematik ob'ektlar va jarayonlarning vizual tasvirlarini yaratish va ulardan foydalanish, qog'oz va doskaga qo'lda eskizlarni chizish, ekranda kompyuter vositalaridan foydalanish, qo'lda va kompyuterda uch o'lchamli modellarni qurish (3D printer yordamida). Tadqiqotni tashkil qilish - tajriba, naqshlarni aniqlash, alohida va umumiy holatlarda isbotlash. Aniq va (yoki) taxminiy matematik isbotni, xususan, kompyuterda baholashni, taxminiy o'lchashni, hisoblashni va boshqalarni farqlash. Har bir o'quvchining yoshi va individual xususiyatlaridan, o'zlashtirilayotgan materialning xususiyatidan kelib chiqib, mustaqil kashfiyot, yangi narsalarni o'rganish va texnik tayyorgarlik o'rtasidagi muvozanatni saqlash. O'zining asosiy matematik kompyuter vositalari: ma'lumotlar, bog'liqliklar, munosabatlar, jarayonlar, geometrik ob'ektlarni vizualizatsiya qilish; hisob-kitoblar - raqamli va ramziy; ma'lumotlarni qayta ishlash (statistika); eksperimental laboratoriyalar (ehtimollik, informatika). Matematik matnni yozish malakasi. Axborot manbalaridan foydalanish, matematika sohasidagi so'nggi kashfiyotlar bilan tanishish va talabalarni ular bilan tanishtirish. Kerakli materialni (matematikaning butun kursidan) o'zlashtirmagan talabalarga maxsus topshiriqlar, individual maslahatlar (shu jumladan masofaviy) taklif qilish shaklida yordam ko'rsatish; zarur hollarda boshqa pedagog xodimlar, xususan repetitorlar yordamida tegishli vazifalarning bajarilishi ustidan bosqichma-bosqich nazoratni amalga oshirish. Barcha o'quvchilarning o'quv jarayoniga kommunikativ va ta'limiy "qo'shilishi" ni ta'minlash (xususan, topshiriqning matnini, asosiy terminologiyani, sinfda olib borilayotgan muhokamaning umumiy ma'nosini tushunish). Matematik madaniyat muammolari bo'yicha ota-onalar (qonuniy vakillar), qo'mitasi bilan ishlash.
Kerakli(zaruriy) bilim	Matematik nazariya asoslari va zamonaviy matematika rivojlanishining istiqbolli yo'nalishlari.
	Matematikaning keng ko'lamli ilovalarini tushunish va talabalar uchun mavjud bo'lgan ushbu ilovalarning matematik elementlarini bilish. Matematika o'qitish nazariyasi va metodikasi. O'zbek tili ona tili bo'lmagan oilada va yaqin atrofda cheklangan darajada qo'llaniladigan bolalarga matematikani o'qitish uchun maxsus yondashuvlar va ma'lumot manbalari.
Boshqa xususiyatlar	Huquqiy, axloqiy va axloqiy me'yorlarga, kasbiy etika talablariga rioya qilish.

Shunday qilib, kasbiy standart deganda ma'lum bir pozitsiyani egallash imkoniyatini aniqlaydigan va faoliyatdagi muvaffaqiyatni belgilaydigan faoliyat sub'ektining sifatlariga (kompetentligiga) qo'yiladigan

talablar tizimi tushuniladi. [5, 27].

Binobarin, o'qituvchining yangi kasbiy standartini joriy etish muqarrar ravishda ta'lim tashkilotlari faoliyatida turli yo'nalishdagi (gumanitar, politexnika va boshqalar) o'quv dasturlarining o'ziga xos xususiyatlariga muvofiq o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

O'qituvchining kasbiy standarti uning kompetensiyasi va kompetensiyasiga qo'yiladigan talablarni belgilaydi.

O'qituvchining kasbiy faoliyatida "kompetentsiya" va "kompetentlik" tushunchalarini aniq ajratib ko'rsatish muhimdir. Ular psixologik va pedagogik faoliyatda qo'llaniladi, ammo atamalarning mohiyatini tushunishda hali ham birlik mavjud emas.

E.V. Bondarevskaya, A.A. Derkach, I.A. Zimnya, N.V. Kuzmina, A.K. Markova, N. V. Myasishchev, L.A. Petrovskaya, A.V. Xutorskoy, V.D. Shadrikov va boshqa olimlar kompetentsiyalarning turli tasniflari mualliflaridir. Ba'zilar ta'limning yakuniy natijasini aniqlash uchun "kompetentsiya" va "kompetentlik" tushunchalaridan foydalanadilar, boshqalari - turli xil shaxsiy xususiyatlarni tavsiflaydilar.

Kompetensiya (lot.computentia) – shaxs yaxshi biladigan, bilim va tajribaga ega bo'lgan, shuning uchun ham o'z sohalarida malakali bo'lgan masalalar majmuasidir.

Ma'lum bir sohada inson tegishli bilim va qobiliyatlarga ega bo'lib, unga ushbu sohani oqilona baholash va unda samarali harakat qilish imkonini beradi [20, 621].

Xorijiy so'z va iboralar lug'atida kompetensiya (lot. Competere – erishish, rioya qilish, yondashish) quyidagicha izohlanadi:

qonun, ustav yoki boshqa hujjatda muayyan organ yoki mansabdor shaxsga berilgan vakolatlar doirasi; ma'lum bir sohadagi bilim, tajriba [13, 299].

Rus tili lug'atida S.I. Ojegov kompetentsiyaning quyidagi ta'rifini beradi: "kimdir yaxshi ma'lumotga ega bo'lgan bir qator masalalar" [8, 234].

Ilmiy va uslubiy adabiyotlarda kompetentsiyalarning an'anaviy xususiyatlari ajratib ko'rsatilgan:

- siyosiy va ijtimoiy, mas'uliyatni o'z zimmasiga olish, demokratik institutlarning faoliyati va rivojlanishida ishtirok etish qobiliyati bilan bog'liq;

- bag'rikenglik, ko'p madaniyatli jamiyatdagi hayotga bog'liqlik, boshqa madaniyat vakillarini qabul qilishga tayyorlikni shakllantirish;

- bir nechta xorijiy tillarini bilish, shaxslararo muloqotda ham, kasbiy faoliyatda ham, jamoat hayotida ham zarur;

- yangi texnologiyalarga ega bo'lish, axborot jamiyatining paydo bo'lishi bilan bog'liq: ommaviy axborot vositalari va Internet orqali axborot va reklamani tanqidiy tahlil qilish qobiliyati;

- hayot davomida o'rganish qobiliyati, nafaqat kasbiy, balki shaxsiy va ijtimoiy hayotda ham o'rganish qobiliyatini amalga oshirish [2, 102].

E.S. Shishov va V.A. Kalneyning ta'kidlashicha, kompetentsiyani ma'lum miqdordagi bilim va ko'nikmalar orqali aniqlash mumkin emas, chunki uning namoyon bo'lishida sharoitlar muhim rol o'ynaydi. Kompetentlik deganda olingan bilim va tajribani muayyan vaziyatda qo'llay olish tushuniladi.

Kompetentsiyalarni muhokama qilishda ular o'zini namoyon qiladigan aniq holatlarga e'tibor qaratiladi. Ba'zi bir vaziyatda paydo bo'lgandagina kompetentsiyalar haqida gapirish mantiqan to'g'ri keladi; potentsiallar qatorida qoladigan noaniq kompetentsiya kompetentsiya emas, balki yashirin imkoniyatdir. Kompetentli mutaxassis bo'lish uchun, shu jumladan pedagogik faoliyatda, uning asosiy kompetentsiyalarini - asosiy va maxsus kompetentsiyalarni o'zlashtirish kerak, deb ishoniladi [18, 23].

1-jadvalda keltirilgan mehnat faoliyati "kasbiy kompetentsiya" tushunchasi bilan bog'liq.

Zero, kompetentsiya faoliyat predmetini emas, balki faoliyat bilan bog'liq masalalar doirasini bildiradi. Shunday qilib, kompetentsiyalar muvaffaqiyatli hal qilinishi mumkin bo'lgan faoliyat bilan bog'liq funksional vazifalardir.

Kompetensiya faoliyat predmetini bildiradi. Bu shaxsiyatni egallashdir, buning natijasida o'qituvchi aniq muammolarni hal qilishi mumkin [17, 37].

Kompetensiya faoliyatni bildiradi, kompetensiya faoliyat predmetini tavsiflaydi. Kompetensiya bilim, ko'nikma, qobiliyat va shaxsiy fazilatlariga zid emas.

Muayyan sharoitlarda bilim, ko'nikma, qobiliyat va shaxsiy fazilatlar kasbiy kompetensiya nuqtai nazaridan ko'rib chiqilishi mumkin.

Shu munosabat bilan, bizningcha, o'qituvchining, jumladan, matematika o'qituvchisi kompetensiyasining asosi bo'lgan kasbiy mahoratini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarur.

E. V. Kotochitovanning pedagogik kompetensiyasining ierarxik modeli qiziqish uyg'otadi, unda har bir blok avvalgisiga tayanib, quyidagi tarkibiy qismlarning "o'sishi uchun" platformasini yaratadi. Modelni tashkil etuvchi bloklar pedagogik kompetentsiyaning olti turini ifodalaydi: bilim, faollik, kommunikativ, hissiy, shaxsiy, ijodiy. O'qituvchining ta'lim jarayonida uning kompetensiyasini shakllantirish bilan bevosita

bog'liq bo'lgan izchillik tamoyilining alohida ahamiyati ta'kidlangan. [3, 43].

“O'qituvchining kasbiy kompetensiyasi” tushunchasi uning o'zi yoki ta'lim tashkiloti ma'muriyati tomonidan ishlab chiqilgan pedagogik vazifalarni mustaqil va samarali hal qilish imkonini beradigan shaxsiy fazilatlarini ifodalaydi.

Demak, o'qituvchining kasbiy kompetensiyasi uning o'z kasbiy faoliyatini amalga oshirishga nazariy va amaliy tayyorgarligining birligidir [25, 42].

Psixologik-pedagogik va maxsus (mavzu bo'yicha) bilimlar kasbiy kompetentsiya uchun zarur, ammo hech qanday holatda etarli shart emas. Ularning ko'pchiligi, xususan, nazariy, amaliy va uslubiy bilimlar intellektual va amaliy ta'lim va malakalarning zaruriy shartidir.

O'qituvchining kasbiy kompetensiyasining tuzilishi uning pedagogik mahorati orqali namoyon bo'ladi, bu o'qituvchining eng xilma-xil harakatlarining kombinatsiyasi bo'lib, ular, birinchi navbatda, pedagogik faoliyat funktsiyalari bilan bog'liq va asosan o'qituvchining individual psixologik xususiyatlariga ta'sir qiladi.

Umuman olganda, o'qituvchining didaktik mahorati uchta asosiy narsaga qisqartiriladi: yangi pedagogik vaziyatda o'qituvchiga ma'lum bo'lgan bilimlarni, yechimlarni, ta'lim va tarbiya usullarini uzatish qobiliyati;

har bir pedagogik vaziyatga yangi yechim topish qobiliyati; pedagogik bilim va g'oyalarning yangi elementlarini yaratish va aniq pedagogik vaziyatni hal qilishning yangi misollarini qurish qobiliyati [19, 47].

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, pedagogik vazifani umumlashtirish darajasidan qat'iy nazar, uni hal qilish jarayoni “o'ylash - harakat qilish - o'ylash” triadasidir.

O'qituvchining kasbiy kompetensiyasi modeli uning pedagogik faoliyatga nazariy va amaliy tayyorgarligining birligini aks ettiradi. V.A. Slastenin pedagogik mahoratning to'rtta guruhini ajratadi (1-rasm) [24, 73].

Pedagogik faoliyatga nazariy tayyorgarlikning mazmuni umumlashtirilgan pedagogik fikrlash qobiliyatida namoyon bo'ladi, bu o'qituvchining analitik, prognostik, loyihalash va aks ettirish qobiliyatiga ega ekanligini anglatadi [7, 134].

O'qituvchining kasbiy kompetensiyasi va pedagogik mahoratining nisbati qanday? Bir vaqtlar bu savolga to'liq javobni A.S. Makarenko bergan. Pedagogik mahoratning tug'ma xususiyatlar va moyilliklarga ko'ra oldindan belgilanishi haqidagi gaplarni rad etib, taniqli o'qituvchi bu kasbiy kompetentsiya darajasi bilan belgilanishini ko'rsatdi.

Mahoratga, kompetensiyaga asoslangan pedagogik mahorat, A.S. Makarenko, - ta'lim jarayonini bilish, uni qurish, harakatga keltirish qobiliyati. Ko'pincha pedagogik mahorat pedagogik texnikaning ko'nikma va kompetensiyalariga tushiriladi, bu ko'nikmalar esa mahoratning tashqi ko'rinishdagi tarkibiy qismlaridan biridir.

Binobarin, pedagogik mahorat asoslari har bir o'qituvchi uchun shakllantirilib, mahorat darajasiga ko'tarilish imkonini beradigan asos bo'lishi mumkin.

Pedagogik mahoratning tuzilishi (V.A. Slastenin bo'yicha)

Tarbiya	Pedagogik	Ta'limning	Pedagogik
jarayonining mazmuni aniq pedagogik vazifalarga aylantira qobiliyati:	tizimni qurish va harakatga keltirish qobiliyati:	tarkibiy qismlari va omillari o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash va o'rnatish qobiliyati:	faoliyat natijalarini hisobga olish va baholash ko'nikmalari:
- shaxs va jamoani o'rganish;	- ta'lim vazifalarini har tomonlama rejalashtirish;	- o'quvchi shaxsini faollashtirish, birgalikdagi faoliyatni rivojlantirish;	- o'quv jarayoni va o'qituvchi faoliyati natijalarini tahlil qilish va o'z-o'zini tahlil qilish;
- jamoa va individual talabalarning rivojlanishini loyihalash;	- ta'lim jarayoni mazmunini tanlash;	- o'quvchi shaxsini faollashtirish, birgalikdagi faoliyatni rivojlantirish;	- pedagogik vazifalarning yangi majmuasini belgilash.
- ta'lim, tarbiya va rivojlantiruvchi vazifalar majmuasini ajratish.	- shakllar, usullar va vositalarni optimal tanlash	- birgalikdagi faoliyatni tashkil etish va rivojlantirish;	
		- maktabning atrof-muhit bilan aloqasini ta'minlash.	

1-rasm. Pedagogik mahoratning tuzilishi (V.A. Slastenin bo'yicha)

Pedagogik mahoratni o'zlashtirish har bir o'qituvchiga faqat maqsadli individual psixologik o'z-o'zini tarbiyalash va tajriba, nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni birlashtirishga asoslangan o'z-o'zini rivojlantirishga ega bo'lishi mumkin. Aynan ongli kasbiy faoliyat pedagogik mahoratning manbai - shaxsning umumiy madaniy, ishbilarmonlik xususiyatlari va o'qituvchining kasbiy mahoratining birligidir.

Biz ta'kidlaymizki, pedagogik mahorat har bir o'qituvchi va ishlab chiqarish ta'limi ustasi uchun ochiq bo'lgan, lekin doimiy takomillashtirishni talab qiladigan o'qitish va tarbiyalash san'atidir. Bu o'quv-tarbiya ishlarining barcha turlarini o'quvchilarning, jumladan, ularning dunyoqarashi va qobiliyatlarini har tomonlama rivojlantirishga yo'naltirishning kasbiy qobiliyatidir [21, 75].

Pedagogika tarixida birinchilardan bo'lib, o'qituvchi va tarbiyachiga bir qator talablarni shakllantirgan, qadimgi Rim pedagoglarining yirik vakili Mark Fabius Kvintilian edi. Uning ta'kidlashicha, o'rganish quvonchli bo'lishi kerakligini va o'rganishning muvaffaqiyati ko'p jihatdan o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro hurmat, ishonch va muhabbatga bog'liq. O'qituvchining mahorati bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda to'g'ri tarbiyalash va o'qitish qobiliyatidir.

O'qituvchi bajarishi kerak bo'lgan talablar Ya.A. Komenskiy, J. Lokk, I.G. Pestalozzi, F.A. Disterveg, K.D. Ushinskiy, A.S. Makarenko, V.A. Suxomlinskiy, Yu.P. Azarova, Sh.A. Amonashvili va boshqalarning asarlarida yoritilgan.

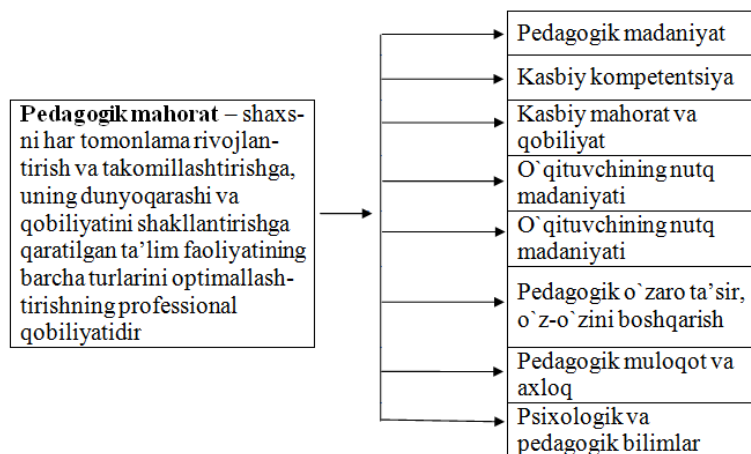
“Pedagogik mahorat” tushunchasi uning talqinlarining xilma-xilligi va noaniqligi bilan tavsiflanadi, uning muhim xususiyatlari ajratib ko'rsatiladi, ular:

- o'qituvchining shaxsga, jamoaga yaxlit obrazli emotsional ta'siriga olib keladigan bolalarni tarbiyalash, hissiyot va texnologiyaning o'zaro ta'sirini bilish (Yu.P. Azarov);
- ruhiy holatni boshqarish qobiliyati, kasbiy texnologiyada ravonlik, pedagogik faoliyatga ijodiy yondashish, shuningdek, optimal yechim tanlashda pedagogik vaziyatlarni malakali tahlil qilish, o'quvchilarga o'z munosabatini samarali va hissiy jihatdan ochiq ifoda etish, hurmat (Yu.K. Babanskiy);
- o'quv jarayoni, ta'lim malakalarining mavjudligi, shuningdek, ovoz ishlab chiqarish san'ati, mimika va pantomima, o'quvchilar bilan o'zaro aloqa va hamkorlikni tashkil etish (A.S. Makarenko);
- kasbiy faoliyatni o'z-o'zini tashkil etishning yuqori darajasini ta'minlaydigan shaxsiy xususiyatlar majmuasi (I.A. Zyazyun);
- pedagogik jarayonning yuqori samaradorligini belgilovchi shaxsiy va ishbilarmonlik fazilatlarini va shaxsiy xususiyatlarning sintezi (V.A. Slastenin);
- jamiyatning ijtimoiy-madaniy qadriyatlarini ijodiy tushunishga ma'naviy, axloqiy va intellektual tayyorgarligini, kasbiy faoliyatda bilim, ko'nikma va malakalarni ijodiy qo'llashga nazariy va amaliy tayyorligini aks ettiruvchi shaxs xususiyati (I.P. Andriadi).

Ushbu talqinlarning har biri ortida muayyan ijtimoiy-madaniy vaziyatda o'ziga xos tarzda oqlangan va samarali bo'lgan pedagogik faoliyatning ma'lum bir modeli mavjud.

Xulosa. Demak, pedagogik mahorat o'qituvchining kasbiy faoliyatida amalga oshiriladi va u kasbiy mahoratning alohida varianti sifatida qaraladi.

Pedagogik mahoratning mohiyati (2-rasm) o'qituvchining o'ziga xos fazilatlarida yotadi, u bu ishni amalga oshirish orqali uning muvaffaqiyatini ta'minlaydi [27, 53].

2-rasm. Pedagogik mahoratning tarkibiy qismlari
(S.D. Yakusheva bo'yicha)

O'qituvchining quyidagi asosiy kasbiy fazilatlari ajralib turadi: aqliy; didaktik (fan sohasini bolalar uchun mavjud bo'lgan o'quv materialiga qayta ishlash ko'nikmasi va qobiliyati; samarali o'qitish usullari tizimini qo'llash va rivojlantirish; fikr-mulohazalarni taqdim etish va boshqalar); sezgi fazilatlari (bolalarning ruhiy dunyosiga kirib borish ko'nikmasi va qobiliyati, rivojlangan psixologik kuzatuv); tashkiliy sifatlar; kuchli irodali kasbiy fazilatlar (qiyinchiliklarni engish qobiliyati, qat'iyatlilik, chidamlilik, talabchanlik va boshqalar); kommunikativ; xushmuomalalik; pedagogik tasavvur, diqqatni taqsimlash qobiliyati; shaxsiyat dinamikasi - ixtiyoriy ta'sir va mantiqiy ishlantirish qobiliyati; hissiy barqarorlik (o'zini boshqarish qobiliyati); optimistik bashorat qilish; ijodkorlik.

Ustoz o'qituvchi bu fazilatlarga ikki karra ega bo'lishi kerak: shaxs psixologiyasini, nimani o'rgatish kerakligini biladigan, o'qitish va tarbiyalash usullarining egasi sifatida.

Demak, ustoz o'qituvchi o'qitiladigan fanni, o'qitish va tarbiya usullarini puxta egallagan, psixologik bilimlar bilan birga fan va san'atning turli sohalaridan bilimga ega bo'lgan yuksak madaniyatli mutaxassis, o'z ishining ustasidir [22, 17].

Insonga ijobiy axloqiy-estetik ta'sir ko'rsatadigan kishigina chinakam ustoz bo'ladi va bu faqat o'qituvchining o'zini doimiy ravishda takomillashtirib borish sharti bilan amalga oshadi.

Aynan ongli kasbiy faoliyat pedagogik mahoratning manbai - shaxsning umumiy madaniy ishbilarmonlik xususiyatlari va o'qituvchining kasbiy kompetentligining birligidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Ершова.А.А., Воробьев.Г.А., Фомина.Т.П. Методические аспекты программы повышения квалификации учителей математики//Современная школа. 2012.-№3(12).-С.92-97.

Занина.Л.В., Меньшикова.Н.П. Основы педагогического мастерства: Учеб. пособие. Ростов-н/Д: Феникс, 2003.-288с.

Коточитова Е.В. Психологические особенности творческого педагогического мышления: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07; Ярославский гос. пед. ун-т им. К. Д. Ушинского. Ярославль, 2001.-24 с.

Кузнецов.А.А. Примерные программы по учебным предметам. Математика. 5-9 классы: проект. 3-изд., перераб. М.: Просвещение, 2011.-64с. (Стандарты второго поколения).

Кузьминов.Я.И., Матросов.В.Л., Шадриков В.Д. Профессиональный стандарт педагогической деятельности (Под редакцией Я.И. Кузьминова, В.Л. Матросова, В.Д. Шадрикова) Разработан по государственному контракту № П 243 от 11.09.2006.

Макаров В.Л. Микроэкономика знаний / В.Л. Макаров, Г.Б. Клейнер. М.: Экономика, 2007. - 204с.

Мижеригов.В.А. Юзефовичус.Т.А. Введение в педагогическую деятельность: Учеб. пособие. М.: Педагогическое общество России, 2005.-352с.

Ожегов.С.И. Словарь русского языка / Подред. Н.Ю. Шведовой. 19 изд, испр. М.: Рус.яз, 1987.-750с.

Педагогика: учеб. пособие / В.Г. Рындак, Н.В. Алехина, И.В. Власюк, и др.; Подред. проф. В.Г. Рындак. М.: Высш. шк., 2006. - 495 с.

Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б.М. Бимбад; Редкол.: М.М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др. М.: Большая российская энциклопедия, 2002.-527с.

Программа для общеобразовательных школ, гимназий, лицеев. Математика. 5-11 кл. / Сост. Г.М. Кузнецова, Н.Г. Миндюк. М.: Дрофа, 2000.-320 с.

Современная философия: словари хрестоматия / Отв. ред. В.П. Кохановский. Ростовн/ Д, 1997. -511с.

Словарь иностранных слов и выражений / авт.-сост. Е.С. Зенович. М.: АСТ; Олимп; Астрель, 2000.-780с.

Тихомиров В.М. О некоторых проблемах математического образования // Математика и общество. Математическое образование на рубеже веков: тезисы доклада Всероссийской конф. Дубна, сентябрь 2000. М.: МЦНМО, 2000.-664с.

ФЕДЕРАЛЬНОГО ЗАКОНА от 29.12.2012 N 273-ФЗ «ОБ ОБРАЗОВАНИИ В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ» URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_146342/ (дата обращения: 01.01.2013).

Фельдштейн Д.И. Психолого-педагогические проблемы построения новой школы в условиях значимых изменений ребенка и ситуации его развития // Психолого-педагогический поиск.-2010.-№2(14).- С.11-20.

Модель специалиста и высшее профессиональное образование / подред. В.Д. Шадрикова.

М., 2003. – 26с.

Шишов.С.Е.,Кальней.В.А.Мониторинг качества образования в школе. М. Педагогическое общество России,1998.–354с.

Щербаков А.И., Мудрик А.В. Психология учителя //Возрастная педагогическая психология/ Подред. А.В.Петровского. М.: Педагогика, 1991.–498с.-С.258-280.

Энциклопедический словарь/ гл.ред. А.М.Прохоров. М:Издательство «Советская энциклопедия»,1981.–1600с.

Якушева.С.Д.Профессиональная компетентность как условие развития мастерства педагога // «Проблемы и перспективы развития педагогики и психологии»: Материалы международной заочной научно-практической конференции. (24октября2011г.). Новосибирск:Изд.«Априори», 2011.–128с.-С.89-101.

Якушева.С.Д. Профессионально-педагогический инжиниринг в инновационной деятельности образовательного учреждения: теорияипрактика: Монография. 2-е изд.,испр.идоп. М.: АПКИППРО, 2012. –308с.

Якушева.С.Д. Инновационные аспекты школьного образования нового столетия// Образование и общество.- 2015.-№4.-С.5-10.

ЯкушеваС.Д.Основыпедагогического мастерства:Учебникдлястудентовсред. проф.учеб. заведений.8-изд.стер.М.:Издательскийцентр«Академия»,2019.-256с.

Якушева.С.Д.Основы педагогического мастерства и профессионального саморазвития: Учеб.пособие.4-еизд.М.:Издательскийдом«Неолит»,2019.-408с. (Высшееобразование:Бакалавриат).

Yakusheva S.D. Professional-pedagogical engineering in innovative activity of contemporary Russian education// The collection includes The International Conference on the Transformation of Education Proceedings Held by SCIEURO in London22-23April2013.Vol.2.-260p.-Pp.122-132.

Yakusheva.S.D.The development of modern school system in Russia// Austrian Journal of Humanities andS ocial Sciences, October-November,2014,№5, Pp. 149-158.

Yakusheva.S.D. Improvement of professional teacher's skills in conditions of modernization of Russian education// Europe an Applied Sciences, # 1, 2015, Pp.60-66.

МТМЛАР ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯСИДА ХАРАКАТ ФАОЛЛИГИНИНГ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Салимов Ғайрат Мухамедович, Бухоро давлат университети профессори в.б., педагогика
фанлари номзоди

ДВИГАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ ШКОЛ СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Салимов Гайрат Мухамедович, профессор Бухарского государственного университета,
кандидат педагогических наук

MOTOR ACTIVITY IN PHYSICAL EDUCATION OF SCHOOL WAYS TO IMPROVE EFFICIENCY

Salimov Gairat Mukhamedovich,
Professor of Bukhara State University, Candidate of Pedagogical Sciences

Аннотация. Жисмоний тарбия инсоният жамияти тараққиётининг барча босқичларида муҳим ўрин тутиб келмоқда. Бугунги замонавий жамиятда унинг роли сезиларли даражада ошди. Бунинг сабаби шундаки, кейинги йилларда оғир жисмоний меҳнат улуши сезиларли даражада камайди. Бундан юз йил муқаддам моддий ишлаб чиқариш учун зарур бўлган энергиянинг 98 фоизи одамлар ва уй ҳайвонлари мушакларининг ҳаракати ҳисобига яратилган бўлса, бугунги кунда бу кўрсаткич 2-3 фоизни ташкил этади.

Мактабгача таълим муассасасида жисмоний тарбиянинг бутун тизими, биринчи навбатда, организмнинг юрак-қон томир, нафас олиш ва иммунитет тизимини ривожлантириш ва такомиллаштиришга йўналтирилган бўлиши керак бўйича, чунки асосий ривожланиш воситалари ҳаракатлардир. Шу боис, болалик даврида тананинг кучини тўплаш ва келажакда шахснинг ҳар томонлама баркамол ривожланишини таъминлаш имконини берадиган жисмоний тарбия машғулотларини ташкил этиш ниҳоятда муҳимдир.

Мактабгача таълим муассасаларида жисмоний тарбиясида боланинг индивидуаллигини, унинг турли хил фаолият турларини ўзлаштиришдаги мустақиллигини ривожлантиришга қаратилган фаолиятга катта аҳамият берилмоқда. Бунинг учун мактабгача таълим муассасаларида ҳаракат фаоллигини оширувчи жисмоний машқлар, спорт ўйинлари, байрамларини ташкил этиш ва ўтказиш, машғулотлари, чиниқтиришга ёрдам берувчи воситалардан кўпроқ фойдаланиш катта самара беради. Ушбу мақолада богча ёшидаги болалар жисмоний тарбиясининг айни шу жиҳатларига эътибор қаратилган, хориж тажрибасидан келиб чиқиб, машғулотлар сифати ва сонини оширишнинг аҳамияти кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: мактабгача таълим, богча ёши, жисмоний тарбия, жисмоний машқлар, ҳафталик режа, Буюк Британия, Финландия, спорт элементлари.

Абстрактный. Физическое воспитание играет важную роль на всех этапах развития человеческого общества. В современном обществе его роль значительно возросла. Причина этого в том, что доля тяжелого физического труда в последние годы значительно снизилась. Если сто лет назад 98 % энергии, необходимой для материального производства, создавалось за счет движения мышц людей и домашних животных, то сегодня этот показатель составляет 2-3 %.

Вся система физического воспитания в дошкольном образовательном учреждении должна быть в первую очередь направлена на развитие и совершенствование сердечно-сосудистой, дыхательной и иммунной систем организма, ведь основным средством развития являются движения. Поэтому крайне важно организовать занятия физической культурой в детском возрасте, которые позволят набраться сил организма и обеспечить всестороннее развитие личности в будущем.

В физическом воспитании в дошкольных образовательных учреждениях большое значение придается деятельности, направленной на развитие индивидуальности ребенка, его самостоятельности в овладении различными видами деятельности. С этой целью большой эффект окажут физические упражнения, повышающие двигательную активность, спортивные игры, организация и проведение праздников, занятий и многое другое использование тренажеров в дошкольных образовательных учреждениях. В данной статье акцентировано внимание на данных аспектах физического воспитания детей дошкольного возраста, на основе зарубеж-

ного опыта показано значение повышения качества и количества занятий.

Ключевые слова: дошкольное образование, детсадовский возраст, физическое воспитание, физические упражнения, недельный план, Великобритания, Финляндия, спортивные элементы.

Abstract. Physical education plays an important role at all stages of the development of human society. In modern society, its role has increased significantly. The reason for this is that the proportion of heavy physical labor has dropped significantly in recent years. If a hundred years ago 98% of the energy needed for material production was created by the movement of the muscles of people and domestic animals, today this figure is 2-3%.

The whole system of physical education in a preschool educational institution should be primarily aimed at the development and improvement of the cardiovascular, respiratory and immune systems of the body, because the main means of development are movements. Therefore, it is extremely important to organize physical education classes in childhood, which will allow the body to gain strength and ensure the comprehensive development of the individual in the future.

In physical education in preschool educational institutions, great importance is attached to activities aimed at developing the individuality of the child, his independence in mastering various types of activities. To this end, physical exercises that increase motor activity, sports games, organizing and holding holidays, classes and much more using simulators in preschool educational institutions will have a great effect. This article focuses on these aspects of physical education of kindergarten children, on the basis of foreign experience shows the importance of improving the quality and quantity of classes.

Key words: preschool education, kindergarten age, physical education, physical exercises, weekly plan, Great Britain, Finland, sports elements.

Кириш. Жисмоний тарбияни шакллантириш жараёни болалар учун айниқса мактабгача ёшдаги болалар учун муҳимдир, чунки бу давр фаол когнитив фаолият, интеллектуал, ҳиссий соҳанинг жадал ривожланиши, ўз-ўзини англашни шакллантириш, умуминсоний қадриятларни ривожлантириш билан тавсифланади. 6-7 ёшдаги болалар билан жисмоний тарбия машғулотларида уларнинг ҳаракатга бўлган табиий эҳтиёжини ва «мушак шаклланиши» туйғусини қондириш муҳимдир.

Келажагимиз бўлган болаларнинг соғлигини мустаҳкамлаш ва жисмоний жиҳатдан тўлиқ ривожлантириш учун ҳаракат фаоллигининг турли шаклларида фойдаланилади. Қўйилаётган вазифага боғлиқ ҳолда болаларнинг ёшдаги ўзига хосликлар ва бошқа шартлар болалар фаолиятининг шакллари сифатида аниқланади. Масалан, йилнинг иссиқ вақтида кўпинча болаларга турли спорт ўйинларининг элементларини, шу билан бирга велосипед ва самокатда сайр қилиш кабилардан фойдаланиш тавсия этилади. Қишда эса ўйинлар МТМ спорт залида ўтказилади. Баъзан қор ёққанда қорбўрон ўйнаш мумкин. Ҳозирги вақтда бир қатор болалар муассасаларида жисмоний тарбия бўйича ишлар жисмоний тарбия мутахассислари томонидан олиб борилмоқда. Аммо кўпгина мактабгача таълим муассасаларида тарбиячилар жисмоний тарбия машғулотларини ҳали ҳам ўзлари ўтказишда иштирок этадилар.

“Илк қадам” Давлат дастурида ҳам боланинг жисмоний ривожланишига катта аҳамият қаратилган, шу билан бирга боланинг компетенциялари бола организми ривожининг соҳаларини белгилашда биринчи ўринда “жисмоний ривожланиш ва соғлом турмуш тарзининг шаклланиши”га эътибор қаратилади [4,24]. Шундай экан, ўқув режасида қўйилган жисмоний тарбия машғулотларини сонини ҳафтасига 5 кунга кўпайтириш лозим. Жисмоний машқлар, тоза ҳавода жисмоний машғулотлар, спорт ўйинлари элементлари ва машқлар, сайрда жисмоний машғулотлар, ҳаракатли ўйинлар ва машқлар, жисмоний машғулотлар (спорт зали ёки тоза ҳавода) ва болани жисмоний жиҳатдан соғлом қилишга қаратилган ҳаракатли ўйинлар ва машқлар сонини кўпайтириш керак.

МЕТОДЛАР. Мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларида жисмоний сифатларни ривожлантириш йўллари аниқлашда, уларда жисмоний сифатларни шакллантиришнинг инновацион технологияларини такомиллаштириш бўйича олиб борилаётган тадқиқотда анализ, синтез, қиёсий-педагогик таҳлил, кузатиш каби усуллардан фойдаланилди.

МУҲОКАМА. Хориж тажрибаси фикримизни исботлашга ёрдам беради. Масалан, Болгарияда мактабгача ёшдаги болаларни тарбиялаш бўйича давлат дастури мавжуд. Мактабгача таълим муассасаларида жисмоний тарбия - спорт байрамларини ташкил этиш ва ўтказиш, суз-

иш машғулоти, чиниқтиришга катта эътибор қаратилган.

Буюк Британияда таълим боланинг индивидуаллигини, унинг турли хил фаолият турларини ўзлаштиришдаги мустақиллигини ривожлантиришга қаратилган. Буюк Британия бино ичида «болалар боғчаси» жуда хилма-хил жиҳозлар ва материалларга эга, жумладан, сувли ванна, унда сузувчи ўйинчоқлар ва сув тегирмонлари каби махсус «сув ўйинчоқлари» мавжуд; курук ва ҳўл кум кутилари кум ва боланинг ақлий ва жисмоний ривожланишига ҳисса қўшадиган кўплаб бошқа материаллар. Буюк Британияда мактабгача ёшдаги болаларнинг жисмоний тарбия дарсларида асосий машғулоти гимнастика, рақс ва очик ўйинлардир.

Хитойда жисмоний қобилятларни ривожлантиришга катта эътибор берилади. Мактабга тайёргарлик жараёнида жисмоний тарбиянинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: оптимал жисмоний ривожланишга кўмаклашиш; интизом каби ижтимоий фазилатларни шакллантириш, адолат, масъулият, ҳалоллик, ҳамкорлик; асосий восита кўникмаларини ва хавфсизлик қоидалари тушунчасини ривожлантириш; спортга қизиқиш ва муҳаббатни шакллантириш. Болалар боғчаси ўқувчиларининг жисмоний фаолиятининг асосий турлари - очик ўйинлар, гимнастика, рақс, югуриш, сакраш, улоқтиришдан иборат.

Германияда болалар боғчаларида режалаштирилган ва яхши жиҳозланган марказлар - рол ўйнаш, сюжет, режиссёрлик ўйинлари, лойиҳалаш ва экспериментлар учун хоналар бўлиши тахмин қилинмоқда. Жисмоний тарбия машғулоти учун зал ажратилган. Жисмоний тарбия дарсларида кўчма ўйинлар, гимнастика, югуриш, сакраш, улоқтириш, кўпинча сув ўйинлари ва сузиш дарслари дастурга киритилган. Болалар боғчаларидан бирида тажриба сифатида дарслар жорий этилган.

Америкалик мутахассислар мактабгача ёшдаги жисмоний тарбиянинг асосий мақсади боланинг баркамол ривожланишига ёрдам беришдир, деб ҳисоблашади. Жисмоний тарбия мактабгача ёшдаги болаларнинг психомотор, ақлий ва ҳиссий ривожланишига ҳисса қўшиши керак. Қўшма Штатлардаги мактабгача жисмоний тарбия дастурининг асосий жиҳатлари психомотор кўникмаларни шакллантириш, очик ўйинлар, таёқ, рақс, жисмоний тайёргарлик, сув ўйинларидан иборат.

Финляндияда, 1984 йил тавсияларига кўра, мактабгача ёшдаги болалар учун жисмоний тарбия дастури гимнастика, мусиқа машқлари, очик ва спорт ўйинлари, чанғи, конкида учиб, сузиш бўйича дарслар, дам олиш учун ориентиратсия каби турларни ўз ичига олади. Францияда кичик ёшдаги болаларни тарбиялаш ўйин фаолиятини, сезги органларини ва ҳаракат қобилятларини ривожлантиришга қаратилган. Дарслар жадвалида кўп вақт жисмоний тарбия, мусиқага бағишланган.

Японияда жисмоний тарбия дастурида болалар боғчаларида Таълим қуйидаги жисмоний фаолият турларини ўз ичига олади:

- 1) юриш, чопиш, сакраш;
- 2) отиш, суриш, тортиш, думалаш;
- 3) югуриш, сакраш, нишонга улоқтириш бўйича мусобақалар;
- 4) жамоавий очик ўйинлар;
- 5) тўплар, арқонлар ва бошқа қурилмалар билан ўйинлар;
- 6) ритм.

Японияда мактабгача жисмоний тарбия вазифалари қуйидагилардан иборат: восита ва ақлий ривожланиш, шакллантириш томон яхши ният муҳит ва интизом [10, 90].

Хорижий давлатлар мактабгача таълим тизимининг таҳлили шуни кўрсатадики, кўрсатилган мамлакатлар мактабгача таълим тизимида жисмоний тарбияга катта эътибор қаратилган. Шунинг учун мустақил юртимизда ҳам болалар жисмоний тарбиясининг самарадорлигини ошириш учун МТМлар тарбиячисининг кунлик иш режасига жисмоний тарбиянинг турли шакллари киритиш зарурлиги яққол кўринмоқда. Ва бу орқали боғча ёшдаги болаларнинг жисмоний тарбияга қизиқишини ҳам ошириш мумкин бўлади.

НАТИЖА. Мактабгача таълим муассасаларида ҳафталик режа барча ривожланиш соҳалари бўйича мақсадларни белгилаш, тегишли марказларни тайёрлаш, машғулотларни ҳафта мавзусига мос равишда тақсимлашга йўналтирилган. Ҳафта мавзуси барча эркин фаолият марказлари орқали ўтиши лозим. Ҳафталик режада гуруҳдаги ва сайр вақтидаги дидактик ва ҳаракатли ўйинлар режалаштирилади. Болалар билан олиб бориладиган ишнинг мазмуни ва изчиллиги фаолият тури (фаол фаолият/ пассив фаолият; индивидуал фаолият/ кичик гуруҳда, катта гуруҳда; тарбиячи раҳбарлиги остида ўтадиган фаолият/ бола раҳбарлиги остида ўтадиган фао-

лият) ва уни ўтказиш жойи (хона ичидаги фаолият/ кўчадаги фаолият)ни ҳисобга олган ҳолда режалаштирилиши керак.

Ҳафталик режа хилма-хил ва мослашувчан бўлиши лозим. Бошқача айтганда, об-ҳаво ўзгариши ва боланинг қизиқувчанлигини ҳисобга олган ҳолда, режалаштирилаётган фаолият бошқасига алмаштирилиши ёки фаоллик вақти бироз кўпроқ ёхуд камроқ вақтга мўлжалланиши мумкин. Масалан, агар тарбиячи баҳорда гуллаган боққа боришни режалаштирган бўлса-ю, об-ҳаво жуда ёмғирли бўлса, бу тадбирни хонада ўтказишнинг имкони бўлган бошқа тадбирга алмаштирилиши мумкин [4,18].

“Илк қадам” давлат ўқув дастури намунаси асосида 3 ёшдан 7 ёшгача бўлган болалар билан ўтказиладиган жисмоний тарбия машғулоти режаси”да “Жисмоний ривожланиш ва соғлом турмуш тарзини шакллантириш” га душанба куни, “ Тўғри усуллар билан юришга, югуришга ўргатиш”га эса чоршанба куни белгиланган. Бизнингча, жисмоний тарбиясининг самарадорлигини ошириш, болаларни ёшлигидан соғлом ва бақувват қилиб тарбиялаш учун режага ўзгартириш киритиш керак бўлади. Чунки Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг кичик ёшдаги болаларни тарбиялаш ва таълим бериш бўйича бутунжаҳон конференциясидаги нутқида шундай дейилади: “Бу борада, авваламбор, ёшлар ва болаларга эътибор ва амалий ғамхўрлик кўрсатиш, уларни жисмоний ва маънавий баркамол этиб тарбиялашга алоҳида аҳамият қаратмоқдамиз. Болаларни кичик ёшдан бошлаб ривожлантириш, уларнинг

ўқиши учун муносиб шарт-шароитлар яратиш орқали келажақда ёшларнинг ўзлигини тўла намоеъ этишига мустақкам замин яратяпмиз. Зеро, бу эзгу мақсадимиз йўлида сарфланган инвестициялар эртага бир неча баробар ортиғи билан қайтишига шубҳа йўқ”[1,2]. Шундай экан, мактабгача таълим муассасаларида жисмоний тарбиянинг турли шаклларида фойдаланиш болаларнинг соғлиги, келажаги учун замин яратиши шубҳасиз.

Фикримизни рус олими В.Фролов ҳафта давомида режалаштирилган жисмоний машғулотларга алоҳида эътибор қаратиши[11,5] ҳам тасдиқлайди. Шундан келиб чиқиб, МТМлар жисмоний тарбия тизимида ўйинлар ва жисмоний машқларни қуйидагича алмаштириб фойдаланиш мумкин:

1.Душанба – спорт зали ёки тоза ҳавода жисмоний машғулотлар: “Тўплар”, “Биз барглари йиғамиз”.

Ўйинлар номи	Дастлабки ҳолат	Бажариш	Такрорлаш
Ўз жойингизни топ ўйини	Болалар бирин-кетин тўсиқларни енгиб ўтишади	Улар гимнастика скамейкаси бўйлаб ўтишади, гардиш (обруч)орасидан ўтишади ва қайтишда скамейка орасидан "илон шаклида" ўтказишади ва ўз жойини эгаллайди.	3-4 марта
"Дарвозага кириш" ўйини.	Кўлларида тўп бўлган болалар 3-4 та қаторга сафланадилар ва чизик олдида туради.	Чизикдан 3 м масофада, кубларнинг ҳар бир устуни қаршисида дарвоза ётқизилган. Болалар бирин-кетин тўпни дарвозага айлантирадилар. Ҳар ким машқни бажариб бўлгач, дарвозага урилган тўплар сони ҳисобланади, бу ғолиб устунни аниқлайди Болалар тўпларни олишади ва ўйин давом этади.	

2.Сешанба – спорт ўйинлари элементлари ва машқлар -эрталабки сайрда (ҳафтанинг қолган кунлари кечки сайрда).Қуйидаги спорт элементлари бўлган ўйинларни тавсия қилиш мумкин:

Ўйинлар номи	Дастлабки ҳолат	Бажариш	Такрорлаш
"Гардиш орқали сакраш" эстафета пойгаси	Барча ўйинчилар иккита жамоага бўлинган ва бир вақтнинг ўзида устунлар бўйлаб жойлашган. Ҳар бир устун олдида 3 ва 5 метр масофада иккита гардиш бирин- кетин ётади ва тўп 7 метр масофада	Раҳбарнинг ишораси билан ҳар бир жамоанинг биринчи ўйинчилари биринчи гардишга югурадилар, унинг олдида тўхтайдилар, уни икки қўли билан олиб, бошлари устига кўтардилар, гардишни ўзларига кўядилар; иккинчи ҳалқага югуриб, унинг марказида турунг, уни қўллари билан олинг, бошдан юқорига кўтарилиб, ерга туширилади. Шундан сўнг, ўйинчилар тўп атрофида югуриб, ўз жойларига қайтадилар. Кейинги бола ўйинни давом эттиради. Вазифани биринчи бўлиб бажарган жамоа ғалаба ҳисобланади.	3-4 марта

3. Чоршанба - сайрда жисмоний машғулотлар ("Қўшнингизни кўрсат", "Шарик", "Ойнада қўшнингизни кўрсатинг").

Ўйинлар номи	Дастлабки ҳолат	Бажариш	Такрорлаш
Ялмоғиз кампир	Оҳак сифатида оддий челак, супурги сифатида ишлатилади	Иштирокчи бир оёғи билан челакда туради, иккинчиси ерда қолади. Бир қўли билан челакни тутқичидан, иккин- чи қўлида швабрани ушлаб туради. Бу ҳолатда, бутун масофани босиб ўтиш ва оҳак ва супургини кейинги иштирокчига ўтказиш керак	3-4 марта

4. Пайшанба - ҳаракатли ўйинлар ва машқлар сайр вақтида қуйидаги ўйинлардан фойдаланиш мумкин: ("Бошдан дўппини олиш" ўйини, "Қувлашмачоқ" ўйини).

Ўйинлар номи	Дастлабки ҳолат	Бажариш
Тез поезд	Байроқлар ҳар бир жамоадан 6-7 метр масофада жойлаштирилади.	"Марш!" буйруғи билан. тез қадам билан биринчи ўйинчилар (югуриш тақиқланган) ўз байроқлари олдига борадилар, уларни айланиб ўтадилар ва устунларга қайтадилар, у ерда иккинчи ўйинчилар уларга қўшилади ва улар биргаликда яна бир хил йўлни қиладилар ва ҳоказо. Ўйинчилар бир-бирларини тирсакларидан ушлаб, юриш пайтида қўлларини локомотив боғловчи таёғи каби ҳаракатга келтирадилар. Олд ўйинчи - локомотив - тўлиқ тўлдирувчи билан жойга қайтганда, у узоқ хуштак чалиши керак. Станцияга биринчи келган жамоа ғалаба ҳисобланади.

5.Жума – жисмоний машғулотлар (спорт зали ёки тоза ҳавода). “Ғозлар”, “Қушлар”, “Қуёнчалар” каби ўйинлардан фойдаланиш мумкин.

Тўп билан пингвин	Иккита жамоа бир вақтнинг ўзида устунларга жойлашади. Уларнинг олдида 10 қадам жойда байроқ қўйишади	Жамоаларнинг биринчи рақамлари волейбол тўпини олади. Уни тиззалари орасига олиб, сакрашда ҳаракатланиб, улар байроққа шошилишади, уни ўнгга айлантириб, орқага қайтишади. Тўплар иккинчи ўйинчиларга, кейин учинчисига ва ҳоказоларга узатилади. Ўйинни биринчи бўлиб якунлаган жамоа ғалаба ҳисобланади. Болалар ўргатилганда, ўйинни қийинлаштириши мумкин: ҳар бир киши иккита тўп билан ҳаракатланиши керак - бири тиззалари орасига, иккинчиси эса қўлларида ушлаб туриши керак.	2-3 марта

Эрталабки сайрларга киритилган машқларга қўйидагиларга эътибор қаратиш керак. Болаларга таниш ва улар томонидан яхши ўрганилган машқлар (“Текислан, Шамол дарах-ларни тебратади, Барглар) Тузилиши содда, мувофиқлаштириш осон машқлар (“Ғозлар”, “Қушлар”, “Қуёнчалар”).

Улар, албатта, қулай, оёқ камарини шакллантиришга қаратилган машқлар. (“Тизза қаерда”, “Келинг, синайлик”).

Нафас олиш машқларини, сакрашларни ўз ичига олади машқлар (“Тўплар”, “Биз кўзиқоринларни йиғамиз”).

Чаққонлик, мослашувчанлик, кучни ривожлантириш бўйича машқлар ёшга қараб аста-секин киритилиши керак (“Оёқлар юради”, “Велосипед”).

Эрталабки сайрлар учун қўлланмалар фақат болалар томонидан яхши ўзлаштирилганлардан фойдаланилади. Ҳафта давомида бошқа жисмоний машғулотлар билан алмаштириш мумкин. Бундан ташқари ҳар куни ҳаракатли ўйинлар ўтказиб туриш кераклигини ҳам унутмаслик лозим.

Жисмоний тарбия, эрталабки сайрлар учун машқлар тўпламини тузишда маълум машқлар кетма-кетлигига риоя қилиш керак.

Орқа томонни тўғрилаш ва эгилиш билан ҳатлаш.

Қўлларнинг думалоқ ва учиш ҳаракатлари.

Тананинг олдинга, орқага, ён томонга эгилиши ва думалоқ ҳаракатлар.

Бошнинг эгилиши ва думалоқ ҳаракатлари.

Утирган ва ётган ҳолатда оёқларни кўтариш (ёки оёқлари маҳкамланган ҳолда).

Оёқларини силкитиб (олдинга, орқага, ён томонга).

Сакрашлар.

Жойида юриш ва югуриш.

Жисмоний машғулотлар боланинг юрак-томир, нафас олиш тизими, мускул ва бошқа муҳим органларининг ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Бунга машғулотларда ҳаракатли ўйинлар, эстафета ўйинлари, спорт машқлари, югуришнинг турли шакллари, умуман ҳаракатга асосланган машқлардан фойдаланиш орқали эришилади.

ХУЛОСА. Болаларнинг жисмоний тарбияси мактабгача таълим муассасаларининг муҳим вазифаларидан биридир. Мактабгача ёшда орттирилган саломатлик инсоннинг ҳар томонлама ривожланишининг асосидир. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти инсоният тарихидаги энг инсонпарвар шиорни эълон қилди: “2000 йилга келиб сайёрадаги ҳар бир инсонга соғлиқ! Шу билан бирга, «СОҒЛИК» тушунчаси жисмоний тарбиянинг ролини оширади. Жисмоний маданиятни мутлақо янги босқичга кўтариб, у инсоннинг соғлом турмуш тарзини шакллантириш учун асос бўлиб, унинг пойдевори мактабгача ёшдан бошлаб қўйилади. Шу боис жисмоний тарбия тизимига етарлича эътибор бериш болаларнинг ҳаракатга бўлган табиий эҳтиёжини қондиради, боланинг танасига ҳаракатнинг таъсири, уларнинг ҳаракат қобилиятлари ва кўникмалари мустаҳкамланади, жисмоний қобилиятлар ривожланади.

Жисмоний тарбия ва соғломлаштириш ишлари: эрталабки ва тетиклантирувчи гимнастика, уйқудан кейин, соғлом турмуш тарзини шакллантириш, жисмоний тарбия, спорт байрамлари ва бўш вақтни ўтказиш учун бевосита жисмоний машқлар фаолиятини кучайтириш бугунги кунда мактабгача таълим муассасалари жисмоний тарбия тизимида муҳим ва долзарблигича қолмоқда.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Кичик ёшдаги болаларни тарбиялаш ва таълим бериш” бўйича бутунжаҳон конференциясидаги нутқи. “Янги Ўзбекистон”, 2022 йил, 16 ноябрь, № 234.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Мактабгача таълим тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-3261-сонли қарори. 2017 йил.

3. Ўзбекистон Республикаси мактабгача тарбия Концепцияси. – Т.: 1992.

«Учинчи минг йилликнинг боласи» таянч дастури. –

4. “Илк қадам” мактабгача таълим муассасасининг Давлат ўқув дастури. Тошкент – 2018.

5. Нуриддинова М. М. Мактабгача таълим муассасаларида жисмоний

ҳужжатлар мажмуи –Тошкент “Мухаррир”. 2013.

6. Салимов F.M. Maktabgacha ta'lim muassasalarida ertalabki gimnastika mashg'ulotlarining o'rni "Hozirgi taraqqiyot bosqichida jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarini tashkil qilishning istiqbollari: muammo va yechimlar" Xalqaro miqiyosi dagi ilmiy amaliy-anjuman www.openscience.uz 2022, 28-29 aprel.

7. Салимов F.M. Sog'lom turmush tarzining asosiy omillari.// “Science and education scientific” journal . issn 2181-0842 volume 3, issue 4 april 2022.

TIBBIY OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARINI KASB-HUNAR FAOLIYATIGA TAYYORLASHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH METODIK TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHNING O'ZIGA XOSLIGI

Sayfullaeva Dilbar Izzatillaevna,

Toshkent tibbiyot akademiyasi biotibbiyot muhandisligi, informatika va biofizika kafedrası o'qituvchisi

Аннотация. Тиббиёт ихтисосликлари талабаларини касбий фаолиятда ахборот тизимларидан фойдаланишга о'ргатish, агар ахборот тизимлари соҳасидаги о'qitish mazmuni shifokorlar kasbiy faoliyatining ayrim turlarida ulardan foydalanish ehtiyojlariga moslashtirilsa, samarali bo'ladi.

Kalit so'zlar: sog'liqni saqlashni axborotlashtirish, axborotlashtirish rivojlanishini ta'minlash tizimining tarkibiy qismlari, sog'liqni saqlash organlari va muassasalarini axborot-tahliliy qo'llab-quvvatlash.

CHARACTERISTICS OF IMPROVING THE METHODOLOGICAL SYSTEM OF USING INFORMATION TECHNOLOGIES IN PREPARING STUDENTS OF HIGHER MEDICAL EDUCATION INSTITUTIONS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY

Sayfullaeva Dilbar Izzatillaevna,

teacher of the Department of Biomedical Engineering, Informatics and Biophysics of the Tashkent Medical Academy

Annotation. Training students of medical specialties in the use of information systems in their professional activities will be effective if the content of training in the field of information systems is brought into line with the needs of their use in certain types of professional activities of doctors.

Key words: healthcare informatization, components of the system for ensuring the development of informatization, information and analytical support for healthcare authorities and institutions.

ОСОБЕННОСТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ ВУЗОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Сайфуллаева Дильбар Иzzатиллаевна,

преподаватель кафедры биомедицинской инженерии, информатики и биофизики Ташкентской медицинской академии

Аннотация. Обучение студентов медицинских специальностей использованию информационных систем в своей профессиональной деятельности будет эффективным, если содержание обучения в области информационных систем будет приведено в соответствие с потребностями их использования в отдельных видах профессиональной деятельности врачей.

Ключевые слова: информатизация здравоохранения, компоненты системы обеспечения развития информатизации, информационно-аналитическое обеспечение органов и учреждений здравоохранения.

Kirish. Axborot texnologiyalarining, xususan, turli maqsadlardagi axborot tizimlarining jadal rivojlanishi va joriy etilishi ulkan axborot resurslaridan samarali foydalanish, shuningdek, katta hajmdagi axborotni saqlash, qayta ishlash va almashish imkoniyatini yaratdi. Axborot tizimi - axborot jarayonlarini amalga oshiradigan kompyuter texnologiyalari va aloqa vositalaridan foydalanishni o'z ichiga olgan hujjatlar va axborot texnologiyalarining tashkiliy tartibga solingan to'plami.

Axborot tizimlaridan foydalanish va rivojlantirish bo'yicha o'qitish ko'plab mutaxassislarni, jumladan, muhandislar, iqtisodchilar, huquqshunoslar, o'qituvchilar, shifokorlar va boshqalarni axborot tayyorlashning muhim qismidir. Jamiyatni axborotlashtirish, eng yangi axborot va telekommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish va rivojlantirish, yangi mutaxassisliklar bo'yicha kadrlar tayyorlash ta'lim sohasida jiddiy o'zgarishlarga olib keldi. Bo'lajak mutaxassislarning yuqori darajadagi axborot madaniyatini shakllantirish oliy kasbiy ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifadir. Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning o'rnatilgan amaliyoti, tibbiyot oliy o'quv yurtlari talabalari tomonidan informatika va axborot texnologiyalari sohasidagi fanlarni o'rganish va mutaxassislarning kasbiy faoliyatida informatika va axborot texnologiyalari vositalari va usullaridan foydalanish zarurati o'rtasidagi nomuvofiqlik. tibbiy ta'limni axborotlashtirishda yuqori natijalarga erishish imkonini bermayotgan va bu borada qo'shimcha tadqiqotlarni talab etuvchi asosiy

sabablardan biridir. Shu munosabat bilan tibbiyot mutaxassislarining axborot texnologiyalaridan foydalanishga bo'lgan qiziqishi ortib bormoqda va axborot resurslari bilan tanishish, madaniyatlararo aloqalarni, jahon madaniy qadriyatlarini amalga oshirish, shaxsning uzluksiz o'z-o'zini tarbiyalash va moslashishga bo'lgan ehtiyoji nuqtai nazaridan o'zini namoyon qilmoqda. axborot jamiyatida. Shu sababli, tibbiy ta'limni axborotlashtirish bilan bog'liq tadqiqotlar tobora dolzarb bo'lib bormoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar taxlili. Axborot tizimlari sohasida o'qitish, qoida tariqasida, o'zgarmas va o'zgaruvchan qismlarni o'z ichiga oladi. Invariant qism umumiy madaniy savodxonlikni rivojlantirish va tegishli axborot ta'limi uchun zarur bo'lgan asosiy masalalar bilan bog'liq. Bizning tadqiqotimiz tibbiyot mutaxassisliklari talabalarini axborotga tayyorlash misolida olib borildi. Turli tibbiy axborot tizimlarining paydo bo'lishi va rivojlanishi shifokorlarga kasbiy faoliyatida quyidagi afzalliklar ko'rinishida qo'shimcha imkoniyatlarni taqdim etdi: joriy hujjatlarni yuritish, hisobotlarni tuzish, tibbiy qarorlarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlaridan foydalanish vaqtini qisqartirish; standart davolash va tekshirish protokollariga rioya qilishni osonlashtirish; arxivlangan ish tarixiga tezkor kirishni ta'minlash; laboratoriya diagnostika xizmati bilan aloqada bo'lish vaqtini qisqartirish va hokazo. Tibbiyot fakulteti talabalarini axborotga tayyorlash ikki komponentli tuzilishga ega: 1-kursda umumiy, asosiy informatika masalalari o'rganiladi, 2-3 kursda - tibbiy informatika. Bo'lajak shifokorlarni o'z kasbiy faoliyatida tibbiy axborot tizimlaridan foydalanishga tayyorlash vazifasi bor.

Tibbiy informatika sohasidagi ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish natijasida (V.K. Gasnikov, V.Ya. Gelman, A.A. Demidova, T.V. Zarubina, V.G. Kudrin, V.P. Omelchenko, V.I. Chernov va boshqalar.) axborot tizimlarini o'rganishda mualliflar tibbiy axborot tizimlarini qo'llashning nazariy asoslarini afzal ko'rishlari va ko'pincha ularning imkoniyatlarini o'rganishga e'tibor berishlari, pedagogika va kasbiy ta'lim usullariga etarlicha e'tibor bermasliklari aniqlandi. Dissertatsiya tadqiqoti A.N. Aleksaxina, L.V. Akulshina, A.V. Gavrilova, N.G. Shilina va boshqalar. Shunday qilib, N.G. Shilina o'z tadqiqotida shifokor faoliyatining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda informatika bo'yicha o'qitishning metodik tizimini takomillashtirish yo'llarini taklif qiladi va uning asosida tabiiy fanlar blokida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo'yicha uzluksiz o'qitish metodikasini ishlab chiqadi.

Taxlil va natijalar. Dissertatsiya tadqiqoti natijalariga ko'ra, tibbiyot oliygohlari talabalarining axborot texnologiyalardan foydalangan xolda kasbiy tayyorgarligini oshirishga erishildi. Tibbiyot oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayonini axborotlashtirish sharoitida takomillashtirish munosabati bilan o'qitishning yangi shakl va uslublarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari faollashtirilmoqda. Bugungi kunda faol ta'lim usullari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, bu esa o'quvchilarni o'z oldida paydo bo'lgan muammolarni mustaqil ravishda hal qilish yo'llarini topishga undaydi. Davolash ishi mutaxassisligi bo'yicha generalistni tayyorlashda asosiy e'tibor faqat ma'lum bir muammoni - tibbiyot sohasida mutaxassislarni tayyorlashga qaratiladi. Shu munosabat bilan tibbiyotda zamonaviy axborot texnologiyalariga ega bo'lgan professional shifokorlar uchun ijtimoiy buyurtma va ularni oliy kasbiy ta'lim tizimida tayyorlash sifati o'rtasidagi ziddiyat kuchaymoqda. Axborot texnologiyalari yaxlit ta'lim vositasi sifatida bilimlarni o'zlashtirish usullariga, o'qitish mazmuni va fanlar o'rtasidagi munosabatlarga, o'qituvchining funksiyalariga va oliy o'quv yurti ishini tashkil etishga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Tibbiyot oliy o'quv yurtlarida tibbiyot xodimlarini tayyorlash jarayoniga axborot texnologiyalarini joriy etishning kasbiy-pedagogik imkoniyatlaridan foydalanish bo'lajak tibbiyot xodimining kasb mahorati asoslarini samarali shakllantirishni, bilim olish jarayonini jadallashtirish va takomillashtirishni ta'minlaydi; ko'nikmalar va kasbiy ko'nikmalar. O'quv jarayonida kompyuterdan foydalanish imkoniyatlarini, shuningdek, axborot texnologiyalarini o'qitishda kompyuterdan foydalanishning psixologik-pedagogik jihatlarini tahlil qilgandan so'ng, biz kelajakdagi tibbiyot xodimlarining kasbiy tayyorgarligiga qo'yiladigan talablarni aniqlay olamiz. Ta'lim va sog'liqni saqlash sohalarini axborotlashtirish va ular asosida oliy ta'limning ko'p bosqichli tuzilmasida bo'lajak tibbiyot xodimlarini tayyorlashni takomillashtirish bo'yicha uslubiy yondashuvlarni ishlab chiqish. Informatika usullari va tibbiy yo'nalish fanlarini birlashtirish kerak, chunki u bir vaqtning o'zida amalga oshiriladi; maxsus fanlarni o'qitishda kasbiy-pedagogik yo'nalish tamoyili, bu esa tayyorgarlikni takomillashtirishning muhim nuqtasidir.

Shuningdek, o'quv jarayonida axborot texnologiyalarini qo'llash orqali bo'lajak tibbiyot xodimlarini tayyorlash samaradorligini oshirish masalasini hal etish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Oliy ta'lim muassasasida ta'limning profilli integratsiyalashuvi sharoitida nafaqat tibbiy informatika, balki tibbiyot mutaxassisliklari bo'yicha ham kompyuterdan foydalanish bo'yicha uslubiy tavsiyalar zarur. Bundan tashqari, bo'lajak tibbiyot xodimlarini ham, o'qituvchilarni ham o'z kasbiy faoliyatiga tayyorlashning metodik tizimini takomillashtirishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan pedagogik dasturiy

vositalar ishlab chiqilmagan. Bo'lajak tibbiyot xodimlari axborot o'qitish jarayonida kompyuterdan foydalanish bo'yicha kasbiy ko'nikmalarga ega bo'ladilar. Talabalarni tibbiy tayyorlash jarayonida foydalanishning uslubiy jihatlariga alohida e'tibor qaratiladi.

Oliy ta'limning ko'p bosqichli tuzilmasi bilan ta'limni axborotlashtirish sharoitida tibbiyot xodimlarining asosiy tayyorgarligi o'quv jarayonida kompyuterdan foydalanish uchun zarur bo'lgan yuqori darajadagi kasbiy bilim, ko'nikma va ko'nikmalarga erishishni ta'minlashi kerak. Oliy ta'limning keyingi bosqichlarida uzluksiz ta'lim olish, yangi axborot texnologiyalarini ishda qo'llash uchun zarur bo'lgan kasbiy bilim va ko'nikmalarni mustaqil ravishda egallash o'ta muhim hisoblanadi. Tuzilgan bayonotlar yangi o'quv dasturlariga qo'shimcha ravishda kiritilishi mumkin; eng samarali bajarish: ta'lim dasturlari va bo'lajak tibbiyot xodimlarini tayyorlashning metodik tizimini takomillashtirishda.

Ilmiy izlanishlar tahlili va o'rnatilgan amaliyot shuni ko'rsatadi kompyuter tizimlari, ular nazarda tutilgan nazorat qilish uchun mo'ljallangan maxsus dasturiy ta'minot o'quv fanlari xususiyatlarini hisobga olgan holda talabalar bilimi va kasbiy faoliyat talablari kamdan-kam hollarda hisobga olinadi bo'lajak mutaxassislarni kasbga tayyorlash vositasi tadbirlar, xususan, tibbiyot talabalari.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, tibbiyot yo'nalishi talabalari uchun axborot tizimlari bo'yicha o'qitish mazmuni ulardan shifokorning asosiy faoliyatida foydalanish ehtiyojlariga mos kelishi kerak. Axborot tizimlaridan foydalanishga o'rgatish interfaol o'qitish usullariga asoslangan bo'lajak shifokorning kasbiy faoliyati kontekstida amalga oshirilishi kerak. Taklif etilayotgan metodika bo'yicha tibbiyot oliygohi talabalarini o'qitish to'rt bosqichni ketma-ket amalga oshirish tamoyilliga asoslanishi kerak: tayyorgarlik, modul, kompleks, konstruktiv, ularning har biri o'quv vazifalaridan foydalanadi, ularning tipologiyasi va o'quv jarayonidagi vazifalari hisobga olinadi: propedevtik vazifalar, tipik vazifalar, murakkab vazifalar, vaziyatli yoki muammoli vazifalar.

Axborot tizimlaridan foydalanishga o'rgatish kasbiy faoliyatga mos keladigan axborot-ta'lim muhitida amalga oshirilishi kerak. Shu bilan birga, hozirgi davrda keng qo'llanilayotgan va kelgusida rivojlanish istiqboliga ega bo'lgan axborot tizimlari uchun zamonaviy talablarga javob beradigan axborot tizimlaridan foydalanishga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanmasdan sog'liqni saqlash va sog'liqni saqlashni boshqarish samaradorligini oshirish mumkin emas.

ADABIYOTLAR

1. А.Н. Алексахина. Автореферат диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Орёл – 2004.
2. Зарубина Т.В. О перспективах развития ИТ – образования врачей. // Врач и информационные технологии. 2008. № 5. С. 68–70.
3. Михайлова Ю.В., Лебедев Г.С. Проблемы информатизации здравоохранения и их решения на современном этапе. Развитие информационных технологий и проблемы управления здоровьем и здравоохранением. // Научные труды. Ижевск. 2006. С. 12–19.
4. Столбов А.П. Информатизация здравоохранения: новые реформы – старые проблемы. // Врач и информационные технологии. 2007. № 2. С. 66–72. Петруничева О.Ж. Совершенствование методики преподавания информационных систем в процессе подготовки студентов-медиков [Текст] / О.Ж. Петруничева // Журнал «Информатика и образование» // №4, 2009.
5. Аскарова, Н. А., & Сайфуллаева, З. И. (2021). ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ. 17December, 2021, 30.
6. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ACHIEVING PROFESSIONALISM IN THE WORK OF DOCTORS AN Abdivalieva - British Journal of Global Ecology and Sustainable ..., 2022
7. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ADAPTATION OF STUDENTS ABROAD. AN Abdivalieva - Innovative Society: Problems, Analysis and ..., 2022.
8. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EMOTIONAL STRESS IN MEDICAL STUDENTS. AN Abdivalieva... - Modern Journal of ..., 2022.
9. Psychological Characteristics Of Doctor And Patient Communication AN Abdivalieva - Eurasian Scientific Herald, 2022.
10. Abdivalieva, A. N. (2023). Psychological Interpretation of the Concept of Happiness. Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences, 16, 3-6.
11. Abdivalieva, A. N. (2023). PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ANXIETY IN MEDICAL STUDENTS. British Journal of Global Ecology and Sustainable Development, 13, 71-75.
12. Аскарова, Н. А., & Ибрагимова, Н. (2022). Психологические аспекты влияния личности врача на лечебный процесс. Innovative Society: Problems, Analysis and Development Prospects, 121-125.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING KREATIVLIGI, UNING IJODIY FAOLIYATIDA PAYDO BO'LISHI VA RIVOJLANISHI BOSQICHLARI

Tashmatova Shalola Ravshanbekovna

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilarning kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish, kreativlikning inson rivojlanishiga va uning shaxsiyatiga ta'siri masalalari yoritilgan bo'lib, bu masalada ko'plab olimlarning fikrlari va mulohazalari ham o'rin egallagan. Kreativlikni rivojlantirishda g'oyaviy sermahsullikning ahamiyati va kreativlikni rivojlantirish bo'yicha takliflar keltirilgan bo'lib, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish bosqichlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Kreativlik, ijodkorlik, turlicha fikrlash, fikrlash qobiliyatlari, g'oyaviy sermahsullik, ijodiy strategiyala, ijodiy yondoshish, kreativlikni rivojlantirish bosqichlari.

КРЕАТИВНОСТЬ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ, ЕЕ ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ В ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ташматова Ш.Р.- аспирант Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами

Аннотация. В данной статье освещены вопросы развития у учащихся навыков творческого мышления, влияния творчества на развитие человека и личности, в этом вопросе имели место мнения и мнения многих ученых. Представлены значение мыслительной продуктивности в развитии креативности и предложения по развитию креативности, рассмотрены этапы развития навыков творческого мышления учащихся начальной школы.

Ключевые слова: Креативность, иное мышление, мыслительные способности, продуктивность идеи, творческая стратегия, творческий подход, этапы развития креативности.

CREATIVITY IN THE PRIMARY SCHOOL, ITS ORIGIN AND STAGES OF DEVELOPMENT IN CREATIVE ACTIVITY

Tashmatova Sh.R.,

PhD student Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Annotation. This article highlights the development of students' skills of creative thinking, the impact of creativity on the development of man and personality, in this matter there were opinions and opinions of many scientists. The importance of mental productivity in the development of creativity and proposals for the development of creativity are presented, the stages of development of creative thinking skills of elementary school students are considered.

Key words: Creativity, other thinking, mental abilities, idea productivity, creative strategy, creative approach, stages of creativity development.

Hozirgi paytda jamiyatning maktab oldiga qo'yayotgan talablari kun sayin ortib bormoqda va bu talablarga to'g'ri yondashgan holda ularni amalga bajarish o'qituvchining vazifasidir. Pedagogik faoliyat inson mehnatining eng murakkab sohalaridan biridir. Hozirgi jamiyatimizda o'qituvchi eng faol pozitsiyadagi shaxs sifatida zamonaviy bilimlarini egallab borishi, tinimsiz izlanuvchan va fidoiy bo'lishi lozim chunki, u kechiktirib bo'lmas jarayon shaxsni intellektual hamda ma'naviy qashshoqlikdan qutqarib qoladi. Hozirgi zamon standartlarini amalga tadbiiq etish o'qituvchidan nafaqat yuqori malakani va doimiy kasbiy rivojlanishni, balki o'z ishiga ijodiy yondashishni talab etadi. O'qituvchining kreativligi o'z tajribasini qayta ko'rib chiqishi va yaxshilashi hammaga ma'lum narsalarni o'zgartira olishi va ijodiy foydalana olishi, sifat jihatdan yangiliklarni yaratishi juda katta ahamiyatga ega bo'lib bormoqda.

Kreativlik (lot.,ing. "create"- yaratish, "creative" yaratuvchi, ijodkor) individning g'oyalarni ishlab chiqarishga tayyorligini tavsiflovchi hamda mustaqil belgi sifatida iqtidorlikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyat ma'nosini anglatadi. Shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqatida, his-tuyg'ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi. Kreativlik shaxsni yaxlit xolda yoki uning muayyan xususiyatlarini, zexni o'tkirlikni tavsiflaydi. Shuningdek kreativlik iqtidorning muxim omili sifatida aks etadi. Amerikalik psixolog P.Torrens fikricha, kreativlk muammo yoki ilmiy farazlarni ilgari surish; farazlarni tekshirish va o'zgartirish; qaror natijalarini shakllantirish asosida muammoni aniqlash; muammoni yechimini topishda bilim va amaliy xarakatlarning o'zaro qarama-

qarshiligiga nisbatan ta'sirchanlikni ifodalaydi.

Kreativ fikrlash ta'siri butun jamiyatga sezilarli innovatsiya turlarining ortida turishi rost, lekin u ayni damda universal va teng lashtiruvchi xususiyatga ega fenomen hamdir, ya'ni har qanday shaxs, u yoki bu darajada, kreativ fikrlash qobiliyatiga ega. Darhaqiqat, ta'lim sohasidagi mutaxassislar va psixologlarning fikriga ko'ra, ijodiy faoliyat bilan bog'liq fikrlash jarayonlarida mashg'ul bo'lish deb tushunilgan kreativ fikrlash bir qator boshqa shaxsiy ko'nikmalarning ham rivojlani shiga olib keladi. Shular jumlasiga metakognitiv qobiliyat, insonlar bilan muomala qilish va shaxsning o'zini yaxshiroq anglash ko'nikmalari, muammoni hal etish ko'nikmalari kiradi. Ustiga-ustak, shaxs kamoloti, ta'lim olishdagi muvaffaqiyati, kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyati va jamoatchilik orasidagi obro'si ham insonning kreativ fikrlash ko'nikmasiga bog'liq.

Shuningdek, kreativ fikrlash o'quvchilarning ta'lim olishini hodisalar, tajribalar xatti-harakatlarni yangicha va shaxsan mazmunli usulda talqin etish orqali qo'llab-quvvatlaydi. O'quvchining xayoli va qiziquvchanligi ta'lim jarayonida qo'l keladi: ijodiy fikrlash shu tariqa o'zaro kelishuvchanlik vositasiga aylanadi, hattoki avvaldan belgilangan ta'lim maqsadlari kontekstida ham. Maktabda o'quvchining motivatsiyasi va qiziqishini oshirish uchun, barcha o'quvchilarning ijodiy salohiyati va shijoatini hisobga oluvchi ta'limning yangi shakllari yo'lga qo'yilishi zarur. Bu ayniqsa ta'lim jarayoniga unchalik qiziqish bildirmayotgan o'quvchilarga yordam berishi mumkin va ular o'z fikrini ayta olishiga, salohiyatini ochishiga xizmat qiladi.

Shaxsning ijodiy fikrlay olish qobiliyatining eng keng tarqalgan ko'rsatkichi – bu ko'pincha g'oyaviy sermahsullik deb ataladigan, inson ishlab chiqishga qodir bo'lgan g'oyalar miqdoridir. Darhaqiqat, g'oyaviy sermahsullik shaxsning ijodiy faollikka moyilligini aniqlashda eng ko'p ishlatilgan o'lchamdir.

Kreativ yondashuv va yutuqlar dunyo bo'ylab fan va texnologiyadan tortib, falsafa, san'at va gumanitar fanlar kabi turli sohalarida insoniyat tamaddunini ilgari surgan. Demak, kreativ fikrlash shunchaki tasodifiy g'oyalar berishdan kattaroq narsadir. U insonga ba'zan murakkab sharoitlarda, yanada yaxshiroq natijaga erishishga imkon beruvchi bilim va tajribaga asoslangan real ko'nikmadir. Butun dunyoda jamiyatlar va tashkilotlar muammolarni hal etishda innovatsion bilim va yaratuvchanlikka tobora ehtiyoj sezmoqdalar, bu esa, o'z navbatida, ish bo'lgan innovatsiya va kreativ fikrlash ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda. Ta'limning asosiy vazifasi o'quvchida jamiyatda muvaffaqiyatli hayot kechirishi uchun bugun va kelajakda kerak bo'ladigan ko'nikmalarni shakllantirishdir. Kreativ fikrlash bugungi yoshlar ega bo'lishi kerak bo'lgan muhim ko'nikmadir. Bu ko'nikma ularga doimiy tarzda va shiddat bilan o'zgarayotgan, oddiy savodxonlikdan tashqari «XXI asr» ko'nikmalariga ega ishchilarni taqozo etayotgan dunyoga moslashishga ko'maklashadi. Umuman olganda, bugungi o'quvchi kelajakda hozir hatto mavjud bo'lmagan sohalarida ishlashi, yangi muammolarni yangi texnologiyalar orqali hal etishi kutilmoqda. O'quvchida kreativ fikrlash ko'nikmasini shakllantirish ularga tobora murakkablashayotgan mahalliy va global muammolarni noodatiy yondashuv orqali hal etish imkonini beradi. Maktabda kreativ fikrlashni rivojlantirishning ahamiyati faqatgina mehnat bozori bilan cheklanmaydi. Maktab yoshlar uchun o'z qobiliyat va ko'nikmalarini, shu jumladan ijodiy talantlarini kashf etishda muhim ahamiyatga ega.

Kreativ fikrlash ta'siri butun jamiyatga sezilarli innovatsiya turlarining ortida turishi rost, lekin u ayni damda universal va teng lashtiruvchi xususiyatga ega fenomen hamdir, ya'ni har qanday shaxs, u yoki bu darajada, kreativ fikrlash qobiliyatiga ega. Darhaqiqat, ta'lim sohasidagi mutaxassislar va psixologlarning fikriga ko'ra, ijodiy faoliyat bilan bog'liq fikrlash jarayonlarida mashg'ul bo'lish deb tushunilgan kreativ fikrlash bir qator boshqa shaxsiy ko'nikmalarning ham rivojlani shiga olib keladi. Shular jumlasiga metakognitiv qobiliyat, insonlar bilan muomala qilish va shaxsning o'zini yaxshiroq anglash ko'nikmalari, muammoni hal etish ko'nikmalari kiradi. Ustiga-ustak, shaxs kamoloti, ta'lim olishdagi muvaffaqiyati, kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyati va jamoatchilik orasidagi obro'si ham insonning kreativ fikrlash ko'nikmasiga bog'liq.

Shuningdek, kreativ fikrlash o'quvchilarning ta'lim olishini hodisalar, tajribalar xatti-harakatlarni yangicha va shaxsan mazmunli usulda talqin etish orqali qo'llab-quvvatlaydi. O'quvchining xayoli va qiziquvchanligi ta'lim jarayonida qo'l keladi: ijodiy fikrlash shu tariqa o'zaro kelishuvchanlik vositasiga aylanadi, hattoki avvaldan belgilangan ta'lim maqsadlari kontekstida ham. Maktabda o'quvchining motivatsiyasi va qiziqishini oshirish uchun, barcha o'quvchilarning ijodiy salohiyati va shijoatini hisobga oluvchi ta'limning yangi shakllari yo'lga qo'yilishi zarur. Bu ayniqsa ta'lim jarayoniga unchalik qiziqish bildirmayotgan o'quvchilarga yordam berishi mumkin va ular o'z fikrini ayta olishiga, salohiyatini ochishiga xizmat qiladi.

Shaxsning ijodiy fikrlay olish qobiliyatining eng keng tarqalgan ko'rsatkichi – bu ko'pincha g'oyaviy sermahsullik deb ataladigan, inson ishlab chiqishga qodir bo'lgan g'oyalar miqdoridir.

Darhaqiqat, g'oyaviy sermahsullik shaxsning ijodiy faollikka moyilligini aniqlashda eng ko'p ishlatilgan o'lchamdir.

G'oya ishlab chiqishni baholayotganda yaqqol farq qiladigan toifalar doirasida berilgan g'oyalar ayni toifa doirasidagi g'oyalardan yuqoriroq baholanishi kerak. Masalan, vazifada bir parcha qog'ozdan foydalanishning ehtimoliy variantlari so'ralganda, «yozish, truba yasash, qog'oz samolyotini yasash, izolatsiyalovchi modda sifatida ishlatish» deb javob bergan o'quvchi «yozish, chizish, printerdan chiqarish» (ya'ni, bularning barchasi ayni, «qog'oz tasvir sifatida», toifasida) deb javob bergan o'quvchiga qaraganda g'oya berish ko'nikmasining yuqoriroq darajasini namoyish qiladi.

Ushbu kontekstda kreativ fikrlash muammoning nafaqat texnik jihatini, balki ijtimoiy jihatini, ya'ni boshqalarning ehtiyoj va nuqtayi nazarini hisobga olgan holda, shaxslararo, jamiyatdagi va dunyodagi global muammolarni yechishdan iborat. Ushbu domendagi kreativ fikrlash o'quvchining boshqalarga hamdard bo'lish hamda muayyan guruh ehtiyojlarini anglash, bog'liqliklarni aniqlash va emotsional qiymatga ega g'oyalarni berish hamda innovatsion, lekin ayni damda tatbiq etilishi mumkin bo'lgan yechimlarni taklif etish qobiliyatiga bog'liqdir.

Madaniy qadriyatlar ta'lim yondashuvlariga, xususan, ta'lim tizimi talabalar uchun qadrli deb bilgan natijalarga va ta'lim dasturining kontentiga ta'sir qiladi. Bu yondashuvlar ba'zi hollarda maktabdagi muayyan ijodiy xatti-harakatlarga befarq qarashi, yoki hattoki, man etishi mumkin. Kreativlikning investitsiya nazariyasiga ko'ra, ijodkor bo'lish asosan har kim qilishi mumkin bo'lgan to'xtamdir, lekin aslida juda kamchilik bunday to'xtamga keladi, chunki aksar insonlar bu to'xtamning ijtimoiy qimmati baland deb hisoblaydi. Ba'zi tadqiqotchilar hatto tobora torayib borayotgan ta'limiy yondashuvlar va baholash metodlari hozirgi yoshlarning kreativ fikrlashini «bo'g'ib», unga daxl qilayotganini ta'kidlamodqalar.

O'qituvchilar innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlaydigan va bu bilan bog'liq xatarlarni qabul qiluvchi maktab va ta'lim siyosati muhitida ta'lim berishda ijodiy yondashuvga, o'quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirishga e'tibor qaratadi. O'qituvchilar o'quvchilarning rang-barang g'oyalarni, tavakkal qarorlar qabul qilishlarini va sinfdoshlari bilan murakkab masalalarni hal etishda hamkorlik qilishlarining ahamiyatini anglashlari kerak. Ushbu yondashuvlar asnosida kreativ fikrlash malakasini, ma'lum muddat olsa ham, o'rgatish mumkin ekanligiga pedagogning ishonchi yotadi.

Mezonga solingan kognitiv jarayonlar yangi bo'lish bilan birga ayni damda munosib, samarali ishlaydigan g'oyalarni yaratishni qo'llab-quvvatlaydi. Ular g'oyalardagi kamchiliklarni bartaraf etishga xizmat qilishi mumkin va ko'pincha kreativ mahsulotni takomillashtirish maqsadida g'oya berish va birlamchi g'oyalarni qayta shakllantirishga olib keladi.

Shu sababli baholash va takomillashtirish kreativ fikrlash jarayonining markazida turadi. O'zgalar g'oyasining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash va takomillashtirish ko'nikmasi, shuningdek, bilim yaratishning har harakatining muhim qismidir.

Muammoli masala va misollar, yechimi tez topilishi lozim bo'lgan vaziyatlarni hal qilar ekan, boshlang'ich sinf o'quvchilarining masala va misollarning yechimini topishga ijodiy yondoshishi unda kreativlik xislatlarining kamol topishiga, o'ziga nisbatan ishonchning ortishiga sabab bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'z oldiga muammoli masalalarni qo'yish orqali mavjud bilimlari va hayotiy tajribalariga zid bo'lgan dalillar bilan to'qnash keladi. Buning natijasida o'z ustida ishlash, mustaqil o'qib o'rganishga nisbatan ehtiyoj sezadi.

Kreativlikni: ijodga intilish, hayotga ijodiy yondoshish, o'ziga doimiy tanqidiy nazar solish va tahlil etish deyish maqsadga muvofiq bo'ladi. Hozirgi zamon psixologiyasi va pedagogikasi boshlang'ich sinf o'quvchilarining lug'atlariga asoslanib, boahlang'ich sinf o'quvchilarning kreativligi deb, uning fikriy sezgilaridagi, muloqatdagi, alohida faoliyat turidagi, ijodiy yondashish, bilish darajasi deb tariflash mumkin.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativligi, bu uning qat'iy, chegaralangan, yoki sust chegaralangan sharoitlarda har xil original goyalarni izlab topish layoqatidir.

Ilmiy adabiyotlarni taxlil qilish, qiyidagi o'zaro bir-biriga bog'liq kreativlik tarkibiy komponentlarini ajratish imkonini beradi:

- Intellektual (aqliy);
- Ahloqiy (o'z-o'zini boshqarish);
- Mativatsion (maqsadiy);
- Emotsional (his-hayajonli)

Kreativ layoqat quyidagi o'zaro bir-biriga bog'liq bo'lgan qismlardan iborat bo'ladi:

- Kreativlik maqsad;

Ijodiy intilish;
Kreativ qurish;
Kreativ yo'nalish;
Kreativ ifodali akt;
Kreativ o'z-o'zini boshqarish;
Kreativ faollik;
Kreativ intilishlar darajasi.

Kreativlik yangi va qimmatli g'oyalarni yaratish bilan bog'liq bo'lgan murakkab fikrga asoslangan yuqori darajadagi fikrlash qobiliyati sifatida tushuniladi. Yuqori darajadagi fikrlash qobiliyatlari malakali va strategik fikrlash bilan bog'liq bo'lganlardir va bu ko'nikmalar tanqidiy, ijodiy va kognitiv fikrlashni o'z ichiga oladi, shuningdek, chuqur o'rganish deb ham ataladi. Bundan tashqari, bugungi kunda samarali va yuqori darajadagi o'rganishga erishish uchun ijodkorlikni rivojlantirish muhim deb hisoblanadi.

O'quv dasturida kreativlikni rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojga qaramasdan, o'qitish va o'qitish modellarini takrorlash tendentsiyasi mavjud va o'qituvchining ijodkorlikni o'rgatish tartib-qoidalarini izlashda cheklov mavjud bo'lib, bu reproduktiv ta'limning ustunligi bilan o'quvchilarda ijodkorlikni kam rivojlantiradi.

Kreativlik inson rivojlanishiga va uning shaxsiyatiga xosdir. U maktabning birinchi yillaridan boshlab rivojlana boshlaydi va oliy o'quv yurtlarida davom etadi va shaxs ega bo'lgan tajribalar soni va o'qituvchilarning faoliyati unga yordam berishi mumkin bo'lgan darajada ko'payadi.

Shu sababli, kreativlik o'quv dasturlarini ishlab chiqish va ishlab chiqish uchun muhim kompetentsiya bo'lib kelgan. Ushbu kelishuvga javob berish uchun ijodkorlikning kontseptsiyasi va psixologik konstruksiyasi aniqlandi va keyinchalik bunday maqsadlarga yo'naltirilgan o'qitish va o'qitish strategiyalarini amalga oshirish uchun uning ishtirok etadigan psixologik jarayoni ko'rib chiqildi.

Olimlarning fikricha, kreativlik shunchaki boshqa mahorat emas, balki insonning xulq-atvorini maxsus tuzilgan va tartibga soluvchi psixologik resurslar majmuiga asoslangan inson subyektivligining murakkab jarayonidir. Zamonaviy tadqiqotchilar ijodiy harakat dinamik va noaniq jarayon ekanligini va hatto kengroq ijtimoiy kontekstni tashkil etishini tan olib, ijodkorlik tushunchasini kengaytirdilar.

Rodxes tomonidan qabul qilingan ularni o'rganishga bo'lgan turli yondashuvlarni hisobga olgan holda, ijodkorlik natija sifatida, jarayon sifatida, kontekstning ta'siridan kelib chiqadigan konstruksiya sifatida va inson tabiatining shaxsiy xususiyati sifatida belgilangan.

Kreativlikning ta'rifi bo'yicha bir to'xtam mavjud emas, lekin u ijodiy mahsulotlarni yaratish qobiliyati sifatida qabul qilingan. Ijodiy mahsulot yangi, o'ziga xos va mos keladigan yoki muayyan sohada qadrlanadigan narsa sifatida ta'riflanadi.

Aksariyat mualliflar ijodkorlikni nafaqat natijalar yoki yaratilgan mahsulotlardan, balki unga erishilgan jarayondan ham tushunishni yoqlaydi. Gardnerning fikriga ko'ra, kreativ fikrlaydigan shaxs - bu muammolarni muntazam ravishda hal qiladigan, yangi mahsulotlarni ishlab chiqadigan va dastlab yangi bo'lgan, ammo oxir-oqibat ma'lum bir madaniy kontekstda qabul qilinadigan sohadagi muammolarni aniqlaydigan shaxsdir. Ushbu ta'rif ijodkorlikni o'rganishning to'rtta yondashuvini o'z ichiga oladi: shaxsiyat (ijodkor shaxs), jarayon (muammolarni hal qilish), kontekst (madaniy kontekst) va nihoyat, mahsulot (yangi mahsulotlar).

Kreativlikning inson faoliyati natijasi sifatida ta'rifi kelsak, ko'pgina mualliflar kreativlikni ijodiy mahsulot qilish qobiliyati deb hisoblashadi, shuning uchun ijodiy odam doimiy ravishda ijodiy mahsulot ishlab chiqaradigan shaxsdir.

Amerikalik psixolog P.Torrens fikricha, kreativlik muammo yoki ilmiy farazlarni ilgari surish; farazni tekshirish va o'zgartirish; qaror natijalarini shakllantirish asosida muammoni aniqlash; muammo echimini topishda bilim va amaliy harakatlarning o'zaro qarama-qarshiligiga nisbatan ta'sirchanlikni ifodalaydi.

Boshqa har qanday sifat (fazilat) kabi kreativlik ham birdaniga shakllanmaydi. Kreativlik muayyan bosqichlarda izchil shakllantirib va rivojlantirilib boriladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativlik sifatlariga ega bo'lishi uning shaxsiy qobiliyatlari, tabiiy va ijtimoiy quvvatini kasbiy faoliyatni sifatli, samarali tashkil etishga yo'naltiradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativlik sifatlarini rivojlantirish jarayonlarini tashkil etishga an'anaviy yondashishdan farqli yangi g'oyalarni yaratish, bir qolipda fikrlamaslik, o'ziga xoslik, tashabbuskorlik, noaniqlikka toqat qilmaslikka yordam beradi. Binobarin, kreativlik sifatlariga ega boshlang'ich sinf o'quvchilar ilg'or pedagogik yutuq va tajribalarni mustaqil o'rganish va tahlil qila olish qobiliyatiga ega bo'ladilar.

Odatda boshlang'ich sinf matematika darslarida o'quvchilarining kreativlik qobiliyatiga ega bo'lishlari muammolarni hal qilishga intilish, ilmiy-tadqiqot ishlari yoki ilmiy loyihalarni amalga oshirish va o'zaro ijodiy hamkorlikka erishishlari orqali ta'minlanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari o'z-o'zidan ijodkor bo'lib qolmaydi. Uning ijodkorlik qobiliyati ma'lum vaqt ichida izchil o'qib-o'rganish, o'z ustida ishlash orqali shakllantiriladi va u asta-sekin takomillashib, rivojlanib boradi. Bunda boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'zini o'zi ijodiy faoliyatga yo'naltirishi va bu faoliyatni samarali tashkil eta olishi muhim ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy faoliyatni tashkil etishda muammoli masalalarni echish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, shuningdek, kreativ fikrlash xarakterdagi ijod mahsulotlarini yaratishga alohida e'tibor qaratishi zarur.

Muammoli masala va vaziyatlarni hal qilar ekan, Boshlang'ich sinf o'quvchilarining masala echimini topishga ijodiy yondashishi unda hissiy-irodaviy sifatlarning rivojlanishiga yordam beradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari dastlab o'z oldiga muammoli masalalarni qo'yish orqali mavjud bilimlari va hayotiy tajribalariga zid bo'lgan dalillar bilan to'qnash keladi. Buning natijasida o'z ustida ishlash, mustaqil o'qib o'rganishga nisbatan ehtiyoj sezadi.

Boshqa har qanday sifat (fazilat) kabi kreativlik ham birdaniga shakllanmaydi. Kreativlik muayyan bosqichlarda izchil rivojlantirilib boriladi. Xo'sh, shaxs faoliyatida kreativlik xususiyatlari qachondan namoyon bo'ladi?

Odatda kreativlik bolalarning faoliyatida tez-tez ko'zga tashlansada, biroq, bu holat bolalarning kelgusida ijodiy yutuqlarni qo'lga kiritishlarini kafolatlamaydi. Faqatgina ular tomonidan u yoki bu ijodiy ko'nikma, malakalarni o'zlashtirishlari zarur degan ehtimolni ifodalaydi. Bolalarda kreativlikni rivojlantirishda quyidagilarga e'tibor qaratish zarur:

- ular tomonidan ko'p savollar berilishini rag'batlantirish va bu odatni qo'llab-quvvatlash;
- bolalarning mustaqilligini rag'batlantirish va ularda javobgarlikni kuchaytirish;

- bolalar tomonidan mustaqil faoliyatni tashkil etilishi uchun imkoniyat yaratish;

- bolalarning qiziqishlariga e'tibor qaratish.

Hulosa o'rnida shuni aytish joyizki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativlik xislatlarini shakllantirishda eng katta e'tabor g'oyaviy sermaxsullikka qaratiladi. Bu esa kelajak avlodning vatanimiz rivojiga yanada ko'proq xissa qo'sishlariga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Muslimov N.A., Inoyatev U.I., Usmonboyeva M., Inog'omova D. "Pedagogika: 1000 ta savolga 1000 ta javob" / Metodik qo'llanma – T.: TDPU, 2012. – 193-b.

Beghetto, R. and J. Kaufman (2014), «Classroom contexts for creativity», High Ability Studies, Vol. 25/1, pp. 53-69, <http://dx.doi.org/10.1080/13598139.2014.905247>.

Ishmuhammedov R., M.Yuldashev. "Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar." (ta'lim tizimi xodimlari, metodistlar, o'qituvchilar, tarbiyachi va murabbiylar uchun o'quv qo'llanma) Toshkent-2017, 366 bet.

R.Mavlonova, N.Raxmankulova, N.Vohidova. "Pedagogika nazariyasi va tarixi." Darslik. -T.: Fan va texnologiyalar. 2010.

Ibragimova G. Ijodkor pedagoglarda shaxs xususiyatlarini namoyon bo'lishi // Xalq ta'limi. -Toshkent, 2010. – B.40-43.

Amabile, T. (2012), «Componential theory of creativity», No. 12-096, Harvard Business School, <http://www.hbs.edu/faculty/Publication%20Files/12-096.pdf> (accessed on 28 March 2018).

КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И ВЕКТОРЫ РАЗВИТИЯ - НАША ОСНОВНАЯ ЦЕЛЬ

Тешаев Шухрат Жумаевич
Ректор БухГМИ, доктор медицинских наук, профессор.

Аннотация: в статье показывается пути становления и развития Бухарского государственного медицинского института. Анализируется состояние и качество образования в данном высшем учебном заведении, структура института. Также перспективы научно-исследовательской работы и дальнейшее развитие международного сотрудничества.

Ключевые слова: образование, наука, развитие, качество, сотрудничество, реализация, перспектива, результат.

TA'LIM SIFATI VA TARAQQIYOT JARAYONI - ASOSIY MAQSADIMIZ

Teshaev Shuhrat Jumaevich
BuxDTI rektori, tibbiyot fanlari doktori, professor.

Annotatsiya: maqolada Buxoro davlat tibbiyot institutining tashkil etilishi va taraqqiyot jarayoni bo'yicha fikr yuritilgan. Mazkur oliy o'quv yurtidagi ta'limning hozirgi kundagi holati va sifati, institut tuzilmasi tahlil qilingan. Shuningdek, ilmiy-tadqiqot ishlari va xalqaro hamkorlikni yanada rivojlantirish istiqbollari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, fan, taraqqiyot, sifat, hamkorlik, amalga oshirish, istiqbol, natija

QUALITY OF EDUCATION AND VECTORS OF DEVELOPMENT - OUR MAIN GOAL

Teshaev Shukhrat Zhumaevich
Rector of BSMTI, doctor of medical sciences, professor.

Abstract: the article shows the ways of formation and development of the Bukhara State Medical Institute. The state and quality of education in this higher educational institution, the structure of the institute are analyzed. Also prospects for research work and further development of international cooperation.

Key words: education, science, development, quality, cooperation, implementation, perspective, result.

Введение. В современном мире невозможно представить ни одну полноценную страну без развитой (или, по крайней мере, развивающейся) традиционной медицины. Ведь, далеко не секрет, что здоровье народа и нации - залог процветания любого государства.

В целях выведения на новый этап проводимых нами реформ по дальнейшему повышению уровня жизни населения, приведению качества образования в соответствие с передовыми международными стандартами, достижению устойчивого экономического роста и сокращению бедности в соответствии с задачами, определенными в Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы принято указ Президента Республики Узбекистан о государственной программе по реализации стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы в «Год заботы о человеке и качественного образования».

Во имя достижения этой основополагающей цели внутренней жизни нашей родины, в республике Узбекистан уже с самого обретения долгожданной независимости создаются все необходимые медицинские учреждения для обеспечения квалифицированного, профессионального медицинского обслуживания всем нуждающимся жителям страны: государственные поликлиники, больницы, госпитали, специализированные частные клиники, здравпункты, травмпункты, центры планирования семьи, родильные дома, многопрофильные медицинские центры, диспансеры, центры профилактики ВИЧ-инфекции, санатории, профилактории, аптеки, станции и больницы скорой медицинской помощи, центры медицины катастроф и т.д.

Однако для того, чтобы все без исключения специалисты нашей медицинской сферы были высоко квалифицированы и профессионально соответствовали своему важнейшему призванию - оказанию любой медицинской помощи (начиная с первой помощи вплоть до сложнейших нейрохирургических операций), и в целом, созданию здорового, счастливого общества, их нужно должным образом обучить и подготовить. Поэтому на республиканском уровне созданию качественных высших медицинских учебных заведений по типу институтов, университе-

тов и академий уделяется не меньшее внимание чем остальной системе здравоохранения, а в чем-то, даже большее.

Фундаментальным итогом обучения в вышеуказанных образовательных учреждениях должно быть беззаветное служение врача людям и его преданность идеалам гуманизма, бескорыстия и самопожертвованием.

Основная часть. Одним из подобных “святилищ знаний”, где выковывают настоящих квалифицированных специалистов медицинского дела в нашей стране, является Бухарский государственный медицинский институт имени Абу Али Ибн Сина.

Бухарский государственный медицинский институт основан в октябре 1990 года. В марте 1991 года решением Президиума Бухарского областного Совета народных депутатов он был назван в честь великого мудреца, врача, философа, нашего предка Абу Али ибн Сины.

В разные годы в стенах института активно и плодотворно вели научно-педагогическую работу мэтры отечественной медицины, профессора А.И.Муминов, Р.Ю.Омиров, Б.А.Хидоятлов, З.М.Орзиев, М.Б.Камалов и другие.

Медицинский факультет института был основан в 1991 году, стоматологический факультет - в 1992 году, кафедра высококвалифицированных медсестер – в 1999 году, кафедра медицинской педагогики – в 2001 году и кафедра педиатрии – в 2016 году. В 2018 году создан новый факультет по направлению медицинской профилактики, медицинской биологии и народной медицины.

По состоянию на 2020-2023 годы в институте открылось еще 2 отдельных факультета: турецкий медицинский факультет и факультет иностранных факультетов, где обучаются студенты-медики со многих зарубежных стран- России, Индии, Пакистана, Турции, ОАЭ и др. В настоящее время в институте функционирует 8 факультетов, 44 кафедры, в том числе бакалавриат по 8 направлениям, магистратура по 23 специальностям и клиническая ординатура по более чем 40 специальностям и 20 совместным программам. Кафедральная структура представленных факультетов заключается в следующем перечне:

Лечебный факультет включает в себя кафедру патологической физиологии кафедру акушерства и гинекологии, кафедра травматологии и нейрохирургии, кафедру гистологии, цитологии и эмбриологии, кафедру внутренних болезней и эндокринологии, кафедра психиатрии, наркологии и медицинской психологии, кафедру внутренних болезней и эндокринологии, кафедру и факультет госпитальной терапии, нефрологии и гемодиализ.

Стоматологический факультет состоит из кафедры биохимии, кафедры медицинской химии, кафедры детской стоматологии, кафедры хирургической стоматологии, кафедры терапевтической стоматологии, кафедры ортопедической стоматологии и ортодонтии, кафедры патологической анатомии и судебной медицины.

Педиатрический факультет: кафедра педиатрии, кафедра фармакологии и клинической фармакологии, кафедра анатомии, клинической анатомии (ОХТА), кафедра пропедевтики детских болезней и детской неврологии, кафедра дерматовенерологии и детской дерматовенерологии, кафедра детской хирургии, нейрохирургии, анестезиологии и интенсивной терапии, кафедра инфекционных болезней, детских инфекционных болезней и эпидемиологии.

Факультет медико-педагогического и высшего сестринского дела: кафедра неврологии, Кафедра акушерства и гинекологии, кафедра оториноларингологии и офтальмологии, кафедра гематологии и клинической лабораторной диагностики, кафедра онкологии и медицинской радиологии, кафедра хирургических болезней и интенсивной терапии, кафедра факультетской и госпитальной хирургии, урологии, кафедра факультетской и госпитальной терапии, нефрологии и гемодиализа

Факультет медицинской профилактики, медицинской биологии и народной медицины: кафедра иммунологии, вирусологии и иммунологии, кафедра медицинской биологии, кафедра общей гигиены и экологии, кафедра общественного здравоохранения и управления здравоохранением, кафедра реабилитологии, спортивной медицины и физической культуры, кафедра народной медицины и профессиональных заболеваний, кафедра общественных наук, кафедра фтизиатрии и пульмонологии.

Факультет иностранных студентов: кафедра английского языка, кафедра узбекского языка и литературы, педагогики и психологии, кафедра общественных наук, кафедра инновационных и информационных технологий в медицине и биофизике, кафедра нормальной физиологии, кафедра пропедевтики внутренних болезней.

Факультет усовершенствования врачей Турецкий медицинский факультет

В структурной организации института имеются также научные и учебные отделы, бухгалтерия, финансовые отделы, центр технологий цифрового обучения, информационно-ресурсный центр, пресс-служба, союз молодежи, женский комитет, симуляционный учебно-клинический центр, учебно-научный и практический центр стоматологии, центр народной медицины, центр развития коммуникативной компетенции, спортивно-оздоровительный комплекс, 10 лабораторий, а также другие отделы. У института также есть собственные международные и республиканские научные журналы и своя газета.

В данное время в институте обучается более 8000 тысяч студентов и резидентов по программе "lim", а также работают 600 преподавателей и научных сотрудников. В институте занятия ведутся на узбекском, русском, английском и турецком языках.

Заключение. Институт представляет собой автономное публичное учреждение, свободно осуществляющее творческую научную, образовательную, и культурную деятельность, и его необходимой предпосылкой являются академические свободы и академические права.

Педагогическая деятельность в институте основана на научной и исследовательской деятельности, разработках и инновациях, художественной или другой творческой деятельности, включая результаты собственных исследований.

Помимо этого, институт главным образом формирует среду для исследовательской и образовательной деятельности, а также общественной жизни, включая библиотечные и прочие информационные услуги, и осуществляет редакционно-издательскую и публикационную деятельность.

Сотрудничая с отечественными и зарубежными вузами, научными и исследовательскими учреждениями и другими юридическими лицами в институте созданы условия для участия членов академического сообщества в этой деятельности.

Что же касается внешней деятельности института, то международное сотрудничество является неотъемлемой частью деятельности Бухарского государственного медицинского института и является важным инструментом в обеспечении качества образования и его соответствия международным стандартам.

Международная деятельность нашего ВУЗа направлена на повышение престижа Узбекистана в системе высшего образования и дальнейшее развитие в мировом образовательном пространстве. Данная работа ведется в рамках программ сотрудничества с ведущими зарубежными вузами, реализации международных образовательных программ и проектов, реализации совместных научных исследований, организации научно-практических семинаров и конференций, обмена профессорами и преподавателями и развития студенческой мобильности.

Бухарский государственный медицинский институт поддерживает стабильные отношения со многими ведущими зарубежными университетами, клиниками, научными центрами и международными организациями.

Одним из приоритетных направлений международной деятельности является сотрудничество с вузами государств-участников СНГ. Подписаны соглашения о сотрудничестве с вузами Российской Федерации, Казахстана, Азербайджана, Молдовы, Туркменистана, Таджикистана, Киргизии и Беларуси. Кроме того, в настоящее время институт устанавливает перспективные отношения сотрудничества со многими другими высшими учебными заведениями, исследовательскими центрами и компаниями Европы, США и стран Азии.

БухГМИ имеет более 170 соглашений о сотрудничестве с зарубежными университетами, научными центрами и клиниками.

БухГМИ также активно участвует в обмене образовательными услугами. Международные связи активно используются институтом для организации и проведения международных научно-практических конференций, семинаров и круглых столов с участием ведущих специалистов зарубежных вузов-партнеров.

Источники:

Указ Президента Республики Узбекистан, от 28.02.2023 г. № УП-27/ О государственной программе по реализации стратегии развития нового узбекистана на 2022 — 2026 годы в «год заботы о человеке и качественного образования»

<https://bsmi.uz/>

<https://ssv.uz/ru/educational/buharskij-gosudarstvennyj-meditinskij-institut-imeni-abu-ali-ibn-sino->

<https://kantiana.ru/news/rektor-bfu-stal-pochetnym-professorom-bukharskogo-gosudarstvennogo-meditinskogo-instituta/#>

YENGIL SANOAT KORXONALARIDA EKSPORTBOP MAHSULOTLAR TAYYORLASHDA NAQSHBANDIYA TA'LIMOTINI QO'LLASH IMKONIYATLARI VA SHART-SHAROITLARI

To'xtaeva Zebo Sharifovna

*Buxoro muhandislik texnologiya instituti, "Tikuvchilik sanoatida innovatsion texnologiyalar"
kafedrası professori, pedagogika fanlari doktori,*

Ubaydova Vazira Erkinovna

*Buxoro muhandislik texnologiya instituti, "Tikuvchilik sanoatida innovatsion texnologiyalar"
kafedrası stajyor tadqiqotchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada Naqshbaniya ta'limoti asoschisi Bahouddin Naqshbandning hayot yo'llari va hunarllari to'g'risida batavsil yoritib berilgan. Bahouddin Naqshbandning ishlab chiqarilgan yengil sanoat mahsulotlari "kimxob" bo'lib, u eksport darajasiga ko'tarilganligi shart-sharoitlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlari: Bahouddin Naqshband, kimxob, eksport, yengil sanoat, oliy ta'lim, ta'limot, o'quv jarayoni.

ВОЗМОЖНОСТИ И УСЛОВИЯ ПРИМЕНЕНИЯ УЧЕНИЯ НАКШБАНДИЯ В ПРОИЗВОДСТВЕ ЭКСПОРТНОЙ ПРОДУКЦИИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Тухтаева Зебо Шарифовна

Бухарский инженерно-технологический институт, доктор педагогических наук, профессор кафедры «Инновационные технологии в швейной промышленности»

Убайдова Вазира Эркиновна

Бухарский инженерно-технологический институт, стажёр-исследователь кафедры «Инновационные технологии в швейной промышленности»

Аннотация: В данной статье подробно описываются образ жизни и ремесло Бахауддина Накшбанд, основоположника учения Накшбандия. Продукция легкой промышленности, производимая Бахаудином Накшбандом, является «кимхабом» и проанализированы условия, при которых она была поднята до уровня экспорта.

Ключевые слова: Бахауддин Накшбанд, кимхаб, экспорт, легкая промышленность, высшее образование, преподавание, образовательный процесс.

POSSIBILITIES AND CONDITIONS FOR THE APPLICATION OF NAKSHBANDI'S DOCTRINE IN THE PRODUCTION OF EXPORT PRODUCTS AT LIGHT INDUSTRY ENTERPRISES

To'xtaeva Zebo Sharifovna

Bukhara institute of engineering and technology doctor of pedagogy, professor of the department «Innovative technologies in the clothing industry»

Ubaydova Vazira Erkinovna

Bukhara institute of engineering and technology trainee researcher of the department «Innovative technologies in the clothing industry»

Annotation: This article describes in detail the lifestyle and craft of Bahauddin Nakshband, the founder of the Nakshbaniya teaching. Light industry products produced by Bahauddin Nakshband are «kimkhab» and the conditions under which they were raised to the level of exports were analyzed.

Key words: Bahauddin Nakshband, kimkhab, export, light industry, higher education, teaching, educational process.

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida oliy ta'lim mazmunini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarining

barqaror rivojlanishiga munosib hissa qo'shadigan, mehnat bozorida o'z o'rnini topa oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish to'g'risida rejalar keltirilgan.

Prezident Sh.M. Mirziyoev o'qituvchi va murabbiylar kunidagi ma'ruzalarida Uchinchi Renessans asoslarini qurish zarurligi g'oyalari ilgari surdilar[1]. Bu olimlar oldida Birinchi va Ikkinchi Renessans – Uyg'onish davri tajribalari va shu davrga xos bo'lgan ma'naviy merosni o'rganish hamda hozirgi O'zbekistonimiz yuksalishi uchun foydali tomonlarini tahlil etishni talab etadi. Uyg'onish davrlarida Buxoroda Kimxob matosi ishlab chiqilgan va bu mato butun jahonga mashhur bo'lgan. Manbalarda ta'kidlanishicha, bu matoni tayyorlash va naqsh bosish ustasi sifatida butun jahonga mashhur Bahouddin Naqshband e'tirof etilgan [2]. Hozirgi kunda kimxobga o'xshagan eksportbop yengil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqish uchun Bahouddin Naqshband hayoti va Naqshbandiya ta'limotining asosiy g'oyalari bilan tanishish va ularning tajribasidan foydalanishning ahamiyati juda kattadir.

Naqshbandiya ta'limotidagi psixologik, falsafiy hamda tarixiy qarashlarini o'rgangan bir qator xorijiy olimlardan N.N.D'yakova, A. Shimmel, X. Kyung, D. Kvotert, I.Z. Eyuboglu, Dj. Taslamon. Tasavvuf ta'limoti, Bahouddin Naqshband hayoti va tariqatini chet el olimlaridan ingliz tasavvufshunosi J.S.Trimingem. Angliyada yashab, ijod qilayotgan naqshbandshunos Idris Shox, turkiyalik tasavvufshunos, naqshbandshunos olimlar Usmon Turar va Maxmud Asvad Jo'shon tadqiq qilganlar (u kishining bobolari buxorolik bo'lgan). M.A. Jo'shon o'zining "Tasavvuf va nafs tarbiyasi" asarida insoniy nafslarga ta'rif beradi xamda nafsni tarbiyalash zarurligini, uni illatlardan poklab turish shartligini ta'kidlaydi".

Naqshbandiya tariqati va ta'limotning mohiyati haqida manbalarda Bahouddin Naqshband aytgan so'zlar va bu ta'limotning o'ziga xos xususiyatlari haqida tadqiqotlarda olimlarning fikrlari keltirilgan. Manbadagi dalillar asosida Naqshbandiya ta'limotining quyidagi o'ziga xos tomonlari mavjudligini tadqiqotlarimiz asosida aniqladik va ularni quyidagicha tavsifladik:

Naqshbandiya inson kamolotining eng qisqa yo'lidir. Manbalarda naql qilishlaricha, bir kuni Bahouddin Naqshbandning sharif suhbatlarida Boyazid Bistomiy – Sulton ul – Orifinning quyidagi so'zlari naql qilinibdi: "Bu yo'lda yuruvchi qanchalik yurmasin, uning so'nggi qadami bizning birinchi qadamimiz ustida bo'ladi". Bahouddin Naqshband g'ayrat yuzasidan shunday dedilar: "Birinchi qadami Boyazidning oxirgi qadami ustida bo'lmagan kishiga Haq Subhanahuning suhbat harom bo'lsin!" U kishi yana shunday dedilar: "Biz intihoni ibtidoda tugallaymiz". Bu bilan Bahouddin Naqshband Naqshbandiya tariqatiga kirgan kishining ibtidoda, ya'ni yo'lning boshida boshqa tariqatlar intiho, ya'ni yo'lning oxiriga yetadigan hushyorlik, ogohlik, voqiflik maqomiga yetkazishini ta'kidlamodalar. Demak, Naqshbandiya ta'limotidagi tolib dastlabki kunlardan boshlab g'aflat uyqusidan uyg'onib, g'ofillik botqog'idan chiqib, mushohada maydoniga hushyorlik va ogohlik bilan parvoz eta boshlaydi.

Naqshbandiya ta'limotining eng maqbul me'yordagi yo'lidir. Manbalarda Naqshbandiya tariqatining mohiyatini ochib beruvchi quyidagi dalillar bor: Hazrat Bahouddin Naqshband Hirotda bo'lganlarida Malik Husayn u kishidan so'raydi: "Sizning tariqatingizda zikri jahr, xilvat va samo bormi?". Xoja "Yo'q" dedilar. Yana so'radi: "Sizning tariqatingiz nimaga asoslangan?" Xoja dedilar: "Xilvat dar anjuman, safar dar vatan va Zohirda xalq bilan, ammo botinda Haq bilan bo'lish. Hazrati Haq Subhanahu O'zining Qur'oni Karimida: "Na tijorat va na savdo-sotiq ularni Allohning zikridan chalg'itilmaydi" degani xuddi mana shu maqomga ishoradir".

Bahouddin Naqshbandning bu javoblaridan ma'lum bo'ladiki, Naqshbandiya ta'limotining asosi "Xilvat dar anjuman", ya'ni jamoat o'rtasida yashab, mehnat qilib, savdo-sotiq bilan shug'ullanib, lekin qalbida Alloh bilan xilvatda bo'lish ekan. Bu tamoyilni tushuntirayotganda manbada Bahouddin Naqshbandning quyidagi bayti keltiriladi:

Az darun shav oshnovu az berun begonavash,
Inchunin zebo ravish kam mebuva andar jahon.

Mazmuni:

Ichingdan, qalbingda Alloh bilan oshno bo'lginu, uni xufiya saqla,
Bunday go'zal ravish, ya'ni xolis, riyosiz amal dunyoda kam topiladi.

Naqshbandiya jamiyat manfaatiga uyg'un ta'limotdir. "Xilvat dar anjuman" tamoyili "Dast ba koru, dil ba Yor", ya'ni "Qo'l ishda va qalb Alloh bilan" shiori asosida yashash imkonini beradi. Bu shior tariqat ahliga Vatani, el-yurti, mahalla va oilasi oldidagi burchini ado eta turib, shu bilan birga mehnat qilib, ezgu amallar qilish va qalbida Allohni zikr etib, tafakkur hamda shukronalar qilib yashashga imkon beradi. Bu tariqat ahli boshqa tariqatlardan xilvat, chilla, uzlat, dangasalik, tekinxo'rlik kabi illatlarni inkor etishi va halol mehnat bilan kun kechirishi bilan xalqqa, ayniqsa hunarmandlarga marg'ub va manzur bo'lgan.

Naqshbandiya o'zlikni anglashga yordam beruvchi ta'limotdir. "Safar dar vatan" Naqshbandiya ta'limotidagi asosiy tamoyil bo'lib, insonni o'zligini anglashga, aslini bilishga yordam beradi. Bu tamoyil inson vatani bo'lgan o'z vujudini chuqur o'rganib, bu pokiza Alloh tomonidan berilgan ilohiy xazina, mo'jizani asl pok saqlash uchun botinisdagi mavjud bo'lgan nafs ammora istagi asosida tug'ilgan illatlarni yo'qotib, nafsini boshqarib, pok bo'lib, hamida, ya'ni go'zal, chiroyli axloq bilan bezanib, zohiran kichik olam bo'lsada, botinan buyuk olamni o'zida mujassam etgan komil inson darajasida yuksalishga yordam beradi.

Naqshbandiya xolis, pok va beozor ta'limotdir. "Xilvat dar anjuman" tamoyili bu tariqatdagi xufiya zikriga ham imkon bergan. Xufiya zikr insonni riyodan, tama va kibru havodan saqlagan. Xufiya zikr bilan suhbat bu tariqat uchun xosdir. Bahouddin Naqshband aytganlar: "Xilvatda shuhrat bor, shuhrat esa ofatdir". Shuhrat nafs qutqusi asosida kibru havoni tug'diradi. Shuning uchun Bahouddin aytadilarki, "Jamiyatda xayriyat bo'ladi, jamiyat esa suhbatda bo'ladi. Agar bu yo'l taliblaridan bir guruhi bir-birovlari bilan hamsuhbat bo'lsalar, bu suhbatda xayru barokat ko'p bo'ladi. Umid borki, bu ishga doimo amal qilinsa, oxiri haqiqiy imon bilan yakunlanadi".[5] Demak, bu tariqatda yaxshi kishilar bilan hamsuhbat bo'lish asosiy amallardan biri ekan. Suhbat asosida kasb-hunarga doir ijobiy tajribalar ham yoyiladi.

Naqshbandiya haqiqiy komil insonni tarbiyalashga mo'ljallangan ta'limotdir. Bahouddin Naqshband tariqati mohiyatini ochib, yana shunday deganlar: - "Bu yo'l talabida bo'lganlarga odobga amal qilish shart: "Tariqat yo'li odobdan iboratdur, har bir hol va har bir maqomning odoblari bor. Kimki odobni ushlasa, uni Alloh kamolot ahlining kamoliga yetkazadi". Adab bu xulqni chiroyli qilish, so'zni va fe'lni soz qilishdir. Va aytadilar: "Xizmat odobi ulug' baxtdan yaxshiroq. Uning belgisi – amalning qabuli, tug'yon esa adabning buzuqligidir. Adabni saqlash – muhabbat samarasi, yana muhabbat daraxti yana muhabbat urug'i hamdir"[3].

Naqshbandiya vujud imkoniyatlaridan foydalanishning eng samarali yo'lini ko'rsatuvchi ta'limotdir. Bahouddin Naqshband aytar edilar: "Bu yo'lda vujudni inkor qilish, borini nisor etish, kam ko'rish va yo'qlik ulug' ishlardan bo'lib, bular davlatga yetish ipi va qabul vositasidir[3].

1-rasm. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Alining "Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband" asarlari

Demak, qalbdagi Allohni naqshlash va naqshbandlar yo'lida bo'lish uchun birinchidan vujudni inkor qilish lozim ekan. Vujudni inkor qilish degani – pokiza asl vujudni saqlash va uni ifloslantiradigan ammora nafs istaklaridan pok etishdir. Bu yo'lda ikkinchi zaruriy talab borini nisor etish, ya'ni Alloh insonga bergan kuch-quvvat, aqlu idrok, fahmu farosat va molu davlatni Vatan ravnaqi, el-yurt farovonligi va bashariyatni ikki dunyo saodati uchun fido etishdir. Bu yo'lning uchinchi talabi kam ko'rish, ya'ni kamtarinlik, xokisorlik, niyozmandlik, tavozelikda bo'lish, birovga qilgan yaxshiligini ko'rmaslik, ya'ni unutish, uni minnat qilmaslik, qilgan ehsonlarini xufiya saqlashdir. Naqshbandiya ta'limotida nafs tarbiyasi fidoiylilik va kamtarinlik ulug' ishlardan sanalib, bular Allohning rizoligi va qabulining asosiy vositasi ekan.

Naqshbandiya tariqatlarning xulosasi va eng mukammalidir[7]. Xalil Ibrohim Soriy o'g'li Bahouddin Naqshband hayotiga oid asosiy manoqib bo'lgan Saloh ibn Muborak Buxoriyini "Anis ut-tolibin va uddat us-solikin" (Toliblarning do'sti va soliklarning yarog'i) asarini ilova qilgan. Muallif Bahouddin Naqshband Xojagon ta'limotidagi sakkizta usulga o'zining uchta iborasini qo'shgan

deb ularni “Vuqufi zamoni”, “Vuqufi adadi” va “Vuqufi qalbi” ekanligini yozadi. Bundan ma'lum bo'ladiki, Naqshbandiya ta'limoti Xojagonlar tariqati asosida vujudga kelgan bo'lsa ham, undan o'n birta usulga asoslanganligi bilan farq qiladi. Naqshbandiya ta'limotida Bahouddin Naqshband kiritgan “Vuqufi zamoni”, ya'ni vaqtdan ogohlik, “Vuqufi adadiy”, ya'ni sondan ogohlik va “Vuqufi qalbiy”, ya'ni qalbdan ogohlik asosiy tamoyillardan hisoblanadi. [6]

Naqshbandiya ta'limoti hozirgacha amalda bo'lgan jahonshumul tariqatdir. Bahouddin Naqshband asoslagan Naqshbandiya ta'limotini uning shogirdlari Alouddin Attor, Muhammad Porso, Alouddin G'ijduvoni va Ya'qubi Charxiy targ'ib etdilar, rivojlantirdilar va u haqida asarlar yozdilar. Xoja Ahror Valiy Naqshbandiya ta'limotini jahoniy tariqatga aylantirdi. [8]

2-rasm. Ya'qubi Charxiyning “Risolai unsiya” risolasi.

Hozirgacha Naqshbandiya – Xolidiya va Naqshbandiya Mujaddidiya tariqatlari dunyoda keng yoyilgandir. [4]

Naqshbandiyaga xos bo'lgan butun borliqga muhabbat, har bir insonni e'zozlash va ijobiy munosabatda bo'lish tamoyillari asosida uyushtirilgan suhbatlar talabani ma'naviy va ruhiy kamolotga erishuviga yordam beradi.

Bahouddin Naqshband ota kasbini davom ettirib hunarmandchilik, ya'ni kimxobga naqsh (gul) solish bilan faqirona kun kechirgan. Kimxob - bu qalin va enli gazlama bo'lib, to'qish jarayonida o'zidan naqsh hosil qilib, ba'zi joylarida kumush va oltin iplaridan qo'shilib to'qilgan matodir.

3-rasm. Kumush va oltin zar iplari qo'shilib to'qilgan kimxob namunalari

Shundan Naqshband nomini olib, Hazrat Bahouddin, Xojagi Buzrug (Buyuk Xoja), shohi Naqshband, Bahouddin balogardon nomlari bilan mashhur bo'lgan. Naqshbandiya ta'limotini yaratishda Yusuf Hamadoni va Abdulxoliq G'ijduvoni g'oyalariga asoslangan. Ma'lumki, Abdulxoliq G'ijduvoni ustozi Yusuf Hamadoni ta'limotini har tomonlama kengaytirib va chuqurlashtirib, xojagon tariqatining sakkiz rashha — qoidasini ishlab chiqqan edi. Keyingi tadqiqotlarning guvohlik berishicha, bu rashhalarining dastlabki to'rttasi Yusuf Hamadoniya tegishli bo'lganligi ayon bo'lgan.

Xulosa qilib aytganimizda, O'zbekistonda eksportbop yengil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda Naqshbandiya ta'limotidagi yuqorida ko'rsatilgan ijobiy tomonlaridan foydalanish Yangi O'zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini qurishning samarali vositalaridan bo'la oladi.

Naqshbandiya ta'limotining mazmun-mohiyatini quyidagicha xulosalash mumkin:

1. Naqshbandiya ta'limoti Bahouddin Naqshband tomonidan asoslangan va Buxoroi Sharifda vujudga kelgan mumtoz tasavvufiy ta'limotdir.

2. Naqshbandiya tasavvufdagi hushyorlikka asoslangan, me'yordagi eng maqbul, eng qisqa va eng samarali ta'limotdir.

3. Naqshbandiya "Dil ba Yoru, Dast ba kor" shiori asosida, hozirgi kungacha bardavom bo'lgan insonparvarlik, mehnatsevarlikka, kasb-hunarga muhabbat ruhida tarbiyalaydigan inson kamolotining eng maqbul eng yaqin yo'lini aks ettiruvchi ta'limotdir.

4. Naqshbandiya ta'limoti hozirgacha amalda bo'lgan jahoniy ta'limotga aylangan kamolot yo'lidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 30 sentyabr 2020 yildagi O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 16 sentyabrdagi PQ-4453-son "Yengil sanoatni yanada rivojlantirish va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori.

3. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband. Forsiydan tarjimon, so'zboshi, izoh va lug'at muallifi M. Hasaniy. Toshkent: 2019. "O'zbekiston" NMIU, 2019. 69-70-b.

4. Sultonmurod Olim. Bahouddin Naqshband hamda Naqshbandiya tariqatining islom olamidagi o'rni, mavqei va ahamiyati//Globallashuv sharoitida tariqatlar: ta'limot va uslublar, tahlil va xulosalar/mas'ul muharrir: I. Usmonov; Toshkent islom universiteti, Islomshunoslik ilmiy-tadqiqot markazi. – Toshkent: Movarounnahr, 2014. 176-223-b.

5. Navro'zova G.N. Naqshbandiya-kamolot yo'li. Buxoro: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2007. 189-b

6. Navro'zova G. Bahouddin Naqshbandning tasavvufiy ta'limoti. O'zbekiston falsafasi tarixi. II tom. Toshkent: «Mumtoz so'z», 2017. 34-62-b.

7. Hiraviy J. Risolai rahnamoi uqdakushoi // Mole M. Naqshbandiyot. – Tehron, 1952. – B.285-293.

8. Юрген Паул. Доктрина и организация Хаджаган-Накшбандия в первом поколении после Бахаудина/ Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования): Сб. ст. памяти Фритца Май-ера (1912-1998)/ Сост. и отв. Редактор А.А.Хисматулин. – СПб. Филалогический факультет СПбГУ, 2001. 114-203-б.

МАКТАБ О'QUVCHILARIGA SHAXMATNI KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARI VOSITASIDA O'RGATISHNING DIDAKTIK TAMOIYLARI ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ ШАХМАТАМ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ DIDACTIC PRINCIPLES OF TEACHING CHESS TO SCHOOL STUDENTS USING COMPUTER TECHNOLOGIES

*Toshev Murodjon Xalilovich
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada kompyuter texnologiyalaridan foydalanib shaxmatni o'rgatish ma'lum darajada bolalarda idrok etish muhitini, tasavvur va hissiyotlarni rivojlantirish jarayoni to'g'risida fikr yuritilgan bo'lib, shaxmatni kompyuter texnologiyalari vositasida o'rgatishning didaktik tamoyilari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kompyuter texnologiyalari, shaxmatni o'rgatish, axborotli jamiyat, mobil aloqalar, ijodiy bilish faoliyati.

Аннотация: В данной статье процесс обучения шахматам с использованием компьютерных технологий в определенной мере развивает у детей среду восприятия, воображение и эмоции, а также анализируются дидактические принципы обучения шахматам с использованием компьютерных технологий.

Ключевые слова: компьютерные технологии, обучение шахматам, информационное общество, мобильная связь, творческая познавательная деятельность.

Abstract: In this article, the process of teaching chess using computer technologies to a certain extent develops children's perception environment, imagination and emotions, and the didactic principles of teaching chess using computer technologies are analyzed.

Key words: computer technologies, teaching chess, information society, mobile communications, creative cognitive activity.

Zamonaviy jamiyat internet va axborotni qayta ishlash uchun kompyuter texnologiyalarining keng tarqalishi bilan ajralib turadi. Kompyuter texnologiyalari rivojlangan axborotli jamiyatda inson axborot faoliyatining yetakchi vositasi hisoblanadi, bu esa shaxmat o'rgatishni samaradorligini oshirishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanishni ta'qozo etadi. Shu bilan birga kompyuter texnologiyalaridan foydalanish bolalarni shaxmatga o'rgatish jarayonida zamonaviy yondashuvning dolzarb muammosidir. Hozirgi kunda aksariyat bolalar kompyuter, mobil aloqalardan foydalanadi va internetga doimiy ravishda chiqishadi[1]. Shuning uchun bugungi kunda virtual bilim olishga bo'lgan qiziqish o'quvchilarning o'rganishga bo'lgan kuchli motivatsiyalardan biridir.

Kompyuter texnologiyalaridan foydalanib shaxmatni o'rgatish ma'lum darajada bolalarda idrok etish muhitini, tasavvur va hissiyotlarni rivojlantirish jarayonini o'zgartiradi. Bugungi kunda har bir shaxmat o'qituvchisi kompyuter texnologiyalaridan foydalanib, mashg'ulotni tayyorlashi va o'tkazishi juda muhimdir. Bunday mashg'ulot mazmunli, qiziqarli, ko'rgazmali va interfaol bo'lib, o'qituvchi va o'quvchining vaqtini tejaydi. Shu bilan birga bolaga muayyan suratda ishlay olish imkonini beradi. O'qituvchiga esa guruh bilan va yakka tartibda ishlashi, o'qitish natijalarini tez kuzatishi va baholashi imkoniyatini beradi.

Kompyuter texnologiyalari asosida o'qitishning vazifalariga – bolalarni shaxmatga qiziqitirish, ularga zarur bo'lgan bilimlarni egallashlari uchun e'tiborlarini jalb etish, samarali usullarni izlab topish, o'quvchilarning ijodiy bilish faoliyatini rivojlantirish kiradi[2].

Bolalarni kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda shaxmat o'ynashga o'rgatish intellektuall qobiliyatni oshirishning samarali vositasi - diqqat, qo'nikma, mantiqiy fikrlash, keng tasavvurga ega bo'lish va shaxsning barkamol rivojlanishiga yordam beradi.

Kompyuter texnologiyalaridan foydalanishning afzalliklaridan yana biri bu - ko'rgazmalilikni oshirishdir. O'quv materialini og'zaki taqdim etish va didaktik vazifalarni tahlil qilish ko'pchilik bolalarda qiziqish uyg'otmaydi. Ko'rgazmalilikning asosiy shakllaridan biri sifatida dasturiy vositalar yordamida shaxmat o'yinida paydo bo'lishi mumkin bo'lgan vaziyatlarni yaratish. Shu bilan birga komp'yuterda ishlashning optimal davomiyligi 10-20 daqiqadan oshmasligi kerakligini ta'kidlash kerak.

Axborot va kompyuter texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy shaxmat nazariyasini ancha rivojlantirdi. Agar 15-20 yil oldin, shaxmat o'rgatish jarayonida zarur ma'lumotlarni izlab topish va

tahlil qilish uchun bir necha kunlar sarflangan bo'lsa, endi barchasiga bir necha daqiqalarda erishish mumkin. Quyidagi jadvalda shaxmatni axborot va kompyuter texnologiyalari yordamida o'qitishning ijobiy va muammoli holatlari keltirilgan.

1 – jadval

Shaxmatni axborot va kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda o'qitishning ijobiy va muammoli holatlari

Ijobiy holatlar	Muammoli holatlar
Kompyuterdagi shaxmat dasturlari bolalarga kerakli o'yin amaliyotiga ega bo'lishlariga yordam beradi.	Kompyuter texnologiyalari bilan ishlash ko'nikmalarini yetarli emasligi.
Shaxmatni turli raqiblar bilan masofaviy onlayn tarzda o'ynash imkoniyati. Mos raqibni tanlash, vaqtni va o'yin qoidalarini nazorat qilish, ma'lumot yetkazish kabi amallarni dasturiy ta'minotning o'zi amalga oshiradi.	Dasturlarda eng maqbul o'yin variantlarini tanlash imkoniyati mavjudligi, bolalarda o'yin jarayonlarini chuqur tahlil qilmaslikka undaydi. Bu esa o'z o'rnida bolalarda chuqur tahlil qilish ko'nikmalarni rivojlantirmaydi.
Shaxmat dasturi har qanday shaxmat pozitsiyasini tahlil qilishi, inson aqli bajara olmaydigan tezlikda millionlab kombinatsiyalarni ko'rib chiqishi, mavjud bo'lgan vaziyatda ulardan eng maqbulini yechim sifatida taqdim etishi mumkin	Kompyuter dasturlari bolalarda ma'lumotlarni izlash, tanlash, tahlil qilish ko'nikmalariga o'rgatmaydi. Shaxmat darslarining maqsadi esa bolalarda tahlil qilish malakalarini oshirishga qaratilgan.
Shaxmat dasturlaridan foydalangan holda, shaxmat mashg'ulotlariga, musobaqalariga tayyorlanishning qulayligi.	Kompyuter dasturlari jonli muloqotlarning o'rnini bosa olmaydi.
O'qituvchiga gurux bilan va yakka tartibda ishlashi, o'qitish natijalarini tez kuzatishi va baholashi imkoniyatini beradi.	Bolalar o'rtasida muloqotning, bir-biriga bo'lgan mehr-oqibat va munosabatlarning kamayishi.

Shaxmat dasturlarini maqsadi, funktsiyalari va imkoniyatlariga ko'ra tahlil qilib, ularni to'rt guruhga bo'ldik:

- Shaxmat birinchi marotaba o'rganuvchilar uchun;
- boshlang'ich va davom ettiruvchilar uchun;
- shaxmat o'ynash strategiyasi va taktikasini takomillashtirish;
- internetdagi shaxmat platformalar.

Hisoblash texnikasining rivojlanishi va shaxmatchilarni tayyorlashda shaxsiy komp'yuterlardan keng foydalanish natijasida shaxmat o'yinini o'rgatish uchun an'anaviy darsliklar bilan bir qatorda elektron qo'llanmalar paydo bo'ldi. Keyinchalik murakkablik darajasi turlicha bo'lgan va turli ma'lumotnomalarni ham o'z ichiga olgan elektron darsliklar ishlab chiqildi.

A Gancharov tomonidan ishlab chiqilgan «Ertaklardagi shaxmat» dasturi bolani shaxmat nazariyasi bilan tanishtiradi, o'yinning amaliy ko'nikmalarini egallashga yordam beradi[4]. Katta xajmdagi materiallar qulay, qiziqarli va oson esda qoladigan shaklda berilgan. Ertak qahramonlarining sarguzashtlarini tomosha qilib, bola o'zi sezmaganda shaxmat o'ynashni o'rganadi va o'yin qoidalarini o'zlashtiradi.

Dastur animatsion ko'rinishlar, ovoz jo'rliigi va musiqasi bilan ajralib turadi. Rang-barangli interfeys bolalarni o'ziga tortadi va estetik zavk bag'ishlaydi. Kiziqarli mashqlar shaxmat qoidalarini va o'yin ko'nikmalarini mustahkamlashga, xamda mantiqiy fikrlash va tasavvurlarni rivojlantirishga qaratilgan.

Dastur quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi:

- tanish va sevimli mul'tiplikatsion qahramonlar;
- o'yinning asosiy shaxmat qoidalari va texnikasining taqdim etilishi;
- kiziqarli mashqlar, shaxmat qoidalarni va o'yin ko'nikmalarini mustahkamlash;
- bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish, mantiqiy fikrlash va tasavvur.

Boshlanuvchilar uchun «Shaxmat maktabi» mul'timediali dastur Yu.S. Razuvaev tomonidan tayyorlangan materiallar asosida ishlab chiqilgan [2]. Dastur simulyator tamoyili asosida ishlab chiqilgan bo'lib u ketma-ket va tanlab o'rganish mumkin bo'lgan uchta mustaqil bo'limni o'z ichiga oladi. «Shaxmat o'yini qoidalari» bo'limida keng nazariy materiallar mavjud bo'lib, amaliy vazifalar bilan to'ldirilgan. «Aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish» bo'limida tasavvur, mantiqiy fikrlash xamda e'tiborni fikrni jamlash rivojlanadi. «Dastur bilan o'ynash» bo'limi olingan ko'nikma va malakalarni mustahkamlash va kompyuter bilan o'ynash malakalarini oshirish uchun mo'ljallangan.

Dastur quyidagi xususiyatlarni o'z ichiga oladi:

- shaxmat o'yini qoidalarini o'rganish,
- aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish,
- kompyuter bilan raqib sifatida o'ynash,
- amaliy misollar (700 dan ortiq o'quv misollar),
- har bir talaba uchun vizual va batafsil statistika
- o'z-o'zini o'rganish uchun ham undan foydalanish imkoniyati va guruh darslari uchun

Shaxmat taktikasi dasturi S. D. Ivashchenko tomonidan darslik asosida tayyorlandi [4].

Dastur o'yin qoidalari va texnikasi bilan tanish bo'lgan o'quvchilar uchun mo'ljallangan bo'lib. Dastur nazariy bo'limga ega emas.

Dasturning maqsadi o'quvchilarning pozitsion ko'nikma va kommunikativ tafakkurini rivojlantirishga yordam berishdan iborat. Pozitsion ko'nikma-bu yashirin kombinatsiyalarni bir holatda aniqlash, taktik qobiliyatlarni hisobga olish va variantlarni hisoblash qobiliyatidir. Kombinatsion fikrlash-bu mavjud vaziyatning xususiyatlarini to'g'ri tushunish, ulardan eng muhimlarini aniqlash va ulardan foydalana olish qobiliyatidir.

Dastur quyidagi xususiyatlarni o'z ichiga oladi:

- mashg'ulotning besh bosqichi;
- 1300 dan ortiq o'quv vazifalari;
- ichki o'yin dasturi;
- har bir foydalanuvchi uchun vizual va batafsil statistika;
- undan yakka tartibda o'qitish uchun ham, kompyuter sinfida yoki o'quvchilar guruhida o'qitish uchun ham foydalanish imkoniyati.

IV-II razryadlar uchun shaxmat maktabi. Dastur N. I. Juravlyov tomonidan materiallar asosida ishlab chiqilgan. Bu dasturning mustahkam tuzilishi va mashg'ulotlarga bo'linganligi bilan to'liq elektron o'quv qo'llanma hisoblanadi. Uning xususiyatlari (ko'p darajali vazifalar, ko'p sonli animatsiya qo'shimchalari) ancha murakkab va ko'p hajmli materialni yaxshiroq o'zlashtirish imkonini beradi [5].

Dastur o'zaro chambarchas bog'langan ikki bo'limdan iborat: nazariy «asosiy shaxmat qonunlari» va amaliy «o'yin».

Dastur quyidagi xususiyatlarga ega:

- shaxmat nazariyasi bo'yicha keng qamrovli materiallar va dasturdan foydalanish bo'yicha batafsil ko'rsatmalar qulay shaklda taqdim etiladi;
- ichki o'yin muntazam mavjud;
- nazariyani o'rganish uchun 450 ta misol;
- amaliyot uchun 750 misollar;
- guruhli o'qitish uchun undan foydalanish imkoniyati;
- yordam va maslahatlarning qulay tizimi.

Shaxmat dasturlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning aksariyati malakali shaxmatchilarni tayyorlashga qaratilgan bo'lib, faqat ayrim mualliflar, asosan, psixologlar va o'qituvchilar shaxmat o'yinini aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish va takomillashtirish bilan bog'laydilar.

Internet tarmog'ini imkoniyatlari kengayishi bilan turli shaxmat elektron platformalar yaratildi. Ular nafaqat o'yin dasturini balki onlayn o'ynash, o'yinlarni taxlil qilish, statistik ma'lumotlarni yig'ish kabi imkoniyatlarni o'ziga qamrab olgan. Hozirgi kunda shaxmat o'yinini o'rgatish uchun kompyuter dasturlari, o'zida nafaqat dasturlarni, balki ma'lumotlar bazalari (o'ynalgan partiyalar) va boshqa materiallarni qamrab olgan. Bular «Arena», «XBoard/WinBoard», «BabasChess», «Komodo», «Chessbase», «Stockfish», «Lucas Chess», «Scid vs PC» va boshk. [6].

Qisqacha ularning asosiy jihatlarini keltirib o'tamiz:

«Arena» mashhur va katta imkoniyatlarga ega shaxmat dasturi. Shaxmat o'yinlarini tahlil qilishda dasturdagi ma'lumotlar bazalaridan foydalanish mumkin. Dasturning imkoniyatlariga qo'yidagilar kiradi:

- har qanday pozitsiyani qo'lda sozlash;
- har qanday pozitsiyadan kompyuter tahlilini kiritish;
- eng yirik shaxmat Internet platformali serverlariga ulanish.

«XBoard/WinBoard» turli shaxmat o'yinlarini tahlil qiluvchi grafik interfeysga ega eng mashhur shaxmat dasturlaridan biridir. Bu dastur shaxmat serverlaridan biriga Internet aloqasi yordamida nafaqat kompyuter bilan, balki bir -biri bilan shaxmat o'ynashga imkon beradi. 1-rasmda «XBoard/WinBoard» dasturiy ta'minotning umumiy ko'rinishi keltirilgan.

1-rasm. XBoard/WinBoard dasturiy ta'minotning oynasi

"BabasChess" - Internet orqali shaxmat o'yinlarini o'tkazish uchun dastur platforma. Kuchli dasturiy platformalardan biri hisoblanib o'yinlarni taxlil qilish, onlayn raqib tanlash va o'ynash, statistik ma'lumotlarni saklab qolish va boshqa imkoniyatlarga ega.

2-rasm. BabasChess dasturiy platformaning asosiy oynasi

Yuqorida keltirilgan va boshqa boshlang'ich shaxmatni o'rgatish dasturlarni tahlil qilish natijasida qo'yidagi xulosalarga kelindi:

- shaxmat sportning bir turi sifatida shaxmat-umumiy ta'lim maktablarida aqliy faoliyatni intellektual rivojlantirish vositasi sifatida xizmat qiladi;
- kompyuter texnologiyalarni shaxmatni o'rgatish jarayoniga keng ko'llash kerak;
- kompyuter shaxmat dasturlariga bolaning aqliy qobiliyatlarini tarbiyalash muammosini bevosita hal qilishga yordam beruvchi maxsus usullar kiritilishi zarur;
- shaxmatni o'qitish usuli davlat ta'lim standartida shakllantirilgan talablarni hisobga olishi kerak;
- dasturning nazariy va amaliy qismi o'quvchi shaxsini rivojlantirish, axloqiy va estetik fazilatlarini tarbiyalash, bilim, ko'nikma va malakalar tizimini rivojlantirishga qaratilishi kerak;
- dasturlarni tayerlashda ergonomik jixatlariga e'tibor qilitsh kerak, jumladan bolalarning jismoniy va ruhiy salomatligini muhofaza qilish va mustahkamlash;
- dasturiy ta'minotda bolaning individualligini saqlash va qo'llab-quvvatlash vositalari alohida o'rin egalashi kerak.

O'rganilgan axborot manbalarida shaxmat o'yinini o'qitish nazariyasi va amaliyotiga oid,

shuningdek, ilmiy adabiyotlar, pedagogika va psixologiya fani bolalarda har tomonlama rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularning ilmiy faoliyatini yaxshilashga ta'sir qiladigan, bolaning muayyan aqliy qobiliyatlarini tarbiyalash masalalarini to'liq ochib bermaydi. Shuning uchun ham boshlang'ich sinf o'quvchilaridagi bu individual o'ziga xos aqliy qobiliyatlarni aniqlash lozim. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining aniqlangan o'ziga xos aqliy qobiliyatlari ularning keyingi shaxmat sportidagi tarbiyasini ham belgilaydi.

Odamlarning, ayniqsa, yosh o'quvchilarning intellektual qobiliyatlari ko'p komponentli bo'lib, shaxmat o'yinini o'rganish va takomillashtirish jarayonida egallangan, bilim va ko'nikmalardan ham yuqoridir.

Birinchi navbatda ularga quyidagilar kiradi:

- diqqat;
- tezkor xotira;
- kombinatsion, mantiqiy va ijodiy fikrlash;
- keng tasavvur qilmoq va tasarruf etmoq

Shuning uchun ham ushbu tadqiqotda boshlang'ich sinf o'quvchilarida inson ruhiyatining o'ziga xos tarbiyaviy va sport (shaxmat) bilan uyg'unlashgan masalalarini tizimli hal etish imkonini beruvchi muayyan o'ziga xos xususiyatlari tanlab olindi.

Umumiy ta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida axborotlarni qayta ishlashning kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda shaxmat o'yinini o'qitish metodikasi o'rganishga tizimli yondashuv asosida ishlab chiqilishi, uning ajralmas qismi fanlararo bog'lanishlarni amalga oshirishdan iborat bo'lishi lozim.

Shuning uchun boshlang'ich sinf o'quv dasturining ikki mavzusi: axborot texnologiyalari va shaxmat o'yini haqida izlanishlar o'borilgan.

Umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida axborotni qayta ishlashning kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda shaxmatni o'qitish usuli davlat ta'lim standartida shakllantirilgan talablarni hisobga olishi va quyidagi asosiy maqsadlarni amalga oshirishga mo'ljallangan: o'quvchi shaxsini rivojlantirish, axloqiy va estetik fazilatlarni tarbiyalash, bilim, ko'nikma va malakalar tizimini rivojlantirish, bolalarning jismoniy va ruhiy salomatligini muhofaza qilish va mustahkamlash, bolaning individualligini saqlash va qo'llab-quvvatlash.

Boshlang'ich bosqichda yosh maktab o'quvchilarini kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda shaxmat o'ynashga o'rgatishda asosiy o'rinni o'yinning o'zi egallaydi. Yosh maktab o'quvchilarini kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda shaxmat o'ynashga o'rgatish metodikasini ishlab chiqishda o'yin faoliyatining deyarli boshidan boshlab, qarama-qarshilik, ya'ni raqobat elementlariga ega bo'lgan xususiyatlari hisobga olingan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнларини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назари-яси ва амалиёти. //Пед. фан. док. дисс. – Т.: 2007. – 305 б.

Гершунский Б.С. Шахматы - школе будущего // Образовательно-педагогическая прогностика: Теория, методология, практика. - М.: Флинта: Наука, 2003. - С. 298 – 311.

Ладохина И.Ю. Дифференцированный и индивидуальный подходы к обучению в современной начальной школе /Автореферат дисс. ... канд. пед наук. - Рязань, 2012.-22 с.

Мамуров Б. и соавт. Акмеологический подход к формированию здорового образа жизни у студентов вузов // III Международный научный конгресс Общества окружающего интеллекта 2020 (ISC-SAI 2020). – Атлантик Пресс, 2020. – С. 347-353.

Самиева Ш. Х. ВАЖНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ПОДГОТОВКИ МОЛОДЕЖИ К ДУХОВНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ //Качество жизни населения промышленных территорий в стратегии «Общество 5.0». – 2022. – С. 153-156.

Абдуллаев К. Ф. Воспитание двигательных качеств подростков в семье //Вестник науки и образования. – 2020. – №. 9-2 (87). – С. 58-60.

Тошев М. Х. Мактаб ўқувчиларини шахматга тайёрлашнинг шакллари: 10.53885/edinres. 2021.44. 19.065 MX Тошев БухДУ таянч докторанти //Научно-практическая конференция. – 2021.

Тошев М., Рамазанова Ф. Патриотическое воспитание-важная составляющая духовно-нравственного воспитания детей и молодежи //Наука. Мысль: электронный периодический журнал. – 2014. – №. 6. – С. 22-27.

Halilovich T. M. An International Multidisciplinary Research Journal.

Xalilovich T. M. Areas of work of a sports psychologist //Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). – 2020. – Т. 9. – №. 11. – С. 188-193.

Halilovich T. M. The role of chess in the development of intellectual abilities of secondary school students (based on computer technology) //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – Т. 11. – №. 4. – С. 1254-1258.

Шукуров Р., Тошев М. СПОРТ КАК СОРЕВНОВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ //Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2015. – №. 5. – С. 139-140.

OLIY O'QUV YURLARI TALABALARINING MADANIYATLARARO KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA MAXSUS KOMMUNIKATIV INTERAKTIV USULLARNING ROLI

Turdiyeva Nargiza Mardonovna.

Ipak yo'li xalqaro turizm va madaniy meros universiteti pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

THE ROLE OF SPECIAL COURSES BASED ON COMMUNICATIVE TASKS IN THE DEVELOPMENT OF INTERCULTURAL COMPETENCE OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATION

Turdiyeva Nargiza Mardonovna

International University of Tourism and Cultural Heritage «Silk Road» Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical

РОЛЬ СПЕЦИАЛЬНЫХ КОММУНИКАТИВНЫХ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В РАЗВИТИИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Турдиева Наргиза Мардоновна.

Международный университет туризма и культурного наследия «Шёлковый путь» доктор философии (PhD) по педагогическим наукам

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotning maqsadi oliy o'quv yurtlari talabalarining madaniyatlararo malakasini oshirishda kommunikativ vazifalarning rolini baholashdir. Madaniyatlararo kompetensiya odatda zamonaviy globallashtirilgan jamiyatda odamlarga turli madaniy vaziyatlarda samarali muloqot qilish va muzokaralar olib borish imkonini beradigan muhim mahorat sifatida qaraladi. Ushbu tadqiqot kommunikativ vazifalarning madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirishga ta'siri bo'yicha mavjud tadqiqotlarni aniqlash va umumlashtirishga qaratilgan bo'lib, oliy o'quv yurtlarida madaniyatlararo ta'limni targ'ib qiluvchi samarali pedagogik amaliyotlarga oydinlik kiritadi. Ushbu ilmiy maqolada madaniyatlararo kommunikativ kompetensiya oliy o'quv yurtlari talabalarida juda muhim ko'nikma ekanligi aniqlangan va ularning dolzarbligini hisobga olgan holda tanlangan to'rtta maqolaga baho berilgan. Tizimli tadqiqot (meta – analiz) orqali umumiy xususiyatlar va tafovutlarni aniqlash uchun tadqiqotlar tahlil qilindi va taqqoslandi.

Аннотация: Целью этого исследования является оценка роли коммуникативных заданий в повышении межкультурной компетентности студентов высших учебных заведений. Межкультурная компетентность обычно рассматривается как важнейший навык в современном глобализованном обществе, позволяющий людям эффективно взаимодействовать и вести переговоры в различных культурных ситуациях. Это исследование направлено на выявление и обобщение существующих исследований о влиянии коммуникативных задач на развитие межкультурной компетенции, проливающих свет на эффективные педагогические практики, способствующие межкультурному обучению в высших учебных заведениях. В этой научной статье даны теоретические основы МКК (межкультурной коммуникативной компетенции) и дана оценка четырем статьям, выбранным с учетом их актуальности. Систематическим обзором были проанализированы и сопоставлены исследования, чтобы выявить общие черты и расхождения.

Abstract: The purpose of this systematic study is to evaluate the role of communicative tasks in increasing intercultural competence among higher education students. Intercultural competence is commonly seen as an essential talent in today's globalised society, allowing individuals to effectively engage and negotiate diverse cultural situations. This study seeks to identify and synthesise existing research on the impact of communicative tasks on the development of intercultural competence, shedding light on effective pedagogical practises that promote intercultural learning in higher education settings. The essay gave theoretical basis on ICC (Intercultural Communicative Competence) and assesses four articles chosen for their topical relevance. The papers were analysed, compared, and contrasted to discover commonalities and discrepancies.

Kalit so'zlar: kommunikatsiya, madaniyatlararo kompetensiya, tadqiqotlar, interaktiv usullar, tizimli tahlil, meta – tahlil.

Ключевые слова: коммуникация, межкультурная компетентность, исследования, интерактивные методы, систематический анализ, мета – анализ.

Keywords: communication, intercultural competence, research, interactive methods, systematic analysis, meta-analysis.

1. Введение. В мире, который становится все более взаимосвязанным, способность успешно ориентироваться и общаться, преодолевая культурные барьеры, стала важнейшим навыком для людей в самых разных областях, включая высшее образование. Поскольку студенты высших учебных заведений знакомятся с различными культурами других народов, что повышает их навыки, также создает и проблемы для их межкультурного роста. В ответ на это требование преподаватели и академические круги подчеркнули важность коммуникативной деятельности в развитии межкультурной компетенции учащихся. Межкультурная компетентность предполагает не только изучение различных культур, но и развитие способностей к участию в содержательном и уважительном диалоге с людьми из различных культурных слоев (Deardorff, 2015). Высшие учебные заведения признают необходимость развития межкультурной компетентности у своих студентов, поскольку это готовит их к работе в условиях глобализации и способствует созданию более инклюзивного общества. Групповые презентации, ролевые игры и совместные проекты предоставляют студентам значительные возможности для участия в межкультурных обменах и улучшения своих коммуникативных навыков. Участвуя в этих проектах, студенты могут изучить различные культурные точки зрения, подвергнуть сомнению свои предвзятые предположения и получить более глубокие знания о культурном разнообразии. Кроме того, коммуникативные задания учат студентов договариваться о значении, улаживать разногласия и менять тактику общения с учетом культурных различий.

2. Методология

Согласно Пати и Лоруссо (2018), систематический обзор литературы (СОЛ) - это исследовательский подход к сбору, выявлению и критическому анализу имеющихся научных исследований. Его цель - проанализировать важнейшие аспекты существующего понимания проблем исследования, чтобы выявить возможности для дополнительного изучения (Carrera-Rivera et al., 2022). В настоящем систематическом обзоре литературы использовалась структурированная методология для изучения и анализа роли коммуникативных заданий в развитии межкультурной компетенции студентов высших учебных заведений. Всего для анализа было отобрано 5 научных статей по релевантности темы. Статьи были распределены по категориям в соответствии с дизайном исследования, а выводы были представлены в соответствии с вопросами исследования. Вопросы, на которых основывалось данное исследование, были следующими:

Каково влияние различных типов коммуникативных заданий на отдельные аспекты межкультурной компетенции?

Какие факторы влияют на эффективность коммуникативных заданий в формировании межкультурной компетенции?

3. Результаты

В соответствии с целью данного систематического обзора было просмотрено и проанализировано несколько научных статей. Результаты были упорядочены по вопросам исследования. В таблице ниже представлены статьи, которые были учтены соответствующими целями и тематикой исследования.

№	Название статьи	Автор	Год	Метод
1	Развитие межкультурной коммуникативной компетенции студентов на уроках иностранного языка	Oksana Bahlay (соавторы: Наталия Мачинская, Юлия Матвиив-Лозинская, Ольга Сенькович, Мария Волошина)	2019	Смешанный метод исследования
2	Развитие межкультурной коммуникативной компетенции студентов путем воспитания и уважения другой культуры	Petra Ivenz and Eva Reid	2023	Метод исследования на практике
3	Проектно-ориентированное оценивание в обучении межкультурной коммуникативной компетенции студентов, изучающих иностранный язык в вузе (Case Study)	Hong -Thu Thi Nguyen	2021	Смешанный метод исследования
4	Новая модель межкультурной коммуникативной компетенции: связь между языковыми классами и межкультурными коммуникативными контекстами	Yoko Munezane	2021	Смешанный метод исследования

Таблица 1. Примеры релевантных исследований, рассмотренных в данной статье.

Различия:

- Bahlai Oksana. (2019) исследует студентов, занимающихся международным туризмом, Ivenz и Reid (2023) - стажеров преподавателей английского языка, Nguyen (2021) - преподавателей английского языка, Munezane (2021) - студентов бакалавриата английского языка.

- Конкретные задания и виды деятельности варьируются в зависимости от исследования. Ivenz и Reid (2023) привлекают студентов к обсуждению обычаев, сравнению культурных норм и созданию собственных обществ; Nguyen (2021) исследует оценку на основе проектов; Munezane (2021) оценивает такие факторы, как готовность к коммуникации, уверенность в межкультурном взаимодействии и мотивация к межкультурной коммуникации.

- Методология исследования, объем выборки и методы обработки данных, использованные в этих исследованиях, различны.

Закключение. Таким образом, несмотря на то, что все эти исследования направлены на повышение межкультурной компетентности посредством коммуникативной деятельности, они отличаются друг от друга уникальными методами, используемыми задачами и подходами к исследованию. Тем не менее, в совокупности они позволяют сделать полезный вывод о благоприятном влиянии коммуникативной активности на развитие межкультурной компетенции.

Использованная литература:

Bahlai, O., Makhynska, N., Matviiv-Lozynska, Y., Senkovych, O., & Voloshyn, M. (2019). РАЗВИТИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ. *Novitna osvita*, 6(11), 55-59. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.158078>

Bennett, M. J. (1998). Межкультурная коммуникация: Современная перспектива. Основные концепции межкультурной коммуникации: Избранные чтения, 1(1), 1-34.

Byram, M. (1997). Культурная осведомленность как способ изучения лексики. *Language learning journal*, 16(1), 51-57.

Byram, M. (2020). Преподавание и оценка межкультурной коммуникативной компетенции: Revisited. *Multilingual Matters* <https://doi.org/10.21832/9781800410251>

Carrera-Rivera, A., Ochoa, W., Larrinaga, F., & Lasa, G. (2022). Как проводить систематический обзор литературы: Краткое руководство для исследований в области компьютерных наук. *MethodsX*, 9, 101895. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.mex.2022.101895>

Chen, G.-M., & Starosta, W. J. (1996). Межкультурная коммуникативная компетенция: A synthesis. *Annals of the International Communication Association*, 19(1), 353-383.

Deardorff, D. K. (2015). Межкультурная компетенция: Составление будущей исследовательской повестки дня. *Международный журнал межкультурных отношений*, 48, 3-5. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2015.03.002>

Hofstede, G., & McCrae, R. R. (2004). Personality and culture revisited: Связь между чертами и измерениями культуры. *Cross-cultural research*, 38(1), 52-88.

ТУРЛИ ЁШГА МАНСУБ ВОЛЕЙБОЛЧИЛАР БИЛАН ЎТКАЗИЛАДИГАН МАШГУЛОТЛАРДА САКРАШ СИФАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНИШ СУРЪАТИ ВА УЛАРНИ АНЪАНАВИЙ ТЕСТЛАР ЁРДАМИДА БАҲОЛАШ НАТИЖАЛАРИ

Турсунов Хабибулло Олимович

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Чирчиқ шаҳар. Ўзбекистон

Аннотация: Мақолада турли ёшга мансуб волейболчилар билан ўтказиладиган машгулотларда сакраш сифатларини ривожланиш суръати ва уларни анъанавий тестлар ёрдамида баҳолаш натижалари қиёсий таҳлил қилинган. Аниқланганки, 13-14, 15-16 ва катта ёшли ма-лакали волейбол-чиларда сакровчанлик ҳамда сакраш чидамкорлиги бўйича қайд этилган даст-лабки (реал) кўрсаткичлар халқаро тажрибада ўрнатилган меъёрий талаблардан анча паст даражада экан. Мазкур кўрсаткичлар ўқув-машгулот йили якунига келиб ҳам жадал ўсмаган-лиги кузатилган.

Калит сўзлар: турли ёшли волейболчилар, сакраш, сакровчанлик, сакраш чидамкорлиги, ўқув-машгулот, баҳолаш тестлари.

СКОРОСТЬ РАЗВИТИЯ ПРЫЖКОВЫХ КАЧЕСТВ В УПРАЖНЕНИЯХ С ВОЛЕЙБОЛИСТКАМИ РАЗНОГО ВОЗРАСТА И РЕЗУЛЬТАТЫ ИХ ОЦЕНКИ С ПОМОЩЬЮ ТРАДИЦИОННЫХ ТЕСТОВ

Турсунов Хабибулло Олимович

Государственное физическое воспитание Узбекистана и спортивный университет город Чирчик. Узбекистан

Аннотация: В статье представлены материалы сравнительного анализа результатов исследования прыгучести и прыжковой выносливости у волейболистов различных возрастных групп. Установлено, что исходные показатели прыгучести и прыжковой выносливости у волейболистов 13-14, 15-16 лет и у квалифицированных волейболистов оказались гораздо ниже, чем показатели нормативных требований, установленных в международной практике. Отмечены весьма низкие темпы возрастания исходных величин прыгучести и прыжковой выносливости и к концу завершения учебно-тренировочного года.

Ключевые слова: волейболисты разного возраста, прыжки, прыгучесть, прыжковая выносливость, тренировочное занятие, оценочные тесты.

SPEED OF DEVELOPMENT OF JUMPING QUALITIES IN EXERCISES WITH VOLLEYBALL PLAYERS OF DIFFERENT AGES AND RESULTS OF THEIR ASSESSMENT USING TRADITIONAL TESTS

Tursunov Khabibulla Olimovich

State physical education of Uzbekistan and sports university Chirchiq city. Uzbekistan

Annotation: The article compares the rate of development of jumping qualities in training sessions with volleyball players of different ages and the results of their evaluation using traditional tests. It was found that the initial (real) indicators of agility and jumping endurance of 13-14, 15-16 and older skilled volleyball players are much lower than the standard requirements established in international experience. It was observed that these indicators did not increase rapidly even by the end of the academic year

Keywords: volleyball players of different ages, jumping, agility, jumping endurance, training, assessment tests.

Волейболга ихтисослаштирилган спорт мактабларида, клуб ва терма жамоаларда олиб бориладиган машгулотларда сакровчанлик ва сакраш чидамкорлигини ривожлантиришга устувор аҳамият берилиши маълумдир. Бироқ, ушбу махсус жисмоний сифатларни мувофиқ зоналарда (4, 3, 2 ва орқа зоналар) ижро этиладиган ҳужум зарбалари ва тўсиқ қўйиш техникасига мос тартибда шакллантиришга урғу берилмаслиги кузатилади. Ушбу жараёнда сакраш баландлиги-га эътибор берилсада, лекин сакраш кинематикаси ва унинг фазаларига риоя қилинишига урғу берилмаслиги кўзга ташланади. Айниқса сакровчанлик ва сакраш чидамкорлигини ривожлан-тиришда ёки аниқроғи тарбиялашда, уларни мувофиқ тестлар ёрдамида баҳолаш натижаларига

ҳар доим ҳам асосланилмайди. Бундай ҳолат, биринчидан, сакраш иашқларини танлаш, уларни ҳажми ва шиддатини меъёрлаштиришда ўзига хос муаммо-ларга олиб келса, иккинчидан, ушбу махсус жисмоний сифатларни ихтисослаштирилган тартибда ривожлантириш суръатини жадаллаштиришга имкон яратмайди. Волейболчиларга хос сакровчанлик ва сакраш чидамкорлигини сакраб ижро этиладиган техник-тактик усуллар, айниқса ҳужум зарбалари ва тўсик қўйиш кинематикасига мос тартибда тарбиялаш ўта муҳим аҳамиятга эга эканлиги, бу борада сакраш техникаси, фазалари, қўллар ва гавда-бошнинг фаол инерцион ҳаракатига риоя қилиш зарурлиги аксарият мутахассис-олимлар томонидан таъкидланади [Ю.Д. Железняк, 2013, 151-162 с.; А.В. Беляев, 2009, 132-154 с.; А.Г. Фурманов, Л.И. Акулич, 2019, с. 80-83; Л.И. Акулич, А.А. Пулатов, С.Ф. Ашуркова, 2023, с...].

Тадқиқотнинг мақсади турли ёшли волейболчиларда сакраш сифатла-рининг ривожланганлик даражаси ва уларни анъанавий машғулотлар давомида ўсиш суръатини ўрганишга бағишланган.

Тадқиқот методикаси ва уни ташкил қилиш. Тадқиқотда вертикал сакраш баландлиги ёки сакровчанлик ва сакраш чидамкорлигини баҳолашга мўлжалланган қуйидаги педагогик тестлардан фойдаланилди:

- жойдан икки оёқ билан депсиниб, вертикал сакраш;
- югуриб келиб икки оёқ билан депсиниб, вертикал сакраш;
- сакраш чидамкорлиги – юқорига чўзилган қўллар учидан 30 см. (13-14 ёш), 40 см. (15-16 ёш) ва 43 см. (малакали волейболчилар) баландликда ўрнатилган тўлдирма тўпга тах марта сакраб, қўлларни теккизиш.

Тадқиқот 2021 йилнинг сентябрь ва 2022 йилнинг июнь ойлари давомида ташкил қилинган бўлиб, унга спорт мактабларида шуғулланувчи 13-14 ёшли волейбол-чилар ҳамда ЎзДЖТСУнинг СПМО гуруҳларида шуғулланувчи малакали волейболчи-талабалар жалб қилинган.

Тадқиқот натижалари ва уларнинг қиёсий таҳлили.

Тадқиқот натижаларидан маълум бўлдики, ўқув-машғулот гуруҳида шуғулланувчи 13-14 ёшли волейболчиларда сакровчанликни ифодаловчи жойдан вертикал сакраш баландлиги ўқув-машғулот йили бошида (2021 йил, сентябрь) $44,7 \pm 3,45$ см., 4 ойдан сўнг (2021 йил, декабрь) $45,4 \pm 3,47$ см., 2022 йилнинг март ойида $45,9 \pm 3,58$ см., орадан яна 4 ой ўтгач (2022 йил, июнь) мазкур кўрсаткич $46,9 \pm 3,61$ см. ни ташкил этди (1-жадвал).

1-жадвал

Ўқув-машғулот гуруҳида шуғулланувчи 13-14 ёшли волейболчиларда сакровчанлик ва сакраш чидамкорлигини ривожланиш суръати

$(\bar{X} \pm \sigma) n=18 \times 3=54$

Анъанавий тестлар	2021 йил, сентябрь	2021 йил, декабрь	2022 йил, март	2022 йил, июнь
Жойдан вертикал сакраш, см.	$44,7 \pm 3,45$	$45,4 \pm 3,47$	$45,9 \pm 3,58$	$46,9 \pm 3,61$
Югуриб келиб вертикал сакраш, см.	$49,9 \pm 3,63$	$50,5 \pm 3,67$	$50,9 \pm 3,78$	$51,7 \pm 3,77$
Сакраш чидамкорлиги, марта	$23,3 \pm 2,74$	$24,2 \pm 2,79$	$24,9 \pm 2,85$	$25,5 \pm 2,89$

Кўриниб турибдики, жойдан вертикал сакраш баландлиги ёки сакров-чанлик 13-14 ёшли волейболчиларда бир ўқув-машғулот йили давомида ўта суст даражада ўсган. Ваҳоланки, ўқув-машғулот гуруҳларида шуғулланувчи бу ёшдаги волейболчиларда жойдан вертикал сакраш баландлиги янада жадал ривожланиши керак эди. Масалан, Л.П. Сергиенко, А.В. Абличкова [2015, с. 95-96]ларнинг маълумотларига кўра, 13-14 ёшли волейболчиларда жойдан сакраш баландлиги 60-65 см. ни ташкил этиши лозим экан. Модель кўрсаткичларнинг ўртача кўрсаткичи эса $57,06 \pm 6,10$ см. га тенг бўлиши кўрсатиб ўтилган.

Югуриб келиб вертикал сакраш баландлиги тадқиқотимиз натижалари бўйича 13-14 ёшли волейболчиларда мувофиқ равишда қуйидагича қайд этилди: $49,9 \pm 3,63$ см., $50,5 \pm 3,67$ см.,

50,9±3,78 см. га тенг бўлган. Юқорида келтирилган муаллифларнинг маълумотларида югуриб келиб вертикал сакраш баландлиги бу ёшда 66-72 см. билан ифодаланган.

Юқорига чўзилган қўллар учидан 30 см. баландликда баскетбол ҳалқасига осилган тўлдирма тўпга максимал марта сакраб, қўлларни теккизиш сони бўйича баҳоланадиган сакраш чидамкорлиги ўқув-машғулоти йили бошида 23,3±2,74 мартани, кейинги босқичларда мувофиқ равишда: 24,2±2,79; 24,9±2,85; 25,5±2,89 мартани ташкил этган. Таъкидлаш жоизки, волейбол бўйича чоп этилган манбаларда, ҳатто спорт мактабларига мўлжалланган ўқув-машғулоти дастурларида сакраш чидамкорлиги турли ёндашув ва турли шартлар билан ўтказиладиган тестлар ёрдамида баҳоланади. Масалан, А.В. Беляев [2009, 147-150 б.]нинг тавсиясига биноан малакали ўғил волейболчиларда сакраш чидамкорлиги тана узунлигидан 1 м. баландликда ўрнатилган маркерга кетма-кет сакраб, икки қўлни теккизиш сони орқали баҳоланиши мумкин экан. Лекин, волейболчиларда сакраш чидамкорлигини баҳолаш тестлари келтирилмаган.

Спорт такомиллашуви гуруҳида шуғулланувчи 15-16 ёшли волейболчиларда жойдан вертикал сакраш баландлиги ўқув-машғулоти йили бошида (2021 йил, сентябрь) 48,7±3,13 см., декабрь ойида 49,9±3,17 см., 2022 йилнинг март ойида 52,5±3,36 см., июнь ойида ёки ўқув-машғулоти йили якунида 54,7±3,57 см. ни ташкил этган (2-жадвал). Ушбу ёш гуруҳида жойдан сакраш баландлиги 13-14 ёшли волейболчиларда қайд этилган кўрсаткичларга нисбатан жадал ўсган. Масалан, 13-14 ёшли волейболчиларда сакровчанлик ўқув-машғулоти йили давомида 44,7 см. дан 46,9 см. гача ўсган бўлса, 15-16 ёшли волейболчиларда бу кўрсаткичлар 48,7 см. дан 54,7 см. гача ўсган. Сакровчанликнинг бир йиллик (10 ой – ўқув йили) ўсиш суръати (фарқи) биринчи гуруҳда 2,2 см. ни, иккинчи гуруҳда 6,0 см. ни ташкил этган. Шундай бўлсада, лекин, белгиланган меъёрий талабларга қўра 15-16 ёшли волейболчиларда жойдан вертикал сакраш баландлиги 70-80 см. оралиғида қайд этилиши белгиланган [Л.П. Сергиенко, А.В. Абликowa, 2016, 95-96 б.].

1-жадвал

Ўқув-машғулоти гуруҳида шуғулланувчи 13-14 ёшли волейболчиларда сакровчанлик ва сакраш чидамкорлигини ривожланиш суръати
($\bar{X} \pm \sigma$) n=18x3=54

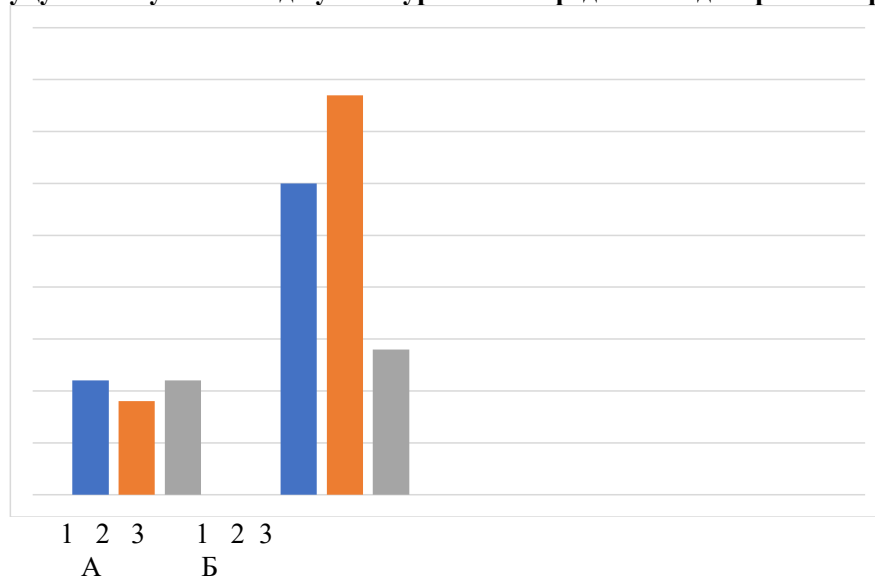
Анъанавий тестлар	2021 йил, сентябрь	2021 йил, декабрь	2022 йил, март	2022 йил, июнь
Жойдан вертикал сакраш, см.	44,7±3,45	45,4±3,47	45,9±3,58	46,9±3,61
Югуриб келиб вертикал сакраш, см.	49,9±3,63	50,5±3,67	50,9±3,78	51,7±3,77
Сакраш чидамкорлиги, марта	23,3±2,74	24,2±2,79	24,9±2,85	25,5±2,89

Югуриб келиб вертикал сакраш баландлиги ушбу тайёргарлик гуруҳига мансуб 15-16 ёшли волейболчиларда ўқув-машғулоти йили бошида (2021 йил, сентябрь) 55,8±3,54 см. га тенг бўлган ва қолган босқичларда мувофиқ равишда: 57,7±3,62 см.; 59,9±3,75 см.; 63,5±3,82 см. ни ташкил этган. Кўриниб турибдики, югуриб келиб вертикал сакраш баландлиги ушбу гуруҳда бир ўқув-машғулоти йили давомида 7,7 см. гача ўсган. Лекин, юқорида қайд этилган муаллифларнинг маълумотларида югуриб келиб вертикал сакраш баландлиги 15-16 ёшли волейболчиларда 78-84 см. га тенг бўлиши белгиланган.

Сакраш чидамкорлиги мазкур гуруҳда ўқув-машғулоти йили бошланишида 27,7±3,03 мартани ташкил этган. Кейинги босқичларда эса мувофиқ равишда қуйидагича қайд этилган: 28,9±3,13 марта; 29,6±3,21 марта; 30,9±3,38 мартага тенг бўлган. Сакраш чидамкорлигининг бир ўқув-машғулоти йили давомида ўсиш суръати 2,8 мартани ташкил этган.

1-расм. 13-14 ва 15-16 ёшли волейболчиларда сакраш сифатларини бир ўқув-машғулоти йилида ўсиш суръатини ифодаловчи диаграммалар

1-расм. 13-14 ва 15-16 ёшли волейболчиларда сакраш сифатларини бир ўқув-машғулоти йилида ўсиш суръатини ифодаловчи диаграммалар

Изоҳ:

- 1 – жойдан вертикал сакраш;
- 2 – югуриб келиб вертикал сакраш;
- 3 – сакраш чидамкорлиги;
- А – 13-14 ёшли волейболчилар;
- Б – 15-16 ёшли волейболчилар.

1-расмда келтирилган диаграммалардан кўриниб турибдики, 13-14 ёшли волейболчиларда жойдан вертикал сакраш ва югуриб келиб вертикал сакраш баландлиги бир ўқув-машғулоти йилида мувофиқ равишда 2,2 ва 1,8 см. гача ўсган. Сакраш чидамкорлиги эса 2,2 мартагача ортган. Ўқув-машғулоти гуруҳида шуғулланувчи 13-14 ёшли волейболчиларда сакраш сифатлари бир ўқув йилида бундай ўсиш фарқи, уларда олиб борилаётган анъанавий машғулотларда замонавий волейболда ўйин натижадорлигини таъминловчи вертикал йўналишда сакраш сифатларини жадал ривожлантиришга етарли эътибор берилмаганлигидан дарак беради. Шу билан бир қаторда спорт такомиллашуви гуруҳида шуғулланувчи 15-16 ёшли волейболчиларда бундай сакраш сифатларининг ўқув-машғулоти йили давомида жадал суръатлар билан ривожланганлиги кузатилди. Масалан, жойдан вертикал сакраш баландлиги ушбу гуруҳ волейболчиларида ўқув-машғулоти йили давомида 6,0 см. га, югуриб келиб вертикал сакраш баландлиги 7,7 см. гача ўсган бўлса, сакраш чидамкорлиги 2,8 мартагача ортган. Демак, кўриниб турибдики, сакраш сифатлари 15-16 ёшли волейболчиларда янада жадал суръатлар билан ривожланган. Бироқ, 13-14 ёшли волейболчиларда ҳам, 15-16 ёшли волейболчилар машғулотларида ҳам қўлланилаётган сакраш машқларининг ҳажми ва ажратиладиган вақтни етарли деб бўлмайди.

Сакровчанлик ва сакраш чидамкорлиги ЎзДЖТСУда таълим олувчи ва спорт-педагогик маҳоратини ошириш гуруҳларида шуғулланувчи малакали волейболчи-талабаларда ҳам етарли даражада ёки жадал суръатлар билан ривожланмаганлиги маълум бўлди. Масалан, курслар кесимида ўтказилган тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, жойдан вертикал сакраш баландлиги I курс волейболчи-талабаларида ўқув-машғулоти йили бошида $65,5 \pm 2,07$ см. ни ташкил этган бўлса, ўқув-машғулоти йили якунига келиб мазкур кўрсаткич $65,9 \pm 2,13$ см. га тенг бўлганлиги аниқланди ёки сакраш баландлиги 0,4 см. гача ўсган холос (3-жадвал). II курс волейболчи-талабаларида ушбу кўрсаткичлар мувофиқ равишда $65,8 \pm 2,12$ см. ва $66,3 \pm 2,17$ см. билан ифодаланган ёки сакраш баландлиги ўқув-машғулоти йили якунига келиб 0,5 см. га ўсган. III курсда – бу кўрсаткичлар $66,7 \pm 1,27$ см. ва $67,4 \pm 2,38$ см. га тенг бўлган. Сакраш баландлигининг ўсиш суръати 0,7 см. ни ташкил этган. IV курсда – $66,9 \pm 2,31$ см. ва $67,8 \pm 2,43$ см. га тенг бўлган. Сакраш баландлигининг ўсиш фарқи 0,9 см. билан ифодаланган.

3-жадвал

Малакали волейболчи-талабаларда сакраш қобилиятини курслар кесимида ва ўқув-машғулоти йили давомида шаклланиш суръати ()

3-жадвал

Малакали волейболчи-талабаларда сакраш қобилиятини курслар кесимида ва ўқув-машғулоти йили давомида шаклланиш суръати ($\bar{X} \pm \sigma$)

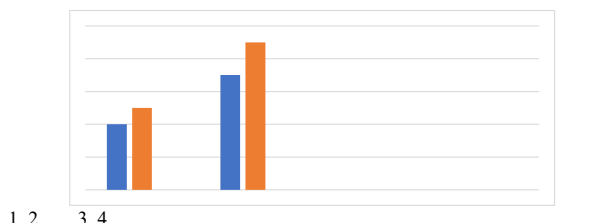
Анъанавий тестлар	I курс n=12x3=36	II курс n=13x3=39	III курс n=11x3=33	IV курс n=14x3=42
Жойдан вертикал сакраш, см.	$65,5 \pm 2,07$ $65,9 \pm 2,13$	$65,8 \pm 2,12$ $66,3 \pm 2,12$	$66,7 \pm 2,27$ $67,4 \pm 2,38$	$66,9 \pm 2,31$ $67,8 \pm 2,43$
Югуриб келиб вертикал сакраш, см.	$69,7 \pm 2,51$ $70,5 \pm 2,51$	$70,2 \pm 2,63$ $71,7 \pm 2,69$	$71,5 \pm 2,68$ $72,7 \pm 2,73$	$71,9 \pm 2,72$ $73,2 \pm 2,85$
Сакраш чидамкорлиги, марта	$28,7 \pm 2,03$ $29,6 \pm 2,18$	$29,5 \pm 2,07$ $30,8 \pm 2,22$	$30,8 \pm 2,16$ $32,5 \pm 2,34$	$31,5 \pm 2,24$ $32,9 \pm 2,37$

Изоҳ:

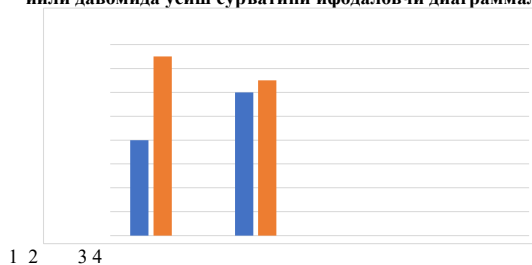
- суратда – ўқув-машғулоти йили бошида;
- маҳражда – ўқув-машғулоти йили якунида.

Югуриб келиб вертикал сакраш баландлиги I курс волейболчи-талабаларида ўқув-машғулоти йили давомида $69,7 \pm 2,51$ см. дан $70,5 \pm 2,51$ см. гача ўсган ёки сакровчанликнинг ўсиш суръати 0,8 см. ни ташкил этган. II курсда – сакраш баландлиги $70,2 \pm 2,63$ см. дан $71,7 \pm 2,69$ см. гача ўсган ёки ўсиш суръати 1,5 см. га тенг бўлган. III курсда – бу кўрсаткичлар $71,5 \pm 2,68$ - $72,7 \pm 2,73$ см. ни ташкил этган ёки сакровчанликнинг ўсиш суръати 1,2 см. билан қайд этилган. IV курсда – $71,9 \pm 2,02$ - $73,2 \pm 2,85$ см. га тенг бўлган ёки сакровчанлик 1,3 см. гача ўсган.

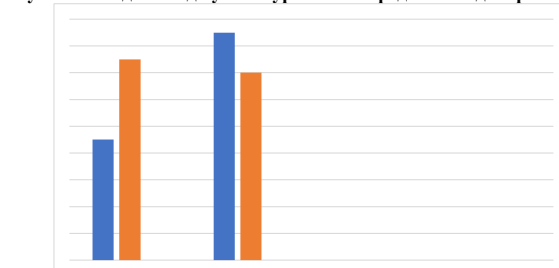
Сакраш чидамкорлиги I курсда $28,7 \pm 2,03$ мартадан $29,6 \pm 2,18$ мартага, II курсда – $29,5 \pm 2,07$ мартадан $30,8 \pm 2,22$ мартагача, III курсда – $30,8 \pm 2,16$ мартадан $32,5 \pm 2,34$ мартагача, IV курсда – $31,5 \pm 2,24$ мартадан $32,9 \pm 2,32$ мартагача ўсганлиги кузатилди. 2, 3, 4-расмларда малакали волейболчи-талабаларда курслар кесимида сакраш сифатларининг ўқув-машғулоти йили давомида ўсиш суръатини ифодаловчи диаграммалар тасвири акс эттирилган.

2-расм. I-IV курсда таълим олувчи малакали волейболчи-талабаларда жойдан вертикал сакраш баландлигини ўқув-машғулоти йили давомида ўсиш суръатини ифодаловчи диаграммалар

3-расм. I-IV курсда таълим олувчи малакали волейболчи-талабаларда югуриб келиб вертикал сакраш баландлигининг ўқув-машғулоти йили давомида ўсиш суръатини ифодаловчи диаграммалар

4-расм. I-IV курсда таълим олувчи малакали волейболчи-талабаларда сакраш чидамкорлигининг ўқув-машғулоти йили давомида ўсиш суръатини ифодаловчи диаграммалар

Ушбу диаграммалардан кўриниб турибдики, I-IV курсда таълим олувчи малакали волейболчи-талабаларда жойдан вертикал сакраш баландлиги ёки сакровчанлик ўқув-машғулоти йили якунига келиб мувофиқ равишда 0,4-0,5-0,7-0,9 см. гача ўсганлиги қайд этилди. Кўриниб турибдики, ушбу талабаларда сакровчанлик – сакраш баландлиги ўқув-машғулоти йили давомида ўта суст суръатлар билан ўсган (2-расмга қаранг).

Югуриб келиб вертикал сакраш баландлиги ўқув-машғулоти йили якунига келиб нисбатан жадалроқ суръатлар билан ўсган. Масалан, I курсда сакровчанликнинг ўсиш суръати 0,8 см., II курсда – 1,5 см., III курсда – 1,2 см., IV курсда – 1,3 см. га тенг бўлган.

Сакраш чидамкорлиги I курсда 0,9 мартага, II курсда – 1,5 мартага, III курсда – 1,7 мартага ва IV курсда 1,4 мартагача ўсган (4-расмга қаранг).

Қайд этилган кўрсаткичларни таққослаш мақсадида эътироф этиш мумкинки, айрим мутахассис-олимлар томонидан ўрнатилган меъёрий талабларда малакали волейболчиларда (17-18 ёш) жойдан сакраш баландлиги 84-86 см. ни, югуриб келиб вертикал сакраш баландлиги 94-96 см. ни ташкил этиши кўрсатилган [W.Jagiello, 2000, 180 p.]. Бундай ёшли малакали волейболчиларда жойдан вертикал сакраш баландлигининг модель кўрсаткичлари $55,25 \pm 9,58$ см. га, югуриб келиб вертикал сакраш баландлиги эса $68,38 \pm 7,65$ см. га тенг бўлиши белгиланган [О.В. Осадчий, 2008, с. 122-126].

Хулоса. Утказилган тадқиқот натижаларининг қиёсий таҳлилига асосан шундай хулосага келиш мумкинки, шу тадқиқотга жалб қилинган барча ёш ва спорт малакасига мансуб волейболчиларда ўқув-машғулоти йили бошида қайд этилган сакровчанлик ва сакраш чидамкорлигининг дастлабки кўрсаткичлари халқаро тажрибада ўрнатилган меъёрий талаблар ҳамда модель кўрсаткичларга нисбатан анча суст даражада шаклланган экан. Афсуски, мазкур кўрсаткичлар ўқув-машғулоти йили якунига келиб ҳам жадал ўсмаганлиги кузатилган. Таъкидлаш жоизки, тадқиқотда иштирок этган барча волейболчилар гуруҳларида сакровчанлик ва сакраш чидамкорлигининг суст даражада ривожланганлиги ва уларни сустлик билан ўсиш суръати, биринчидан, қўлланилаётган сакраш машқларининг ҳажми ва уларга ажратиладиган вақтнинг камлиги билан асосланса, иккинчидан, уларни қўллашда сакраш техникаси, кинематикаси, фазалари (югуриш, депсиниш, оёқларни букиш бурчаги, уларни ёзишда бош-гавда ва қўлларнинг фаол ҳаракати)га етарли эътибор қаратилмаслиги билан боғлиқдир.

Адабиётлар.

1. Беляев А.В. Физическая подготовка // В учебнике “Волейбол” / Под общ. ред. А.В. Беляева, М.В. Савина, М.: ТВТ Дивизион, 2009, с. 132-154.
2. Железняк Ю.Д. Физическая подготовка волейболистов // В учебнике для ст-в ВУЗов, М.: Издательский центр “Академия”, 2013, с. 151-162.
3. Фурманов А.Г., Акулич Л.И. Волейбол // Учебное пособие / Беларус. гос. унив-т физ. культуры. Минск: БГУФК, 2019, -371 с.
4. Акулич Л.И., Пулатов А.А., Ашуркова С.Ф. Теория и методика спортивной подготовки в избранном виде спорта (волейбол). Учебник. Ташкент, “Ozkitobsavdo nashriyoti”, 2023, -546 с.
5. Сергиенко Л.П., Абликова А.В. Спортивный отбор волейболистов: морфологические и педагогические критерии определения двигательной одаренности / В журнале “Слобожанський науково-спортивний ВІСНИК”/ Украина, 2016, с. 87-96.
6. Jagiello, W. Pizygotowanie fizycznemiadego Sportowca/ Warszawa,-180 с.
7. Осадчий О.В. Морфологичні знаки, янкритерии видбоку у волейболи / О.В. Осадчий, И.М. Ващенко // Висник Черничвського державного педагогічного університету,- Серія: Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт. – Чернігів: ЧДПУ ім. Г.С. Шевченко, 2008, вып. 55,-т.2, с. 122-126.

IXTISOSLASHTIRILGAN YORDAMCHI MAKTAB O'QISH DARSLARIDA KO'RGAZMALI VOSITALARDAN FOYDALANISH

*Xamrayeva Iroda Sayfullaevna,
Nizomiy nomidagi Toshken davlat pedagogika universiteti dotsent v/b, PhD*

Annotatsiya. Maqolada ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab boshlang'ich sinf o'qish darslarida ko'rgazmali vositalardan foydalanish, uning ahamiyati va aqli zaif o'quvchilar bilish jarayonlarining turg'un pasayganligini e'tiborga olgan holda o'qish darslarida ko'rgazmali vositalardan foydalanilsa, ta'lim samaradorligi oshishi haqida yoritilgan. masalasi yoritilgan.

Tayanch so'zlar: ta'lim jarayoni, o'qish darslari, ko'rgazmali vosita, ko'rgazmali qo'llanma, ko'rgazmalilik, rasm, tasvir.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАГЛЯДНЫХ ПОСОБИЙ НА УРОКАХ ЧТЕНИЯ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЙ ВСПОМОГАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

*Хамраева Ирода Сайфуллаевна,
доцент Тошкенского государственного педагогического университета им. Низоми, канди-
дат педагогических наук*

Аннотация. В статье рассмотрено использование наглядных пособий на уроках чтения специализированной вспомогательной школы, их значение и повышение эффективности обучения при использовании наглядных пособий на уроках чтения с учетом неуклонного снижения познавательных процессов учащихся с психическими расстройствами. задержка. проблема закрыта.

Ключевые слова: учебный процесс, уроки чтения, наглядное пособие, наглядное пособие, наглядность, картина, образ.

THE USE OF VISUAL AIDS IN THE READING LESSONS OF A SPECIALIZED AUXILIARY SCHOOL

*Xamrayeva Iroda Sayfullayevna,
Toshken State Pedagogical University named after Nizomi, Associate Professor, Ph.D.*

Abstract. The article considers the use of visual aids in the reading lessons of a specialized auxiliary school, their importance and increasing the effectiveness of teaching when using visual aids in the reading lessons, taking into account the steady decline in the cognitive processes of students with mental disorders. delay. the issue is closed.

Key words: educational process, reading lessons, visual aid, visual aid, visibility, picture, image.

Kirish. Ta'lim sifatini yaxshilash va malakali kadrlar tayyorlashda ko'rgazmalilik muhim o'rin tutadi. O'qitish jarayonida ko'rgazmalilik usulidan foydalanishning muhimligi o'rganilayotgan narsa va hodisalarni hissiy idrok etish, ularni kuzatib mushohada qilishga ta'lim oluvchini undash, mantiqiy va nazariy elementlarning birligiga ishonch hosil qilish va nihoyat, nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olishga o'rgata bilishi bilan izohlanadi.

Darsga qo'yiladigan muhim talablardan biri shuki, barcha didaktik vazifalar (texnologik xaritalar, jadvallar, rasm, ranglar, matnlar ko'rgazmali qurollar) darsning o'zida hal etilishi, uyga beriladigan vazifalar o'quvchilarning darsda olgan bilimlarining mantiqiy davomi bo'lishiga erishish lozim.

Abu Rayhon Beruniyning ilmiy bilimlarni egallash yo'llari, usullari haqidagi fikrlari ham hozirgi innovatsion davr uchun ham dolzarbdir. O'quvchilarga bilim berishda u:

- o'quvchini zeriktirmaslik;
- bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o'rgatavermaslik;
- ta'limning uzviyligi va izchilliligi;
- yangi mavzularni qiziqarli, asosan, ko'rgazmali bayon etish va hokazoga e'tibor berish kerakligini uqtiradi.

Ma'lumki, tabiatda hayot bahordan boshlangani kabi ta'lim olish jarayoni uchun eng qulay davr bolalikdir. Shundan unumli foydalanishimiz, kunning birinchi qismida darslarni innovatsion g'oyalar asosida tashkil qilishimiz lozim. Ertalabki soatlar darslarni bajarish uchun juda qulay hisoblanadi. O'quvchilarga ularning yosh davrlarini inobatga olgan holda ko'rgazmalilik asosida bilimlarning berilishi ushbu bilimlarning ular uchun tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Demak, ko'rgazmali vositalar aqliy faoliyat va hissiy tasvirni shakllantirish, jonlantirish vositasidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

XVII asrda birinchilardan bo'lib, Yan Amos Komenskiy pedagogika nazariyasida ko'rgazmalilik tamoyilini asoslab berdi. Buyuk chexiyalik pedagog xalq pedagogikasi yutuqlaridan foydalanib, o'quvchilarda kitobdagi materialni o'zlashtirishni osonlashtiradigan vositani topdi. Xususan, uning o'quv qo'llanmalaridan biri «Мир чувственно - воспринимаемых вещей в картинках» - "Moddiy dunyoni tasvirlar yordamida anglash" deb nomlanib, o'quvchilarga dunyoni bilish va anglashda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Birinchidan, rasm, tasvir – bu ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'quvchiga darslikda berilgan materialni ob'ektlar, voqea-hodisalar, hodisalarni hissiy bilish imkonini beradigan vositalardir. Tushuntirishda ko'rgazmalilik deydi Ya.A.Komenskiy o'quvchining o'quv materialini ongli o'zlashtirishida hal qiluvchi omil bo'ladi.

Ikkinchidan, ko'rgazmalilik – bu hissiy bilimlar manbai bo'lib, keyingi o'zlashtiriladigan ma'lumotlarga asos bo'ladi. Shuning uchun o'qish darslarida qanchalik ko'rgazmali vositalardan ko'proq foydalanilsa, shunchalik egallanayotgan bilimlarning samaradorligi oshadi hamda ko'rgazmali tafakkur qobiliyati yaxshi rivojlanadi. K.D. Ushinskiy ko'rgazmali ta'limni chuqur psixologik tahlil qilib, uni ilmiy asoslab berdi.

Uchinchidan, ko'rgazmali metodlar ko'rgazmali tafakkurni faollashtirgan holda atrof-olamni hissiy bilish va rivojlantirish kuchiga ega. Asosiysi ko'rgazmali metodning o'zi emas, balki aynan ta'lim jarayonida undan atrof-olamni hissiy bilishda unumli foydalanishdir.

K.D. Ushinskiy ko'rgazmali o'qitish metodologiyasini sezilarli darajada boyitdi, u ko'rgazmali vositalar bilan ishlashning bir qator usullari va texnikasini ishlab chiqdi[5].

Amaliyotda olib borilgan ishlar shuni ko'rsatadiki, ta'limning samarador bo'lishi insonning barcha hissiy a'zolarining bir vaqtda ishga tushishiga bog'liq. Ta'lim jarayonida o'quv materialini turli xil ko'rgazmali vositalar orqali berilsa, bilimlar mustahkam egallanadi. Bunday ob'ektiv qonuniyatlarga asoslanganlikni ancha asrlar, yillar oldin sharqning qomusiy allomalaridan Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, pedagogika fanining rivojlanishiga o'z hissasini qo'shgan olimlardan Ya.A. Komenskiy, I.G. Pestalossi, K.D. Ushinskiy, V.V. Polovsov, B.Ye. Raykov, L.V. Zankov, S.G. Shapovalenkolar ko'rgazmalilikni ilmiy asoslab berganlari hamda uni didaktik tamoyillardan biri sifatida amalga oshirishni yo'lga qo'yganlari tahsinga sazovordir.

Tadqiqot metodologiyasi

Ko'rgazmalilik – bu o'qish darsi jarayonida matnni o'zlashtirishning barcha bosqichlarida zaruriy va mantiqiy vositadir. Ko'rgazmalilik o'quv vositasi sifatida o'quvchilar tasavvurida statik (harakatsizlik holati) va dinamik (harakatli holat) tasvirlarni hosil qila olishini ta'minlaydi. U predmetli yoki grafikli bo'lishi mumkin. "Ko'rgazmali vosita" tushunchasi "Ko'rgazmali metod" tushunchasiga judayam yaqindir, biroq, "Ko'rgazmali vosita" tushunchasi qamrovi keng va mazmunga boy. Masalan, doskadagi rasmlar, kartochkalar, televizion video-roliklar, darslikdagi rasmlar ko'rgazmali vositalarga tegishli. Ko'rgazmali vositalar – bu o'qituvchi o'qish darsida foydalanadigan o'ziga xos ob'ektlardir. Ular bo'g'inli, so'zli jadvallar, diagrammali jadvallar, tarqatma materiallar, didaktik kartalar ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Zamonaviy davrning innovatsion o'qituvchisi ko'rgazmali vositalarning katta tanloviga ega bo'lishi lozim. Zero, bunday tanlovni hayotning o'zi taqozo qilmoqda. Bundan tashqari,

- ko'rgazmali vositalarning o'zi ham innovatsiya darajasida yaxshilanmoqda;
- o'qituvchi tomonidan qo'yilgan vazifalarni amalga oshirish uchun yanada qulay va samarali bo'lmoqda;
- o'qituvchi-defektologlar nafaqat ko'rgazmali vositalardan foydalanadilar, balki ko'rgazmali vositalar o'quvchilar tomonidan bilimlar egallanishini osonlashtirishga hissa qo'shayotganligi namoyon bo'lmoqda.

Ko'rgazmali vositalar bilimlarni yaxshiroq o'zlashtirishga hissa qo'shishi bilan birga, ba'zan ma'lumotni tushunishga xalaqit berishi ham mumkin, bunda o'quv jarayonida keragidan ortiq ko'rgazmalardan foydalanilsa, shunday oqibatlariga olib keladi. Ko'rgazmali vositalardan foydalanishning muvaffaqiyati o'quvchining butun aqliy faoliyatini to'g'ri tashkil etishga bo'liq. Ta'limdagi ko'rgazmali vositalar o'quv materiallarini o'zlashtirish xususiyatiga ta'sir etuvchi omillardan biriga aylanadi.

Ko'rgazmali vositalar har qanday ma'lumotni, konsepsiyani to'liq shakllanishini ta'minlaydi va shu bilan birga bilimlarni yanada mustahkamroq o'zlashtirishga, ilmiy bilimlarning hayot bilan o'zaro bog'liqligini tushunishga yordam beradi. Ta'lim jarayonida ko'rgazmali vositalardan foydalanish har doim o'qituvchining so'zi bilan birlashtiriladi.

Ko'rgazmali qo'llanmalar bilimga bo'lgan qiziqishni oshiradi, ularni o'zlashtirish jarayonini

osonlashtiradi, bolaning e'tiborini qo'llab-quvvatlaydi va o'quvchilarga yetkazilayotgan bilimlarga hissiy va baho munosabatini rivojlantirishga yordam beradi.

Ko'rgazmali vositalardan foydalanish, ko'rgazmali qurollar va o'qituvchining so'zlari kombinatsiyasi bo'yicha didaktik tadqiqotlar professor L.V.Zankov rahbarligi ostida va maktab uskunalarini ishlab chiqarish ilmiy tadqiqot instituti pedagoglari S.G. Shapovalenko, V.G. Boltyanskogo va L.P. Pressmanlar ko'rgazmali vositalardan foydalanishning umumiy qoidalarini tavsiya qilganlar[1].

Tadqiqot metodologiyasi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab boshlang'ich sinf o'qish darslarida ko'rgazmali vositalardan foydalanishda quyidagi qoidalarga amal qilish lozim:

1. Ko'rgazmali vositalar dars mavzusining maqsad va vazifalari (ta'limiy, tarbiyaviy, korreksion-rivojlantiruvchi) bilan uyg'un bo'lishi;
2. Ko'rgazmali vositalar o'quvchilar yoshi va rivojlanish darajasiga mos kelishi;
3. Namoyish etilayotgan ob'ektlarning barcha o'quvchilarga yaxshi ko'rinib turishi;
4. Namoyishda boshlang'ich bosqich va asosiy jarayon (holat)larning ajralib turishi;
5. Tajribalar namoyishi maket, jihoz, qurollar yoki tajriba sxemasini chizib ko'rsatish asosida tashkil etilishi;

6. Namoyish va illustratsiya o'quv materialining mazmuni bilan uyg'un bo'la olishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, dars uchun ko'rgazmalilikning u yoki bu turini tanlashdan oldin uning didaktik imkoniyatlariga qarab, uni qo'llash joyini hisobga olish kerak. Avvalo, ma'lum bir darsning maqsad va vazifalarini nazarda tutish va darsda o'rganilgan hodisaning eng muhim tomonlarini aniq ifoda etadigan va o'quvchiga ushbu darsda shakllangan bilimlarning asosini tashkil etuvchi muhim belgilarni ajratib olish va guruhlash imkonini beradigan ko'rgazmali vositalarni tanlash zarur.

Ko'rgazmali vositalar to'g'ridan-to'g'ri kuzatib bo'lmaydigan faktlar, hodisalar o'rtasidagi aloqani yaratishda yordamchi vazifani bajarishi mumkin va o'qituvchining so'zlarini diqqat bilan tinglashga, o'quv materialini tushunishga, izohlashga yo'naltiradi. Ko'rgazmali vositalar o'quvchilarning mustaqil ishlashi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Bunday holda, o'qituvchi faqat vazifani belgilaydi va o'quvchilar faoliyatini boshqaradi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab boshlang'ich sinf o'qish darslarida ko'rgazmali vositalar ketma-ket ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida aqli zaif o'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda samarali foydalanilsa:

- aqli zaif o'quvchilarning bilish jarayonlari va nutqini korrektsiyalashga;
- yangi materialni rang-barang tasvirlardan foydalanib, maqbul tushuntirishga;
- bilimlarni mustahkamlashga;
- ko'nikma va malakalarni shakllantirishga;
- uy vazifasini va o'quv materialini tekshirishga imkon yaratadi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab boshlang'ich sinf o'qish darslarida ko'rgazmali vositalardan nafaqat o'qish darslari jarayonida, balki o'qishga o'rgatishning boshqa shakllarida ham qo'llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Индивидуальные варианты развития младших школьников [Текст] / под ред. Л. В. Занкова, и М. В. Зверевой. – М.: Педагогика, 1973. – 176 с.
2. Епифанцева, Т. Б. Настольная книга педагога-дефектолога [Текст] / под ред. Епифанцева Т. Б. 2-е изд. – Ростов н/Д: Феникс, 2007. – 486 с.
3. Лалаева, Р. И. Устранение нарушений чтения у учащихся вспомогательной школы [Текст] / Р. И. Лалаева. – М.: Просвещение, 1978. – 208 с.
4. Лалаева, Р.И. Логопедическая работа в коррекционных классах [Текст] / Р. И. Лалаева. – М.: Владос, 2004. – 129 с.
5. Процко, Т. А. Особенности развития познавательной стороны психики у младших школьников с легкой степенью интеллектуальной недостаточности (умственной отсталости) [Текст]: учеб. пособие / Т.А. Процко. – Минск.: БГПУ, 2006. – 54 с.

KURASHCHILARNI TEXNIK HARAKATLARLARNI TAKOMILLASHTIRISHDA RAQAMLI TEXNLOGIYALARNI QO'LLASHNING NAZARIY ASOSLARI

Xasanov Ilyos To'ychievich
Termiz davlat pedagogika instituti

Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi kafedrasining professori,

Annotatsiya: Ushbu maqolada kurashchilarning texnik xarakatlarga o'rgatish jarayonlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali kurashchilarning turli tayyorgarlik jihatlarini takomillashtirishga oid bir qancha tamoyillar va muhim ahamiyaga ega asosli ma'lumotlar o'rin olgan.

Kalit so'zlar: texnik harakat, raqamli texnologiya, tamoyillar; individual, vizual, 3D modellar; animatsiya, kognitiv, kinesiologiya, virtual haqiqat (VR), sun'iy intellekt (SI).

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ТЕХНИКИ ДВИЖЕНИЙ БОРЦОВ

Хасанов Илёс Туйчиевич

Профессор кафедры теории и методики физической культуры Термезского государственного педагогического института

Аннотация: Данная статья содержит несколько принципов и важную информацию о совершенствовании различных аспектов подготовки борцов за счет использования цифровых технологий в процессе обучения борцов техническим движениям.

Ключевые слова: техническое движение, цифровые технологии, принципы, индивидуальные, визуальные, 3D-модели, анимация, когнитивные, кинезиология, виртуальная реальность (VR), искусственный интеллект (ИИ).

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN IMPROVING THE TECHNIQUE OF MOVEMENTS OF WRESTLERS

Xasanov Ilyos Tuychievich

Professor of the Department of Theory and Methods of Physical Culture, Termez State Pedagogical Institute

Abstract: This article presents several principles and important information regarding the improvement of various aspects of wrestler training using digital technologies in the preparation of wrestlers for technical moves.

Keywords: technical movement, digital technologies, principles, individual, visual, 3D models, animation, cognitive, kinesiology, virtual reality (VR), artificial intelligence (AI).

Yurtimizda jismoniy tarbiya va sportga davlat siyosati miqyosida e'tibor qaratilishi, ayniqsa O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 4 noyabrda PQ-4881 "Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora tadbirlari to'g'risidagi" qaroriga va Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoev 2017 yil 3 iyun PQ-3031-sonli qarorida Mamlakatimizning barcha hududlarida ommaviy sportning inson va oila hayotidagi muhim ahamiyati, uning jismoniy va ma'naviy sog'lomlikning asosi ekanini targ'ibot qilish, hayotga katta umid bilan kirib kelayotgan yoshlarni zararli odatlardan asrash, ularga o'z qobiliyat va iste'dodlarini ro'yobga chiqarishlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, ular orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish hamda maqsadli tayyorlash tizimini takomillashtirish borasida muhim va dolzarb vazifalar turiganligi.

Yosh avlodni har tamonlama, aqliy, axloqiy va jismoniy jihatdan rivojlanishda jismoniy tarbiya asosiy o'rinlarni birini egallaydi.

Oliy o'quv yurtlarida jismoniy tarbiya tizimida muhim o'rin tutadigan kurashning xilma-xil turlari mavjud. Kurash – yuqori jismoniy tayyorgarlik, texnika va taktikani talab qiluvchi jismoniy kuchli sport turi ekanligi barchamizga ma'lum.

So'nggi yillarda jismoniy tarbiya va sport sohasida shu bilan bir qatorda kurash sport turida ham raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatining yaratilganligi bu yoshlar uchun cheksiz imkoniyatlar eshigining ochilganligidan dalolat. Raqamli texnologiyalar orqali kurash sport turining texnik harakatlarini o'rganishda yosh avloddan tortib yuqori malakali kurashchiga qadar mashg'ulotlar jarayonlarida, individual tayyorgarliklar hamda tahliliy ma'lumotlarga ega bo'lish jarayonlarida

o'rganib takomillashtirib borishlari sportchilarimiz ayni mudao bo'ldi va bunga raqamli texnologiyalar muhim vosita va ko'makchi bo'lib xizmat qilmoqda.

Ko'p sonli ilovalar, qurilmalar va dasturlar mashg'ulotlarni yaxshi tomonga o'zgartirish va yanada samarali natijalarga erishish uchun turli xil usullar va vositalarni taklif qildi. Shu nuqtai nazardan, kurash bo'yicha mashg'ulotlar samaradorligini oshirish uchun raqamli texnologiyalardan foydalanish metodologiyasini tadqiq etish va ishlab chiqish amaliyotda qo'llanilish va dolzarbligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Kurashchilarning texnik harakatlarini rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish ushbu yondashuvning samaradorligi va ahamiyatini mustahkamlovchi nazariy asoslarga ega. Ushbu asoslar o'rganish, psixologiya, kinesiologiya va zamonaviy texnologik imkoniyatlar tamoyillariga asoslanadi.

Birinchidan, faol o'rganish tamoyili bo'lib bunda o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish talaba yoshlar va kurashchilarga interfaol muhitda moddiy va texnik harakatlar bilan faol munosabatda bo'lish imkonini beradi. Maxsus ilovalar, virtual reallik yoki simulyatorlar yordamida talabalar kurash harakatlarini taqlid qilishlari, ularning ishlashi haqida vizual fikr-mulohazalarni olishlari va mahoratlarini shu ko'rgazmaviyliklarga moslashtirishlari hamda o'z ustilarida takroriy ishlashlari bilan takomillashtirishlari mumkin.

Ikkinchidan, ta'limni individuallashtirish tamoyili. Raqamli texnologiyalar o'quv dasturlari va ilovalarini har bir kurashchi talabalarining individual ehtiyojlari va tayyorgarlik darajasiga moslashtirish imkonini beradi. Shunday qilib, kurashchi talaba yoshlar o'zlarining texnik harakatlarini o'zlarining tezligi va mahorat darajasiga qarab rivojlantirishlari mumkin, bu esa yanada samarali va shaxsiylashtirilgan o'rganishga yordam beradi.

Uchinchidan, vizualizatsiya va ko'rgazmali tamoyili. Raqamli texnologiyalar kurashning texnik harakatlarini tasavvur qilish imkoniyatini berish bilan birga kurashchi talaba yoshlarga vizual misollar va ko'rsatmalar beradi. Videolar, 3D modellar, animatsiyalar va namoyishlar orqali kurashchi talabalar texnik harakatlar qanday bajarilishi kerakligini aniqroq tasavvur qilishlari va ularning texnikasi va tushunchalarini ko'rib o'rganishlari va xato kamchiliklarini tuzatish bilan birga o'z maxoratlarini ham takomillashtirib borishlari mumkin bo'ladi.

To'rtinchidan, teskari aloqa tamoyili. Raqamli texnologiyalar o'quvchilarga kurashning texnik harakatlari bo'yicha tezkor fikr bildirish imkonini beradi. Datchiklar, kameralar, analitik tizimlar yoki dasturiy ta'minot yordamida kurashchi talabalar va yoshlar o'z harakatlarining to'g'riligi va sifati haqida ma'lumot olishlari hamda uni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar olishlari mumkin. Bu singari texnologiyalar yordamidagi mashg'ulotlar kurashchi talaba yoshlarning jismoniy ko'nikmalarini rivojlantirishga va xato kamchiliklarini tezroq va samaraliroq tuzatishga yordam beradi.

Nihoyat, motivatsiya va jozibadorlik tamoyili. Kurashchilarning texnik tayyorgarlik jarayonlarini takomillashtirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish jarayoni talabalar uchun yanada qiziqarli va jozibador bo'ladi. Virtual mashg'ulotlar, o'yin elementlari, musobaqalar va ularning yutuqlarini kuzatish qobiliyati talaba yoshlarni kurash bo'yicha texnik harakatlarini rivojlantirishga va yangi natijalarga erishishga undaydi.

Kurashchilarga individual tarzda kurashning texnik harakatlarini o'rgatish:

- raqamli texnologiyalardan foydalanishning nazariy asoslarini faol bilishga;
- mashg'ulotlar samaradorligiga;
- alohida (individual) ishlashga;
- vizualizatsiyaga;
- qayta aloqaga;
- motivatsiya va jozibadorlikka asoslangan bo'lishi lozim.

Ushbu tamoyillar orqali kurashchi talabalarining texnik ko'nikmalari yanada tizimli, aniq va g'ayratli tarzda takomillashib, qobiliyat va imkoniyatlari rivojlanadi hamda kurashning texnik harakatlarini samaraliroq o'zlashtirishlari uchun imkon yaratiladi.

Yuqoridagi tamoyillardan tashqari, individual kurash texnik harakatlarini o'rgatishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning nazariy asoslari quyidagi jihatlarni ham o'z ichiga olishi mumkin.

1. Kognitiv (bilimlarni o'zlashtirish jarayoni, atrof muhit tamonidan olingan ma'lumotlarni o'rganish) ta'lim tamoyillari: Raqamli texnologiyalar kurashchi talaba yoshlarning ma'lumotni qabul qilish, eslash va qo'llash usullarini hisobga oladigan kognitiv ta'lim tamoyillari bilan ishlab chiqilishi lozim bo'ladi. Masalan, ma'lumotni turli formatlarda (matn, grafik, video) taqdim etish yoki material bilan faol o'zaro ta'sir qilish tamoyillari kurashchi yoshlarni texnik harakatlarga o'rgatish va o'zlashtirishlarini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

2. Harakatlarni o'rganish nazariyasi: Kurashning texnikaviy harakatlarini o'rgatish harakat

ko'nikmalarini o'zlashtirish va takomillashtirish jarayonlarini o'rganuvchi harakatni o'rganish nazariyasi tamoyillariga asoslanadi. Raqamli texnologiyalar maxsus murabbiylar, simulyatsiyalar (harakatni taqlid qilish) yoki virtual mashg'ulotlarni yaratadigan tarzda birlashtirilishi mumkin, bu esa kurashchi talaba yoshlarga o'z harakat ko'nikmalarini va texnikasini tizimli va izchil rivojlantirish imkonini beradi.

3. Kinesiologiya: Kinesiologiya harakatning anatomik, fiziologik va biomexanik jihatlarini o'rganadi. Raqamli texnologiyalardan foydalanish kurash harakatlarining biomexanikasini tahlil qilish va o'rganish, jumladan, tananing to'g'ri holatini, kuch va harakat yo'nalishini aniqlashda yordam beradi. Bunday ma'lumotlarni vizual (aniq) tarzda ko'rsatish va kurashchilarga taqdim etish, ularning texnik xatolarini aniqroq tushunish va tuzatishga yordam beradi.

4. Interfeys va o'zaro ta'sirni loyihalash tamoyillari: Kurashning texnik harakatlarini o'rgatishning raqamli texnologiyalari interfeys dizayni va o'zaro ta'sir tamoyillarini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi kerak. Foydalanuvchining dasturiy ta'minot yoki ilovalar bilan intuitiv va qulay o'zaro ta'siri, shuningdek, foydalanish va navigatsiya qulayligi samarali o'rganish va talabalarning maksimal faolligiga hissa qo'shadigan muhim jihatlaridir.

5. Innovatsion texnologiyalar: Kurashning texnik harakatlarini yaxshiroq tahlil qilish va takomillashtirish uchun kengaytirilgan reallik (KR), virtual haqiqat (VR), sun'iy intellekt (SI) va ma'lumotlar tahlili kabi zamonaviy raqamli texnologiyalar o'quv dasturlariga kiritilishi mumkin. Masalan, KR yoki VR tizimlari haqiqiy shiddatli bellashuv vaziyatlari yoki ko'rgazmali chiqishlarni yaratishi mumkin, bu esa kurashchi talaba yoshlarga boshqariladigan va xavfsiz muhitda mashq qilish imkonini beradi.

Individual kurash texnikaviy harakatlarini o'rgatishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning nazariy asoslari faol o'rganish, individuallashtirish, ko'rgazmalilik va teskari aloqa tamoyillariga asoslanadi. Bundan tashqari, ular kognitiv tamoyillarni, harakatni o'rganish nazariyasini, kinesiologiya aspektlarini, interfeys va o'zaro ta'sirni loyihalash tamoyillarini va innovatsion texnologiyalarni amalga oshirishni hisobga oladi. Bu kurashning texnik harakatlarini o'rgatish va takomillashtirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishga ilmiy asoslangan va samarali yondashish imkonini beradi.

6. Ma'lumotlarni tahlil qilish va statistika: Raqamli texnologiyalar kurashning texnik harakatlari ko'rsatkichlari bo'yicha ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish imkonini beradi. Sensorli ko'rsatkichlar, kameralar yoki boshqa qurilmalar yordamida kurashchilar turli xil harakat parametrlarini, masalan, tezlik, kuch, egilish burchaklari va boshqalarni yozib olishlari va o'lchashlari mumkin bo'ladi. Ushbu ma'lumotlardan texnika samaradorligini yaxshiroq tahlil qilish va baholash, o'quvchilarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, ta'lim va ko'nikmalarni rivojlantirish uchun asosli qarorlar qabul qilish uchun foydalanishimiz mumkin.

7. Interaktivlik va hamkorlik: Raqamli texnologiyalar kurashchi talaba yoshlarga o'quv materiallar va bir-biri bilan faol munosabatda bo'lishlari uchun samarali imkoniyat beruvchi interfaol muhitlarni yaratishga yordam beradi. Onlayn platformalar, forumlar, veb-seminarlar va boshqa aloqa vositalari kurashchi talabalarga tajriba almashish, savollar berish, murabbiylar va hamkasblardan fikr-mulohazalarni olish, muammolarni birgalikda hal qilish va ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi.

8. Motivatsiya va ishtiyoq: Kurash bo'yicha texnik harakatlarni o'rgatishda raqamli texnologiyalardan foydalanish kurashchi talaba yoshlarning motivatsiyasini rag'batlantirishi va ularni o'quv jarayoniga jalb qilishi mumkin. O'yin elementlari, mukofot tizimlari, taraqqiyot kuzatuvchilari va boshqa mexanizmlar rag'batlantiruvchi va qiziqarli o'quv-mashg'ulot muhitini yaratish uchun amalga oshirilishi mumkin. Bu talabalarning ishtiyoqini oshirishga yordam beradi, ularni faollashtiradi va maqsadlariga erishishga zamin yaratadi.

9. Foydalanish imkoniyati va moslashuvchanlik: Raqamli texnologiyalar kurashning texnik harakatlarida mashq qilish uchun qulaylik va moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Onlayn platformalar, video darsliklar, mobil ilovalar va boshqa vositalar kurashchi talaba yoshlarga istalgan vaqtda va istalgan joyda o'quv-mashg'ulot mazmunidan foydalanish imkonini beradi. Bu, ayniqsa, muntazam mashg'ulotlarga qatnasha olmaydigan yoki chekka hududlarda yashaydigan kurashchi talaba yoshlar uchun foydalidir. Ma'lumotlarni o'qish vaqti va tezligini tanlashga moslashuvchanlik ham talabalarning yanada samarali o'zlashtirishi va rivojlanishiga yordam beradi.

10. Ijtimoiy o'zaro ta'sir va tarmoq imkoniyatlari: Raqamli texnologiyalar ijtimoiy o'zaro ta'sir qilish va kurashchilar jamoasida ishtirok etish imkoniyatlarini beradi. Talabalar onlayn hamjamiyatlarga qo'shilishlari, tajriba almashishlari, yangi mashg'ulotlar va raqobatdosh sheriklarni topishlari, ular haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lishlari va boshqa kurashchilardan yordam va ilhom olishlari mumkin. Bu ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga, muloqot doirasini kengaytirishga va

texnik harakatlarni rivojlantirish uchun qulay muhit yaratishga yordam beradi.

Individual kurash bo'yicha texnik harakatlarni o'rgatishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning nazariy asoslari kognitiv ta'lim, harakatni o'rganish nazariyasi, kinesiologiya, ma'lumotlar tahlili va statistikasi, interfeys va o'zaro ta'sirni loyihalash, shuningdek, innovatsion texnologiyalar tamoyillariga asoslanadi. Ushbu asoslar kurashning texnik harakatlarini rivojlantirish va takomillashtirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishga ilmiy asoslangan va samarali yondashuvni taqdim etadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, kurashchilarni texnik harakatlarni takomillashtirishda raqamli texnologiyalarni qo'llash kurashchilar uchun tashkil etiladigan sport mashg'ulotlari samaradorligini oshirish va kurashchilarning texnik tayyorgarliklarini takomillashtirishning eng muhim omillaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Raqamli texnologiyalardan kurashchilar tayyorgarliklarida foydalanishning turli tamoyillarida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, bugungi kundagi zamonaviy raqobatbardosh muhitga mos kurashchi talabalarni tayyolashimiz uchun albatta mutaxassis murabbiylar uchun raqamli texnologiyalardan foydalanishlari zarur bo'ladi. Buning uchun talaba kurashchilar ertangi etuk pedagog kadr bo'lib etishishlari uchun, zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalangan holda tashkil etilayotgan kurash mashg'ulotlarini har tamonlama foydali jihatlarini o'rganib chiqishlari, tahlil qilishlari va shu yo'nalishga oid ilmiy tadqiqotlar, maqolalar, kitoblar va boshqa nashrlarni o'rganib chiqishlari maqsadga muvofiq bo'ladi.

Zero, bugungi kun axborot zamoni diya e'tirof etilar ekan kurashchi talaba yoshlarimiz o'z ustilarida ishlashlari, xato va kamchiliklarini bartaraf etishlari, kurashchi raqiblari haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lishlari uchun raqamli texnologiyalardan oqtilona foydalanishlari shart va zarur bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni: "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida" (Yangi tahriri) 2015y 4-sentyabr
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida". PQ-4881-son qarori. - Toshkent: 2020 yil, 4-noyabr.
3. Atoyev A.Q. Yosh-o'smirlarga o'zbek kurashini o'rgatish uslubiyoti. -T.: O'zDJTI nashriyot-matbaa bo'limi, 2005.
4. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va usuliyati. - T.: O'zDJTI nashriyot matbaa bo'limi, 2005.
5. Kerimov F.A. Sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlar. - T.: Zar qalam, 2004.
6. O'zbek kurashi dovrug'i /Tuzuvchilar: X.Bobobekov, M.Sodiqov, Z.Ro'ziyev va boshq. -T.: Ibn Sino nomidagi tibbiyot nashri, 2002.
7. Rasulov S.B. Kurashchilarni tayyorlash. - T. 2010.
8. Tastanov N.A. Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati. - T. Iqtisod moliya. 2015.
9. A.R.Taymurodov, S.F.Atajonov SPMO Kurash. O'quv qo'llanma - T., 2017.
10. Toshmurodov O.E. Milliy kurashning nazariy asoslari. - Samarqand 2017
11. Toshmurodov O.E., Turaqulov E.R. "Milliy kurash turlari va uni o'qitish metodikasi" fanidan mustaqil ish topshiriqlari va uni bajarish bo'yicha uslubiy tavsiyanoma (ko'rsatmalar). -Samarqand. 2016.
12. Yusupov K. Kurash Xalqaro qoidalari, texnikasi va taktikasi. - T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2005.

MASOFADAN O'QITISHDA GOOGLE PLATFORMASINING IMKONIYATLARI

Xodjiyeva Muyassar Maxmudjanovna

Namangan "University of Business and Science" oliy ta'lim muassasasi "Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar" kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada masofadan o'qitish uchun kerak bo'ladigan texnik va dasturiy vositalar; ulardan foydalanish asoslari, Google platformasi yaratib bergan imkoniyatlar, Google meet va Jam boardni masofaviy ta'limdagi o'rni va ahamiyati, Googlening boshqa vositalari va ilovalaridan oqilona foydalanish yoritilgan. Masofaviy o'qitishda Google imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanish bo'yicha tavsiyalar tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: masofaviy ta'lim, onlayn, Google, Google meet, konferentsiya, Zoom, Jam board, ilova, Google forma, Google drive, integratsiya, ta'lim

ВОЗМОЖНОСТИ ПЛАТФОРМЫ GOOGLE В ДИСТАНЦИОННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Ходжиева Муяссар Махмуджановна

Высшее учебное заведение "University of Business and Science" города Наманган, преподаватель кафедры "Социально-экономические науки"

Аннотация: В статье описана техническое и программное обеспечение, необходимое для дистанционного обучения, основа пользование и возможности создаваемые платформой Google, роль и значение Google Meet и Jamboard в дистанционном обучении, а также рациональное использование других инструментов Google и приложений. Были изучены рекомендации по правильному использованию возможностей Google в дистанционной образовательной среде.

Ключевые слова: дистанционное обучение, онлайн, Google, Google meet, конференция, Zoom, Jam board, приложение, Google forma, Google drive, интеграция, образование

POSSIBILITIES OF THE GOOGLE PLATFORM IN DISTANCE EDUCATION

Xodjiyeva Muyassar Maxmudjanovna

Higher educational institution «University of Business and Science» of Namangan city, teacher of the department «Social and economic sciences»

Abstract: The article describes the hardware and software required for distance learning, the basis for the use and opportunities created by the Google platform, the role and importance of Google Meet and Jam board in distance learning, as well as the rational use of other Google tools and applications. Recommendations for the proper use of Google's capabilities in a distance learning environment were studied.

Keywords: distance learning, online, Google, Google meet, conference, Zoom, Jam board, application, Google Form, Google drive, Integration, education

KIRISH. O'zbekistonda so'nggi yillarda masofadan o'qitish tizimi jadal suratlar bilan rivojlanib bormoqda, buning natijasida yangidan-yangi texnik va dasturiy vositalar, raqamli axborot kommunikatsion texnologiyalari turli sohalarga tadbiq qilina boshladi.

Bunga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Oliy ta'lim tashkilotlarida masofaviy ta'lim shaklini joriy etish chora tadbirlari to'g'risidagi, 03.10.2022 yil 559-son qarori misol bo'la oladi.[1]

Nizomda masofaviy ta'lim shakli orqali oliy ta'lim tashkilotlarida bakalavriat va magistratura bosqichlarida kadrlarni tayyorlash faoliyatini tashkil etish tartibi nazarda tutilgan. Buning uchun ta'lim tashkilotida quyidagilar bo'lishi kerak:

masofaviy ta'limni boshqarish bo'yicha «Learning Management System» platformasi;
internetga ulanish va undan foydalanish uchun axborot-kommunikatsiya infratuzilmasi;
o'quv yili uchun mo'ljallangan o'quv kontenti;
o'quv kontentini qamrab oladigan elektron o'quv-metodik majmualar, shuningdek ilmiy va o'quv adabiyotlarining elektron bazasi;
kompyuter texnikasi bilan jihozlangan alohida bino yoki auditoriyalar;
texnik va dasturiy komponentlar ishlashini ta'minlaydigan muhandis-texnik xodimlar;
ta'lim tashkilotiga tegishli bo'lgan, mamlakat hududida joylashgan server qurilmasi;

ta'lim tashkiloti to'g'risidagi barcha axborot joylashtirilgan rasmiy veb-sahifa.[2]

Demak, masofaviy ta'limni to'g'ri tashkil qilish uchun texnik vositalar bilan bir qatorda zamonaviy dasturiy vositalarga ham ehtiyoj ortib bormoqda.

Olib borilgan tadqiqotlar Google platformasi sifatli ta'lim berish vositasi sifatida masofaviy ta'limni yo'lga qo'yishda foydali bo'lishi mumkinligini ko'rsatdi. Masalan, Google Classroom yordamida o'qituvchi virtual sinflarni osongina yaratishi, boshqarishi, uy vazifasi va materiallarini almashishi, hamda o'quvchilar bajargan vazifalarini baholashi mumkin.

Bundan tashqari, Google Docs talabalar va o'qituvchilarga real vaqtda hujjatlar bilan ishlash va sharhlar almashish imkoniyatini beradi. Bu xususiyat, ayniqsa hamkorlikda ish olib borilayotgan loyihalar ustida barobar ishlash uchun foydalidir.

Google Meet onlayn darslar va konferentsiyalarni tashkillash uchun qulay vosita bo'lib, ko'p partiyali video konferentsiyalar, ekran almashish va chat imkoniyatlarini taqdim etadi. Google shuningdek, o'qituvchilarga o'quvchilarning javoblarini to'plash uchun mo'ljallangan shakllar yaratish imkonini beruvchi Google forms, fayllarni saqlash va almashish imkonini beruvchi Google Drive va ma'lumotlar va o'quv materiallarini joylashtirish mumkin bo'lgan saytlarni yaratish uchun Google Sites kabi xususiyatlarga boy dasturlarga ega.

Umuman olganda, Google masofaviy ta'lim uchun foydalanish mumkin bo'lgan keng ko'lamli vositalar va xususiyatlarni taqdim etadi, bu masofadan turib o'quv jarayonini yanada samarali tashkil etish va ta'lim sifatini oshirishni ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI: Elis Kiler va Kimberli Mattina "Teaching with Google Jamboard" (Google Jamboard bilan ta'lim berish) kitobida Google Jamboard'dan foydalanish bo'yicha keng qamrovli qo'llanma yozib qoldirganlar. Kitobda Google Jamboard doskasini boshqarish asoslaridan tortib, bugungi kunda darslar va mashg'ulotlarda foydalanishimiz mumkin bo'lgan muhim pedagogik mulohazalarni ifodalab bergan.

O'qituvchi va talabalar turli xil vazifalar bilan ishlash va nazorat jarayonini avtomatik, yarim avtomatik va qo'lda tekshirishlar yordamida tashkil qilishi mumkin. Vazifalarni bajarish vaqtida yuzaga keladigan savollarga Zoom, Webex, Google Meet, kabi dasturlardan foydalangan holda muntazam maslahatlashuvlar yordamida javob topish mumkin.[3]

Ko'plab tadqiqotchilar masofaviy ta'limni sifatli olib borish, qulay va ko'p funktsiyali dasturiy vositalardan foydalanishdagi muammolarga yechim topish maqsadida turli tadqiqotlar olib borganlar.

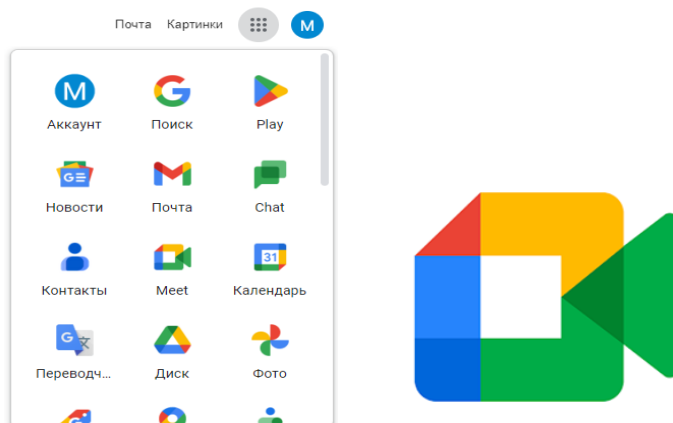
Respublikamizda Sh. R. Sanarova, F. O. Xodjiyeva, O. P. Aslonova, T. R. Azlarov, X. Yo. Najmiddinova, A. A. Abduqodirov kabi olimlar ta'limda komputer texnologiyalaridan foydalanishning turli muammolarini o'rganganlar. Masofaviy ta'limda onlayn darslar va konferentsiyalar o'tkazishda Alice Keeler, Kimberli Mattina[4], Michael Simonson, Sharon Smaldino, Michael Albright, Susan Zvacek[5] kabi bir qator tadqiqotchi olimlar shug'ullanganlar. Ular o'z izlanishlarida masofadan o'qitishning hozirgi zamon ta'lim tizimidagi o'rni va ahamiyatini takidlaganlar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI: Masofadan o'qitish jarayonida turli xil texnik vositalar, usullar va dasturiy vositalarga ehtiyoj seziladi. Ular ichidan Google platformasi elementlarini olishimiz mumkin. Google Meet - foydalanuvchilarga virtual uchrashuvlar va darslar o'tkazish imkonini beruvchi onlayn videokonferensiya - aloqa xizmati bo'lib, 2017 yilda Google platformasi tomonidan foydalanishga chiqarilgan. U bulutli texnologiyaga asoslangan masofaviy o'qitishning eng mashhur vositalaridan biri hisoblanadi. Google Meet ning asosiy xususiyatlari bu video va audio qo'ng'iroqlar, chat xabarlar, ekran almashish va uchrashuvni yozib olish imkoniyati mavjudligidir. Ushbu vositadan virtual darslar, konferentsiyalar, hamkasblar bilan uchrashuvlar va hatto onlayn tadbirlar uchun foydalanish mumkin. Google Meet ko'plab afzalliklarga ega, jumladan 250 tagacha ishtirokchini bir vaqtda bitta muhitda ulash, yuqori sifatli video va audio qo'ng'iroqlar tashkil qilish, Google Calendar va Google Drive kabi boshqa Google xizmatlari bilan integratsiya, hamda ko'plab qurilmalarda, jumladan, kompyuterlar, planshetlar va mobil telefonlar yordamida foydalanish imkoniyatini beradi.

Bundan tashqari, u o'quv qurollari sifatida, talabalar bilan o'qituvchilar sifatida ishlatilgan, ular ilgari faqat shaxsan bo'lishlari mumkin edi, endi siz dunyodagi istalgan kishi bilan dars olishingiz mumkin. Va shuning uchun ko'plab ish sharoitlarida talab qilinadigan ushbu turdagi vositalarni chuqur bilish juda muhimdir.[6]

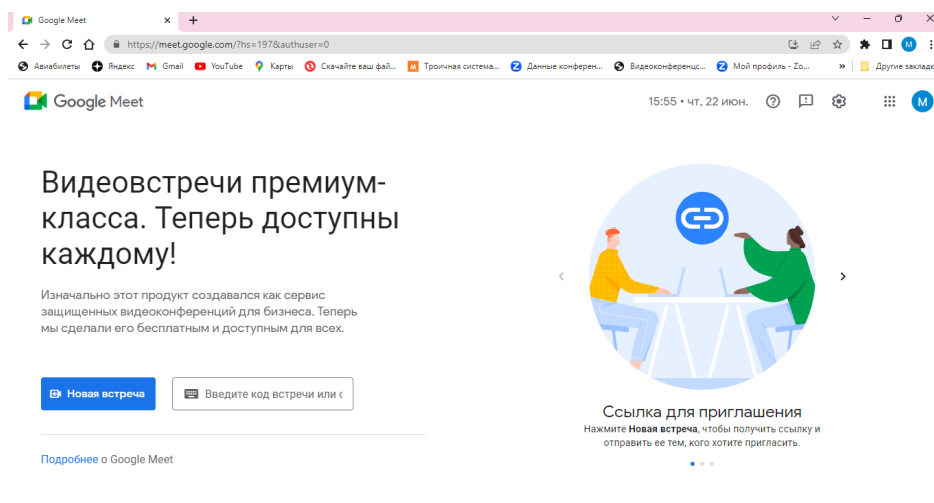
Google Meet turli maqsadlarda va turli foydalanuvchilar guruhlar uchun ishlatilishi mumkin. O'qituvchilar ushbu vositadan o'z talabalar bilan bog'lanish va real vaqtda materiallar va g'oyalarni almashish uchun foydalanishlari mumkin. Buning uchun foydalanuvchi Googlda o'z akkauntiga ega bo'ishi lozim.

Google xizmatlari bo'limidan Google Meetni yorlig'ini topib ishga tushirish lozim.(1-rasm a,b)

1-rasm. a) Google servis xizmatlari b) Google Meet yorlig'i

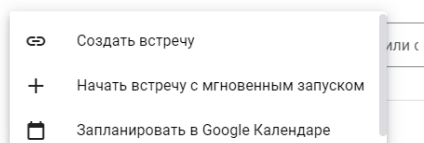
1. Google Meet servisi ishga tushgach, ekranda asosiy oyna paydo bo'ladi (2-rasm). U yerdan kerakli xizmat turini tanlash imkoniyati mavjyd bo'lib, uchrashuvlarni 3-xil shaklda tashkillashtirsa bo'ladi.(3-rasm)

2-rasm. Googl Meet servis xizmati oynasi

Видеовстречи премиум-класса. Теперь доступны каждому!

Изначально этот продукт создавался как сервис защищенных видеоконференций для бизнеса. Теперь мы сделали его бесплатным и доступным для всех.

3-rasm.Uchrashuvni tashkil qilish

Agar Создать встечу (Uchrashuni tashkillash) boilimi tanlansa, tashkil etilgan uchrashuv havolasini nusxasini olishimiz mumkin bo'ladi. Nusxasi olingan havolani bo'lishish yordamida, uchrashuv tashkillanadi. Bunda uchrashuv ishtirokchilari vidokonferentsiyaga tashkilotchi ruxsat taqdim qilgandan so'ng havola orqali ulanadilar.

Начать встречу с мгновенным запуском (Uchrashuvni tashkillash va ayni vaqtda boshlash) bo'limi tashkillangan uchrashuvga ayni vaqtda ulanish va kirish imkonini beradi.

Запланировать в Google календаре (Uchrashuvni Google kalendar yordamida rejalash). Bunda uchrashuv vaqti avvaldan rejalalanadi va havolasi taqdim qilinadi.

Google Meet onlayn konferentsiya va uchrashuvlar uchun ishlatilishi mumkin. Bu masofadan turib ishlaydigan jamoalar uchun, shuningdek, biznes uchrashuvlari va hamkorlar va mijozlar bilan uchrashuvlar uchun foydali bo'lishi mumkin.

Google Meet yordamida ekranni bir necha usullar bilan namoyish qilish mumkin. Vizual effektlar yordamida orqa fonni o'zgartirish va namoyish uchun turli animatsion qahramonlardan foydalanish mumkin. Masofaviy ta'lim uchun kerak bo'ladigan kitob, qo'llanma, rasm, turli saytlar namoyishi, vido roliklar, audio yozuvlar bunga misol bo'la oladi. Bu ta'lim, ish va ijtimoiy muloqot bilan bog'liq hayotning turli sohalarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan universal vositadir.

Jamboard board, Google tarkibiga kiruvchi doska bo'lib, u foydalanish huquqini beruvchi boshqa xizmatlar kabi - o'qish, tahrirlash va sharhlash, hamda o'quvchilar doska mazmunini ko'rish, shuningdek, qayd qilish imkoniyatiga ega.

O'z tajribamizdan kelib chiqib shuni ta'kidlashimiz mumkinki, qo'lda yoziladigan yozuvlar nafaqat o'qituvchi, balki talabalar tomonidan ham sichqoncha yordamida emas, balki grafik planshetning maxsus perosidan foydalanib yozilsa, ancha qulaylik beradi.[7]

Jamboard - Google tomonidan ishlab chiqilgan raqamli interaktiv doska bo'lib, foydalanuvchilarga real vaqtda g'oyalar, eslatmalar, chizmalar va boshqa narsalarni yaratish va hamkorlik qilish imkonini beradi. Jamboard yordamida foydalanuvchilar cho'tkalar, markerlar va qalamlar kabi turli xil vositalar yordamida chizish, yozish va eslatma olishlari mumkin. Virtual doska diagrammalar, chizmalar va boshqa vizual materiallarni yaratish imkonini beradi. Jamboard rasmlar, hujjatlar va boshqa kontentni ish joylariga kiritish imkonini beruvchi tasvir va fayllarni yuklashni qo'llab-quvvatlaydi va bir nechta foydalanuvchilar bir vaqtning o'zida bitta doskada ishlashi, o'zgartirishlar kiritishi, fikr bildirishi va real vaqtda fikr almashishi mumkin. Bu jamoaviy ish va uchrashuvlar uchun juda qulay vosita bo'lib, Google Drive va Google Meet kabi boshqa Google xizmatlari bilan integratsiyalashgan. Bu esa, Jamboard yordamida doskadagi ma'lumotlarni saqlash va almashish, shuningdek, uchrashuvlar va taqdimotlar o'tkazish imkonini beradi.

Jamboarddan turli sohalarida va vaziyatlarda, jumladan, ta'lim, biznes, hamkorlik va ijodiy ishlarda qo'llanilish mumkin. Ushbu vosita ma'lumotni tartibga solish va tuzish, g'oyalarni tasavvur qilish va loyihalarda hamkorlik qilish qobiliyatini ta'minlaydi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Masofaviy ta'lim uchun eng muhim omillardan biri bo'lgan Google servis xizmatlari Google Meet va Jamboarddan foydalanishdagi qulayliklari bilan boshqa dasturiy vositalardan ajralib turadi. Asosiysi, ilovani o'rnatish uchun maxsus bilim talab etilmaydi, ishlash qulayligi va interfeysining soddaligi bilan foydalanuvchilarga ancha yengilliklar beradi. Google meetni aloqa sifati va interaktiv imkoniyatlari, ulanishning osonligi, ishonchiligi va qulayligi darajasi bilan baholash mumkin. Ekranni almashish, uchrashuvlarni yozib olish va boshqa Google xizmatlari bilan integratsiya kabi keng ko'lamli video konferentsiya funksiyalarini taqdim etadi. Jamboard, aksincha, g'oyalar ustida hamkorlik qilish va ma'lumotni vizuallashtirish imkoniyatini taklif qiladi. Ikkala vosita ham turli yondashuvlar bilan o'ziga xos hamkorlik tajribasini taqdim etadi. Google Meet bir nechta foydalanuvchilarga bitta video konferentsiyaga qo'shilish imkonini beradi, Jamboard esa virtual doskada hamkorlik qilish imkonini beradi. Hamkorlikning samaradorligi va qulayligini baholash muhim mezonlardan biridir. Google Meet va Jamboard Google Drive va Google Calendar kabi boshqa Google xizmatlari bilan ham integratsiyalashgan, ya'ni hamkorlikda ishlay oladi. Bu fayllarni va ma'lumotlarni qulay tarzda saqlash va almashish imkonini beradi. Google Meet va Jamboarddan foydalanish foydalanuvchining o'ziga xos ehtiyojlariga qarab farq qilinishi mumkin. Foydalanuvchilarning fikr-mulohazalari va tajribasini hisobga olish, shuningdek, ishlash, foydalanish qulayligi va maqsadlarga erishishning aniq ko'rsatkichlari asosida baholash muhimdir.

XULOSALAR. Xulosa qilib aytganda, Google Meet va Jamboarddan foydalanishni bir qator afzallik va qulayliklari mavjud. Ikkala vosita ham foydalanuvchi interfeysiga ega bo'lib, uni o'rnatish va o'rganish oson, tezda ishga tushirish imkoniyatini beradi. Google Meet va Jamboard real vaqtda hamkorlik qilish imkoniyatlarini taqdim etadi. Bu foydalanuvchilarga bir-biridan uzoqda bo'lsa ham, o'z g'oyalarni almashish, o'zgartirishlar kiritish va loyihalar ustida birgalikda ishlash

imkonini beradi. Ikkala vosita ham bir nechta qurilmalar va platformalarda mavjud bo'lib, istalgan joyda va istalgan vaqtda ishlash imkonini beradi. Boshqa Google xizmatlari bilan integratsiya, ya'ni hamkorlikda ishlay oladi. Onlayn tadbirlar va masofaviy ta'limni qo'llab-quvvatlash uchun, online konferentsiyalar, vebinarlar, o'quv sessiyalari va boshqa masofaviy tadbirlar uchun keng qo'llaniladi. Bu masofadan turib muloqot qilish va o'rganish imkonini beradi.

Har bir ilova va dasturiy ta'minotni o'z kamchiliklari bo'lganidek, bu vositalar bilan ishlashda ba'zi cheklavlarni hisobga olish kerak, masalan, bepul foydalanuvchilar uchun cheklangan funksiyalar va ma'lumotlar maxfiyligi bilan bog'liq muammolarni yodda tutish lozim. Shuningdek, eng mos vositani tanlash va undan samarali foydalanish uchun individual ehtiyojlar va foydalanish maqsadlarini ham hisobga olish muhim.

Umuman olganda, Google Meet va Jamboard aloqa, hamkorlik va tadbirlarni rejalashtirish uchun kuchli vositalardir. Ulardan foydalanish jamoaviy ish va fikr almashish samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Shuni yodda tutish kerakki, masofaviy ta'lim talabdan o'z-o'zini tarbiyalash va tashkilotchilikni talab qiladi va faqatgina to'g'ri yondashuv bilangina u sezilarli natijalarga olib kelishi mumkin.[8]

Har bir o'qituvchi ta'lim tizimini rivojlantirishdagi turli muammolarnin oldini olishga qaratilgan ta'limning asosiy axborotlashtirish figurasi bo'lib, nafaqat IT imkoniyatlarini tushunishi, balki uzluksiz kasbiy rivojlanishga bo'lgan ehtiyojni, hamda uzluksiz ta'lim olish istagini rivojlantirishi kerak.[9]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

“Oliy ta'lim tashkilotlarida masofaviy ta'lim shaklini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori <https://lex.uz/docs/-6221502>

Abduazimova L. “Oliy ta'lim tashkilotlarida masofaviy ta'lim qanday tashkil etiladi”, Norma.uz, Axborot - huquqiy portal, 5.10.2022, https://www.norma.uz/oz/qonunchilikda_yangi/oliy_talim_tashkilotlarida_masofaviy_talim_qanday_tashkil_etiladi.

Александров И. В., Лазарев В. В., Шишкина А. Ф., Иванова О. Н. Дистанционное обучение по дисциплине “Физика” в техническом вузе, Учебное электронное издание сетевого доступа, Уфа 2022, 10-стр, 90-стр

Keeler A., Mattina K. “Teaching with Google Jam board” <https://www.amazon.com/Teaching-Google-Jamboard-Digital-Whiteboarding/dp/1951600851?asin=1951600851&revisionId=&format=4&depth=1>

Teaching and Learning at a Distance: Foundations of Distance Education 2011, American Journal of Distance Education https://www.academia.edu/3265554/Teaching_and_Learning_at_a_Distance_Foundations_of_Distance_Education_Michael_Simonson_Sharon_Smaldino_Michael_Albright_and_Susan_Zvacek_Eds

Xose Anxel Rivas Gonsales, “Google Meet: bu nima va u qanday ishlaydi”, AndroidHelp internet sayti, <https://androidayuda.com/uz/google-meet-nima-va-u-qanday-ishlaydi/>

Гиматдинова Г. Н., Возможности виртуальных досок google jamboard и padlet в условиях смешанного обучения математике, “Информационно-коммуникационные технологии в педагогическом образовании”, Электронный научный журнал, 3.03.2021 <http://infed.ru/articles/1084/>

Ходжиева М. М. Особенности образовательных платформ в цифровом– дистанционном обучении. Scientific-technical journal “Engineering problems and Innovations” (EPAI). Фергана. Vol. 01. | Iss. 03. | 2023, p.3-13

<https://fer-teach.uz/index.php/epai/article/view/873>

Бурнашева В. М., Терентьева М. И., Чуручанов И. В., Анализ средств дистанционного обучения: платформы Zoom и Google Meet

В сборнике: Научно-исследовательские решения современной России в условиях кризиса. Материалы XXVI Всероссийской научно-практической конференции: в 2-х ч.. Ростов-на-Дону, 2020. С. 40-43.

Степанова Е. Ю. Использование возможностей сервиса Google Meet в педагогической практике, В сборнике: Шамовские чтения. сборник статей XV Международной научно-практической конференции: В 2 ч.. Москва, 2023. С. 342-343.

Киракосян М. Ж. Google Meet как платформа для проведения занятий в режиме On-line обучения В сборнике: Проблемы современного филологического образования. Сборник научных статей XI Всероссийской научно-практической конференции. Москва-Ярославль, 2021. С. 23-28.

GLOBALLASHUV JARAYONIDA JAHON IQTISODIYOTI VA MILLIY IQTISODIYOT O'RTASIDAGI INTEGRATSION HAMKORLIKNING RIVOJLANISHI

Xolov Sherali

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada globallashuv sharoitida jahon va milliy iqtisodiyot o'rtasidagi hamkorlik aloqalari va integratsiya jarayonlari bilan bog'liq nazari fikr-mulohazalar bildirilgan. Sohadagi ayrim muammolar va ularning yechimi bilan bog'liq tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: integratsiya, daromad, isqtsodiy asos, globallashuv, transnatsionallashuv, Evropa Ittifoqi, EKO, NATO, BMT.

РАЗВИТИЕ КОМПЛЕКСНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Шерали Холов

Независимый научный сотрудник Каршинского государственного университета

Аннотация. В статье представлены теоретические взгляды, связанные с отношениями сотрудничества и интеграционными процессами между мировым и национальным хозяйством в условиях глобализации. Даны некоторые проблемы в данной области и рекомендации, связанные с их решением.

Ключевые слова: интеграция, доход, экономическая база, глобализация, транснационализация, Европейский союз, ОЭС, НАТО, ООН.

DEVELOPMENT OF INTEGRATED COOPERATION BETWEEN WORLD ECONOMY AND NATIONAL ECONOMY IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION

Sherali Kholov

Independent researcher of Karshi State University

Abstract. In the article, there are theoretical opinions related to the cooperation relations and integration processes between the world and national economy in the conditions of globalization. Some problems in the field and recommendations related to their solution are given.

Key words: integration, income, economic base, globalization, transnationalization, European Union, ECO, NATO, United Nations.

KIRISH. Jahon tajribasini o'rganish shundan dalolat beradiki, integratsiya davlatning jahon xo'jaligiga kirishini rag'batlantirish uchun samarali, tashqi iqtisodiy o'sishni, aholi daromadlari o'sishini, inson kapitali jamlanishini, iqtisodiyotda ilg'or texnologik va tarkibiy siljishlar yuz berishini, ishlab chiqarish, investitsiyalarni boshqarish va ularning sifatli ishlashini ta'minlashidan dalolat beradi. Real iqtisodiy integratsiya o'zida qatnashuvchi mamlakatlarning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarining muayyan tengligini nazarda tutuvchi ishlab chiqarishning xalqaro umumlashtirilishi darajasini ifodalaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Xorijiy mamlakatlar iqtisodiyotining integratsiyasi muammosi tahlili tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish muammolarini shakllantirish milliy iqtisodiyotni isloh qilish jarayonida hal etiladigan ustuvor vazifalarni aniqlash imkonini beradi. Iqtisodiy integratsiya jarayoni sharoitida O'zbekiston oldida quyidagi muhim muammolarni hal etish zarur:

- ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish;
- milliy iqtisodiyotda tarkibiy qayta o'zgarishlarni amalga oshirish;
- tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish;
- Iqtisodiyotning ochiqligi darajasining oshishi;
- tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish;
- globallashuv, transnatsionallashuv va milliy iqtisodiyotning baynalminallashuvi sharoitlarida mamlakatlarning jahon xo'jaligi holatiga bog'liqligini kuchaytiradi.

Zamonaviy Yevropa integratsiyasini tahlil etilishi Yevropa integratsiyasi yetarlicha murakkab jarayon ekanligini ko'rsatdi.

Davlatlarning har xil mintaqaviy birlashmalari bilan aloqalarni kengaytirish O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyasining tarkibiy qismi hisoblanadi.

O'zbekiston Evropa Ittifoqi, EKO, NATO, BMT bilan muvaffaqiyatli hamkorlik qilmoqda.

O'zbekiston tashqi siyosatining Yevropa yo'nalishi kengaydi. Ushbu hamkorlik Yevropaning alohida xar bir mamlakati bilan hamkorlikni ham o'z ichiga oladi.

O'zbekistonning ushbu mamlakat bilan munosabatlari do'stlik va hamkorlik, o'zaro ishonch va hurmat tamoyillariga asoslanadi. Mamlakatlarimiz ikki tomonlama munosabatlarni rivojlantirishdan birdek manfaatdor, hamkorlikni kengaytirish borasida muntazam muloqot yo'lga qo'yilgan. Xalqaro muammolarga nisbatan qarashlarimiz ham mushtarak.

Mamlakatimiz savdo-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy hamkorlik bo'yicha hukumatlararo komissiyaning faoliyatiga, terrorchilik va diniy ekstremizmga, noqonuniy muhojirlik va qurol-yarog' savdosiga, uyushgan jinoyatchilik va narkobiznesga qarshi kurashda hamkorlikni yanada kuchaytirish masalalariga alohida e'tibor beradi.

Rivojlanayotgan mamlakatlardagi real integratsiya jarayonlari hali juda kuchsiz ekanligini va xarakteriga, harakatlantiruvchi omillariga, rivojlanish sur'atlariga ko'ra o'zaro farqlanishini ko'rsatdi. Ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlar amalda so'zning to'liq ma'nosida integratsiya jarayonidan tashqarida qolmoqda, ya'ni ham alohida firmalar va korxonalar, ham umuman milliy xo'jaliklar darajasida doimiy ravishda rivojlanib boruvchi bevosita mamlakatlararo aloqalardan tashqarida qolmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy hamkorligi, ular tomonidan e'lon qilingan integratsiya maqsadlari real integratsiya jarayonining tayyorgarlik bosqichi hisoblanadi.

Sharqiy Osiyo mamlakatlari iqtisodiy integratsiya rivojlanishi tajribasi davlat boshchilik qilayotgan iqtisodiyot modeli doirasida mamlakatning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun eng avvalo uchta majburiy shartni ta'minlash shartligini ko'rsatadi.

Birinchidan, davlat korxonalari emas, balki xususiy korxonalar iqtisodiy o'sishning ichki dvigatellariga aylanishi kerak.

Ikkinchidan, iqtisodiy siyosat eksportga aniq yo'naltirilgan holda qurilishi kerak.

Uchinchidan, iqtisodiyotning davlat tomonidan boshqarilishi amalga oshirilishi, rivojlanishning istalayotgan ko'rsatkichlari bilan bog'liq bo'lgan kuchli iqtisodiy rag'batlar negiziga qurilishi kerak.

O'zbekistoneksportgayo'naltirilgansiyosatorqalijahonxo'jaligigaiqtisodiyintegratsiyalashuvni rivojlantirishning ulkan salohiyatiga ega. Shu bilan birga respublika iqtisodiyotining eksportga yo'naltirilgan rivojlanishini to'xtatib turgan omillar mavjuddir, jumladan:

iqtisodiyotda xususiy sektorning yetarlicha rivojlanmaganligi va buning oqibati sifatida xususiy korxonalar eksportining juda oz ekanligi;

eksportdan olingan daromadning davlat bilan mahsulot ishlab chiqaruvchilar o'rtasida nomuqobil taqsimlanishi,

qishloq xo'jaligida daromadlarning tekis taqsimlanmaganligi butun iqtisodiyotda ishlab chiqarishning potentsial o'sishida salmoqli yo'qotishlarga olib keladi;

sanoat ishlab chiqarishining monopoliya qilinishi;

Korrupsiya.

Hozirgi vaqtda mutaxassislar orasida integratsiya jarayonlariga nisbatan yagona ilmiy nuqtai nazar mavjud emas. Iqtisodchilarning bir guruhi integratsiya jarayonida mamlakatlar o'rtasida yangi tovar oqimlarini shakllantirish hisobiga resurslarning cheklanganligi omilini bartaraf etishni eng muhim muammo deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, bu bir xildagi qimmatroq tovarlarni alohida olingan bir mamlakat ichida ishlab chiqarishni bartaraf etish yoxud ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlariga mablag'larni tejash imkonini beradigan texnologiya ayirboshlashni kengaytirishdir.

Olimlarning boshqa bir guruhi tashqi iqtisodiy omillarni, masalan, kollektiv xavfsizlikni mustahkamlashni ustun shart-sharoit sifatida ilgari suradi. Uchinchii guruh olimlar integratsiya guruhlari barpo etilishi ularning qatnashchilariga ishlab chiqarishning barqaror o'sishi, ijtimoiy barqarorlik va hokazolar kabi maqsadlarga osonroq va tezroq erishish imkonini beradi, deb hisoblaydilar. Ushbu va boshqa nazariy yondoshuvlarni umumlashtirgan holda deyish mumkinki, integratsiya o'zida mintaqaviy ko'lamda sifat jihatidan yangi iqtisodiy muhitni shakllantirish yo'li bilan milliy xo'jalik komplekslarining yaqinlashishi va o'zaro bir-biriga kirib borishini ifodalaydi.

Ishlab chiqarishni baynalminallashuvining erishilgan darajasi bo'yicha integratsiya tuzilmalarini farqlash zarur. U rasmiy hamda real tusga ega bo'lishi mumkin. Xalqaro iqtisodiy integratsiya uch darajali model sifatida qaraladi (ayniqsa, G'arbiy Evropa variantida): -mikro darajada, ya'ni korporativ darajada, bunda ayrim kompaniyalar tog'ridan-to'g'ri xo'jalik aloqalariga kirishadi, integratsiya jarayonlarini avj oldiradi; -davlatlararo darajada, bunda davlatning maqsadga yo'naltirilgan faoliyati mamlakatlarning u yoki bu guruhi doirasida mehnat va kapital chatishib ketishi integratsiya jarayonlariga ko'maklashadi, alohida integratsiya vositalari mavjud bo'lishini ta'minlaydi; -milliy manfaatlardan ustun turuvchi

darajada, bunda ishtirokchi mamlakatlar bir qancha siyosiy-iqtisodiy funktsiyalarni ushbu sohadagi suverenitetdan voz kechib ittifoqqa ixtiyoriy ravishda boradi.

Iqtisodiy integratsiya o'z asosiga ko'ra bir qancha ob'ektiv omillarga ega bo'lib, ular orasida quyidagilar muhim o'rin tutadi:

- Xo'jalik baynalminallashuvining o'sishi;
- xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi;
- xususiyatiga ko'ra umumjahon ilmiy-texnik inqilobi;
- milliy iqtisodiyotlar ochiqqligi darajasining oshishi.

Zamonaviy xalqaro iqtisodiyotda vujudga kelayotgan va rivojlanayotgan ko'p sonli integratsiya o'z oldiga ko'pincha o'xshash vazifalarni qo'yadi:

- iqtisodiyot ko'lamlari afzalliklaridan foydalanish; -qulay tashqi siyosiy muhit yaratish;
- savdo siyosati vazifalarini hal etish;
- iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurilishiga ko'maklashish;
- milliy sanoatning endi paydo bo'lgan tarmoqlarini qo'llab-quvvatlash.

Xalqaro iqtisodiyot doirasida integratsiya savdoning ko'p darajada erkin bo'lishi tomon qo'yilgan qadammi yoki aksincha, savdo oqimlari bo'limidagi cheklanish ekanligi nuqtai nazaridan baholanishi kerak. Ishlab chiqarish sohasida xalqaro munosabatlarning jadal sur'atdagi yo'nalishi va xarakteri muayyan darajada integratsion jarayonning mazmuni va rivojlanishini belgilaydi. Umuman ishlab chiqarish bilan birga aloqa o'rnatish sohalarini qamrab oladi. Savdo munosabatlari ko'pincha ikkinchi darajaga surilib, xalqaro ishlab chiqarish hamkorligining yakunlovchi bosqichiga aylanmoqda.

Xalqaro ishlab chiqarish hamkorligida bir nechta bosqichni belgilash mumkin:

Birinchi bosqich – mamlakatlarning xalqaro ixtisoslashganligiga suyanadi, ya'ni bunda bir ishlab chiqarish sohasining (masalan, sanoat) mahsulotini boshqa soha (masalan, qishloq xo'jaligi) mahsulotiga ayirboshlash rivojlanadi;

Ikkinchi bosqich – qisman mehnat taqsimoti bazasi asosida shiddat bilan rivojlanayotgan tarmoqlararo ixtisoslashtirish bilan xarakterlanadi, avvalambor bu ishlab chiqarishning moddiy tarafdin soha tuzilishini murakkablashtirish, ya'ni sanoat sohalarini differentsiallashtirishdir;

Uchinchi bosqich – umumiy va xususiy mehnat taqsimotiga asoslanib, xalqaro tarmoqlar o'rtasidagi ixtisoslashtirishning rivojlanishi bilan xalqaro sohalar ichidagi ixtisoslashtirishni chuqurlashtirish jarayoni bilan boshlanadi, bu xususiy hamda yakka mehnat taqsimotiga asoslangandir.

Ayrim mahsulotlar qismlarini (agregatlar, detallar) ishlab chiqarish nazarda tutilmoqda, maqsad-yangi texnika va texnologiya bazasini amaliy ishlab chiqarish, mehnat unumdorligini oshirish, sarf-xarajatlarni kamaytirish va h.k. Tabiiyki, bu ixtisoslashtirish asosida yakunlovchi mahsulot chiqarish uchun keng miqyosdagi muvofiqlashgan (koopertsion) aloqalarni yuzaga keltirini talab etiladi.

XULOSA. Ilmiy, moliyaviy va moddiy resurslarni birlashtirish yo'li bilan ilmiy-tadqiqot hamda loyihalash ishlarining dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda hamkorlik qilish, ilmiy-tadqiqot ishlari bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar guruhlar yoki tashkilotlari hamkorligini tuzish g'oyatda muhimdir. Xalqaro ixtisoslik asosdagi ishlab chiqarish hamkorligi, odatda, xalqaro integratsion jarayonlarning yuksak darajadagi taraqqiyotini aks ettiradi.

Yana shuni ta'kidlash joizki, hozirgi paytda, ayniqsa mintqaviy integratsiyalashuv jarayonlaridagi iqtisodiy aloqalarda ko'proq iqtisodiyot ko'lamli ustunliklaridan foydalanishga, qulay tashqi siyosiy muhitni yaratishga, hatto buning uchun harbiy bloklarga a'zo bo'lishga va yana savdo siyosatidagi vazifalarni hal qilishga hamda milliy iqtisodiyotni tarkibiy-tuzilmaviy tizimini, yuqorida ko'rsatilgan maqsadlarni amalga oshirish uchun qayta qurishni ham amalga oshiradilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 5-oktabrdagi «Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta'minlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni // [http:// www.Lex.uz](http://www.Lex.uz).

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y.

Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi/O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza // Xalq so'zi, 2016-yil 8-dekabr.

Mc Connell, Brue. Economics. 17th edition. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2014.

TALABALARDA MUHANDISLIK KASBIGA TEXNOLOGIK KOMPITENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK TALABLARI VA SHARTLARI

Xudoykulov Rustam Quchqorovich
Termiz muhandislik-texnologiya instituti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada talabalarning ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirish shartlarining o'ziga xos jihatlari yoritilgan. Ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish orqali talabalarda ilmga yo'naltiriltirish, tegishli mutaxassisliklar bo'yicha mulohaza yuritish va kreativ fikrlashga ko'nikma xosil qilish mumkinligi bayon qilingan.

Tayanch so'z va tushunchalar: ijod, qobiliyat, o'quv jarayoni, qiziqish, ta'lim, tarbiya, ko'nikma, malaka.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ И УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ ДЛЯ ИНЖЕНЕРНОЙ ПРОФЕССИИ У СТУДЕНТОВ

Худойкулов Рустам Кучкарович
Старший преподаватель Термезского инженерно-технологического института

Резюме. В статье описаны специфические аспекты условий развития творчества учащихся. Констатируется, что через развитие творческих способностей можно направить учащихся к науке, осмыслить соответствующие специальности, приобрести навыки творческого мышления.

Ключевые слова и понятия: творчество, способность, образовательный процесс, интерес, образование, обучение, мастерство, квалификация.

DIDACTIC REQUIREMENTS AND CONDITIONS OF DEVELOPING TECHNOLOGICAL COMPETENCE FOR THE ENGINEERING PROFESSION IN STUDENTS

Khudoykulov Rustam Kuchkarovich
Senior Lecturer, Termez Institute of Engineering and Technology

Summary. The article describes the specific aspects of the conditions for the development of students' creativity. It is stated that through the development of creative abilities, it is possible to direct students to science, reflect on relevant specialties, and acquire skills for creative thinking.

Key words and concepts: creativity, ability, educational process, interest, education, training, skill, qualification.

Kirish. Ixtiyoriy rivojlangan davlat iqtisodiyoti ko'pchilik holatlarda istiqbolli ilmiy-texnik g'oyalar yuzaga kelishi va amalga tatbiq tezkorligiga bog'liq bo'ladi. Buning uchun ilmiy-tadqiqot muhandislar ishining natijadorligini keskin oshirish lozim. Ishning muvaffaqiyati ko'pincha mutaxassislar malakasi, ularning murakkab ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va tashkiliy masalalarni ijodiy hal qilish qobiliyatiga bog'liq bo'ladi [1].

Bunday mutaxassislarni shakllantirish muammosi asosan fundamental, amaliy tadqiqotlar hamda oliy ta'lim tizimi doiralarida hal qilinadi. Oliy ta'lim tizimida ilmga qiziquvchi talabalarni aniqlash va tanlash, ularni tarbiyalash yo'lga qo'yilishi lozim. Shu sababli oliy ta'lim muassasalarida o'qitishning didaktik asoslarini takomillashtirish zaruriyati paydo bo'ladi.

Shu sababli oliy ta'lim muassasalarida talabalarda ilmga yo'naltirilganlik ijodiy qobiliyatni shakllantirish orqali amalga oshirishni o'rganish dolzarb masala hisoblanadi.

Metodlar. Turli mualliflar tomonidan e'lon qilingan kasbiy kompetensiya muammolari to'g'risidagi ilmiy maqolalarda ijodiy izlanish eng asosiy sifatlardan biri ekanligi qayd etiladi. Mazkur tadqiqotimizda mutaxassisning kasbiy kompetensiyasida ijodkorlik masalasiga alohida urg'u berilgan bo'lib, u mutaxassisda kasbiy-pedagogik ijodkorlikni rivojlantirishni nazarda tutadi [3].

Bo'lajak mutaxassisning kasbiy-pedagogik ijodkorligi rivojlanishi haqida fikr bildirar ekanmiz, bu borada M.G.Yaroshevskiy tomonidan berilgan xulosalar diqqatga sazovorligini aytish joiz. Olimning fikricha ijodkorlik jarayoniga tizimli munosabat uch jihatli tarkib va ularning o'zaro uzviyligida o'rganishni taqozo etadi. Ular narsa va hodisalar, ijtimoiy va shaxsga taalluqlilik tarkiblardan iboratdir: narsa va hodisalar tarkibi - evristika, narsaning yangi obrazini yaratuvchi ruhiy «mato», so'ngra u ilmiy matnga aylanadi va yangi g'oyalar, nazariyalar va kashfiyotlar sifatida yuzaga chiqadi. Bu

evristikalar: analoglar, metaforalar, qiyoslash, modellardan iborat bo‘lib, odatda fikrlash mazmunini tashkil etadi va vizual shakl ga ega bo‘ladi; ijtimoiy tarkib - bunday ijodkorlik kognitiv-dialogik «dastlabki faolligi» sifatida ko‘zga tashlanadi. Shunday qilib, opponentlar, muqobilliklar ham ijodiy jarayonlarning avj olishiga turtki beradi; shaxsga oid tarkib - shaxsiy intilish, ichki maqsadli istak va ijod sub’yektining xususiy sifatlaridan iborat bo‘lib, ijodiy jarayonlarni uzluksiz tashkil etishda yuzaga chiqadigan yangi belgilar, o‘zgarishlardan iborat» [5].

Bugungi kunda bo‘lajak muhandislarining kasbiga texnologik kompetentlikni samarali olib borilishini ta‘minlash dolzarb masalaga aylandi. Barcha ta‘lim muassasalarida bo‘lajak muhandislarining kasbiy kompetenti muhim o‘rin egallaydi.

“Kompetentlik” (ingl. “competence” - “qobilyat”) - faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, maxorat va iqtidorni namoyon eta olish.

“Kompetentlik” tushunchasi ta‘lim sohasiga psixologik ilmiy izlanishlar natijasida kirib kelgan. Psixologik nuqtai nazardan kompetentlik “noan‘anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o‘zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o‘zaro munosabatlarda yangi yo‘ltutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to‘la ma‘lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalikni anglatadi. Kasbiy kompetentlik esa, mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo‘llay olishi [4].

“Kompetent” so‘zi lotincha “copeto” so‘zidan olingan bo‘lib, “erishyapman, munosibman” degan ma‘noni anglatadi hamda ma‘lum sohadan xabardorlik va tajribaga ega ekanlikni bildiradi. E.Zeyer, D.Zavodchikovlar “kompetent” atamasiga mutaxassisning o‘z faoliyatini samarali tashkil qilishga qaratilgan xatti-harakatlar yig‘indisi deb qarashadi. Ogayosh tati universiteti olimlari kompetentlik tushunchasini shaxsning ma‘lum soxada samarali ishlashi uchun kerak bo‘lgan ko‘nikma va malakalar to‘plami deb hisoblaydilar. Ushbu sohaning yetakchi tadqiqotchilaridan biri amerikalik olim R.Meyers

“kompetentlik-bo‘lajak mutaxassisning qandaydir ma‘lum baxolash me‘zonlariga javob berishi emas, balki uni ishlab chiqishda qo‘llab, isbotlayolishidir”, degan xulosani beradi. Pedagogning kasbiy kompetentligi deganda, uning bilim, ko‘nikma, qobilyat, qarashlari, malakasi va ta‘lim berish qobilyatlarining nomoyon bo‘lishini belgilab beradigan shaxsiy sifatleri va qadriyatlar yig‘indisini tushunamiz.

Texnologik kompetentlik - kasbiy-pedagogik bilim, ko‘nikma, malakalarni boyitadigan ilg‘or texnologiyalarni o‘zlashtirish, zamonaviy axborot vositalari, texnika va texnologiyalardan foydalana olishdir.

“Texnologik kompetentlik” tushunchasini turli nuqtai nazardan, kasbiy kompetentlikning tarkibiy qismi sifatida ham, shaxsning axborot madaniyatining tarkibiy qismi sifatida ham baholash mumkin. Ahamiyatli belgilar sirasiga axborot texnologiyalari asoslarini bilish, kompyuterdan zaruriy texnik vosita sifatida foydalanish, axborotni izlash, tahlil qilish va foydalanishga oid bilim, ko‘nikma va malakalarning jami kiritiladi. Pedagog faoliyat jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanishi, ta‘lim berishni va ta‘lim olishni yengillashtiradi, tarbiyachi uchun ta‘limda qulaylikni ta‘minlaydi, ta‘lim oluvchilarning bilim olishga qiziqishini, aqliy qobilyatlarini oshirishga yordam beradi. Axborot texnologiyalarining o‘ziga xos xususiyatlaridan shu ma‘lum bo‘ladiki, pedagog texnologik kompetentligi va mahoratini oshirishda axborot texnologiyalaridan foydalanish nafaqat ta‘lim samarasini, balki tarbiyachi ish faoliyati natijasini ham ijobiy tomonga o‘zgartiradi. [4].

Mahorat bu - ta‘lim jarayonining barcha shakllarini eng qulay va samarali holatda tashkil etish, ularni shaxs kamoloti maqsadlari tomon yo‘naltirish, bolalarda dunyoqarash, qobilyatni shakllantirish, ularda jamiyat uchun zarur bo‘lgan

Faoliyatga moyillik uyg‘otish. Ta‘lim jarayonida zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning kommunikativ va bilish faoliyatini sifat o‘zgarishlariga olib boradi hamda ta‘lim olish usullarining o‘zgarishi asosida shaxs sifatlariga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Masalan, internet bilan ishlaganlarida o‘quvchilarning faolligi ortadi va ta‘lim jarayoni individuallashtadi, turli ma‘lumot manbalari bilan ishlash imkoniyati paydo bo‘ladi

Pedagogikada ijodkorlik nazariyasining asoslarini ishlab chiqish, faoliyat turlarida ijodkorlik jarayonlarining qonuniyatlarini tadqiq qilishda psixologiya fani beqiyos ahamiyat kasb etadi. Jumladan, L.S.Vigotskiy, A.N.Leontyev, S.L.Rubinshteyn, B.M.Teplov kabi psixolog olimlarning ishlarida ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish va ijodiy fikrlash muammolari chuqur tadqiq qilingan»[5]. Insonning ijodkorlik qobiliyati shaxs sifati hisoblanib, psixolog olimlarning fikriga ko‘ra u to‘rtta guruhga ajratiladi:

– intellektual sifatlar: dunyoqarash, eruditsiya, fikrlashning ijodiy xususiyatlari (chuqurligi,

kengligi, tanqidiyligi hajmliligi, nomantiqiy fikrlay olish);

- mahsullik sifatleri: egallangan bilimlar hamda metodlarni sintezlay olish ko'nikmasi, tadqiqotlarni amalga oshirish metodologiyasini egallanganlik;
- iro dalilik sifatleri: o'z faoliyatini rejalashtirish va sharoitga moslashtirib borish, o'z-o'zini nazorat qila olish, g'oyalarni rivojlantirib, aniq natijaga yetkaza olish;
- hissiy-ijodiy sifatler: intuitsiya, tasavvur, fantaziya» [6].

Birinchi sifat I.Ya.Lernerning nuqtai nazariga bog'liq. Unga ko'ra, ijod bilan shug'ullanuvchi kishilarning fazilatleri chegarasini o'lchab bo'lmaydi, ular haqida fikr aytish uchun ana shu faoliyat tabiatini anglamay, unga monand xislatlarni bilmay, aniqrog'i, uning ijodiy faoliyat jarayonlarini o'rganmay turib gap yuritish mumkin emas [7].

Tahlil va natijalar. Talabalarni ilmiy faoliyatga yo'naltirishni tashkil qilishni maqsadli, tizimli va funksional tadqiq qilish genetik tahlil bilan yagona konsepsiya hosil qilishi kerak. Demak, tizimli yondashish uslubiylati tizimli-tarixiy jihatleri o'z ichiga olish kerak.

Tizimli – genetik tahlil umumiy holatda an'anaviy analitik usulga nisbatan ancha murakkab.

Talabalarni ilmiy faoliyatga jalb qilish orqali kreativ fikrlashga yo'naltirish AQSH, Angliya, Fransiya, Germaniya va boshqa davlatlarda o'tgan asrning 60 yillarida boshlandi. Buning sababi ushbu mamlakatlarda iqtisodiy, texnik, ilmiy va madaniy rivojlanish alohida hodisa sifatida ijodkor shaxslarning kreativ qarashleri sifatida yuzaga keldi.

Fikrimizcha, ijodkorlikni rivojlantirishning zahiraviy, ijtimoiy, tizimli va pedagogik jihatleri mavjud. Zahiraviy jihat sifatida talabalar ilmiy jamoalarining ijodiy faolligi, ular ishlarining natijadorligini rivojlanishi uchun yangi tadqiqot texnologiyalari, avtomatlashgan asboblar jamlanmasi, shaxsiy kompyuterlar va dasturiy paketlarning yangi avlodi va boshqalar bilan ta'minlashi ko'zda tutiladi.

Ijtimoiy omillar sifatida motivatsiyalash jarayonining kuchaytirilishi, psixologik holatning yaxshilanishi, keyingi o'sish pog'onalariga ta'sirini keltirish mumkin.

Tizimli jihat sifatida talabalar ilmiy jamoalarining faoliyat yo'nalishining iqtisodiy muhim muammolarga ilmiy yo'naltirish ko'zda tutiladi.

Muammoning pedagogik jihati talabalarining ilmiy faoliyatga yo'naltirilganligining yangi tarkibi, shakli, o'qitish uslublarini izlashdan iborat.

B.D. Teplov tomonidan taklif qilingan, keyinchalik N.S.Leytes qo'llab quvvatlagan fikr sifatida: qobiliyat - bir yoki bir necha faoliyatni muvaffaqiyatli bajarishning asosiy sharti sifatida shaxsning individual xususiyati muhim rol o'ynaydi [8].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, oliy ta'lim muassasalari faqatgina ma'lum bir sohada mutaxassis tayyorlash bilangina cheklanib qolmasdan talabalarda ijodkorlik qobiliyatini aniqlash, uni rivojlantirish va ro'yobga chiqarish bilan ham shug'ullanishi shart. Chunki ijodkor talabalar mamlakat umumiy rivojining drayverlaridir.

Demak talabalarni ko'p pog'onali tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish lozim. Chunki ko'p pog'onali tayyorlash tizimi:

- o'quv jarayoni asosiga ta'lim oluvchi shaxs ehtiyojini asos sifatida oladi;
- ta'lim olish jarayonida jamoaviy ta'lim olish bilan bir qatorda individual ta'lim olishni joriy qilish, uning yo'lini tanlash va amalga oshirish vositasini aniqlash lozim;
- talabalarda bilim olishga turg'un motivatsiya uyg'otish yo'llarini ishlab chiqish va amalga tatbiq qilish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni Toshkent shahri, 2017-yil 7- fevral PF - 4947.
- 2.Mirziyoev Sh.M. Vatanimiz taqdiri va kelajagi yo'lida yanada hamjihat bo'lib, qat'iyat bilan harakat qilaylik. // "Xalq so'zi" gazetasi., 2017-yil, 16-iyun.
- 3.O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"gi qonunlari. // T.: "Sharq", 1997
4. N. Muslimov, M. Usmonboyeva "Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari" Toshkent - 2015
- 5.Mamatqulov, A. N. (2019). Kasbiy ta'limda talabalar ijodkorligini rivojlantirish. (Uzbekistan), (12 (85)).
- 6.Библер Б.С. (1990). Нравственность. Культура. Современность/БС Библер. М.: Мысл.
- 7.Каган, М. С. (2003). Формирование личности как синергетический процесс. Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. М.: Прогресс-Традиция, 341-357.
- 8.Кедров, Б. М. (1987). О творчестве в науке и технике. М.: Молодая гвардия, 191.
- 9.Лейтес Н.С. (1988). Ранние проявления одаренности. Вопросы психологии, 88(4), 98.

GRAFIK MALAKALARNI MUSTAHKAMLASHGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

Yusufzoda Shabnami Yunus
Buxoro davlat universiteti
Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi

Ushbu maqolada grafik malakalarni mustahkamlashga doir mulohazalar va ulardan foydalanish ahamiyati keltirilgan. 1-sinf o'quvchilarini o'qish va yozishga o'rgatishda ularning grafik malakalarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu tizimli ish olib borishni talab qiladi. o'quvchilarning grafik malakalarini takomillashitirishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish esa ancha qulaylik yaratib, ish yanada osonlashtiradi. Ushbu maqolada 1-sinf o'quvchilarining grafik malakalarni mustahkamlashga doir ayrim mulohazalar keltirilgan bo'lib, zamonaviy o'quv vositalaridan foydalanish ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: grafik malaka, unsur, ilgaksimon unsur, cho'zinchoq doira, satr chizig'i, tuguncha.

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ ПО УКРЕПЛЕНИЮ ГРАФИЧЕСКИХ НАВЫКОВ

Юсуфзада Шабнами Юнус
Бухарский государственный университет
Старший преподаватель кафедры начального образования

В этой статье представлены соображения по укреплению графических навыков и важность их использования. При обучении первоклассников чтению и письму важно развивать у них изобразительные способности, что требует систематической работы. а использование современных технологий в совершенствовании графических навыков учащихся облегчает работу. В этой статье представлены некоторые соображения по укреплению графических навыков первоклассников и подчеркивается важность использования современных образовательных инструментов.

Key words: graphic skill, element, hook-shaped element, oblong circle, line, knot.

SOME CONSIDERATIONS ON STRENGTHENING GRAPHIC SKILLS

Yusufzoda Shabnami Yunus
Bukhara State University
Senior teacher of the primary education department

This article presents considerations for strengthening graphics skills and the importance of using them. In teaching 1st graders to read and write, it is important to develop their graphic skills, which requires systematic work. and the use of modern technologies in improving students' graphic skills makes work easier. This article presents some comments on strengthening the graphic skills of 1st graders, and highlights the importance of using modern educational tools.

Key words: graphic skill, element, hook-shaped element, oblong circle, line, knot.

Kichik i harfining yozilishi o'quvchilarga unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi. Ular bu harfni yozishni tez o'rganib oladlar. O'qituvchi faqat harfning nuqtasi va ilgaksimon unsurini to'g'ri qo'yilishi va yozilishiga e'tibor qaratadi. Bu harf ikki urinishda yoziladi. Avval nuqtadan pastki qism, so'ngra nuqta qo'yiladi. Kichik i harfini yozishda o'quvchilar quyidagi xatolarga yo'l qo'yadilar.

1. Harf nuqtasini balandroqda yoxud pastki asosiy unsurga yopishtirib yozadilar:

2. Asosiy unsuri ilmog'ini noto'g'ri – burchakli yoxud xat barobarida yozadilar:

Bunday kamchiliklarning oldini olish uchun o'quvchilar ko'proq mashq qilishlari lozim va namunaga qarab yozishni o'zlashtirishlari kerak/

Kichik **u** harfining yozilishi o'quvchilarga tanish bo'lsa ham uning yozilish shaklini qayta ko'rsatish zarur: Ikki chiziqning o'rtasini belgilab olib, pastga qarab kichik tayoqcha tushuramiz va uni pastki chiziqqa yetkazmay turib o'ngga buramiz va yuqoriga qarab davom ettiramiz. qo'lni daftardan olmasdan turib, ikkinchi unsurini tushiramiz:

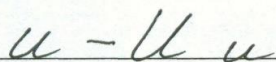

Kichik **u** harfini yozishda o'quvchilar quyidagi xatolarga yo'l qo'yishlari mumkin:

1. Harf unsurlari orasidagi masofalarni juda keng yoki tor va burilish joyini qirrali qilib yozadilar:

2. Harfni juda yirik (8 mm balandlikda) yoki juda mayda (2 mm balandlikda) qilib yozadilar:

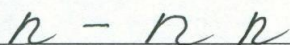
Bunday kamchiliklarning oldini olish uchun daftarni to'g'ri tutish malakasi mustahkamlanadi, harf unsurlarini bog'lab yozishga o'rgatiladi.

Kichik **n** harfi ikki unsurdan iborat bo'lib, ular qo'shib yoziladi:

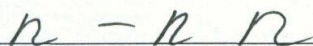

Bu harfni yozishda o'quvchilar quyidagi kabi xatolarga yo'l qo'yishi mumkin:

1. Birinchi va ikkinchi unsurlarini yozishda qiyalikni har xil qilib qo'yadilar:

2. Harf unsurlari orasidagi masofani keng yoki tor qilib yozadilar:

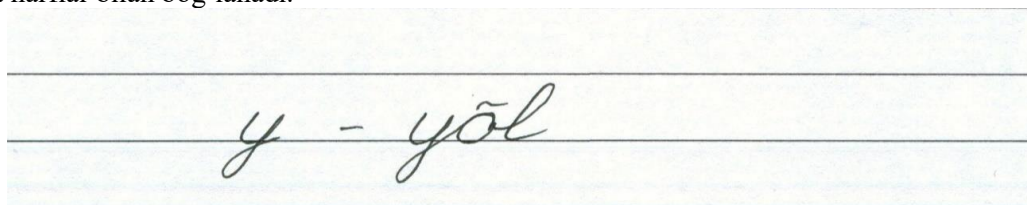
Kichik **m** harfi uch unsurdan iborat bo'lib, ular qo'l harakati uzilmay bir-biriga bog'lab yoziladi.

Bu harfni yozishda uchraydigan asosiy kamchilik-unsurlar orasidagi masofani to'g'ri saqlay olmaslik:

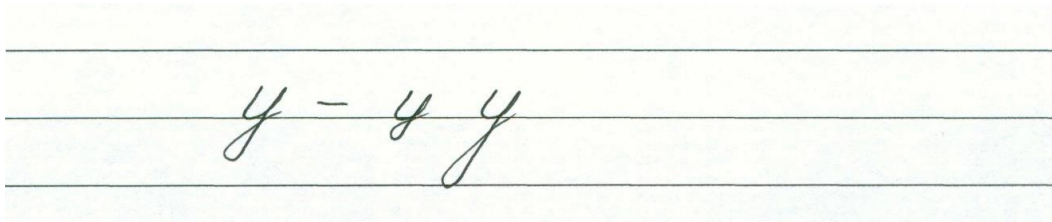

Bunday kamchilikning oldini olish uchun to'g'ri va noto'g'ri yozilgan harflarni taqqoslab ko'rsatish lozim.

Kichik **y** harfini yozishda ham qo'l harakati uzilmaydi. Uning birinchi unsuri kichik **u** harfining unsuriga o'xshash yoziladi, ikkinchi unsuri esa satr chizig'idan pastga tushirilib, katta tuguncha hosil qilib, boshqa harflar bilan bog'lanadi.

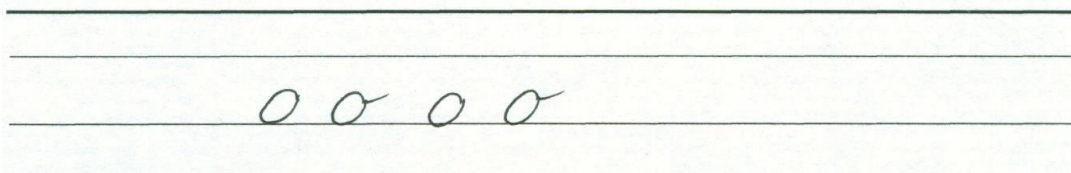

Bu harfni yozishda uchraydigan asosiy kamchilik tugunchakli unsurini juda qisqa yoki juda uchun yozilishidir:

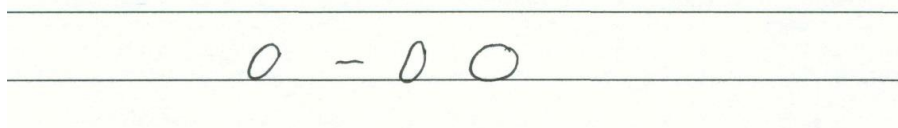
2-guruh o'xshash unsurli kichik harflar.

Kichik **o** harfi cho'zinchoq doira shaklida bo'lib, uni ikki ko'rinishda yozish mumkin:

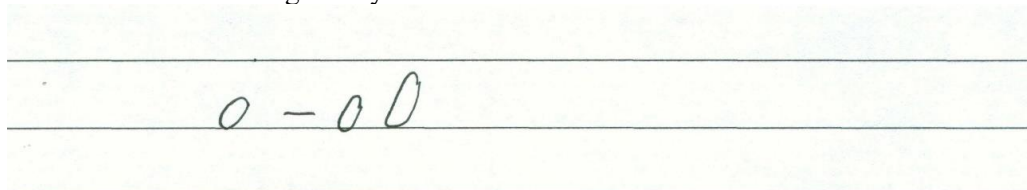

O harfini yozishda o'quvchilar ko'pincha quyidagi xatoga yo'l qo'yadilar:

1. **O** harfini oziga cho'zinchoq emas, balki lo'nda va to'g'ri yozadilar:

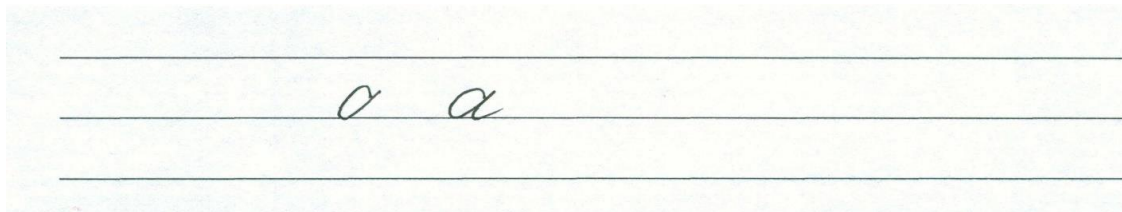

2. Harfni kichkina va ingichka yozadilar.

O'quvchilar **o** harfini yozish jarayonida ham aynan shunday xatolarga yo'l qo'yadilar.

Kichik **a** harfining unsurlari qo'shib yoziladi. U o'zidan keyin yoziladigan harflar bilan ham oson bog'lanadi. Kichik **a** harfini yozish uchun birinchi navbatd cho'zinchoq doira o'tkaziladi va qo'lni daftardan olmasdan turib ikkinchi elementi tushiriladi:

Bu harfning yozilish shaklini o'quvchilar juda yaxshi o'zlashtirib olishlari zarur. Agar uning yozilish tarzini yaxshi o'zlashtirib ololmasalar qo'lni uzib yozishga o'rganib qoladilar. Shuning uchun o'qituvchi o'quvchilarga ba harfning yozilishini qayerdan boshlashni va qayerda tugatishni doim eslatib turishi lozim.

O'quvchilarning yozuvida quyidagicha noto'g'ri yozilgan **a** harflarini uchratish mumkin:

1. Ikkinchi (osti ilmoqli tayoqcha) unsuri birinchi cho'zinchoq doira unsuridan yuqorga chiqib ketadi:

a - d

2. Cho'zinchoq doira shaklidagi unsurini ochiq qoldirib, unsurlarni to'g'ri bog'lay olmaydilar:

a - a a

3. Unsurlarning qo'shilish joyida burchak (joy) qoldirmaydilar:

a - a a

O'qituvchi bunday xatolarni tuzatish uchun doskada yana qayta (katta o'lchamda) to'g'ri yozilishini ko'rsatib berishi lozim.

Kichik **g** harfi ikki unsurdan iborat bo'lib, o'zidan keyingi harflar bilan oson bog'lanadi:

gol gul

Bu harf yozilish shakli jihatidan sodda bo'lishiga qaramay o'quvchilar quyidagi xatolarga yo'l qo'yadilar:

g - g g g

Bu xatolarni tuzatish uchun harflar bilan bir qatorda, osti ilmoqli, uzun tayoqcha shaklidagi unsurini yozdirish va ularni qiyos qilib ko'rsatish lozim. O'quvchilar **g** harfini yozish jarayonida ham asosan shunday xatolarga yo'l qo'yadilar.

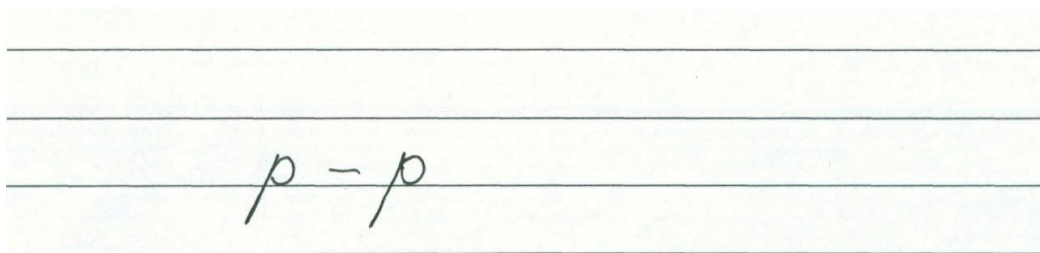
Kichik **p** harfi unsurlarga ajratilmay bir butun shaklda yozdiriladi. Bu harfni yozishda qatorlar orasining o'rtasidan pastki qatorlar orasining o'rtasigacha uzun tayoqcha tushiramiz, keyin esa qo'l harakatini uzmay tayoqcha bo'ylab yuqoriga ko'taramiz va satrlar orasini to'ldirib tayoqchaga ulangan **o** yozamiz.

Bu harfni yozishda o'quvchilarning xatida quyidagi kamchiliklarni uchratish mumkin:

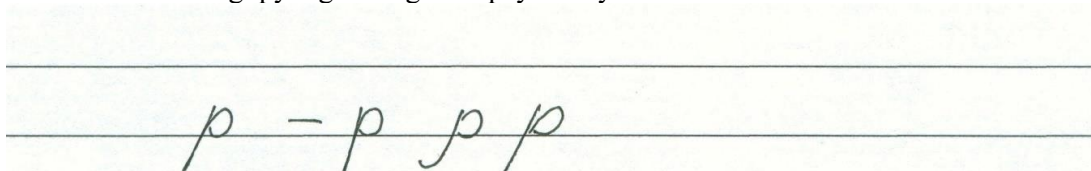
1. Qo'l harakatini uzib, unsurlarini alohida-alohida yozish:

p - p

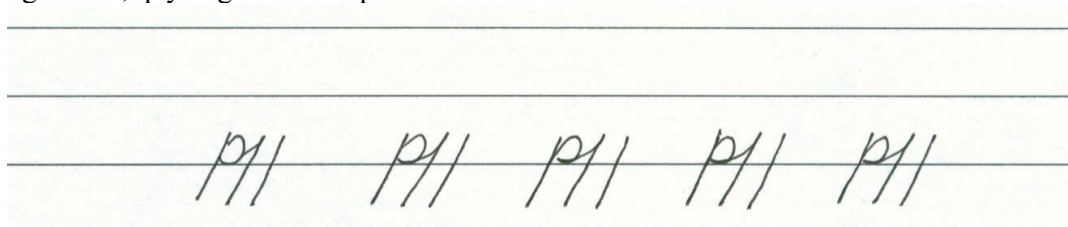
2. Uzun tayoqcha shaklidagi chiziqning ustidan qo'lni qayta aniq yurgiza olmaydilar, burilish chizig'ini daftar chizig'ining ostidan boshlaydilar:

3. Harf unsurlarining qiyaligini to'g'ri saqlay olamydilar:

Bunday kamchiliklarning oldini olish uchun o'quvchilarning diqqatini harf unsurlarining to'g'ri yozilishiga tortib, quyidagicha mashqlar o'tkazish lozim:

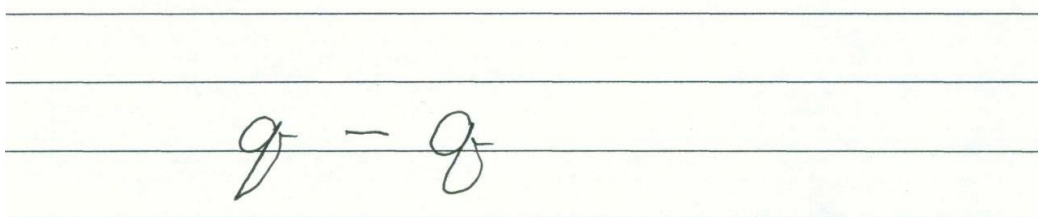

Kichik **q** harfi kichik **o** harfiga osti tugunchakli unsurini qo'shib yozish orqali hosil bo'ladi:

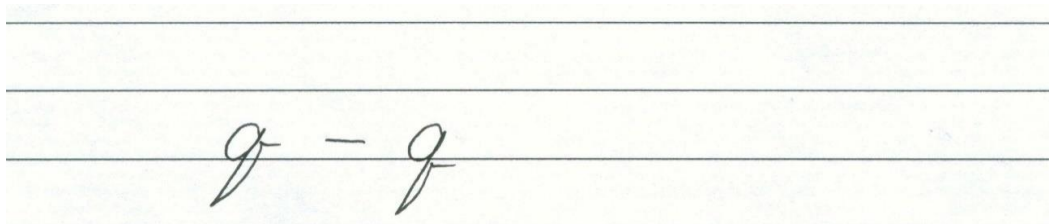

Ushbu harfni yozishda quyidagi xatolarga yo'l qo'yadilar:

1. Birinchi va ikkinchi unsuri noto'g'ri bog'lanadi:

2. Ikkinchi unurning keyingi harfga bog'lanadigan ilmoqi qator o'rtasidan emas, balki pastroqdan qo'yiladi:

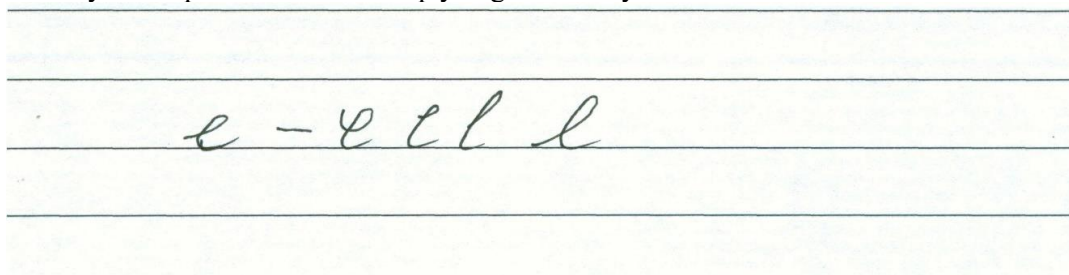

3-guruh o'xshash unsurli kichik harflar.

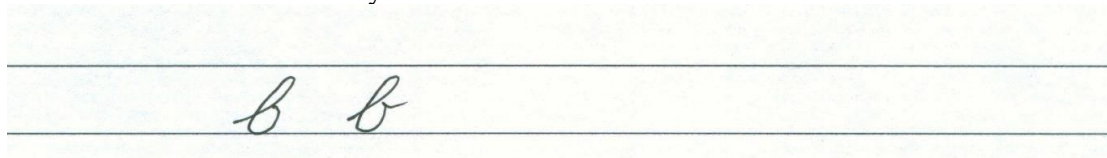
Kichik **e** harfini yozishda o'quvchilar deyarli xatoga yo'l qo'ymaydilar, chunki **e** unsurlarga ajratilmay, bir butun shaklda yoziladi. Kichik **e** harfi boshqa harflar bilan oson bog'lanadi:

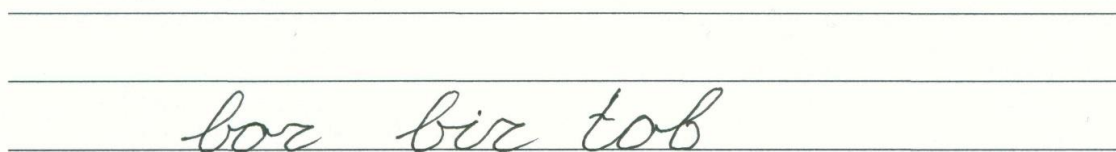
Ammo ayrim o'quvchilar bu harfni quyidagicha xato yozadilar:

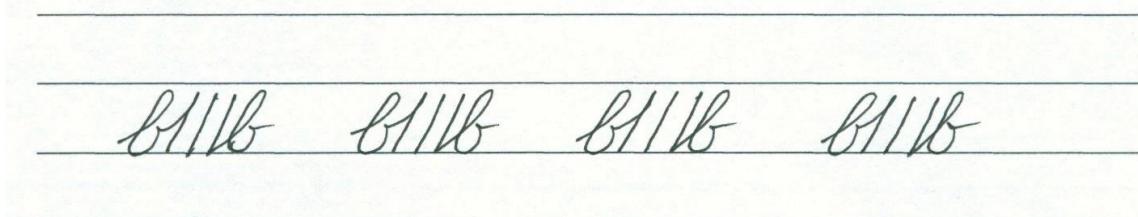
Kichik **b** harfi ikki xil shaklda yoziladi:

Agar kichik **b** harfi so'zning oxirida kelsa, yopiq holda yoziladi, so'zning boshida yoki o'rtasida kelsa, ulash unsuri bilan qo'shib yoziladi:

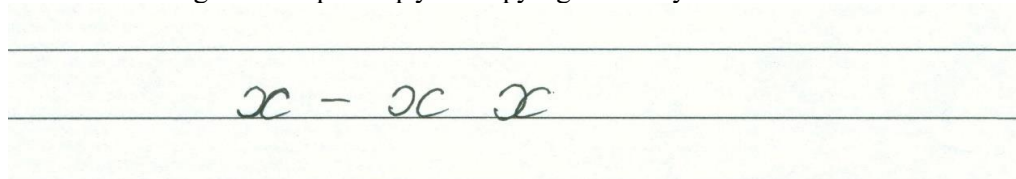
O'quvchilar bu harfning yuqoridagi chiquvchi unsurini bir tomonga qiyshaytirib yozsalar uni quyidagicha mashqlar o'tkazish orqali tuzatish mumkin:

Kichik **x** harfi o'ng va chap yarim cho'zinchoq doira shaklidan iborat bo'lsa ham, ular bir-biriga bog'lab yoziladi.

Bu harfni yozishda o'quvchilar quyidagi kamchiliklarga yo'l qo'yadilar:

1. Harf unsurlarining ustidan qo'lni qayta aniq yurgiza olmaydilar:

Bunday xato ayniqsa uning elementlarini qo'shib yozishda ko'proq uchraydi. Harf unsurlarini bog'lashda qo'l harakatini uzimay yozadilar:

x - x x

Bunday xatolarning bo'lmashligi uchun **x** harfni qo'l harakatini uzib yozishni qayta mashq qildirish lozim.

Endi o'xshash unsuri bosh harflar guruhlaridan ayrim harflarning yozilishi borasida to'xtalib o'tamiz.

Birinchi guruhdan: Katta **U** harfi ikki unsuridan iborat bo'lib, birinchi unsuri ham usti, ham tagi ilmoqli, uzun tayoqcha shaklidan, ikkinchi unsuri esa tagi ilmoqli uzun tayoqcha shaklidan iborat:

U U

Bu harfni yozishda o'quvchilar ham osti, ham usti ilmoqli birinchi unsurini haddan tashqari yotiq qilib, burib yozadilar:

U - U U

Ikkinchi guruhdan: Katta **H** harfi unsurlarga ajratilmay, bir butun shaklda yoziladi. Uning pastki va ustki tugunchalari bir xil bo'lishi lozim:

H

Katta **H** harfining yozilish texnikasi murakkab bo'lmasa-da, o'quvchilarning yozuvlarida quyidagicha o'xshash ayrim kamchiliklarni uchratish mumkin:

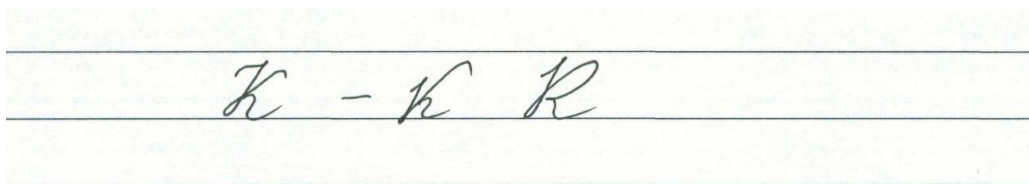
1. Harf unsurlarining burilish joyini juda katta yoki kichik qilib yozadilar:

H - H H

Katta **K** harfi ikki unsuridan iborat bo'lib, ikkinchi unsuri ham usti, ham tagi ilmoqli tayoqchadan iborat bo'lib, keyingi kichik harflar bilan oson bog'lanadi:

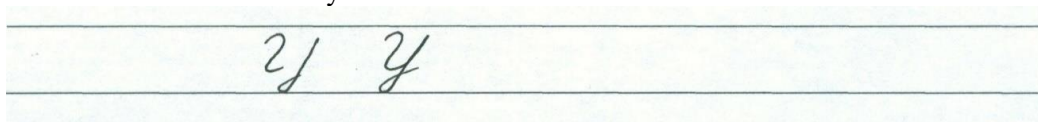
K - Kazim

O'quvchilar bu harfni yozishda ruchkani chiziqning ustidan qayta aniq yurgiza olmaydilar yoki qo'l harakatini uzib, unsurlarga ajratib yozadilar:

Ko'rsatilgan kamchiliklarni bartaraf qilish uchun o'qituvchi qo'lining aniq harakat qilishni va qo'lni uzmasdan yozishni muntazam ta'kidlab turishi lozim.

Beshinchi guruhdan: Katta *Y* harfi ikki unsurdan iborat bo'lib, birinchi unsuri tagi va usti ilmoqli tayoqcha shaklidan, ikkinchi unsuri esa tagi tugunchakli uchun tayoqcha shaklidan iborat. Ammo uning unsurlari bir butun shaklda yoziladi:

Adabiyotlar ro'yxati

Агаркова Н.Г. Основы формирования графического навыка у младших школьников//Начальная школа. - 1999. - №4

Azimov Y.Y.. Husnixatga o'rgatishning amaliy asoslari (Metodik qo'llanma). Turon Zamin Ziyo nashriyoti, - Toshkent, 2017, -132 b.

Бойко Р. А., Салаватова А. М. Изучение сформированности каллиграфических умений у первоклассников //XX Всероссийская студенческая научно-практическая конференция.-Нижневартовского государственного университета, 2018. – С. 27-29.

Safarova R, G'ulomov M, Inoyatova M. Savod o'rgatish darslari: O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma / – T.: "Tafakkur", 2012. – 144 b.

G'ulomov M. Chiroyli yozuv daftari. 1- sinf uchun. –T.: "Turon-Iqbol", 2021.-48 b.

G'ulomov M. To'g'ri va chiroyli yozing. –T.: "Turon-Iqbol", 2010.

“STEAM” TEXNALOGIYASINI MAKTABGACHA TA’LIMDA XORIJIY TAJRIBALAR BILAN QO’LLASH

SHaripova Hanifa Alisher qizi

Osiyo Xalqaro universiteti Pedagogika psixalogiya yo’nalishi 1-bosqich magistr talabasi

Annotatsiya. Hozirgi kunda dunyo ta’lim tizimining urf bo’lib kelayotgan innivatsion metodlardan biri bu- STEAM ta’lim texnologiyasidir. Xususan, maktabgacha ta’lim tizimida ham STEAM texnologiyasini zamonaviy xorij usullari bilan qo’llash sezilarli darajada namoyon bo’lmoqda. Quyidagi maqolada ham STEAM texnologiyasi haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so’zlar: STEAM, tabiiy fanlar, texnologiya, muhandislik, san’at, matematika, robototexnika,

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ «STEAM» В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ С ЗАРУБЕЖНЫМ ОПЫТОМ

Шарипова Ханифа Алишеровна

Магистрант 1 ступени педагогической психологии Международного Университета Азии

Аннотация. Одним из инновационных методов, который в настоящее время является традицией мировой системы образования, является образовательная технология Steam

В частности, применение технологии STEAM современными зарубежными методами заметно и в системе дошкольного образования.

В следующей статье также представлена информация о технологии Steam.

Ключевые слова: Steam, естественные науки, технологии, инженерия, искусство, математика, робототехника,

APPLICATION OF «STEAM» TECHNOLOGY IN PRE-SCHOOL EDUCATION WITH FOREIGN EXPERIENCES

Sharipova Hanifa Alisher qizi

Master’s student of the 1st stage of Pedagogical Psychology at the International University of Osiyo

Abstract. One of the innovative methods that has become a tradition of the world education system today is the STEAM educational technology. In particular, the use of STEAM technology with modern foreign methods is significantly demonstrated in the preschool education system. The following article also provides information about STEAM technology.

Keywords: STEAM, natural sciences, technology, engineering, art, mathematics,

Davlatimiz Prezidenti Sh. Mirziyoyevning bugungi kunda olib borayotgan barcha yangi islohatlari, millatimiz xalqlarini farovon yashashi uchun, yoshlarimizni dunyo yoshlari bilan raqobat qila olishlari uchun, har tomonlama komil shaxs sifatida tarbiyalanishlari uchun ta’limning boshlang’ich bo’g’ini bo’lgan maktabgacha ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlar so’zining yaqqol dalilidir. Jumladan: O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “2017-2021 yillarda maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida” 2016 yil 29 dekabrda PQ—2707 qaroriga muvofiq “Maktabgacha ta’lim muassasalarining faoliyatini

takomillashtirish to’g’risida” gi qarorini qabul qilinishi ham islohatlarni barqaror amalga oshiralayotganidan dalolat beradi.

“Tarbiya qancha mukammal bo’lsa, xalq shuncha baxtli yashaydi”, deydi donishmandlar.

“Tarbiya mukammal bo’lishi uchun esa avvalambor, ta’lim sifatini pasayishiga mutlaqo yo’l qo’ymaslik kerak” deb ta’kidlaydilar. Bu esa o’z navbatida yoshlar tarbiyasi davlatimiz siyosatiga aylanganidan dalolat beradi. 1[1]

Zamon talablariga mos ravishta maktabgacha ta’lim hamda boshlang’ich ta’lim tizimida yangicha yondashuv bo’lib hisoblangan STEAM texnologiyasi kirib kelmoqda. O’z-o’zidan savol tug’iladi, STEAM texnologiyasi nima va undan mashg’ulotda qanday ko’rinishlarda foydalaniladi?

STEAM-bolalar uchun qiziqarli bo’lgan sohalar ya’ni, san’at, muhandislik, matematika, tabiiy va texnologik fanlar bo’yicha qilingan ishlarni o’z ichiga oladi. Ushbu texnologiya qiziqishlarini rivojlantirish uchun asos bo’ladi. Ularning zerikishlariga to’sqinlik qiladi, vaqt o’tganligini sezishmaydi

hamda, charchashmaydi. STEAM ta'lim yo'nalishi va amaliy yondashuvni qo'llash, shuningdek, barcha beshta sohani yagona ta'lim tizimiga integratsiyalashuviga asoslangan hisoblanadi.

S – science - tabiiy fanlar

T – technology – texnologiya

E – engineering – muhandislik

A – art - san'at

M – math. – matematika.

STEAM Amerikada ishlab chiqilgan bo'lib, maktab bitiruvchilarining iqtidorini inobatga olib, fan, texnologiya, muhandislik, matematika kabi sohalarni birlashtirishga qaror qilishadi. Shunday qilib STEM paydo bo'ladi. So'ngra esa bu to'rt soha safiga Art ya'ni san'at yo'nalishi ham qo'shiladi. Yakunida STEAM hosil bo'ladi.

Bizning an'anaviy ta'lim tizimimizni oladigan bo'lsak odatdagi ko'rinishda bilimlar beriladi natija esa unchalik ham samarali bo'lmaydi. STEAMda undan farqli mustaqil ijod qilishadi, fikrlashadi, amaliyotda bajarib ko'rishadi va bilimlarni haqiqiy ko'nikmalar bilan birlashtirishadi. Maktabgacha ta'limda qo'llashni oladigan bo'lsak, har bir bola o'zi uchun har kuni yangi qirralar, yangi olamni kashf qilishi kerak. Buning uchun esa STEAM bizga kerak bo'ladi. Bu orqali bola nafaqat ma'lumotlarga ega bo'ladi, balkim, o'zi amaliy ishtirok etadi va natijasini kuzatadi. Bundan olingan bilimlarning 70%i xotirasida qoladi.

Ma'lumotlarga qaraganda, 2011- yildan buyon STEAM- kasblarga bo'lgan talab 17%ga oshdi, oddiy kasblarga bo'lgan talab esa faqat 9,8% ga oshdi. Hozirgi kunda bu tizimga talab butun dunyo bo'ylab oshganini ko'rsatadi.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev tashabbuslari bilan yurtizmida tashkil etilgan prezident maktablarida STEAM ta'lim tizimi orqali ta'lim beriladi. Zamonaviy tadqiqotlar STEAM tizimi maktab ta'lim tizimiga oid bo'lgani bilan, uni eng kichik yoshdan, maktabgacha davrdan boshlab tadbiq etish muhim ekanligini ta'kidlamogda. Bolaning eng kichik yoshidan boshlab STEAM tizimiga olib kirishning ahamiyati, muvaffaqiyat ildizidir.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini isloh qilish borasida islohotlar amalga oshirilmoqda. “Zamonaviy maktablarni tashkil etish to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori, “2017-2021- yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” Prezident Qarori, “Prezident maktablarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Prezident Qarori va boshqa ko'plab respublikamizdagi ta'lim tizimini dunyodagi yetuk ta'lim tizimlariga tenglashtirish borasidagi islohotlarni ta'kidlab o'tish mumkin. Ushbu maqsadlarni bajarish uchun 2016-yildan boshlab milliy ta'lim tizimida STEM paydo bo'lishi haqida so'z yuritilmoqda. Hozirgi kunda STEM ta'lim tizimi dunyo miqyosida keng tan olinmoqda. Ba'zi mamlakatlarda ushbu ta'lim tizimi milliy ta'lim tizimi etib tayinlangan. 2016-yil natijasiga ko'ra STEM ta'lim tizimi bo'yicha maktabni tamomlaganlar taqsimotiga ko'ra yuqori texnologiyalar bo'yicha jadal tarzda rivojlanib borayotgan Xitoy birinchi o'rinni, AQSH va Rossiya munosib ravishda 3 va 4 o'rinni egalladi.^{2[2]}

Rossiya Federatsiyasi Prezidenti Vladimir Putinning Rossiya Federatsiyasi Federal Majlisiga murojaatidan 2018 - yil 1 mart kuni: “bugungi kunda eng muhim raqobat afzalligi-bilim, texnologiya. Bu hayot sifatini yaxshilash uchun haqiqiy yutuqning kalitidir. Eng qisqa vaqt ichida biz eng yaxshi narsalarni ishlab chiqishimiz kerak, qonunchilik bazasini ishlab chiqish va robototexnikani keng qo'llash uchun barcha to'siqlarni olib tashlash kerak, yani sun'iy intellekt, uchuvchisiz transport, elektron savdo, katta ma'lumotlarni qayta ishlash texnologiyalari. Vladimir Putin quyidagi so'zlarni aytib va STEM ta'lim texnologiyasi va uning afzalliklarini ta'kidlaydi.

Rossiya davlat maktabgacha ta'lim standartarti asosida tuzilgan tamoyillar:

Bolalikning xilma-xilligini qo'llab-quvvatlash;

bolalikning o'ziga xosligini inobatga olish;

o'ziga xoslik - insonning umumiy rivojlanishida muhim xususiyat sifatida qarash;

bolalikni muhim bo'lgan hayot davri sifatida tushunish;

bolalik davri keyingi davrga tayyorgarlik davri;

Kattalar ya'ni ota-onalar, qonuniy vakillar, tashkilotning pedagog va boshqa hodimlarning bolalarga ta'siri orqali bolalarda insonparvarlikni tarbiyalash;

Bola shaxsiga hurmat;

Ushbu faoliyatlar bolaning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda, guruhlarda, o'yin shaklida bolaning ijodiy va tadqiqotchilik qobiliyatini rivojlantirish, o'yin orqali ixtirochilik, tadqiqotchilik xususiyatlarini shakllantirib, aqliy tarbiyani boyitish;

Dastur L. S. Vygotskiyning “to'g'ri tashkil etilgan ta'lim – bolani rivojlanish sari yetaklaydi” ilmiy rivojlanish tamoyillariga asoslangan. STEAM dasturida maktabgacha ta'lim tashkilotlaida maxsus laboratoriyalar tashkil etib, faoliyat davomida bolaning intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish

muhim ahamiyatga ega. Dastur doirasida mualliflar bir qator taniqli rus va xorijiy psixologlar va o'qituvchilar tomonidan shakllantirilgan printsiplarga tayangan. Ushbu yondashuv o'z ahamiyatini saqlab qoldi, chunki zamonaviy sharoitda aqlni rivojlantirish uchun maktabgacha yoshdagi ta'lim muassasasidan ko'tarilishi kerak bo'lgan faol pozitsiyani talab qiladi.[5]

STEAM texnologiyasining asosiy maqsadi zamon talablariga mos ravishta axborot-kommunikativ texnologiyalardan foydalanib intellektual qobiliyatlarni rivojlantirishdir. Lekin ko'plab ta'lim tashkilotlari hamda maktablarda STEAM laboratoriyalari mavjud bo'lmaganligi sababli Maktabgacha hamda boshlang'ich ta'lim tarbiyalanuvchilari va o'quvchilariga yetarlicha bilimlarni berish sezilarli darajada murakkablashmoqda.

“STEAM” texnologiyasi asboblar to'plamiga quyidagilar kiradi:

1. Fridrix Frebelning didaktik tizimi;
2. Jonli va jonsiz tabiat bilan tajriba o'tkazish ;
3. LEGO-qurilish, konstruksiyalash;
4. Maktabgacha yoshdagi bolalarda matematik rivojlanish, intellektual qobiliyatlar ta'lim moduli;
5. Robototexnika;
6. “Multistudiya”;

1. Fridrix Frebelning didaktik ta'lim moduli- 1837- yilda Fridrix Frebel tomonidan bolalar bog'chasi tashkil etilgan. Germaniyaning Badblankenburg shahridagi muassaasaning nomi “bolalar bog'chasi” deb atashining sababi Frebel bolalarni “Olloh ekinlari” deb atagan, ya'ni ular g'amxo'rlikka, e'tiborga va parvarishga muhtoj o'simliklar bog'i deb hisoblagan. Frebel didaktik o'yinlar tizimini yaratishga asos slogan. Didaktik o'yinlar va mashg'ulotlar o'tkazish bo'yicha turli xil ko'rsatmalar ishlab chiqqan. U xilma- xil bolalar faoliyati turlarini taklif etgan, masalan: mozaika, cho'plar, qog'ozlar, bo'yoqlar bilan ishlash, munchoqlar, loydan narsa yasash, origami (ya'ni qaychi ishlatmay turib, qog'ozdan shakllar yasash) kabilar. Shuningdak, u bog'chada arqonli o'yinlar, konstruksiyalar yasash, qumli o'yinlarni mashg'ulotlarda qo'llagan. Bundan tashqari, F.Frebel oltita nomli “Tuhfalar” ni aytib o'tadi.

2. “Jonli va jonsiz tabiat bilan tajriba o'tkazish” ta'lim moduli- STEAM ta'limini o'zida mujassamlashtirgan, maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalarga mo'ljallangan dastur bo'lib, bolalarga dunyoni o'rganish, tabiat hodisalari, predmetlarning o'zaro ta'siriga kishishini o'rgatib Bolani intellektual jihatdan rivojlantiradi va bola ongini boyitadi. Bu modulda tajriba-sinov, mustaqillik, ijodiy faollik, o'z- o'zini anglash kabi bir qancha qobiliyatlar rivojlanadi. Eksperimentlar asosida xotira mustahkamlanadi, fikrlashi faollashadi, doimiy ravishta taqqoslashga o'rganadi.

3. LEGO-qurilish, konstruksiyalash – Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim bolalarining aqliy hamda jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradigan STEAMning muhim elementlaridan biri sanaladi. LEGO qo'l mayda matorikasi, fantaziya, nutq, diqqat, xotirani yaxshilashga yordam beradi. Bu texnologiya ko'plab mamlakatlarda rivojlantiruvchi ta'lim uchun asosiy vosita hisoblanadi.

4. “ Robototexnika” ta'li moduli- Zamon talabidagi modul bo'lib, bugungi kunda yosh bolalar avtomatlashtirilgan tizimlar bilan o'ralgan va ularning tarkibiy qismlarida ilmiy jihatdan harakat qilish qobiliyatidan- texnik taraqqiyot bizning mamlakatimizda va butun dunyoda ishlab chiqarishni yanada jadallashtirishga bog'liq.

5. “Multistudiya” ta'lim moduli- Raqamli texnologiyalar bilan tanishtirishdir. Bolalar o'z animatsion filimini yaratish orqali turli loyihalarda o'zining ish natijalarini kuzatish imkonini beradi. Raqamli va media texnologiyalarini rivojlantirish orqali bolalarning badiiy va texnik ijodini sintez qilishiga erishish mumkun.

STEAM ta'lim texnologiyasi maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalarni aqlan va jismonan rivojlanishi uchun ustun bo'ladi. Sababi hozirgi zamon talablariga mos keluvchi ta'lim tizimi sanaladi. Xususan, Al-Xorazmiy nomidagi IT maktabining ta'lim jarayonida ham STEAM texnologiyasi keng qo'llanilmoqda, maqsad esa olingan bilim, ko'nikmalarni amaliyotda qo'llashdan iborat. STEAM tizimi bolaning nostandart fikrlash, muammoga bir qancha yechimlarni topish va kreativligiga turtki bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida “Neyrogimnastika” mashg'ulotlarini ham joriy etish juda yaxshi samara beradi. Chunki, bir vaqtning o'zida o'ng va chap yarimsharlar ishlaydi. Tezkorlik, hozirjavoblik, aniqlilik, barqaror diqqat kabi bir qancha sifatlarni tarbiyalaydi. Neyrogimnastika, ham jismonan, ham aqlan rivojlantiradi. Ba'zi mashqlar esa qo'l mayda matorikasini yaxshiroq shakllantirishga yordam beradi. Masalan, “Qaychi qog'oz” mashqi.

Neyrogimnastikaning foydali jihatlaridan yana biri, stressdan chiqishga yordam beradi. Doimiy ushbu mashqlar bilan shug'ullanish neyronlarning sonini ko'paytiradi. Natijada, ko'p sonli neyronlar

stressni yuzaga keltirmaydi. Hozirgi kunda tashqi muhit natijasida ba'zi bolalarda ham stress yuzaga kelmoqda. Neyrogimnastika bilan shug'ullangan bolalarda stress va depressiya bo'lmagandan keyin o'z-o'zidan somatik kasalliklar yuzaga kelmaydi. Bu mashqlarni nafaqat bolalar balki, katta yoshdagi insonlar ham bimalol shug'ullanishlari mumkin.

Qo'l matorikasini rivojlantirish uchun yana bir "delfin" mashqi bo'lib, bunda o'ng qo'limiz delfin ko'rinishiga keltirib olamiz, chap qo'limiz esa to'siq holatida bo'ladi. Bolajonlar suzayotgan delfinni kuzatib turishadi. Agarda to'siq ustidan delfin o'tsa qarsak chalishadi. To'siq ostidan delfin o'tsa qarsak chalishmaydi. Bu mashqni yanada qiyinlashtirish uchun ovozimizni qo'shamiz, ya'ni, delfin to'siqdan o'tganida delfin to'siqdan o'tmadi deb aytsak ovoz bilan aldagan bo'amiz. Bundan kelib chiqadiki, bola ko'rganiga emas, balki, eshitganiga ishonib qolyapti. Bu mashq diqqat barqarorligini oshirishga yordam beradi. Eshitish va ko'rish analizatorlarini bir vaqtning o'zida to'g'ri qabul qilishga yordam beradi.

Dastur L. S. Vygotskiyning "to'g'ri tashkil etilgan ta'lim – bolani rivojlanish sari yetaklaydi" ilmiy rivojlanish tamoyillariga asoslangan. STEAM dasturida maktabgacha ta'lim tashkilotlaida maxsus laboratoriyalar tashkil etib, faoliyat davomida bolaning intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Dastur doirasida mualliflar bir qator taniqli rus va xorijiy psixologlar va o'qituvchilar tomonidan shakllantirilgan printsiplarga tayangan. Ushbu yondashuv o'z ahamiyatini saqlab qoldi, chunki zamonaviy sharoitda aqlni rivojlantirish uchun maktabgacha yoshdagi ta'lim muassasasidan ko'tarilishi kerak bo'lgan faol pozitsiyani talab qiladi.3[5]

Olamni yaxshilik tomonga o'zgartirish bu ijodkorlik tushunchasi bilan bog'liq jarayondir. Ijodkorlik-bu shunday faoliyatki, bunda insonning samaradorlik, yuqori fikrlash darajasi, muommoni ko'ra bilish, tadqiqotchilik, intiyutsiya, aqliy reaksiyaning tezkorligi kabi sifatleri namoyon bo'ladi. Aynan, ta'lim-tarbiya jarayonida har bir shaxsning qobiliyatini rivojlantirish, uni ijodkorlikka undashda muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llash yuqori samara berishini bugun jahon ta'limi ta'kidlamogda.4[7]

Xulosa qilib aytganda, hozirgi jadal rivojlanayotgan XXI asr- texnika- taraqqiyot asrida ham ma'nan, ham jismonan sog'lom yosh avlodni tarbiyalar biz pedagoglarning qo'lida ekanligini unutmasligimiz zarur. Buning uchun esa yangi pedtexnologiyalarni qo'llashimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.V. Grosheva, L.G. Yevstafeva, D.T. Maxmudova, Sh.B. Nabixanova, S.V. Pak, G.E. Djanpeisova "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi T: 2018. 1-81-b;
2. G. Bogdanovich. Dopolnitelnaya obshchrazvivayushaya programma «Multstudiya «Moy mir» Sverdlovskaya oblast, 2018 g
3. Grosheva, G.E. Djanpeisova, U.T. Mikailova, M.A. Kenjabayeva, N.A. Miftayeva. O'yin orqali ta'lim olish. T.: 2020.
4. I.V. Grosheva, K.T. Olimov, V.A. Nazarova, G.E. Djanpeisova, U.T. Mikailova, D.A. Kenjabayeva, N.B. Gulyamova, N.A. Miftayeva. Kuzatish va baholash. Toshkent.: 2020
5. Z. Ashurova. Maktabgacha ta'limda steam texnologiyasidan foydalanish. Metodik qo'llanma. Buxoro. Durdona nashriyoti, 2022. 2.
6. М.Ашурова. Таълим олиш жараёнини самарали бошқаришда педагогик технологияларни қўллаш. Scientific Progress. 2:7 (2021), pp. 801-807. 3.
7. М.Ашурова. Муаммоли таълим технологиялари, уларнинг ўзига хос хусусиятлари. Scientific Progress. 2:7 (2021), pp. 794-800.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA MUSTAQIL TA'LIMNI TASHKIL ETISH MUAMMOLARI

G'aniyev Shaxruz Rajabovich ,

Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti mustaqil tadqiqotchisi,

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqil ta'limda uchraydigan muammolarni o'rgangan holda, ularni ma'lum bir toifalarga ajratib, mavjud muammolarini mukammal yechimlarini izlash haqida umumiy ma'lumotlar berilgan. Aynan muammolarning dolzarbliligiga e'tibor qaratgan holda ularni yechimlari haqida tushuncha berilgan. Mustaqil ta'limni o'z ichiga olgan ta'lim muassasasini yaratishga yordam beradigan omillarga ayniqsa chuqur e'tibor berilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, mustaqil ta'lim, talaba, resurs, zamonaviy yondoshuvlar, muammolar.

ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВУЗЕ

Ганиев Шахруз Раджабович,

Независимый научный сотрудник Бухарского института природопользования,

Аннотация. В данной статье рассмотрены проблемы, возникающие при самостоятельном обучении, разделены на определенные категории, даны общие сведения о поиске идеальных решений существующих проблем. Давалось понимание их решения, акцентируя внимание на актуальности проблем. Особое внимание уделено факторам, способствующим созданию образовательного учреждения, включающего самостоятельное обучение.

Ключевые слова: образование, самостоятельное образование, студент, ресурс, современные подходы, проблемы.

PROBLEMS OF ORGANIZING INDEPENDENT EDUCATION IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Ganiyev Shakhruz Rajabovich,

Independent researcher of Bukhara Institute of Natural Resources Management,

Annotation. This article examines the problems encountered in independent education, divides them into certain categories, and gives general information about the search for perfect solutions to existing problems. An understanding of their solutions was given, focusing on the urgency of the problems. Particular attention is paid to the factors that contribute to the creation of an educational institution that includes independent learning.

Keywords: education, independent education, student, resource, modern approaches, problems.

Kirish.(Introduction) Mustaqil ta'lim muammolari, o'quvchilar va o'qituvchilarning o'rtasida yuzaga keladigan muammolar va muammo-hal qilish usullaridir. Bu muammolar har bir ta'lim muassasasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan umumiy muammolar, shuningdek, mustaqil ta'limning muhim qismi, ma'lumotlar va resurslarni to'plab, moslashtirish, tahlil qilish va ulardan foydalanishdir. Bu muammo, o'quvchilar uchun ma'lumotlar bazasiga kirish, ma'lumotlarni tahlil qilish, ma'lumotlarni moslashtirish va moslashtirish uchun texnologiyalardan foydalanish bilan hal qilinadi.

Oliy ta'lim tizimining rivojlanishi, raqobatbardosh bo'lishi va eng asosiysi, tayyorlangan kadrlarning yuksak malakaga ega bo'lishi bilan bog'liq yangi texnologiyalar soni va sifatining ortishi, dunyo miqyosida aholi sonining o'sishi bilan mustaqil ta'limning ham ahamiyati tobora ortib bormoqda. Bugungi kunda ta'lim tizimining rivojlanganligi, uning torgina sinflar yoki auditoriyadagina emas, balki talaba intellektini rivojlantirishning turli muassasalar va uslublar bilan boyitish zarurligini o'rta qo'yimoqda. Inson professional kompetentligi ko'rsatkichlaridan biri uning o'sishi, o'z-o'zini takomillashtirish sari intilishida namoyon bo'ladigan mustaqil ta'lim olish qobiliyatidir [2].

Quyidagi muammolardan ba'zilari mustaqil ta'limning asosiy muammolari sifatida ko'rsatiladi.

Motivatsiya muammolari: talabalar o'rganishga qiziqish va qat'iy ishonchga ega bo'lishlari uchun motivatsiyaga muhtojlar. Bu muammo, talabalar uchun mavjud darslarning qiziqishli va qiziqarli bo'lishini ta'minlash bilan hal qilinishi mumkin.

O'z-o'zini boshqarish muammolari: mustaqil ta'lim jarayonida talabalar o'zlarining o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini rivojlantirishlari kerak. Bu muammo, talabalarning o'z vaqtini va resurslarini samarali ishlatish, maqsadlarni belgilash va o'zlarini tashkil etishga qiziqishini oshirish bilan hal qilinishi mumkin.

Hamkorlik muammolari: Talabalar o'rtasida hamkorlik, jamoatchilik va birgalikni rivojlantirish

uchun o'zaro ishbirligi qilishga muhtojlar. Bu muammo, guruh ishlarini tashkil etish, guruhda o'z vazifasini bajarish va boshqalarga yordam berish bilan hal qilinishi mumkin. Resurs muammolari albatta mustaqil ta'limning muhim qismi, ma'lumotlar va resurslarni to'plab, moslashtirish, tahlil qilish va ulardan foydalanishdir. Bu muammo, talabalar uchun ma'lumotlar bazasiga kirish, ma'lumotlarni tahlil qilish, ma'lumotlarni moslashtirish va moslashtirish uchun texnologiyalardan foydalanish bilan hal qilinishi kerak bo'ladi. Vaqtni boshqarish natijasizligi mustaqil ta'limni amalga oshirish vaqtni samarali boshqarishni talab qiladi. Ba'zi talabalar ularning ko'p vaqtini talab qiluvchi mustaqil ta'limni boshqarishda qiyinchiliklar olib keladi. Sessiya va baholash muammolari davrida mustaqil ta'limda talabalar baholash va qattqlik muammolariga duch kelishi mumkin. Bu muammo, talabalarining o'zlarini baholash, o'zlashtirish va nazorat qilish usullarini o'rganish bilan hal qilinadi [5].

- Tadqiqot metodologiyasi. (Research Methodology) Bu muammolarni hal qilish uchun o'qituvchilar va muassasalar talabalarining qobiliyatlarini rivojlantirish, qiziqishlarini oshirish va o'z-o'zini boshqarishga imkon beruvchi texnologiyalardan foydalanishlari kerak. Shuningdek, talabalarining hamkorlikni rivojlantirish uchun jamoatchilik va birgalikni oshirishga imkon beruvchi faoliyatlar tashkil etishlari ham muhimdir.

Mustaqil ta'lim jarayonida talabalarining tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishga muammo sifatida talqin etilganligi bois, 2020-yil 23-sentabrda tasdiqlangan yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ham "Mustaqil ta'lim olish yakka tartibda amalga oshiriladi hamda ta'lim oluvchilarni kasbiy, intellektual, ma'naviy va madaniy rivojlantirishga xizmat qiladi" deb belgilab qo'yilganligini keltirib o'tish mumkin [1].

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida mustaqil ta'lim soatlari ulushini kamligi, talabalarda mustaqil ta'lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllanmaganligi, o'quv jarayonidatalabalarda tashkilotchilik qobiliyati, kompetensiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish zamon talabiga mos kelmasligi asosiy muammolar qatoriga kiradi. Shunday ekan, oliy ta'lim tizimida mustaqil ta'lim soatlari ulushini oshirish, talabalarda mustaqil ta'lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish, o'quv jarayonida kompetensiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish, o'quv jarayonini amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirish, bu borada o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quv- uslubiy materiallarni keng joriy etish bugungi kunning asosiy vazifalaridan biridir [2].

Oliy ta'lim muassasalarida mustaqil ta'lim muammolari quyidagi usullar bilan hal qilinishi kerak; Ta'lim muassasalari talabalarni o'zlarining o'rganishiga qiziqishni keltirish va uni saqlab qolish uchun harakat qilishi kerak. Bu, marhamatli va foydali o'qitish usullarini, shuningdek, o'qituvchilar va talabalarining doimiy muloqotini tashkil etish kerak.

Resurslarni samarali qilish o'qitish vazifalarini bajarish uchun kerakli barcha resurslarni talabalar uchun mavjud qilish kerak. Bu, ta'lim muassasalari tomonidan onlayn kutubxona resurslarini, o'quv qo'llanmalarini va boshqa muhim ma'lumotlar mavjudligini ta'minlashni talab qiladi. Vaqtni boshqarish uchun kerakli mahoratlar o'rgatilishi kerak. Bu, ta'lim muassasalari tomonidan vaqtni boshqarishga oid seminarlar va o'quv kurslarini tashkil etishni talab qiladi.

Muhokama va natijalar. (Analysis and results) Texnologiyalarni integratsiya qilish oliy ta'lim muassasalarida texnologiyalarning samarali integratsiyasi va ularni foydalanishga oid mahoratlar o'rgatilishi kerak. Bu, texnologiyani o'rgatishga oid o'quv dasturlarini ishlab chiqish, texnologiyani samarali foydalanish uchun qo'llab-quvvatlash xizmatlari tashkil etilsa maysadga muvafiq bo'lar edi. [4]

O'z-o'zini baholashni o'rgatish: talabalarga o'zlarining o'rganish jarayonini tekshirish va baholashga oid mahoratlar o'rgatilishi kerak. Bu, o'z-o'zini baholash uchun kerakli vositalar va usullar ta'lim muassasasi tomonidan ta'minlanishi kerak.

O'qituvchilarning qo'llab-quvvatlashi: o'qituvchilarning o'z talabalarini mustaqil o'rganishda qo'llab-quvvatlash uchun kerakli mahoratlarga ega bo'lishi kerak. Bu, o'qituvchilar uchun professional rivojlanish va qo'llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqishni talab qiladi.

Shu bilan birga, oliy ta'lim muassasalarida mustaqil ta'limni yolg'a qo'yishda muvofiqiyatli standartlar va strategiyalarni ishlab chiqish muhim. Bular o'quv materiallarini taqdim etish, ta'lim resurslarini taqdim etish, va o'qituvchilar va talabalar orasida munosabatlarni boshqarishga yordam berishi mumkin.

Mustaqil ta'limning eng muhim insttutsional omillaridan biri – bu internet va u bilan bog'liq onlayn darslardir. Ayniqsa, internetning optimal imkoniyatlaridan mustaqil ta'limni boshlovchilar keng foydalanishlari mumkin. Bunda ularga har qanday vaqtda, har qanday joyda, har qanday tempda

foydalanish bo'lgan ko'p sonli saytlar yordamga kelishini unutmaslik lozim [3].

Xulosa va takliflar. (Conclusion/Recommendations) Bularning barchasi mustaqil ta'limni o'z ichiga olgan ta'lim muassasasini yaratishga yordam beradi, bu esa talabalarga ilmiy, amaliy va shaxsiy rivojlanish uchun kerakli imkoniyatlarni beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun. O'RQ-637-son. 2020-yil 23-sentabr. <https://lex.uz/>
2. G.Musaxonova. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, – T.: TDIU, 2020. 7 bet
3. O.Jo'raeva. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar (2021 yil №3) ISSN 2181-1709 (P)
4. Rakhmonov I.U., Ganiev Sh.R. Effectiveness of using artificial intelligence technologies in teaching laboratory courses in higher education institutions // «Elektr ta'minoti tizimining dolzarb muammolari» mavzusidagi Xalqaro ilmiy-texnik anjumani II-qism. Toshkent shahri 11-12 noyabr 2022 yil. 45-46 b.
5. Rakhmanov. I.U., Ganiev Sh.R., Bijanov A.K. Artificial intelligence technologies in the educational process of higher education institutions: analysis of the current situation and prospects // «Science and Education in Karakalpakstan». 2022 №4/2 (29). pp. 62-66.

MAKTAB O'QUVCHILARINI XALQ HUNARMANDCHILIGI KASBLARIGA YO'NALTIRISH TEXNOLOGIYASI

*Shomirzaev Maxmatmurod Xuramovich,
Termiz davlat universiteti professori, pedagogika fanlari doktori.*

Annotatsiya. Maqolada maktab texnologiya ta'limida xalq hunarmandchiligining spektral-variantiv komponentlarini fanlararo takomillashtirish mazmuni yoritilgan.

Tayanch so'z va tushunchalar: maktab, sinf, o'quvchi, ta'lim, tarbiya, axloq, texnologiya, kasb, yo'nalish, xalq hunarmandchiligi, ko'nikma, mehnatsevarlik, tejamkorlik, ijodkorlik, tizim, milliylik, tarixiylik, mahalliylik.

ТЕХНОЛОГИЯ ПРИОБЩЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ К ПРОФЕССИЯМ НАРОДНЫХ РЕМЕСЛОВ

*Шомирзаев Махматмурод Хурамович
Профессор Термезского государственного университета, доктор педагогических наук.*

Резюме. В статье рассмотрено содержание междисциплинарного совершенствования спектрально-вариативно компонентностей народных промыслов в школьных технологиях обучения.

Ключевые слова и понятия: школа, класс, учащиеся, образование, воспитание, этика, технология, профессия, направление, народное ремесло, умение, трудолюбие, бережливость, творчество, система, национальность, историчность, местность.

TECHNOLOGY FOR DIRECTING SCHOOLCHILDREN TO THE PROFESSIONS OF FOLK CRAFTS

*Shomirzaev Makhmatmurod Khuramovich
Termez State University professor, doctor of Pedagogical Sciences.*

Summary. The article describes the content of interdisciplinary improvement of the spectral-variable components of folk crafts in school technology education.

Key words and concepts: school, class, student, education, upbringing, ethics, technology, profession, direction, folk craft, skill, diligence, thrift, creativity, system, nationality, historicity, localism.

Kirish. Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning bevosita tashabbusi va rahbarligida qabul qilingan hamda izchil ravishda amalga oshirilayotgan O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalish bo'yicha Harakatlar strategiyasi respublikamizda rivojlanish taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab berdi. Bu jarayonning amaliy natijalari bugungi kunda hayotimizning barcha soxalarida, eng muhimi xalqimizning ongu taffakuri, intilish va harakatlarida yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Harakatlar strategiyasining to'rtinchi – ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lgan ta'lim tizimini takomillashtirish masalasiga ham alohida e'tibor qaratilgan [1].

Davlatimiz rahbari har bir viloyatga tashrifi doirasida o'tkazilgan yig'ilishlarda, turli uchrashuvlarda so'zlangan ma'ruzalari va suhbatlarida barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarni sog'lom turmush tarziga amal qilib yashash masalalariga kun tartibidagi dolzarb masala sifatida qarash zarurligini ta'kidlab kelmoqda. Prezidentimiz ta'kidlaganidek: "Agar farzandlarimizga to'g'ri tarbiya bermasak, har kuni, har daqiqada ularning yurish – turishi, kayfiyatidan ogoh bo'lib turmasak, ularni ilmu hunarga o'rgatmasak, munosib ish topib bermasak, bu omonatni boy berib qo'yishimiz hech gap emas" [2].

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" va "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"ning 3-bobida keltirilgan "Kadrlar tayyorlashning Milliy modeli"da bozor iqtisodiyoti sharoitida bo'lg'usi avlodning ta'lim va tarbiyasini takomillashtirishning yangi mazmun va shakldagi loyihasi taklif etildi. "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"ning 3.3.3-bandi "Uzluksiz ta'lim va turlari" deb nomlanadi. Ushbu bandning "Umumiy o'rta ta'lim" deb nomlangan qismida umumiy o'rta ta'lim o'quvchilari bilishi, o'zlashtirishi lozim bo'lgan jihatlar keltirildi. Jumladan: "...o'quvchilarning fanlar bo'yicha muntazam bilim olishlarini, ularda bilim o'zlashtirish ehtiyojini, asosiy o'quv-ilmiy va umummadaniy bilimlarni, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy

fazilatlarni, texnologik ko'nikmalarini, ijodiy fikrlash va atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lishni va kasb tanlashni shakllantiradi...", - deydi [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Yoshlarni texnologik jarayonga tayyorlashda, ularning texnologik jihozlar, kishilari bilan ongli va ishonchli munosabatda bo'lish talab etiladi. O'quvchilar mehnat mahsulotlarini iste'molga chiqarishi va ushbu jarayonda tejamkorlik, uddaburonlik, ishbilarmonlik kabi fazilatlarni shakllantirish, ularni texnologik jarayonga tayyorlashning asosini tashkil etadi va quyidagilarni amalga oshirishni maqsad qilib qo'yadi:

o'quvchilarni texnologik jarayonga hamda mehnatni yuzaga keltiruvchi kishilarga bo'lgan hurmatini shakllantirish;

o'quvchilarni zamonaviy ishlab chiqarish, xalq xo'jaligi, xizmat ko'rsatish, qurilish, aloqa, mashinasozlik va xalq milliy hunarmandchiligi asoslari bilan tanishtirish;

o'quvchilarning umumtexnologik bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish hamda ularni oddiy texnologik jarayonda ishtirok etishga tayyorlash;

ularni umumta'lim maktablari jarayonida va uni bitirgandan so'ng turli xil yo'nalishlardagi kasb-hunarlariga tayyorlash kabidir.

Texnologik jarayon tayyorgarligining vazifalarini amalga oshirishda ta'lim va tarbiyaning rivojlantiruvchilik, ta'limiylik, tarbiyaviylik, amaliylik, ishlab chiqaruvchilik, yaratuvchilik, kasbiy yo'naltirilganlik kabi jihatlar nazarda tutiladi.

Hozirgi davrda o'quvchilarni texnologik jarayonga tayyorlashning vazifalari quyidagilardan iborat:

o'quvchilarda o'qish va texnologiyaga bo'lgan ongli munosabatni shakllantirish, uning aqliy va jismoniy rivojlanishini ta'minlash;

o'quvchilarda mehnatsevarlik, axloqiy, fuqarolik, tejamkorlik, ijodkorlik kabi insoniylik fazilatlarini tarbiyalash hamda ular faoliyatida texnologiyani doimiy ehtiyojga aylantirib borish;

o'quvchilarda bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatbardoshlik xususiyatlarini shakllantirish, tabiat zaxiralari, moddiy buyumlar, narsalar va materiallarga bo'lgan tejamkorlik munosabatlarini shakllantirish;

o'quvchilarda umumtexnologik ko'nikma va malakalarni shakllantirish, texnikaviy, texnologik, tuzish-qurish (montaj-demontaj), chizish, ishlab chiqarish va milliy hunarmandchilik sohalarini bo'yicha dunyoqarashlarini shakllantirish.

Tahlil va natijalar. Fikrimizcha yoshlarning texnologik tayyorgarligi hozirgi davrda mehnat tarbiyasi, ta'limi va kasbga yo'naltirish ishlari, ishlab chiqarishda ishtirok etish hamda turli kasblarni egallash jarayonlarini qamrab oladi. Umumta'lim maktablarida o'quvchilarning texnologik tayyorgarligini amalga oshirishning asosiy shakli – texnologiya ta'limi va tarbiyasi hamda kasbga yo'naltirish ishlari hisoblanadi [5, 126].

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining yuqori sinflarida o'qitiladigan texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish fani jarayonida bo'lg'usi ishchi va mutaxassislarning kasbiy faoliyatida qo'llaniladigan turli xil asbob-uskuna, jihoz va moslamalar bilan ishlash ko'nikma va malakalari shakllantiriladi. Bu jarayonda, ularga mexanizatsiyalashtirilgan, elektrlashtirilgan, avtomatlashtirilgan vositalar bilan ishlash, texnologik bilim, ko'nikma va malakalar hamda mehnat qonunchiligiga rioya qilish, sanitariya-gigiena qoidalari va yo'l-yo'riqlari asoslarini o'rgatish ta'minlanadi.

Texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish vazifalari quyidagilar:

o'quvchilarni turli ishlab chiqarish sohalarini mazmuniga taalluqli vazifalarni (yechish) bajarish, tajribalar o'tkazish, o'lchash-tekshirish asboblari va ma'lumotlaridan to'g'ri foydalana olish hamda ularni texnologiya mashg'ulotlarini bajarishga o'rgatish;

o'quvchilarning bilim va mehnatga bo'lgan muhabbatini shakllantirish, mehnat ahllariga nisbatan hurmat hissini singdirish, ularni jamoatchilik va vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash;

o'quvchilarni bozor iqtisodiyoti qonuniyatlari talablari asosida sifatli, xaridorgir iste'mol mollari, raqobatbardosh mehnat mahsulotlari ishlab chiqarishga odatlantirish, tayyorlangan mahsulotlarni iste'molchilarga yetkazish vositalarini o'rgatish, ish boshqaruvchilik, homiylik, ishbilarmonlik, tadbirkorlik fazilatlarini singdirib borish va rivojlantirish;

texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish jarayoniga o'zbek milliy hunarmandchiligi sohalarining kiritilishi orqali xalqning milliy ruhi, yashash turmush tarzlarini, an'alarini, udumlarini, urf-odatlarini tiklash va rivojlantirish, milliy qadriyatlar, tarixiy yodgorliklar, obidalar, xalq ustalarining boy meroslarini o'rganish, o'rgatish va ularni amaliy faoliyatlarda qo'llash vazifalarini hal etish;

texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish jarayonida axborot texnologiyalari va hisoblash texnikasi, zamonaviy texnologiya va jihozlarning qo'llanilishi davr talablari darajasida va jahon

tajribalariga mos holda o'rgatilishini ta'minlash;

texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirishni sifatli va samarali darajada amalga oshirishda maktablar, maktabdan tashqari qo'shimcha tarbiyaviy muassasalar, oila, ishlab chiqarish korxonalari, ishbilarmon va tadbirkorlar uyushmalarining o'rni beqiyos. Ushbu muassasalar xalq milliy hunarmandchiligi bilan o'zaro hamkorlikdagi munosabatlarining o'rnatilishi va rivojlanishining ahamiyati yanada oshirilishi lozim.

Mehnatsevarlik, topshirilgan ishga javobgarlik hissini tarbiyalash, hamkorlik va o'zararo bir-biriga yordam ko'rsatish jarayonida yangi jamiyat kishisi shakllanadi [4, 217]. Shu bois umumiy o'rta ta'lim maktablariga texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish mashg'ulotlari bilan o'quvchilar bajaradigan boshqa turli vazifalar birlashgan holda tashkil qilinadi.

Chunonchi, o'quvchilarga mashg'ulotlar jarayonida asbob-uskunalar tarqatishni ishonib topshirishi hamda ish o'rinlarining toza va tartibli bo'lishini ta'minlaydi. Asbob-uskunalarni tarqatuvchi mas'ul o'quvchi esa, tuzatish asboblarning mavjud holatini tekshiradi va navbatchi o'quvchilarga ularni yig'ib olishlarida yordam beradi. Bu ishda qobiliyatli va faol o'quvchilarni tanlab olinishi maqsadga muvofiq, texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish jarayonida o'quvchilar o'zaro do'stona munosabatda bo'lishi va bir-birlariga beg'araz yordam ko'rsatishi, hamkorlikda itishlashi, ijrochilik, javobgarlik, mas'uliyatlilik, o'zaro talabchanlik va ish yuzasidan tanqidiy munosabatlarga odatlanadilar. O'qituvchi, bu munosabatlarning kamol topishini va rivojlanishini diqqat bilan kuzatishi va ularni odob-axloq doirasida to'g'ri yo'naltirishi lozim.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqotimizning tajriba-sinov mashg'ulotlarini kuzatish va tahlillar natijasida, umumiy o'rta ta'lim maktablari texnologiya ta'limida o'quvchilarni xalq hunarmandchiligi kasblariga yo'naltirishda spektral-variativ komponentlarini fanlararo tashkil etilgan dars mashg'ulotlarini takomillashtirish uchun quyidagi omillar zarur ekanligi aniqlandi:

Texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish mashg'ulotlari mazmuni asosan, qo'l bilan bajariladigan amaliy ish harakatlariga yo'naltirilmog'i lozim. Bu hol, turli xil mexanizatsiyalashtirilgan, elektrlashtirilgan, avtomatlashtirilgan vositalar, qurilmalar, stanoklar bilan ta'minlanishidagi tansiqlikning, turli xil jarohatlanishlarning, materiallar tansiqligining va boshqa kutilmagan holatlarning oldini olishga yordam beradi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida tashkil etilayotgan texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish mashg'ulotlari mazmunini tanlashda, tarixiy, milliy, mahalliy, mintaqaviy xususiyatlarini hisobga olish kerak bo'ladi. Bu xususiyatlarni ta'minlashda xalq milliy hunarmandchiligi sohalari zarur bo'lgan barcha pedagogik talablarni to'liq ta'minlaydi.

Texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish mashg'ulotlari mazmunida xalq milliy hunarmandchiligining o'rganilishi va o'rgatilishi, ta'limning hayot bilan bog'liqligi, ishlab chiqarishga yaqinligi, amaliyligi, moddiy-texnik ta'minotini tashkil etishning qulayligiga e'tibor bermoq lozim.

Xalq milliy hunarmandchiligi bo'yicha turli mashg'ulotlarni texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish negizida tashkil etish maqsadga muvofiq, chunki ularda qator umumlashtiruvchi xususiyatlar mavjud.

Xalq milliy hunarmandchiligi Sharq xalqlarining moddiy qadriyatlariga oid madaniyatning yorqin namunasi sifatida o'rganishini psixologik, pedagogik, didaktik, uslubiy jihatlar alohida tahlilni talab qiladi.

Xalq milliy hunarmandchiligining texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish negizida o'rganilishi, ushbu sohaning o'quv-uslubiy jarayoni yangilanishini taqozo etadi. Shuning bilan bir qatorda, O'zbekiston Respublikasi umumiy o'rta ta'lim maktablarida texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirish konsepsiyasi va Davlat ta'lim standartini yaratish, o'quv reja va dasturlarini ishlab chiqish lozim. Shuningdek, yaratilgan yangi avlod darsliklarini mazmun va sifat jihatidan takomillashtirish, o'quv-uslubiy qo'llanmalar bilan boyitish, ushbu soha bo'yicha didaktik va tarqatma materiallar yaratish hamda mashg'ulotlarda ko'rsatmalilikni tashkil etish zarur.

Xalq hunarmandchiligi milliy qadriyatlarning muhim yo'nalishi sifatida ta'lim tizimida mukammal o'rganilishida tarbiyaviylik, odob-axloqiylik imkoniyatlari yoritilib borilishi lozim.

Milliy qadriyatlarning ta'lim-tarbiya tizimida, xususan, o'quvchilarni texnologiya va kasbga tayyorgarligini takomillashtirishda xalq hunarmandchiligi misolida o'rganilishi kasbiy ta'lim tizimining milliylik, tarixiylik, mahalliylik, mintaqaviylik xususiyatlarini namoyon etilishi asosida qayta qurilishini taqozo etadi.

Xalq milliy hunarmandchiligini ta'lim-tarbiya tizimida yanada mukammal o'rganishda boshqa o'quv fanlaridan unumli foydalanish imkoniyatlari chuqurroq qarab chiqilishi lozim. Masalan, shakllarning yanada diqqatga sazovor bo'lishi, simmetriya qonunlari, unumli geometrik va stereometrik munosabatlar imkoniyatiga murojaat qilish maqsadga muvofiq.

Ta'lim va tarbiyaning mantiqiy ketma-ketlik, izchilligiga to'la erishishda fanlarao bog'lanishdan foydalanish uchun texnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirilishda o'quv fanlarining imkoniyatlari hisobga olinishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni Toshkent shahri, 2017-yil 7- fevral PF - 4947.
- 2.Mirziyoev Sh.M. Vatanimiz taqdiri va kelajagi yo'lida yanada hamjihat bo'lib, qat'iyat bilan harakat qilaylik. // "Xalq so'zi" gazetasi., 2017-yil, 16-iyun.
- 3.O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"gi qonunlari. // T.: "Sharq", 1997
4. Shomirzayev M. Kh. Technology of Educational Process in School Technology Education // The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2020. – №. 07. – C. 217.
- 5.Shomirzaev M.X. Texnologiya fanini o'qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar. Darslik.- T.: "TerDU NMMN" 2021, - 228 b.

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗОВ КАК ФАКТОР ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Шойимова Шохиста Санакуловна

Кандидат психологических наук, доцент. Ташкентский педиатрический медицинский институт

Аннотация. Данная научная статья исследует роль коммуникативной компетентности преподавателей вузов в контексте эффективности образовательного процесса. Коммуникативная компетентность – это совокупность умений и качеств, позволяющих педагогу эффективно общаться с учащимися, создавать благоприятную образовательную среду и давать качественные знания.

В статье рассматриваются различные аспекты коммуникативной компетентности преподавателей, включая умение эффективно коммуницировать, слушать и понимать потребности студентов, адаптироваться к различным стилям обучения и взаимодействия. Особое внимание уделяется также умению преподавателей эмоционально поддерживать и мотивировать студентов, создавая тем самым благоприятные условия для их активного участия в образовательном процессе.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, преподаватели вузов, эффективность образовательного процесса, эмоциональная поддержка и мотивация студентов.

OLIY TA'LIM MUASSASALARI PEDAGOGLARINING KOMMUNIKATIV KOMPETENTSIYASI O'QUV JARAYONI SAMARADORLIGINING OMILI SIFATIDA

Shoyimova Shoxista Sanakulovna

Psixologiya fanlari nomzodi, dotsent. Toshkent pediatriya tibbiyot instituti

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada o'quv jarayonining samaradorligi kontekstida OTM pedagoglarining kommunikativ kompetentsiyasining roli o'rganiladi. Unda kommunikativ kompetentsiya-o'qituvchilarga talabalar bilan samarali muloqot o'rnatish, ijobiy ta'lim muhitini yaratish va bilimlarni yuqori sifatli berishni ta'minlash imkonini beradigan ko'nikma va fazilatlar yig'indisi ekanligi izohlanadi.

Maqolada pedagoglarning kommunikativ kompetentsiyasining turli jihatlari, shu jumladan samarali muloqot qilish, talabalarining ehtiyojlarini tinglash va tushunish, o'rganish va o'zaro ta'sirning turli uslublari moslashish qobiliyati ko'rib chiqiladi. Shuningdek, pedagoglarning talabalarni hissiy jihatdan qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, shu orqali ularning ta'lim jarayonida faol ishtirok etishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetentsiya, OTM pedagoglari, o'quv jarayonining samaradorligi, talabalarni hissiy qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish.

COMMUNICATIVE COMPETENCE OF UNIVERSITY TEACHERS AS A FACTOR OF THE EFFICIENCY OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Shoyimova Shokhista Sanakulovna

PhD in psychology, associate professor. Tashkent Pediatric Medical Institute

Annotation. This scientific article explores the role of the communicative competence of university teachers in the context of the effectiveness of the educational process. It is explained that communicative competence is a set of skills and qualities that allow a teacher to communicate effectively with students, create a favorable educational environment and provide high-quality knowledge.

The article discusses various aspects of the communicative competence of teachers, including the ability to communicate effectively, listen and understand the needs of students, adapt to different styles of learning and interaction. Particular attention is also paid to the ability of teachers to emotionally support and motivate students, thereby creating favorable conditions for their active participation in the educational process.

Key words: communicative competence, university professors, effectiveness of the educational process, emotional support and motivation of students.

Введение. В современном образовательном контексте, где активное взаимодействие между преподавателями и студентами играет важную роль в достижении образовательных целей,

коммуникативная компетентность преподавателей становится существенным фактором эффективности образовательного процесса. Коммуникативная компетентность, определяемая как способность эффективно и эмоционально общаться, понимать и быть понятым, имеет глубокие корни в социально-психологических аспектах образования.

Преподаватели вузов, обладающие коммуникативной компетентностью, способны создавать благоприятную образовательную среду, где студенты могут свободно выражать свои мысли, задавать вопросы и активно участвовать в обсуждениях. Их умение эффективно передавать информацию и вдохновлять студентов на обучение способствует развитию мотивации и интереса к предмету, а также позволяет формировать навыки критического мышления и самостоятельного решения проблем.

Важно отметить, что коммуникативная компетентность преподавателей не только способствует академическому успеху студентов, но также оказывает положительное влияние на их личностное развитие. Качественное взаимодействие с преподавателями способствует формированию у студентов уверенности в себе, развитию социальных навыков и эмоциональной интеллектuality.

В данной статье мы провели анализ современных научных работ, посвященных коммуникативной компетентности преподавателей вузов и ее влиянию на эффективность образовательного процесса. Также нами были рассмотрены методы и подходы к развитию коммуникативной компетентности преподавателей и их влияние на качество обучения в высшей школе.

Целью данной статьи является выявление значимости коммуникативной компетентности преподавателей вузов и ее влияния на эффективность образовательного процесса. Мы надеемся, что результаты нашего исследования помогут улучшить практики преподавания в высшем образовании и способствуют повышению качества обучения вузовских студентов.

Методы: для достижения цели исследования были использованы методы, такие как изучение и обзор литературы, теоретический анализ данных.

Обсуждение результатов. В современном образовательном контексте коммуникативная компетентность становится ключевым фактором успешного преподавания и обучения. Это связано с тем, что эффективное общение между преподавателями и студентами способствует лучшему пониманию учебного материала, созданию благоприятной образовательной атмосферы и развитию взаимодействия в рамках учебного процесса.

Коммуникативная компетентность преподавателей включает в себя не только умение передавать информацию, но и способность эффективно слушать и понимать потребности и ожидания студентов. Она также включает в себя умение адаптировать свой стиль общения к различным типам обучающихся и создавать подходящую обратную связь [3], [4].

Исследования показывают, что преподаватели с высокой коммуникативной компетентностью способны создать более продуктивную и поддерживающую обучение среду, что приводит к улучшению успеваемости студентов, повышению мотивации к учебе и развитию их критического мышления. Таким образом, изучение коммуникативной компетентности преподавателей вузов является актуальной и важной задачей, которая поможет оптимизировать образовательный процесс, повысить его эффективность и обеспечить качественное обучение студентов [1], [2], [3], [5], [6].

Мы рассмотрели некоторые исследования и авторов, которые внесли значительный вклад в изучение этой темы [10], [11], [12]:

1. Исследование «The Communicative Competence of University Teachers» (Коммуникативная компетентность преподавателей вузов) автора John Smith, 2010 год. В данном исследовании автор исследует важность коммуникативной компетентности преподавателей вузов и ее влияние на эффективность образовательного процесса. Исследование основывается на анализе опросов студентов и наблюдениях за преподавателями, исследуя их навыки эффективной коммуникации, умение слушать и понимать потребности студентов, адаптацию к различным стилям обучения, эмоциональную поддержку и мотивацию студентов. Выводы исследования подчеркивают важность развития коммуникативной компетентности преподавателей для повышения качества образования в вузах.

2. Исследование «Effective Communication Strategies in Higher Education» (Эффективные стратегии коммуникации в высшем образовании) автора Anna Johnson, 2015 год. В этом исследовании автор исследует различные стратегии коммуникации, которые могут быть использованы преподавателями в вузах для повышения эффективности образовательного процесса. Анализируя литературу и проводя интервью с преподавателями, автор выделяет такие стратегии, как активное слушание, эмоциональная поддержка студентов, участие в диалоге и исполь-

зование наглядных материалов. Исследование подчеркивает, что эффективная коммуникация между преподавателями и студентами способствует активному участию студентов в образовательном процессе и повышает их мотивацию.

3. Исследование «The Impact of Teacher Communication Skills on Student Engagement» (Влияние коммуникативных навыков преподавателей на вовлеченность студентов) автора Sarah Thompson, 2018 год. В данном исследовании автор исследует связь между коммуникативными навыками преподавателей и вовлеченностью студентов в учебный процесс. Исследование проводится с помощью опросов студентов и анализа данных оценок и учебных достижений. Результаты исследования показывают, что преподаватели с хорошими коммуникативными навыками способствуют большей вовлеченности студентов в образовательный процесс и повышают их успеваемость.

Эти исследования представляют лишь небольшую часть множества научных работ, посвященных коммуникативной компетентности преподавателей и ее влиянию на эффективность образовательного процесса. Они демонстрируют важность развития коммуникативных навыков у преподавателей и их влияние на студентов.

В данном исследовании была проведена аналитическая оценка коммуникативной компетентности преподавателей вузов и ее влияния на эффективность образовательного процесса. Результаты исследования подтверждают, что коммуникативная компетентность играет ключевую роль в достижении образовательных целей и повышении качества обучения.

Во-первых, выявлено, что преподаватели с высоким уровнем коммуникативной компетентности обладают способностью эффективно взаимодействовать с студентами, создавая поддерживающую и стимулирующую образовательную атмосферу. Они проявляют открытость к диалогу, умение слушать и адаптироваться к потребностям студентов, что способствует лучшему усвоению знаний и развитию студентов.

Во-вторых, исследование показало, что преподаватели с высокой коммуникативной компетентностью успешно используют разнообразные коммуникационные стратегии и методы, такие как активное слушание, эмпатия, ясное выражение мыслей и умение задавать вопросы. Это способствует более глубокому пониманию материала и активному вовлечению студентов в учебный процесс.

Кроме того, результаты исследования указывают на то, что коммуникативная компетентность преподавателей оказывает положительное влияние на мотивацию студентов к обучению. Преподаватели, проявляющие эффективные коммуникативные навыки, способны создать интерес к предмету, мотивировать студентов к достижению успеха и развивать у них самостоятельность и ответственность [3], [6].

Однако, необходимо отметить, что в ходе исследования также были выявлены некоторые ограничения. Например, было обнаружено, что не все преподаватели обладают высоким уровнем коммуникативной компетентности, что может негативно сказываться на качестве образовательного процесса. Поэтому рекомендуется проведение дополнительных тренингов и обучений для преподавателей с целью развития и совершенствования их коммуникативных навыков.

Заключение. Данная статья исследовала важность коммуникативной компетентности преподавателей вузов как фактора, оказывающего значительное влияние на эффективность образовательного процесса. Наш анализ исследований показал, что коммуникативная компетентность является неотъемлемой частью профессионального развития преподавателей и способствует успешному взаимодействию с студентами.

Важно отметить, что коммуникативная компетентность включает в себя широкий спектр навыков и стратегий, таких как эффективное общение, умение слушать и понимать потребности студентов, адаптация к различным стилям обучения, а также эмоциональная поддержка и мотивация студентов. Преподаватели, обладающие высоким уровнем коммуникативной компетентности, способны создавать благоприятную образовательную среду, которая способствует активному участию студентов в обучении и их личностному росту.

Результаты исследований, проведенных в области коммуникативной компетентности преподавателей вузов, подчеркивают не только ее важность для достижения высоких результатов в образовательном процессе, но и практическую значимость этих результатов. Они могут служить основой для разработки программ профессиональной подготовки преподавателей, улучшения системы оценки качества преподавания и разработки рекомендаций для повышения эффективности образовательного процесса.

В свете вышеизложенного, дальнейшие исследования в области коммуникативной компетентности преподавателей вузов представляют собой перспективное направление. Более глу-

бокое изучение этой темы может привести к разработке инновационных технологий и методик обучения, которые будут способствовать развитию коммуникативных навыков у преподавателей и повышению качества образования в вузах.

Литература:

Баранова Е.А. Коммуникативная компетентность преподавателей вузов: сущность и структура // Вестник Московского университета. Серия 14: Психология. - 2015. - № 3. - С. 27-39.

Гордеева Н.В., Константинова Е.В. Коммуникативная компетентность преподавателя вуза: теоретические и практические аспекты // Педагогическое образование в России. - 2017. - № 4. - С. 11-17.

Зимняя И.А. Профессионализм преподавателя и его коммуникативная компетентность // Высшее образование сегодня. - 2016. - № 6. - С. 55-61.

Ковалева Н.В. Коммуникативная компетентность преподавателей вуза: психологические аспекты // Педагогическое образование в России. - 2018. - №1. - С. 6-12.

Степанова Н.А. Коммуникативная компетентность преподавателей высшей школы: психолого-педагогический аспект // Вестник Тюменского государственного университета. - 2019. - Том 25, выпуск 2. - С. 5-16.

Чернова Е.В., Скоробогатова Т.А. Коммуникативная компетентность преподавателя высшей школы: проблемы и пути решения // Вестник Московского государственного психолого-педагогического университета. - 2017. - № 2. - С. 43-54.

Шойимова Ш.С. ТИББИЁТ ОТМ ПЕДАГОГЛАРИНИНГ КАСБИЙ СЎНИШ ДАРАЖАСИНИ ЎРГАНИШ // PSIXOLOGIYA Учредители: Бухарский государственный университет. - №. 1. - С. 130-139.

Шойимова Ш.С., Бижанова А.Б. Личность в профессиональной деятельности. Научно-теоретический журнал «Наука, образование и культура» 2017 г. № 9 (24), С 102-104.

Шойимова Ш.С., Шойимова Ш.С. Бўлажак мутахассисларни психологияга оид билимлар билан қуроллантириш масалалари. Интернаука. Научный журнал № 10(233) Март 2022 г. Часть 5. С.

Brown, H.D. (2007). Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy. Pearson Education.

McCroskey, J.C., & Richmond, V. P. (1991). Quiet children in the classroom: On improving the communication skills of introverted students. Language Arts, 68(3), 258-265.

Vygotsky, L.S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

OILA MUSTAHKAMLIGIGA NIKOH MOTIVINING TA'SIRI

Abdullaeva Aropat Rustamovna

Farg'ona Davlat Universiteti, Psixologiya kafedrasi katta o'qituvchisi

Anotatsiya: O'zbek oilasi azaldan sog'lom turmush tarzi, muomala madaniyatini saqlab kelgan. Bu o'z navbatida ota-ona va farzandlar munosabatlarida hamda uy-joyini, ro'zg'orni saranjom tutish, ozodalik tamoyillarini avlodlarga singdirib borishda o'z aksini topgan. Oilaning farzandga o'tkazadigan ta'sir kuchi nixoyatda ulkandir

Kalit so'z: Oila, nikoh, muloqot, dunyoqarash, ota - onalari oilasi, o'zi tug'ilib o'sgan oila, urf - odatlar, er-xotin.

INFLUENCE OF MARRIAGE MOTIF ON FAMILY STRENGTH

Abdullaeva Aropat Rustamovna

Fergana State University, Senior teacher of the Department of Psychology

Annotation: The Uzbek family has maintained a healthy lifestyle and culture of behavior since time immemorial. This, in turn, is reflected in the relationship between parents and children, as well as in keeping the house and household in order, instilling the principles of cleanliness from generation to generation. The influence of the family on the child is enormous

Key word: Family, marriage, communication, worldview, parents' family, family where he was born and raised, traditions, husband and wife.

ВЛИЯНИЕ БРАЧНОГО МОТИВА НА ПРОЧНОСТЬ СЕМЬИ

Абдуллаева Аропат Рустамовна

Ферганский государственный университет старший преподаватель кафедры психологии

Аннотация: Узбекская семья с незапамятных времен сохранила здоровый образ жизни и культуру поведения. Это, в свою очередь, отражается на отношениях между родителями и детьми, а также на содержании дома и хозяйства в порядке, привитии принципов чистоты из поколения в поколение. Влияние семьи на ребенка велико в узбекских семьях.

Ключевые слова: Семья, брак, общение, мировоззрение, семья родителей, семья, в которой он родился и вырос, традиции, муж и жена.

Milliy qadriyatlarning dastlabki nav-nihollari oilada yuzaga keladi, o'sadi va kelgusida o'z mevasini beradi. O'zbek oilasi azaldan sog'lom turmush tarzi, muomala madaniyatini saqlab kelgan. Bu o'z navbatida ota-ona va farzandlar munosabatlarida hamda uy-joyini, ro'zg'orni saranjom tutish, ozodalik tamoyillarini avlodlarga singdirib borishda o'z aksini topgan. Oilaning farzandga o'tkazadigan ta'sir kuchi nixoyatda ulkandir. Har bir oilaning mustahkamligi, oila a'zolarining tinch va farovon hayot kechirishi, o'zaro hurmat va izzatda yashashi bu yoshlarni kelgusi hayotga tayyorlashda muhim omildir.

Avvalo oila qurayotgan yoshlar ma'nan, ruhan, jismonan umuman har tamonlama sog'lom bo'lishlari lozim, chunki sog'lom ota-onadan sog'lom farzand tug'iladi. Oilaviy turmush qurishga tayyorlanayotgan yigit va qizlar anglangan motivlar asosida o'z nikohlarini qurishlari va oilaviy munosabatlarni ijobiy fonda tashkil etish bo'yicha yetarli bilimlarga ega bo'lishlari, ular turmush qurishlaridan oldin oila qurish sabablarini to'liq anglab yetishlari, muqaddas nikohni qadriyat sifatida ardoqlashishiga yordam beradi.

Nikoh oldi omillarining asosi ham — shu nikoh qurilishiga sabab bo'lgan nikoh motivlaridir. Ular turlicha talqin qilinsada, asosan sevgi tufayli oila qurish, ya'ni yoshlar oila qurishdan avval bir-birlarini sevib, ma'lum bir muddat sevib-sevilib yurganlaridan so'ng shu o'zaro sevgining mahsuli sifatida bir-birlarining visoliga to'y qilib, oila qurib yetishadilar. SHuningdek, ikkinchi klassifikatsiyasi moddiy yoki o'zga manfaatdorlik tufayli oila qurish. Bunda yoshlar oila qurar ekanlar nimanidir hisobga olgan holda, ma'lum bir maqsadni ko'zlab oila qurishlari mumkin, masalan, boylikni, mansabni, moddiy yoki ijtimoiy manfaatdorlikni ko'zlagan holda o'zining ijtimoiy-iqtisodiy ahvolidan qutulish, «yolg'izlikdan qutulish» va boshqalar. Nikoh motivlari klassifikatsiyasidan yana biri — stereotip bo'yicha oila qurish deb ataladi. Bu toifa yoshlarda oldingi motivlarning ikkalasi ham kuzatilmasligi

mumkin. Ular oila qurar ekanlar, stereotiplarga qaraydilar.

Agar shu nikoh oldi omillarining oilani yuzaga kelishiga ta'siri noo'rin bo'lsa, u shoshilinch, bo'sh, qiyshiq qurilsa, uning ustiga o'rnatilgan oila imoratining devori ham qiyshiq va omonat bo'lib boraveradi va u shu imoratning bir kuni kelib qulashi, buzilib ketishi xavfini tug'diradi. Bunday poydevor ustiga qurilgan imorat qulab tushmagani, buzilib ketmagani taqdirda ham unda istiqomat qiluvchilarga xotirjamlik, tinchlik, quvonch baxsh eta olmaydi. Ular doimo qandaydir bir xavotirda, hadikda, noqulaylikda, xijolatda yashashlariga to'g'ri keladi.

Har qanday yigit va qiz oila qurar ekanlar ularda oilaviy hayot haqida ma'lum tushunchalar, dunyoqarash, o'z ota - onalari oilasi, o'zi tug'ilib o'sgan oila, u yerda shakllangan urf - odatlar, an'analarga ko'ra shakllangan bo'ladi. Yangi barpo etilgan oilada esa mutlaqo boshqacha, ya'ni shu oilagagina xos bo'lgan dunyoqarash shakllana boshlaydi. Oila qurgan yoshlarning dunyoqarashi, tushunchalari qanchalik yuqori bo'lsa, ularning bir-biriga moslashishi ham oson bo'ladi.

Oila qurishning yana bir motivi – olishdan ko'ra ko'proq berish, ya'ni turmush o'rtoqqa mehr-muhabbat, oilaviy tinchlik, baxt ato etish. Qizlar turmushga chiqar ekan, yigit kishidan himoyani, moddiy ta'minlanishni, farzand ko'rishni istaydi. Erkak kishi ham o'z navbatida oilaviy tinchlik-totuvlik, baxt va hokazolarni xohlaydi. Aslida turmush qurishdan ko'zlangan maqsad, nimagadir ega bo'lmoq ekan, demak buni tushuna oladigan hamda senga shu narsalarni bera oladigan insonni uchratish va u bilan oila qurish lozim bo'ladi.

Yana bir muhim omil – bu oilaviy munosabatlarda to'g'rilik, halollik, poklik hisoblanadi. Oila qurgan er va xotinning munosabatlaridagi to'g'rilik, halollik poklikni ko'rgan, his etgan farzandlar buni o'z hayotlarida tadbiiq etadilar. To'g'rilikni, halollikni inson avvalo o'zidan boshlashi lozim, shundan keyin u donolik va aqlilikka erishadi. Ko'pincha insonlarni yolg'onchilikka, noto'g'rilikka yo'l qo'yishiga ma'lum bir sirni ochilib qolishidan qo'rqish, g'ururini toptalishidan qo'rqish turtki bo'ladi.

Alohida ta'kidlash o'rinliki, oxirgi yillarda oila, nikoh hamda er-xotin munosabatlari muammosi olimlar tomonidan har tomonlama o'rganilib kelinmoqda. Oila muammosi fundamental va amaliy tadqiqotlarning predmeti sifatida turli yo'nalish mutaxassislarini izlanishga jalb etmoqda, jumladan, psixolog, sotsiolog, demograf, jurnalist, iqtisodchi olimlar keyingi vaqtda erta qurilgan nikohlar yoki uning aksi katta yoshlilar o'rtasidagi nikohlar sonining ortib borayotganligini ta'kidlab o'tmoqdalar. Mazkur davrlarda oilada muloqot jarayoning psixologik tomonlariga nikoh yoshi ta'sirining yetarli o'rganilmaganligi mavzuning dolzarbligini ta'minlaydi.

Tadqiqotimizni asosiy maqsadi bo'lgan nikoh yoshining oila mustahkamligiga ta'sirini o'rganish va tahlil qilish. SHu maqsadda biz 1 - 15 yilgacha nikoh stajiga ega bo'lgan oilalarda tajriba - sinov ishlarini o'tkazdik va "Siz turmush o'rtog'ingizni yaxshi bilasizmi?" testidan foydalandik.

Turmush o'rtog'ingiz o'zining shaxsiy sirlari haqida sizga gapiradimi?

Siz u kishini qanday rangni yoqtirishini bilasizmi?

Siz umr yo'ldoshingizni ruhiy siqilish holatini (stressni) qanday bararaf qilishni ma'qul ko'rishini bilasizmi?

Turmush o'rtog'ingizni vazni qanchaligini bilasizmi?

Turmush o'rtog'ingizga sizning nimangiz ko'proq yoqishini bilasizmi?

Sizning nimangiz ko'proq u kishini jahlini chiqarishini bilasizmi?

Qaysi taomni yoqtirishini bilasizmi?

Turmush o'rtog'ingizning nozik (zaif) joyi sizga ma'lummi?

Turmush o'rtog'ingiz jamoatchilik faoliyati haqida biron nima bilasizmi?

U kishini nimadan ko'proq qo'rqishini (hayiqishini) bilasizmi?

O'tkazilgan test natijalari tahlil qilinganda ob'ektlarimizning 30% erkaklari va 30% ayollari 40 balldan 50 ballgacha bo'lgan natijaga erishganlar. Test kalitiga (javobiga) binoan respodentlarimiz turmush o'rtoqlarini yaxshi bilishi, bu esa uzoq va baxtli oilaviy hayotning jiddiy asosini tashkil qilishi namoyon bo'ldi. Oila farovonligi, psixologik muhitning sog'lomligi, er - xotinning bir - birlarini yaxshi bilishlari, tushunishlari, hayotiy vaziyatlarda o'z sherigini qo'llab -quvvatlashga so'zsiz bog'liq.

Mazkur oila a'zolarini nikohga kirgan yoshini tahlil qilganimizda ayollarning 60%i 20-25 yoshgacha, erkaklarning 75%i 22-28 yoshgacha bo'lgan davrda nikohdan o'tganlar. Demak, ularning ijobiy ko'rsatkichga erishishlari ilmiy farazimizga muvofiq nikoh yoshiga bog'liqligi aniqlandi. Bizga ma'lumki, inson mazkur davrgacha hayotiy tajribada erishadi. Hayot, oila, nikoh haqida tasavvurga ega bo'ladi. SHu davr oralig'ida yoshlar biron bir kasb - hunar egasi bo'lishi, kelin - kuyovni dunyo qarashini kengaytirishi, oilaning muhim funktsiyalaridan biri bo'lgan iqtisodiy funktsiyasini mohiyatini tushunib yetadi va o'z oilasida mazkur funktsiyani bajaradi. Dunyoqarashning kengligi o'z navbatida

oilaning yana muhim funksiyalaridan biri bo'lgan tarbiyaviy funksiyasini bajarishda qiyinchilik tug'dirmaydi. O'z sherigini yaxshi bilish va tushunish oilada muloqotning samaradorligini ko'rsatadi. Bu esa oilaning kommunikativ funksiyasini bajarishga kiradi. Demak, respodentlarimizning oilalarida psixologik muhitning sog'lomligi oila funksiyalarining ijobiy bajarilishi yosh xususiyatlariga va nikohga psixologik tayyorliklariga bog'liq.

Tadqiqotimizda nikohga kirgan yoshini tahlil qilganimizda 30% ayollar va 25% erkaklar 30 yoshdan 35 yoshgacha bo'lgan davrda nikohdan o'tganlar. Demak, mazkur natija ham ijobiy bo'lib, respodentlarimizning oilalarida osoyishtalik, tinchlik va farovonlik hukm surishi natijalarda namoyon bo'ldi. Natijalartahlil qilinganda, ushbu ko'rsatkich yaxshi bo'lib, turmush o'rtoqlarini yaxshi bilishlari ammo turmush o'rtoqlarining boshqa jihatlarini ham yaxshiroq o'rganishlari kerakligi ta'kidlangan. Ushbu ko'rsatkich egalarining nikohga kirgan yoshlarini o'rganganda 80%i 19-20 yosh ayollar va 75% 24-28 yosh erkaklarni nikohga kirganliklari aniqlandi.

20% ayollar va 25% erkaklar 20 balldan 25 ballgacha nitajaga erishganlar. Ushbu natija respodentlarimiz bir-birlarini yaxshi bilmasliklari aniqlandi. Ularni nikoh yoshi haqidagi fikrlari o'rganilganda 80% ayollar 16-20 yoshni, 35% erkaklar 23-28 yoshni belgilaganlar. Ammo ularning nikoh yoshlari aniqlanganda ayollarning 55%i 16-20 yosh, erkaklarning 40%i 18-22 yosh davrda nikohga kirganliklari, nikoh stajlari 1 yildan 5 yil oralig'ida ekanliklari ma'lum bo'ldi. Bu natija respodentlarimizni oila krizisini boshdan kechirayotganliklari ko'rsatishi tabiiy. Chunki bu vaqt oralig'i kelin – kuyovlarni bir – birlarini o'rganishlari uchun oz davrligini ko'rsatadi.

20% ayollar va erkaklar 20 balldan kam natijaga erishganlar. Ular turmush o'rtoqlarini yaxshi bilmasligi, muloqot usullarining yaxshisini tanlashlari, o'z juftlariga ko'proq qiziqishlari, e'tiborni namoyon qilishlari kerakligi aniqlandi. Yuqoridagi natijalardan farqli o'laroq bu oilalarda kommunikativ funktsiyani yaxshi yo'lga qo'yilmaganligini, bu esa relaksatsiya funktsiyasiga ham yetarli amal qilinmasligi ko'rsatadi. Demak, natijaga ko'ra mazkur oilalardagi erkaklarining oiladagi regulativ funktsiyalarini to'g'ri boshqara olmasliklarini ma'lum bo'ladi. Ushbu natija egalirining nikohga kirgan yoshlari va nikoh stajlari aniqlanganda 10% ayollar 16-20 yoshni, 20% erkaklar 18-22 yoshni belgilagan va 1- 5 yilgacha oila stajiga ega ekanlar.

Psixologiya fanida bu boradagi izlanishlar olib borgan oilaviy hayotga psixologik tayyorlikning konkret jabhalarini farqlaydilar. Masalan, rus olimi I. V. Grebennikov yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda quyidagilarga e'tibor qaratish lozim deb hisoblaydi.

Ijtimoiy jihatdan yetuklik: insonning o'zi yashayotgan jamiyat normalari, hukumat va davltaning oila - nikoh hamda demografiya borasida olib borayotgan siyosatini, nikohning jamiyat rivojlanishidagi o'rni va rolini, inson hayotidagi turg'un roli va mohiyatini bilgan xolda ongli ravishda turmush qurishga hamda ravfiqalik hamda ota-onalik rollariga ruhan yetilganligini nazarda tutadi.

Aqloqiy va etnik nuqtai nazardan yetuklik shaxsda quyidagi fazilatlarning mavjudligini nazarda tutadi: qarama-qarshi jins vakiliga nisbatan xayrixohlik, ota va onaga, katta va kichikka nisbatan hurmat, farzand tarbiyalashni xohlash hissining borligi; mas'uliyat, sadoqat, bosiqlik, meg'ribonlik, yonbosish, turmush o'rtog'i oldida mas'uliyatni his etish, intim munosabatlarda ichki madaniyatning mavjudligi kabi sifatdir.

Huquqiy madaniyat va yetuklik avvalo oila va nikoh borasidagi mavjud qonunlarni bilish, oila qonunchiligidagi eng muhim normalarga ongli munosabat tufayli turmush o'rtog'i, farzandlari, jamiyat oldidagi huquq va majburiyatlarni his etish va ularga itoat etishga hozirlik ninazara tutadi.

Psixologik yetuklik avvalo shaxsning taraqqiyotiga, jumladan, o'spirinlik va yoshlik davrlariga oid asosiy qonuniyatlarni, shaxslararo munosabatlarning oilaviy o'zaro munosabatlarda qanday namoyon bo'lishiga oid asosiy tamoyillarni bilish, nikoh va oila munosabatlaridagi muomalaga oid nozik tomonlar borasida elementar ko'nikmalarining mavjudligini taqozo etadi.

Fiziologik va gigienik yetuklik erkak va ayol organizmiga xos bo'lgan fiziologik xususiyatlar, ularning jinsiy hayotda namoyon bo'lishi, bunda shaxsiy gigienaning o'rni va ahamiyatiga aloqador bilimlarning sohibi bo'lishdir.

Pedagogik yetuklik umuman oilaning tarbiyalovchi roli, jumladan, farzand tarbiyasi masalalaridagi bilimdonlikni, oilaviy tarbiyaning o'ziga xosligi va bunda ota-onaning tarbiyalovchi missiyasi nimada ekanligi, ota-onalikni tarbiyalovchi madaniy saviyasini oshirish yo'llari to'g'risida aniq bilim va tasavvurlarga ega ekanlikni nazarda tutadi.

Ho'jalik iqtisodiy yetuklik ham o'ta muhim bo'lib, u oila a'zosining oila byudjeti, uni yuritish, er va xotinning maishiy madaniyati, uy xo'jaligini yuritish borasidagi malaka va ko'nikmalarini o'z ichiga oladi.

Demak oilaviy munosabatlarning mustaxkamlash shaxslarning nikoh yoshi va nikoh stajiga bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.Т.В.Авдонькина. Мотивы создания семьи и прогнозирование regionsar.ru/node/659
- 2.Алтибаева З. Оила - муқаддас даргоҳ ёхуд никоҳ аҳди етти ўйлаб бир кесишни тақозо этади. Тошкент ш.,2013 йил 14 февраль, ЎзА.
- 3.A.R.Abdullayeva //THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF THE FAMILY ON THE FORMATION OF A HEALTHY LIFESTYLE// International Journal of Education, Social Science & Humanities. FARS Publishers. Volume-11. Issue3. 2023. 670-674 pages.
4. A.R.Abdullayeva //PSYCHOLOGICAL FACTORS OF FORMING A HEALTHY LIFESTYLE IN THE FAMILY// ResearchJet Journal of Analysis and Inventions. Volume 4, Issue 3. March, 2023. 43-50 pages.
5. Абдулаева Арофат Рустамовна //ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО И МУНИЦИПАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ// UzbekScholarJournal. Volume-06, July, 2022. 26-29 pages.
- 6.А.Абдуллаева, Н.Тошболтаева //ОИЛА ВА НИКОҲ МУСТАҲКАМЛИГИНИ ТАЪМИНЛОВЧИ ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИК ОМИЛЛАР// INNOVATIVE DEVELOPMENTS AND RESEARCH IN EDUCATION.Vol. 2 No. 13, 2023. 129-133.pages
- 7..Мусурмонова О. Оила маънавияти миллий ғурур. –Тошкент, «Ўқитувчи», 2001 й.-12 б.
- 8...Шоумаров Ғ.Б., Ҳайдаров И.О., ...Оила психологияси.Академик лицей ва касб-хунар коллежлари ўқувчилари учун ўқув қўлланма. Учинчи нашр «Шарқ» Тошкент — 2010 й., 120 б.
- 9.Inamova M.O. Oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda milliy qadriyatlardan foydalanishning pedagogik asoslari: Diss., ...ped.fan,doktori, -T., 1998 -316 b.
- 10.Mustahkam oila ma'naviyati. A.Abdusamedov va boshq. T.: "Sano-standart", 2012, 160 b.
- 11.Sultonova G. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashning samarali yo'llari. //Uzluksiz ta'lim. Ilmiy-uslubiy jurnal. –T.: №3, 50-52 betlar.
- 12.Obidova N. Oila – muqaddas dargoh. //Xalq ta'limi. –T.: №2, 45-46 betlar.
- 13.Mahmudova M. Yoshlarda oilaviy hayotga doir ko'nikma va malakalarni shakllantirish. Yoshlar ma'naviyati va sog'lom turmush tarzi. Ilmiy to'plam. 102-108 betlar.

ШАХС КАМОЛОТИДА СОЦИАЛ ИНТЕЛЛЕКТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ-НИНГ ТЕТРА АСПЕКТЛИ МОДЕЛИ

Авлаев Ориф Умирович- Чирчиқ давлат педагогика университети, психология кафедраси доценти, психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: мақолада социал интеллектнинг турли тадқиқотчилар томонидан ишлаб чиқилган асосий моделларининг психологик таҳлили келтирилган. Моделларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари кўрсатилган. Шахс камолотида социал интеллектни ривожлантиришнинг тетра аспектли модели тузилган ва шу асосда шахс камолотида социал интеллектни ривожлантиришнинг тўртта йўналиши ажратилган.

Калит сўзлар: шахс камолоти, модель, социал интеллект, эксплицит, имплицит, императив, декларатив.

ТЕТРА АСПЕКТНАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА ЗРЕЛОСТИ ЛИЧНОСТИ

Авлаев Ориф Умирович,
доцент кафедры психологии Чирчикского государственного педагогического университета, доктор философии в области психологии (PhD).

Аннотация: в статье представлен психологический анализ основных моделей социального интеллекта, разработанных различными исследователями. Показаны общие и специфические характеристики моделей. Создана тетрааспектная модель развития социального интеллекта в развитии личности, и на этой основе выделены четыре направления развития социального интеллекта в развитии личности.

Ключевые слова: развитие личности, модель, социальный интеллект, эксплицитный, имплицитный, императивный, декларативный.

TETRA ASPECT MODEL OF THE DEVELOPMENT OF SOCIAL INTELLIGENCE OF THE MATURITY OF THE INDIVIDUAL

Avlaev Orif Umirovich,
Associate Professor of the Department of Psychology, Chirchik State Pedagogical University,
Doctor of Philosophy in Psychology (PhD)

Resume: The article presents a psychological analysis of the main models of social intelligence developed by various researchers. The general and specific characteristics of the models are shown. A tetra-aspect model of the development of social intelligence in the development of a personality has been created, and on this basis, four directions for the development of social intelligence in the development of a personality have been identified.

Key words: personality development, model, social intelligence, explicit, implicit, imperative, declarative.

Инсон бир қатор фанларнинг тадқиқот объекти ҳисобланади. Шунга кўра уни ихчам ва яхлит жамланган ҳолда тасаввур этиш учун уни социал ва социобиологик жиҳатдан ўрганиш мақсадга мувофиқ.

Ҳозирда шахс камолоти ҳамда социал интеллектни ривожланишини ўрганиш йўналишидаги тадқиқотлар натижаларига кўра шахснинг турли ёш давларидаги таълим-тарбия олиши, касб-хунар эгаллаши, меҳнат фаолиятининг турли давларидаги ривожланиши даражаси билан социал интеллект детерминанти орасида қуйидаги қарама-қаршилиқлар мавжуд:

- шахснинг камолоти ва унинг социал интеллектуал фаолиятини амалга ошириши даражаси;
- инсоннинг социал интеллектуал фаолияти феномени тузилишининг мураккаблашиши ва унинг намоён бўлишидаги психологик тўсиқлар;
- замонавий ҳаётдаги шахс камолотининг янги турларини шакллантириш ва шахснинг социал интеллектуал фаолиятининг намоён бўлиши ва ривожланишини ўрганиш бўйича илмий асосланган психологик ёндашув йўқлиги;
- шахснинг социал интеллектуал фаоллигини эрта аниқлаш учун концепция ишлаб чиқиш зарурлиги, унинг назарий ва методологик асосларини белгилаш, шахснинг юқори даражада

ривожланишини психологик қўллаб-қувватлаш учун экспериментал дастурлар яратиш;

- шахснинг социал интеллектуал фаоллиги унинг типологиясини, ёшини ва жинсини ҳисобга олган ҳолда ривожланишини психологик-педагогик қўллаб-қувватлаш амалиётига илмий ва услубий ёрдам етишмаслиги [1-2].

Шахснинг камолотга эришишини ҳаракатлантирувчи куч сифатидаги социал интеллектнинг объектив ва субъектив детерминантларини ўрганиш йўналишларида ҳам илмий-амалий тадқиқот ишларини олиб бориш долзарблик касб этади. Бунда шахс камолотида социал интеллект тузилиши ва ишлаш механизмларини ўрганиш зарур. Мазкур мавзуларга доир адабиётлар таҳлилидан қуйидаги умумий маълумотлар аниқланди:

Самаралик психолог А.Л.Южанинова [6] ижтимоий интеллектни махсус ижтимоий қобилият, жумладан, уч турдаги қобилият деб ҳисоблайди: ижтимоий-перцептив, ижтимоий тасаввур, ижтимоий мулоқот техникаси [Южанинова, 1988].

1995 йил В.Н. Куницинанинг таъкидлашича, ижтимоий интеллект тузилиши қуйидаги таркибий қисмларни ўз ичига олади [3]:

1. Коммуникатив ва шахсий потенциал – мулоқотни осонлаштирадиган ёки тўсқинлик қилувчи хусусиятлар мажмуи, улар асосида психологик алоқа ва коммуникатив мувофиқлик каби яхлит коммуникатив хусусиятлар шаклланади. Коммуникативлик ва шахсий салоҳият ижтимоий интеллектнинг асосий ядросидир.

2. Ўз-ўзини англашнинг ўзига хос хусусияти – ўз-ўзини ҳурмат қилиш, комплекслардан, нотўғри қарашлардан, бостирилган импульслардан озодлик, янги ғояларга очиқлик.

3. Ижтимоий идрок, ижтимоий тафаккур, ижтимоий тасаввур, ижтимоий вакиллик, ижтимоий ҳодисаларни тушуниш ва моделлаштириш, одамлар ва уларнинг мотивларини тушуниш қобилияти.

4. Энергия хусусиятлари: ақлий ва жисмоний чидамлик, фаоллик, камчарчоқлик [Куницина, 2002: 469].

Стивен Гринспэн [7] ижтимоий интеллект адаптив функцияни бажаришини ва унда учта компонентни ажратиб кўрсатди: ижтимоий сезгирлик; ижтимоий тушунча (ахлоқий мулоҳазаларни шакллантириш қобилияти); ижтимоий ўзаро таъсир (муаммоларни ҳал қилиш) [Greenspan, Driscoll 1997].

Интеллектнинг структуравий-динамик назарияси муаллифи Д.В. Ушаков [5] ушбу назария контекстида ижтимоий интеллектга қуйидаги ёндашувни таклиф қилди. У ижтимоий интеллектга ақлнинг структуравий-динамик назарияси контекстида талқин қилинадиган ақл турларидан бири сифатида қаради.

Тадқиқотчининг фикрига кўра, қуйидаги тушунчаларни интеллект тузилиши омиллари сифатида қўллаш мумкин:

- шакллантириш салоҳияти;
- функцияларнинг когнитив кесишиши;
- атроф-муҳитни тақсимлаш [Ушаков, 2004].

Юқоридаги моделларга қўшимча равишда, илмий нашрларда, шунингдек, мазмуни бўйича ижтимоий интеллектга ўхшаш ҳодисалар моделлари тақдим этилади (масалан, ҳиссий интеллект, ижтимоий ва коммуникатив компетенция, ижтимоий мослашув ва шахслик ривожланиши). Мавжуд моделларнинг баъзилари ўлчов процедураларида ўз ифодасини топган ғояларга асосланади. Ушбу процедуралар билан ўлчанадиган кўрсаткичлар ҳам муаллифларнинг ижтимоий интеллектнинг табиати ва мазмуни ҳақидаги қарашларини акс эттиради.

Ижтимоий интеллектни тушунишга ёндашувларнинг хилма-хиллиги ушбу тадқиқот соҳасида фаол илмий изланиш давом этаётганлигини кўрсатади. Кўриниб турибдики, ижтимоий интеллектни ўрганиш учун ресурс ҳали тугамаган. Уни амалга оширишда камида иккита йўналишни ажратиб кўрсатиш мумкин: бири мавжуд модель ва тушунчаларни такомиллаштириш ва ривожлантириш билан боғлиқ, иккинчиси янги илмий ғояларни ишлаб чиқиш билан боғлиқ.

Шахс камолотида социал интеллектни ривожлантириш йўналишида олиб борган тадқиқотимизнинг умумий натижалари:

Ушбу тадқиқотни амалга ошириш давомида шахс камолотида социал интеллектни ривожлантиришнинг моделини аниқлаш зарурлиги маълум бўлди. Шу йўналишдаги тадқиқотларимиз натижасида “Шахс камолотида социал интеллектни ривожлантиришнинг тетра аспектли модели”ни ишлаб чиқдик.

«Модель» атамаси бир нечта маънога эга. Моделнинг қуйидаги таърифи ушбу контекстга

Энг мос келади: «Модель – табиат ва жамиятдаги ҳар қандай ҳодиса ёки жараённинг диаграммаси, тасвири ёки тавсифи.»

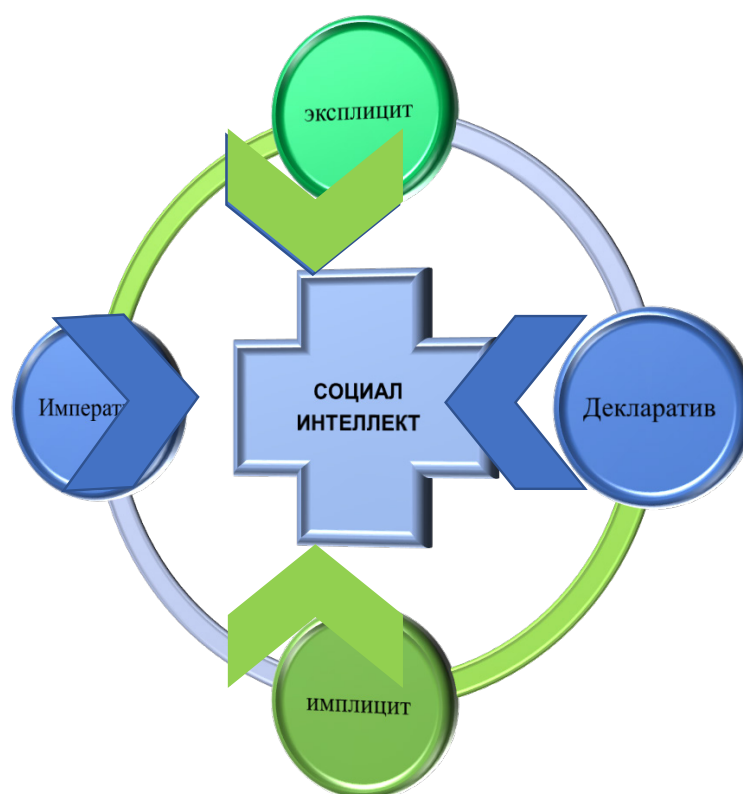
Ушбу илмий тадқиқот ишимизнинг мақсади социал интеллектнинг мазмуни ва тузилиши бўйича олдинги тадқиқотчилардан фарқли томонларини очиб беришдир.

Бунда социал интеллектни ривожлантиришнинг қуйидаги иккита жуфтлардан иборат, жами тўртта аспектига асосландик (1-жадвал):

Шахс камолотида социал интеллектни ривожлантиришнинг асосий аспекти

Шахс камолотида социал интеллектни ривожлантириш аспекти		
Жуфтликлар тартиби	Аспектлар	
1-жуфтлик	Императив (фаол ва амалий кўникмалар)	Декларатив (билим, меъёр ва қоидалар)
2-жуфтлик	Эксплицит (аниқ ва намоён бўладиган интеллект)	Имплицит (яширин ва бошқаларга намоён бўлмайдиган интеллект)

Ушбу жадвал мазмунидан келиб чиққан ҳолда мазкур умумий моделни “Шахс камолотида социал интеллектни ривожлантиришнинг тетра аспекти модели” деб номладик. Уни қуйидаги 1-расм кўринишида ифодалаш мумкин:

1. расм. Шахс камолотида социал интеллектни ривожлантиришнинг тетра аспекти модели (Манба: муаллиф ёндашуви)

Социал интеллект қуйидаги тўртта аспектининг ҳар бирига алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Социал интеллектнинг императив жиҳати фаол қарорлар ва ҳаракатлар талаб қилинадиган ижтимоий вазиятларда ҳаракат қилиш ва жавоб бериш қобилиятларини англатади. Бу жиҳат ижтимоий интеллектнинг ўзига хос хулқ-атвор жиҳатлари билан боғлиқ бўлиб, улар шахсла-

раро муносабатларда ва бошқа одамлар билан мулоқотда намоён бўлади. Ижтимоий интеллектнинг императив жиҳатларига: алоқа ўрнатиш қобилияти, фаол тинглаш, ҳиссий қобилият, эмпатик қобилият, можароларни ҳал қилиш қобилияти, вазиятларга мослашиш, чегарани ўрнатиш, жамоавий ишлаш қобилиятлари киради.

Ижтимоий интеллектнинг императив жиҳати инсонга бошқалар билан муваффақиятли муносабатда бўлиш, соғлом ва ижобий шахслараро муносабатларни ўрнатиш учун зарур кўникмаларни беради. Бу кўпроқ амалий жиҳатдан қуйидаги йўналишларда намоён бўлади:

Алоқа ўрнатиш: бошқа одамлар билан алоқа ўрнатиш қобилияти. Бу суҳбатни бошлаш ёки турли хил тадбирда янги одамлар билан тез тил топишиши каби бўлиши мумкин.

Фаол тинглаш: Ижтимоий интеллектнинг императив жиҳати бўлиб, у бошқа одам гапираётган нарсага эътибор қаратиш ва улар гапираётган нарсага фаол қизиқиш кўрсатиш қобилиятини ўз ичига олади.

Ҳиссий қобилият: Бу ижтимоий вазиятларда ўз ҳис-туйғуларини адекват ва самарали ифода этиш қобилияти, бу бошқа одамлар билан ҳиссий алоқа ўрнатишга ёрдам беради.

Эмпатик қобилият: бошқа одамларнинг ҳис-туйғулари ва тажрибаларини тушуниш ва уларга жавоб бериш имконини берадиган ижтимоий интеллектнинг муҳим жиҳати.

Можароларни ҳал қилиш: Дипломатия ва конструктив ёндашувдан фойдаланган ҳолда ижтимоий вазиятларда низоларни самарали ҳал қилиш қобилияти.

Вазиятларга мослашиш: Ижтимоий интеллектнинг императив жиҳати турли ижтимоий вазиятларга мослашиш ва ўзгаришларга мослашувчан жавоб бериш қобилиятини ўз ичига олади.

Чегарани ўрнатиш: бошқа одамлар билан муносабатларда чегараларни белгилаш қобилияти ва керак бўлганда «йўқ» дейиш қобилияти.

Жамоавий иш: Бу бошқалар билан самарали ишлаш, муаммоларни биргаликда ҳал қилиш ва жамоада яхши муносабатлар ўрнатиш қобилиятидир.

Социал интеллектнинг декларатив томони инсон онгли равишда ва аниқ тушунтириши ёки санаб бериши мумкин бўлган ижтимоий кўникмалар, меъёрлар, қоидалар ва назариялар ҳақидаги билим ва маълумотларни англатади. Бу бошқа одамлар билан қандай муносабатда бўлиш, ижтимоий вазиятларда қандай тўғри муносабатда бўлиш ва шахслараро муносабатларда муайян мақсадларга эришиш учун қандай хулқ-атвор стратегияларини қўллашни тушуниш ва билиш билан боғлиқ. (Кўпроқ назарий жиҳатдан намоён бўлади.) Декларатив билим – бу ижтимоий таълим натижасида олинган билим.

Ижтимоий интеллектнинг декларатив томони қуйидаги жиҳатларни ўз ичига олади:

Ижтимоий меъёрлар ва қоидаларни билиш: Декларатив ижтимоий интеллект ривожланган шахс турли хил контекстларда, масалан, хушмуомалалик, одоб-ахлоқ, ижтимоий кутиш ва ҳоказоларда ижтимоий мақбул нормалар ва хатти-ҳаракатлар қоидаларини билади.

Туйғуларни тушуниш ва ифодалаш: Бу турли хил ҳис-туйғуларни, уларнинг белгилари ва кўринишларини билишни, шунингдек, ўз ҳис-туйғуларини ва бошқаларнинг ҳис-туйғуларини адекват идрок қилиш ва ўз ҳис-туйғуларини мослаштири олишни ўз ичига олади.

Шахслараро муносабатлар назариялари: социал интеллектнинг декларатив жиҳати шахслараро муносабатлар назариялари ва ёндашувлари ҳақидаги билимларни ўз ичига олади, масалан, алоқа назарияси, низолар назарияси, ижтимоий интеллект назарияси ва бошқалар.

Ижтимоий вазиятларни таҳлил қилиш қобилияти: Бу шахснинг ижтимоий вазиятларни таҳлил қилиш, мумкин бўлган натижаларни башорат қилиш ва ўз хатти-ҳаракатлари бўйича тегишли қарорлар қабул қилиш қобилиятидан иборат.

Ижтимоий ролларни тушуниш: Бу одамлар жамиятда ўйнайдиган турли роллар ва бу роллар билан боғлиқ умидлар ҳақидаги билимдир.

Маданий фарқларни билиш: Ижтимоий интеллектнинг декларатив аспекти ривожланган шахс мулоқот ва ўзаро таъсирдаги маданий фарқларни тушунади, бу унга мослашишга имкон беради.

Социал интеллектнинг эксплицит (аниқ) томони кундалик ҳаётда кўриш мумкин бўлган ижтимоий кўникмалар ва хатти-ҳаракатларнинг кузатилиши мумкин бўлган ва аниқ кўринишларини англатади. Бу ижтимоий интеллектнинг кўриш ёки ўлчаш мумкин бўлган жиҳатлари, чунки улар бошқалар билан мулоқотда ва ўзаро таъсирда кўринади.

Ижтимоий интеллектнинг эксплицит (аниқ) томони муваффақиятли шахслараро муносабатларнинг асосий элементи бўлиб, одамга турли вазиятларда бошқалар билан самарали муносабатда бўлишга ёрдам беради.

Ижтимоий интеллектнинг эксплицит (аниқ) томонини намоён бўлишига баъзи мисоллар:

Фаол тинглаш: ривожланган ижтимоий интеллектга эга одам бошқа одамларни фаол тинглаш қобилиятини намоён этади. У уларнинг ҳикоялари билан қизиқади, саволлар беради ва улар айтганларини тушунишни ва эътиборини намоён қилади.

Эмпатия: Ижтимоий ақлли одам эмпатия кўрсатиши, бошқаларнинг ҳис-туйғулари ва тажрибаларини қўллаб-қувватлаши ва тушунишни ифодалаши мумкин. У бошқаларнинг ҳис-туйғуларини идрок этишга қодир ва ўзини уларнинг ўрнига қўйишга ҳаракат қилади.

Оғзаки ва оғзаки бўлмаган мулоқот: Ижтимоий интеллектнинг аниқ томони ўз фикрлари ва ҳис-туйғуларини сўзлар ва имо-ишоралар билан аниқ ва самарали ифода этиш қобилиятини ўз ичига олади. Яхши ижтимоий интеллектга эга бўлган одам аниқ ва қизиқарли гаплаша олади ва бошқаларни тинглайди.

Алоқа: Бу янги одамлар билан боғланиш, дўстона ва очик бўлиш ва ижтимоий алоқаларни ўрнатиш қобилиятида намоён бўлади.

Можароларни ҳал қилиш: Яхши ижтимоий интеллектга эга бўлган шахс низоларни тажовузкорлик ёки қарама-қаршиликсиз ҳал қилиш қобилиятига эга. У мурасага келишни ва барча томонларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ечимларни излашни билади.

Ёрдам кўрсатиш: Ижтимоий ақлли одам ёрдамга муҳтож бўлган бошқа одамларга ёрдам таклиф қилиши мумкин.

Ижтимоий вазиятларга мослашиш: Бу турли хил ижтимоий шароитларда ўзини қулай ҳис қилиш ва турли гуруҳлар ҳамда контекстларга мослашиш қобилиятидир.

Социал интеллектнинг имплицит (яширин) томони ҳар доим ҳам хулқ-атворда аниқ намоён бўлмайдиган ёки кундалик ҳаётда кузатилиши осон бўлмаган, аммо шахслараро муносабатларда ва бошқалар билан ўзаро муносабатларда муҳим роль ўйнайдиган жиҳатлар ва малакаларни англатади. Ижтимоий интеллектнинг бу жиҳатлари бевосита кузатишдан яширин бўлиши мумкин, лекин мулоқот ва шахслараро ўзаро муносабатларга сезиларли таъсир кўрсатади. Ижтимоий интеллектнинг имплицит (яширин) жиҳатларига ўз-ўзини бошқариши, ижтимоий сезгирлик, интуиция, новербал муносабатларни ўқиш қобилияти, маданий фарқларни тушуниш, эмоционал ҳис этиш қобилияти, муаммони ҳал қилиш қобилиятлари киради.

Ижтимоий интеллектнинг бу яширин жиҳатлари одамларга бир-бирини яхшироқ тушунишга, самарали ўзаро муносабатда бўлишга ва уйғун шахслараро муносабатларни яратишга ёрдам беради. Улар жамиятда муваффақиятли ҳамкорлик қилишда ва уни такомиллаштиришда асосий роль ўйнайди. Уларнинг асосий йўналишлари қуйидагилар:

Ўз-ўзини бошқариши: бу турли хил ижтимоий вазиятларда ўз ҳис-туйғуларини, реакцияларини ва хатти-ҳаракатларини назорат қилиш қобилиятидир. Ўзини яхши бошқара оладиган одам стрессли вазиятларда хотиржам бўлиб, ўзгаришларга мослаша олади.

Ижтимоий сезгирлик: Ижтимоий интеллектнинг яширин жиҳати бўлиб, у бошқаларнинг кайфияти ва ҳиссий ҳолатини ҳис қилиш ва тушуниш қобилиятини ўз ичига олади, ҳатто уларни ифода этмаса ҳам.

Интуиция: Ижтимоий ақлли одамлар бошқа одамлар нимани ҳис қилишлари ёки ўйлашларини интуитив тушунишни кўрсатиши мумкин.

Оғзаки бўлмаган белгиларни ўқиш қобилияти: Бу бошқаларни тушуниш учун юз ифодалари, имо-ишоралар, овоз оҳанги ва тана ҳаракатлари каби оғзаки бўлмаган белгиларни тан олиш ва тушуниш қобилиятидир.

Маданий фарқларни тушуниш: ривожланган ижтимоий интеллектга эга бўлган шахс турли маданият ва жамиятларга мансуб одамлар билан хатти-ҳаракатлар ва мулоқотдаги маданий фарқларни ва бошқа фарқларни тушуниш ва ҳисобга олиш қобилиятига эга.

Ҳиссий сезги: бошқа одамларнинг кайфияти ва ҳиссий ҳолатини ҳис қилиш қобилияти, ҳатто улар бунини аниқ айтмаса ҳам.

Муаммони ҳал қилиш қобилияти: Ижтимоий интеллектнинг яширин томони турли хил ижтимоий муаммолар ва низоларга аниқ бўлмаган ечимларни топиш қобилиятини ўз ичига олади.

Хулосалар

Шахс социал интеллектининг ривожланиши доимий жараён бўлиб, уни турли йўللار билан, жумладан, эксплицит, имплицит, императив ва декларатив ривожлантириш мумкин. Ушбу ёндашувларнинг комбинацияси одамларда ижтимоий кўникмаларни ривожлантириш самарадорлигини сезиларли даражада ошириши мумкин.

Социал интеллектнинг императив томонини (аспектини) ривожлантириш: Бу ёндашув фаол иштирок этиш ва ижтимоий кўникмаларни ривожлантириш учун мотивацияни ўз ичига олади. Одамлар кундалик ҳаётда, шахсий ва касбий мақсадларга эришишда ушбу ижтимоий кўникмаларнинг аҳамияти ва зарурлигини англаганлари учун ўрганадилар. Улар ижтимоий

ўзаро муносабатларда янада муваффақиятли бўлишга интиладилар ва ўзларининг ижтимоий кўникмаларини фаол равишда ривожлантиришга мойилдирлар.

Социал интеллектнинг декларатив томонини (аспектини) ривожлантириш: Бу ижтимоий кўникмалар ҳақида маълумот ва билимларни таъминлайдиган ўрганиш, лекин бевосита иштирок этишни ўз ичига олмайди. Масалан, одамлар турли ижтимоий вазиятларда ўзини тутиш бўйича маслаҳатлар, кўрсатмалар ва маълумотлар олишлари мумкин. Бу жамиятдаги керакли хатти-ҳаракатлар ҳақида хабардорликни оширишга ёрдам беради.

Социал интеллектнинг эксплицит томонини (аспектини) ривожлантириш: Бу аниқ ва расмий равишда амалга ошириладиган ривожлантириш. Эксплицит ривожлантиришда одамлар ижтимоий кўникмаларни ривожлантиришга асосланган ва мослаштирилган дастурлар, тренинглар ёки курслар орқали ривожланишлари мумкин, бу ерда мақсад ижтимоий интеллектнинг ўзига хос жиҳатларини яхшилашдир. Бундай ёндашув шахсларга ижтимоий ўзаро муносабатларнинг асосий тамойиллари ва қоидаларини тан олиш ва тушуниш имконини беради.

Социал интеллектнинг имплицит томонини (аспектини) ривожлантириш: Бу кундалик вазиятларда норасмий ва билвосита содир бўладиган ривожланишдир. Бу бошқа одамлар билан ўзаро муносабатлар ва турли контекстларда мулоқот қилиш билан боғлиқ тажрибалардир.

Умумий хулоса шундан иборатки, социал интеллектнинг ривожланиши кўп қиррали жараён бўлиб, уни турли йўللار билан такомиллаштириш мумкин. Ҳар бир ёндашувнинг ўзига хос афзалликлари борлигини ва бир-бирини тўлдириши мумкинлигини тан олиш муҳимдир. Шахсий саъй-ҳаракатлар, мотивация, амалиёт ва ўрганиш одамларга ижтимоий ўзаро муносабатларда ишончли ва малакали бўлишга ҳамда турли ижтимоий вазиятларни муваффақиятли енгишга ёрдам беради.

Адабиётлар

1. Авлаев О.У. Социал интеллект – шахс камолотини таъминлашнинг психологик детерминанти. Монография. – Т.: “Fan ziyosi” нашриёти, 2022. – 159 б.
2. Авлаев О. У., & Маматкулова З. Г. (2019). Динамика межличностного отношения компонентов социального интеллекта студентов. Наука и образование сегодня, (12), 67-71.
3. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение. – СПб.: Питер, 2002. – С. 469–474.
4. Савенков А.И. Социальный интеллект как проблема психологии одаренности и творчества // Психология: Журнал Высшей школы экономики. – 2005. – Т. 2. – № 4. – С. 94–101.
5. Ушаков Д.В. Социальный интеллект как вид интеллекта // Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования / под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – С. 11–28.
6. Южанинова А.Л. Стилиевые особенности межличностного познания и характеристики общения: Автореф. дис. канд. психол. наук. – Л., 1988.
7. Greenspan, S., Driscoll, J. (1997) The role of intelligence in a broad model of personal competence // Contemporary intellectual assessment: Theories, tests and issues / D.P. Flanagan & J.L. Genshaft. New York: Guilford Press. P. 131–150.

Психологическое сопровождение спортсменов с особыми образовательными потребностями во время участия на соревнованиях по спортивным бальным танцам

*Быстрова Юлия Александровна,
доктор психологических наук, доцент,
ведущий научный сотрудник Института
проблем инклюзивного образования ФГБОУ
ВО МГППУ, Москва, Россия*

*Лapp Елена Александровна,
кандидат педагогических наук, доцент
ФГБОУ ВО «Волгоградский Государственный
социально-педагогический университет»,
Волгоград, Российская федерация*

Аннотация: в настоящей статье рассматриваются трудности, с которыми сталкиваются спортсмены с особыми образовательными потребностями (ООП), особенности их психологического сопровождения и консультирования, уточнено понятие психологической готовности к соревнованиям, предложены критерии оценки психологической готовности спортсменов к ответственным соревнованиям.

Ключевые слова: психологическое сопровождение, готовность спортивной танцевальной пары, спортсмены, ООП, бальные танцы, стрессоустойчивость.

PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR ATHLETES WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS DURING PARTICIPATION IN BALLROOM DANCING COMPETITIONS

*Yulia Alexandrovna Bystrova,
Doctor of Psychology, Associate Professor,
Leading Researcher Institute of Problems of Institute
of Problems of Inclusive Education, FSBEI HE MSUPE,
Moscow, Russia Bystrova*

*Lapp Elena Alexandrovna, Candidate of Pedagogical
Sciences, Associate Professor FGBOU VO
Volgograd State Socio-Pedagogical University,
Volgograd, Russian Federation*

Annation: this article discusses the difficulties faced by athletes with special educational needs (SEN), the features of their psychological support and counseling, the concept of psychological readiness for competitions is clarified, criteria for assessing the psychological readiness of athletes for important competitions are proposed.

Key words: psychological support, readiness of a sports dance couple, athletes, PLO, ballroom dancing, stress tolerance.

Современный спорт считается уникальным социальным институтом развития. Общеизвестно связывать спорт с соперничеством, состязательностью, под которыми понимается борьба между людьми, между человеком и природными явлениями или человека с самим собой. Ключевым в определении понятия является и то, что спорт выступает как средство и форма выявления социального признания высших психических и духовных способностей индивида и команды [4; 5]. Особенно важным такое признание становится для людей с ООП, оно помогает им поверить в себя и успешно социализироваться в обществе.

Спортивные бальные танцы помогают спортсменам с ООП получать социальные навыки группового взаимодействия, т.к. являются исключительно парным видом спорта, в котором важны не только активность и техника танцевания, но и психологическая связь партнера и партнерши [1; 5].

Целью каждого спортсмена является достижение максимального для него результата. Целью психологического консультирования является формирование психологической готовности спортивной пары с ООП к участию в соревнованиях различного уровня сложности и значимо-

сти в спортивной карьере [2; 7].

Формирование готовности спортсмена с ООП происходит при погружении и включенности психолога в процессы переживания, доверия, присутствия, рефлексирования, осознанности и ответственности по отношению к спортсмену, к осуществляемому процессу: тренировки, выступления, соревнования, а также взаимодействия спортсменов в паре [1; 2; 3; 10].

В нашем исследовании мы определяем психологическую готовность спортсменов с ООП как наличие психических ресурсов для успешного преодоления ситуации выступления танцевальной пары на ответственных соревнованиях. К таким ресурсам относятся собственный индивидуальный образовательный маршрут (ИОМ), определенные мотивы достижения успеха и избегания неудач, готовность к риску, стрессоустойчивость, уровень взаимодоверия внутри танцевальной пары, удовлетворенность тренировками и уверенность в своей физической и спортивной подготовке. Психологическая готовность спортсменов с ООП зависит от их личностных качеств, формируется в ходе тренировок и соревнований, а также в результате целенаправленного воздействия психолога в процессе консультирования [2; 6; 8; 9].

Степень психологической готовности спортсменов к ответственным соревнованиям мы предполагаем оценивать в нашем исследовании по следующим критериям:

Критерий соотношения мотивов избегания неудач и достижения успеха. Существуют две важные составляющие мотивации — мотивация успеха и мотивация боязни неудачи [3].

Мотивация успеха/достижение успеха — показывает психологическое состояние спортсмена, отражающее: сосредоточенность, боевую готовность, повышенную тревожность, беспокойство, депрессию, чрезмерную расслабленность, несобранность, что непосредственно отражается на достижении успеха в соревнованиях [3]. Инициативность и предприимчивость спортсменов с ООП зависит от потребности в достижении успеха.

Любой опыт, испещренный ошибками и болью, ожиданием неприятных последствий, является мотивацией боязни неудачи. Спортсмен на стадии выступления прогнозирует свой провал и думает, как его избежать. Страх сковывает его и не дает сосредоточиться на мотивации успеха. Диагностику психологической готовности по данному критерию предлагается определять по методикам Т. Элерса «Методика диагностики мотивации избегания неудач» и «Методика диагностика мотивации к успеху». Соотношение данных мотивов определяет поведение человека при встрече с препятствиями к достижению цели.

В исследовании принимало участие 20 спортсменов, из них: 10 спортсменов контрольной группы (норма) и 10 спортсменов экспериментальной группы (спортсмены с ООП).

Полученный результат по диагностике нашего исследования по мотивации достижения успеха представлены в таблице 1 нашего исследования.

Результаты исследования мотивации достижения успеха по методике Т. Элерса

Группа	Кол-во спортсменов в	ВЫСОКИЙ		СРЕДНИЙ		НИЗКИЙ	
		Кол-во спортсменов в	%	Кол-во спортсменов в	%	Кол-во спортсменов в	%
норма	10	6	60	2	20	2	20
ООП	10	4	40	3	30	3	30

Данные нашего исследования показывают, что у контрольной группы 60% (6 спортсменов) просматривается преобладание высокого уровня выраженности критерия в мотивации достижения успеха, а в экспериментальной всего 40% (из 4 спортсменов), что говорит о сильной мотивации спортсменов не смотря на сложность поставленной задачи, а значит эффективности их работы.

Мотивация достижения успеха тесно связана с уровнем самооценки волевых качеств спортсмена и оказывает влияние на процесс принятия решения.

В связи с чем, низкий уровень мотивации спортсменов КГ — 20% (2 спортсмена) и ЭГ —

30% (3 спортсмена) позволяют сделать вывод, что спортсмены с низким уровнем мотивации испытывают страх перед неудачным выступлением в ответственных соревнованиях, считая себя неудачником в глазах тренера и других спортсменов по клубу.

Дальнейшими направлениями нашего исследования будет психологическое сопровождение спортсменов с ООП и исследование еще их готовности к ответственным соревнованиям еще по трем критериям:

1. Уровень готовности к риску. Анализ направлен на ситуации, являющиеся потенциально рискованными, приводящие спортсмена к необходимости совершать рискованные действия. Диагностику уровня личностной готовности к риску рекомендуется оценить по методике «PSK» ШУБЕРТА. В данной методике риск понимается, как действие наудачу в надежде на счастливый исход или возможная опасность, как действие, совершаемое в условиях неопределенности [3].

2. Доверие к партнеру. Показателями критерия служит согласованность действий спортсменов танцевальной пары, помогающая стимулировать друг друга на достижение успеха. Высокий уровень тревожности и недоверия имеет отрицательную связь с принятием партнера [3]. Чем выше тревожность, тем ниже чувство взаимной ответственности и вера в способность контролировать поведение других людей. Существует определенное сочетание индивидуально психологических свойств личности, которое можно продиагностировать по МПДО А. Е. Личко.

3. Стрессоустойчивость. Успешное выступление спортсменов на соревнованиях очень часто зависит в каком психическом состоянии он находится. Во всех видах спорта сезон включает в себя три-четыре выступления, а все остальное время идет подготовка. В спортивных бальных танцах турнирные соревнования доходят до частоты два раза в неделю (пять дней тренировки, два дня соревнования), в связи с чем в данном виде спорта, необходим другой подход к выступлениям [1; 3]. У спортсменов данного вида спорта практически нет выходных, что сильно сказывается не только на физическом «истощении» спортсмена, но и сильно влияет на психофизиологическую функцию и нервно-психическое состояние в целом спортивной пары.

Оптимальным выбором на диагностическом этапе с целью выявления спортсменов с низким уровнем стрессоустойчивости рекомендуется использовать следующие психодиагностические методики: тест самооценки стрессоустойчивости С.Коухена и Г.Виллиансона, методика «Копинг-поведение в стрессовых ситуациях» (адаптированный вариант методики Н.С. Эндлера, Д.А. Паркера), опросник «Шкала самооценки предстартовой тревоги» (разработан Ч.Д. Спил-бергером, адаптирован Ю.Л. Ханиным), методика «Исследование волевой саморегуляции» (А.В. Зверьков и Е.В. Эйдман). Данный выбор диагностики обусловлен известностью и давно применяется в экспериментальной и прикладной психологии [3].

Таким образом, проведенный анализ критериев психологической готовности спортсменов к ответственным соревнованиям позволил создать собственный инструментарий для оценки психологической готовности спортсменов. Теоретическая база дальнейшего эмпирического исследования сформирована.

Литература

Абрамова В. В., Иванькова Ю. А. Пути преодоления стресса спортсменами в спортивной соревновательной деятельности // Научный результат. Педагогика и психология образования. – 2016. – Т. 2. – №. 4 (10).

Быстрова, Ю. А. Возможности психологической поддержки и сопровождения молодых людей с интеллектуальными нарушениями при трудоустройстве / Ю. А. Быстрова // Консультативная психология и психотерапия. – 2022. – Т. 30, № 4(118). – С. 143-162. – DOI 10.17759/crrp.2022300408. – EDN AWDOJK.

Быстрова, Ю. А. Критерии психологической готовности спортсменов к участию в ответственных соревнованиях по спортивным бальным танцам / Ю. А. Быстрова, А. А. Данилов, Л. В. Неровный // Психология и педагогика: актуальные проблемы теории и практики (ко дню психолога) : Материалы III Всероссийской научно-практической конференции с применением технологий дистанционного онлайн-участия, Москва, 18 ноября 2021 года / Отв. редактор А.С. Поляков. – Москва: Московский государственный областной университет, 2021. – С. 37-41. – EDN SKFMCC.

Быстрова Ю.А. Развитие социальной компетентности у подростков с ОВЗ в условиях инклюзивного образования // Психологическая наука и образование. 2022. Том 27. № 6. С. 102–114. DOI: 10.17759/pse.2022270608

Психология спорта: наука, искусство, профессия / Под ред. К. А. Бочавера, Л. М. Дов-

жик. – М.: Московский институт психоанализа–Когито-Центр, 2019. – 270 с.

Коробейникова Елена Ивановна, Даянова Марина Александровна Характеристика психологической подготовки спортсменов // Наука-2020. 2019. №11 (36).

Лапп Е. А., Кочеткова, Е. О. Особенности тренинга личностного роста для лиц с ОВЗ / Е. О. Кочеткова, Е. А. Лапп // Актуальные проблемы развития личности в онтогенезе: материалы IV Всероссийской научно–практической конференции, Якутск, 03 апреля 2015 года. – Якутск: Общество с ограниченной ответственностью «Центр научного сотрудничества «Интерактив плюс», 2015. – С. 199-200. – EDN TRBRHD.

Лысакова Анастасия Николаевна, Новицкая Маргарита Сергеевна Психологические особенности спортивно-танцевальной деятельности // Вестник ГУУ. 2014. №2.

Ронь Ирина Николаевна. Психолого-педагогические условия формирования соревновательной эмоциональной устойчивости конкурсных танцевальных пар : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 Ставрополь, 2006 192 с. РГБ ОД, 61:06-13/1238

Bystrova Yu., Kovalenko V., Kazachiner O. Social and pedagogical support of children with disabilities in conditions of general secondary educational establishments // Journal for Educators, Teachers and Trainers. 2021. Vol. 12(3). P. 101–114. DOI: 10.47750/jett.2021.12.03.010

Lapp, E. A. Staffing of Special Education for Children with Mental Impairments: Problems and Perspectives / E. A. Lapp // Education of Children with Special Needs: Theoretical Foundations and Practical Experience in the Selected Works of Russian, Belarus, and Polish Scholars. – Switzerland : Springer Nature Switzerland AG, 2022. – P. 381-389. – DOI 10.1007/978-3-031-13646-7_39. – EDN VQWQOI.

SHAXS O'Z SALOHIYATINI RO'YOBGA CHIQARISH MUAMMOSI

G'aniyeva N.O.

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotasiya. Maqolada shaxs o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishning hozirgi kundagi asosiy muammolari ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, shaxs o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish tushunchasining mazmuni, fanda yuzaga kelishining ijtimoiy shart sharoitlari xususida nazariy g'oyalar ilgari surilgan. Ayniqsa, shaxsning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga yordam beradigan va to'sqinlik qiladigan omillarni klassifikatsiya qilinib, ularning mohiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: shaxs, o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish, shaxs yo'nalganligi, gumanistik, "Men konsepsiyasi", psixofiziologik, psixologik, psixo-ekologik, pedagogik, ijtimoiy sharoit, faollik.

ПРОБЛЕМА САМОРЕАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Ганиева Н.О.

базовый докторант Наманганского государственного университета

Аннотация. В статье показаны основные проблемы, с которыми сталкивается человек, чтобы реализовать свой потенциал в наши дни. Также были выдвинуты теоретические идеи о содержании понятия реализации потенциала личности, социальных условиях его возникновения в науке. В частности, их суть раскрывается путем классификации факторов, способствующих и препятствующих реализации собственного потенциала индивида.

Ключевые слова: личность, реализация своего потенциала, личностная ориентация, гуманистическая, «Я-концепция», психофизиологические, психологические, психоэкологические, педагогические, социальные условия, деятельность.

THE PROBLEM OF REALIZING ONE'S POTENTIAL

Ganieva N.O.

Doctoral student of the Namangan State University

Annotation. The article shows the main problems of the person to realize his potential in the present day. Also, theoretical ideas have been put forward about the content of the concept of realization of an individual's potential, the social conditions of its occurrence in science. In particular, their essence is revealed by classifying the factors that contribute to and hinder the realization of an individual's own potential.

Keywords: personality, realization of one's potential, personality orientation, humanistic, «I Concept», psychophysiological, psychological, psycho-ecological, pedagogical, social conditions, activity.

Inson faoliyat sohasining jadal kengayishi va rivojlanishi munosabati bilan shaxsning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish muammosi bizning davrimizda ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Hayotning barcha bosqichlarida eng ustuvor masalalardan biri jamiyatda shaxs o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish va o'zini namoyon qilish yo'lini tanlash muammosidir. Zamonaviy jamiyatning maqsadi ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan faoliyat orqali shaxs o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish, o'zini o'zi namoyon qilish va unga imkoniyatini beruvchi rivojlanayotgan shaxsning potensialini ochib berishdir. Shaxsning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish fenomeni, ayniqsa uning shakllanish bosqichida, ushbu hodisaga qiziqish ortib borayotganiga qaramay, to'liq tushunilmagan.

Ma'lumki, "O'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish" atamasi birinchi marta 1902 yilda "Falsafa va psixologiya lug'ati"da qo'llanilgan. Ko'pincha "o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish" tushunchasi "o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish" deb talqin qilinadi [3]. Shaxsning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish masalasi alohida va ehtiyotkorlik bilan ko'rib chiqila boshlandi, shu bilan birga turli fanlar uchun muammoli bo'lib qolmoqda.

XX asro'rtalarida insonning mohiyati va salohiyati haqidagi savollar bilan gumanistik (K. Goldshteyn, K. Rodgers, E. Fromm, A. Maslou) va ekzistensial psixologiya (J. Byugental, R. May, E. Shostrom, G. Ollport) ning yetakchi olimlari tomonidan tadqiq qilingan. Ular o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish istagi tug'ma, vaqt o'tishi bilan namoyon bo'ladigan, shaxsga xos bo'lgan imkoniyatlarni ochish deb hisoblashgan. Gumanistik yo'nalish vakillari K. Yungning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish ikki bosqichda davom etishini ta'kidlagan g'oyalarini davom ettirdilar. Hayotning birinchi yarmida inson o'z shaxsini yaratib, jamiyatdan ajralib chiqishga harakat qiladi. Ikkinchisida u yana jamiyat

bilan birlashadi va uning bir qismiga aylanadi. U o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishning yakuniy maqsadi ruhiy tajribani bilishdir, deb taxmin qildi [8]. Chet el psixologiyasida o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish haqidagi ko'plab tushunchalari A.Adler o'zini g'oyalarida davom ettiradi. Shunga muvofiq u o'z asarlarida "mukammallikka intilish" va "o'zini o'zi mukammallashtirishga intilishi" tushunchalarini bir-birining o'rnida qo'llashga harakat qilishadi. Mukammallikka intilish, A.Adlerning fikricha, tug'ma bo'lib, insonga butun umri davomida hamroh bo'lib, o'zini namoyon qilish va o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish istagini shakllantiradi.

Shu o'rindan ta'kidlash kerakki, inson jamiyatdan ajralmas bo'lganidek, o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish ham individual emas. Shuning uchun u faqat inson o'z salohiyatini ro'yobga chiqaradigan guruhda amalga oshirilishi mumkin. Tadqiqotchining ta'kidlashicha, insonning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun o'z harakatlarini amalga oshirishi va rejalashtirishi mumkin. A.Adler inson o'z shaxsini yaratuvchisi, o'z oldiga maqsad qo'ygan va unga erishish yo'llarini yaratuvchi, ijodiy salohiyatdan foydalangan holda ekanligini ta'kidlagan [1]. K.Rojers o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishni tug'ma sifat emas, balki o'zini o'zi mukammallashtirishning asosiy motivi sifatida tushuntirdi. Shuningdek, u o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish faqat "Men" va "Men-konsepsiya" ni ishlab chiqqanlarga bo'ysunishini ta'kidladi. Bu tushunchalar K.Rojers nazariyasida asosiy bo'lib, o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish va boshqa odamlar bilan munosabatlardan iborat tasvirlar sifatida tavsiflanadi. Shuningdek, "Men-konsepsiya", "Men-ideal"- inson qanday bo'lishni xohlashi va "Men-real" - insonning o'zi haqidagi g'oyalariga asoslanadi. Insonning "Men"i hayot davomida o'zgarib turadi, lekin har doim yaxlit holda qoladi, shu munosabat bilan insonning o'zi haqidagi g'oyasi doimiy bo'lib qoladi. K.Rojers konsepsiyasidagi eng muhimi: "...o'z tajribasini kuzatish va baholash orqali inson o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga doimiy ehtiyojni boshdan kechirgan holda o'zini o'zi o'rganadi" degan pozisiyadir. Bu ehtiyojni K. Rogers o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish deb ataydi [5]. A.Maslou o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish inson ehtiyojlarining eng yuqori darajada ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, "... o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish - bu o'z imkoniyatlarini amalga oshirish yoki da'vat qilish, taqdirni yanada to'liqroq bilish va ... o'zini qabul qilish kabi "potensial imkoniyatlar, qobiliyat va iste'dodlarni doimiy ravishda amalga oshirib, asl tabiat, shaxsning birligi, integrasiyasi yoki ichki sinergiyasiga tinimsiz intilish sifatida" [4] ko'rsatiladi. A.Maslou o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish insonning o'zi xohlagan narsaga aylanish istagi ekanligini ta'kidladi. Bu darajaga yetgan inson bor salohiyatini to'liq ishga sola oladi. Biroq, o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga odamning o'zi to'sqinlik qilishi mumkin, chunki u o'z imkoniyatlari haqida o'ylamaydi va o'zini amalga oshirishga intilmaydi. Bu muvaffaqiyat qo'rquvi bilan izohlanadi, bu insonning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish tomon harakatini murakkablashtiradi. E.Fromm o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish majburiy atributi sifatida mahsuldor o'zini o'zi anglash - shaxsning o'z salohiyatining eng yuqori cho'qqisiga erishish harakati deb ataladi. Tadqiqotchining ta'kidlashicha: "... o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish hayotiy zarurat - ruhiy holat - doimiy va uning asosida o'zgarasdir" [6]. Avstriyalik psixiatr va psixolog V.Frankl o'zi ilgari surgan logoterapiyaga asoslanib, insonning rivojlanishi tashqi dunyoda mavjud bo'lgan hayot mazmunini o'rganish jarayoni bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Ma'noning asosini qadriyatlar-insoniyat tajribasini birlashtirgan semantik tushunchalar tashkil etadi. "... o'z hayotining ma'nosini anglagan inson shu orqali o'zini o'zi amalga oshiradi; o'zini o'zi faollashtirish deb ataladigan narsa faqat ma'noni amalga oshirishning qo'shimcha mahsulotidir, deb hisoblaydi V.Frankl [7]. Zamonaviy psixologiyada o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish muammosi ijtimoiy falsafaning aspektlarida va uning individual pozisiyalari - ijtimoiy psixologiyada batafsil o'rganildi. Bu umuman o'z imkoniyatini ro'yobga chiqarish g'oyasini ishlab chiqishga imkon berdi. Shunday qilib, I.D. Yegorichevaning ta'kidlashicha, mualliflarning aksariyati o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish muammosi insonning o'zini o'zi anglashi bilan aloqadorligi, o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish shaxsning muhim kuchlarini aniqlash bilan bog'liqligi bilan ajralib turadi.

D.A.Leontyev shaxsning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishni o'rganish muammosining uchta darajasini ajratadi

- umumiy falsafiy - shaxsning mohiyati, o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish jarayonining mazmuni masalalarini hal qilish darajasi;
- sosiologik - muayyan ijtimoiy-madaniy muhitda shaxsning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish yo'llari va usullarini ko'rib chiqish;
- psixologik - shaxsning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga imkon beradigan shaxsiy fazilatlarni va muayyan tashqi sharoitlarni tahlil qiladi.

Ushbu yondashuv psixologik daraja eng katta ahamiyatga ega. D.A. Leontyevning so'zlariga ko'ra, insonning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish istagi uning mavjudligi abadiy emasligini

anglashni to'liq shakllantiradi. Shu sababli, o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish faqat o'zaro bog'liq ehtiyojlar va madaniyat va jamiyatga ijtimoiy hissa qo'shadigan shaxs bo'lish qobiliyati asosida amalga oshirilishi mumkin. O'z salohiyatini ro'yobga chiqarish ko'rsatkichi jamiyat uchun muhim bo'lgan faoliyat natijasidir.

E.I. Goryacheva o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish jarayonini potensial qobiliyatlarning mazmunli va jarayonli tarkibiy qismlarni o'z ichiga olgan haqiqiy qobiliyatlarga o'tishi sifatida tavsiflaydi. Mazmunli jihat shaxsning muayyan qobiliyatlarini, ushbu qobiliyatlarni amalga oshiradigan jarayonli - harakatlarni tavsiflaydi.

L.A. Korostileva o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish haqida mustaqil harakatlar, yaqin va uzoq atrof-muhit hamda butun dunyo bilan hamkorlik qilish orqali "Men" ni rivojlantirish imkoniyatlarini amalga oshirish sifatida bayon qiladi.

E.V. Galajinskiyning ta'kidlashicha, o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish hayot strategiyasini tanlash bilan bog'liq bo'lgan integrasiya omilidir. Ijodiy o'zini o'zi ro'yobga chiqarish istagi insonning ichki tabiatining ifodasidir [2].

O'z salohiyatini ro'yobga chiqarish shaxsiy potentsiallarni ochish uchun yetarli harakatlarni qo'llash orqali shaxsning turli tomonlarini uyg'un rivojlanishini nazarda tutadi. Keng ma'noda, bu kundalik faoliyatda o'zini ochib berish, har bir vaqtning har bir daqiqasida o'z hayot yo'lini, qadriyatlarini va ma'nosini izlash va o'rnatish sifatida izohlanadi.

O'z salohiyatini ro'yobga chiqarish faqat shaxsiy o'sish uchun kuchli rag'batlantiruvchi motiv mavjudligi tufayli yuzaga keladi.

O'z salohiyatini ro'yobga chiqarishni tizimli yondashuv doirasida o'rganib, S.I. Kudinov o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishning psixofiziologik, psixologik, psixo-ekologik, pedagogik va ijtimoiy sharoitlarini, tashqi va ichki shakllarini, faolligini, shaxsiy va ijtimoiy turlarini ajratib ko'rsatadi. Bundan tashqari, u o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishning ayrim xususiyatlarini aniqroq diagnostika qilish va psixologik korreksiya qilish imkonini beradigan tabiiy va ijtimoiy xususiyatlarni o'z ichiga olgan o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishning tarkibiy modelini taklif qildi.

O'z salohiyatini ro'yobga chiqarishning asosiy shartlarini batafsil ko'rib chiqsak, R.A. Zbov, V.I. Panov, S. D. Deryabo, V.A. Levin psixo-ekologik tizimning shaxsning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligiga ta'siri foydasiga bog'liq ekanligini ta'kidlaymiz. Ularning ilmiy tadqiqot ishlarida havoning ifloslanishi, sifatsiz ichimlik suvi kabi ekologik omillarning inson ruhiyatiga ta'siri qayd etilgan. Bunday ta'sir natijasida xulq-atvorning tajovuzkorligi kuchayishi, hayotiylikning pasayishi, ruhiy tushkunlik va shaxsning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadigan boshqa omillar paydo bo'lishi mumkin.

Psixofiziologik omillarning shaxsning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga ta'siri ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Eng muhimlari anatomik va fiziologik xususiyatlar bo'lib, ular har qanday sohada o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishdagi muvaffaqiyatining zaruriy sharti, shuningdek temperament xususiyatlari va asab tizimining xususiyatlari hisoblanadi. Shaxsning o'zini muvaffaqiyatli ro'yobga chiqarishga yordam beradigan psixologik sharoitlar aqliy kognitiv jarayonlar, shaxsiy xususiyatlar va psixo-emosional holatlar bilan ifodalanadi.

Ijtimoiy sharoitlar deganda, ishtirokchilarga shaxsning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga beradigan yoki to'sqinlik qiladigan ijtimoiy rol pozitsiyalarini ta'minlaydigan turli xil ijtimoiylashuv institutlari tushuniladi.

Pedagogik shart-sharoitlarga ta'lim va tarbiya tizimi kiradi, ular o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun tizimni tashkil etuvchi asos bo'lib xizmat qiladi. O'z salohiyatini ro'yobga chiqarishning ajralib turadigan shakllari orasida tashqi tomondan shaxs o'zini kasb, ijodkorlik, sport, san'at, o'qish, siyosiy va ijtimoiy faoliyat va boshqa shu kabi hayotiy sohalarida namoyon etishga qaratilgan. Shaxsning ichki yo'nalganligi jismoniy, intellektual, estetik, axloqiy va ma'naviy jihatlarida o'zini o'zi mukammallashtirishga qaratilgan.

Shu o'rinda o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish turlariga kelsak, faoliyat - bu turli xil faoliyat turlarida o'zini namoyon qilish va sub'yektning ma'lum bir kasbida ham, ijodkorlik, havaskor sport va boshqalarda ham yuqori darajadagi kasbiy kompetensiyani ta'minlaydi. Ijtimoiy o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish har qanday ijtimoiy foydali faoliyatni amalga oshirish bilan tavsiflanadi. Shaxsiy o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish insonning ma'naviy o'sishini ta'minlaydi, shaxsiy salohiyat, mas'uliyat, bilimdonlik, ijodkorlik, axloqiy va boshqalarni rivojlantirishga yordam beradi. Mazkur tizimli tuzilma shaxsning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishning individual o'ziga xosligini uning qadriyatli-semantik, motivasion-ehtiyoj, instrumental, hissiy-irodaviy va refleksiv-baholash xususiyatlarining o'zaro uyg'unlikda o'rganishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Адлер, А. Индивидуальная психология [Текст] / А. Адлер // История зарубежной психологии / ред. П.Я. Гальперин, А.Н. Ждан. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – С. 131–140
2. Галажинский, Э.В. Системная детерминация самореализации личности [Текст] / Э.В. Галажинский // Дисс. ... доктора психол. наук. – Томск, 2012. – 320с.
3. Кудинов, С.И. Психодиагностика личности [Текст] / С.И. Кудинов // Издательство Тольяттинского государственного университета, 2012. – 269 с.
4. Олпорт, Г. Становление личности: Избр. труды [Текст] / Г. Олпорт; Под общ. ред. Д.А. Леонтьева; Пер. с англ. Л.В. Трубицыной, Д.А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2002. – 461 с.
5. Рубинштейн, М.М. Юность: по дневникам и автобиографическим записям [Текст]: / М.М. Рубинштейн. – М.: Высш. пед. курсы при Моск. высш. техн. училище, 1928. – 275 с.
6. Фромм, Э. Анатомия человеческой деструктивности [Текст] / Э. Фромм. – М.: «Республика», 1994. – 447 с.
7. Фромм, Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики / Э. Фромм; пер. с англ. Л.А. Чернышевой. – Минск: Коллегиум, 1992. – 253 с.
8. Brunstein, J.C. Personal goals and subjective well-being / J.C. Brunstein // Journal of Personality and social psychology. – 1993. – № 65. – P. 1061-1070.

O'SMIRLIK DAVRIDA KECHADIGAN IJTIMOIIY PSIXOLOGIK MEXANIZIMLARI

Ganjiyev Feruz Furqatovich Buxoro davlat universiteti
psixologiya va sotsiologiya kafedrası dotsenti (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'smirlik davrida kechadigan ijtimoiy psixologik mexanizmlarning nazariy metodologik asoslari tadqiqot maqsadiga mos ravishda tadqiq etilgan. Maqola bugungi kun ijtimoiy psixologiya, yosh davrlar psixologiya fanlarining amaliy-tadbiqiy nazariy yo'nalishlari va istiqbollari haqida yanada chuqurroq tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Tayanch so'zlar: ommaviy axborot, o'zidan qoniqmaslik, axloqiy talablar, emansipatsiya, krizis, xulq-atvor, qaysarlik, agressivlik.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ, ПРОТЕКАЮЩИЕ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Гаджиев Феруз фургатович Бухарский государственный университет
доцент кафедры психологии и социологии (PhD)

Аннотация: В этой статье рассматриваются теоретические методологические основы социально-психологических механизмов, протекающих в подростковом возрасте, в соответствии с целью исследования. Статья социальная психология сегодня, возрастные периоды позволяет сформировать более глубокое представление о прикладных теоретических направлениях и перспективах психологических наук.

Ключевые слова: средства массовой информации, неудовлетворенность собой, моральные требования, эмансипация, кризис, поведение, упрямство, агрессивность.

SOCIAL PSYCHOLOGICAL MECHANICS OF ADOLESCENCE

Ganjiyev Feruz Furqatovich Bukhara State University
associate professor of the Department of psychology and sociology (PhD)

Annotation: this article explores the theoretical methodological foundations of adolescent social psychological mechanisms in accordance with the purpose of the study. The article allows you to create a deeper picture of the practical and applied theoretical directions and prospects of the subjects of Social Psychology Today, psychology of young Times.

Key words: publicity, dissatisfaction with oneself, moral demands, Emancipation, crisis, behavior, stubbornness, aggressiveness.

Kirish. Dunyo miqyosida o'smirlarda tajovuzkor xulq namoyon bo'lishining diagnostikasi va korreksiyasini amalga oshirishning psixologik usullarini takomillashtirish hamda xalqaro baholash dasturlarini keng joriy etish etish dolzarb muammolardan biridir. Hozirgi paytda o'smirlar ta'lim-tarbiyasi va kelajagiga e'tiborni kuchaytirish mamlakat taraqqiyoti, yurt kelajagi va xalq farovonligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu ma'noda so'nggi yillarda mamlakatimizda ma'nan yetuk, jismonan sog'lom yosh avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish, ularning huquq va manfaatlarini ta'minlash, izlanish va iste'dodini qo'llab-quvvatlash davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. So'nggi yillarda ta'lim muassasalarida ham Yangi O'zbekiston bunyodkorlari bo'lgan yoshlarning chuqur bilim olishi va iste'dodini keng namoyon etishi uchun barcha sharoit yaratildi. O'smirlik davri taqlidchanligi, muqim nuqtai nazarning shakllanmaganligi, hissiyotlilik, mardligi, tantiligi bilan farqlanadi. Shuning uchun tashqi ta'sirlarga beriluvchan o'smir o'g'il-qizlarga alohida e'tibor berish zarur.

Asosiy qism: Hozirgi davrda yosh avlodni voyaga yetkazishning o'ziga xos xususiyatlari, qonuniyatlari, imkoniyatlari, xatti-harakat motivlarining ifodalanishi va vujudga kelishining murakkab mexanizmlari mavjud. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'smirlarni kamol toptirishda ularning xususiyatlarini to'la hisobga olgan holda ta'limiy-tarbiyaviy tadbirlarni qo'llash shaxslararo munosabatda anglashilmovchilikni vujudga keltirmaydi, sinf jamoasi o'rtasida iliq psixologik muhitni yaratadi. Turg'unlik yillaridagi so'z bilan ishning nomuvofiqligi, axloq tarbiyasidagi qo'pol xatolar o'smirlarning ruhiy dunyosiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Insonning ruhiy dunyosini tubdan qayta qurish, shaxsni shakllantirishni insonparvarlashtirish harakati boshlangan hozirgi kunda o'smirlar taqdiri masalasi ham g'oyat jiddiy tus oldi. O'smirlik davri taqlidchanligi, muqim nuqtai nazarning shakllanmaganligi, hissiyotlilik, mardligi, tantiligi bilan farqlanadi. Shuning uchun tashqi ta'sirlarga beriluvchan o'smir o'g'il-qizlarga alohida e'tibor berish zarur. O'smirlar muammosiga e'tiborni

kuchaytirish zarurligining asosiy sabablari: 1) fan va texnika rivojlanishi natijasida madaniyat, san'at va adabiyot, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarning o'zgarayotgani; 2) ommaviy axborot tizimining kengayishi tufayli o'smirlar ongliligi darajasining ko'tarilgani; 3) o'g'il va qizlarning dunyo voqealaridan, tabiat va jamiyat qonunlaridan, tarixdan yetarli darajada xabardorligi; 4) ularning jismoniy va aqliy kamoloti jadallashgani; 5) o'smirlar bilan ishlashda g'oyaviy-siyosiy, vatanparvarlik va baynalminal tarbiyaga alohida yondashish zarurligi; 6) oshkoralik, ijtimoiy adolat, demokratiya muammolarining ijtimoiy hayotga chuqur kirib borayotgani; 7) o'quvchilar uchun mustaqil bilim olish, ijodiy fikr yuritish, o'zini o'zi boshqarish, anglash, baholash va nazorat qilishga keng imkoniyat yaratilgani.

O'smirlik yoshida bolalikdan kattalik holatiga ko'chish jarayonida sodir bo'ladi. O'smirda psixik jarayonlar keskin o'zgarishi bilan aqliy faoliyatida ham burilishlar seziladi. Shuning uchun shaxslararo munosabatda o'quvchi bilan o'qituvchining muloqotida, kattalar bilan o'smirlarning muomalasida qat'iy o'zgarishlar vujudga keladi. Bu o'zgarishlar jarayonida qiyinchiliklar tug'iladi. Bular avvalo ta'lim jarayonida ro'y beradi: yangi axborot, ma'lumotlarni bayon qilish shakli, uslubi va usullarini o'smir qoniqtirmay qo'yadi. Odobli, dilkash o'smir kutilmaganda qaysar, intizomsiz, qo'pol, serzarda bo'lib qoladi. Kattalarning yo'l-yo'riqlariga, talablariga muloyimlik bilan javob qaytarib yurgan o'smir ularga tanqidiy munosabatda bo'ladi. O'smirlarning fikricha, kattalarning talablari, ko'rsatmalari mantiqan ixcham, dalillarga asoslangan, yetarli ob'ektiv va sub'ektiv omillarga ega bo'lishi kerak. O'smirda shaxsiy nuqtai nazarining vujudga kelishi sababli u kattalarning, o'qituvchining qayg'urishi, koyishiga qaramay, o'zining fikrini o'tqazishga harakat qiladi. Uning o'z qadr-qimmatini haqidagi tasavvuri, narsa va hodisalarga munosabati oqilonalikdan uzoqlasha boshlaydi, u ayrim ma'lumotlarni tushuntirib berishni yoqtirmaydigan bo'lib qoladi. Serzardalik kundalik xatti-harakatning ajralmas qismiga aylanadi. O'smir xulqidagi bunday o'zgarishlar tajribasiz o'qituvchi yoki ota-onani qattiq tashvishga soladi, asabiylashtiradi va ularning o'quvchiga munosabatini o'zgartiradi. Natijada kelishmovchiliklar, anglashilmovchiliklar, nizolar kelib chiqadi.

O'smirlik davrda chekish hamda spirtli ichimliklarga qiziqib qolishlari ham mumkin. Ko'pgina o'smirlarda o'zidan qoniqmaslik holati kuzatiladi. Shuningdek, o'zi haqidagi mavjud fikrlarining bugun unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga to'g'ri kelmayotganligi o'smirni asabiylashishiga olib keladi. Bu esa o'smirda o'zi haqida salbiy fikr va qo'rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Ba'zi o'smirlarni nima uchun atrofdagilar, kattalar, shuningdek, ota-onasiga qarshi chiqayotganligini anglay olmayotganligi tashvishga soladi. Bu holat ularni ichdan asabiylashishlariga sabab bo'ladi va o'smirlik davri krizisi yuzaga keladi. Krizis boladagi mavjud tushkunlik, yolg'izlikka intilish, passivlik yoki aksi, o'jarlik, qaysarlik, agressivlik, hayotga salbiy munosabatlarning kechishida namoyon bo'ladi. Bunday paytlarda u o'zi singari katta fiziologik, psixologik o'zgarishlar kechayotgan o'rtog'i bilan muloqot qilishga katta ehtiyoj sezadi. Do'sti o'smirlarga ijobiy ta'sir qiladimi yoki uni yo'ldan urib, yomon ta'sir qiladimi - bu narsa uning axloqiy qiyofasi bilan bog'liq.

Ayrim pedagoglar o'smirlik davri inqirozi to'g'risida kuyinib gapiradilar, ba'zi illatiami tanqid qiladilar va ularning ijtimoiy-psixologik ildizini topishga intiladilar. Aslida esa o'smirlarga yondashishda metodologik kamchilikka yo'l qo'yadilar. Mazkur illatlarning oldini olish chora va tadbirlari tizimini ishlab chiqa olmaydilar. Bu masalaga to'g'ri yondashish ayrim ilmiy. tadqiqotlarda asoslab berilgan va o'smirlik davri inqirozi haqida mulohaza yuritishdan ko'ra, kattalar bilan o'smirlar muomalasining inqirozi haqida gapirish to'g'riroq bo'ladi, deb xulosa chiqarilgan.

O'smirlik yoshi dunyoqarash, e'tiqod, nuqtai nazar, pozitsiya, o'zligini anglash, baholash va hokazolar shakllanadigan davr hisoblanadi. Kichik maktabiyoshidagi bola kattalarning ko'rsatmalari yoki o'zining tasodifiy, ixtiyorsiz orzu-istaklari bilan harakat qilsa, o'smir o'z faoliyatini muayyan prinsip, e'tiqod va shaxsiy nuqtai nazari asosida tashkil qila boshlaydi. O'smir shaxsining tarkib topishida axloq o'ziga xos, ong alohida ahamiyat kasb etadi. Bunda o'quvchilarning axloqiy tushunchalarni o'zlashtirishi va ularni turmushga tatbiq etishi muhim rol o'ynaydi. Umuminsoniy xislatlarni shakllantirish jarayoni, o'quvchidagi ishonch, haqida, nuqtai nazarining qarama-qarshiliklariga duch keladi. O'smir shaxsini tarkib toptirishda uning atrof-muhitga, ijtimoiy hodisalarga, kishilarga munosabatini hisobga olish lozim. Chunki o'smirda muayyan narsalarga munosabat shakllangan bo'ladi. Ijtimoiy turmushni kuzatish, undagi inson uchun zarur ko'nikmalari egallash. kattalar xulq-atvorini tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Natijada favqulodda holatlarga katta yoshdagi odamlarining tutgan yo'li va uslubini baholash ko'nikmasi tarkib topa boshlaydi. O'smir xulq-atvorini baholashda (rag'batlantirish yoki jazolashda) kattalarning qat'iyliligi, prinsipialligi sinchkov o'quvchi tomonidan tahlil qilinadi va qo'llangan tadbirning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi yana bir marta tekshiriladi.

Shuning uchun rag'batlantirish va jazolash usullari oqilona, o'z vaqtida qo'llanishi kerak.

Psixologik adabiyotlarda mehnat bilan jazolash o'smir psixologiyasida keskin o'zgarish yasashi ifodalangan. Ma'lumki, hamma o'quvchilarga mehnatning qahramonlik, yaratuvchilik ekanligi uqtirib kelinadi. Favqulodda mehnatdan jazo sifatida foydalanish ularga mutlaqo yomon ta'sir etadi. Psixologlar o'tkazgan tadqiqotlardan ko'rinadiki, o'smirlarning ko'pchiligi qat'iyatlilik, kamtarlik, mag'rurlik, samimiylik, mehribonlik, dilkashlik, adolatlilik kabi ma'naviy, axloqiy tushunchalari to'g'ri anglaydilar. Ularning turmush tajribasida fan asoslarini egallashi natijasida barqaror e'tiqod va ilmiy dunyoqarash, tarkib topadi, shular zahirida axloqiy ideallar yuzaga kela boshlaydi. O'smirlarning ideallari, negizida orzu, maqsad va ularni ro'yobga chiqarish rejalari namoyon bo'la boshlaydi. Muayyan kasbga mayl va qiziqish tug'iladi. Orzu-istaklar rang-barangligi bilan bir-biridan keskin ajralib turadi. O'smirlar mulohazasini tadqiq qilish ularda ahloqiy tushunchalar baravar tarkib topmasligini ko'rsatdi.

A.I.Maliovanov o'smirlarni to'rtta guruhga ajratadi:

- 1) xatti-harakatda o'zlari anglagan, ijobiy qoidalarga tayanib ish tutadigan, so'zi bilan ishi mos o'smirlar;
- 2) axloqiy tushunchalari qiliqlariga mos keladigan o'smirlar;
- 3) xatti-harakatlari axloqiy normalar haqidagi bilimlari bilan ajralib turadigan shu bilimlarga mos harakat qilmaydigan o'smirlar;
- 4) o'zlari biladigan axloqiy talablar bilan, kundalik xulq-atvorning aloqasini tushunmaydigan o'smirlar.

O'smirlik yoshida psixologik jihatdan eng muhim xislat - voyaga yetish yoki kattalik hissining paydo bo'lishi alohida ahamiyatga ega. Kattalik hissi ijtimoiy-axloqiy sohada, aqliy faoliyatda, qiziqishda, munosabatda, ko'ngil ochish jarayonida, xulq-atvorining tashqi shakllarida o'z ifodasini topadi. O'smir o'z kuchi va quvvati, chidamliligi ortayotganini, bilim saviyasi kengayayotganini anglay boshlaydi. Bularning barchasi unda kattalik hissinin rivojlantiradi. Unda g'ashga tegadigan rahbarlikdan, o'rinsiz homiylikdan, ortiqcha nazoratdan, zeriktiradigan g'amxo'rlikdan xoli bo'lish istagi vujudga keladi. Mazkur jarayon o'z navbatida kattalar bilan munosabat va muloqotda noxush kechinmalar paydo qiladi. Sinf jamoasi va oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlari o'zgartirishgina kattalar bilan o'smirlar orasidagi "anglashilmovchilik g'ovi"ni yo'qotadi. O'smirlar bilan munosabatda ularning mustaqilligi, faolligi, tashabbuskorligi, o'zini boshqarishini hisobga olib, ortiqcha homiylik, g'amxo'rlik qilmaslik ijobiy samaralar beradi. O'smirlarning o'rtoqlik va do'stlik tuyg'ulari o'zaro munosabatlarini o'rgangan I.V.Straxov, ularning o'zaro munosabatlarini uchta shaklga: ulfatchilik, olrtoqlik va do'stlikka bo'ladi. Har bir yuksak tuyg'uni psixologik jihatdan ta'riflab, ularning rivojlanishini bayon qiladi, yuksak, insoniy tuyg'ularning shakllanish sur'ati, barqarorligi o'g'li bolalar bilan qizlarda birmuncha farqlanishini ta'kidlaydi. O'smirlarda ijtimoiy muhitga nisbatan bo'lgan deformatsiyalashuvning yuzaga kelishi va ularda ijtimoiy pozisiyaning mavjud bo'lmasligi yoki tusatdan yo'qolishligi (maktabdan haydalanish, oilada nosog'lom muhitning mavjudligi, ishidan, yaqin kishidan mahrum bo'lish) o'z navbatida noqonuniy, noaxloqiy pozisiyaning shakllanishiga olib keladi. Ya'ni, turli xil g'ayriqonuniy, noaxloqiy guruhlariga qo'shilish, referent guruhlarining tashkil etilishiga sabab bo'ladi. Shu boisdan jinoyatchilik kuchasiga kira boshlagan o'smir ko'pincha maktabni tashlaydi, o'zicha ishga kirmoqchi bo'ladi, ko'pchiligi esa umuman foydali mashg'ulot bilan shug'ullanmaydilar.

O'smirlik davrida o'quvchilarda analitik-sintetik faoliyat yetarlicha rivojlanmagani, fikr yuritish usullari to'liq emasligi uchrab turadi. Shuning uchun geometrik masalani yechish usulini yoki isbotlash yo'lini ko'rsatib berilmasa, qiyinchiliklar tug'iladi, o'quvchilar masalani eng oddiy usulda "tavakkaliga yecha boshlaydilar. O'smirlar fikr yuritish faoliyatining xususiyatlaridan biri - yaqqol-obrazli, ko'rsatmali tafakkur tarkibining muhim rol o'ynashidir. Ularda mavhum tafakkur o'sishi bilan yaqqol-obrazli tafakkurining tarkibiy qismi mutlaqo yo'qolib ketmaydi, balki saqlanib qoladi va rivojlanadi hamda tafakkurning umumiy strukturasida muhim rol o'lnaydi. O'smirning eng muhim xususiyatlaridan yana biri mustaqil fikrlash, aqlning tanqidiyligi tez rivojlanishidir. Bu esa kichik maktab yoshidagi o'quvchidan farqli o'laroq, o'smirning aqliy faoliyatida yangi davr boshlanganini bildiradi.

O'smir aql-zakovatini kamol toptirish uchun ularga doimo mantiqiy tatakkur usullarini o'rgatib borish zarur. Bunda mantiqiy xatolarni tuzatib borishni aslo yoddan chiqarmaslik kepak. O'smirda to'g'ri mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda ona tili va adabiyot o'qituvchisining roli juda muhimdir. U hamma vaqt o'quvchilarga to'g'ri jumla tuzishni, ravon mulohaza yuritishni, fikrlashni, yozishni o'rgatib boradi.

Venalik psixolog Z. Freyd va uning shogirdlari o'smirlik davrini baholashda insonga azaldan

berigan qandaydir ilk mayl nishonasi sifatida vujudga keladigan o'z mavqeyini belgilashga ongsiz intilishni eng muhim asos deb hisoblaydilar. Bu intilish go'yoki hudbinlik, boshqa kishilarni mensimaslik, paydo bo'lishga, atrof muhit bilan kelisha olmaslikka, hatto nizolarga olib kelar, ongsizlik ehtiyojlari mayllari shaxsning faolligini belgilar ekan. Rus psixologlari Z. Freyd nazariyasini mutlaqo asossiz hisoblab, o'smirda imkoniyat bilan talabchanlik o'rtasidagi kelishmovchilik, o'zini ko'rsatishga moyillik va o'z ichki dunyosiga qiziqishning namoyon bo'lishi bilan xarakterlanishini asoslab berdilar.

Amerikalik olim K. Kulon o'smirlik davri haqidagi biogenetik nazariyani qattiq tanqid qilib, o'smirlik davri ijtimoiy-axloqiy kategoriyadir. Uning fikricha o'smirlik davrida uchta asosiy ijtimoiy-axloqiy kategoriya mavjud bo'lib, ular:

1. Emansipatsiya (kattalar ta'siridan qutilish);

2. Mustaqillikka erishish;

3. Hayotiy yo'li va kasb- hunar tanlashda jiddiy munosabatda bo'lish, zarur ijtimoiy-axloqiy normalarni o'zlashtirishdan iboratdir.

Bola yuqoridagi muammolarga e'tibor bermas ekan, o'smirlik davri qancha bo'lishidan qat'iy nazar, u bolaligicha qolaveradi. O'smir o'zini nazorat qilmas ekan bu borada to'g'ri yo'ldan adashishi muqarrar bo'lib qoladi.

Tadqiqotimiz natijasiga ko'ra o'rganilgan o'smirlarning aksariyat qismi ijtimoiy foydali mashg'ulotlarda qatnashmaydi, gazeta, jurnal yoki badiiy adabiyotlar o'qimaydilar. O'qiganlarida ham o'ziga xos qiziqishlar (rasmlar, sud materiallari, e'lonlar va boshqalar) bilan cheklanadilar. Ularda teatrga tushish, darslik va badiiy kitoblar o'qish bo'yicha ko'rsatgich darajasi ancha pastdir.

XULOSA.

Yuqoridagi fikr mulohazalarimizdan ko'rinadiki, ijtimoiy foydali mashg'ulot bilan shug'ullanish, kitob, gazeta o'qish, teatrlarga borish o'smirlarda ijtimoiy foydali, ijobiy pozitsiyalarning va ustanovkalarining paydo bo'lishiga olib keladi. Aksincha holatlarda esa bolalar va o'smirlar xulqida salbiy pozitsiya va ustanovkalarining shakllanishiga imkoniyat yaratiladi. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, ijtimoiy muhit voqea-hodisalari va shart-sharoitlarning o'smirlarga ta'sir etishi ular xulq-atvori mazmunini belgilab beradi. Agarda ijtimoiy muhitdagi voqea-hodisalar va shart-sharoitlar o'smirlarga ijobiy ta'sir etsa o'smir xulqida ijobiy xislatlar, aksincha holatlarda esa salbiy xislatlar, g'ayriqonuniy ustanovkalar shakllanadi.

Adabiyotlar ro'yxati

Ганжиев Ф.Ф., Кодирова М.Д. МАКТАБГАЧА ТА'ЛИМ МУАССАСАСИ ТАРБИЯЛАНУВЧИЛАРИ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК МОСЛАШУВИНИНГ ОЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. //Педагогик маҳорат. Илмий журнал. – Бухоро. 2020.№2. – Б. 109-111. (19.00.00. №7).

Ганжиев Ф.Ф., Тўлаев Ҳ.О. Researching the scope of the professional competence within activities. //International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Impact Factor ICV = 6. 630 Philadelphia, USA. 2019. –Б. 388-391.

Ганжиев Ф.Ф., Қосимова С.Б. Heads Of Competence In Psychologically School Education. International journal of scientific & Technology research volume 9, issue. 2020. -Б. 2787-2789.

F.F. Ganjiev. The basis of social and psychological adaptation of children in the conditions of preschool education. Bulletin of integrative psychology. Journal for psychologists, 59-64.

Ф.Ф. Ганжиев. ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ ЧЕЛОВЕКА В ЭКСТРЕМАЛЬНОЙ СИТУАЦИИ. Лазаревские чтения Лики традиционной культуры в, 2018. С. 117-118.

FAVQULODDA VAZIYATLARGA AHOLINI RUHIY TAYYORLASH MASALASI*Hamroeva Hulkar Bo'stonovna**Navoiy viloyati Favqulodda vaziyatlar boshqarmasi HFXO'M katta o'qituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada muallif tomonidan favqulodda vaziyatlarga aholini ruhiy tayyorlash va favqulodda vaziyatlar vaqtida insonlarga psixologik yordam ko'rsatish masalalari taxlil qilingan.

Kalit so'zlar: Favqulodda vaziyatlar, vahima, ruhiy tayyorgarlik, stress, tabiiy ofat, psixologik yordam, muhofazalanish mexanizmi, talafot.

ВОПРОС ПСИХИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ НАСЕЛЕНИЯ К ЧРЕЗВЫЧАЙНЫМ СИТУАЦИЯМ*Хамроева Хулкар Бостоновна**Старший преподаватель ДЧС Навоийской области ХФХО'M*

Аннотация: В статье автор проанализировал вопросы психологической подготовки населения к чрезвычайным ситуациям и оказания психологической помощи людям при чрезвычайных ситуациях.

Ключевые слова: Чрезвычайные ситуации, паника, психологическая подготовка, стресс, стихийное бедствие, психологическая поддержка, механизм защиты, утрата.

ISSUE OF MENTAL PREPARATION OF THE POPULATION FOR EMERGENCY SITUATIONS*Hamroeva Hulkar Bostonovna**Senior teacher of the Department of Emergency Situations of the Navoi region HFXO'M*

Abstract: In the article, the author analyzed the issues of mental preparation of the population for emergency situations and providing psychological assistance to people during emergency situations.

Key words: Emergency situations, panic, mental preparation, stress, natural disaster, psychological support, protection mechanism, loss.

KIRISH. Insoniyat XXI asrga kelib ona sayyorada tabiiy jarayonlar nihoyatda keskinlashganiga guvoh bo'lmoqda. Bu holni nafahat ahyon-ahyonda sodir bo'layotgan zilzilalar, balki sel, ko'chki kabi tabiiy ofatlarning ko'payib borayotgani bilan ham izohlash mumkin. Tabiiy jarayonlarning faollashuvi odamlar hayotida kutilmagan, ulkan xavf-xatarni yuzaga keltirmoqda. SHu ma'noda respublikamiz o'zining iqlimi, geografik joylashuvi jihatidan boshqa mintaqalardan birmuncha farq qiladi. O'lkamiz zilzila, sel va suv toshqinlari, er va qor ko'chki hodisalaridan xoli zona emas.

Tabiiy xususiyatli favqulodda vaziyatlar dunyo tamaddudini boshlangan vaqtdan beri insoniyatga tahdid solib keladi. Ular to'satdan yuz berishi, qisqa vaqt ichida katta hududlarga talafot etkazishi, bino va inshootlarni, mol- mulkni, kommunikatsiyalarni vayron qilishi bilan dahshatga soladi. Bir halokat ortidan ikkinchisi keladi: ocharchilik, infeksiyalar, kasalliklar va h.k. Dunyo miqyosida avariya, halokatlar, tabiiy ofatlar, terrorchilik xurujlari soni, ulardan keladigan iqtisodiy zarar va eng muhimi qurbonlar sonining oshib borayotganligi favqulodda vaziyatlarga qarshi turish, ulardan muhofazalanish mexanizmini takomillashtirishni talab etadi.

Favqulodda vaziyatlar yuz berganida aholi o'rtasida jabrlanuvchilar va qurbonlar sonining ko'p yoki oz bo'lishi aynan aholining, jumladan, qutqaruv guruhlarining tezkor, oqilona harakatlariga bog'liq bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasida aholini favqulodda vaziyatlarda to'g'ri harakat qilishga o'rgatishni tartibga soluvchi samarali tizim yaratilgan. Bu borada bir qator huquqiy-me'yoriy hujjatlar qabul qilingan. Aholini tayyorgarlikdan o'tkazish bo'yicha katta tajriba to'plangan.

Tabiiy ofatlar, avariya va halokatlarning oqibatlari odamlarda ruhiy-hissiy qo'zg'alishni keltirib chiqaradi, yuqori ma'naviy-psixologik barqarorlik, chidam va qat'iylik, jabrlanganlarga yordam berishga va moddiy boyliklarni saqlab qolishlikka shaylikni talab etadi.

Favqulodda vaziyatlardan keyin yuzaga keladigan vayronalıklar, hayot uchun bevosita xavfning yuzaga kelishi inson ruhiyatiga ta'sir ko'rsatmay qolmaydi. Ayrim paytlarda insonning o'zini o'zi nazorat qilishi susayadi yoki umuman yo'qoladi, mantiqiy fikrlash jarayoni buziladi. Buning natijasida oqlab bo'lmaydigan va kutilmagan harakatlar amalga oshiriladi.

Halokat yoki tabiiy ofat hududida qolgan aholi ko'plab qiyinchiliklarga duch kelishi shubhasiz.

MUXOKAMA VA NATIJALAR

Xorijlik mutaxassislar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalarining guvohlik berishicha, yirik ko'lamdagi halokatli favqulodda vaziyat yuzaga kelgan hududda yashovchi aholining 50-75%da vahimali, 12-25%da esa jazavali holat aniqlangan. Ayrimlar kuchli his- xayajon holatida bo'lib, telbataskari harakatlarni amalga oshirsalar, boshqalari esa, aksincha, tushkunlikka tushib, bir joyda qotib qolish, atrofda sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga nisbatan befarqlik holatiga tushganlar. Faqatgina 12-15% odamlar o'zlarini yo'qotib qo'ymay, murakkab vaziyatda qat'iy va oqilona harakat qilganlar. Favqulotda vaziyatlar sodir bo'lgan vaqtda insonga psixologik va hissiy taranglikni keltirib chiqaradi. Natijada, ba'zilar uchun bu ichki hayotiy resurslarni safarbar qilish bilan birga keladi, boshqalari uchun bu ish qobiliyatining pasayishi yoki hatto buzilishi, sog'lig'ining yomonlashishi, fiziologik va psixologik stress hodisalari bilan birga keladi. Bu organizmning individual xususiyatlariga, mehnat sharoitlari va tarbiyasiga, sodir bo'layotgan voqealardan xabardorlikka va xavf darajasini tushunishga bog'liq.

Barcha qiyin vaziyatlarda insonning ma'naviyti va ruhiy holati hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ular har qanday taxlikali daqiqalarda ongli, ishonchli va ehtiyotkor harakatlarga tayyorlikni belgilaydilar.

Tabiiy ofatlar, yirik avariya va falokatlar, ularning ayanchli oqibatlarini odamlarda katta ruhiy hayajon uyg'otadi, yuksak ma'naviy-ruhiy bardosh, chidamlilik va qat'iyatlilik, jabrlanganlarga yordam berishga tayyorlikni va nobud bo'layotgan moddiy boyliklarni saqlab qolishni talab qiladi.

Vayronagarchilikning og'ir manzarasi, hayotga bevosita tahdid inson ruhiyatiga salbiy ta'sir qiladi. Ba'zi hollarda ular normal fikrlash jarayonini buzishi, o'zini o'zi boshqarishni zaiflashtirishi yoki butunlay yo'q qilishi mumkin, bu esa asossiz va oldindan aytib bo'lmaydigan harakatlarga olib keladi.

Chernobilda, Boshqirdistonda, Arzamasda odamlar ongli ravishda tavakkal qilishdi, ular o'zlarining xatti-harakatlarini nazorat qila olishlariga va stress omillarining ta'siriga dosh berishga qodir edilar.

Baxtsiz hodisalarni bartaraf etish tajribasi shuni ko'rsatadiki, ekstremal vaziyatlar odamni oddiy sharoitlarda bajarishga jur'at eta olmaydigan narsalarni va harakatlarni qilishga undashi mumkin.

Ruhiy jihatdan tayyor bo'lmagan, ruhiy shokka tushib qolgan odamlarda qo'rquv hissi va xavfli joydan qochish istagi paydo bo'ladi va shu bilan birga keladigan psixologik zarbani boshdan kechirishadi. Bu vaqtda normal fikrlash jarayoni buziladi, ongni his-tuyg'ular va iroda ustidan nazorat qilish zaiflashadi yoki butunlay yo'qoladi va asab tizimi ishdan chiqadi.

Masalan, qo'rquvning tasirida nafas olish buziladi, yurak urishi tezlashadi va yurak ko'krak qafasidan chiqib ketayotgandek bo'ladi.

Periferik qon tomirlarining spazmlari sodir bo'ladi, sovuq ter paydo bo'ladi, mushaklar zaiflashadi, ovozning tembri o'zgaradi va ba'zida nutq qobiliyati yo'qoladi. Hatto, yurak-qon tomir tizimining keskin buzilishidan to'satdan kuchli qo'rquv bilan o'lim holatlari bo'lishi mumkin.

Bu holat juda uzoq davom etishi mumkin - bir necha soatdan bir necha kungacha. Zilzilalar va baxtsiz hodisalar oqibatlarini bartaraf etishda ba'zida ruhiy karaxtlik va tushkunlik holatida bo'lganlar uzoq vaqt davomida turar-joy vayronalari bo'ylab maqsadsiz kezib yuradigan odamlarni kuzatish mumkin.

Xavfning kutilmaganda yuzaga kelishi, tabiiy ofat yoki baxtsiz hodisaning tabiati va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlarini bilmaslik, bu vaziyatda o'zini tutish qoidalari, favqulotda vaziyatlarda axoliga yordam berish va qutqaruv sharoitida ishlashda tajriba va ko'nikmalarning etishmasligi, yomon axloqiy va ruhiy tayyorgarlik - bularning barchasi sababdir.

Odamlarning bunday tushkunlik holatidan qochish uchun nima qilish kerak?

Birinchidan, shuni hisobga olish kerakki, og'ir ruhiy jarohatga uchragan odam, agar u yolg'iz emas, balki guruhning bir qismi sifatida biron bir jismoniy mehnat bilan shug'ullansa, ruhiy muvozanatni tezroq tiklaydi.

Ikkinchidan, insonga salbiy ta'sirni susaytirish uchun ekstremal sharoitlarda harakatlarga doimiy tayyorgarlik ko'rish, aqliy barqarorlikni shakllantirish, irodani tarbiyalash kerak. Shuning uchun ham psixologik tayyorgarlikning asosiy mazmuni, zarur psixologik sifatlarni rivojlantirish va mustahkamlashdan iborat. Bu erda asosiy narsa - o'qitishning ma'lum bir mintaqada, hududda yoki ob'ektda rivojlanishi mumkin bo'lgan real sharoitlarga maksimal darajada yaqinlashishi.

Ayniqsa, og'ir va xavfli sharoitda o'zini tuta bilish, vazminlik, hushyor fikrlash qobiliyatini tarbiyalash juda muhimdir. Bu fazilatlarini faqat ofat hududidagi harakatlar bilan og'zaki tanishtirish orqali rivojlantirish mumkin emas.

O'quv mashg'ulotlari amaliyotida hissiy va irodaviy tajriba, zarur ko'nikmalar va psixologik barqarorlikni tarbiyalashga yordam beradi. Aynan shuning uchun ham aholi bilan, undan ham ko'proq tuzilma (bo'linmalar) shaxsiy tarkibi bilan mashg'ulotlar o'tkazishda nafaqat filmlar va videofilmlarni

ko'rsatish bilan cheklanib qolmasdan, balki zarur harakatlarning og'zaki tavsifini berish kerak. Siz ushbu hududda uchrashishingiz kerak bo'lgan qutqaruv harakatlarning strategiyasini va texnik usullarini ishlab chiqish juda muhimdir. Har qanday ko'nikma va malakani rivojlantirishning asosi aniq harakatlarning takroriy ongli ravishda takrorlanishi va zarur mashqlarni bajarishdir.

Uchinchidan, jamoalarni - korxona, tashkilot va muassasalarning barcha ishchilarini chidamliligini oshirish, psixologik stressga chidamlilik, o'zini tuta bilish, topshiriqlarni bajarishga qat'iy intilish, o'zaro yordam va o'zaro xamkorlik munosabatlarini shakllantirish alohida ahamiyatga ega.

Bunday mashg'ulotlar har bir jamoani shakllanishi va muayyan jamoa duch kelishi mumkin bo'lgan vaziyatni hisobga olgan holda, tabaqalashtirilgan tarzda amalga oshirilishi kerak, va bu ishlarni mashqlar va mashg'ulotlarda qilish kerak. Aholini favqulodda vaziyatlarda harakat qilishga tayyorlash mashg'ulotlarida jamiyatning ulkan ma'naviy, intellektual va moddiy resurslari jamlangan fojiali voqealar oqibatlarini bartaraf etish tajribasidan keng foydalanish zarur.

Shuni esda tutish kerakki, odamlarning psixologik tayyorgarlik darajasi eng muhim omillardan biridir. Kichkina chalkashlik va qo'rquvning namoyon bo'lishi, ayniqsa baxtsiz hodisa yoki falokatning boshida, tabiiy ofatning rivojlanishi paytida jiddiy va ba'zan tuzatib bo'lmaydigan oqibatlarga olib kelishi mumkin. Bu, birinchi navbatda, shaxsiy intizom va vazminlik ko'rsatgan holda, jamoani safarbar etuvchi choralarni darhol ko'rishi shart bo'lgan mansabdor shaxslarga taalluqlidir. O'z kuchiga, jamoaning kuchli va imkoniyatlariga ishonmaslik irodani falaj qiladi.

Vahima - bu bir guruh odamlarni qamrab olgan qo'rquv hissi, keyinchalik u boshqalarga o'tadi va boshqarib bo'lmaydigan jarayonga aylanadi. Odamlar sodir bo'layotgan narsalarni hissiy idrok etishni keskin oshiradi, ularning harakatlari uchun javobgarlik kamayadi. Inson o'z xatti-harakatlarini oqilona baholay olmaydi va ekstremal vaziyatni to'g'ri tushuna olmaydi. Bunday muhitda faqat bitta narsani ifodalash kerak, inson boshqalarga ko'r-ko'rona taqlid qila boshlaganida, ofat hududidan qochish istagini ko'rsatish kerak.

Vahima paydo bo'lishi o'z vaqtida va ishonchli ma'lumotlarning etishmasligiga yordam beradi. Bu kamchilik darhol mish-mishlar, g'iybatlar va guvohlarning hikoyalari bilan to'ldiriladi.

Tabiiy ofatlar, avariya va falokatlar oqibatlarini bartaraf etish tajribasi ko'rsatganidek, bu nafaqat bilimsizlik, balki odamlarning ekstremal vaziyatlarda harakatga tayyorgarligi, ruhiy jihatdan chiniqmaganligining natijasidir. Odamlar orasida har doim zaif shaxs bo'ladi. Hatto eng kichik xavf ham unga bo'rttirilgan va ulkan ko'rinadi. Ularda haqiqat o'rnini tasavvur mevalari egallaydi.

Vahima sababi uzoq vaqt davomida harakatsiz, johil va tarang bo'lib qolgan odamlarning haddan tashqari charchoqlari bo'lishi mumkin. Ongli faoliyatning sezilarli darajada pasaygan ohangi muhim rol o'ynaydi. Bu odamni tanqidiy vaziyatda to'g'ri xatti-harakatlarga qodir emas. Hissiy qo'zg'aluvchanlikning kuchayishi va tasavvurning faollashishi impulsiv, mantiqsiz harakatlarni rag'batlantiradi. Ko'pincha bu kutilmagan va to'satdan xavf paydo bo'lishi bilan sodir bo'ladi.

Uyushqoqlik, intizomni, yetakchilikning zaiflashishi, nazoratning yo'qolishi, odamlar o'rtasidagi ishonchsizlik, yomon munosabatlar, jamoaning tarqoqligi ham qo'rquv va vahima paydo bo'lishiga olib keladi.

Har qanday holatda ham, individual qo'rquv birlamchi bo'lib, u zaruriy shartdir, «guruh qo'rquvi, vahima uchun zamin va hissiy sezgirlik, barqarorlikka bog'liq. Vahima qo'zg'atgan jamoa, jamoa bo'lib harakatlanishdan to'xtaydi.

Vahima bilan nimaga qarshi turish kerak?

Vahima bilan kurashishning eng yaxshi vositalaridan biri bu sodir bo'lgan voqealar to'g'risida aholining ishonchli, etarlicha to'liq ma'lumotlarga ega bo'lishi va xatti-harakatlarini shu malumotlarga qarab belgilab olishdir.

Vahima paydo bo'lishining oldini olish uchun favqulodda vaziyatning boshidanoq odamlarga nima bo'lganligi haqida to'liq haqiqatni aytib berish kerak. Ma'lumot vaqti-vaqti bilan takrorlanishi, ko'payishi kerak. Nafaqat qutqaruv ishlarining borishi haqida gapirish va tushuntirishlar berish, balki ularga murojaat qilishni, tabiiy ofat yoki avariya oqibatlarini bartaraf etishning umumiy ishiga jalb qilish kerak. Har bir inson ushbu muhim voqealarda ishtirok etishini his qilishi kerak.

Agar vahima bo'lsachi? Nima qilish kerak?

Buning uchun, birinchi navbatda, hech bo'lmaganda qisqa vaqt ichida odamlarning e'tiborini qo'rquv manbasidan yoki vahima qo'zg'atuvchisidan chalg'itish kerak. Odamlarga bir lahza bo'lsa ham qo'rquvdan uyg'onish va olomonni nazorat qilishga harakat qilish imkoniyatini berish kerak. Bu vaziyatda irodali xarakterga ega bo'lgan kuchli va baland ovozli odamlar o'z o'rnini topishi kerak.

Favqulotda vaziyat sodir bo'lishi bilanoq, hamma darhol xavfga qarshi kurashga jalb qilinishi kerak. Odatda, birinchi qo'rquv hissi o'tib ketganda, bunday vaziyatda ko'pchilik odamlarda faollik, o'zini qo'lga olish istagi kuchayadi. Bu qutqaruv ishlariga barchani jalb qilish muxim ahamiyatga

ega.

Agar vahima ko'p odamlarni qamrab olgan bo'lsa, unda nima bo'ladi? Bunday hollarda odamlarni kichikroq guruhlarga bo'lish kerak, ularning har biri bilan ishlash ancha oson bo'ladi.

Yana bir muhim holat – mahalliy hokimiyatning barcha bo'g'inlari rahbarlari, deputatlar va boshqa taniqli va hurmatli shaxslarning tabiiy ofat yoki ofat sodir bo'lgan hudud va shahar aholisi bilan doimiy aloqada bo'lishidir.

Kutilmaganda yuzaga kelgan hayot uchun xavfli vaziyat tayyorgarlik ko'rmagan odamni qo'rqitib yuborib, uning ongi o'zgarib ketishigacha olib kelishi mumkin. Bunda yuz bergan hodisani to'liq tushunib etolmaslik, idrok etishning qiyinlashib qolishi, omon qolish uchun amalga oshiriladigan harakatlar noaniq bajarilishida ifoda topadigan zo'rqiish rivojlanib ketadi.

1966 yilgi Toshkent zilzilasi eslaylik. Zilzila erta tongda, soat 5 dan 23 daqiqa o'tganida yuz bergandi. Zilzila oqibatida bir necha kishi qurbon bo'ldi, bir necha yuz kishi jarohat oldi. Jarohatlar sabablari tahlil qilinganda, 55% holda jabrlanuvchilarning o'ylamay qilgan harakatlari (yuqori qavat derazalaridan sakrash, turli buyumlarga urilib ketish va h.k.) jarohatga sabab bo'lgan. Keyinchalik, vaqt o'tib, unchalik kuchli bo'lmagan aftershoklarda ham yurak xurujlari oqibatida hayotdan ko'z yumish hollari

qayd etilgan. Zaminning doimiy tebranib turishi odamlarni muvozanatdan chiqishga olib kelgan va har bir er osti silkinishi yaqinlashib kelayotgan halokatdan ogoh etayotgandek bo'lib tuyulgan.

Bunday holatning oldini olish uchun aholini favqulodda vaziyatlardan muhofazalanishga hamda oqilona harakat qilishga nazariy va amaliy tayyorlash bilan bir qatorda psixologik tayyorgarlikning rolini oshirish lozim bo'ladi. Bunda bir necha masalaga alohida e'tibor qaratish zarur:

Ta'lim tizimida uzluksizlikka erishish. Aholi tayyorgarligi zamon talablariga javob berishi uchun tayyorgarlikning uzluksiz olib borilishiga erishmoq zarurdir.

Vaqtida tayyorgarlikdan o'tgan inson o'z aql-zakovati bilan ofatga qarshi tura olishi mumkin. Tayyorgarlik masalasi dolzarb mavzuga aylangan ekan, uni go'daklik chog'idan olib borish muhim ahamiyat kasb etadi. Armanistonlik mutaxassis R.Alaverdyanning fikricha, "xavfsizlik qoidalariga o'rgatishni yosh bolalardan boshlash lozim. Bolalar 3-5 yoshlaridanoq turli xavfli sharoitlarda o'zlarini muhofaza qilishning aniq bir harakatlarini bajara olish qobiliyatiga egalar. Bolani to'g'ri o'qitish orqali uning favqulodda vaziyat sohasidagi bilimlarini boyitib borish va mukammallashtirish uchun mustahkam asos, negiz yaratish mumkin bo'ladi.

Hozirgi kunda Fuqaro muhofazasi instituti tomonidan umumta'lim maktablari uchun "Hayot xavfsizligi asoslari" kursi bo'yicha qo'llanmalar tayyorlanib, bir qator maktablarda tajriba-sinov ishlari amalga oshirilmoqda.

Sodir bo'lishi kutilayotgan va sodir bo'lgan favqulodda vaziyatlar to'g'risidagi xabarlar jamoatchilikka odatda ommaviy axborot vositalari orqali etkaziladi. Aholining ruhiy holatiga ommaviy axborot vositalari orqali berilayotgan xabar, ma'lumot, maqolalar katta ta'sir qiladi. Favqulodda vaziyat vaqtida jabr ko'rganlarni quyidagicha tasniflash mumkin: jismonan va moddiy jabr ko'rganlar, qarindosh-urug'lari jabr ko'rganlar, qo'shnilar, voqea shohidlari, axborotni ommaviy axborot vositalari orqali olgan "bilvosita" jabrlanganlar.

Noto'g'ri talqin qilingan ma'lumot, vaqtdan avval tarqatib yuborilgan xabar aholi o'rtasida vahimali holatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin ekanligi sir emas. SHu sababli bu sohada faoliyat yuritadigan mutaxassislar respublikamizda yuzaga kelishi ehtimoli bo'lgan favqulodda vaziyatlar, ularning yuzaga kelish sabablari, keltirishi mumkin bo'lgan zarari, ulardan muhofazalanish yo'llari to'g'risida mukammal bilimga ega bo'lishlari zarur. Sodir bo'lgan favqulodda vaziyat to'g'risidagi axborotning etarli emasligi turli mish- mishlar va yolg'on xabarlarining yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Mabodo mutasaddi organlar aholini xabardor qilishda kechikkudek bo'lishsa, o'z-o'zidan, tabiiyki, mish-mish, ig'volarni tarqatuvchilar ham topilib qoladi. Ishonchli manbadan chiqayotgan har qanday axborot esa odamlarning tinchlanishiga sabab bo'ladi.

XULOSA

Xozirda O'zbekistonda aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan himoya qilish sohasidagi, shuningdek, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan barcha ma'lumotlar endilikda ochiq va tezkor elon qilib kelinmoqda. Malumotlar ommaviy axborot vositalari, internet va rasmiy telegramm kanallari orqali aholini tezkor va ishonchli xabardor qilish yo'lga qo'yilgan.

Aholining o'zi tabiiy ofatlar, avariya va halokatlarning oldini olish va oqibatlarini bartaraf etish vazifalaridan chetda turlmaydi.

Demak, ishchilar, xizmatchilar, qishloq xo'jaligi xodimlari va aholining qolgan qatlamlarini tayyorlash va ma'naviy-psixologik tayyorgarligi yangi sifat bosqichiga ko'tarilishi, uyushqoqlik,

ommaviy xarakter kasb etishi va hamma joyda amalga oshirilishi zarur.

Aholining favqulodda vaziyatlarga tayyorgarligini o'rganish, ularda favqulodda vaziyatlarda oqilona va ehtiyotkorona harakat qilish uchun, amaliy ko'nikmalarni shakllantirish maqsadida korxona, tashkilot va muassasalarda, tashkiliy-huquqiy holatidan qat'iy nazar, muntazam ravishda qo'mondonlik-shtab, taktik-maxsus, kompleks o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish zarur.

O'zbekistonda har qanday favqulodda vaziyatlarda harakat qilish uchun, albatta, tashabbuskorlik, tezkorlik, qat'iyatlilik, qo'rquv va vahimaga qarshi turish, haddan tashqari jismoniy zo'riqishlarga dosh berish kabi ma'naviy-jangovar va psixologik fazilatlarni shakllantirish, aholini ta'lim va tarbiyasining butun tizimining ajralmas qismiga aylanishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. С.И.Хусанова; Узлуксиз таълим тизимида ҳаёт хавфсизлиги маданиятини шакллантиришнинг имкониятлари; Тошкент; 2014 йил.
2. Д.Рахимжонова, Д.Тожибоева. Фавқулудда вазият шароитида жамоатчилик билан алоқанинг роли; Тошкент; 2016 йил.
3. Гуревич П.С. Психология чрезвычайных ситуаций. – М. : UNITY, 2012 г.
4. Илёсова З. Рухий тайёргарлик // Вазият. – 2007. – 20 сон.
5. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 9 сентября 2019 года № 754 «О совершенствовании порядка обучения населения в области ликвидации чрезвычайных ситуаций и гражданской защиты».
6. Психология экстремальных ситуаций / под ред. В.В. Рубцова, С.Б. Малых. 2-е изд., стер. – М. : Психологический ин-т РАО, 2008 г.
7. Fattah E.A. Some aspects on the victimology of terrorism// Terrorism.– N.Y. etc., 1979. – Vol. 3. – № 1/2.
8. Xodjakulov M.N. Aholini favqulodda vaziyatlarda harakat qilishga va fuqaro muhofazasi sohasida tayyorlash // O'quv qo'llanma–Andijon; «Hayot nashri-2020».

SPORTCHILARNI MUSOBQAGA TAYYORLASHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Jumabaev Timur Jalg'asbaevich

Jismoniy tarbiya nazariyasi va gumanitar fanlar kafedrası assistent-o'qituvchi. O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ СПОРТСМЕНОВ К СОРЕВНОВАНИЯМ

Жумабаев Тимур Жалгасбаевич

Ассистент кафедры теории физической культуры и гуманитарных наук. Нукусский филиал Узбекского государственного университета физического воспитания и спорта

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PREPARING ATHLETES FOR THE COMPETITION

Jumabaev Timur Jhalgasbaevich

Assistant teacher of the Department of Physical Education Theory and Humanities. Nukus branch of Uzbekistan State University of Physical Education and Sports

Annotatsiya: mazkur maqolada sport faoliyatida psixologik muammolar, shaxsning psixik funktsiyalari, psixologik tayyorgarlikning umumiy maqsadi, sport iste'dodlarini etishtirish yo'llarini izlash, shaxsning psixik xususiyatlari, umumiy psixologik tayyorgarlik, maxsus psixologik tayyorgarlik, psixologik mashqlar, psixologik ta'sir o'tkazish, o'z-o'zini anglash, o'z-uzini tarbiyalash va o'z-o'zini takomillashtirish, ayniqsa, sportchilarning musobaqa tayyorgarligida irodaning xususiyatlari ko'rib chiqiladi va bu bo'yicha olimlarning mulohazalari tahlil qilinadi.

Аннотация: в данной статье психологические проблемы в спортивной деятельности, психические функции человека, общая цель психологической подготовки, поиск путей воспитания спортивных талантов, психические особенности личности, общепсихологическая подготовка, специальная психологическая подготовка, психологические упражнения, психологическое воздействие, самосознание, самовоспитание и самосовершенствование, особенности волевых характеристик при подготовке спортсменов к соревнованиям и анализируются мнения ученых.

Annotation: in this article, psychological problems in sports activities, mental functions of a person, the general purpose of psychological training, the search for ways to cultivate sports talents, mental characteristics of a person, general psychological training, special psychological training, psychological exercises, psychological influence, self-awareness, self-education and self-improvement, especially the characteristics of the will in the preparation of athletes for competition are considered and the opinions of scientists are analyzed.

Kalit so'zlar: sport, musobaqa, psixologik xususiyatlar, iroda, motiv va motivatsiya, raqobat faolligi, psixologik tayyorgarlik.

Ключевые слова: спорт, соревнование, психологические особенности, воля, мотив и мотивация, соревновательная деятельность, психологическая подготовка.

Key words: sport, competition, psychological characteristics, will, motive and motivation, competitive activity, psychological preparation.

Psixologik tayyorgarlikning umumiy maqsadi sportchining sportda yuqori darajadagi yutuqlarga erishishi uchun zarur bo'lgan psixik sifatlarni rivojlantirish, unda psixik barqarorlik va mas'uliyatli musobaqalarda ishtirok etishga tayyorlik holatini qaror toptirishdan iboratdir. Biroq sportchini psixologik tayyorlashning maqsadli yo'nalishi faqatgina shundan iborat emas.

Uning oldiga jahon sport rekordlarini o'rnatish uchun shart-sharoitlar yaratish, sport iste'dodlarini etishtirish yo'llarini izlash va shu kabi yana bir qator maqsadlar ham qo'yilgan.

Psixologik tayyorgarlik jarayonida shaxsning psixik funktsiyalari va xususiyatlari takomillashtirib, sportchining har xil sport turlarida o'z faolligini namoyish etishga bog'liq tarzda uning psixoenergetikadan imkon qadar to'laroq foydalanish uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi. Masalan, ayrim sport turlarida psixoenergiyadan muayyan vaqt oralig'ida asta-sekin foydalaniladi, boshqa bir sport turlarida esa psixik quvvat birdaniga portlash kabi sarflanadi.

Z.G.Gapparovning aytishicha, sportchini umumiy psixologik tayyorlash va sportchini muayyan

musobaqaga psixologik tayyorlash kabi turlari farqlanadi [1]. Psixologik tayyorgarlikning har ikkala bo'limi ham o'ziga xos vazifalarga ega, biroq ularning hal etilishi bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir.

Umumiy psixologik tayyorgarlikning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Sportchi shaxsining ijobiy xususiyatlarini shakllantirish va o'stirish;
2. Sportchining bilishga oid psixik jarayonlarini yuqori darajada rivojlantirish.
3. Sportga oid his-tuyg'ularni kengaytirish va chuqurlashtirish ularni boshqarish bo'yicha ko'nikmalarni shakllantirish;
4. Sportchining irodasini mustahkamlash, uni irodaviy zo'rqiqlashini safarbar etishga o'rgatish;
5. Barcha psixik funkciyalarni ongli ravishda boshqarish usullari bilan qurollantirish;
6. O'z harakatlari va faoliyati, shuningdek organizmning funkciyalarini ongli ravishda boshqarish darajasini oshirish;
7. Sportchilar jamoasida ijobiy "psixologik iqlim"ni yaratish.

Sportdagi psixologik tayyorgarlikning yuqorida tilga olingan vazifalari sportchilarni tayyorlashdagi bu murakkab jarayonlarga xos imkoniyatlarning barchasini qamrab olmaydi, balki umumiy psixologik tayyorgarlikning asosiy tendenciyasini ifodalaydi.

A. Rodionov [2] psixologik tayyorgarlikni uch turini ajratadi:

1. Umumiy psixologik tayyorgarlik;
2. Musobaqaga maxsus psixologik tayyorgarlik;
3. Ma'lum musobaqa jarayonida salbiy ta'sirlardan psixologik himoyalash.

Umumiy psixologik tayyorgarlik umumiy ko'rinishda sportchining yuklamalarga psixik moslashuvini optimallashtirishni namoyon etadi.

Umumiy psixologik tayyorgarlik ikki usul bilan amalga oshiriladi:

- ekstremal sharoitdagi faoliyatga shaxs psixik tayyorligini ta'minlovchi universal usullarni sportchiga o'rgatish: Samarali faoliyatni ta'minlovchi faollik darajasi, o'z emocional holatini boshqarish usullari, diqqat koncentraciyasi va taqsimlanishini ta'minlovchi maksimal irodaviy va jismoniy zo'r berishni mobilizatsiyalash usullari

- So'z-obraz meodellari vositasida jangovor musobaqa sharoitini modellashtirish usullarini o'rgatish.

Maxsus psixologik tayyorgarlik sportchini samarali musobaqa faoliyatiga tayyorgarligini shakllantirishga yo'nalgan. Bunda quyidagi vazifalarni echishga qaratiladi:

- sportchi uchun muhim bo'lgan social qadriyatlarga yo'nalganlik;
- sportchida psixik "ichki tayanch"ni shakllantirish;
- psixik bar'rlarni, ayniqsa ma'lum raqib bilan kurashda paydo bo'luvchi, engish;
- oldindagi jang sharoitini psixologik modellashtirish;
- bevosita jangdan oldin harakatning psixologik programmasini yaratish.

Sportchilarni psixologik tayyorgarlik vositalari mavjud bo'lib unga psixologik mashqlar, psixologik ta'sir o'tkazish, o'z-o'zini anglash, o'z-uzini tarbiyalash va o'z-o'zini takomillashtirish kiradi.

Psixologik tayyorgarlikni amalga oshirishda tipologik tafovutlar o'rni mavjud. Kuchli asab tizimiga ega bo'lgan sportchilar asab tizimi nisbatan kuchsizroq bo'lgan sportchilarga qaraganda me'yoriy sharoitlarda psixologik tayyorgarlikning maxsus individuallashtirilishiga nisbatan kamroq ehtiyoj sezadilar. Asab tizimi "Kuchsiz sportchi" juda katta hajmdagi ishini bo'lib-bo'lib bajarganida o'zining eng yuqori darajadagi ishchanligini namoyish qiladi. Inert sportchilar musobaqada o'z xatti-harakatlarining batafsil rejasiga ega bo'lishi lozim, va bu reja juda chuqur o'ylangan bo'lishi, har qanday murakkab vaziyat uchun taktik jihatdan tayyorlangan o'ziga xos uslub-vositalarni ko'zda tutadi. Harakatchan sportchilar bunday batafsil rejalashtirishga ehtiyoj sezishmaydi, shu sababli ularning oldiga nisbatan umumiyroq shakldagi vazifalar qo'yiladi. Juda ko'p mehnat talab qiladigan va haddan tashqari katta hajmli tayyorgarlik ishlari harakatchan sportchilarni charchatib qo'yadi, ulardagi qiziqishni so'ndirib, asab quvvatini sarflanishiga va tashabbuskorlik so'nishiga sabab bo'ladi.

Ma'lumki, iroda inson faoliyatining o'ziga xos shakli sanalib, u hayotiy maqsadlarni belgilash hamda xatti-harakatlarni to'g'ri tashkil etish kabi funkciyalar uchun o'ta muhim hisoblanadi. Iroda - inson ehtiyojlari ta'sirida yuzaga keladigan hamda biror faoliyat jarayonida aniq ko'rindigan ixtiyoriy harakatlar majmuidir. Hozirga qadar irodaviy sifatlar muammosi bo'yicha ko'plab ilmiy koncepciylar va yondashuvlar mavjud bo'lsa-da, hali-hanuz uni tushuntiruvchi yagona ta'rif mavjud emas. Shuning uchun insonga xos irodaviy sifatlar va uning shakllanishi masalasi bilan bog'liq qarashlarda ko'plab qarama-qarshi fikrlar mavjud. Iroda va irodaviy sifatlar masalasida ko'plab ilmiy koncepciylar mavjud bo'lib, ularda muammo borasidagi o'ziga xos qarashlarni uchratish mumkin.

A.R. Batirshinaning yozishicha, inson irodasi ma'lum fazilatlar majmui bilan xarakterlanib, u

ba'zan maqsadga erishish yo'lida uchraydigan to'siqlarni engishga qaratilgan umumiy qobiliyatlar turi sifatida ham namoyon bo'ladi[3;214-222-b]. Bunda maqsadga muvofiqlik, alohida xususiyat hisoblanib, u insonning ongli va faol harakatlari, maqsadga erishishga bo'lgan istaklari hamda hayotiy strategiyalari kabilar bilan chambarchas bog'liqdir. Ayrim psixologik adabiyotlarda irodaviy fazilatlar tasnifining o'ziga xos turlari keltirilgan bo'lib, ular orqali butun bir inson faoliyatining ixtiyoriylik tabiatini tushunib olish mumkin.

Ta'kid joizki, irodaviy sifatlar ta'lim muhitida ham shakllanib, u ta'lim sub'ektlari uchun jiddiy talablar qo'yish bilan xarakterlanadi. Tadqiqotchi K.Makgonigal bu borada shunday deydi: "O'quvchilarning ixtiyoriy xatti-harakatlari, asosan, ularga jiddiy talablar qo'yadigan vazifalarni bajarish ta'siri ostida rivojlanadi. O'quv faoliyati esa kognitiv jarayonlarda o'zini yo'naltirish, mustaqillik kabi ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

E.P.II'inning so'zlariga ko'ra irodaviy sifatlar "bir xil turdagi" vaziyatlarda "kuchli irodaning" barqaror, o'ziga xos namoyon bo'lishidir. Iroda tug'ma va orttirilgan shartlarga ega. "Tug'ma" shartlarga moyillik asos bo'lib, uni tushuntirish asab tizimi xususiyatlarining tipologik xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Irodaviy sifatning orttirilgan komponenti sifatida, ontogenezdagi o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalar, tajribalar hamda ixtiyoriy munosabatlarga bo'lgan qobiliyatlar kabilar kiritiladi[4;105-b]. Demak, irodaviy sifatlar bir tomondan asab tizimining tipologik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan hayot davomida o'zlashtirilgan ko'nikma va malakalar bilan chambarchas bog'liqdir. Iroda va irodaviy sifatlar masalasida ko'plab fenomenologik tushunchalarni uchratish mumkin.

L.I.Bojovich esa irodaviy sifatlardan intizomlilik, jasoratlilik, fidoyilik kabilar alohida e'tirof etib, ushbu sifatlar orqali yoshlar boshqa tengqurlari uchun namuna bo'la olishlari mumkinligini alohida ta'kidlab o'tadi[5;84-b]. Ushbu mulohazaga muvofiq, iroda va irodaviy sifatlar psixosocial tuzilma sifatida tan olinadi. Bundan tashqari, tadqiqotchilardan V.N. Shlyapnikov irodaviy sifatlarni o'rganishda o'ziga xos psixologik konsepciyaga asoslanib, insonning ixtiyoriy tartibga solish xususiyatlarini antropogenez jarayoni orqali tushuntirishni taklif etadi. Muallifning so'zlariga ko'ra, irodaviy sifatlar bu – birgalikdagi faoliyat va mehnat munosabatlari asosida shakllangan tarixiy-madaniy tushunchadir [6;147-154-b]. Ya'ni o'tmishda o'zboshimchalik bilan amalga oshirilgan ishlar va aqliy, ixtiyoriy amalga oshirilgan hodisalar buning yaqqol ifodasidir.

Bundan tashqari B.N.Smirnov irodaviy sifatlar masalasiga to'xtalib o'tar ekan, unga xos o'zboshimchalik va tartibga solish funkciyalarini umumlashtirib, ularni ichki va tashqi faoliyatni nazorat qilishga bo'lgan qobiliyat turlari deb ta'riflaydi[7;28-32-b]. Darhaqiqat, irodaviy sifatlar – barqaror, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan, ayrim motivlarni o'ziga bo'ysundiradigan ichki nazorat sohasi hisoblanadi.

V.A.Petrovskiy irodaviy sifatlar masalasini tadqiq etar ekan, uni quyidagicha ta'riflaydi: "Iroda va irodaviy sifatlar inson faoliyatida tartibni saqlabgina qolmasdan, balki uni o'zgartirish va kuchaytirish, samaradorlikka etaklash, shuningdek, harakatlarda ongning ta'sirini oshirish kabi vazifalarni bajaradi". Bundan tashqari, irodaviy sifatlar va kognitiv jarayonlar o'rtasida muntazam aloqalar mavjud. Ya'ni iroda sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol, diqqat hamda psixomotor tizimlar bilan doim aloqada bo'ladi [8;116-b]. Shuning uchun inson ehtiyojlari iroda orqali qondiriladi va uning nazorati ostida bo'ladi. Biroq irodaviy sifatlar shunday tuzilmak, ular doim qo'llab-quvvatlashga muhtojdir. Ta'kid joizki, irodaviy sifatlarni shakllantirish hamda jismoniy tarbiyaning inson faoliyatidagi roli masalasi sharq allomalari asarlarida ham keng talqin etilgan. Quyida ayrim allomalarning asarlari mazmuniga e'tibor qaratishga harakat qilamiz.

Abu Ali ibn Sinoning aytishicha, har qanday narsa va hodisa ichki yoki tashqi sabablar bilan harakatga keladigan bo'lsa, demak, insonning yashashi va harakatida ham birorta sabab bo'lishi kerak, bunday sabablardan biri "ruhiy quvvatdir", deb ta'kidlaydi. Bundan tashqari, buyuk alloma bolani gigienik tarbiyalashning umumiy tizimida jismoniy mashqlar etakchi o'rin egallaydi va buni u davolash usuli deb ataydi. Muallifning nazaricha, "ruhiy quvvat" iroda xususiyatini ifodalab, u har qanday xatti-harakatlarning natijasiga etishishga keng imkon beradi[9;124-b]. Ushbu mulohazalardan ko'rish mumkinki, sport va jismoniy tarbiya, inson salomatligi bilan bog'liq masalalar ona diyorimizda asrlar mobaynida shakllangan qadriyatlardan biri sifatida amal qilingan.

Sharqning buyuk allomasi Abu Nasr Forobiyning yozishicha, o'smir bolalarni jismoniy kamol toptirishda, avvalambor, yuksak axloqiy fazilatlarini shakllantirish hamda irodaviy chiniqtirish, shak-shubhasiz, baxt-saodat yo'liga olib chiquvchi kuchli quroldir, shuningdek, bunday sifatlar insonni yovuz buzg'unchiliklar ko'chasiga kiritmaydi, aksincha, ularga nisbatan shafqatsiz jang olib boradi[10;77-b]. Demak, Abu Nasr Forobiy nafaqat qomusiy olim, balki psixologiya ilmiga katta hissa qo'shgan alloma ham sanaladi. Buyuk sarkarda, hukmdor bobokalonimiz Amir Temur inson

faoliyatida, irodaviy tarbiya va chidamlilik haqida shunday deydi: “Shiddatli kishilarni do‘st tut, chunki Tangri taolo jasur kishilarni ardoqlaydi. Bunday insonlar har qanday qiyinchiliklarni shahd bilan qarshi oluvchi kishilardir”[11;58-b]. Darhaqiqat, Buyuk Sohibqiron nazarida, barkamol shaxs uchun faqat axloqiy barkamollik emas, balki chidamlilik, sabr-toqat, mardlik, jasurlik, epchillik sifatleri ham shakllangan bo‘lishi kerak. Ayni shu sifatleri sportchi o‘smirlar shaxsida rivojlantirish, zamonaviy sport oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

Yuqorida tahlil etilgan nazariy qarashlardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, irodaviy sifatlar bu shunchaki oddiy xususiyatlar emas, balki ular o‘z mazmunida ko‘plab psixologik komponentlarni birlashtirgan fenomenologik tushunchadir. Xulosa qilib aytganda, irodani o‘rganishda quyidagilarni hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Ya’ni shaxsning bilimlari, afzalliklari, e’tiqodi, ehtiyojlari va qaror qabul qilish qobiliyati va boshqalar. Chunki inson biror ishni amalga oshirishni niyat qilsa, ana shu vazifani amalga oshirishga kirishishning o‘zi, ixtiyoriy harakatlarga o‘tishning dastlabki bosqichi sanaladi. Bir so‘z bilan aytganda, irodaviy sifatlar niyatlarni amalga oshirishni nazorat qiluvchi, uni tartibga soluvchi va ishning davomiyligini ta’minlovchi psixologik jarayondir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Гаппаров З.Г. “Спорт психологияси” Т.2011
2. Родионов А.В. Психология физического воспитания и спорта – М., 2004
3. Батыршина А.Р. Мазиллов В.А. Историческая представленность категорий «Воля» и «Волевая регуляция» в отечественных учебниках психологии. Ярославский педагогический вестник, 2 (4), 2014. – С. 214-222.
4. Евгений Ильин: Психология воли. 2-е изд. переработанное и дополненное Издательство: Питер, 2009. – 368 с. (Серия: Мастера психологии).
5. Божович Л.И. Избранные психологические труды / Л.И. Божович Психология формирования личности. - М.: Педагогика, 2004. – 533 с.
6. Шляпников В.Н. Понятие воли в рамках модели практической занятости человека // Вопр. психол. 2006. – №6. С. 147-154.
7. Смирнов Б.Н. Психологические механизмы эмоционально-волевой саморегуляции в спорте / Б.Н. Смирнов // Теория и практика физической культуры. 1999. – №» 12. - С. 28-32;
8. Петровский В.А. Человек над ситуацией // М: Смысл, 2010. – 559 с.
9. Ibn Sino Abu Ali Tib qonunlari: (Uch jildlik saylanma). (Tuzuvchilar: U. Karimov, H. Hikmatullaev). J. 1. T.; A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – 304 b.
10. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: Meros, 1993, – 223 b.
11. Temur tuzuklari. -Toshkent: Ma’naviyat, 2010. –125 b

O'QUVCHILAR ISTE'DODINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Jumayev Nodir Zayniddinovich
BuxDu Psixologiya va sotsiologiya kafedrası
katitta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilar iste'dodini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari hamda o'quvchilarni iste'dodi va kreativlik xususiyatlarini shakllantirish xususiyatlari yoritib berilgan. Mamlakatimizda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, jumladan, ta'lim sifati va samaradorligini oshiruvchi asosiy omillardan bir, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini tashxislash va ularning kreativlik xususiyatlarini o'rganishda, o'quvchilarining iste'dodi va kreativlik xususiyatlarini psixologik jihatdan o'rganishga oid amaliy tavsiyalar va nazariyalar yoritib erilgan.

O'quvchilarda istedodni rivojlantirish bo'yicha chora tadbirlar usul va metodlar ishlab chiqilgan. Bundan tashqari istedod va kreativlik xususiyatlarini shakllantirish muammosiga oid ilmiy manbalarni tahlil qilingan Istedodning tabiati hamda uning psixologik va pedagogik tarkibini o'rganilgan. Shuningdek o'quvchilarda iste'dod va yaratuvchanlik xususiyatlarini shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir qiluvchi psixologik omillarni aniqlash bo'yicha chora tadbirlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: kreativlik, iste'dod, qobiliyat, intellekt, persesiya, motivasiya, didaktika, psixokorreksiya va psixokonsultasi, mantiqiy, pragmatik qobiliyat.

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ОДАРЕННОСТИ ВОСПИТАННИКОВ

Жумаев Надир Зайниддинович
Бух Гу Кафедра психологии и социологии
старший учитель

Аннотация: В данной статье освещены педагогико-психологические особенности развития одаренности учащихся и особенности формирования одаренности учащихся и творческих способностей. Среди реформ, реализуемых в сфере образования в нашей стране, одним из основных факторов, повышающих качество и эффективность образования, является диагностика творческих способностей учащихся и изучение их творческих особенностей, психологическое изучение одаренности и творческих особенностей учащихся. у выделены практические рекомендации и теории.

Разработаны методы и мероприятия по развитию талантов учащихся. Кроме того, были проанализированы природа таланта и его психолого-педагогическая структура, а также проанализированы научные источники, связанные с проблемой формирования характеристик таланта и творчества. Также выделены мероприятия по определению психологических факторов, влияющих на формирование и развитие таланта и творческих способностей учащихся.

Ключевые слова: креативность, талант, способности, интеллект, персеверация, мотивация, дидактика, психокоррекция и психоконсультирование, логические, прагматические способности.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF GIFTED PUPILS

Jumayev Nadir Zayniddinovich
BSU Department of Psychology and sociology large teacher

Annotation: Pedagogical-psychological features of development of students' talent and features of formation of students' talent and creativity features are highlighted in this article. Among the reforms implemented in the field of education in our country, one of the main factors that increase the quality and efficiency of education is to diagnose the creative abilities of students and study their creativity characteristics, to psychologically study the talent and creativity characteristics of students. practical recommendations and theories are highlighted.

Measures and methods have been developed for the development of students' talents. In addition, the nature of talent and its psychological and pedagogical structure were analyzed, and scientific sources related to the problem of the formation of talent and creativity characteristics were analyzed. Measures to determine the psychological factors that influence the formation and development of

talent and creativity in students are also highlighted.

Keywords: creativity, talent, ability, intellect, perseveration, motivation, didactics, psychocorrection and psychoconsult, logical, pragmatic ability.

Kirish Yangi O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida xalqimizning hayoti, davlatimizning siyosiy faoliyatida tub o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Yangi O'zbekistonda xalqimiz o'zining buyuk kelajagini yaratmoqda. Uni yaratishda ulug' ajdodlarimiz – buyuk pedagog – faylasuflar, din arboblari, mutasavvif donishmandlar, ulug' allomalarning ta'limotlarini o'rganish sari yo'l ochildi. Asrlar mobaynida xalqimiz saqlab kelayotgan milliy, umuminsoniy qadriyatlarni ilmiy tadqiq qilib rivojlantirishga yangi imkoniyatlar yaratildi. Davlat taraqqiyoti va jamiyat ravnaqi ko'p jihatdan uning intellektual potentsiali bilan belgilanadi. Chunki, ilmiy potentsiali yuqori darajada rivojlangan mamlakat barcha sohalarida doimo ilg'or bo'ladi. Shuningdek, davlat ta'lim standartlarida belgilangan bilim, ko'nikma va malakalari doirasidan tashqari yangi zamonaviy fanlar va axborot texnologiyalariga doir bilimlarni o'zlashtirish zamon talabiga aylanmoqda.

Jahonda bugungi kunda inson kapitaliga bo'lgan ehtiyojning ortib borishi "intellekt", "iste'dod", "qobiliyat", "kretivlik", "mantiqiylik", "mazmundorlik" kabi psixologik kategoriyalarga turli madaniy, ta'limiy va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni nazorat qilib turuvchi, yoshlarning faoliyatiga baho beruvchi zaruriy o'lchov sifatida qaralishiga sabab bo'lmoqda. Qolaversa bugungi kunda ilm-fan va texnologiyalarning tez sur'atlar bilan rivojlanishi sharoitida uzluksiz ta'limning barcha bosqichlari, jumladan, umumiy o'rta ta'limning samaradorlik, natijadorlik va sifatini ta'minlashda ta'lim oluvchilarning kreativlik, mantiqiylik, mazmundorlik, ijodiy qobiliyatlarining rivojlanganlik darajalariga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Shu bois hozirda o'quvchilarda kreativlik va istedad xususiyatlarini shakllantirishning psixologik jihatlari masalasi dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bugungi kunda dagi o'quvchilarni iste'dodi va kreativlik xususiyatlarini shakllantirish masalasi ko'pgina fanlararo tadqiqotlar predmeti sifatida ham foydalanilib kelinmoqda. Jumladan, ta'lim tizimida o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish va bunda psixolog tadqiqotchilarning kreativ tafakkur va ijodiy qobiliyatlarini metodologik masalalari bo'yicha diqqatga sazavor tadqiqotlarni olib borgan O.K.Tixomirov, S.L.Rubinshteyn, L.L.Gurova, L.S.Vigotskiy, Ya.A.Ponomarev; tafakkurning kognitiv omillar bilan bog'liqligi P.A.Bachelor, L.M.Vekker, M.S.Yegorova, N.V.Kalacheva, S.N.Orlovalarni tadqiqotlarini misol keltirish mumkin.

Dj.Meyer, P.Selovey, D.Karuzo, R.Bar-On, M.Zaydner, M.Braykktet, V.Deluvich, J.V.Kerrochi, R.Emmerling, G.Bover, J.Averil, G.Orme kabi ilg'or xorijlik olimlarning tadqiqotlarida turli yoshlarda kreativlik xususiyatlarini namayon bo'lish jihatlari ilmiy asoslab berilgan[3,9].

O'quvchilarni tafakkur, kreativlik, iste'dod va intellektual qobiliyatlar munosabatlari mazkur qobiliyatlarni takomillashtirishning psixologik xususiyatlari esa Dj.Gilford, Ye.Torrens, A.Maslou, T.Anderson, V.Andreyev, K. Platonov, V. Kruteskiy, Y.Ponomarev, A.Leontyev va N.Ilin kabi tadqiqotchilarning ishlarida atroflicha tahlil qilingan[5].

E.G'.G'oziyev, G'.B.Shoumarov, B.R.Qodirov, V.M.Karimova, R.I.Sunnatova, N.S.Safayev, Sh.R.Baratov, A.M.Jabborov, Z.T.Nishanova, Sh.X.Abdullayeva, E.Z.Usmonova, A.I.Rasulov, D.A.Sobirova, R.N.Melibayeva, Z.A.Abduraxmonova kabi o'zbek psixolog olimlari asarlarida esa ijodiy qobiliyat, iste'dod va tafakkurning krektiv, mazmundor sifatlari to'g'risidagi tadqiqotlar va ularning ilmiy natijalarini kuzatish mumkin[1,2].

Ko'plab tadqiqotlar o'quvchilarda iste'dod fikrlashni shakllantirish mexanizmlarini hisobga olish va kreativlikni rivojlantirish uchun sharoit yaratish uchun quyidagi omillarni bilishimiz va doim mazkur omillar bilan hisoblashimiz lozimligini ko'rsatmoqdi. Mazkur psixologik omillar quyidagilarni tashkil etadi. Jumladan,

Iste'dodni shakllantirish shartlari;

Iste'dodning namoyon bo'lish shakllari;

Iste'dodning kognitiv va shaxsiy xususiyatlar bilan aloqasi;

Zamonaviy psixologlarning o'quvchilar ijodni o'rganish sohasidagi tadqiqotlari shuni tasdiqlaydiki, mazkur yoshdagi o'quvchi qobiliyatini tarbiyalash va rivojlantirishga oid zamonaviy qarashlar kreativ salohiyatni rivojlanishini to'liq ta'minlay olmasligi ko'rsatmoqda.

Tahlil va natijalar. Ba'zi bir mualliflar, ya'ni Kettel, Bini-Simon kabi tadqiqotchilarni ta'kidlashicha, iste'dod muammolarni hal qilish qobiliyati sifatida namayon bo'ladi. Boshqa mualliflar iste'dod shaxsiy xususiyatdir deb hisoblashadi. Ushbu ta'rifga ko'ra, ba'zi odamlar iste'dod qobiliyatiga ega, boshqalar esa fikrlarni ishlab chiqarish qobiliyati bilan bog'liq xususiyatlarni namoyon qilishadi. Ammo ushbu jarayonda muvaffaqiyat qozonmagan bo'lsalar ham, ijodiy fikr yoki mahsulotni taniy

oladigan kreativ odamlarni qamrab olmaydi. Ba'zi mualliflarning ta'kidlashicha, g'oyalarni tan olish qobiliyatini o'z ichiga olishi kerak.

Shu kabi baxsli ilmiy mushohadalar yuzasidan aniq bir to'xtamga kelish uchun biz iste'dodni biologik, fiziologik, psixologik komponentini ko'rib chiqamiz.

Iste'dodning biologik komponentini tadqiq qilgan olimlarning ta'kidlashiga ko'ra, iste'dod o'ng yarim sharning prefrontal korteksining faoliyati bilan bog'liq deb hisoblanadi, bu bizning yaxlit ko'rish va tasvir manipulyatsiyasi qobiliyatimiz uchun javobgardir. Bizga voqealar tartibini, ob'yektlarning tuzilishini baholashga, shuningdek ularni yangi usullar bilan birlashtirishga imkon beradi. Ilk bolalik yoshdan boshlab bolalar bitta hayvonning boshini boshqasining tanasiga yoki ikkinchisining panjalariga bog'lashni yaxshi ko'radilar. Bolalar ko'pincha haqiqatni anglash uchun emas, balki tanish ob'yektlarni qayta konfiguratsiya qilsalar nima bo'lishini aniqlashga harakat qilishadi.

Iste'dod ham ijobiy va ijodiy ta'sir bilan bog'liq. Uning sababi uning xayolotida aglutinatsiya darajasining ko'payishi hisoblanadi, bu kognitiv moslashuvchanlikni oshiradi va turli xil bilim pozitsiyalarini tanlashni osonlashtiradi. Bu odamga vaziyatga har xil nuqtai nazardan qarashga imkon beradi.

Iste'dodning kognitiv komponentini tadqiq qilgan Edvard De Bano ilmiy ishlarida kreativlikka quyidagicha psixologik jihatlar aniqlangan. Uning fikricha, evolyutsiya jarayonida oldindan aytib bo'lingan va doimiy ajratib olish qobiliyati rivojlandi. Dunyoni o'rganar ekan, inson unga ta'sir qiluvchi turli xil elementlarni bog'laydi. Bu, hatto bitta element mavjud bo'lsa ham, ikkinchisining rasmini shakllantirishga imkon beradi. Muammo, De Banoning so'zlariga ko'ra, agar biz elementlarni faqat umumiy narsalarning bir qismi sifatida ko'rib chiqsak, ularni yangi, o'ziga xos tarzda tuzishimiz qiyin.

Yuqoridagi tadqiqotlar insonning ijodiy faoliyatini ta'minlaydigan quyidagi asosiy omillarni ajratib ko'rsatishadi.

- Iste'dod
- ijodiy potensial
- intellektual faoliyat (D. B. Bogoyavlenskaya)
- vaziyatdan tashqari ish (V. A. Petrovskiy, Pijae J.) [8].

Psixologiya fanida iste'dod o'quvchilarning quyidagi ko'rsatkichlari ajratib ko'rsatiladi:

1. Motivatsiya - faollik va shaxsga yo'naltirilganlik.
2. Intellektual va mantiqiy qobiliyat - (tahlil qilish, mavhumlashtirish, umumiy xususiyat va turlar farqini aniqlash, xulosa chiqarish, isbotlash qobiliyati).
3. Intellektual-evristik, sezgi qobiliyatlari (gipotezani ilgari surish qobiliyati, tasavvur qilish qobiliyati, vazifaning tarkibiy qismlari o'rtasida yangi aloqalarni o'rnatish, qarama-qarshilik va muammolarni ko'rish, bilim, ko'nikmalarni yangi vaziyatga o'tkazish qobiliyati, tanqidiy fikrlash)
4. Shaxsning dunyoqarash xususiyatlari.
5. Muvaffaqiyatli o'quv va kreativ faoliyatni ajratib turadigan axloqiy fazilatlar.
6. Estetik fazilatlar.
7. Kommunikativ va kreativ qobiliyat.

Tegishli ilmiy adabiyotlar tahlili va o'z kuzatishlarimizga asoslangan ilmiy tadqiqiy mulohazalar bugungi kunda kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda iste'dod xususiyatlarini psixologik jihatlari va uning shakllanganlik darajalarini tadqiq qilishni atroflicha amaliy o'rganishni taqazo qilmoqda.

Buning uchun esa, dastavval o'quvchilarda iste'dodning xususiyatini ijobiy va salbiy sifatlarini shakllanganlik darajalari va psixologik omillari, mezonlari ko'lamini belgilash va ularning har birini chuqur o'rganish uchun tegishli usullarni yoki uslublarni tanlash va ishlab chiqishga to'g'ri keldi.

Shunga ko'ra, tegishli ilmiy adabiyotlar ustida olib borilgan tahlillarimizga asoslanib, iste'dod xususiyatini shakllanganlik darajalarini aniqlashga yo'naltirilgan maxsus iyerarxik tizim – sxema ishlab chiqildi hamda ushbu tizim asosida iste'dod xususiyatini shakllanishining psixologik omillari va uni tadqiq qilish uslubi belgilandi.

Endi, har bir usulning tadqiqot maqsadiga mos mazmuni va tadqiq qilish uslubi haqida qisqacha izoh berib o'tamiz.

Vilyams ijodkorligi testi va uning tadqiqot maqsadiga mosligi

Ushbu metodika 5 yoshdan 17 yoshgacha bo'lgan o'quvchilardagi kreativlik xususiyat va sifatlarini kompleks tashxislash uchun mo'ljallangan. Ijodiy fikrlash va shaxsiy ijodiy xususiyatlar bilan bog'liq sifatlarini baholaydi. Metodikaning to'liq varianti dissertatsiyaning 3-ilova qismida keltiriladi.

Test uch qismdan iborat:

1. Turli xil (ijodiy) fikrlash testi.

2. Shaxsiy ijodiy xususiyatlar testi (bolalar uchun so'rovnom).
3. Vilyams shkalasi (ota-onalar va o'qituvchilar uchun so'rovnom).

Kuzatishlarimiz kreativlik xususiyati bo'yicha Vilyams ijodiy testlari kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni kreativlik xususiyat va sifatlarini tashxislash uchun eng yaxshi psixodiagnostik vositalardan biri ekanligi ko'rsatdim va biz o'z tadqiqotlarimizda ushbu metodikadan foydalanishni maqsadga muvofiq deb bildik. Chunki, Vilyams testlari ishonchli, qulay va keng yosh guruhga mo'ljallangan bo'lib, turli ijodiy xususiyatlarni aks ettiradi.

Test maktabgacha yoshdan boshlab (5-6 yosh) va maktabning bitiruv sinflariga (17-18 yosh) bolalarning ijodiy iste'dodini o'rganish uchun ishlatilishi mumkin. Ushbu testlarning vazifalariga javoblar sub'yektlar ularga rasm va imzo shaklida berilishi kerak. Agar bolalar yozishni bilmasa yoki juda sekin yozishsa, eksperimentator va uning yordamchilari ularga rasm chizishlariga yordam berishlari kerak. Shu bilan birga bolaning tasavvur doirasidagi tasvirlarga to'liq rioya qilish kerak.

Mazkur metodi kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni divergent (ijodiy) fikrlash xususiyatlarini ham tashxislaydi.

Metodikani qo'llash uslubi

Testni taqdim etishdan oldin tadqiqotchi ko'rsatmalarni to'liq o'qib, ishning barcha jihatlarini diqqat bilan ko'rib chiqishi kerak. Sinovlarda hech qanday o'zgarish va qo'shimchalarga yo'l qo'yilmaydi, chunki test o'zgartirilsa ko'rsatkichlarining ishonchliligini va haqiqiylikini o'zgartiradi.

Barcha tushuntirishlar va ko'rsatmalarda «test», «imtihon», «tekshirish» so'zlarini ishlatmaslik lozim. Agar zarur hollardagina ushbu so'zlarni ishlatish tavsiya etiladi: chizmalar, rasmlar va boshqalar. Sinov vaqtida ya'ni imtihonda raqobatning xavotirli va keskin muhitini yaratishga yo'l qo'yilmaydi. Aksincha, iliqlik, qulaylik, ishonch, tasavvurni rag'batlantirish va bolalarning qiziqishlarni e'tiborga olish, muqobil javoblarni qidirishni rag'batlantirish uchun do'stona va osoyishta muhit yaratishga intilish kerak.

Sinov qiziqarli o'yin shaklida bo'lishi kerak. Bu natijalarning ishonchliligi uchun juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Test topshirish jarayonida barcha respondentlarni qalam yoki ruchka bilan ta'minlash kerak. Barcha keraksiz jihozlarni olib qo'yish kerak. Tadqiqot jarayonida test namunalari, shuningdek soat yoki sekundomer bo'lishi kerak. Tajriba jarayonida sinaluvchilar soni oshib ketmasligi kerak.

Guruhdagi sinaluvchilar soni 15-35 kishidan ortib ketmasligi lozim. Yosh bolalar uchun guruhlarning kattaligi 5-10 kishiga kamaytirilishi kerak. Sinov paytida bola stolda yoki trener yordamchisi bilan o'tirishi lozim. Metodika davomiyligi -25 daqiqa bo'lishi lozim.

Ishlarni topshirishdan oldin, trener o'quvchilarga nima qilishlarini tushuntirishi, topshiriqlarga qiziqtirishi va ularni amalga oshirishga turtki berishi kerak. Buning uchun quyidagi matndan foydalanishingiz mumkin, bu muayyan shartlarga qarab turli xil modifikasiyalarga imkon beradi:

«Ushbu sahifalarda tugallanmagan raqamlar chiziladi. Agar ularga qo'shimcha chiziqlar qo'shsangiz, qiziqarli narsalar yoki hikoyalar bo'lishi mumkin. O'zizni shaxsiy fantaziyangizga tayanib, miyangizga kelgan rasmni chizing. Har bir rasmni batafsil va qiziqarli chizing, unga turli tafsilotlarni qo'shing. Har bir rasm uchun maxsus nom o'ylab toping va rasm pastida yozib qo'ying. Vazifani bajarish uchun 25 daqiqa beriladi. Ortiqcha shoshilmasdan tez ishlashga harakat qiling. Agar sizda savollaringiz bo'lsa so'rang. Chizmalar ustida ishlashni boshlang.

Metodikani qayta ishlash

Quyida bayon etilgan divergent fikrlashning to'rtta kognitiv omillari shaxsning ijodiy ifodasi bilan chambarchas bog'liqdir (o'ng yarim shar, sintetik fikrlash uslubi). Ular so'zlarni sintez qilish qobiliyatini ifodalovchi beshinchi omil bilan birgalikda baholanadi (chap miya, og'zaki fikrlash tarzi).

Natijada mazkur ballar asosida beshta ko'rsatkichga ega bo'lamiz:

- ravonlik (B)
- moslashuvchanlik (G)
- originallik (O)
- ishlab chiqish (R)

nomi (N)

1. Fikrlashning ravonligi - samaradorlik, ularning mazmunidan qat'iy nazar, o'quvchining chizgan rasmlarini hisoblash orqali aniqlanadi. Asoslash: ijodiy o'quvchilar samarali ishlaydi, bu fikrlashning yanada rivojlangan ravonligi bilan bog'liq. 1 dan 12 gacha bo'lgan ballar oralig'i (har bir rasm uchun bitta ball).

2. Moslashuvchanlik - birinchi raqamdan hisoblangan rasm toifasidagi o'zgarishlar soni.

To'rtta mumkin bo'lgan toifalar:

- jonli (g) — inson, yuz, gul, daraxt, har qanday o'simlik, meva, hayvon, hasharotlar, baliq, qush va boshqalar.

- mexanik, ob'yekt (M) - qayiq — kosmik, velosiped, mashina, asbob, o'yinchoq, apparat, mebel, uy-ro'zg'or buyumlari, idish-tovoqlar va boshqalar.

- ramziy — (C) - xat, raqam, ism, qurol, bayroq, ramziy belgilar va boshqalar.

- tur, janr (B) — shahar, avtomobil yo'llari, uy, hovli, park, kosmik, tog'lar va boshqalar (keyingi sahifadagi rasmlarga qarang).

Asoslash: ijodiy o'quvchilar ko'pincha bir yo'lni yoki bir toifani yopish o'rniga biror narsani o'zgartirishni afzal ko'rishadi. 1-dan 11-gacha mumkin 1-11 gacha bo'lgan ballar oralig'i rasm kategoriyasi necha marta o'zgarib turishiga qarab, birinchi bo'lib hisoblanmaydi.

3. Originallik – ushbu shkala bo'yicha rasm chizilgan joy inobatga olinadi (tashqari yoki ichkari). Har bir kvadrat ma'lum bir ko'rinishda shakllarni o'z ichiga oladi. Asoslash: Ba'zi o'quvchilar odatda yopiq rag'batlantiruvchi raqamni e'tiborsiz qoldiradilar va uni tashqariga chizadilar, ya'ni chizma faqat tashqarida bo'ladi. Ijodiy o'quvchilar esa kvadratni tashqarisiga chiqarmasdan chizishadi.

Yuqori darajadagi ijodiy o'quvchilar analiz va sintez qilishadi, ma'lumotlarni birlashtirishadi va ular hech qanday yopiq elektron bilan cheklanmaydi, ya'ni ularning chizmalarini hech qanday chegara belgilamaydi.

1 ball - faqat tashqarida chizilgan.

2 ball - faqat ichkariga chizilgan

3 ball - tashqi va ichki chizilgan.

Originallik (O) subtesti bo'yicha yig'ilgan barcha raqamlarning umumiy ko'rsatkichlariga teng.

4. Rivojlanish - simmetriya-asimmetriya, bu yerda chizilgan assimetrik bo'lgan ball qismlari hisoblanadi.

0 ball - nosimmetrik ichki va tashqi joylashuv.

1 ball yopiq tashqarisidagi assimetrik joylashuv.

2 ballari yopiq kontur ichida assimetrik joylashuv.

3 ball — asimmetrik to'liq: konturning har ikki tomonidagi turli tashqi qismlar va kontur ichidagi assimetrik tasvir.

Rivojlanish uchun umumiy ko'rsatkich ball (P) - barcha raqamlar bo'yicha ishlab chiqilgan omil bo'yicha ballar yig'indisi.

5. Nomlanish - so'z boyligi (so'zlar soni) va chizmalarda tasvirlanayotgan narsalarning mohiyatini obrazli tarzda yetkazish qobiliyati (to'g'ridan-to'g'ri tushuntirish yoki yashirin ma'no).

0 ball - nom berilmagan bo'lsa.

1 ball – nomlanish, bitta so'zdan tashkil topgan ism

2 ball - rasmda chizilgan narsalarni aks ettiradigan bir necha so'z.

3 ball – nomlarni tasvirlash, chizilgan rasmdan ko'ra ko'proq elementlarni ishlatish

Nomlanish (N) subtesti bo'yicha yig'ilgan barcha raqamlarning umumiy ko'rsatkichlariga teng.

Yakuniy hisoblash

Fikrlashning ravonligi - bajarilgan rasmlarning umumiy soni. Maksimal 12 ball (har bir rasm uchun 1 ball).

Moslashuvchanlik - birinchi rasmdan hisobga olingan toifadagi o'zgarishlar soni. Maksimal 11 ball (har bir toifadagi o'zgarish uchun 1 ball).

Rasm chizilgan joyning o'ziga xosligi:

shakl tashqarisida - 1 ball

shakl ichkarisida - 2 ball

rag'batlantiruvchi raqamning ichida va tashqarisida - 3 ball (ushbu omildagi ballar barcha chizilgan rasmlar uchun umumlashtiriladi).

Ehtimol, maksimal 36 ball.

Qo'shimcha tafsilotlar: tasvirning asimmetriyasini yaratadigan dizayn:

har joyda nosimmetrik — 0 ball

rag'batlantiruvchi raqamdan tashqarida assimetrik ravishda-1 ball

rag'batlantiruvchi raqam ichida assimetrik ravishda-2 ball

asimmetrik ichki va tashqi — 3 ball

Barcha chizilgan rasmlarning umumiy bali qo'shiladi. Maksimal 36 ball.

Tafakkurning rivojlanish darajasi. Qo'shimcha tafsilotlar tasvir asimmetriyasini yaratadigan joyida bo'lsa:

nom berilmagan bo'lsa - 0 ball

bitta so'z berilgan bo'lsa - 1 ball

bir nechta so'zlardan iborat bo'lsa - 2 ball

rasmida ko'rsatilganidan ko'proq narsani ifodalovchi shaklli ism-3 ball

Barcha chizilgan rasmlar uchun ushbu omil bo'yicha ballar qo'shiladi. Maksimal 36 ball.

Divergent fikrlash testining asosiy parametrlari bo'yicha hisoblash natijalari:

Fikrlashning ravonligi – ushbu omilda respondentlarda tezlik va mahsuldorlik talab etiladi. 12 ta rasm chizililadi. Baholash - har bir rasm uchun 1 baldan beriladi. Eng yuqori bal-12.

Moslashuvchanlik – bunda talaba turli g'oyalarni ilgari surish, o'z pozitsiyasini o'zgartirish va narsalarga yangi nuqtai nazar orqali yondashadi. Kategoriyadagi har bir o'zgarish uchun birinchi o'zgarishni hisobga olgan holda 1 ball beriladi, (to'rtta mumkin bo'lgan toifalar mavjud). Maksimal ball-11.

Originallik – respondent faqatgina chegara chiziqlari bilan cheklanib qolmaydi, balki, u butun rasmning berilgan shablon qismini yaratish uchun konturning tashqarisida va ichkarisida rasm chizadi. Har bir original rasm uchun 3 ball beriladi. Maksimal ball - 36.

Tafakkurning rivojlanish darajasi. – respondentlar berilgan shablona tafsilotlarni qo'shadi, rasmida asimmetriya va murakkablikni afzal ko'radi. Har bir assimetrik ichki va tashqi rasm uchun 3 baldan beriladi. Maksimal ball - 36.

Nomlash - respondentlar lug'at boyligidan mohirlik va oqilona foydalanishadi. Har bir mazmunli, aqlli, rasmga berilgan nomni uchun 3 ball beriladi. Maksimal bal-36.

Barcha subtestlar uchun maksimal bald - 131.

1- jadval

Vilyams va E.Vartega metodikalari asosida o'quvchilaridan olingan dastlabki qiyosiy-statistik ma'lumotlar tahlili (n=30)

	Fikrlashni ng ravnligi VILYAM S	Moslashuv chanlik VILYAMS	Tafakkurn ing o'ziga xosligi VILYAM S	Ijodiy tasavvur koeffitsiye nti VILYAMS	Fikrlashni ng ravnligi VARTEG A	Moslashuvc hanlik VARTEGA
Tajriba guruhi	12,31	10,09	20,41	15,22	7,51	5,36
Nazorat guruhi	11,02	10,50	21,02	16,51	7,79	5,09
Styudent t- mezoni bo'yicha farqlar	,801	,825	,350	,642	,495	,504

Demak yuqoridagi jadvaldagi ma'lumotlarni tahlil qiladigan bo'lsak, Vilyams va Varteganing kreativlik sifatlarini aniqlash bo'yicha tajriba va nazorat guruhlarida olingan dastlabki statistik ma'lumotlar o'rtasida hech qanday farq sezilmadi. Bu esa olingan test natijalarining ishonchli (valid) ekanligi isbotlaydi.

Xulosa

Yuqoridagi tadqiqot natijalariga ko'ra quyidagi xulosalar qayd qilindi.

Tadqiqotlarimiz shaxsning ijodiy salohiyatini rivojlantirish muammosi faqat miqdoriy emas, balki xususiyatlarning sifat o'zgarishlarini ham o'z ichiga oluvchi hodisa sifatida tushunishimiz mumkinligini ko'rsatdi.

O'rganishlarimiz ta'lim jarayonining muvaffaqiyati va shu ta'lim tizimida o'quvchi shaxsining ijtimoiy-psixologik taraqqiyoti eng avvalo har bir o'quvchining shu ta'lim faoliyatiga nisbatan mustaqil va kreativ yondashuviga, o'quv faolligiga nisbatan barqaror qiziqishlarning tarkib topishiga va ayni paytda u yoki bu guruhda o'zining ijtimoiy menligini nechog'lik shakllantirishga bog'liq ekanligini ko'rsatdi.

Tadqiqotimiz maqsadini amalga oshirishga qaratilgan barcha metodikalar tadqiqotimizga adekvat va valid ekanligi aniqlandi. Jumladan, ma'lumotlarni tahlil qiladigan bo'lsak, Vilyams va Varteganing kreativlik sifatlarini aniqlash bo'yicha tajriba va nazorat guruhlarida olingan dastlabki statistik ma'lumotlar o'rtasida hech qanday farq sezilmadi. Bu esa olingan test natijalarining ishonchli (valid) ekanligi isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- G'oziyev E.G'. Usmonova Sh. Intellect psixologiyasi. – T.: ToshDU, Universitet, 1996, – 48 b.
- G'oziyev E.G'. Faoliyat va xulq-atvor motivasiyasi. – T.: “Universitet”, 2003, – 124 b.
- G'oziyev E.G'. Usmonova Sh. Intellect psixologiyasi. – T.: ToshDU, Universitet, 1996, – 48 b.
- Davidov V.V., Kudryavsev V.T. Razvivayushcheye obrazovaniye: teore-ticheskiye osnovaniya preymstvennosti doskolnoy i nachalnoy shkolnoy stupeney// Voprosy psixologii. -2003. -№1. - S. 3-19.
- Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi. – T.: O'zbekiston, 1999. – 30 b.
- Ilin Ye.P. Psixologiya tvorchestva, kreativnosti, odarennosti. – SPb: Piter, 2019. – 448 s.
- Orlova S.N. Razvitiye tvorcheskogo myshleniya lichnosti. Monografiya. Sibirskiy gosudarstvennyy universitet nauki i tekhnologii imeni akademika, god 2014 – S 196-204.
- Ponometryov Ya.A. Perspektivy razvitiya psixologii tvorchestva // Psixologiya tvorche-stva: shkola Ya.A. Pometryova / pod red. D.V. Ushakova. M.: Institut psixologii RAN, 2006. - S. 145–276.
- Piaje J. O prirode kreativnosti// Vestnik Moskovskogo Uni-versiteta. Ser.14 Psixologiya. -1996. -№3. - S. 8-16.
- Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Mayer–Salovey–Caruso Emotional Intelligence/ Test (MSCEIT) user's manual. – Toronto: MHS Publishers, 2002, – 93 r.

AKKULTURATSIYA BEGONA MADANIYATNI O'ZLASHTIRISH JARAYONI SIFATIDA

Nasimdjanova M.M.
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Akkulturatziya - bu turli xil madaniy kelib chiqishi bo'lgan odamlar bilan aloqada bo'luvchi shaxslar, oilalar va madaniy guruhlarda yuzaga keladigan psixologik va madaniy moslashuvni anglatadi. Akkulturatziya ikki xil madaniyat o'rtasidagi uzoq muddatli bevosita aloqa natijasida yuzaga keladigan madaniy yoki psixologik o'zgarishlarni tavsiflaydi. Psixologik akkulturatziya individual psixologik darajada sodir bo'ladigan o'zgarishlarni namoyon etadi.

Kalit so'zlar: akkulturatziya, inkulturatziya, madaniyat, muloqot, moslashish, assimilyatsiya, marginallashtirish, separatsiya, integratsiya.

ACCULTURATION AS A PROCESS OF ASSIMILATION OF FOREIGN CULTURE

Nasimdjanova M.M.
Doctor of philosophy (PhD)

Abstract: Acculturation refers to the psychological and cultural adaptation that occurs in individuals, families and cultural groups when in contact with people of different cultural backgrounds. Acculturation describes the changes, cultural or psychological, that occur as a result of prolonged direct contact between two different cultures. Psychological acculturation describes the changes that occur at an individual psychological level.

Key words: acculturation, inculturation, culture, communication, adaptation, assimilation, marginalization, separation, integration.

АККУЛЬТУРАЦИЯ КАК ПРОЦЕСС УСВОЕНИЯ ЧУЖОЙ КУЛЬТУРЫ

Насимджанова М.М.
Доктор философии в области психологии (PhD)

Аннотация: Аккультурация относится к психологической и культурной адаптации, которая происходит у отдельных лиц, семей и культурных групп при контакте с людьми разного культурного происхождения. Аккультурация описывает изменения, культурные или психологические, которые происходят в результате длительного прямого контакта между двумя разными культурами. Психологическая аккультурация описывает изменения, которые происходят на индивидуальном психологическом уровне.

Ключевые слова: аккультурация, инкультурация, культура, общение, адаптация, ассимиляция, маргинализация, сепарация, интеграция.

Культурные контакты являются существенным компонентом общения между народами. Поэтому при взаимодействии культуры не только дополняют друг друга, но и вступают в сложные отношения друг с другом, при этом каждая из них обнаруживает свою специфику и самобытность. Многочисленные туристы, бизнесмены, ученые, на непродолжительное время выезжающие за рубеж и вступающие при этом в контакт с чужой культурой, сталкиваются с необходимостью адаптации к новым культурным условиям. Длительное время живут в чужой стране и также вынуждены приспосабливаться к новым для себя условиям иностранные студенты, персонал иностранных компаний, администраторы, дипломаты. Эмигранты и беженцы, добровольно или вынужденно сменившие место жительства, переехавшие в другую страну навсегда, должны не просто приспособиться, но стать полноценными членами нового общества и культуры. Во всех этих случаях требуется адаптация к иной культуре.

В настоящее время сложно найти этносы, национальные общности, не испытывающие влияние извне других культур и языков, что можно увидеть в стремительном росте культурного обмена в условиях межкультурной коммуникации, прямых контактов между политиками, социальными институтами, индивидуальных связей представителей разных этносов и стран. Большую роль в этом процессе играют средства массовой коммуникации, в частности, Интернет и телевидение, которые обеспечивают доступ к пониманию различных культур [4]. Проблемы, связанные с межкультурной коммуникацией, имеют не только внутрисоциальные, но и международные аспекты. Исследование взаимодействия различных культур имеет давние

и глубокие исследовательские традиции, имея в виду развитие таких научных дисциплин, как история и культурология, археология и этнография, социология и психология, философия и искусство, этика, международные отношения и т.д.

Аккультурация (лат. *acculturare* от *ad* «приближение» *cultura* «образование, развитие») — процесс взаимовлияния культур (обмен культурными особенностями), восприятия одним народом полностью или частично культуры другого народа. При этом оригинальные культурные модели одной или обеих групп могут быть изменены, но и группы по-прежнему различны.

Литература по аккультурации накапливалась с начала прошлого столетия. Однако существует разрыв между накоплением эмпирического материала по аккультурации и разработкой теорий, которые систематизируют и определяют центральные понятия процесса изменения в результате культурного контакта [8]. При рассмотрении изменений, которым подвергаются иммигранты, термины «приспособление», «адаптация» и «ассимиляция» использовались попеременно с термином «аккультурация» [9].

Следует различать аккультурацию и ассимиляцию, при которой происходит полная утрата одним народом своего языка и культуры в контакте с другим, более доминантным. При этом, несомненно, аккультурация может быть первой ступенью на пути к полной ассимиляции. Однако антрополог Франц Боас утверждал, что культура прививается всем людям, а не только «дикарям» и меньшинствам: «Не будет преувеличением сказать, что нет людей, чьё культурное развитие обошлось без влияния иностранной культуры» [1]. Впоследствии антропологи Р. Билз, Р. Линтон, Р. Редфилд и М. Херскович разработали часто цитируемое определение: «Аккультурация проявляется тогда, когда группы лиц, имеющие разные культуры, приходят в непрерывное общение с последующими изменениями в оригинальной модели культуры одной или обеих групп» [2].

Появившись в рамках антропологии и социологии, термин «аккультурация» стал областью интереса кросс-культурной психологии в 60-х годах. Выделяли групповой и индивидуальный уровень аккультурации. Это различие первоначально было сделано Т. Graves. Он описал процесс психологической аккультурации как изменения, которые происходят с индивидуумом в результате его пребывания в контакте с другими культурами и в результате участия в процессе аккультурации его культурной или этнической группы [5]. Вслед за ранними определениями аккультурации применительно к аккультурирующимся индивидуумам, аккультурация позже осмыслялась в пределах психологических дисциплин как процесс ресоциализации, включающий психологические особенности типа изменений в отношениях, ценностях и идентификации; приобретение новых социальных навыков и норм; изменения в предпочтениях референтных групп и групп членства; приспособление или адаптация к измененной окружающей среде [6]. В более поздних работах, посвященных проблемам аккультурации, были выделены два типа адаптивных результатов: психологические и социокультурные [7]. Первый тип описывает набор внутренних психологических результатов, таких как хорошее психическое здоровье, психологическое благополучие и достижение личного удовлетворения в новом культурном контексте. Второй относится к набору внешних психологических результатов, которые связывают индивидуумов с их новым окружением, и означает приобретение соответствующих социальных навыков и поведения, необходимых для успешного выполнения ежедневных действий.

Простейшие кросс-культурные исследования показывают, что в разных обществах ценятся разные качества личности, которые формируются, как правило, путем воспитания, т.е. целенаправленной передачи норм и правил достойного поведения от старшего поколения к младшему. Если мы обратимся к понятию инкультурации (используется при описании процесса вхождения в родную культуру в теории межкультурной коммуникации), то оно подразумевает обучение человека традициям и нормам поведения в конкретной культуре. Результатом инкультурации является эмоциональное и поведенческое сходство человека с другими членами данной культуры и его отличие от представителей других культур. Если мы будем рассматривать процесс и результат взаимного влияния разных культур, при котором все или часть представителей одной культуры (реципиенты) перенимают нормы, ценности и традиции другой (у культуры-донора), то в теории межкультурной коммуникации рассматривается четыре варианта этого процесса, т.е. четыре формы аккультурации:

1. АССИМИЛЯЦИЯ – вариант аккультурации, при котором человек полностью принимает ценности и нормы иной культуры, отказываясь при этом от своих норм и ценностей.

2. СЕПАРАЦИЯ – отрицание чужой культуры при сохранении идентификации со своей культурой. В этом случае представители недоминантной группы предпочитают большую или

меньшую степень изоляции от доминантной культуры. Если на такой изоляции настаивают представители господствующей культуры, то это называется СЕГРЕГАЦИЕЙ.

3. МАРГИНАЛИЗАЦИЯ – означает, с одной стороны, потерю идентичности с собственной культурой, с другой – отсутствие идентификации с культурой большинства.

4. ИНТЕГРАЦИЯ – представляет собой идентификацию как со старой, так и с новой культурой [3].

Еще недавно ученые называли лучшей стратегией аккультурации полную ассимиляцию с доминирующей культурой. Сегодня целью аккультурации считается достижение интеграции культур, результатом которой является бикультурная или мультикультурная личность. Это возможно, если взаимодействующие группы большинства и меньшинства добровольно выбирают эту стратегию: интегрирующаяся группа готова принять установки и ценности новой для себя культуры, а доминантная группа готова принять этих людей, уважая их права, ценности, адаптируя социальные институты к их потребностям.

Интеграцию как меньшинство, так и большинство могут принять только добровольно, поскольку этот процесс представляет собой взаимное приспособление этих групп, признание обеими группами права каждой из них жить как культурно различным народам.

Однако далеко не всегда члены недоминирующей группы свободны в выборе стратегии аккультурации. Доминирующая группа может ограничить выбор или вынудить к определенным формам аккультурации. Так, выбором недоминирующей группы может стать сепарация. Но если сепарация носит вынужденный характер — возникает в результате дискриминационных действий доминирующего большинства, то тогда она превращается в сегрегацию. Недоминирующая группа может выбрать ассимиляцию, что говорит о готовности принять идею «плавленного котла» культур. Но если их к этому вынуждают, то «котел» превращается в «давящий пресс». Весьма редко группа меньшинства выбирает маргинализацию. Чаще всего люди становятся маргиналами в результате попыток сочетать насильственную ассимиляцию с насильственной сегрегацией.

При этом интеграции соответствуют позитивная этническая идентичность и этническая толерантность, ассимиляции — негативная этническая идентичность и этническая толерантность, сепарации — позитивная этническая идентичность и интолерантность, маргинализации — негативная этническая идентичность и интолерантность.

В становлении культуры любого государства важное значение имеют местные национальные традиции, обычаи, определенные привычки, определяющие суть и особенности взаимоотношений и способствующие определенной социальной стабильности общества, данного государства. Не следует однозначно представлять, что межнациональные и межкультурные взаимодействия русских специалистов-международников с представителями страны пребывания в рамках профессиональной деятельности имеют характер открытости и доверия. Практика показывает, что многие люди часто сталкиваются с определенными трудностями в процессе межкультурного взаимодействия с местными жителями (например, на Ближнем и Среднем Востоке, в Индии, Шри-Ланке), что обусловлено характерными местными особенностями, связанными с традициями и обычаями. Поэтому изучение культуры региона пребывания имеет важное значение для понимания человеку как реальности происходящих событий, так и эволюции истории страны пребывания, происходящих в ней трансформационных процессов.

Изучение национальной местной культуры в рамках при продолжительном пребывании в чужой стране, имеет большое значение для осмысления места нации в общем процессе развития человечества, как специфической культурной системы, обладающей относительной автономностью. Стремление к пониманию местной культуры дает возможность включиться в культурное пространство, узнать его специфику, особенности, «постепенно расширить деловые коммуникации, культурный и информационный обмен, усилить взаимодействие и взаимовлияние социумов в самых разных сферах жизни». Нужно помнить, что культура любого региона уникальна благодаря своеобразным региональным культурным традициям, обычаям, экономическим, географическим и социальным особенностям территории. Проходя этап аккультурации, каждый индивид сталкивается с двумя проблемами: с одной стороны – сохранения индивидуальной культурной идентичности, с другой – адаптации к иной культуре. На протяжении столетий осуществляется процесс межкультурного взаимодействия и коммуникации, взаимовлияния, взаимообогащения культур, но не слияния (ассимиляции), при которой прибывший индивид полностью принимает ценности и нормы иной культуры, «растворяясь» в них, отказываясь от своих национальных ценностей и норм.

В основе аккультурации лежит коммуникативный процесс. Точно так же, как местные

жители приобретают свои культурные особенности, т.е. проходят инкультурацию через взаимодействие друг с другом, так и приезжие знакомятся с новыми культурными условиями и овладевают новыми навыками через общение [11]. Поэтому процесс аккультурации — это приобретение коммуникативных способностей в новой культуре.

Любое общение, в том числе личное, имеет три взаимосвязанных аспекта — познавательный, аффективный и поведенческий, так как в общении протекают процессы восприятия, переработки информации, а также совершаются действия, направленные на объекты и людей, окружающие человека. В этом процессе индивид, используя полученную информацию, адаптируется к окружающей среде.

Наиболее фундаментальные изменения происходят в структуре познания, в той картине мира, через которую человек получает информацию из окружающей среды. Именно на различиях в картине мира, в способах категоризации и интерпретации опыта основываются различия между культурами. Только расширив сферу принятия и переработки информации, человек может постичь систему организации чужой культуры и подстроить свои процессы познания под те, которые присущи носителям чужой культуры. Человек определяет менталитет «чужаков» как трудный и непонятный именно из-за того, что он незнаком с системой познания другой культуры [10]. Но человек имеет потенциал для расширения своих знаний о познавательной системе чужой культуры, и чем больше человек узнает о чужой культуре, тем больше его способность к познанию вообще. Верно и обратное: чем более развита система познания у человека, тем большую способность к пониманию чужой культуры он демонстрирует.

Чтобы развивать плодотворные отношения с представителями чужой культуры, человек должен не только понимать ее на рациональном уровне, но и на аффективном. Надо знать, какие эмоциональные высказывания и реакции допустимы, поскольку в каждом обществе принят определенный критерий сентиментальности и эмоциональности. Когда человек адаптирован к другой аффективной ориентации, он может понимать причины юмора, веселья и восторга, злобы, боли и разочарования также, как местные жители.

Список литературы

- Boas, F. (1940). The aims of ethnology. Reprinted in F. Boas, Race, language, and culture (pp. 626—638). New York: Macmillan. (Originally published in 1888.)
- Redfield R., Linton R., Herskovits M.J. (1936) Memorandum for the Study of Acculturation. *American Anthropologist*, Vol. 38, No. 1, 149—152.
- Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации / Под ред. А.П.Садохина, — М.: Юнити, 2002. — 352 с.
- Романенко Н.М. Особенности восприятия телеинформации школьниками / Педагогика. — 2003. — №4. — С. 46-49.
- Graves T. Psychological acculturation in a tri-ethnic community // *South-Western Journal of Anthropology*. 1967.Vol. 23. P. 337—350.
- Berry J. W. Acculturation and adaptation in a new society // *International Migration*. 1992. Vol. 30. P. 69—85.
- Ward C., Kennedy A. Psychological and sociocultural adjustment during cross-cultural transitions: A comparison of secondary students overseas and at home // *International Journal of Psychology*. 1993(b). Vol. 28. P. 129—147.
- Ward C. Acculturation // *Handbook of intercultural training*, 2nd ed. / Eds. D. Landis, R. S. Bhagat. Thousand Oaks: Sage Publications, 1996. P. 124—147.
- Searle W., Ward C. The prediction of psychological and socio-cultural adjustment during cross-cultural transitions // *International Journal of Intercultural Relations*. 1990. Vol. 14. P. 449—464.
- Кравченко А. И. Культурология: словарь. М.: Академический проект, 2000. С. 17.
- Brislin R. W., Cushner K., Cherrie C., Yong M. *Intercultural interactions: A practical guide*. — Beverly Hills, CA: Sage, 1986.

SHAXSDA ETNIK IDENTIKLIKNING SHAKLLANISHIDA OILANING O'RNI

Nuraliyeva Dildora Mamurjonovna
Farg'ona davlat universiteti psixologiya
kafedrasi psixologiya fanlari bo'yicha falsafa dokori (PhD).
<https://orcid.org/0000-0003-2975-6840>

ANNOTATSIYA Ushbu maqolada jamiyat ijtimoiy jarayonlarining o'zaro ta'sirida oila va nikoh munosabatlarining ahamiyati yoritilgan bo'lib, oilaviy munosabat va qadiryatlar haqida alohida yondashivlar, oilaning jamiyatda bajaradigan funksiyalari va oila institutlar ko'rib chiqilgan. Shuningdek xulosa va tavsiyalar keltirilgan. Millatlararo nikohda tug'ilgan bolalarda etnomadaniy o'ziga xoslikni rivojlantirishning o'ziga xos psixologik xususiyatlari va qiyinchiliklari mavjud.

Kalit so'zlar: Oila, ijtimoiy institut, nikoh, individualizm, Jinsiy-erotik funktsiya, Tarbiyaviy funktsiya, Hissiy funktsiya, Ma'naviy (madaniy) aloqa funktsiyasi.

РОЛЬ СЕМЬИ В ФОРМИРОВАНИИ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ЧЕЛОВЕКА

Нуралиева Дилдора Мамуржоновна
доктор философии (PhD) по психологическим наукам ФарГУ

АННОТАЦИЯ В данной статье выделено значение семейно-брачных отношений во взаимодействии социальных процессов общества, рассмотрены особые подходы к семейным отношениям и ценностям, функции семьи в обществе и институты семьи. Также представлены выводы и рекомендации. Дети, рожденные в межнациональных браках, имеют специфические психологические особенности и трудности формирования этнокультурной идентичности.

Ключевые слова: Семья, социальный институт, брак, индивидуализм, Сексуально-эротическая функция, Воспитательная функция, Эмоциональная функция, Духовно-коммуникативная,

THE ROLE OF THE FAMILY IN THE FORMATION OF THE PERSON'S ETHNIC IDENTITY

Nuralieva Dildora Mamurjonovna
FarDU Doctor of Philosophy in Psychology, (PhD).

ANNOTATSIYA In this article the importance of family and marriage relations in the interaction of social processes of society is highlighted, special approaches to family relations and values, the functions of the family in society and family institutions are considered. Conclusions and recommendations are also presented. Children born in inter-ethnic marriages have specific psychological characteristics and difficulties in developing ethno-cultural identity.

Key words: Family, social institution, marriage, individualism, Sexual-erotic function, Educational function, Emotional function, Spiritual (cultural) communication function.

Kirish: Turli xalqlarning etnomadaniy o'ziga xosligini o'rganish an'anaviy ravishda shaxsning rivojlanishi va shakllanishini o'rganish usullaridan biridir. Umuman olganda, etnik-madaniy o'ziga xoslik yetarlicha o'rganilmagan, garchi so'nggi o'ttiz yillikda u bir qator tadqiqotchilarning e'tiborini o'ziga tortgan bo'lsa ham. Millatlararo nikohda tug'ilgan bolalarda etnomadaniy o'ziga xoslikni rivojlantirishning o'ziga xos psixologik xususiyatlari va qiyinchiliklari mavjud.

Bola o'zini «biz» ning bir qismi va etnik guruh inson o'z hayotida yordam izlayotgan yagona guruh emas sifatida his qilishi kerak. Bunday guruhlariga oilalar, partiyalar, diniy tashkilotlar, norasmiy yoshlar birlashmalari va boshqalar kiradi. Ko'p odamlar, jumladan, millatlararo nikohda bo'lgan bolalar ham ushbu guruhlardan biriga butunlay «cho'milishadi», ammo ularning yordami bilan psixologik barqarorlikka intilish har doim ham mumkin emas. Qo'llab-quvvatlash unchalik barqaror emas, chunki guruhlarining tarkibi doimiy ravishda yangilanib turadi, ularning mavjud bo'lish davrlari vaqt bilan cheklangan, odamning o'zi ba'zi noto'g'ri xatti-harakatlari uchun guruhdan chiqarib yuborilishi mumkin. Bu kamchiliklarning barchasi etnik jamoadan mahrum. Bu avlodlararo guruh vaqt o'tishi bilan barqaror bo'lib, u o'z tarkibining barqarorligi bilan ajralib turadi va har bir shaxs barqaror etnik maqomga ega, uni etnik guruhdan «cheklash» mumkin emas. Aynan shu fazilatlar tufayli etnos inson uchun ishonchli yordam guruhidir.

Adabiyotlar tahlili: O'zining etnik guruhlariga mansubligini anglash orqali hayotda qo'llab-

quvvatlovini yo'qotgan yosh avlod ijtimoiy notinchlik va nochorlik holatidan chiqish yo'lini izlaydi, psixologik xavfsizlik va barqarorlikni qo'lga kiritadi, o'zini jamiyatning bir qismi sifatida his qiladi. Yagona farqlash/identifikatsiya jarayoni ijtimoiy o'ziga xoslikni shakllantirishga olib keladi, bu eng umumiy ma'noda "o'z" guruhini boshqa ijtimoiy obyektlar bilan taqqoslash jarayonining natijasidir. Aynan ijobiy ijtimoiy o'ziga xoslikni izlashda shaxs yoki guruh o'zini o'zi belgilashga, boshqalardan ajralib turishga, o'z avtonomiyalarini tasdiqlashga intiladi.[1]

I.V.Malygina fikricha, etnomadaniy o'ziga xoslik murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa bo'lib, uning mazmuni ham shaxsning umumiy madaniyat asosida mahalliy guruh bilan hamjamiyatni anglashi, ham shu asosda guruhning o'z birligini anglashidir. Ushbu jamoaning psixologik tajribasi, shuningdek, uning namoyon bo'lishining individual va jamoaviy shakllarida namoyon bo'ladi.[2] Etnik identiklik psixologik kategoriya bo'lib, uning mohiyati ma'lum bir etnik-madaniy jamoaga mansubligini anglashdan iborat. Uning tuzilishida odatda ikkita asosiy komponent ajralib turadi - kognitiv (bilim, o'z guruhining xususiyatlari to'g'risidagi g'oyalar va ma'lum xususiyatlar asosida o'zini uning a'zosi sifatida anglash) va affektiv (o'z guruhining fazilatlarini baholash, a'zolikka munosabat. unda bu a'zolikning ahamiyati). Ba'zi mualliflar, shuningdek, etnik o'ziga identiklikning xulq-atvor komponentini ajratib ko'rsatishadi, uni nafaqat xabardorlik, balki o'zini ma'lum bir etnik guruhning a'zosi sifatida namoyon qilish, "turli etnik aloqada munosabatlar va harakatlar tizimini qurish" uchun haqiqiy mexanizm sifatida tushunishadi.[3]

Bugungi kunga kelib, bolaning etnik-madaniy o'ziga xosligini rivojlantirish bosqichlarining yosh chegaralari aniqlangan va aniqlangan ko'plab tadqiqotlar olib borildi. Etnik-madaniy guruh bilan diffuz identifikatsiyaning birinchi "ko'rinishi"ni ko'pchilik mualliflar 3-4 yoshli bolalarda topadilar, hatto bir yoshga to'lmagan bolalar tomonidan ajoyib tashqi farqlarni (teri rangi, soch rangi) birlamchi idrok etishi haqida ma'lumotlar mavjud. Ammo deyarli barcha psixologlar J.Piajening fikriga qo'shiladilarki, bola o'z-o'zini aks ettirish inson uchun eng muhim ahamiyatga ega bo'lgan erta o'smirlik davrida "reallashtirilgan" etnomadaniy o'ziga xoslikka erishadi. So'nggi yillarda tadqiqotchilar etnik o'ziga xoslikni shakllantirishning yana bir jihati - shaxsda etnik xususiyatlarning o'zgarmasligi va barqarorligi tuyg'usining paydo bo'lishi - etnik doimiylikka alohida e'tibor qaratdilar. [4] Olingan empirik ma'lumotlardan ko'rinishi turibdiki, etnik identiklikning shakllanishi jinsiy va irqiy xususiyatlarning doimiyligini o'zlashtirish jarayonlariga o'xshaydi: o'zini ma'lum bir etnik guruhga ongli ravishda bog'lash va etnik belgilarni qo'llash bola tug'ilishidan oldin sodir bo'ladi. Bundan tashqari, J.Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasi tarafdorlari K.Okampo, M.Bernal va P.Naytlar etnik konstantalar o'smirlik davrida shaxs ongida tasdiqlanib, etnik-madaniy shakllanishni o'ziga xoslik va o'zgarmaslikni bosqichma-bosqich anglash jarayoni asosiy psixosotsial xususiyatlar ham yakunlaydi, deb ta'kidlaydilar.

Zamonaviy tadqiqotchilar orasida etnomadaniy o'ziga xoslikning kognitiv va affektiv tarkibiy qismlarining paydo bo'lish ketma-ketligi masalasida birlik yo'q. Ba'zilar fikricha, etnik-madaniy imtiyozlar faqat 9-10 yoshda juda muhim etnik va madaniy bilimlar asosida shakllanadi. Ammo boshqa tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bolalarning etnik guruhlariga bo'lgan afzalliklari har doim ham ushbu guruhlar haqidagi bilimlar bilan bog'liq emas, noto'g'ri qarashlar har qanday bilimdan oldin bo'lishi mumkin.[5] Ammo qanday savollar munozarali bo'lib qolishidan qat'iy nazar, etnik-madaniy o'ziga xoslikni shakllantirish jarayonida millatlararo nikoh va monoetnik nikoh farzandi tarqoq o'zlikni anglashgacha bir qancha bosqichlarni bosib o'tishi aniq. O'smirlik davridagi bu jarayonning natijasi o'zlarining etnik-madaniy o'ziga xoslik, guruhga mansubligini hissiy va baholovchi anglashdir. Hozirgi vaqtda etnik-madaniy o'ziga xoslik yuzaki ongdan tashqari, chuqurroq ongsiz qatlamni o'z ichiga oladi, degan g'oya tadqiqotchilarning e'tiborini tobora ko'proq jalb qilmoqda.[6]

Insonning individual hayotining son-sanoqsiz holatlaridan tashqari, bolaning etnik-madaniy o'ziga xosligining shakllanishi va namoyon bo'lishiga ijtimoiy muhit va guruhlararo munosabatlarning xususiyatlari bilan belgilanadigan bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Eng muhim psixologlar orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatishadi:

1) ijtimoiy-siyosiy sohadagi global o'zgarishlar va ular bilan bog'liq millatlararo munosabatlardagi o'zgarishlar;

2) etnik muhitning geterogenligi/bir xilligi. Birinchi guruh omillariga kelsak, ijtimoiy sohadagi muhim voqealar butun bir xalqning etnik-madaniy o'ziga xosligini faollashtirishga yordam berishi mumkin.

Kishilarning o'z etnik va madaniy mansubligini anglashi ularning ko'p millatli yoki monoetnik muhitda yashashiga qarab juda farq qiladi. Millatlararo muloqot holati shaxsga o'zining va boshqa etnik madaniyatlarining xususiyatlari to'g'risida bilim olish uchun ko'proq imkoniyatlar, millatlararo tushunishni rivojlantirishga va muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Millatlararo muloqot tajribasining yetishmasligi, bir tomondan, bunday aloqalarga nisbatan kamroq moyillikni keltirib chiqaradi, boshqa tomondan, o'z etnik madaniyatiga kamroq qiziqish uyg'otadi. Turli xil geterogen muhitda yashovchi o'smirlar orasida ham etnik-madaniy o'ziga xoslikni anglashdagi farqlar aniqlandi. Ushbu ko'rsatkich Belarus va Qozog'istondagi ruslar o'rtasida taqqoslanganda, etnik o'ziga xoslik o'zining etnik xususiyatlariga ko'ra juda farq qiladigan madaniyatda yashovchilar orasida eng kuchli ifodalanganligi ma'lum bo'ldi.

Madaniy jihatdan yaqin guruh vakillari orasida yashovchi shaxslar uchun (Belorussiyada) o'z etnik kelib chiqishini bilish muhim muammoga aylanmayd. [6] Shunday qilib, bolaning etnik-madaniy o'ziga xosligi aniqroq tushuniladi va agar bola ko'p millatli muhitda yashasa, guruhlar o'rtasidagi madaniy farqlar haqidagi bilimlar ertaroq olinadi. Ammo bu bilimlar qanchalik to'g'ri va ijtimoiy munosabatlar qanchalik ijobiy ekanligi ko'p jihatdan uning qaysi guruhga – ko'pchilik yoki ozchilikka mansubligiga bog'liq. Britaniyalik ijtimoiy psixologlar Shotlandiyadagi pokistonlik muhojirlarning farzandlari etnik ko'pchilikni tashkil etuvchi shotlandiyaliklarning bolalariga qaraganda etnik guruhlar haqida ertaroq tushunchaga ega bo'lishlarini aniqladilar.

Ozchilik guruhidagi bolalar ommaviy axborot vositalari orqali ham, shaxsiy aloqalar orqali ham hukmron madaniyatni muqarrar ravishda bilishadi. Aksariyat guruhdagi tengdoshlari esa Pokiston madaniyati haqida umuman ma'lumotga ega bo'lmazligi mumkin, agar ularda bu millatga mansub qo'shnilar bo'lmasa ham. Ular asosan o'z guruhlar doirasida muloqot qiladilar va milliy ozchiliklar bilan aloqalar ularning madaniyati me'yorlarining ustunligi sharoitida davom etadi. Ammo ozchilik guruhi a'zolari ikki madaniyat o'rtasidagi farqlar haqida ma'lumotga ega bo'lsalar ham, bu ularning ozchilikka mansubligini tan olishlarini anglatmaydi.

AQSh, Buyuk Britaniya, Yangi Zelandiyada o'tkazilgan bolaning etnik-madaniy o'ziga xosligini rivojlantirish bo'yicha ko'plab tadqiqotlarda maktabgacha yoshdagi bolalarga turli irq va millat vakillari tasvirlangan qo'g'irchoqlar yoki rasmlar to'plami taqdim etilgan va ularni tanlash taklif qilingan. Ozchilikdagi bolalar ko'pincha «noto'g'ri» ogohlantirishlarni tanladilar, masalan, qora tanli bolalar oq qo'g'irchoqlarni tanlashdi. Oq tanli bolalar esa haqiqatan ham ularga o'xshash qo'g'irchoqlarni tanladilar. Ozchilik guruhlar a'zolarining dominant guruhga o'xshash tendensiyasi bolalarning ma'lum bir ijtimoiy tuzilmaning mavjudligini, jamiyatda ma'lum guruhlar boshqalarga qaraganda yuqori baholanishini erta anglashini aks ettiradi. Qo'g'irchoqlarni tanlashda, shakllanmagan etnik-madaniy o'ziga xoslikka ega bo'lgan yosh bolalar yuqori maqomga ega bo'lgan guruhga tegishli bo'lish istagini ko'rsatadilar yoki hatto o'zlarini unga tegishli deb hisoblaydilar.

Xulosa Etnik identiklik ijtimoiy o'ziga xoslik elementlaridan biri bo'lib, «ko'plab etnik guruhlariga nisbatan ijtimoiy makonda shaxsning o'zini o'zi belgilashining kognitiv-emotsional jarayonining natijasidir». Bu nafaqat xabardorlik, balki o'zining etnik jamoaga mansubligini idrok etish, tushunish, baholashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Андреева Г. М. Психология социального познания. М., 1997. С.112.
- Малыгина И.В. Этнокультурная идентичность (Онтология, морфология, динамика): дис. ... д-ра филос. наук. М., 2005. С.102.
- Дробизева Л.М., Аклаев А.Р., Коротеева В.В., Солдатова Г.У. Демократизация и образы национализма в Российской Федерации. М., 1996. С.23-24.
- Ocampo K.A., Bernal M.E., Knight G.P., Gender, race, and ethnicity: the sequencing of social constancies // Ethnic identity: Formation and transmission among Hispanics and other minorities. Albany: State University of New York, 1993. P.11-30.
- Phinney J. Ethnic identity in adolescents and adults Review of research // Psychological Bulletin. 1990. Vol. 108(3). P. 499-514.
- Романова О. Л. Развитие этнической идентичности у детей и подростков: автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 1994. С.24-25.
- Nuralieva D. M. THE CONCEPT OF PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO THE FAMILY // Психологическое здоровье населения как важный фактор обеспечения процветания общества. – 2020. – С. 405-410.
- Нуралиева Д. М. Концепция психологической службы семьи // ББК Ю953. – 2020. – С. 405.
- Mamurjonovna N. D. The concept of psychological service and its controversial issues in family // Archive of Conferences. – 2020. – Т. 2. – №. 2. – С. 34-36.

GETEROMILLATLI OILALARDA TUG'ILGAN SHAXSLARDA ETNIK IDENTIKLIK NAMOYON BO'LIHINING EMPIRIK TADQIQ ETILISHI

Nuralieva Dildora Mamurjonovna
Farg'ona davlat universiteti psixologiya
kafedrası psixologiya fanlari bo'yicha falsafa dokori (PhD).

EMPIRICAL STUDY OF ETHNIC IDENTITY IN PERSONS BORN IN HETERO- NATIONAL FAMILIES

Nuralieva Dildora Mamurjonovna
FarDU Doctor of Philosophy in Psychology, (PhD).

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ЛИЦПРОДИЛЬНЫХ В ГЕТЕРОНАЦИОНАЛЬНЫХ СЕМЬЯХ

Нуралиева Дилдора Мамуржоновна
доктор философии (PhD) по психологическим наукам ФарГУ

Annotatsiya: Maqolada Turli xalqlarning etnomadaniy o'ziga xosligini o'rganish an'anaviy ravishda shaxsning rivojlanishi va shakllanishini o'rganish usullaridan biridir. Umuman olganda, etnik-madaniy o'ziga xoslik yetarlicha o'rganilmagan, garchi so'nggi o'ttiz yillikda u bir qator tadqiqotchilarning e'tiborini o'ziga tortgan bo'lsa ham. Millatlararo nikohda tug'ilgan bolalarda etnomadaniy o'ziga xoslikni rivojlantirishning o'ziga xos psixologik xususiyatlari va qiyinchiliklari mavjud

Kalitso 'z: Etnikidentiklik, oila, millat, madaniyatlararo, gnrnologik yondashuv, madaniyatlararo, oila munosabatlari.

Abstract: In the article, the study of the ethno-cultural identity of different peoples is traditionally one of the methods of studying the development and formation of the individual. In general, ethno-cultural identity is understudied, although it has attracted the attention of a number of researchers in the last three decades. Children born in inter-ethnic marriages have specific psychological characteristics and difficulties in developing ethno-cultural identity.

Key word: Ethnic identity, family, nation, intercultural, gender approach, intercultural, family relations.

Аннотация: В статье изучение этнокультурной идентичности разных народов традиционно является одним из методов изучения развития и становления личности. В целом этнокультурная идентичность малоизучена, хотя и привлекала к себе внимание ряда исследователей в последние три десятилетия. Дети, рожденные в межнациональных браках, имеют специфические психологические особенности и трудности формирования этнокультурной идентичности.

Ключевые слова: Этническая идентичность, семья, нация, межкультурный, гендерный подход, межкультурные, семейные отношения.

Etnopsixologiyada tarixan tadqiqot olib borishning 2 ta yondashuvi mavjud: etnologik psixologiya (yoki psixo-antropologiya) va madaniyatlararo (qiyosiy madaniyat psixologiyasi). Birinchi yondashuv mazmuniga ko'ra, bitta madaniyat tashuvchilarning ruhiy xususiyatlarini o'rganishda madaniyatga xos tahlil birliklari va atamalar qo'llaniladi. O'rganilayotgan hodisa asta-sekin ochiladi, mazkur jarayonda tadqiqotchi diniy guruhga qo'shilishi, o'z xatti-harakati va odatlarini qayta qurishi, uning a'zosi bo'lishi kerak mazmunidagi gipotezalar mumkin emas:

Ikkinchi yondashuv mazmuniga binoan, madaniyatlararo farqlar va o'xshashliklarni tushuntirish istagi bilan ikki yoki bir nechta etnik guruh shaxslarining psixologik hayotini o'rganish, tahlil birliklaridan foydalanish, o'zga madaniyat ta'siridan ozod deb hisoblanadi. Tadqiqotchining o'rganilayotgan etnik guruhlardan uzoqlashish istagi bilan tashqi kuzatuvchi pozitsiyasini egallashi, tadqiqotning psixometodologik strukturasini va uni tavsiflash uchun toifasini dastlabki qurish, gipotezalarni ilgari surish mumkin. Tadqiqot turli sohalar doirasida amalga oshiriladi: umumiy psixoidrok, xotira va fikrlash xususiyatlarini o'rganadi, mehnatni tashkil etish va boshqarishning sanoat psixo-muammolari, yosh psixo- turli xalqlar orasida idrok usullari, ijtimoiy psixologik turli etnik jamoalarga kiruvchi kishilar xulq-atvorining ma'lum qonuniyatlarini o'rganadi, bu jamoalarning psixologik xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi. Odatda etnopsixologik tadqiqotlar amaliy ehtiyojlar

bilan belgilanadi. Olimlarning ko'pyillik izlanishlari asosida etnopsixologik tadqiqotlarning quyidagi turlari mavjudligi aniqlangan. 1 - standart - dastlab madaniyatlararo taqqoslashni o'z ichiga olmaydi. Obyekt, milliy ong yoki o'zlikni anglash, milliy qadriyatlar va yo'nalishlar, ehtiyoj va motivlar; avto-va getero-stereotiplarning o'ziga xos xususiyatlari, etnik munosabatlar, an'analar, odatlar va urf-odatlar, muayyan millat va elat vakillarining xulq-atvorining o'ziga xosligi kabilar bo'ladi.

2- madaniyatlararo - turli millatlarga mansub odamlarning bir nechta guruhlarida yoki turli millat vakillari bir joyga to'plangan guruhlarda parallel ravishda olib boriladigan shaxslarning psixologik va ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini o'rganish.

3- tarixiy va gnoseologik yondashuv – millatlarning kelib chiqishini tarixiy tahlil, kontent tahlili, omil tahlili va boshqa tadqiqotlarda turli ma'lumotlarni umumlashtirish va boshqa usullar yordamida o'rganish. U ma'lum bir millat vakillari bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa qilishning iloji bo'lmaganda qo'llaniladi (tarixiy, siyosiy, arxiv manbalarini tahlil qilish). Etnopsixologik tadqiqotlarni olib borishda tadqiqotchi tomonidan bir nechta etikaviy-axloqiy, konfidensiallik tamoyillariga amal qilish tadqiqot natijalarining ishonchli chiqishini kafolatlashga xizmat qiladi. Xususan, dastlabki etnopsixologik etikaviy tamoyilga ko'ra, etnik jamoa shakllanishi va uning psixologiyasining turli omillarini hisobga olish - milliy ruhiyatni tarix, iqtisod, siyosiy va madaniy rivojlanish mahsuli sifatida va bu etnik jamoa uzoq vaqt yashaydigan boshqa sharoitlarni o'rganishdan dalolat beradi.

Ikkinchisi, bir etnik guruh vakillarining nodavlat notijorat tashkilotlarini boshqa xususiyatlarning namoyon bo'lishi bilan birlikda tahlil qilish - ularning ijtimoiy va individual onglari tarkibida turli xil ijtimoiy guruhlarining milliy, sinfiy, kasbiy, yosh xususiyatlari bilan qanday bog'liqligini to'g'ri tushunishga qaratilgan. Uchinchisi, shaxslarning milliy psixik xususiyatlarining namoyon bo'lishining xilma-xilligini hisobga olish - ularning nafaqat butun majmuasi va o'ziga xosligini har tomonlama tushunish va to'g'ri talqin qilish, balki ularning har birini tizimli tadqiq qilish. To'rtinchisi, nodavlat, notijorat tashkilotlarni, milliy-madaniyat markazlarni tahlil qilishda taqqoslash – etnoo'ziga xoslik faqat boshqa jamoalar vakillarining bir xil xususiyatlari bilan taqqoslash va qiyoshlash orqali ma'lum bo'lishiga qaratilganligini inobatga olish.

Geteromillatli oila farzandlaridagi etnik identiklik shakllanishining psixologik jihatlarini tahlil qilish bir necha bor empirik tadqiqot mavzusiga aylangan. Biz tomonimizdan turli millatdagi nikohlar asosida tug'ilgan bolalarda etnik identiklik namoyon bo'lishining psixologik jihatlarini o'rganish maqsadida olib borilgan tadqiqotimiz uch bosqichda o'tkazildi:

1. Aniqlash bosqichi (o'smirlarning etnik identiklikni o'rganish);
2. Shakllantiruvchi bosqich (o'smirlardagi etnik o'ziga xosligini tadqiq etish uchun metodik vositalarni tanlash);
3. Nazorat bosqichi (eksperimental ish natijalarini taqqoslash).

O'smirlarning etnik identikligini o'rganish uchun tadqiqotimiz davomida quyidagilar qo'llanildi: Dj.Finnining "Etnik identiklikni o'rganish" metodikasi, "Etnik identiklik turlari" so'rovnomasi (G.U.Soldatova, S.V.Rijova), O.L.Romanovanning "Bolalar va o'smirlarning etnik identiklik xususiyatlarini o'rganish" shkalasi. Yuqoridagi tamoyillarga tayanib, biz tomonimizdan tashkil etilgan tadqiqot mezo darajada olib borilgan bo'lib, unda tadqiqot obyekti sifatida mamlakatimiz hududida istiqomat qilayotgan geteromillatli oilalarning o'smir yoshdagi farzandlari qatnashgan. Quyida berilgan jadval orqali tadqiqotimizda ishtirok etgan obyektlarning qaysi geteromillat vakillari ekanligini bilib olishimiz mumkin.

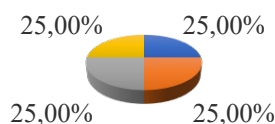
3.1.1.jadval

Tadqiqotda ishtirok etgan siniluvchilarning etnik guruhga tegishlilik ko'rsatkichlari

Geteromillatli oilalar	Son	Foiz (%)
O'zbek-qirg'iz oila farzandlari	30 ta	25,0 %
O'zbek-tojik oila farzandlari	30 ta	25,0 %
Qirg'iz-tojik oila farzandlari	30 ta	25,0 %
O'zbek-tatar oila farzandlari	30 ta	25,0 %
Umumiy:	120 ta	100,0 %

Tadqiqotda jami 120 nafar o'smirlar sinaluvchi sifatida ishtirok etib ularning tanlama to'plamdagi representativligi to'liq ta'minlangan deyishimiz mumkin. Xususan, o'zbek-qirg'iz oilasiga mansub o'smirlar 30 nafar, o'zbek-tojik oilasiga mansub o'smirlar 30 nafar, tojik-qirg'iz oilasiga mansub o'smirlar 30 nafar, o'zbek-tatar oilasiga mansub o'smirlar 30 nafardan iborat bo'ldi.

Tadqiqot sinaluvchilarining etnik tarkibi

■ O'zbek-qirg'iz oila farzandlari ■ O'zbek-tojik oila farzandlari
■ Qirg'iz-tojik oila farzandlari ■ O'zbek-tatar oila farzandlari

3.1.1.rasm. Tadqiqot obyektining foiz hisobida ifodalanishi

Yuqorida berilgan rasm orqali tadqiqotda ishtirok etgan respondentlarimizning oila vakillari nisbati foiz hisobida keltirilganini guvohi bo'lishimiz mumkin. Unga asosan, 25% o'zbek-qirg'iz oilasiga mansub o'smirlar 25% o'zbek-tojik oilasiga mansub o'smirlar 25% tojik-qirg'iz oilasiga mansub o'smirlar 25% o'zbek-tatar oilasiga mansub o'smirlardan ekanligi ma'lum bo'ldi.

3.1.2.jadval

Dj.Finnining "Etnik identiklikni o'rganish" metodikasining tavsiflovchi ko'rsatkichlari tahlili (n=120)

Shkalalar	Min	Max	M	σ	Assimetriya	Ekzess
Kognitiv komponent	1,00	20,00	10,09	5,68	,214	-1,170
Affektiv komponent	1,00	28,00	12,06	7,51	,644	-,521
Integral ko'rsatkich	15,00	48,00	30,67	9,77	,069	-1,087

Metodika bo'yicha olingan natjalaridan ma'lum bo'ladiki, kognitiv komponent bo'yicha o'rtacha qiymat 10,09, standart og'ish 5,68 ni tashkil etib, chap tarafga manfiy ekzess ko'rsatkichda ekan. Bundan sinaluvchilar savollarga to'liq va tushungan holda javob bergan deyish mumkin.

Ushbu metodikaning affektiv komponenti bo'yicha minimal qiymat ballni, maksimal qiymat 28 ballni tashkil etib, o'rtacha qiymat 12.09 ni, standart og'ish 7.51 ballni, eksess -0,521 chap tarafga maxfiy og'ishni ko'rsatdi. Integral ko'rsatkich shkalasi bo'yicha minimal qiymat 15 ballni, maksimal qiymat 48 ballni tashkil etib, o'rtacha qiymat 30.67 ni, standart og'ish 9.77 ballni, eksess -1,087 chap tarafga maxfiy og'ishni ko'rsatdi. Mazkur yuqorida keltirilgan natjalaridan ma'lum bo'ladiki, barcha etnik guruhga tegishli o'smirlarda etnik identiklik namoyon bo'lishining integral, ya'ni umumiy ko'rsatkichi yuqori bo'lib, bu ularning o'z millatiga daxldorlik hissi yaxshi rivojlanganidan, deya xulosaga kelishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- "Oila psixologiyasi" G'.B.Shoumarov, I.O.Haydarov, N.A.Sog'inov. Toshkent 2007y. 130b.
- Abduraxmonova Z. E., Nuraliyeva D. M. Formation of the concept of intelligence in foreign psychology //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – T. 11. – №. 3. – C. 852-857.
- Berry J.W., Phinney J.S., Sam D.L., Vedder P. (2006) Immigrant Youth: Acculturation, Identity, and Adaptation. Applied Psychology: an International Review, 55(3): 303–332.
- Binning K.R., Unzueta M.M., Huo Y.J., Molina L.E. (2009). The interpretation of multiracial status and its relation to social Engagement and psychological wellbeing. Journal of Social Issues, 65, 35–49.
- Волкова А. Н. Социально-психологические факторы супружеской совместимости. -М.: Речь, 1997. - 236 с.
- Farver J.M., Xu Y., Bhadha B.R., Narang S., Lieber E. (2007) Ethnic Identity, Acculturation, Parenting Beliefs, and Adolescent Adjustment: A Comparison of Asian Indian and European American

Families. Merrill-Palmer Quarterly, 53(2):184–215.

GiokH. P. «Choose One!»: Challenges of Inter-Ethnic Marriages in Malaysia / Giok Hun Pue & Nidzam Sulaiman. - Asian Social Science. - 2013. - Vol. 9. - No. 17. - P. 269278.

Nuraliyeva D. M. Examining the orientation of women in the field of psychosocial service for the family and the empirical analysis of psychological qualities. International scientific and practical conference Cutting Edge-science Primedia E-launch page115-116 . USA Conference Proceedings 2020/6

Nuraliyeva D. M. STUDYING SUSCEPTIBILITY TO THE BEHAVOIR OF THE PAIR IN THE RELATIONSHIP BETWEEN MAN AND WOMAN AND GIVING A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL HELP //Теория и практика современной науки. – 2018. – №. 5. – С. 32-34.

Nuraliyeva D. M. The problems of developing social psychological mechanisms in the family // Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 1. – С. 711-713.

Nuraliyeva D. M. THE PROBLEMS OF DEVELOPING SOCIAL PSYCHOLOGICAL MECHANISMS IN THE FAMILY //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 1. – С. 711-713.

Nuraliyeva Dildora Mamurjonovna Psychological assistance to families on the verge of divorce 2021/10 «Экономика и социум» №10(89)

Nuraliyeva Dildora Mamurjonovna. The concept of psychological service and its controversial issues in family. Stran/34-36 Proceedings of International Conference on Multidisciplinary Sciencesand Innovative Technologies Organized by Novateur Publications, India /2020/6/25.

SUD PSIXOLOG EKSPERTI KOMPETENTLIGINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Olimov Laziz Yarashovich

Buxoro davlat universiteti, Psixologiya va sotsiologiya kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada sud psixolog eksperti faoliyatida ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarining namoyon etilishi va rivojlanishini tadqiq etish hamda uning o'ziga xos ijtimoiy-psixologik omillarini takomillashtirish haqida fikr yuritilib, sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar, komponentlarini aniqlash, sud psixolog ekspertidagi kommunikativ, emotsional va shaxslilik komponentlarining namoyon bo'lishi va rivojlanishini tadqiq qilish; sud psixolog ekspertlarining sotsial-psixologik kompetentligini rivojlantirishda ularning sud-huquq tizimi bilan bog'liqligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: sud psixolog eksperti, ijtimoiy-psixologik kompetentligi, sud psixologik ekspertizasi, kasbiy kompetentlik, kompetentlik, emotsional intellekt, kasbiy faoliyat.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОМПЕТЕНТНОСТИ СУДЕБНОГО ПСИХОЛОГА-ЭКСПЕРТА

Олимов Лазиз Ярашович

Бухарский государственный университет, доцент кафедры психологии и социологии

Аннотация: В данной статье рассматривается исследование проявления и развития факторов социально-психологической компетентности в деятельности судебного психолога и совершенствование ее конкретных социально-психологических факторов, выявление компонентов, исследование проявления и развития коммуникативных, эмоциональных и личностных компоненты судебного психолога; в развитии социально-психологической компетентности судебных психологов раскрывается их связь с правовой системой.

Ключевые слова: судебный психолог-эксперт, социально-психологическая компетентность, судебно-психологическая экспертиза, профессиональная компетентность, компетентность, личность эксперта, эмоциональный интеллект, профессиональная деятельность.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE COMPETENCE OF THE FORENSIC PSYCHOLOGIST EXPERT

Olimov Laziz Yarashovich

Bukhara state university, docent department of psychology and sociology

Abstract: This article discusses the study of the manifestation and development of factors of socio-psychological competence in the activities of a forensic psychologist and the improvement of its specific socio-psychological factors, the identification of components, the study of the manifestation and development of communicative, emotional and personal components of a forensic psychologist; in the development of socio-psychological competence of forensic psychologists, their connection with the legal system is revealed.

Key words: forensic psychologist-expert, socio-psychological competence, forensic psychological examination, professional competence, competence, personality of an expert, emotional intelligence, professional activity.

Kirish. Jahonda yuqori malakali, raqobatdosh, mustaqil fikrlaydigan mutaxassislarni tayyorlashga bo'lgan ehtiyoj kundan kunga ortib bormoqda. Dunyoning yetakchi ta'lim muassasalarida, jumladan Xalqaro psixologiya fanlari ittifoqi – IUPsuS (International Union of Psuchological Sciense) tomonidan 2018-2023-yillarga mo'ljallangan "Psixologiya sohasini yanada takomillashtirish konsepsiyasi"da malakali psixologlarni tayyorlash hamda ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda ijtimoiy-psixologik fanlarni o'qitish bilan bir qatorda, ularga ekspert baholay olish salohiyatini oshirishning samarali mexanizmlarini ham yo'lga qo'yish, sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligini shakllantirish yo'llarini ishlab chiqish va takomillashtirish dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Shu nuqtai nazardan, jahonda muvaffaqiyatli tarzda olib borilayotgan islohotlar jarayonida sud psixolog ekspertlari faoliyatiga qo'yiladigan talablar, ularning shaxsiy, kasbiy va intellektual salohiyatini psixologik jihatdan yuksak darajaga ko'tarish masalasi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borish zarurati borligidan dalolat beradi.

Jahonda sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik va kasbiy kompetentligining psixologik

jihatlarni o'rganish, ularning ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish omillarini tadqiq etish, sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentlik ko'rsatkichlarini baholash, ijtimoiy-psixologik kompetentligini takomillashtirishga mo'ljallangan maxsus tizimlashtirilgan psixologik usullar majmuini ishlab chiqish bo'yicha izlanishlar olib borilmoqda. Sud psixolog ekspertlarining kasbiy faoliyatiga psixologik tayyorgarlik darajasini takomillashtirish, ularning ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar va mexanizmlarini aniqlash, sud psixolog ekspertlarining kasbiy tayyorgarlik rolini oshirish va ularning faoliyat samaradorligiga ta'siri masalasini aniqlash alohida tadqiqot muammosi sanaladi.

Respublikamizda so'nggi yillarda sudlov va huquq-tartibot organlari faoliyati samaradorligini oshirish, sud psixolog ekspertlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va ularning kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirish masalalariga alohida e'tibor qaratilib kelinmoqda.

"Sud ekspertizasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunida sud ekspertizasi sohasidagi munosabatlarni tartibga solish borasida muhim vazifalar belgilab berilgan. Bu qonunda ko'rsatib o'tilgan bunday muhim vazifalarni bajarishda sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligini takomillashtirishga oid tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan, sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligini oshirish, ularning shaxsiy sifatlariga xos bo'gan xususiyatlarni ro'yobga chiqarish, psixokorreksion va rivojlantiruvchi usullar orqali ularning kasbiy faoliyat samaradorligiga bevosita ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarini shakllantirish dolzarb muammo sifatida qaraladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Zamonaviy psixologiyada sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentligi namoyon etilishi va rivojlanishi muammosini o'rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlarini tahlil qilar ekanmiz, ulardagi kasbiy va ijtimoiy-psixologik kompetentlik metodologiyasiga aloqador bo'lgan ko'plab psixologik xususiyatlarni nazariy jihatdan izohlashga alohida e'tibor qaratdik. Bir qancha ilmiy adabiyotlarning tahliliga asoslanadigan bo'lsak, ijtimoiy-psixologik kompetentlikni aniqlashga doir tadqiqotchilar tomonidan turlicha yondashuvlar mavjudligini ko'ishimiz mumkin.

Ijtimoiy-psixologik kompetentlik jarayoni nafaqat ijtimoiy va tatbiqiy psixologiya, balki ko'pgina psixologiya fanlarining ham amaliyotda qo'llanilishida ko'rishimiz mumkin. Xuddi shunday kategoriya ilmiy adabiyotlarda o'z ifodasini topgan bo'lib, kasbiy faoliyat samaradorligiga faqat kompetentlik vositasi sifatidagi ijtimoiy-psixologik samaradorlik mezonini sifatida baholash uchun mukammal darajadagi yagona ilmiy metodologik ishlanma hali qabul qilinmagan.

Sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligini o'rganish bo'yicha olib borilgan kuzatishlarimiz va tadqiqot muammosiga aloqador bo'lgan fundamental adabiyotlar tahlili ijtimoiy-psixologik kompetentlik muammolari bilan shug'ullanuvchi olimlarning qarashlariga alohida e'tibor qaratishni taqozo etadi.

Sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligi deganda - sud psixolog ekspertining shunday kasbiy faoliyati nazarda tutiladiki, bunda yetarlicha yuqori darajada amaliy kasbiy faoliyat, kasbiy muomalani amalga oshira olishi nazarda tutiladi. Ayni paytda, sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligi uning kasbiy bilim va malakalari, boshqa bir tomondan esa kasbiy pozitsiyasi va psixologik sifatleri mutanosibli bilan baholanishi mumkin.

Hozirgi kunda kompetentlik asosan, inson qobiliyati sifatida qaralsa, u holda insonning turli xil qobiliyati va iste'dodi haqida fikr yuritish imkoniyatini beradi. Bunda "qobiliyat" tushunchasi talqiniga turlicha yondashuvlar mavjudligini ko'ramiz.

Funksional-genetik yondashuvda qobiliyatni u yoki bu psixik jarayonni amalga oshiruvchi funksional tizimlarning samaradorlik tavsifi sifatida talqin etiladi. Bu holatda shaxs tuzilmasidagi motivatsion, xulq-atvor va kognitiv komponentlarning birlashuvini aks ettiruvchi "kompetentlik" va "kompetensiya" tushunchalari qobiliyatlar sifatida qaralishi mumkin.

A.I.Subetto kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining sifat, xususiyat, mahorat toifalari doirasida o'rganadi. Uning ta'kidlashicha, kompetentlik va kompetensiya tushunchalari murakkab strukturali va dinamik ta'lim jarayonidir, ammo sifat va xususiyat toifalariga nisbatan ikkinchi darajali hisoblanadi. Bu esa o'z navbatida quyidagi umumiy tamoyillarga bo'ysunadi:

- yaxlitlik va tizimlilik tamoyili, bunda sifatning ichki tuzilmasi asos qilinadi;
- ob'ektning sifatini yuqori sifat darajasida, sifatning tashqi tuzilmasi esa, ob'ekt yoki jarayonning tashqi muhit bilan o'zaro ta'siri sifatini real sifat darajasida aniqlaydi;
- sifatning vujudga kelishi va rivojlanishida potensial va dolzarb tashqi va ichki ziddiyatlar tizimining mavjudlik tamoyili;
- turli jarayonlar sifatini natijalarda aks ettirish tamoyili.

Kompetentlik va kompetensiya kategoriyalarining tuzilmasini o'rganish jarayonida bir nechta

yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Ko'pgina mualliflar faoliyatli yondashuvni istiqbolli deb baholaydilar, shuningdek ular kompetentlikni kasbiy faoliyatda namoyon bo'ladi va shu bilan bir qatorda uning asosi ham, deb hisoblaydilar. Bunday holatda kompetentlik jarayonning aniq doirasida samarali harakatni yuzaga keltirish uchun zarur bo'lgan ichki resurslar tizimi sifatida tushuniladi. Kompetentlik tuzilmasi quyidagi komponentlarga ajratiladi: yo'naltiruvchi va ijrochi, mazmunli (bilim) va jarayonli (ko'nikma), kognitiv va operatsional.

Ijtimoiy-psixologik kompetentlik muammosining umumiy jihatlarini G.M.Andreyeva, Ye.A.Abulxanova-Slavskaya, V.P.Bedexanova, A.A.Bodalev, M.Kyarest, V.A.Labunskaya, A.N.Leontev, A.K.Markova, D.Mayers, Ye.S.Mixaylova, A.V.Petrovskiy, S.L.Rubinshteyn, A.V.Xutorskiy, A.J.Yujaninova kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

A.K.Markova ijtimoiy kompetentlikni mazmun jihatdan tahlil qilib, uning jarayonli va natijali tomonlarini ajratib ko'rsatgan. Muallif kompetentlik tuzilmasini jarayon (pedagogik faoliyat, pedagogik muloqot, o'qituvchi shaxsi) va pedagogik faoliyat natijalari, ya'ni ta'lim oluvchining ta'lim olganlik va tarbiyalanganlik nuqtai nazaridan tizimlashtirilgan.

Chunonchi, mehnat faoliyatining barcha jihatlarini uchun psixologik modul deb nomlanuvchi kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar, kasbiy psixologik xususiyatlar ishtirok etadi. Shuningdek, kompetentlik tuzilmasi faoliyatning ichki vositasi, ya'ni motiv, bilim, ko'nikma va malaka kabi elementlarni qarab chiqish uning jarayonli va natijali ko'rsatkichlarini hisobga olish haqidagi tasavvur paydo bo'ladi.

A.V.Xutorskiyning o'tkazgan ilmiy izlanishlarida, kompetentlik – o'ziga xos individual-psixologik xususiyat sifatida namoyon bo'lishi, kompetensiya esa insonning aniq bir muhitda samarali va sifatli faoliyati uchun zarur bo'lgan tayyorgarlikka qo'yilgan va oldindan belgilangan ijtimoiy talablardan iboratligini ta'kidlaydi.

Bizning fikrimizcha, kompetentlik faqatgina individual psixologik xususiyat bo'libgina qolmasdan, balki hissiy-irodaviy sifatlarni ham o'z ichiga oladi. Agarda mana shu hissiy-irodaviy sifatlarni bo'lmaganida edi, sud psixolog eksperti o'z kasbiy faoliyatlarini samarali tashkil qila olmas edilar.

M.Kyarest tadqiqotlarida kompetentlikning mohiyati va uning asosi sifatida (qobiliyatlar, iqtidor, bilim), inson faoliyati jarayon sifatida (ta'riflar, tavsiflar, alomatlar), faoliyat natijalari (ish natijalari, faoliyat ob'ektidagi o'zgarishlar) kabi komponentlar kiritiladi. Muallif kompetentlik mazmuniga quyidagi tavsiflarni kiritgan:

- lavozimda ishlayotgan shaxs(xodim)ga majburiy bo'lgan masalalarga intellektual mosligi;
- mutaxassis tomonidan shakllantirilgan va hal etilgan masalalarning asosiy ishdagi miqdori va sifati;

- asosiy masalalarni hal etishdagi muvaffaqiyat;
- muammoli masalalar yechimining samaradorligida namoyon bo'luvchi shaxsning xususiyatlari.

Bu yerda olim kompetentlik tushunchasiga ko'proq insonning individual psixologik xususiyatlarini inobatga olib yondashgan.

Psixologik kompetentlik tuzilmasida J.G.Garanina quyidagi ikkita darajaning mohiyatini bilim, ko'nikma, malaka va fikrlash asosida talqin qiladi:

1) kategoriyalar, hissiy-emotsional obrazlar, ijtimoiy etalonlar, stereotiplar va boshqalar, hamda fikrlash tizimlari (ijtimoiy muammolarni hal etish bo'yicha refleksiv aqliy faoliyat);

2) amaliy, ijrochilik, ya'ni insonlar bilan o'zaro ta'sir o'tkazish malaka va ko'nikmalar tizimi. Yuqoridagi ikkala yo'nalish kompetentlikning refleksiv va progressiv xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Bizning fikrimizcha, agar shu ikki daraja bo'lmaganida edi kompetentlik tushunchasining mohiyati u qadar to'laqonli hisoblanmasdi.

O.A.Bulavenkoning ta'kidlashicha, kompetentlikni kasbiy faoliyatning o'ziga xos chizgisi sifatida emas, balki shaxsning turg'un oshirilgan yoki pasaytirilgan faollikda namoyon bo'luvchi holati sifatida qarash kerakligini taklif etadi. Fikrimizcha, kompetentlik faqat faol kasbiy faoliyatda namoyon bo'ladi, faoliyatda qanaqadir turg'unlik bo'lishi uni muvaffaqiyatga erishishda to'siq bo'lishi mumkin.

I.A.Zimnaya kompetentlikni yo'naltirilganlik, maqsadni qo'ya bilish, xulqning hissiy-irodaviy boshqarilishi, qadriyatli-mazmunli munosabatlarni o'z ichiga olgan shaxs xususiyatlari sifatida qaraydi. Uning fikricha, kompetentlik tuzilishi quyidagi komponentlar tizimidan iborat:

a) shaxsning ichki psixik, tashqi xulqiy harakatida ushbu xususiyatlarni namoyon qilishga tayyorlik;

b) muvaffaqiyatga erishish uchun vazifalarni bajarishning vositasi, metodlari va dasturlarini anglash, ijtimoiy va kasbiy masalalarni yecha olish, tartib-intizom talablari va o'ziga xos bo'lgan

me'yorlariga rioya qilish. Bu kompetensiyaning asosiy mazmun-mohiyatini quyidagicha mazmunda ochib beradi;

- c) bilimlarni amaliyotda qo'llay olish tajribasi, ya'ni ko'nikma va malaka;
- d) hissiy-irodaviy regulyatsiya, kompetentlikni namoyon qila olish qobiliyati, uning ijtimoiy va kasbiy o'zaro ta'sir holatlariga bog'liq holda namoyon bo'lishini muvofiqlashtirish sifatida.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, kompetensiya tarkibida ijtimoiy-psixologik va kasbiy kompetentlikning namoyon bo'lish holatlarida o'zini-o'zi nazorat qilish, shaxsiy va kasbiy imkoniyatini namoyon qilish qobiliyatini aks ettiruvchi o'ziga xos belgilarni ajratish zarur. Sud psixologik ekspertizasi jarayonida o'z bilim, ko'nikma va malakalarni samarali qo'llash sud psixolog ekspertidan o'zini-o'zi idora qilish va o'zini-o'zi boshqarishning psixologik mexanizmlarining shakllanishini talab qiladi.

Pedagog A.A.Dunyushin shaxsning ijtimoiy-psixologik kompetentligi kasbiy faoliyatda insonlar bilan o'zaro munosabatda bo'lishi uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni amalda qo'llay olish qobiliyati ekanligini ta'kidlaydi. Ko'rinib turibdiki, fikr muallifi quyidagi bir necha mulohazalar orqali aniqlashtirilgan:

- a) kompetentlik aniq bir faoliyat sub'ekti tavsifi sifatida baholanishi mumkin;
- b) kompetentlikning mazmuni kasbiy faoliyat maqsadi, tuzilishi va maxsus talablariga bog'liq;
- c) kompetentlik hissiy-irodaviy sifatlar, shaxsning muloqotmandligi, intellektual salohiyati, shaxsning yo'naltirilganligi kompetentlikka asos bo'lib xizmat qiladi.

Demak, yuqoridagi tahlillarga tayangan holda, sud psixolog ekspertlarining kommunikativ kompetentligiga aloqador bo'lgan jihatlarni rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri ekanligi, sud psixolog ekspertlari kasbiy faoliyatining turli tomonlarini tadqiq etishni hozirgi zamon talabi sifatida tushunish lozim.

O.A.Konopkinning fikriga ko'ra, inson faoliyatga kirishishida ongli ravishda o'zini-o'zi nazorat qilishi quyidagi tuzilmaga ega bo'lishi lozimligini ko'rsatadi: maqsadni sub'ektiv qabul qilish faoliyatning muhim shartlarini sub'ektiv moduli; harakat dasturi (harakatlarni, vosita va usullarni tartiblashtirish); natijalarni baholash.

Shu nuqtai-nazardan sud psixologik ekspertizasida amalga oshiriladigan psixodiagnostik ishlar bilan bir qatorda sud psixologik ekspertizasi xulosasini tegishli tartibda sifatli va adolatli ravishda rasmiylashtirish sud psixolog ekspertlari oldida turgan mas'uliyatli vazifalardan biri hisoblanadi.

Bir qancha tadqiqotchi olimlar kompetentlik va kompetensiyaning muhim tavsiflaridan biri sifatida mavjud bilim va tajribalarning zarurligi hamda ularni egallovchi sub'ektlarning faolligi deb hisoblaydilar.

Dj.Raven o'z izlanishlarida kompetentlikni biror bir ob'ekt yoki ob'ektlar sinfiga ko'ra biror sohaga tegishliligi bilan baholash kerak, deb hisoblaydi.

M.D.Lapteva rahbarligida olib borilgan tadqiqotlarda kompetentlikning tub mohiyati uning tatbiqi ob'ektiga munosabat, kasbiy o'zini-o'zi baholashning shaxsga tegishli jihati va ota-onalik munosabatlarning hissiyotlari orqali amalga oshiriladi. Kompetentlikning namoyon bo'lish mezonlariga hissiyot, idrok regulyatsiyasini baholash mezonlari sifatiga istiqbolli masalalarni qo'yish, ularni hal etish yo'llarini topishda qat'iyatlilik, talabgorlikning moslik darajasi, kasbiy layoqatini o'zi tomonidan baholanishi kabilarni kiritilgan. Yuqoridagi kabi bu xislatlarning bo'lishi bo'lajak kasb egasini yuqori kompetentlikka ega bo'lishini ta'minlashi mumkin ekan.

A.V.Raysev tamonidan kompetentlik tushunchasining mohiyatida quyidagi bosqichlar keltirilgan: intellektual, amaliy, qadriyatli-mo'ljalli va nutqli. Shundagina mutaxassis kompetentligi har doim faoliyat turiga bog'liq bo'lgan aniq holatda namoyon bo'ladi.

L.G.Semushina asarlarida talqin qilishicha, malaka past, o'rtacha va yuqori darajada bo'lganligi tufayli mutaxassis tomonidan biror bir kasb yoki mutaxassislikning egallaganlik darajasini beligab beradi, deb ta'kidlaydi. Olim bu yerda malakani kompetentlik tushunchasiga yaqinlashtirishga uringan.

N.S.Aulova olib borilgan nazariy tahlillarga asoslanib shuni aytish mumkinki, mutaxassislarni faoliyatga tayyorlashda ijtimoiy kompetentlikning quyidagi mezonlarini asos qilish kerakligini ko'rsatadi:

- shaxs refleksiv faolligi darajasi – hamkasblarga munosabat, shaxsiy ahamiyatli kasbiy sifatlarda ifodalangan ideal mutaxassis obrazini tanlash, o'z kasbiga mosligini baholash, refleksiv (o'z tushunchasi va hatti-harakatlarni anglash) harakatlarning shakllanganligi;
- asosiy texnologik tayyorgarlik sifatida mazmunli-jarayonli, operatsional komponentning shakllanganlik darajasini, kasbiy faoliyatning vositalari, metodlari va yo'llarini egallash;
- bilish faollik darajasining o'zlashtirilgan kasbiy bilimlar tizimi, kasbiy masalalarni hal etish

usullarini qo'llash ko'nikmasi;

- kasbning yuqori ijtimoiy belgilanganligida ishonchning shakllanganligi darajasi;
- samarali kasbiy faoliyat ko'nikmalarini o'zlashtirish zaruriyatining ahamiyatini anglash;
- ularni o'z kasbiy faoliyatida amalga oshirish yo'llarini topishga intilish;
- anglashning faollik darajasi.

Bizningcha, muallifning mazkur ta'rifida o'ziga xos ijtimoiy-psixologik omillar tizimiga alohida e'tibor qaratadi.

NATIJALAR

Psixologik trening amaliyoti davrida psixologiya fanidan dars berayotgan va ayni bir vaqtning o'zida sud psixologik ekspertizasida ishtirok etayotgan professor-o'qituvchilarning sud psixolog eksperti sifatidagi kompetentlik malakalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun tadqiqotimizning diagnostik bosqichi natijalariga ko'ra, ijtimoiy-psixologik kompetentlik ko'rsatkichlarini o'rta va yuqori darajaga erishilishiga qaratilgan rivojlantiruvchi mashg'ulotlar tizimini ishlab chiqish va uni amaliyotda qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan ko'zlangan maqsad respondentlarda ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarini shakllantirish, hamda uni tashkil etuvchi komponentlarni rivojlantirishga xizmat qiladigan trening shaklidagi psixotexnikalarni ishlab chiqish, ularning samaradorlik darajasini tekshirib, amaliyotga tatbiq etishdan iborat bo'ladi.

1-jadval

Kommunikativ ijtimoiy kompetentlik diagnostikasi bo'yicha olingan ma'lumotlar tahlili (n=102)

Omillar		Besh yilgacha ish stajiga ega bo'lgan ekspertlar (n1=41)				Besh yildan ortiq ish stajiga ega bo'lgan ekspertlar (n2=61)			
		Aniqlovchi tajriba		Nazorat tajriba		Aniqlovchi tajriba		Nazorat tajriba	
		n	%	n	%	n	%	n	%
«A» omil	Muloqotchan	16	39,01	32	78	40	65,6	55	90,2
	Muloqotga kirishishga qiynaladigan	25	60,9	9	22	21	34,4	6	9,8
	Jami	41	100	41	100	61	100	61	100
«B» omil	Mantiqiy fikrlaydigan	19	46,3	29	70,7	33	54,1	48	78,7
	Zaif fikrlaydigan	22	53,6	12	29,3	28	45,9	13	21,3
	Jami	41	100	41	100	61	100	61	100
«C» omil	Barqaror	13	31,7	24	58,5	43	70,5	51	83,6
	Beqaror	28	68,3	17	41,5	18	29,5	20	16,4
	Jami	41	100	41	100	61	100	61	100
«D» omil	Optimizm	16	39,01	34	83	34	55,7	55	90,2
	Pessimizm	25	60,09	7	17	27	44,3	6	9,8
	Jami	41	100	41	100	61	100	61	100
«K» omil	Ijodiy tafakkuri rivojlangan	14	34,1	23	56,1	38	62,3	47	77
	Realist	27	65,9	18	43,7	23	37,7	14	23
	Jami	41	100	41	100	61	100	61	100
«N» omil	O'zini nazorat qila oladigan	19	46,3	28	68,3	45	73,8	52	85,2
	Nazoratda qiyinchilikka uchraydigan	22	53,7	13	31,7	16	26,2	9	14,8
	Jami	41	100	41	100	61	100	61	100
«M» omil	O'ziga yo'nalgan	18	43,9	14	34,1	28	45,9	24	39,3
	O'zgalarga yo'nalgan	23	56,1	27	65,9	33	54,1	37	60,7
	Jami	41	100	41	100	61	100	61	100
Jami		41	100	41	100	61	100	61	100

“Kommunikativ ijtimoiy kompetentlik diagnostikasi” metodikasi asosida olingan natijalar tahliliga qaraydigan bo'lsak, nazorat tajriba natijalari barcha ijobiy omillarning o'sishga erishilganligini qayd etish lozim. Xususan, besh yilgacha ish stajiga ega bo'lgan ekspertlarida optimizm (83%), muloqotchanlik (78%), mantiqiy fikrlaydigan (70,7%), o'zgalarga yo'nalganlik (65,9%) omillari bo'yicha ko'rsatkichlarning yuqori darajada o'sish kuzatilgan bo'lsa, besh yildan ortiq ish stajiga ega bo'lgan ekspertlarda muloqotchanlik (90,2%), optimizm (90,2%), o'zini nazorat qila oladigan (85,2%), barqarorlik (83,6%) omillari bo'yicha ko'rsatkichlarning yuqori darajada o'sish kuzatildi. Bu esa sud psixologik ekspertizasi sifat-samaradorligining yuqori darajada bo'lishini ta'minlaydi (1-jadval).

Sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirishda kommunikativ kompetentlik, sud psixologik ekspertizasiga doir ijtimoiy-psixologik bilimlar diapazoni va emotsional intellekt ko'rsatkichlarining muhimligiga ko'ra muammolar yechimini izlashda hissiy-irodaviy, kognitiv va kommunikativ motivatsiya imkoniyatlarini takomillashtirishga qaratilgan psixotexnikalarni qo'llash orqali yuqori samaradorlikka erishilganligini ko'rishimiz mumkin.

Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish bo'yicha o'quv modulini amalda qo'llash natijasida qator samaradorlikka erishildi, deyish mumkin. Dissertatsion tadqiqotimizning samaradorligini aniqlash uchun qayta diagnostik tadqiqot ishlarini amalga oshirish natijasida olingan ma'lumotlar tahlili o'quv moduligacha va undan keyingi holat bo'yicha o'rtacha miqdoriy ko'rsatkichlar diapazonida qiyosiy jihatdan taqqoslandi. Bu esa sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillariga aloqador bo'lgan kasbiy kompetentlikning o'ziga xos tarzda o'zgarganligini ko'rsatadi. O'quv modulida sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligini ta'minlovchi sohaga oid qonun va qonun osti hujjatlari yuzasidan huquqiy, hamda psixodiagnostik ishlarni qo'llay olish bo'yicha bilimdonligini oshirish nazarda tutilgan. Buni barcha sud psixolog ekspertlarining o'quv modulini qo'llashdan keyingi natijalari ham tasdiqlaydi (2-jadval, 1-rasm).

2-jadval

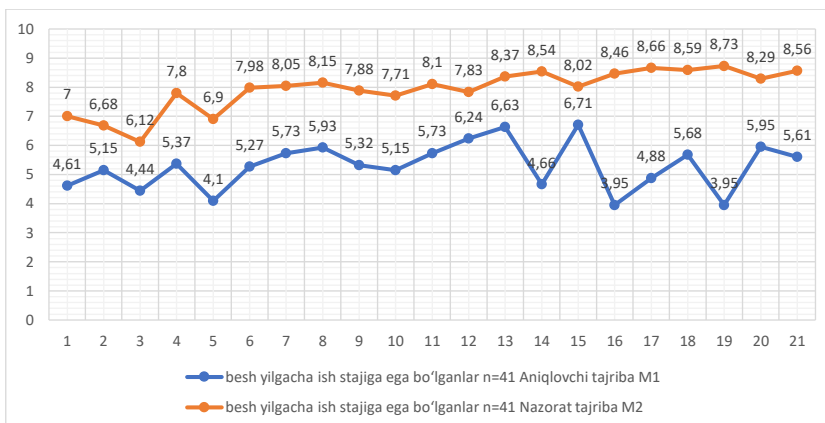
Sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi namoyon etilishining qiyosiy tahlili (ijtimoiy psixologik so'rovnoma asosida)

savollar	besh yilgacha ish stajiga ega bo'lganlar n1=41				O'sish farqi	besh yildan ortiq ish stajiga ega bo'lganlar n2=61				O'sish farqi
	Aniqlovchi tajriba		Nazorat tajriba			Aniqlovchi tajriba		Nazorat tajriba		
	M1	S	M2	S		M1	S	M2	S	
1	4,61	2,17	7,00	2,04	2,39	6,34	2,19	8,23	1,27	1,89
2	5,15	2,34	6,68	2,32	2,24	6,20	2,37	8,69	1,72	2,49
3	4,44	2,43	6,12	2,64	1,68	6,43	2,28	8,30	1,58	1,87
4	5,37	3,42	7,80	3,09	2,43	7,28	2,92	8,69	2,19	1,41
5	4,10	2,03	6,90	2,41	2,80	6,61	2,30	8,57	1,12	1,96
6	5,27	2,74	7,98	2,20	2,71	6,16	2,29	8,75	1,39	2,59
7	5,73	2,31	8,05	2,05	2,32	6,87	2,16	8,92	1,33	2,05
8	5,93	2,25	8,15	1,97	2,22	6,49	2,12	8,62	1,56	2,13
9	5,32	2,71	7,88	2,40	2,56	6,20	2,25	8,87	1,12	2,67
10	5,15	2,42	7,71	2,47	2,56	6,00	2,14	9,00	1,25	3,00
11	5,73	2,30	8,10	2,07	2,37	6,38	2,49	8,26	2,42	1,88
12	6,24	2,42	7,83	2,08	1,59	6,84	2,23	9,13	1,27	2,29
13	6,63	1,93	8,37	2,03	1,74	6,13	2,28	8,98	1,50	2,85
14	4,66	2,34	8,54	2,19	3,88	5,74	2,45	8,98	1,52	3,24
15	6,71	1,95	8,02	2,33	1,31	6,93	2,00	8,90	1,49	1,97
16	3,95	2,02	8,46	2,20	4,51	6,05	2,25	7,70	1,80	1,65
17	4,88	2,29	8,66	1,97	3,78	7,02	2,19	9,21	1,29	2,19
18	5,68	2,39	8,59	2,04	2,91	7,08	2,47	9,36	1,13	2,28
19	3,95	2,32	8,73	1,90	4,78	6,30	2,64	9,18	1,36	2,88
20	5,95	2,27	8,29	2,03	2,34	6,85	2,23	9,21	0,90	2,36
21	5,61	2,27	8,56	1,73	2,95	6,44	2,25	9,10	1,11	2,66

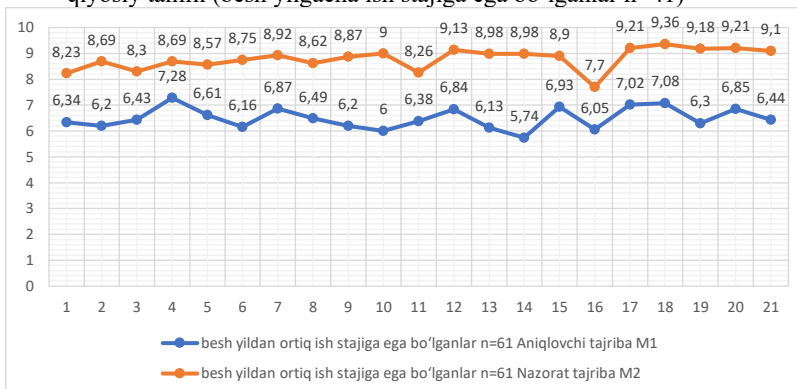
Izoh: M – o'rtacha qiymat, S – standart xatolik

Yuqoridagi jadvaldan ham ko'rinib turibdiki, o'quv moduli qo'llanilishdan oldingi ko'rsatkichlar

bilan o'quv modulini o'zlashtirgandan so'ng besh yilgacha va besh yildan ortiq ish stajiga ega bo'lgan sud psixolog ekspertlarida barcha ko'rsatkichlarga o'sish kuzatildi (aniqlovchi tajriba o'rtacha ko'rsatkich M1 3,95dan 6,71 gacha standart og'ish S-0,80 ga teng holatda namoyon bo'lgan bo'lsa, nazorat tajribada esa o'rtacha ko'rsatkich M2 6,12 dan 8,73 oralig'ida o'sishga erishilib, standart og'ish S-0,70 ga teng holatda namoyon bo'ldi).

1-rasm Sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi namoyon etilishining qiyosiy tahlili (besh yilgacha ish stajiga ega bo'lganlar n=41)

2-rasm. Sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi namoyon etilishining qiyosiy tahlili (besh yildan ortiq ish stajiga ega bo'lganlar n=61)

Besh yilgacha ish stajiga ega bo'lgan sud psixolog ekspertlarida ayniqsa Respondentning ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni idrok qila olishini baholash usullarini qo'llay olishi (M1-6,30 dan M2-9,18 gacha, o'sish M-2,88), xulosa berishning iloji yo'qligi to'g'risidagi hujjat tayyorlash bo'yicha (M1-3,95 dan M2-8,46 gacha, o'sish M-4,51), sud ekspertizasini o'tkazish asoslari va muddatlarini tushuntirishga doir bilimi (M1-4,66 dan M2-8,54 gacha, o'sish M-3,88) kabilarda ko'rsatkichlarda yuqori darajadagi o'sishga erishilgan.

Besh yildan ortiq ish stajiga ega bo'lgan sud psixolog ekspertlarida ayniqsa, respondentning ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni idrok qila olishini baholash usullarini qo'llay olishi (M1-3,95 dan M2-8,73gacha, o'sish M-4,78), sud ekspertlarining malakasini va huquqiy bilimlarini oshirish bo'yicha (M1-6,00 dan M2-9,00 gacha, o'sish M-3,00), sud ekspertizasini o'tkazish asoslari va muddatlarini tushuntirish doir bilimi (M1-5,74 dan M2-8,98 gacha, o'sish M-3,24) kabilarda ko'rsatkichlarda yuqori darajadagi o'sishga erishilgan (aniqlovchi tajriba o'rtacha ko'rsatkich M1 5,74dan 7,28 gacha, standart og'ish S-0,41 ga teng holatda namoyon bo'lgan bo'lsa, nazorat tajribada esa o'rtacha ko'rsatkich M2 6,12 dan 8,79 oralig'ida o'sishga erishildi. Standart og'ish S-0,41 ga teng holatda namoyon bo'ldi) (3-jadval, 2-rasm).

Yuqoridagi natijalarga tayangan holda shuni qayt etish mumkinki, "Sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligi o'quv moduli"ni qo'llash asosida sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirishda ularning kasbiy kompetentlik bilan ijobiy aloqadorlikda to'g'ri proporsionalligi, malaka va kasbiy bilimdonligiga ko'ra sifatli sud psixologik ekspertizalarni o'tkazish uchun ustivor xarakterga ega ekanligi isbotlandi.

XULOSA. Shaxsning kasbiy rivojlanishi bilan bog'liq ravishda yuzaga keladigan psixologik

xususiyatlarni rivojlantirishga qaratilgan psixotexnika, hamda o'quv modulining samaradorligini baholashda aniqlovchi va nazorat tajribalaridan olingan natijalarning tahlillariga asoslanib, qolaversa, sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish dasturi va uni sud psixolog ekspertlarining kasbiy faoliyatiga ta'siri natijasini tadqiq qilish bo'yicha quyidagilar aniqlandi:

Sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega va ularning ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish dasturida sud psixologik ekspertizasiga doir psixologik vaziyatlar va shaxslararo munosabatlar tizimining ta'sirchan mexanizmlariga alohida e'tibor qaratildi.

2. Biz tomonimizdan taklif etilgan rivojlantiruvchi psixotexnika dasturi qo'llanilganidan so'ng sud psixolog ekspertlarida ijtimoiy-psixologik kompetentlikning rivojlanganligi aniqlandi. Jumladan, sud psixolog ekspertlarida ijtimoiy-psixologik kompetentlik va uning omillari indeksatsiyasi darajasi ortib, ularning o'z-o'ziga beradigan bahosi, ijtimoiy vaziyatni adekvat baholash, o'z emotsiyalarini refleksiv boshqarish ko'nikmasi, muloqotchanlik, muvaffaqiyatga intilish tendensiyasi kuchayganligi aniqlandi.

3. Kasbiy kompetentlikning rivojlantirish bo'yicha o'quv modulini amalda qo'llash natijasida qator samaradorlikka erishildi, sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillariga aloqador bo'lgan kasbiy kompetentlik (kasbiy layoqat)ning o'ziga xos tarzda o'zgarganligini ko'rsatadi. O'quv modulida sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligini ta'minlovchi sohaga oid qonun va qonun osti hujjatlari yuzasidan huquqiy, hamda psixodiagnostik ishlarni amalga qo'llay olishi, sud psixologik ekspertiza xulosasini rasmiylashtirish bo'yicha bilimdonligini oshirishga erishildi.

4. Sud psixologik ekspertizasi ishlarida faoliyat olib boradigan ekspertlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligi omillarini namoyon etilishi va rivojlanishi masalasini chuqurroq tahlil qilish uchun kelgusida ijtimoiy-psixologik kompetentlikning ekspertlik faoliyatiga tayyorlik darajasi bilan bog'liqlik tomonlarini tadqiq etish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Glassman A. H., Shapiro P.A., Depression and the course of coronary artery disease. Am J Psychiatry. 1998. – P. 4-11.

Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. Psychodiagnostics. O'quv qo'llanma. "Turon zamin ziyo" nashriyoti. Toshkent 2014. -B. 298.

Mehribian A. An analysis of personality theories. – Englewood Cliffs. N.J.: Prentice – Hall, 2004. – p. 240.

Olimov L.Ya. Psixodiagnostika va psixometrika asoslari. Darslik. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 747.

Olimov L.Ya. Umumiy psixodiagnostika. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 1103.

Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M.. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. o'quv qo'llanma. "Turon zamin ziyo" nashriyoti. T. 2020. -B. 820.

Olimov L.Ya., Nazarov A.M.. Xulqi o'gishgan bolalar psixologiyasi. O'quv qo'llanma. "Tafakkur avlodi" nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 490.

Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Ekstremal vaziyatlarda koping xulq-atvor va strategiyalar namoyon bo'lishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 yil, 3 son 98-106 b.

Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. O'smirlarda psixologik himoya mexanizmlarining namoyon bo'lishining o'ziga xosligi. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 yil, 4 son 103-112 b.

Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Psixologicheskie mexanizmi deviantnogo povedeniya. Psixologiya XXI veka. Yaroslavl., 2020. –S. 125-127.

Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Stressli vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlari va koping xulq-atvor namoyon bo'lishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Psixologiya. Uchrediteli: Buxarskiy gosudarstvenniy universitet, 31-38.

SHAXSLARARO MUNOSABATLARDA MANIPULYATISIYA VA UNI O'RGANILISHI

*Rajabov Murodil,
Farg'ona davlat universiteti Psixologiya kafedrasida katta o'qituvchisi*

МАНИПУЛЯЦИЯ В МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЯХ И ЕЕ ИЗУЧЕНИЕ

*Раджабов Муродил Джумабоевич,
старший преподаватель кафедры психологии Ферганского государственного университета*

MANIPULATION IN INTERPERSONAL RELATIONS AND ITS STUDY

*Rajabov Murodil Dzhumaboevich,
Senior Lecturer at the Department of Psychology of Fergana State University*

Annotatsiya: Maqolada shaxslararo munosabatlarda manipulyatsiya va uni turli ta'riflari, manipulyatsiyaning uch guruhi haqida nazariy bilimlar berilgan. Ijtimoiy hayotda odamlarning manipulyatsiya haqidagi bilimlari va uni IPS (ijtimoiy-psixologik so'rovnom) orqali respondentlardan olingan natijalardan tahlil va ulardan xulosalar chiqarilib, tavsiyalar berildi.

Аннотация: В статье представлены теоретические знания о манипуляции в межличностных отношениях и различные ее определения, три группы манипуляции. Проанализированы знания людей о манипулировании в социальной жизни и его результаты, полученные от респондентов посредством ИПС (социально-психологического опроса), сделаны выводы и даны рекомендации.

Annotation: The article presents theoretical knowledge about manipulation in interpersonal relationships and its various definitions, three groups of manipulation. The knowledge of people about manipulation in social life and its results obtained from respondents through the SPS (social psychological survey) are analyzed, conclusions are drawn and recommendations are given.

Kalit so'zlar: shaxslararo munosabatlarda manipulyatsiya, ta'sir, odamlarga ta'sir qilish shakllari, manipulyatsiyaning uch guruhi: tashkiliy va protsessual, psixologik, aqliy o'yin, axborot, ijtimoiy hayot, pedagog, IIB xodimlari, talabalar.

Ключевые слова: манипуляция в межличностных отношениях, воздействие, формы воздействия на людей, три группы манипуляции: организационно-процессуальная, психологическая, ментально-игровая, информационная, социальная жизнь, педагог, сотрудники милиции, студенты.

Key words: manipulation in interpersonal relations, influence, forms of influence on people, three groups of manipulation: organizational-procedural, psychological, mental-game, informational, social life, teacher, police officers, students.

Bugungi kunda ko'p hollarda shaxslararo munosabatlarda manipulyatsiyadan foydalanadilar lekin, bu haqda o'zlari bilmaydilar. Ko'plab tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, manipulyatsiya - bu ijtimoiy-psixologik ta'sir qilish usullari tizimi bo'lib hisoblanadi deb aytadilar. Bunday ta'sir, qoida tariqasida, odamlarning fikrlash va xatti-harakatlarini ularning manfaatlariga zid ravishda o'zgartirishdir.

Manipulyatsiya turli yo'llar bilan ta'riflanadi. Masalan, E.V.Sidorenko shunday ta'rif bergan: Manipulyatsiya - bu boshqa shaxsni ma'lum holatlarni boshdan kechirishga, qarorlar qabul qilishga va tashabbuskorning o'z maqsadlariga erishish uchun zarur bo'lgan harakatlarga undashga qasddan va yashirin harakatidir [4. 208 b].

Odamlarga ta'sir qilish shakllarini tadqiqotchisi P.S.Taranov manipulyatsiyani quyidagicha ta'riflaydi: yolg'onga to'la, lekin har doim tashqi ko'rinishida munosib va samimiy, odatda teatrlashtirilgan va amalga oshirish usuli murakkab, lekin bir shaxs yoki bir guruh shaxslarning o'z manfaatlarini yo'lida boshqa odamlarning ongini maqsadli boshqarish harakati [4. 220 b]. Ushbu ta'rifni ilmiy deb atash qiyin, ammo u «manipulyatsiya» so'zining o'ziga xos firibgarlik, hiyla-nayrang, makkor harakatlarga to'la zamonaviy tushunchalaridan birini aks ettiradi.

M.Bityanova manipulyatsiyani shaxslararo muloqot shakli sifatida belgilaydi, bu aloqa sherigiga yashirin niyatlariga erishish uchun ta'sir qilishni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, manipulyativ muloqotda maqsad boshqa odamning xatti-harakati va fikrlari ustidan nazoratga erishishdir [3. 172 b]. Shunday qilib, suhbatdosh muloqotning haqqoniy maqsadi haqida ma'lumotga ega bo'lmaydi, ko'p hollarda maqsadlar yashiringan yoki boshqalari bilan almashtirilgan bo'ladi. Manipulyativ ta'sirni odatda ko'p odamlar tushunmaydi, ammo buni shaxslararo munosabatlarda kuzatish mumkin.

Har qanday manipulyatsiya ma'lum bir e'tiqod yoki imtiyozlarni shakllantirish uchun ma'lum bir yaqinlik, illyuziya, ko'rinmas mexanizm, ongga psixologik ta'sir ko'rsatish bilan tavsiflanadi.

G.Shillerning fikricha, “manipulyatsiya, muvaffaqiyati boshqarilayotgan shaxs sodir bo‘layotgan barcha narsa tabiiy va muqarrar ekanligiga ishonganida kafolatlanadi. Xulosa qilib aytganda, manipulyatsiya soxta voqelikni talab qiladi, unda uning mavjudligi sezilmaydi” [5. 25 b]. Barcha manipulyatsiya usullari ob’ekt e’tiborini sub’ekt erishmoqchi bo‘lgan asosiy maqsaddan chalg‘itishga asoslangan. Ya’ni, manipulyatsiya ob’ektning diqqatini jamlaydigan qandaydir tashqi stimulni va ob’ektni harakatga undaydigan yashirin stimulni o‘z ichiga oladi, u o‘zi buni bajarmayotganday tuyuladi, lekin bu sub’ekt uchun zarurdir. Yashirin qo‘zg‘atuvchini oshkor bo‘lishi manipulyatsiya qilishni qiyinlashtiradi.

Odatda manipulyatsiyalar uch guruhga bo‘linadi:

Tashkiliy va protsessual;

Psixologik;

Aqliy o‘yin.

Tashkiliy va protsessual manipulyatsiyalar ko‘p hollarda muzokaralar yoki muhokama jarayonining tashkilotchilari tomonidan qo‘llaniladi. Bunday manipulyatsiya usullari quyidagilardan iborat: muhokamada tanaffus, yig‘ilish arafasida muhokama uchun materiallarni taqdim etish, ikkinchi muhokamaning oldini olish, kerakli variant bo‘yicha muhokamani to‘xtatib turish, ortiqcha ma’lumotlar va boshqalar.

Psixologik manipulyatsiyalar suhbatdoshni g‘azablanish holatiga olib keladigan va shu bilan uning g‘ururini qo‘zg‘otish usullarga asoslanadi. Bunday manipulyatsiyalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi: ba’zi tafsilotlarga sukut saqalash, munozaraning juda tez yoki sekin sur’ati, atayin qo‘llab-quvvatlash, ma’lumotni yashirish, ma’qul kelsada past baho berish, arzimada yuqori baho berish, aniq javobni olishga intilish va boshqalar.

Mantiqiy manipulyatsiyalar rasmiy mantiqning asosiy qonunlari va qoidalarini ongli ravishda buzishga yoki aksincha, etarli darajada ma’lumotga ega bo‘lmagan raqibga ta’sir qilish uchun ulardan mohirona foydalanishga asoslanadi. Bunday manipulyatsiyalarga quyidagilar kiradi: axborotning noaniqligi, dalillar, xulosalar va isbotlarning yo‘qligi, mantiqiy xato bo‘yicha hukmlar chiqarish, to‘liq bo‘lmagan rad etish va boshqalar.

Shunday qilib, ijtimoiy hayotda odamlar manipulyatsiyani yoki manipulyatsiya adresatimi yoki manipulyator vazifasini bajaryaptimi bilish maqsadida IPS (ijtimoiy-psixologik so‘rovnoma) o‘tkazdik. So‘rovnoma pedagoglar, IIB xodimlari, talabalar bo‘lib, jami 227 nafar respondentlar ishtirok etdilar. Quyidagi 1-jadvalda olingan natijalar aks ettirilgan.

1-jadval.

So‘rovnoma natijalarining tahlili. n=227

№	Ma’lumotlar		So‘rovnoma			
			Manipulyator	Sharoitga qarab o‘zgaruvchan	Ta’sirga beriluvchan	Umumiy
1.	Respondentlar		35,66	33	31,34	100
2.	Jinsi	Erkak	41,4	32,4	26,2	100
		Ayol	30,25	33,63	36,12	100
3.	Hududi	Shahar	42,32	33,99	23,69	100
		Tuman	30,8	32,3	36,9	100
4.	Yoshi	22-28	38,7	32,4	28,9	100
		29-35	42,28	26,9	30,82	100
		36-55	21,6	42,78	35,62	100
5.	Talabalar		38,03	36,99	24,98	100
	IIB		41,66	34,58	23,76	100
	Pedagoglar		24,33	24,07	51,6	100

Tadqiqotda qatnashgan 227 nafar respondentlarning 35,64 foizi tadqiqotdan olingan natijalarga ko‘ra “manipulyatorlar”, 33 foizi “Sharoitga qarab o‘zgaruvchan”lar, 31,24 foizi “ta’sirga beriluvchanlar”dir. Mazkur natijalarni gender tafovut bo‘yicha tahlil qilganimizda erkak respondentlarning 41,4%

ayollarning 30,1 % foizi “manipulyator”, ya’ni tabiatdan erkak roliga qo‘rqmas, jasoratli, mustaqil, dovyurak, kuchlilik borasidagi stereotiplarning mavjudligi sabab bo‘lsa, ayollarga esa ojiza, nozik, muloyimlik kabi sifatning mujassamligi uni tashqi ta’sirlardan ximoyalash zarurligini ifodalaydi. Shuningdek, erkaklarning 32,4 foizi ayollarning 33,54% “Sharoitga qarab o‘zgaruvchan”ligini kuzatish mumkin, ya’ni ayollar ekraklarga nisbatan yangi sharoitga moslashuvchan, noqulay holatlarga chidamli, kuchliroq bo‘lsa, erkaklarda esa ko‘p holatlarda sharoitni o‘ziga moslashtirishga moyilligi mavjudligini ko‘rishimiz mumkin. “Ta’sirga beriluvchan” tiplar bo‘yicha esa erkaklar 26,1 %, ayollar esa 36,12 foizni tashkil qilmoqda. Mazkur holatga sabab, ayollarning ijtimoiy himoyaga moyilligi bo‘lishi mumkin.

Bundan tashqari hududiy farqga ko‘ra shaharlik respondentlarning 42,23 foizi, qishloq hududida yashovchi respondentlarning 30,8 foizi “manipulyator”lar ekanligi aniqlandi. Bunga shaharda aholining zichligi, raqobatning kuchliligi, shaxslararo munosabatlarning keskinligi, axborot oqimining shaddati sabab bo‘lishi mumkin.

“Sharoitga qarab o‘zgaruvchan”lik bo‘yicha shaharlik respondentlar 33,99 foizni, qishloq hududida yashovchi respondentlar 32,34 foizi ko‘rsatgan. Natijalar bo‘yicha shaharlik respondentlar sharoitga qarab o‘zgaruvchanligi yuqorirok natijani ko‘rsatgan. Bunga sabab shaharda voqyealar rivojining qishloqqa nisbatan tezligi bo‘lishi mumkin.

“Ta’sirga beriluvchan”lik bo‘yicha shaharlik respondentlar 23,69 foiz, qishloqdagi respondentlar 36,96 foizni ko‘rsatgan. Qishloqdagi respondentlar shaharliklarga nisbatan ko‘pchilikni tashkil qilgan. Bunga sabab qishloq aholisining ko‘p qismi manipulyatsiya ta’siriga tushuvchi tiplarga bo‘lindilar.

Yosh jihatidan tahlil qilsak, 22-28 yoshli respondentlarning 38,52 foizi, 28-35 yoshli respondentlarning 42,24 foizi, 36-55 yoshli respondentlarning 21,36 foizi “manipulyator”lar ekanligi kuzatildi. 28-35 yoshdagi respondentlar boshqa yosh davriga nisbatan yuqori manipulyator natijani ko‘rsatganlar. Bunga sabab mazkur yosh davri jismonan, ruhan eng navqiron, kuchga to‘la davr. Ilk yetuklik davrining boshlanishi, istaklar haqiqatga aylanish davri, shaxsning o‘ziga bo‘lgan ishonchining ortishi, shuningdek, hayotning topilgan asoslarini tasdiqlash va taqqoslashga bo‘lgan ehtiyojning kuchliligi bo‘lishi mumkin.

“Sharoitga qarab o‘zgaruvchan”lik bo‘yicha 22-28 yoshli respondentlarning 32,1 foizi, 28-35 yoshli respondentlarning 26,88 foizi, 36-55 yoshli respondentlarning 42,72 foizi javob berganlar. 36-55 yosh psixologik nuqtai nazardan yetuklik davri hisoblanadi. Mazkur davrda bilim va hayot tajribasining ortishi, jamiyatda ma’lum statusga ega bo‘lishlikka intilishning kuchayishi sabab bo‘lishi mumkin.

“Ta’sirga beriluvchan”lik bo‘yicha 22-28 yoshli respondentlarning 28,89 foizi, 28-35 yoshli respondentlarning 30,72 foizi, 36-55 yoshli respondentlarning 35,6 foizni ko‘rsatgan. 22-28 yosh oralig‘idagi respondentlarning ta’sirga beriluvchanligi boshqa yosh davrlarga nisbatan past natijani bergan. Bunga mazkur yoshdagilarning hayot asosini zabt yetishga nisbatan karashlarining mavjudligi, mamlakat ijtimoiy faoliyatining to‘liq ishtirokchisiga aylanishi, voyaga yetgan shaxs rolini egallashi, umumiy ish bilan bog‘liq tanishlar doirasini tashkil etish, ijtimoiy va kasbiy mustahkamlanish va intellektual yutuqlar uchun optimal davr ekanligi sabab bo‘lishi mumkin.

Kasbiy faoliyatdan kelib chiqib talabalarning 37,99 foizi, IIB xodimlarining 41,04 foizi, pedagoglarning 24,08 foizi o‘zlarida “manipulyator”lik xususiyati mavjud, deb belgilashgan. IIB xodimlari manipulyativ usullardan shxshlararo munosabatlarda keng foydalanishlarini bergan javoblardan nisbatan yuqori natijani ko‘rish mumkin. Chunki, ichki ishlar organlarining kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirish ko‘rsatkichi kasbiy psixologik barqarorlikka egalik darajasini bildiradi. A.V.Lipnitskiyning va M.S.Nedilko so‘zlariga ko‘ra, kasbiy psixologik barqarorlik “huquqni muhofaza qilish organi xodimining o‘z faoliyatining boshqa sub’ektlari bilan ijtimoiy o‘zaro munosabatlarining haqiqiy amaliyotida ma’naviy etuklik darajasini, faoliyatga kasbiy tayyorligini» belgilaydi va muammoli vaziyatlarni professional ravishda hal qilishga hissa qo‘shadi, pedagoglarda manipulyatorlikka moyillik boshqa soha vakillariga nisbatan past natijani ko‘rsatgan. Pedagog kasbida, har bir mashg‘ulotda manipulyatsiya elementlarini uchratish mumkin. Biroq so‘rovnomadan olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, pedagoglar kasbiy kompetensiyasi o‘zaro hurmat nuqtai nazaridan manipulyatsiyani qo‘llamasliklarini o‘z javoblarida bildirganlar. Qolaversa bu ta’sirning halokatli tomonlari, inson xatti-harakatlarining qat’iy tuzilishiga, uning ichki erkinligini bostirishga qaratilgandir.

“Sharoitga qarab o‘zgaruvchan”lik talabalarning 36,68 foizi, IIB xodimlarining 34,56 foizi, pedagoglarning 24,08 foizini tashkil etgan. Talabalar boshqa soha vakillariga nisbatan yuqori natijani qayd etishgan. Bunga yangi bilimlarni o‘zlashtirishning zarurligi, OTMning ichki tartib qoidalariga qat’iy amal qilishga majburligi, talabalik vazifalarini qat’iy bajarish mas’uliyati, kasbiy

kompetentligiga moslashuvi kabilar sabab bo'lishi mumkin.

“Ta'sirga beriluvchan”likni talabalarning 24,89 foizi, IIB xodimlarining 26,76 foizi, pedagoglarning 51,6 foizi belgilagan. Talabalik vazifalarini bajarishlikka mas'uliyatining mavjudligi ularni boshqa keraksiz ta'sirlarga berilishiga to'sqinlik qiladi. Pedagoglarda esa boshqa soha vakillariga nisbatan ta'sirga berilish 51,6 foiz yuqori ko'rsatkichni bergan. Ta'sirga berilishning sababi pedagog sohasini tanlagan shaxsda albatta gumanizm, altruizm kabi xususiyatlar bo'lishi kasbiy nuqtai nazardan talab etilishi bo'lishi mumkin.

Xulosa

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, manipulyatsiya insonga ijtimoiy-psixologik ta'sir ko'rsatadi. Bu tashkiliy-protsessual, psixologik va mantiqiy bo'lishi mumkin. Manipulyativ xatti-harakatlarning sabablari ishonchsizlik, sevgi, g'alaba, xavf va noaniqlik, qo'rquv, ma'qullash imkoniyati bo'lishi mumkin.

Manipulyator, qoida tariqasida, u yoki bu turdagi tavsiflangan bir yoki bir nechta asosiy fazilatlarini oshirib ko'rsatishga urinadi va shu orqali u, ushlarni ichida taklif qilingan rollardan birini o'ynaydi yoki ularning kombinatsiyasini yaratadi. Manipulyatorning atrofidagi odamlar bilan munosabatlari aniq belgilangan naqshlar asosida shakllanadi. Shunday qilib, agar u manipulyatsiya turlaridan biriga qat'iy rioya qilsa, u muqarrar ravishda atrofidagilarni o'ziga aratadi va shu bilan ulardan o'z maqsadlari yo'lida foydalanadi.

Bir so'z bilan aytganda, qanchalik paradoksal bo'lmasin, har birimiz manipulyatsiya qilish salohiyatiga egamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита.— М.: ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. - 146 с.
2. Дементьев В.В. Основы теории непрямо́й коммуникации: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Саратов, 2001.
3. Психология работы с персоналом в трудах отечественных специалистов [Текст] - СПб.: Питер, 2009. - 410 с.
4. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием [Текст]. - М., 1980. - 378 с.
5. Marifjon o'g' M.D. et al. SHAXSLARARO MUNOSABATLARDAMANIPULYATSIYANING O' RNI VA AXAMIYATI. – 2022.
6. Marifjon o'g', Mo'minov Davronjon. «SHAXSLARARO MUNOSABATLARDAMANIPULYATSIYANING O' RNI VA AXAMIYATI.» (2022): 37-44.
7. Jumaboevich R. M. Black Three in Personal Psychological Characteristics or Maciavelism, Psychopathy and Narsism //Eurasian Scientific Herald. – 2022. – T. 8. – C. 38-41.
8. Jumaboevich, Rajabov Murodil. «Black Three in Personal Psychological Characteristics or Maciavelism, Psychopathy and Narsism.» Eurasian Scientific Herald 8 (2022): 38-41.
9. Jumaboevich, R. M. (2022). Black Three in Personal Psychological Characteristics or Maciavelism, Psychopathy and Narsism. Eurasian Scientific Herald, 8, 38-41.
9. Nuriddinov R. S. INFORMATION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM //Психологическое здоровье населения как важный фактор обеспечения процветания общества. – 2020. – С. 380-382.

EKSTREMAL OMILLARNING INSON PSIXIKASIGA TA'SIRI

Sayfullayev E'zozjon Avazjon o'g'li
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada «favqulodda vaziyat», «ekstremal vaziyat» va «ekstremal sharoitlar» tushunchalarini farqlash orqali, ekstremal omillarning inson psixikasiga ta'sirini o'rganish zarurati psixologik fan va amaliyotning yangi sohasi - ekstremal psixologiyaning paydo bo'lishiga va faol rivojlanishiga olib kelgani isbotlangan. Vaziyatdan xabardorlik darajasi va hayotda kutilmagan xavf tug'ilganda xatti-harakatlarning yetarliligi ko'p jihatdan shaxsning tug'ma xususiyatlari, uning munosabati, asab tizimining turi va boshqa bir qator psixobiologik ko'rsatkichlar bilan belgilanishi, hayotga tahdid soladigan kutilmagan vaziyatlarda odamni o'zini to'g'ri tutishga o'rgatishi va tayyor bo'lishi bo'yicha ko'rsatmalar berilgan.

Kalit so'zlar: favqulodda vaziyat, ekstremal vaziyat, ekstremal sharoitlar, himoya, reaksiya, psixik o'zgarishlar, ta'sir, irodaviy harakat, resurs, qarshilik.

Аннотация: В данной статье путем разграничения понятий «чрезвычайная ситуация», «экстремальная ситуация» и «экстремальные условия» доказывается, что необходимость изучения воздействия экстремальных факторов на психику человека привела к возникновению и активному развитию новой области психологической науки и практики — экстремальной психологии. Уровень осознания ситуации и адекватность поведения при возникновении неожиданной жизненной опасности во многом определяются врожденными особенностями человека, его мироощущением, типом нервной системы и рядом других психобиологических показателей, как тренироваться и быть готовым.

Ключевые слова: чрезвычайная ситуация, экстремальная ситуация, экстремальные условия, защита, реакция, психические изменения, воздействие, произвольное действие, ресурс, сопротивление.

Annotation: In this article, by distinguishing between the concepts of «emergency», «extreme situation» and «extreme conditions», it is proved that the need to study the impact of extreme factors on the human psyche has led to the emergence and active development of a new area of psychological science and practice - extreme psychology. The level of awareness of the situation and the adequacy of behavior in the event of an unexpected life danger are largely determined by the innate characteristics of a person, his attitude, type of nervous system and a number of other psychobiological indicators. how to train and be ready.

Key words: emergency situation, extreme situation, extreme conditions, protection, reaction, mental changes, impact, voluntary action, resource, resistance.

«Ekstremal vaziyat» atamasi ko'p hollarda shaxs tomonidan uning hayoti, sog'lig'i, farovonligi, shaxsiy qadriyatlari va yaxlitligiga tahdid soladigan yoki sub'ektiv ravishda qabul qilinadigan to'satdan vaziyatni anglatadi. Aynan shu tahdid vaziyatni qiyin, stressli va ekstremal qiladi. An'anaga ko'ra, psixologiyada ekstremal sharoitlar deganda insonning hayoti yoki sog'lig'iga (jismoniy va ruhiy) haqiqiy xavf tug'diradigan va unga zararli ta'sir ko'rsatadigan holatlar tushuniladi. Bu, qoida tariqasida, inson uchun eng qiyin, ehtimol hatto g'ayritabiiy sharoitlardir.

Ekstremal sharoitlar- shiddatli, to'satdan, uzoq davom etadigan, hayotga va sog'likka tahdid soladigan holatlar yoki odamlarning hayotiy faoliyati amalga oshiriladigan odatiy muhitdan tashqariga chiqadigan muhit. Biroq, psixologik nuqtai nazardan, ekstremal sharoitlar faqat tashqi omillarni o'z ichiga olmaydi. Ekstremal sharoitlar muammolarining ichki (shaxsiy) jihati alohida ahamiyatga ega. Sharoitlarning ekstremalligini baholashda katta rol o'ynaydigan ichki omillar va tashqi omillar bo'lmaganda yoki juda oz zo'ravonligida ham odamga ta'sir qilishi mumkin.

Ko'pincha ekstremal vaziyatlar va ekstremal sharoitlar o'rtasida teng belgi qo'yiladi, ayniqsa kasbiy faoliyat shartlari (xavf bilan bog'liq kasblar: harbiylar, o't o'chiruvchilar, qutqaruvchilar va boshqalar), tabiiy va iqlim sharoitlari, siyosiy qo'zg'alishlar, harbiy harakatlar, odamlar. - falokatlarini keltirib chiqardi. Shu bilan birga, psixologiyada «ekstremal vaziyatlar» va «ekstremal sharoitlar» tushunchalarini farqlashga urinishlar bo'ldi.

A.V.Pishchelko va D.V.Sochivkolar tomonidan kiritilgan «hayotning ekstremal sharoitlari» tushunchasi vaziyatdan tashqari (tashqi sharoitlar bilan belgilanadigan jismoniy, vaqtinchalik va psixologik parametrlar), shuningdek, stimullar, epizodlar, muhit (ijtimoiy munosabatlar), atrof-muhit (jismoniy va ijtimoiy o'zgaruvchilar) tashqi dunyo).

Ekstremal turmush sharoiti tarkibiy qismlarining har biri uning ahamiyati va shaxs tomonidan sub'ektiv baholanishiga qarab ijobiy va salbiy oqibatlarga olib keladi. Shu bilan birga, inson ekstremal sharoitlarning ushbu tarkibiy qismlarining situatsion g'oyasi bilan tavsiflanadi, buning asosida ham shaxsiy (ijobiy) o'zgarishlar, ham xatti-harakatlardagi patologik o'zgarishlar yuz berishi mumkin. Haddan tashqari qo'zg'atuvchilarga ta'sir qilganda, psixik jarayonlar va insonning holatlari (idrok, sezish, fikrlash, xotira, his-tuyg'ular va boshqalar) o'zgaradi. Mumkin bo'lgan patologik buzilishlar depressiya, fobiya, anksiyete buzilishi bo'lishi mumkin. Ekstremal epizodlar qadriyatlar tizimini o'zgartiradi (ilgari ahamiyatsiz bo'lgan narsa muhim va qimmatli bo'lib qoladi), ammo obsesyonlar, maniyalar va boshqalar paydo bo'lishi mumkin. Ekstremal vaziyatlar maqsadli xatti-harakatlarning o'zgarishiga yordam beradi, ammo ziddiyat, tajovuzkorlik va asabiylashish mumkin. Atrof-muhit insonning ruhiy tashkilotini yaxshi tomonga o'zgartiradi (empatiya, sheriklik, yordam va boshqalar), ammo depressiya, psixopatik og'ishlar va psixologik travma rivojlanishi mumkin. Atrof-muhit omili shaxsning ma'naviy tashkilotidagi o'zgarishlarga yordam beradi (ma'nolarni izlash, irodani rivojlantirish, jasorat, qahramonlik), ammo ma'naviyatning etishmasligi, axloqiy ko'rsatmalarning yo'qolishi mumkin.

Ekstremal sharoitlarni belgilashda ekologik omil muhim o'rin tutadi. Muhit bir hodisa, ketma-ket hodisalar va umuman hayotning "arenasi" sifatida qaraladi. Shu asosda O.S. Shiryaeva, S.V. Kondrashenkova, Ya.A. Surikova ekstremalning fazoviy-vaqtinchalik xususiyatlarini ajratib turadi. Atrof-muhit butun hayot maydoni sifatida ekstremal sharoitlar sifatida, atrof-muhit esa bir qator hodisalar sifatida - ekstremal vaziyatlar sifatida qaraladi. Bizning fikrimizcha, shuni qo'shimcha qilish kerakki, psixologik nuqtai nazardan ma'lum bir ijtimoiy tizim (ijtimoiy guruh, oila va boshqalar) sharoitida ekstremal hodisa kabi ekologik omil ham katta ahamiyatga ega. Bu ekstremal hodisaning rivojlanishi uchun juda muhim maydon bo'lib, u bevosita atrof-muhit bilan o'zaro ta'sir qilish jarayonida ishtirok etuvchi shaxsga bevosita bog'liqdir. Bu ekologik omil bir hodisaga, bir qator hodisalarga, inson rivojlanadigan madaniy va tarixiy sharoitlarga xos bo'lgan barcha xususiyatlarga ega. Voqea to'satdan sodir bo'lishi mumkin, uzoq davom etishi va boshqa hodisalar bilan almashinishi, ma'lum bir tarixiy davrga xos bo'lgan madaniy va tarixiy sharoitlar nuqtai nazaridan doimiy bo'lishi mumkin.

Oldindan shakllangan odatiy strategiyalar va ekstremal vaziyatlardagi xatti-harakatlarning nisbiy o'zgarmasligi tufayli odam doimo shaxslararo munosabatlar tizimi orqali munosabatda bo'ladi (yordam so'raydi, manipulyatsiya qiladi, tajovuzkorlik ko'rsatadi, boshqalarga yordam beradi va hokazo). U, go'yo, u yoki bu shaxslararo o'yinga kiritilgan, undan chiqish yo'li juda qiyin bo'lishi mumkin. Masalan, rollar oldindan belgilab qo'yilgan qurbonlik o'yini: Jabrlanuvchi, Agressor, Qutqaruvchi. Bunday munosabatlar insonning ekstremal xarakterdagi hodisaning kirib kelishiga nosog'lom reaksiyalari asosida quriladi va ko'pincha odamni shikastlaydi.

Shunday qilib, ma'lum bir ijtimoiy tizim sharoitida voqeani baholash, unga bo'lgan munosabat madaniy va tarixiy sharoitlar, vaziyatning o'ziga xos xususiyatlari (favqulodda, ekstremal), shuningdek, muayyan kurashning shakllanish darajasiga ta'sir qiladi. Strategiyalar, bu bizga shaxsning individual tarixi (biografiyasi) haqida gapirishga imkon beradi. Endi vaziyatlardan ko'ra doimiyroq bo'lgan ekstremal sharoitlar insonning biografiyasiga to'qilgan bo'lib, insonning ekstremal ta'sirga tayyor yoki tayyor emasligini rivojlantirishga yordam berishi muhimdir. Shaxsning ekstremal ta'sirga psixologik tayyorligida O.S. Shiryaeva, S.V. Kondrashenkova, Ya.A. Surikova besh komponentni ajratib ko'rsatishadi:

- 1) ekstremallikni ijobiy baholash, shu jumladan uni qiyinchilik sifatida baholash;
- 2) me'yoriy bo'lmagan faoliyat travmatik tajribani qayta ishlashga ijodiy yo'nalish sifatida, faol hayotiy pozitsiya va boshqalar;
- 3) hamkorlikka e'tibor sifatida o'zaro yordamga yo'naltirilganlik, xudbinlikka qarshi altruizm;
- 4) yuqori nevropsik barqarorlikni, tavakkalchilikni, mas'uliyatni, mustaqillikni anglatuvchi «men»ning kuchi;
- 5) hayotning to'liqligi va sifatini baholash sifatida hayotning sub'ektiv to'yinganligi, taassurotlarning xilma-xilligi va intensivligiga intilish.

Bu resurslar ekstremallik xususiyatidan qat'i nazar, shaxsning moslashuvchan salohiyatini oshiradi. Shunday qilib, psixologik nuqtai nazardan, ekstremal sharoitlarda shaxs rivojlanishining ikki qatlami haqida gapirish mumkin:

- 1) ekstremal stimullar, epizodlar, munosabatlar, vaziyatlar, atrof-muhit ta'sirida shaxsning rivojlanishi, o'sishi va rivojlanishiga hissa qo'shish;
- 2) qurbon qilish, odamni ekstremal stimullar, epizodlar, munosabatlar, vaziyatlar, ekstremal muhit qurboniga aylantirish.

Ushbu tarkibiy qismlarning barchasini qo'llash bilan odam o'zini juda og'ir hayot sharoitlarida topishi mumkin. Biroq, bu shartlar uning uchun nafaqat patologik o'zgarishlar va qurbonlik uchun turtki bo'lishi mumkin, balki transformatsiya va ijobiy yuqori intrapersonal o'zgarishlar ehtimoli ham bo'lishi mumkin.

Shaxsning har qanday patologik o'zgarishlari ko'pincha ekstremal holatlar sifatida aniqlanadi. Ular ruhiy kasalliklarga, tana funktsiyalarining buzilishiga asoslanadi, bu ekstremal holatning asosiy mezoniga aylanadi. D.G.Tagdisi va Ya.D.Mamedov (1991) ekstremal qo'zg'atuvchilarga organizmning reaksiyalarini ekstremal holatlarning rivojlanish dinamikasi ko'rinishida ta'riflaydi: mobilizatsiya, qarshilik (barqarorlik, qarshilik), haddan tashqari kuchlanish, charchoq, himoya inhibitsiyon (a miya hujayralarida paydo bo'ladigan shartsiz inhibitsiyon turi, tegishli kortikal tuzilmalarning qo'zg'alish kuchi, davomiyligi yoki chastotasining haddan tashqari oshishi) va yana charchash. Agar dastlab ekstremal holatlar tananing adaptiv reaksiyalarini ifoda etsa, keyinchalik (davomiylilik, o'ta intensivlik, transsendensiya natijasida) ular patologik xususiyatga ega bo'lishi mumkin.

Insonning ekstremal vaziyatlarga asosiy patologik reaksiyalari, ularning davomiyligi va boshdan kechirish oqibatlari «Stress psixologiyasi» darsligida keltirilgan. Shuni ta'kidlash kerakki, bugungi kunda shaxsning holati bir necha jihatlarida ko'rib chiqiladi: bu ichki va tashqi omillar tufayli shaxsning individual va integral reaksiyalari dinamikasining ko'rsatkichidir. Shuning uchun insonning ekstremal vaziyatlarga bo'lgan munosabati uning holatlari bilan chambarchas bog'liq.

1. Ekstremal vaziyatga o'tkir affektiv-shok reaksiyalari uch shaklda rivojlanadi:

- 1) giperkinetik (affekt, qo'rquv, ongning alacakaranlik holati, xaotik vosita faoliyati);
- 2) gipokinetik (qisman yoki to'liq harakatsizlik, uyqusizlik, letargiya, xotira buzilishi);
- 3) subakut affektiv psixozlar (depressiya, delusional buzilishlar, gallyutsinatsiyalar, maqsadsiz vosita faoliyati, obsesif qo'rquv).

Affektiv-shok reaksiyalarining davomiyligi, ularning shaklidan qat'i nazar, bir necha daqiqadan uch kungacha.

2. Reaktiv holatlar va psixozlar (isterik psixoz, reaktiv paranoid aldanishlar, reaktiv paranoid).

Isterik psixozda shaxsiy xususiyatlar muhim rol o'ynaydi: namoyishkorlik, infantilizm, egosentrizm. Keyinchalik amneziya, yorqin gallyutsinatsiyalar bilan ongning torayishi mavjud. Isterik bema'nilik, harakatsizlik, dahshatning muzlatilgan niqobi, his-tuyg'ularning falajligi qayd etiladi. Reaktiv paranoid aldanishlar ongda aniq hukmronlik qiladigan aldangan fikrda ifodalangan jonli emotsional reaksiya bilan birga keladi. Gipoxondriya, shubha, tashvish, ta'qib qilish maniyalari kuzatiladi. Bu holat psixotravmatik holat yo'qolguncha davom etadi. Reaktiv paranoid travmatik vaziyat fonida yuzaga keladi va ta'qib, qo'rquv, ongning o'zgarishi, psevdogallyutsinatsiyalar g'oyasiga e'tibor qaratishda namoyon bo'ladi.

3. Favqulodda vaziyatga o'tkir reaksiya ko'rinadigan ruhiy buzilishlari bo'lmagan odamlarda jismoniy va psixologik stressga javob shaklida yuzaga keladi. Semptomlar katta stressga duchor bo'lganidan keyin bir soat ichida paydo bo'ladi. Diqqat sohasidagi buzilishlar, disorientatsiya, etarli darajada giperaktivlik paydo bo'ladi. Hissiyotlar ifodalangan og'zaki tajovuz, umidsizlik, umidsizlik, qayg'uning aniq tajribasi bor. Fiziologiya ham azoblanadi: zaiflik, kuchli yurak urishi, bosimning ko'tarilishi, bosh og'rig'i va boshqalar. O'tkir stress buzilishining ikki bosqichi mavjud:

- 1) chalkashlik, disorientatsiya, idrok va e'tiborning torayishi;
- 2) tashvish, vahima, umidsizlik, g'azab, stupor, vegetativ-somatik alomatlar, ba'zan qisman yoki to'liq amneziya.

Ikki kundan ortiq davom etadigan o'tkir stress buzilishi bilan dissosiativ alomatlar kuzatiladi: ong, xotira, depersonalizatsiya, haqiqat bilan aloqani yo'qotish hissi, befarqlik. Bundan tashqari, travmadan keyingi stress buzilishi (TSSB) uchun xarakterli belgilar bo'lishi mumkin. Bir oydan ortiq davomiylilik bilan PTSD tashxisi qo'yiladi.

4. Ekstremal vaziyatga duch kelganda travmadan keyingi stress buzilishi (PTSD). shaxsiyat faoliyatining oltita sohasida katta o'zgarishlarga olib keladi:

- 1) his-tuyg'ular va hissiyotlar;
- 2) ong;
- 3) o'z-o'zini idrok etish;
- 4) boshqalar bilan munosabatlar;
- 5) somatika;
- 6) ma'nolar tizimidagi buzilishlar.

TSSB belgilari yanada aniqroq bo'lib, shaxsiyatning shikastlanishdan keyingi buzilishiga aylanishi mumkin (travmani boshdan kechirgandan keyin doimiy shaxsiy o'zgarishlar). Ushbu buzuvchilik, uning xususiyatlari va diagnostika mezonlari 6.2-bo'limda batafsilroq ko'rib chiqiladi.

5. Jiddiy stress va moslashish buzilishiga reaksiyalar ekstremal hodisaga javob sifatida yuzaga keladi. Ushbu buzilish simptomatologiya va quyidagilardan birining mavjudligi asosida aniqlanadi:

- 1) kuchli stressli hayot hodisasi;
- 2) noto'g'ri va surunkali muammolarga olib keladigan hayotdagi sezilarli o'zgarishlar.

Ushbu reaksiyalar insonning individual zaifligiga bog'liq va turli shakllarda namoyon bo'ladi:

1) astenik shakl jismoniy (jismoniy ohangning pasayishi, zaiflik hissi, letargiya, uyqu buzilishi, ginotimik va giperstenik reaksiyalar) yoki aqliy (ish unumdorligining yomonlashishi, psixomotor rivojlanishning kechikishi, diqqatning buzilishi, intellektual faoliyatning o'zgarishi) zaiflikning tarqalishini aniqlaydi;

2) distimik shakl psixo-emotsional siljishlarda ifodalangan (ichki haddan tashqari zo'riqish, pessimizm, tashvish, depressiya va boshqalar);

3) psixovegetativ shakl umumiy zaiflik, letargiya, bosh aylanishi, qon bosimining o'zgarishi, issiqlik hissi yoki aksincha, sovuqlik, nafas olish buzilishi va boshqalar bilan tavsiflanadi.

Shunday qilib, «ekstremal holatlar» tushunchasi shaxsning psixologik va fiziologik moslashuv resurslarining ma'lum chegarasini topishni anglatadi (halokatning boshlanishi, patologiya boshlanishi va o'lim). Insonning yaxshi moslashuvchanligi bu chegarani o'rnatishga to'sqinlik qilishi mumkin. Tananing o'lim, vayronagarchilik yoki patologiya chegaralangan holatidan oldin vayronagarchilikning oldini olishga qaratilgan himoya mexanizmlarining faollashuvi bilan birga bir qator adaptiv holatlar mavjud. Norm va kasallik o'rtasidagi oraliq holat odamni xavf omilidan qochishga majbur qiladigan yoqimsiz og'riqli hislar bilan birga bo'lishi mumkin. Bu ekstremal ta'sirlar mavjudligining birinchi ko'rsatkichidir. Ekstremallikning yana bir ko'rsatkichi sifatida insonning imkoniyatlaridan foydalaniladi (faollik, ishlash, ekstremal ta'sir qilish bilan kamayish). Ekstremal holatning uchinchi omili tashqi, buning natijasida organizmning fiziologik, psixologik va biologik kuchlarining uzoq davom etadigan kuchlanishi mavjud bo'lib, bu muqarrar ravishda charchashga olib keladi. Hatto uzoq muddatli yuqori safarbarlik mavjud kasalliklarni faollashtirishi yoki boshqa kasalliklarni keltirib chiqarishi mumkin. To'rtinchi omil - bu tahdid qiluvchi tashqi omillarga shaxsning sub'ektiv bahosi va ularni engish qobiliyati.

1. Faollashtirish xususiyatlari (ruhiy jarayonlarning intensivligi) shaxsning motivatsion-ehtiyoj sohasi bilan belgilanadi. Faollashuv darajasi ehtiyojlar va motivlarning kuchi, ekstremal vaziyatga optimistik va pessimistik munosabat, o'z imkoniyatlarini o'z-o'zini baholash bilan belgilanadi. Faollashuv vaziyatga javob berish tezligida, xatti-harakatlarning energiyasida va qiyinchiliklarni engish istagining jiddiyligida namoyon bo'ladi. Faollashtirish parametrlari ikkita qutb bilan tavsiflanadi: bir tomondan, qo'zg'alish, aqliy jarayonlarning intensivligini oshirish; boshqa tomondan, inhibitsiya, javob tezligining pasayishi.

2. Tonik xususiyatlari (resurslar, ohang, energiya). Faoliyatga, xotirjamlikka, energiyaga tayyorlikning oshishi ohangning oshishiga xosdir; charchoq, tarqoq e'tibor, ekstremal vaziyatlarga javobning astenik turi ohangi pasaygan odamlarga xosdir.

3. Kuchlanish xususiyatlari kuchlanish darajasini ko'rsatadi va shaxsning hissiy-irodaviy sohasining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Kuchlanish darajasi o'ziga nisbatan talablarning kuchayishi, ishonchsizlik, qo'rquv va boshqalar kabi psixologik omillarning jiddiyligi natijasida shakllanadi. Bir tomondan, bu psixologik qulaylik, ishonchli xatti-harakatlar, boshqa tomondan, psixologik noqulaylik, xatti-harakatlarning noaniqligi.

4. Vaqt davlatining barqarorligi va davomiyligi bilan belgilanadi.

Stress ekstremal ruhiy holatlarning o'zgarmas mezoniga aylanadi, bu vaziyatga hissiy munosabat bilan bog'liq, shuning uchun insonning turli xil ekstremal ruhiy holatlari sifatida, ekstremal hissiy ruhiy holatlar hissiy qo'zg'alish, keskinlik, keskinlik bilan tavsiflanadi. Agar hissiy qo'zg'alish asab tizimining haddan tashqari ta'sirga reaksiyasi sifatida yuzaga kelsa va hissiy stress qiyinchiliklarni engib o'tishga qaratilgan kuchli irodali harakat sifatida qaralsa, hissiy taranglik - bu aqliy jarayonlarning barqarorligining pasayishi (faoliyatning pasayishi, asteniya), va boshqalar.).

Adabiyotlar:

Karimova V.M., Xolyigitova N.X. Psixologiya. O'quv qo'llanma. – T.: “Iqtisodiyot”, 2014. – 175 b.

Медведев В.И. Устойчивость физиологических и психологических функций человека при действии экстремальных факторов / В.И.Медведев. – Л.: Наука, 1982. – 104 с.

Магомед-Эминов М.Ш. и др. Новые аспекты психотерапии посттравматического стресса: Методические рекомендации. - М., 2004.

Насиновская Е.Е. Психологический барьер как защитный механизм, личности в конфликтной ситуации / Е.Е.Насиновская, М.Я. Якубовская. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1984 - 33 ВИНТИ № 64, – 84 с.

Safojev N.S. Psixologicheskiye osobennosti natsionalnogo samosoznaniya studencheskoy molodyoji: Dis. d-ra. psix. nauk. – T.: UzNU, 2005.–159 s.

RASMIY VA NORASMIY GURUHLAR TARKIBIDAGI O'SMIRLARGA PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISH MUAMMOLARI

Sa'dullayeva Hilola Xamidovna
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada guruhlarga psixologik xizmat ijtimoiy - psixologik muammo sifatida bugungi kunda samarali talqin qilinayotganligi bayon etilgan. Barcha rivojlangan mamlakatlardagi kabi O'zbekistonda ham mazkur psixologik xizmat muammosining qay tariqa va qanday ilmiy-tashkiliy asoslarda bartaraf etilayotganligini o'rganish, tahlil qilish va talqin qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: o'z-o'zini anglash, kichik guruh, rasmiy guruh, norasmiy guruh, munosabat, guruhiiy faollik, guruhiiy munosabat, motiv, ustanovka.

Аннотация: В статье констатируется, что психологическое обслуживание групп сегодня эффективно практикуется как социально-психологическая проблема. В Узбекистане, как и во всех развитых странах, важно изучит, проанализировать и осмысли, как и на какой научной и организационной основе решается это проблема психологической службы.

Ключевые слова: самосознание, малая группа, формальная группа, неформальная группа, групповая активность, групповая установка, мотив, установка.

Abstrakt: The article states that the psychological service of groups today is effectively treated as a socio-psychological problem. In Uzbekistan, as in all developed countries, it is important to study, analyze and comprehend how and on what scientific and organizational basis this problem of psychological service is being solved.

Key words: self-awareness, small group, formal group, informal group, group activity, group attitude, motive, attitude.

Respublikada psixologik xizmatga oid olib borilayotgan nazariy - ilmiy va amaliy - uslubiiy tadqiqotlar ko'lamiga ma'lum tartibda baho bermay turib, O'zbekistonda psixologik xizmatni yanada takomillashtirish va rivojlantirish masalasi haqida fikr mulohaza yuritib bo'lmaydi. Qolaversa, bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda, o'quv topshiriqlarini takomillashtirishda, o'quvchilarni u yoki bu kasbga yo'naltirishdagi o'ziga xos individual psixologik xususiyatlarini va qiziqishlarini aniqlashda, ularni o'z-o'zini anglashlarida, o'quv jarayoni, o'quvchilar jamoasi, o'quvchi-o'qituvchi faoliyati bilan bog'liq barcha muammolarni bartaraf etish yo'llarini izlashdagi psixolog-olimlarning bugungi yutuqlari haqida yetarli dalillar mavjud. Masalan, I.V. Dubrovina tadqiqotlarida maktabda psixologik xizmatni tashkil etishdagi nazariy va amaliy jihatlarining asoslanishi, L.I. Bojovichning o'quvchi shaxsi va uning maktab yoshidagi shakllanish bosqichlarini psixologik tasniflovchi empirik ma'lumotlari, A.G. Asmolovning o'quvchi faoliyati va ustanovka uyg'unligini izohlab beruvchi tadqiqotlari, D.I. Feldshteynning ontogenezdagi rivojlanuvchi shaxs ijtimoiy taraqqiyotining psixologik qonuniyatlarini ochib berishga qaratilgan qator ilmiy-tadbiqiy ko'rsatmalari, Ye.A. Klimovning o'quvchini kasbga yo'naltirishdagi individual uslubni o'zida mujassamlashtirgan psixologik mezonlar ishlanmalari, B.S. Merlinning o'quvchi shaxsidagi individual va sotsial tipik xususiyatlar psixologiyasini izohlab berishga qaratilgan asarlari, E.G. G'oziyevning ta'lim muassasalaridagi psixologik xizmat vazifalarini qayd etishga bag'ishlangan ko'rsatmalari, M.G. Davletshinning O'zbekistondagi psixologik xizmatning bugungi holati va vazifalarini talqin qilishga qaratilgan ilmiy-amaliy fikr-mulohazalari, V.A. Tokarevaning o'quvchi shaxsi taraqqiyoti uchun muhim bo'lgan o'z-o'zini bilish va axloqiy rivojlanish imkoniyatlarini ochib berishga qaratilgan ilmiy va empirik ma'lumotlari, G'B. Shoumarovning Xalq ta'limi tizimida psixologik xizmatning joriy etilishi bilan bog'liq yangiliklar, muammolar va yechimlarga bag'ishlangan nazariy-ilmiy va ijtimoiy-amaliy ahamiyatga molik fikr-mulohazalari, B.R. Qodirovning O'zbekistondagi iqtidorli va iste'dodli bolalarni tanlash va tarbiyalashga qaratilgan qator nazariy-ilmiy va amaliy-uslubiiy asarlari shular jumlasidandir.

Ayniqsa, bugungi kunda o'zbekistonlik psixologlar guruhi tomonidan "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimida psixologik xizmat, xalq ta'limi tizimida ishlaydigan psixologlarning malakasini oshirish va ularning attestatsiyasi haqidagi Nizom"ga o'zgartirishlar kiritilishi va Xalq ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlanishi O'zbekistondagi psixologik xizmat tizimining rasmiy tarzda «jonlanishi» va taraqqiy etib borishi uchun muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Tabiiyki, ushbu «Nizom» ta'lim muassasalarida tatbiq etilajak psixologik xizmat tizimining asl maqsadi, mazmuni, mohiyati, ahamiyati, vazifalari va asosiy yo'nalishlari haqida yetarlicha tasavvur hosil qilish va shu tasavvur asosida muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatish uchun o'ziga xos qo'llanma va yo'llanma bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, kichik guruhlarga psixologik xizmat ko'rsatishning metodologik asoslari sifatida qayd etilgan yuqoridagi ilmiy mushohadalar bugungi ijtimoiy psixologiya fanining quyidagi yo'nalishlariga amaliy jihatdan zudlik bilan hal qilinishi lozim bo'lgan muammo sifatida qarashni taqozo etadi.

Psixologik xizmat doirasida umumta'lim maktablarida faoliyat yurituvchi rasmiy va norasmiy kichik guruhlarni alohida tadqiqot ob'ekti sifatida qarash va uning o'ziga xos guruhiiy, hududiiy va etnopsixologik imkoniyatlari ko'lamiga empirik jihatdan baho berish orqali ijtimoiy psixologiyada amaliy tatbiqiy vazifalarni belgilash mumkin bo'ladi.

Kichik guruhlarga psixologik xizmat ko'rsatish metodologiyasining yaratilishi shaxs va uning ijtimoiy faolligini tadqiq qiluvchi ilmiy ishlanmalarga (G.M.Andreyeva, P.N.Shixirev, B.F.Lomov, E.Fromm, Yu.M.Zabrodin, G.M.Olport, T.A.Kitvell, G'.B.Shoumarov, V.M.Karimova va hokaza); guruhiiy identifikatsiya va guruhiiy ijtimoiy ustanovkalarni bevosita tadqiq qiluvchi empirik ma'lumotlarga (D.N.Uznadze, A.G.Asmolov, M.Rokech, M.Fischbein, A.N.Maslow va hokazo), guruhda shaxslararo faollik va shaxslararo

munosabat motivatsiyalarini tadqiq qilish bilan bog'liq ilmiy izohlarga (V.N.Myasimov, V.S.Merlin, B.I.Dodonov, B.D.Porogin, V.V.Rozenbiat, va h.k.) bevosita bog'liq ekanligini alohida qayd etish mumkin.

Ilmiy matbuotda ma'lum va mashhur testlarning qo'llanilishi, jumladan, Liri testi asosida kichik guruhlarda shaxslararo munosabat motivatsiyasini o'rganishga qaratilgan sakkizta oktant natijalariga, shuningdek, Tomas testi natijalariga asoslangan beshta holat (bahs munozara, hamkorlik, o'zaro kelishuv, guruhdan o'zini chetga olish, guruhga moslashishning) guruhlar psixologiyasi talablari asosida o'rganilishi, kichik guruhlarini har jihatdan o'rganish va unga psixologik xizmatlar ko'rsatishni taqozo etadi.

Kichik guruhlarini o'rganishda o'z-o'zini hissiy baholash bilan bog'liq tadqiqotlarning yaratilishi (K.Izard, Riks-Uesman, Spilberger-Xanin, A.V.Zaxarova, va h.k.) ularga bevosita psixologik xizmat ko'rsatilishini ta'minlaydi.

Taniqli psixolog R.S.Nemov tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy psixologiyada muhim o'rin tutuvchi kichik guruhlar doirasidagi o'quvchi shaxsi va shaxslararo faollik motivatsiyasining tarkib toptirilishiga daxldor bo'lgan guruh, ijtimoiy psixologik relef tizimidagi mezonlarning tadqiq qilinishi bugungi psixologik xizmat samaradorligini aniqlashda muhim metodologik manba sifatida xizmat qiladi.

Ma'lumki, umumta'lim maktablarida olib borilayotgan psixologik xizmat jarayonining har jihatdan keng ko'lamli yo'nalishlarga ega ekanligi va har bir yo'nalishning o'ziga xos maqsadi hamda vazifalari borligi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu vazifalar esa albatta maxsus bilimlarga va tajribalarga ega bo'lgan amaliyotchi psixologlar tomonidan amalga oshiriladi. Qolaversa, bugungi kunda barcha rivojlangan davlatlardagi ta'lim muassasalarining yuqori darajadagi istiqbollarini o'ziga xos ijtimoiy maqsadlar asosida tashkil etilgan psixologik xizmat amaliyotisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Chunki, har qanday ta'limning ob'ekti ham sub'ekti ham o'quvchi shaxsining aynan o'zi hisoblanadi. O'quvchi shaxsi esa muayyan ijtimoiy ta'sirlar asosida shakllanuvchan va juda ko'plab o'zigagina xos bo'lgan betakror psixologik imkoniyatlarga ega bo'lgan ongli ijtimoiy mavjudotdir. Shu boisdan, aytish joizki, agarda biz ta'lim samaradorligiga erishmoqchi bo'lsak, shuningdek, jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan har tomonlama rivojlangan barkamol shaxsni tayyorlamoqchi bo'lsak, eng avvalo mazkur shaxsdagi psixologik imkoniyatlarni hamda unga bevosita ijobiy yoki salbiy ta'sir etuvchi ijtimoiy psixologik omillarni empirik jihatdan o'rganishimiz, tahlil qilishimiz va shu tahlillarga tayanib tegishli darajada tarbiyaviy ishlarni olib borishimiz muqarrardir. Shu nuqtai nazardan olinganda, bugungi har bir o'quvchi shaxsiga uning ijtimoiylashuviga bevosita ta'sir etuvchi kichik guruhlarini empirik jihatdan o'rganish va har bir o'rganilgan omilni psixologik xizmat doirasidagi talablar asosida talqin qilish va shu talqinlarga tayanib maktab amaliyotchi psixologlari muayyan tavsivalarni ishlab chiqish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Maktabda kichik guruhlariga psixologik xizmat ko'rsatish eng avvalo shu kichik guruhlar doirasidagi shaxslararo munosabat motivatsiyasining shakllanishi bilan bevosita bog'liqdir. Chunki, maktab psixologi shaxslararo munosabat motivatsiyasi ko'rinishlarini ijtimoiy jihatdan to'laqonli tahlil etmas ekan bu guruhlar faoliyatini ijobiy tomonga yo'naltirish juda mushkuldir. Shu nuqtai nazardan, har bir guruhdagi rasmiy va norasmiy qatlamlarni qiyosiy tahlil qilish orqali kichik guruhlariga psixologik xizmat ko'rsatishning asosiy yo'nalishlari belgilab olinishi zarur.

Metodologik asoslar shuni ko'rsatdiki, har bir o'quvchi shaxsini, uning ijtimoiy-psixologik tabiatini, imkoniyatlarini va o'ziga xos psixologik istiqbollarini aynan, u faollik ko'rsatayotgan kichik guruhlar doirasida talqin qilish, hamda shu talqinlar asosida unga muayyan darajadagi psixologik xizmatlar ko'rsatish ta'lim - tarbiya muassasalari oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Binobarin, bugungi kunda respublikamizda o'ziga xos izchillik bilan amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari, tobora yuksak pog'onalariga ko'tarilib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, fan, texnika va ishlab chiqarishning keskin rivojlanishga javob bera oluvchi jamiyat va shaxs ehtiyojlarining o'zaro vobastaligi zahirida shakllanayotgan guruh, faollik jarayonlarini muayyan psixologik mezonlar asosida o'rganishga qaratilgan tadqiqot yo'nalishlarini belgilash masalasi nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi.

Darhaqiqat, shaxs va uning ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan faolligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri bu – shaxsning ma'naviy va intellektual imkoniyatlari bo'lsa, ikkinchisi esa mazkur imkoniyatlarni ro'yobga chiqishi uchun xizmat qiluvchi ijtimoiy muhit, guruh, faollik jarayonlaridir. Bu jarayonni tegishli ijtimoiy-psixologik me'yorlar asosida tadqiq qilish orqali bugungi kunda respublika umumta'lim maktablarida psixologik xizmat samaradorligini ta'minlash masalasiga jiddiy e'tiborni qaratish asosiy maqsad bo'lishi lozim.

Adabiyotlar :

- Андреева Г.М. Социальная психология учебник для Вузов. – М.: Аспект-Пресс, 2001-378с.)
- Агеев В.С. Психология межгрупповых отношений. М., 1983.
3. Barotov Sh.R. Ta'limda psixologik xizmat asoslari. Monografiya. T. Ma'naviyat.1999 y.
4. Barotov Sh.R. Psixologik xizmat. -T.: "Navro'z" nashriyoti,2018. B. -344 .
- 6.Nishonova Z.T.va bosh. Psixologik xizmat. -T.: Fan va texnologiya markazining bosmaxonasi, 2014.
7. Xudoyqulova G.B. O'quvchilar guruhlarini o'rganishning ijtimoiy psixologik mexanizmlari. Psixologiya № 4 2016 yil B 78 -81.
8. Xudoyqulova G.B. Maktabda o'quvchilar guruhlariga psixologik xizmat ko'rsatishning ilmiy – amaliy asoslari Monografiya. Toshkent "Fan" 2013. 143 b..

PSIXOLOGIYADA XORIJ OLIMLARI TOMONIDAN AYBDORLIK HISSINING O'RGANILISHI

Sultanova Saida Muhiddin qizi

Nizomiy nomidagi TDPU, "Amaliy psixologiya" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada shaxsda namoyon bo'ladigan aybdorlik hissining mazmuni, xorij psixolog olimlarining psixologik nazariyalari, ilmiy qarashlari hamda shaxs hayotida aybdorlik hissining ahamiyatli jihatlari keng yoritilgan. Shuningdek, shaxsda aybdorlik hissining namoyon bo'lishi uyat hissi bilan bog'liqligi bo'yicha nazariy tahlillar keltirilgan.

Tayanch tushunchalar: shaxs, aybdorlik hissi, hissiyot, kechinma, emotsiya, ichki me'yor, jamoatchilik fikri, ijtimoiy me'yor, xulq-atvor, ijtimoiy mas'uliyat, uyat hissi.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЧУВСТВА ВИНЫ ЗАРУБЕЖНЫМИ УЧЕНЫМИ-ПСИХОЛОГАМИ

Султанова Саида Мухиддин кизи

ТДПУ имени Низами, преподаватель кафедры «Практическая психология»

Аннотация. В данной статье широко освещаются содержание чувства вины, проявляющегося у человека, психологические теории и научные взгляды зарубежных психологов, а также важные аспекты чувства вины в жизни человека. Также представлены теоретические анализы о связи между проявлением чувства вины у человека и чувством стыда.

Основные понятия: личность, вина, чувство, переживание, эмоция, внутренняя норма, общественное мнение, социальная норма, поведение, социальная ответственность, чувство стыда.

THE STUDY OF THE SENSE OF GUILT BY FOREIGN SCIENTISTS IN PSYCHOLOGY

Sultanova Saida

TSPU named after Nizami, Teacher of «Applied Psychology» department

Annotation. In this article, the content of the feeling of guilt manifested in a person, the psychological theories and scientific views of foreign psychologists, as well as the important aspects of the feeling of guilt in a person's life are widely covered. Also, theoretical analyzes are presented on the connection between the manifestation of the feeling of guilt in the person and the feeling of shame.

Key words: personality, guilt, feeling, experience, emotion, internal norm, public opinion, social norm, behavior, social responsibility, sense of shame.

Aybdorlik hissi jamiyat tomonidan belgilab qo'yilgan xulq-atvor me'yorlari tashqi me'yorlardan ichki me'yorlarga o'tganda, xulq-atvor me'yorlarini «internallashtirish» natijasida paydo bo'ladi. O'zini aybdor deb his qilgan kishi ushbu me'yorlarning saqlovchisi va manbayi bo'ladi. U o'z harakatlari uchun, birinchi navbatda o'zi uchun javobgardir va me'yorlarga rioya qilinishini nazorat qiladi. Agar insonning xulqi, vaziyat yoki harakati o'zlashtirilgan me'yorlarga mos kelmasa va ularga zid bo'lsa, u o'zini aybdor deb his qiladi. Agar odam o'ziga nisbatan boshqa shaxs tomonidan jinsiy zo'ravonlik holatida o'zini aybdor his qilish misolini tahlil qilsak, bu yerda aybdorlik sababini atrofdagi jamiyat tomonidan taqiqlangan tasodifiy jinsiy aloqa fakti sifatida qabul qilish mumkin, bu holat atrofdagi jamiyat tomonidan ta'qiqlangan, bu taqiq jabrlanuvchining o'zi uchun shaxsiy bo'lib qoladi.

Aybdorlik hissi uyat kabi shaxsiy va ijtimoiy mas'uliyat asosida yotadi. U insonning ijtimoiylashuvida katta ahamiyatga ega, ya'ni jamiyat me'yorlari va qoidalarini o'zlashtirishga va u bilan samarali munosabatda bo'lishga yordam beradi. K. Muzdibayev aybdorlikning ikkita funksiyasini ajratadi:

ijtimoiy konformlikni ta'minlash;

o'z-o'zini tartibga solish, bu odamni uning xulqi haqida ma'lumot bilan ta'minaydi.

Muallif aybdorlikni anglash inson xulqini to'g'rilashga, shaxslararo keskinlikni bartaraf etishga va altruistik harakatlarni rag'batlantirishga yordam berishini ko'rsatadigan tadqiqotlarga murojaat etadi.

E.P. Ilin turli mualliflarning fikrlarini umumlashtirib, aybdorlikning uchta funksiyasini ajratadi:

aybdorlik ijtimoiy xulq me'yorlarini saqlashga yordam beradigan axloqiy tartibga soluvchi

vosita sifatida;

o'ziga bo'lgan munosabatni shakllantirish;

ruhiy buzilishlarning oldini olish - E.P.Ilin aybdorlikni bezovtalikni kamaytiradigan va ruhiy buzilishlarga yo'l qo'ymadigan mustaqil fenomen deb hisoblaydigan olimlarning fikrini qo'llab-quvvatlaydi [2].

I.A.Belik bu funksiyalarning muvaffaqiyati aybdorlikni boshdan kechirish darajasi o'rtacha, ya'ni optimal, bo'lganda mumkin deb aniqlashtiradi. Albatta, aybdorlik bo'rttirilgan va asossiz boshdan kechirish hissi odamga zarar yetkazishi mumkin, masalan, surunkali charchoqni keltirib chiqarishi va eng jiddiy holatlarda o'z joniga qasd qilishga olib kelishi mumkin [1]. K.Muzdibayev ham haddan tashqari aybdorlikni boshdan kechirish odamda psixopatologiya xatari haqida gapiradi. Nevrotik sindromlar, o'z-o'zini qiyofasini buzish va o'z-o'zini hurmat qilishning pasayishi paydo bo'lishi mumkin. M.Lyuis aybdorlikdan qutulish usuli sifatida passiv variantni taklif qiladi, ya'ni u bilan kelishish va uning yo'qolishiga yo'l qo'yish [39]. K.E.Izardning fikricha, bu hissiyotga qarshi turishning eng yaxshi yo'li - bu vijdon bilan uyg'unlikda yashashdir. Ammo shu bilan birga, u bu qoidalar qanchalik qattiq ekanligiga e'tibor berishga chaqiradi, bu qoidalarni buzib yoki qabul qilib, odam aybdorlikni juda tez-tez yoki alohida og'riqli his qiladi. Yashashga xalaqit beradigan haddan tashqari qat'iy xulq qoidalari ham shaxsiy farovonlikka, ham boshqalarning farovonligiga ko'maklashadi.

K.E.Izard aybdorlikning o'ziga xos bir funksiyasini ajratib ko'rsatadi, ya'ni odamni vaziyatni o'zgartirish yoki tuzatishga rag'batlantirish. Ichki ziddiyatni hal qilish uchun odam o'zi aybdor bo'lgan kishidan kechirim so'rash yoki qandaydir tarzda o'z aybini tuzatish istagi paydo bo'ladi. Bu aybdorlik hissinı keltirib chiqaradigan noqulaylikni bartaraf etishning samarali usuli bo'lib, insonning odob-axloq ko'nikmalarini, xushmuomalalik tuyg'usini mustahkamlaydi, empatiya va hamdardlikka o'rgatadi, bu esa, shubhasiz, uning shaxsiyatini rivojlantirishga yordam beradi.

K.E.Izard «Tuyg'ular psixologiyasi» nomli kitobda odamlarning bir qator shaxsiy misollarini keltiradi. Ulardan birida u quvonch bilan mustahkamlangan aybdorlik shaxsiy o'sish uchun asos bo'lishi mumkinligiga e'tibor qaratadi. Bu misolda bitta qiz dugonasi oldida o'zini aybdor his qiladi. Ular janjallashadi va taxminan bir yil davomida muloqot qilishmaydi. Ammo yarashish quvonchi dugonasining noto'g'ri xatti-harakati tufayli boshdan kechirgan azoblari uchun «aybdorlik» mas'uliyat hissinı kuchaytirdi. Ushbu misolda muallif nafaqat aybdorlik, balki barcha salbiy his-tuyg'ular moslashuv funksiyasiga ega bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Shunday qilib, ijtimoiy va shaxsiy mas'uliyatni shakllantirishda aybdorlik hissi muhim rol o'ynaydi. Qisman, aynan aybdorlikni kutish yoki aybdorlikdan qo'rqish jamiyatning me'yorlari va qoidalariga rioya qilish istagi va zarurati bilan bog'liq. Aybdorlik boshqa odamning holatini, kuyinishni, xafaligini his qilishga yordam beradi, «jabrlanuvchiga» yordam berish maqsadida to'g'ri so'zlarni izlashga, harakat qilishga, harakatingizni yoki umuman vaziyatni tuzatishga majbur qiladi. Aybdorlik hissinı boshdan kechirish bilan bog'liq holda yuzaga keladigan mas'uliyat hissi shaxsning yetukligiga va uning psixologik qodirlikka ko'maklashadi [5].

Aybdorlikning har xil turlarini ajratib, mualliflar bu hissiyotni turli nuqtayi nazardan ko'rib chiqadi. Bu, bir tomondan, aybning konsepsiyasi, shartlari, mohiyati bo'yicha bahslar, ikkinchi tomondan, ushbu fenomenga bir-birini to'ldiradigan, turli jihatlarini aks ettiruvchi, aybdorlik hissi paydo bo'lishi mumkin bo'lgan turli vaziyatlar va shartlar haqida qarashlarni anglatadi.

D.Vays aybdorlik sodir bo'lish shart-sharoitlari yoki sabablari nuqtayi nazaridan uning besh turini ajratadi:

1) moslashuvchan aybdorlik – bu ijtimoiy moslashuv funksiyasiga ega bo'lgan va shaxsning sog'lom rivojlanishiga yordam beradigan yetuk aybdorlik.

Qolgan turlar mos kelmaydigan va irratsional deb hisoblanadi.

2) omon qolganlik aybdorligi - bu turdagi aybdorlik odamning boshqa birovga nasib etmagan yaxshi narsaga ega ekanligini irratsional ravishda ongsiz tasavvur bilan bog'liq, ya'ni o'zida bor narsadan undan mahrum boshqa odam oldidagi aybdorlik. Masalan, tug'ilgan bola onasining tug'ilmagan, abort qilingan bolalari oldida tirik qolganlik aybini his qiladi.

3) gipermas'uliyat aybdorligi – bu boshqa odamlarning baxtiga g'amxo'rlik qilishda haddan tashqari mas'uliyat hissi va altruizm. Bir tomondan, bular aybdorlikning foydali funksiyalari, lekin haddan tashqari ko'p bo'lsa, ular aybdorlikning haddan tashqari kechinmasi kabi odamga ham zarar yetkazadi.

4) ajratilish (xiyonat) aybdorligi – bu sevgan va yaqin odamlardan farq yoki ajratilish odam tomonidan o'z tarafidan xiyonat sifatida qabul qilinadi, bu ularga og'riq va zarar yetkazishi mumkin. Masalan, yosh insonning ota-onasidan ajralganligi, shaxsiy makonini himoya qilgani uchun aybdorligi.

5) o'z-o'zidan nafratlanish aybdorligi – aybdorlikning bu turi o'z-o'ziga nisbatan o'ta salbiy baho berishdan iborat bo'lib, u o'zini qadrsizlik, ahamiyatsizlik va yaroqsizlik hissi bilan birga keladi. Bu aybdorlik ota-onalar va yaqin kishilarning bee'tibor va shafqatsiz munosabati natijasida yuzaga kelishi mumkin.

I.A.Belik, K.Kuglerga murojaat qilib, U.X.Djons va ular tomonidan ishlab chiqilgan so'rovnomada aybdorlik-holat va aybdorlik-xususiyatlarni tavsiflagan. G'arb psixologlari tomonidan ishlab chiqilgan bu tushunchalarni boshqa atamalarga mos ravishda shaxsning axloqiy xususiyati sifatida qaraladigan aybdorlik hissi va vijdon deb tushunish mumkin. Aybdorlik hissi yoki reaktiv aybdorlik insonning internallashtirilgan me'yorlarini buzishga bo'lgan hissiy reaksiyasini anglatadi. Vijdon yoki preventiv aybdorlik ushbu me'yorlarning mumkin bo'lgan buzilishi bilan bog'liq bo'lgan hissiy kechinmadan iborat [1].

E.P.Ilin, B.Sentnerga murojaat qilib, yana bir tasnifga ham e'tibor qaratadi:

- 1) yetuk aybdorlik;
- 2) narsistik aybdorlik;
- 3) majburlangan ayb;
- 4) psevdoyaybdorlik [2].

D.Morano, R.Mey, D.Byudjental, I.Yalom kabi ekzistensial psixologiya vakillari obyektiv va ontologik aybdorlikni ajratadi. Agar obyektiv aybdorlik juda aniq bo'lsa va o'zlashtirilgan me'yorlarni buzish hamda noto'g'ri xatti-harakatlarga asoslangan bo'lsa, ontologik aybdorlik «haqiqiy» va «ideal» o'rtasidagi nomuvofiqlik hissi, shuningdek, o'ziga va atrofdagi voqelikka nisbatan norozilik va qoniqmaslikdan iborat. E.P.Ilin ontologik aybdorlikning turiga nisbatan shubhali munosabatda bo'ladi. Uning fikricha, bu nomuvofiqlikning sababi o'ziga bog'liq bo'lsa, odam «haqiqiy» va «ideal» o'rtasidagi nomuvofiqlik uchun o'zini aybdor deb his qilishi mumkin. Ammo muallif o'ziga bog'liq bo'lmagan va aralasha olmaydigan narsa uchun odam o'zini aybdor his qilishi mumkinmi degan savolni ko'taradi. Biroq, K.E.Izardning misoliga murojaat qilish mumkin, unda misol qilib ko'rsatilgan qiz yuqorida aytib o'tilgan ota-onasining ajrashishida o'zini aybdor deb his qildi. Muallif, aksincha, odam hech narsa qilmagan taqdirda ham o'zini aybdor deb his qilishi mumkinligini ta'kidlaydi [1].

Ontologik aybdorlikdan tashqari, ekzistensial aybdorlik ham ajratiladi. Bu insonparvarlik, mehr-oqibat va insonning o'zini o'zi anglashi bilan bog'liq. K.Muzdibayev kognitiv komponentning, ayniqsa, ekzistensial aybdorlikni boshdan kechirish uchun muhimligini, shuningdek, hissiy, axloqiy yetuklik zarurligini yana bir bor ta'kidlaydi.

Rollo Mey ekzistensial aybdorlikning uchta shaklini ko'rib chiqadi:

1) inson rivojlanishining intellektual, jismoniy, hissiy va ijtimoiy imkoniyatlari bilan bog'liq amalga oshirilmagan imkoniyatlar uchun aybdorlik. Aynan ushbu salohiyatni amalga oshirishga imkoniyatlar yo'qligi ekzistensial aybdorlikni keltirib chiqaradi. D.Xanna ekzistensial aybning bu talqinini tanqid qiladi. Ammo bu tanqidni aynan qanday amalga oshirilmagan imkoniyatlar aybning bu turiga olib kelishi mumkinligini qo'shimcha va tushuntirish sifatida ko'rish mumkin. D.Xanna nuqtayi nazaridan, inson o'zining shaxsiy o'sishi uchun muhim bo'lgan qobiliyatlarni e'tiborsiz qoldirganda ekzistensial aybdorlikni boshdan kechirishi mumkin. Uning ta'kidlashicha, inson juda ko'p qobiliyatlarga ega va hammasi ham rivojlanmaydi, bu bir qobiliyatni boshqasiga zarar yetkazish sharoitida tanlaganlik uchun ekzistensial aybdorlikni anglatmaydi [3]. Bu fikr R.Meyning fikrini to'ldiradi, lekin deyarli zid emas.

2) boshqa shaxs bilan to'liq qo'shilishning mumkin emasligi uchun aybdorlik. R.Reyning nuqtayi nazaridan, boshqa odamning ichki dunyosiga sho'ng'ish, uning atrofidagi dunyoga uning ko'zlari bilan qarash, boshqa odam bilan bir xil his qilishning mumkin emasligi yolg'izlik va ekzistensial ayrimlik asosida yotgan nochorlik tuyg'usini anglatadi [1]. K.Muzdibayev, R.Meyning g'oyalarni izohlar ekan, ekzistensial aybdorlikning bu turiga shaxslararo munosabatlardagi muvaffaqiyatsizliklar asoslanadi, deydi. Buning sababi, boshqa odamni to'liq tushuna olmaganligi sababli, bu odamning ehtiyojlarini xohlagan darajada qondirish qiyin bo'ladi. D.Xanna bu vaziyat ekzistensial aybdorlikni boshdan kechirish uchun sabab ekanligiga shubha qiladi [4].

3) tabiat bilan birlashishning mumkin emasligi uchun aybdorlik. Aybdorlikning bu turiga zamonaviy jamiyatga dolzarb bo'lgan ekologik muammolar kiradi.

K.Muzdibayev ekzistensial aybdorlik haqida g'oyalarni rivojlantirar ekan, uni altruizm va adolat muammolari bilan bog'laydi. Biror kishi o'zi va o'zi kabi omadli bo'lmagan, farovonlikda yashamaydigan boshqa odamlar o'rtasidagi farqlar uchun o'zini aybdor his qilishi mumkin. U qonun-qoidalarni buzmasdan, vaziyatni nazoratidan chetda qolib, masalan, moliyaviy daromadlarni aholi o'rtasida taqsimlashda adolatsizlik tufayli, aybdor bo'lishi mumkin [2]. K.Muzdibayev murojaat qilgan M.Xoffman bunday kechinmalarni ekzistensial aybdorlikka kiritadi va ularning falokat uchun

aybdorlik hissi bilan o'xshashligini ko'rsatadi. Bu variant yuqorida aytib o'tilgan D.Vayss tomonidan ajratilgan omon qolgan kishining aybdorligiga o'xshaydi.

Psixoanaliz yo'nalishi vakillari aybdorlikni, birinchi navbatda, shaxs tuzilishini shakllantirish jarayonida shakllanishiga ko'ra ko'rib chiqadilar. Asosiy g'oya shundaki, aybdorlik id va superego o'rtasidagi qarama-qarshilik natijasida paydo bo'ladi. Vijdon deb tushuniladigan superego, bola identifikatsiya, inkorporatsiya yoki introyeksiya mexanizmlari orqali yuzaga keladigan xatti-harakatlar me'yorlari va qoidalarini o'zlashtirgan hamda o'z ichiga olganida shakllanadi. Z.Freyd aybdorlikni bezovtalikning bir turi deb ko'rib chiqqan va uni «bezovtali vijdon» aybdorligi deb atagan. G.Manler Z.Freydning g'oyalarini qo'llab-quvvatlaydi va «aybdorlik va tashvish – bu bir hodisaning turli nomlaridir», deydi. Uning aytishicha, bezovtalik xayoliy yoki haqiqiy kamchilikka yo'l qo'yish bilan bog'liq holda paydo bo'ladi. Vaziyatni to'g'rilash va tuzatish istagi bu xavotirni keltirib chiqaradigan himoya mexanizmidir. G.Paypers, M.Singer, O.Maurer va boshqa mualliflar aybdorlikni jazodan qo'rqish bilan birlashtiradi. Biroq, E.P.Ilin aniqlashtiradiki, har qanday jazodan qo'rqish aybdorlik hissinı anglatmaydi. Agar jazo ko'rib chiqilsa, u tashqi emas, balki ichki, ya'ni vijdon pushaymonligining o'zi, aybdorlik kechinmasi inson uchun jazo vazifasini bajaradi [3].

Keltirilgan ma'lumotlar asosida xulosa qilish mumkinki, psixologiyada aybdorlik hissining shaxsda namoyon bo'lishi xususida ko'plab olimlar ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirishgan. Ta'kidlash joizki, uyat va aybdorlik hissi inson tomonidan jamiyatdagi axloqiy qoidalar va normalarni o'zlashtirish, shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini tartibga solish, odamlar bilan samarali munosabatda bo'lish, boshqa odamning kechinmasini his qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa turli psixologik yo'nalishlar tomonidan ilgari surilgan g'oyalarda ham o'z aksini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Бреслав Г. М. Психология эмоций. - М.: б.н., 2007.

Мясищев В.Н. Психология отношений / под ред. А.А. Бодалева. - М.: б.н., 2004.

Tangney J. P., Dearing R. L. Shame and Guilt. New York: Guilford Press, 2003. 272 p.

Муздыбаев К. Переживание вины и стыда. СПб : СПб, филиал Института социологии РАН, 1995. стр. 39.

Ильин Е.П. Психология совести: вина, стыд, раскаяние. – СПб.: Питер, 2016.

Изард К. Э. Психология эмоций. – СПб.: Питер, 2008. – 464 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Ausubel D.P. Relationships between shame and guilt in the socializing process // Psychological Review, 1955, v. 62, p. 378-390.

SHARQ OLIMLARINING QARASHLARIDA DIN PSIXOLOGIYASI

Toshpo'latova Nigora Avliyoqulovna

Osiyo Xalqaro Universiteti Ijtimoiy fanlar va texnika fakulteti

"Pedagogika va psixologiya" mutaxassisligi MM4-PP-4 guruh magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada din tushunchasining mohiyati, uning inson hayotida tutgan o'rni, bugungi globallashuv jarayoni jadal kechayotgan bir davrda yoshlarni har jihatdan barkamol qilib tarbiyalashda inson ruhiyati va din omilidan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish bo'yicha sharq olimlarining qarashlari bilan tanishishingiz mumkin.

Kalit so'zlar: Ishonch, e'tiqod, g'oya, ezigulik, anglanilganlik, kuzatish, psixik xususiyatlar, ongsizlik, psixik funksiyalar, pedagogika, individ, instinkt, individuallik, xarakter

ПСИХОЛОГИЯ РЕЛИГИИ В ВЗГЛЯДАХ ВОСТОЧНЫХ УЧЕНЫХ

Ташпулатова Нигора Авлиёқулловна

*Азиатский Международный Университет факультет социальных наук и технологий
специальность «Педагогика и психология» магистрант группы MM4-ПП-4*

Аннотация. В данной статье вы сможете ознакомиться с сущностью понятия религии, ее местом в жизни человека, взглядами восточных ученых на использование психики человека и религиозного фактора в образовательном процессе в эпоху современной ускоряющейся глобализации.

Ключевые слова: Вера, убеждение, идея, добро, сознание, наблюдение, психические свойства, бессознательное, психические функции, педагогика, индивид, инстинкт, индивидуальность, характер.

PSYCHOLOGY OF RELIGION IN THE VIEWS OF ORIENTAL SCIENTISTS

Tashpulatova Nigora Avliyokulovna

Asia International University Faculty of Social Sciences and Technology

«Pedagogy and psychology» speciality graduate master of group MM4-PP-4

Abstract. In this article, you can get acquainted with the essence of the concept of religion, its place in human life, the views of eastern scientists on the use of the human psyche and the religious factor in the education process in the era of today's accelerating globalization process.

Key words: Belief, belief, idea, goodness, awareness, observation, psychic properties, unconsciousness, psychic functions, pedagogy, individual, instinct, individuality, character

Din psixologiyasi - shaxs e'tiqodini, uning diniy dunyoqarashini, diniy kechinma hamda tuyg'ularini, e'tiqod qilish turlarini psixologik malakaning nozik jihatlarini va komil inson tarbiyasining o'ziga xos xususiyatlarini, chuqurroq qilib aytadigan bo'lsak, e'tiqod qiluvchi shaxsning ichki dunyosini o'rganuvchi fan sanaladi. Din psixologiyasi e'tiqod qiluvchi kishi hayotining ma'naviy - ma'rifiy jihatlarini va diniy qadriyatlarini qamrab oladi. Din psixologiyasi shaxsning subyektiv dunyosiga kirib keladi. Kechinmalar, hissiyotlar, axbarotlarni qabul qilish va uni qayta ishlash, ruhlantrish, irodaning kuchi, tafakkur qilish qobiliyati, xotira va uning barcha anglab bo'ladigan va anglab bo'lmaydigan qismlari shular jumlasiga kiradi. Bunda faqat dindor shaxslarning ichki kechinmalari emas balki dindor bo'lmagan shaxslarning ham psixologik holatlari o'rganildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev: "Elimizga islom dinini to'g'ri tarannum etish - juda katta tarbiya" ekanligini bejizga ta'kidlamaganlar. Bu birinchidan bizning tafakkurimizni o'zgartiradi, ikkinchidan o'z ustimizda ishlashimizga, boshqa yomon illatlatlarni otib, yuksalishga yetaklaydi.

Bugungi kunimizda dinning shaxsning axloqini sayqallashda hamda uning fikrlash, tafakkur qilishini o'stirishida juda o'rni katta hisoblanadi. Bugungi tarqqiyot zamonida Sharq mutafakkirlarining yoritib bergan va meros qoldirgan ma'naviy jihatdan boy asarlari din psixologiyasining rivojlanishi va shakllanib borishida tutgan roli o'zgachadir. Dinning psixologik xususiyatlari va jihatlariga diniy kechinmalar, o'ylar, his - tuyg'ular, diniy bayramlar va marosimlar, xatti-harakat, faoliyat, sajda va shu kabilar kiradi.

Din psixologiyasining XX asrdagi muvaffaqiyatlari ham beqiyosdir, u inson va tabiat sirlarini tobora chuqur anglash imkonini bermoqda. Bugungi davrda, ilmiy psixologiyaning amaliy yutuqlarini hamda mamlakatimizdagi diniy tashkilotlarning g'oyaviy va amaliy ish faoliyatini inobatga olgan

holda ushbu tadqiqot ishimizni amalga oshirishimiz lozimdir.

Hozirgi davrda dinning zamonaviy shaxsning shakllanishidagi o'rnini o'rganish eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Mamlakatimiz olimlari jumladan, Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf hazratlari o'z "Ruhiy tarbiya" asarlarida, shaxsni tarbiyalash, nafsni poklash, shaxs axloqini sayqallash kabi ruhiy kamolot bosqichlariga oid masalalarini kiritganlar. Undan tashqari N.Boymurodov "Amaliy psixologiya" o'quv qo'llanmasida dinning shaxs shakllanishida tutgan o'rnini bayon etgan. F.Abdurahmanov, Z.Abdurahmanovalarning amalga oshirgan tadqiqotlari davomida din psixologiyasining shaxs va jamiyat hayotidagi o'rni tadqiq qilingan bo'lib, asosiy va muhim xulosalar keltirib o'tilgan. Ushbu amalga oshirilayotgan tadqiqotlar esa o'zining samarasini bermoqda. Keyingi davr uchun esa ko'plab tadqiqotlar o'tkazilishi uchun zamin tayyorlanmoqda. Din psixologiyasi shaxsning dunyoqarashi, ongi va tafakkuriga ta'sir o'tkazadi. Shunday ekan yoshlarga biz bolalikdan psixologik jihatdan tushunchalar orqali yordam berishimiz hamda yaxshi xulqni shakllantirishimiz va sayqallashimiz darkor va lozimdir. Din psixologiyasi shaxsni tarbiyalashda asosiy tarbiyalovchi kuch mujassamlashgan ham ma'naviy, ham axloqiy, ham nazariy, ham amaliy kuchdir. Shuningdek shaxsning tafakkuriga ta'sir etib, insonni fikrlashga chorlaydi. Shaxsning faoliyatida namoyon bo'ladi. Bola birinchi ta'lim - tarbiyani uyidan oladi va bunda asosiy rolni ota - ona o'ynaydi. Shunda ular bolaga to'g'ri tarbiya bera olsa ya'ni unga Allohni tanitsa, Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) ning sunnatlari hamda Imom Buxoriyning hadislarini o'rgatsa, doimo o'zidan kattalarga hurmat ko'rsatib, salom bermoqlikni, yaxshilikni, ehson qimoqlikni o'rgatsa, to'g'ri ta'lim bersa, ko'proq kitob o'qib bersa hamda she'rlar yodlatsa bu bola albatta katta bo'lgan sayin ham ilmi ham axloqi yaxshi bo'lib boradi. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf hazratlari shunday ta'kidlaganlar: "-Bola ota - onasi huzuridagi omonat bo'lib, uning qalbi pokiza gavhardir. U har qanday naqshni qabul qilaveradi. Agar yaxshilikka o'rgatilsa o'shanday o'sadi. Agar yomonlikka o'rgatilsa o'shanday o'sadi. Shuning uchun ham biz bolalarni tarbiya bermoqlikka go'dakligidan e'tibor bermog'imiz, eng avvalo, o'zimizni tarbiyalamog'imiz lozimdir". [1]

Din psixologiyasining predmeti haqida gap ketganida, o'z qarashlari bilan din psixologiyasi fan sifatida vujudga kela boshlagan davr olimlari bir necha guruhga bo'linganlar. Insondagi barcha psixik jarayonlar qaysidir darajada diniy tuyg'ularda mavjud bo'ladi, shuning uchun din psixologiyasi deganda, faqat dindorlar psixologiyasini o'rganishdan iboratdir. Biror bir dinga e'tiqod qiluvchi odam bilan hech qanday dinga e'tiqod qilmaydigan odamning o'zaro o'xshash va farqli jihatlarini o'rganishda deb tushunadilar.

"Olimlarning aytishicha, odam geni ma'lumotlarni tashish xususiyatiga ega ekan. Ya'ni erkakning har bir urug'ida 15 megabaytgacha ma'lumot bo'lar ekan. Bu degani sizning har bir qilgan ishingiz o'z geningizda ma'lumot bo'lib saqlanib qolar ekan. Demakki, biz qilgan har qanday yaxshi - yomon amallar shunchaki unutilib ketmaydi. Balki genimiz xotirasida saqlanib qoladi va kelgusida zurriyodlarimizda fe'l o'laroq shakllanishi mumkin. Shuning uchun yaxshi amallarimizni ko'paytirishimiz lozim, chunki har qanday amalimiz farzandimizda aks etishi mumkin. Insonni eng avvalo, go'zal qiladigan narsa bu uning xulqidir". [2]

Abdulloh ibn Amr (r.a) dan rivoyat qilinadi:

"Nabiy sollallohu alayhi vasallam: "Sizlarning yaxshingiz husni xulqingizdir", dedilar". [1] Demak, har bir shaxsning xulqi go'zal bo'lsa, bir-biroviga siylayi rahim qilsa, doim yaxshilik ulashsa, nafsni poklasa unda axloq sayqal topadi.

Har bir shaxs takrorlanmas hisoblanadi. Ular turlicha fikr yuritishadi va tafakkur qilishadi. Ko'pchilik shaxslarda biz asosan dunyoviy tashvishlarni deb hissiy - emotsional qo'zg'alish boshlanganini sezishimiz mumkin. Bunda bizga birinchi o'rinda din psixologiyasi yordam beradi. Va shunda insonlarga dunyo tashvishlari o'tkinchi bir matoh ekanligini eslatishimiz va bu matoh esa bizni bunday holatlarga tushishimizga arziyas ekanligini tushuntirishimiz kerak. Chunki ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ko'plab insonlar shu dunyo sababdan o'zlariga ko'plab stresslarni qabul qilib olishadi. Inson buning uchun avvalo Yaratuvchini eslamog'i va uning buyrug'lariga itoat qilmog'i darkor hisoblanadi. Bu esa insonlarni ortiqcha stressdan qutqaradi va doimo ruhiy sog'lom bo'lib yurishiga xizmat qiladi. Ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, Allohga ibodat qilgan vaqtda, inson sajda qiladi va shu sajda holatida uning bosh miyasida qon aylanish yaxshilanadi va bundan inson rohatlanadi. Din psixologiyasi avvalo insonning faoliyatida namoyon bo'lishi lozimdir. Faoliyatning o'zi nima? Anglanilgan maqsad bilan boshqariladigan ichki (aqliy), tashqi (jismoniy) faolikka faoliyat deyiladi. [3] Kishining diniy his, tushuncha va yashash tarzi din psixologiyasining asosiy mavzusidir. U shaxsda din tuyg'usi va hissining qanday qilib kelib chiqqanligi va shakllanishini, hidoyat topish yoki inkor hodisalarini, dindan kelib chiqqan ruhiy keskinlik va shubhalarni tadqiq qiladi. Din bu insonning shakllanishida buyuk bosqich hisoblanadi va to umrining oxiriga qadar rohat

bag'ishlaydi. Insonni yuksak cho'qqilarga olib chiqadi, go'zal axloqni shakllantiradi, nafsni poklaydi hamda yomon ishlardan tiyadi. Bu esa ruhiy barkamol yoshlarning shakllanishida muhim bosqich bo'lib xizmat qiladi. Inson tug'ilganidan gavharga qiyoslanadi, unga esa ota - ona tomonidan sayqal beriladi. Mana shunday ekan hurmatli ota - onalar har bir bolaga sayqal bermoqlikda kamchiliklarga yo'l qo'ymaylik, aks holda bolada psixologik bo'shliq hosil bo'ladi. Bu esa kelajakda o'zingizga ham bolangizga ham jamiyatga ham ziyondir. Psixologiyada din uchta yirik loyihani amalga oshiradi:

1. Muntazam ravishda tavsiflash, xususan diniy mazmun, munosabat, tajriba va iboralar;
2. Dinning kelib chiqishini insoniyat tarixida ham, individual hayotda ham ta'sirlarning xilma - xilligini hisobga olgan holda tushuntirish;
3. Diniy munosabat va xulq-atvorning shaxs uchun va umuman jamiyat uchun oqibatlarini tasvirlab berish. [5]

Din psixologiyasida Xitoy mutafakkiri Konfutsiyning qarashlari quyidagicha. "O'zingga ravo ko'rmagan narsani o'zgaga ham ravo ko'rma" iqtibosi, uning g'oya va mafkurasining eng yuqori pog'onasida turadi.[6] Konfutsiyning shaxs o'z - o'zini anglashda qanday fikrlarga ega bo'lmog'i hamda qanday nazariy ilmlarni egallamog'i haqidagi bayoni insonning diqqatini o'ziga jalb qilmasdan qo'ymaydi.

Xulosa. Din, o'zi, inson turmushining potensial imkoniyati sifatida borliqning abstraksiyasi bo'lib maydonga chiqadi. U haqiqiy muayyan hayotga ideal shakl beradi. Din o'zini diniy munosabatlarda namoyon qiladi va o'zini dolzarblashtiradi, shularga tayanib haqiqiy turmush maqomga ega bo'ladi.

Demak, shaxs individ bo'lib tug'iladi, u faqat o'ziga xos bo'lgan geno va fenotipik xususiyatlar va xususiyatlarning o'ziga xos majmuyida namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan inson faoliyati uning ijtimoiylashuviga kuchli ta'sir o'tkazadi. Faoliyat insonning o'zini, butun hayot tarzi va fikrlarini shakllantiradigan tizimni tashkil etuvchi kuch sifatida ishlaydi. Faoliyat - maqsadli va ongli faoliyat, istalgan natijaga erishish uchun ob'ektga ta'sir qilish

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf "Hadis va Hayot". 34-juz. Toshkent. "Hilol-Nashr", 2022, -57 b
2. Jabborov H. H. "Yoshlarda milliy tarbiya shakllanishining psixologik qonuniyatlari" Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. VOLUME 2 | ISSUE 1 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor. SJIF 2021: 5. 423.p.
3. Olimov L.Ya., Eshov E.S. Avezov O.R. Deviant xulq-atvor psixologiyasi. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2019. -B. 420.
4. Ostanov Sh. Sh. Role of psychological health of students in the educational process. "International Scientific Journal" Theoretical & Applied Science. 2020, Issue: 01, Volume: 81, 443-446 page.
5. Karimova V.M. O'zbek yoshlarida oila to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlarning shakllanishi. Psixologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. -T.: 1994.-312 b.
6. Konfutsiy. "Muhokama va bayon". -T.: Yangi Asr Avlodi 2010, -86.b
7. Ashrapov N. N. Din psixologiyasida shaxs axloqini shakllantirish masalalari haqida. Iqtidorli talabalar, magistrantlar, tayanch doktorantlar va doktorantlarning "TAFAKKUR VA TALQIN" mavzusida Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman to'plami- 2022 657-661 b
8. Ashrapov N. N. "Din psixologiyasi va axloqni sayqallash yo'li" <https://doi.org/10.5281/zenodo.6386835> Committee List for 2021-2022 20-24 page
9. Ashrapov N. N. "Din psixologiyasi va uning zamonaviy shaxs shakllanishidagi o'rni" February 2022 / Volume 3 Issue 2 «Science and Education» Scientific Journal / ISSN 2181-0842 675 p.

KASBIY FAOLIYATGA MOSLASHUV MEXANIZMLARI

Ulug'ova Shahlola Musliddinova,
dotsent, psixologiya fanlari nomzodi,
Buxoro davlat universiteti, Psixologiya va sotsiologiya kafedrasi
<https://orcid.org/0000-0002-2436-2116>

Annotatsiya: maqolada tadbirkor shaxsida bozor munosabatlariga moslashuvining ijtimoiy-psixologik mexanizmlari to'g'risida so'z boradi. Ijtimoiy-psixologik moslashuv mexanizmlari to'g'risidagi adabiyotlar ilmiy tahlili keltirilgan. Moslashuv, himoya mexanizmlari yoritib berilgan. Shaxsning ikkilamchi kasbiy faoliyatga ijtimoiy-psixologik moslashuvi mexanizmlari ochib berilgan.

Tayanch so'zlar: tadbirkorlik, konstruktiv mexanizmlar, ikkilamchi kasbiy faoliyat, moslashuv, bozor munosabatlari.

МЕХАНИЗМЫ АДАПТАЦИИ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Улугова Шахлола Муслиддиновна,
доцент, кандидат психологических наук,
Бухарский государственный университет, кафедра психологии и социологии

Аннотация: В статье рассматриваются социально-психологические механизмы адаптации к рыночным отношениям в личности предпринимателя. Представлен научный анализ литературы о механизмах социально-психологической адаптации. Выделены механизмы адаптации, защиты. Раскрыты механизмы социально-психологической адаптации личности к вторичной профессиональной деятельности.

Ключевые слова: предпринимательство, конструктивные механизмы, вторичная профессиональная деятельность, адаптация, рыночные отношения.

MECHANISMS OF ADAPTATION TO PROFESSIONAL ACTIVITY

Ulugova shahlola Musliddinova,
associate professor, candidate of psychological sciences,
Bukhara State University, Department of psychology and sociology

Annotation: The article discusses the socio-psychological mechanisms of adaptation to market relations in the personality of an entrepreneur. A scientific analysis of the literature on the mechanisms of socio-psychological adaptation is presented. Mechanisms of adaptation and protection are highlighted. The mechanisms of socio-psychological adaptation of the individual to secondary professional activity are revealed.

Keywords: entrepreneurship, constructive mechanisms, secondary professional activity, adaptation, market relations.

Maqsadga erishish yo'lida boshdan kechiradigan vaziyatlardan tashqari bo'lgan muammoli vaziyatlarda, moslashuv konstruktiv mexanizmlar (anglash jarayoni, maqsadga intilish, maqsadning qo'yilishi, konform xulq-atvor) orqali amalga oshiriladi. Bir qator ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ichki va tashqi to'siqlardagi vaziyatlarda, moslashuv, himoya mexanizmlari (rad qilish, reaksiyani shakllantirish, aniqlashtirish, identifikatsiya, bosim o'tkazish, yumor va hokazo) orqali amalga oshiriladi.

Tahlillarga qaraganda, konstruktiv mexanizmlar ijtimoiy hayot sharoitlarini adekvat holda vaziyatni baholash, voqeliklarni analiz, sintez va prognoz qilish, faoliyat oqibatlarini anglash imkoniyatlari orqali bilishga yordam beradi.

Mutaxassislar ikkilamchi kasbiy mehnatga moslashishning psixologik asoslarini tadqiq etishar ekan, insonni o'rab turgan muhit bilan o'zaro faol tarzda munosabatga kirishishida moslashuv jarayoni sodir bo'ladi, degan umumiy xulosaga kelishadi.

Fikrimizcha, bozor munosabatlariga kirishayotgan paytda, tadbirkorlarning yangi (ikkilamchi) mehnat (kasbiy) faoliyatiga kirishishi, ularning organizm va psixikalarining moslashuviga nisbatan o'zlari o'rganmagan tashqi va ichki mehnat omillariga qarshi reaksiyani namoyon etishi mumkin.

Rus olimi V.N. Drujinin fikr-mulohazalarini rivojlantirib hamda olib borilgan nazariy-ilmiy izlanishlarga ko'ra, yangi faoliyat turiga bo'lgan moslashuv – bu insonning o'z (ikkilamchi) kasbini puxta egallash yo'lidagi samarali shaxsiy, axborotlar, kuch-quvvat tizimida qayta qurilishi va qayta moslashishidir, deb ta'riflash mumkin.

Adabiyotlar tahliliga tayanib, shu o'rinda biz, o'zgaruvchan olamda ikkilamchi kasbiy faoliyatga bo'lgan moslashuv – bu subyektning mehnat jarayonida yangi faoliyat turining o'ziga xos xususiyatlariga faol moslashishi demakdir, deb ta'riflaymiz.

E.A. Klimovning fikricha, subyektning mehnatdagi faolligi kasbiy, jumladan, kasbiy moslashuv jarayonining samarali kechishiga olib keladi, bunda subyektning kasb muhiti qanday bo'lishidan qat'iy nazar, talab va imkoniyatlarni qo'yilishida ham namoyon bo'lishi mumkin. Muallif tadqiqotlari natijasiga tayanib, insonning mehnat faoliyatiga moslashuvi quyidagi ikkita bosqichda amalga oshadi, deb hisoblaydi:

Birlamchi moslashuv – me'yorlashuv davri yoki kutilgan deadaptatsiya.

Ikkilamchi moslashuv – yosh davrlariga xos tarzdagi moslashuv imkoniyatlarining pasayishi.

G.A. Suvorovning e'tirof etishicha, moslashuv jarayoni uzluksiz bo'lib, u «mehnat subyekti – kasbiy muhit» tizimi mutanosibligida faollashishi mumkin. U moslashuv jarayonini uchta davrga bo'ladi:

- 1) adaptiv bosim;
- 2) me'yorlashuv;
- 3) moslashuvning tugashi.

Muallifning fikricha, bu davrlar subyektning mehnat va ishlab chiqarish muhiti talabiga muvofiq holda xulq-atvorida, axborotlar tizimida hamda faolligida namoyon bo'ladi.

A.A. Nalchadjyan shaxsning ijtimoiy-psixologik moslashuvi muammolarini o'rganar ekan, kasbiy moslashuv ishlab chiqaruvchanlik, fiziologik, psixologik va sotsiologik formalarining ko'nikish jarayoni va moslashuvchanlik belgilari omillarini nazorat qilinishida namoyon bo'ladi, degan to'xtamga keladi.

A.I. Kitov iqtisodiy psixologiyaga doir tadqiqotlar o'tkazib, kasbiy moslashuv (ishlab chiqarish) samaradorlikning oshishi, mehnat sifati va bezararligi, ishdagi ijodiylikning yuzaga chiqishi va o'ziga bo'lgan ishonchning oshishi bilan xarakterlanadi, degan xulosani bildiradi.

A.L. Juravlev tashkiliy-iqtisodiy o'zgarishlar sharoitida hamkorlik faoliyatini tadqiq etar ekan, psixologik moslashuv o'ziga bo'lgan ishonch funksiyasining oshishida, faoliyatdagi yoqimsiz bo'lgan hatti-harakatlarga nisbatan emotsional qat'iylik omillarida, o'ziga xos tarzda kasbiy muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklarni engib o'tishida namoyon bo'lishini alohida e'tirof etadi.

Rus olimi N.V. Drujinin esa mehnatga moslashuv va kasbiy tayyorgarlik jarayonlarini o'zaro bog'lab o'rganadi hamda tadqiqotlari natijasiga ko'ra, kasbiy moslashuv jarayonini quyidagi ikkita strategiyaga bo'ladi:

1) konformlik, kasbiy muhit me'yorlariga javob berishga intilish, rahbar va jamoadoshlarining maslahatlaridan foydalanish, shaxslararo munosabatlarda rozilikka erishish va hokazo;

2) ijodiylik, o'z mustaqilligiga erishish uchun harakat qilish, ish usulining yanada ma'qulroq yo'llarini topish, mehnatni tashkil etish va mehnat qurollarini takomillashtirish va hokazo.

Psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, moslashuv strategiyasini tanlash nerv tizimi muvozanatiga bog'liqdir. Neyrodinamika jarayoniga xos xususiyatlarning egiluvchan, past darajasini namoyon qiluvchi shaxslar, odatda, ijtimoiy muhitga his-hayajon irodasi komponenti orqali moslashadilar. Yuqori darajadagi egiluvchanlikka ega shaxslar kommunikativ xarakteri asosida hamda xulq-atvorning ma'lum bir ko'rinishini namoyon qilish orqali moslashadilar.

Tadqiqotlar natijasiga ko'ra, respondentlar tomonidan "Psixologik moslashuvda o'zini-o'zi baholash" metodikasi orqali olingan natijalardan ma'lum bo'lishicha, tadbirkorlarning yangi mehnat yoki ikkilamchi kasbiy faoliyat(i)ga ijtimoiy-psixologik moslashuvini besh xil: quyi, o'rtachadan past, o'rta, o'rtachadan yuqori, yuqori darajalarga bo'lish mumkin.

1-jadval

Ijtimoiy-psixologik moslashuvchanlik darajasini aniqlashning o'zini-o'zi baholash strategiyasiga asoslanganligi (n=100)

№	Oraliq ballar ko'rsatkichi	Ijtimoiy-psixologik moslashuv darajalari	XK-SSr	Tt
			n=50	n=50
1.	1 balldan 2 ballgacha	quyi daraja	8	19
2.	3 balldan 4 ballgacha	o'rtachadan past daraja	12	12
3.	5 ball	o'rta daraja	18	15
4.	6 balldan 7 ballgacha	o'rtachadan yuqori daraja	5	2
5.	8 balldan 10 ballgacha	yuqori daraja	7	2

Tadqiqotdan aniqlanishicha (1-jadval), xizmat ko'rsatish va servis sohasida faoliyat yuritayotgan tadbirkorlar-«XK-SSr» guruhiga mansub sinaluvchilarda ijtimoiy-psixologik moslashuvchanlikning o'rta darajasi kuzatilib, mos ravishda bu ko'rsatkich 36 %ni tashkil etgan. Ularning nazarida bozor munosabatlari sharoitida yangi mehnat yoki ikkilamchi kasbiy faoliyatni tanlashga turtki beruvchi omillar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish davrida iqtisodiy sotsializatsiyaga va jamiyatni sanoatlashtirishga bo'lgan xatti-harakatlarni kuchaytirib, tadbirkorlarni bozor iqtisodiyoti sharoitida faolligining o'ziga xosligini belgilab beradi. Tadbirkorlik bilan shug'ullanayotgan talabalar-«ТТ» guruhiga mansub sinaluvchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuvchanlikni quyi darajasini (38 %) namoyon etishi, o'z navbatida, boshqa guruh a'zolariga nisbatan anchagina yosh, ikkilamchi kasbiy faoliyat sohasida ularga nisbatan kamroq tajribaga ega va mehnatdan tashqari o'qish faoliyati bilan ham shug'ullanadilar. O'qish faoliyati esa o'z navbatida shaxslararo munosabatlar zichligini va ahamiyatlilik (moslashish)ni e'tirof etadi. Natijalarning umumlashgan tahlili shuni ko'rsatayotgiki, mazkur guruh vakillari jamoada, o'z hamkasabalari va yaqinlari nigohida hurmatli va ardoqli bo'lish istagi bilan yashaydilar.

Tadbirkorlarning yangi mehnat yoki ikkilamchi kasbiy faoliyat(i)ga ijtimoiy-psixologik moslashuvini besh xil: quyi, o'rtachadan past, o'rta, o'rtachadan yuqori, yuqori darajalarga bo'lish mumkin.

Fikrimizcha, yuqorida ajratilgan darajalar bozor munosabatlari sharoitida tadbirkorlarning:

- a) o'zaro munosabatlarga kirishidagi holati;
- b) mehnat faoliyati davomida uzoq muddatli tashqi va ichki konfliktlarga bormasligi;
- v) sotsiogen ehtiyojlardan qoniqishi;
- g) jamiyat (ba'zan referent bo'lmagan guruh) tomonidan taqdim etilishi mumkin bo'lgan rolli kutilmalarga tayyor bo'lishi;
- d) ijodiy qobiliyatlarini mustaqil va o'ziga ishongan holda namoyon qila olishini aniqlashda qo'l keladi hamda faol moslashuv ko'lamini belgilab beradi.

Tadbirkorlarning bozor iqtisodiyoti sharoitiga faol moslashuviga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, mexanizmlar, jihatlarni tadqiq etish va ikkilamchi kasbiy moslashuv samaradorligini ta'minlovchi shaxslilik hamda ijtimoiy-psixologik xususiyatlar shakllanishini o'rganishda «shaxsga faoliyatli yondashuv» nazariyasi g'oyalari o'ziga xos asos bo'ladi.

Resotsializatsiya jarayonida tadbirkorlardagi kasbiy ustanovkalar shakllanishini «o'zini-o'zi anglash konsepsiyasi» nuqtai nazaridan o'rganish maqsadga muvofiq sanaladi hamda uning asosida ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlar inson ontogenezi davomida shaxs tomonidan jamiyatdagi mavjud normativlar, ustanovkalar orqali o'zlashtirilishi va ushbu qadriyatlarni anglash esa o'zini-o'zi anglash jarayoni orqali amalga oshishi g'oyasi yotadi.

Adabiyotlar tahliliga asoslanilganda, ya'ni bozor munosabatlarida ijtimoiylashuv tushunchasi inson shaxsining vaziyatga faol moslashuvi va individuallashuvi jarayonlarini o'zaro bir-biri bilan bog'laydi:

bozor munosabatlariga asoslanadigan jamiyat sharoitlariga tadbirkorlarning faol moslashuvi yoki undan ajralib chiqishi ijtimoiylashuv jarayonini mazmunini tashkil qiladi. SHu bois, moslashuvni – subyekt va ijtimoiy muhitning o'zaro faol yaqinlashuv jarayoni va natijasidir, deb ta'riflash maqsadga muvofiq sanaladi.

bozor munosabatlariga kirishayotgan bir paytda, tadbirkorlarning yangi (ikkilamchi) mehnat (kasbiy) faoliyatiga kirishishi ularning organizm va psixikalarining moslashuviga nisbatan o'zlari o'rganmagan tashqi va ichki mehnat omillariga qarshi reaksiyani namoyon etadi.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi kunda tadbirkorlar mehnat faoliyatining ijtimoiy mohiyatini tushunish, bozor iqtisodiyoti ta'sirida ulardagi ijtimoiy xususiyatlarning shakllanishi va o'zgarishi mexanizmlarini bilish hamda ularni zamonaviy usullarda tadqiq etish ijtimoiy psixologiya sohasining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- 1.Суворова Г.А. Психология деятельности: Учеб. пособие для студентов психологических и педагогических вузов. – М.: ПЕРСЭ, 2003.
- 2.Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности. – Ереван.: 1988.
- 3.Китов А.И. Экономическая психология. – М.: Экономика, 1987.
- 4.Социально-психологическая динамика в условиях экономических изменений/РАН, Ин-т психологии; Отв. ред. А.Л. Журавлев, Е.В. Шорохова, В.А. Хашченко и др. – М.: ИП РАН, 1998.
- 5.Улугова Ш.М., Акромов А.А. “Тадбиркорлик шахси фаолиятида иқтисодий жараёнлар”. “Innovative activity in the education system – guarantee of quality and effectiveness”. Collection of Papers from II International Scientific Conference. Uzbekistan. 2018.B - 156-160.

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГОВ

Усманова Манзура Наимовна,
Профессор Бухарского государственного университета

Аннотация: Модернизация системы образования в Узбекистане выдвигает вопросы формирования профессиональной компетентности педагога на одно из ведущих мест. Профессиональная компетентность является условием эффективности организации воспитательно-образовательного процесса.

Проблема становления психологической компетентности в системе педагогического образования является одной из самых актуальных в настоящее время.

В статье мы исходили из того, что составной частью психологической компетентности является коммуникативная компетентность, процесс формирования которой является объектом данного исследования.

Ключевые слова: профессиональная, психологическая, коммуникативная компетентность, профессионально личностный рост педагога.

O'QITUVCHILARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI EMPIRIK O'RGANISH

Usmonova Manzura Naimovna,
Buxoro davlat universiteti professori

Annotatsiya: O'zbekistonda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida o'qituvchining kasbiy kompetensiyasini shakllantirish masalalari yetakchi o'rinlardan biriga qo'yilmoqda. Kasbiy kompetensiya ta'lim jarayonini tashkil etish samaradorligining shartidir.

Pedagogik ta'lim tizimida psixologik kompetensiyani shakllantirish muammosi hozirgi vaqtda eng dolzarb masalalardan biridir.

Maqolada biz psixologik kompetensiyaning ajralmas qismi kommunikativ kompetensiya ekanligidan kelib chiqdik, uning shakllanishi jarayoni ushbu tadqiqot ob'ekti hisoblanadi.

Kalit so'zlar: kasbiy, psixologik, kommunikativ kompetensiya, o'qituvchining kasbiy va shaxsiy o'sishi.

EMPIRICAL STUDY OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF TEACHERS

Usmanova Manzura Naimovna,
Professor of Bukhara State University

Annotation: The modernization of the education system in Uzbekistan puts forward the issues of forming the professional competence of a teacher to one of the leading places. Professional competence is a condition for the effectiveness of the organization of the educational process. The problem of the formation of psychological competence in the system of pedagogical education is one of the most urgent at present. In the article we proceeded from the fact that an integral part of psychological competence is communicative competence, the process of formation which is the object of this study.

Keywords: professional, psychological, communicative competence, professional and personal growth of a teacher.

В настоящее время проблема профессионализма находится в центре внимания многих наук. Профессионал в современной литературе определяется как субъект профессиональной деятельности, обладающий высокими показателями профессионализма личности и деятельности, имеющий высокий профессиональный и социальный статус, динамически развивающуюся систему личностной и деятельной регуляции, постоянно нацеленный на саморазвитие и самосовершенствование, на личностные и профессиональные достижения, имеющие социально-позитивное значение.

Значимой составляющей педагога профессионала является его компетентность. Компетентность профессиональная - это сфера профессиональной деятельности, постоянно расширяющаяся система знаний, позволяющая выполнять профессиональную деятельность с высокой продуктивностью. Деятельность педагога относится к типу «человек - человек», и особая роль в её эффективном осуществлении принадлежит психологической компетентности, которая позволяет эффективно взаимодействовать и управлять в профессиональном пространстве.

Высокий уровень психологической компетентности обеспечивает успешное освоение методов управления в системе «человек - человек». Профессионализм педагога предполагает знание возрастных особенностей учащихся, закономерностей их поведения, методов эффективного вза-

имодействия и т.д. Однако современная ситуация показывает низкий уровень психологической компетентности педагогов, работа которых не ориентирована на учёт психологических состояний детей, на своеобразие детских мотивов учения, труда и поведения, делает эту работу во многом формальной и порождает в образовательной среде негативные явления.

В структуре профессиональной (психологической) компетентности педагогических работников выделяются две подструктуры: деятельностная (знания, умения, навыки и способы педагогической деятельности) и коммуникативная (знания, умения, навыки и способы осуществления педагогического общения).

Психологическая компетентность является составной частью профессиональной подготовки педагога, которая включает:

совокупность знаний, умений и навыков по психологии, четкость позиции в отношении роли психологии в профессиональной деятельности учителя,

умение видеть за поведением ребенка состояние его души, уровень развития его познавательных процессов, эмоциональной, волевой сфер, черт характера;

способность ориентироваться, оценивать психологические ситуации в отношениях с ребенком или группой детей и избирать рациональные способы общения;

умение педагогически грамотно в течение долгого времени воздействовать на психику ребенка для его гармоничного развития.

Психологическая компетентность – сложное личностное образование в системе педагогической деятельности, представляет собой совокупность психологических знаний и основанных на них.

Психологическая компетентность может быть охарактеризована через эффективность, конструктивность деятельности (внешней и внутренней) на основе психологических знаний и умений, т.е. означает эффективное применение знаний, умений для решения стоящих перед человеком задач, проблем. Психологическая компетентность предполагает адекватное использование собственного прошлого опыта, опыта других людей и общественно-исторического. Она предполагает соединение отвлечённых психологических знаний со знаниями о себе, конкретном человеке, конкретной ситуации. Грамотный человек знает о чём-то абстрактно, а компетентный – может на основе знания конкретно и эффективно решать какую-либо психологическую задачу, проблему. В то же время компетентность означает отказ от прямого копирования чужого опыта, норм, традиций, образцов, свободу от стереотипов, чьих-то указаний, предписаний, установок. Психологическая компетентность связана с другими способностями, нежели усвоение знаний и умений, и определяется интеллектом, мышлением.

Психологическая компетентность – одна из основных составляющих личностного развития взрослого человека, ведь именно в сфере профессиональной деятельности он развивается как личность и индивидуальность, получает как материальные, так и психологические ресурсы для существования.

В результате проведенных исследований было сформулировано определение психологической компетентности как системы предметных знаний, основанных на смысловой реальности, которые обеспечивают высокий уровень профессионализма, умения управлять психическими состояниями и принимать эффективные решения.

В настоящее время в психологии в исследовании коммуникативной компетентности сложилось два подхода: теоретический и практический.

В рамках теоретического подхода исследователи рассматривают понятие коммуникативной компетентности, процессы, условия и факторы, определяющие ее изменение, разрабатывают теоретические концепции и модели коммуникативной компетентности, определяют ее место и роль в эффективном общении и взаимодействии, выделяют ее структуру.

Одни авторы рассматривают коммуникативную компетентность как отдельную характеристику личности (Л.А. Петровская, Е.В. Сидоренко, Л.А. Цветкова, О.И. Муравьева, И.В. Макаровская), другие – как часть более широкого понятия (В.Н. Куницина, В.А. Спивак), третьи – как часть других видов компетенций, и как отдельную характеристику личности одновременно (Ю.М. Жуков), четвертые – как индивидуальное качество и определенное состояние сознания группы людей (Ю.Н. Емельянов) (Н.Б. Буртовая, 2004, с. 165).

Емельянов Ю.Н. (1995) определяет коммуникативную компетентность как ситуативную адаптивность и свободное владение вербальными и невербальными средствами социального поведения, а меру коммуникативной компетентности как степень успешности задуманных актов влияния и использования средств, чтобы произвести впечатление на других людей.

Выделяют различные типы коммуникативной компетентности: по качеству – продуктивная и репродуктивная (Л.А. Петровская), первичная и вторичная (Т.Ю. Осипова); по широте – общая и профессиональная (Ю.Н. Емельянов), по специфике – компетентность слушания и компетентность

высказывания (И.В. Макаровская). Э.Ф. Зеер, И.Г. Климкович, А.В. Хуторской, Н.В. Яковлева и другие раскрывают содержание понятия компетентность через призму деятельности. Возможно в связи с этим понятия «компетентность», «коммуникативная компетентность», «профессиональная компетентность» употребляются в научных работах как синонимичные. (А.В. Карпов, 2003, с. 40).

Целью данного исследования явилось выделение факторов, способствующих развитию и формированию профессионально-психологической компетентности.

Была выдвинута следующая гипотеза исследования: мы предполагали, что целенаправленная систематическая работа по формированию коммуникативной компетентности, как составной части профессионально-психологической компетентности повышает уровень профессионально личностного роста педагогов.

Объектом исследования выступил процесс формирования коммуникативной компетентности, как составной части психологической компетентности.

Для изучения уровня развития коммуникативной компетентности была разработан план исследования, который состоял из 3-х этапов.

Коммуникативная компетентность является основной составляющей профессионально важных качеств разнотипных профессионалов.

На первом этапе исследования был подобран и использован комплекс методик, направленных на оценку коммуникативной компетентности и степени выраженности личностных особенностей педагогов.

Определение коммуникативных потенциалов личности и обобщенных показателей группы. Диагностика потенциалов коммуникативной компетентности в этом аспекте осуществлялась с помощью следующих методик:

1. Диагностика коммуникативно-характерологических особенностей личности. (Л.И. Уманский, И.А. Френкель, А.Н. Лутошкин, А.С. Чернышов и др.). Данная методика предназначена для определения базовых особенностей личности (шкалы: направленность личности, интеллектуальные черты характера, волевые черты характера, эмоциональные черты характера, отношение к деятельности, отношение к другим людям, отношение к самому себе) в процессе межличностных отношений, их диагностика осуществлялась в формах самооценки, экспертных оценках или в их сочетаниях. Данная методика предназначена для определения базовых особенностей личности в процессе межличностных отношений, их диагностика может осуществляться в формах самооценки, экспертных оценках или в их сочетаниях.

Согласно теории личностных черт, личность описывается как состоящая из стабильных, устойчивых, взаимосвязанных элементов (свойств, черт), определяющих ее сущность поведения. Различия в поведении людей объясняются различиями в выраженности личностных черт. При этом предполагается, что порядок субъекта на шкале выраженности личностных черт остается одним и тем же.

2. Диагностика эффективности педагогических коммуникаций (модифицированный вариант анкеты А. А. Леонтьева).

Цель методики заключается в определении «аудиторной атмосферы», активности, выраженности познавательного интереса у обучаемых, а также некоторых проявлений стиля педагогической деятельности.

Экспертам, имеющим опыт общения с аудиторией, предлагается карта коммуникативной деятельности. Каждый эксперт работает независимо, после чего находится усредненная оценка. Оценку следует проводить по предлагаемой шкале, а при обсуждении попытаться обосновать, какие действия педагога вызвали те или иные оценки.

3. Методика М. Шнайдера «Диагностика коммуникативного контроля».

Методика предназначена для изучения уровня коммуникативного контроля. Согласно М. Шнайдеру, люди с высоким коммуникативным контролем постоянно следят за собой, хорошо осведомлены, где и как себя вести. Управляют своими эмоциональными проявлениями. Вместе с тем они испытывают значительные трудности в спонтанности самовыражения, не любят непрогнозируемых ситуаций.

Люди с низким коммуникативным контролем непосредственны и открыты, но могут восприниматься окружающими как излишне прямолинейные и навязчивые.

Нами была разработана программа тренинга по развитию коммуникативной компетентности педагогов, которая соответствовала следующим принципам:

Принцип экологичности. Все, что происходит на тренинге не должно нанести вред или стать помехой в свободном развитии участников группы и ведущих.

Принцип целесообразности. Все упражнения, игры, задания служат реализации единой цели.

Принцип последовательности. Каждое последующее задание базируется на опыте и переживаниях, полученных при выполнении предыдущих, новые ресурсы внедряются в процесс обу-

чения.

Принцип открытости. Быть искренним перед группой, декларировать цели и задачи тренинга, отвечать, По-возможности, честно на поставленные вопросы, создавать условия для раскрытия потенциала каждого из участников.

Принцип достоверности. Упражнения адаптированы к той действительности, в которой живут и взаимодействуют участники.

Данный тренинг должен был реализовать следующие задачи:

Знакомство участников друг с другом, создание эмоционально теплой обстановки;

Развитие доверительного отношения и осознание своей роли во взаимодействии с окружающими;

Развитие эмпатии, расширение репертуара способов взаимопонимания и восприятия;

Обучение распознавания своих и чужих эмоций;

Совершенствование навыков вербального и невербального общения

Отработка навыков профессиональной коммуникации педагогов.

Обучение проводилось в форме социально-психологического тренинга. При разработке программы основной задачей было синтезировать имеющийся материал по теме и собрать наиболее эффективные методы и технологии.

В ходе тренинга использовались следующие приемы: разогревающие упражнения;

моделирование ситуаций в ролевых играх; упражнения в парах, группах; групповые дискуссии.

В исследовании приняли участие 36 слушателей курсов повышения квалификации - педагоги колледжей и лицеев г. Бухары и Бухарской области. Общие сведения о педагогах: возраст (средний) - 41,4 года; образование - 100%- высшее; стаж: до 10 лет - 20%, до 20 лет - 50%, более 25 лет- 30%.

Интегративный подход в проведении обучения позволил наиболее глубокой подойти к вопросам взаимодействия в социуме и получить участникам ценный опыт в исследовании как собственной личности, своих убеждений, привычек, так и навыков межличностного взаимодействия. Увидеть себя глазами коллег, прожить вместе сложные жизненные ситуации, смоделированные на тренинге, отреагировать и выразить свои переживания, обсудить актуальные проблемы - все это было возможным в ходе тренинга.

Третьим этапом исследования была повторная диагностика коммуникативной компетентности педагогов, сравнение изменений, произошедших в группе за истекшее время и результатов изменений в результате проведенного тренинга. В связи с этим сначала отразим показатели коммуникативной компетентности по всем трем методикам, которые выявлены при повторной диагностике, а затем будет проведен анализ изменений.

С целью получения более объективных данных был использован также анализ реального поведения педагогов во время учебы и во время проведения тренингов и игр.

В отличие от тестовых диагностических процедур, тренинговые задания при правильной их организации дает возможность выявить те или иные особенности человека непосредственно в деятельности, воспроизводящей реальную. Привлекательным в диагностике посредством имитационного занятия является тот факт, что человек как бы включается в систему определенных отношений, что делает его не просто испытуемым, а человеком, действующим в максимально приближенных к практике условиях.

Экспериментальная программа развития профессиональной психологической компетентности педагогов колледжей и лицеев основывается на теоретических позициях гуманистической психологии, усматривающей зависимость между уровнем психологической компетентности субъекта деятельности и его возможностями самоактуализации включает систему диагностических, обучающих тренинговых, рефлексивных и проективных процедур.

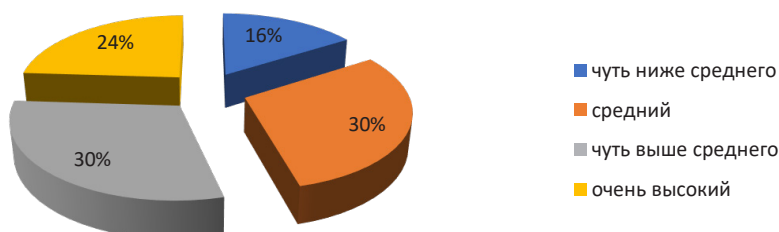
Предметом развивающего воздействия данной системы являются профессиональные психологические знания и умения, самосознание специалиста, актуализация мотивов саморазвития, ряд профессионально-значимых характеристик.

В ходе реализации программы нами были выявлены ряд эффектов развития профессиональной психологической компетентности: расширение содержательной наполненности представлений педагогов о характере психологической компетентности и ее роли в практической деятельности; углубление психологического аспекта рефлексивных характеристик Я-профессионал; расширение тезауруса моделируемых поведенческих реакций в контексте занятий с использованием психологических задач; иницируемая педагогами познавательная и исследовательская активность, направленная на поиск профессионально-значимой психологической информации; оптимизация взаимоотношений в учебной группе.

Результаты диагностики коммуникативной компетентности представлены ниже.

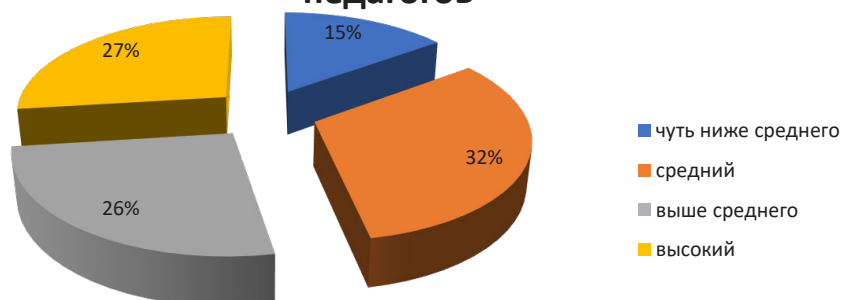
Самооценка личностных качеств позволила охарактеризовать уровень развития творческого потенциала педагогов.

Развитие творческого потенциала педагогов

На основе самооценки знаний, умений и личностных качеств учителя был определен уровень методологической культуры.

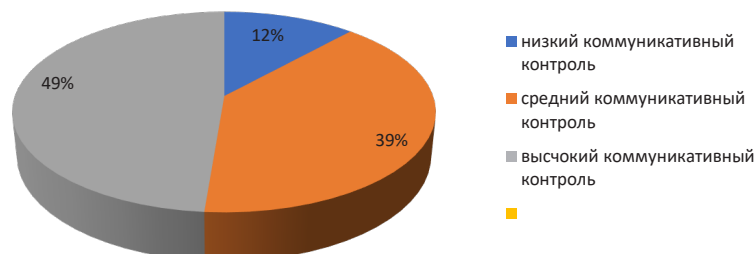
Уровень методологической культуры педагогов

Оценка коммуникативного контроля учителей показана на круговой гистограмме:

12% педагогов (4 чел.) - имеет коммуникативный контроль: поведение устойчиво, независимо от ситуации, прямолинейные; 39% педагогов (14 чел.) имеют средний коммуникативный контроль, они искренние, но сдержанные в своих эмоциональных проявлениях. 49% педагогов (18 чел.) - люди ответственные, серьезно и ответственно относятся к работе.

Оценка коммуникативного контроля педагогов

Основные профессиональные знания и умения, которые должны присутствовать в работе учителя проверялись по модифицированному варианту анкеты А.А. Леонтьева «Диагностика эффективности педагогических коммуникаций».

Карту коммуникативной деятельности заполняли слушатели группы (эксперты) на коллег по выбору. При обработке оценочных листов подсчитывалась усредненная экспертная оценка. Ди-

апазон этих оценок колебался от 49 до 7 баллов. На основе средней оценки экспертов делается заключение о степени коммуникативной эффективности.

По мнению экспертов у 3 педагогов группы усредненная оценка колеблется в пределах 46-47 баллов. Этот результат говорит о том, что коммуникативная деятельность этих педагогов очень напряженная и близкая к модели активного взаимодействия. Они достигли вершин своего мастерства, свободно владеют аудиторией. Как дирижер прекрасно распределяют свое внимание, все средства общения органично вплетены во взаимодействие с обучаемыми. Непосвященному может показаться, что собралась компания давно знающих друг друга людей для обсуждения последних событий. Однако при этом все заняты общим делом, занятие достигает поставленной цели.

По мнению экспертов у 8 педагогов группы 38 - 42 балла - высокая оценка. Дружеская, непринужденная атмосфера царит в аудитории. Все участники занятия заинтересованно наблюдают за педагогом или обсуждают поставленный вопрос. Активно высказываются мнения, предлагаются варианты решения проблемы. Стихийность отсутствует. Педагог корректно направляет ход занятия, не забывая отдавать должное юмору и остроумию собравшихся. Всякое удачное предложение тут же подхватывается и поощряется умеренной похвалой. Занятие проходит продуктивно, в активном взаимодействии сторон.

По мнению экспертов у 11 педагогов группы от 23 до 30 баллов. Эти педагоги вполне удовлетворительно овладели приемами общения. Их коммуникативная деятельность довольно свободна по форме. Они легко входят в контакт с обучаемыми, но не все оказываются в поле их внимания. В импровизированных дискуссиях они опираются на наиболее активную часть собравшихся, остальные же выступают в основном в роли наблюдателей. Занятие проходит оживленно, но не всегда достигается поставленная цель. Содержание занятия может произвольно приноситься в жертву форме общения. Здесь возможны проявления элементов моделей дифференцированного внимания и негибкого реагирования.

Низкая оценка коммуникативной деятельности по мнению экспертов наблюдается у 5 педагогов (11-17 баллов). Имеет место односторонняя направленность учебно-воспитательного воздействия со стороны педагога. Незримые барьеры общения препятствуют живым контактам сторон. Аудитория пассивна, инициатива проявляется доминирующим положением педагога. Его стиль уподобляется авторитарной или неконтактной моделям общения.

Очень низкие оценки получили 9 педагогов (7-9 баллов). В учебном процессе, всякое взаимодействие с обучаемыми отсутствует. Общение развивается по моделям дикторского стиля. Оно обезличено, по психологическому содержанию анонимно и практически ничем не отличается от массовой публичной лекции или вещания по радио. Педагогические функции ограничиваются лишь информационной стороной. Эффективному взаимодействию обучающихся могут препятствовать самые разные факторы, известные как барьеры общения. Это такие объективные факторы, как расстояние, отсутствие видимости и слышимости.

На втором этапе исследования мы подготовили программу и содержание социально-психологического тренинга для развития коммуникативной компетентности для педагогов группы.

За шесть занятий тренинга группа прошла все основные стадии развития. Он начинался со стадии зависимого и исследующего поведения. От состояния подозрения и закрытости, че-

рез исследовательский интерес, возникло доверие, желание устанавливать отношения с другими участниками. На стадии становления проявилось соперничество и стремление к доминированию, участники вели борьбу за лидерство. Наконец, на стадии зрелости группы на первый план вышла потребность в привязанности: участники установили тесную эмоциональную связь друг с другом.

Менялась также динамика в группе. Процесс упирался в сопротивление участников, выражающийся в нарушении дисциплины, смехе. Ведущим приходилось отслеживать свои чувства и работать с состояниями, для дальнейшего эффективного выхода на конструктивную работу. Помогало терпение, открытость, доверие, искренность и те принципы, которыми мы изначально решили руководствоваться в работе.

В целом цель программы можно считать достигнутой. Общее эмоциональное состояние по завершении тренинга приподнятое, со стороны участников отношение благодарности. По словам участников, все задания на тренинги были полезны и помогли лучше узнать себя и своих коллег, полученный опыт помог осознать свои страхи, повысить уверенность в себе, осознать стереотипы поведения. Все это, по мнению участников, поможет улучшить отношения не только с коллегами, но и с учащимися.

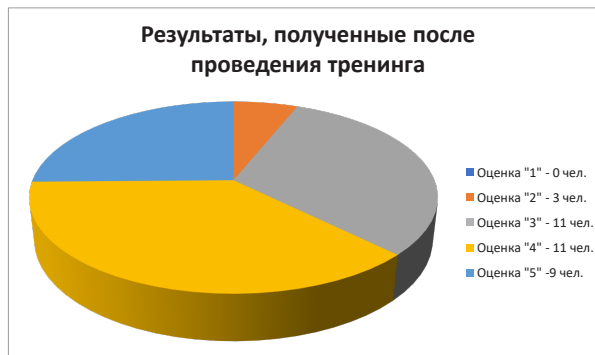
За время проведения тренинга были отмечены следующие особенности проявления коммуникативной компетентности в группе педагогов. От состояния подозрения и закрытости, через исследовательский интерес, постепенно возникало доверие, желание устанавливать отношения с другими участниками. На первой стадии работы иногда проявлялось соперничество и стремление к власти, иногда участники вели борьбу за лидерство. В последний день на первый план вышла потребность в привязанности: участники установили тесную эмоциональную связь друг с другом. По словам педагогов, все задания на тренинге были полезны и помогли лучше узнать себя и своих товарищей, полученный опыт помог преодолеть некоторые барьеры в общении, повысил готовность участников к деловому и профессиональному психологическому общению.

На третьем этапе исследования мы провели повторную диагностику коммуникативной компетентности педагогов, сравнили данные, полученные до и после проведения тренинга. В связи с этим сначала отразим показатели коммуникативной компетентности по всем трем методикам, которые выявлены при повторной диагностике, а затем будет проведен анализ изменений.

До тренинга в группе были выявлены педагоги со всем разнообразием оценок коммуникативных и организаторских способностей: оценка 1 - 16 %, оценка 2 — 31 %, оценка 3 — 24 %, оценка 4 — 17 %, оценка 5 — 12 %.

После проведенного тренинга педагогов с оценкой 2 осталось 6 % (3 чел.), а с оценкой 1 не осталось совсем. После тренинга оценка 3 была выявлена у 31 % педагогов, оценка 4 — 37 % и оценка 5 — 25 %.

Таким образом, сравнение результатов диагностики по всем трем методикам до и после тренинга позволяет говорить о том, что коммуникативные компетентность педагогов после тренинга оказались на более высоком уровне в сравнении с тем, что было до тренинга.

Интересно отметить следующие взаимосвязи: чем больше выражена инициатива в социальных контактах и эмоциональная уравновешенность, тем менее выражена мотивация достижения.

Можно сделать вывод, что для педагогов, ориентированных на профессиональный рост и демонстрирующих высокую активность в социальных контактах и эмоциональную уравновешенность, мотивация достижения не является ценностью: у них нет стремления к достижениям во внешней сфере, они в большей степени ориентированы на внутренний личностный рост, самореализацию. Эти результаты согласуются с данными российских и американских исследований.

Таким образом, сделаем вывод о том, что особенности мотивации можно рассматривать как фактор формирования психологической компетентности и профессионального роста. Сам процесс деятельности представляет ценность, и ориентация на результат становится значимой.

Обобщив результаты всех методик и проведя корреляционный анализ, мы выявили, что у каждой группы профессионалов выявлен разный уровень коммуникативной компетентности и степень выраженности личностных качеств.

Таким образом, можно определить то, что для всех групп профессионалов характерны отдельные личностные особенности, оказывающих влияющие на уровень коммуникативной компетентности.

Следовательно, коммуникативная компетентность является предпосылкой профессиональной деятельности, а с другой стороны - она сама совершенствуется, шлифуется в ходе деятельности, являясь ее новообразованием; человек в ходе труда изменяет и самого себя.

Основным критерием сформированности психолого-педагогической компетентности педагога - владение умением самостоятельно разрешать педагогические ситуации, способствуя личностному развитию обучаемого.

Литература.

Буртовая Н.Б. Коммуникативная компетентность личности и социально-психологические факторы ее развития: на примере студентов - будущих педагогов-психологов. - дисс... канд. псих. наук. - Томск, 2004. - 176 с.

Демидова Н.В. Развитие психологической компетентности студентов – будущих учителей. - СПб., 1993.

Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. - Л.; 1995. - 168 с.

Жуков Ю.М., Петровская Л.А., Соловьёва О.В. Введение в практическую и социальную психологию. - М.: Смысл, 1996.- 373с.

Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. - Московский исследовательский центр подготовки специалистов, 2004.

Психология труда: Учебник для студентов высш. учебн. заведений /Под ред. А.В. Карпова. М.:ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. - 352 с.

Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. - Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1996.

Яковлева Н. В. Психологическая компетентность и ее формирование в процессе обучения в вузе. - Ярославль, 1994.

UMUMTA'LIM MAKTABLARI O'QITUVCHILARIDA PSIXOLOGIK MUHOFAZA IMKONIYATLARINI SHAKLLANTIRISH

Uzakova Yulduz Yusupovna
Osiyo Xalqaro universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada psixologik muhofazaning shaxs xususiyatlari bilan bog'liqligini tadqiq qilish, uning ijtimoiy-psixologik komponentlarini aniqlash bo'yicha izlanishlar yoritilgan. Shu jihatdan, o'qituvchilarda psixologik muhofazani shakllantirish va uni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, hissiy-emotsional holatlari, psixologik mexanizmlariga ta'siri bilan bog'liq muammolarni o'rganish yuzasidan ilmiy asoslangan konsepsiyalarni ishlab chiqishga alohida diqqat qaratilgan.

Kalit so'zlar: psixologik muhofaza, ijtimoiy-psixologik komponent, shaxs xususiyatlari, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, hissiy-emotsional holatlar, psixoterapiya, psixokorreksiya, reabilitatsiya, xulq-atvor.

ФОРМИРОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗАЩИТНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ У УЧИТЕЛЕЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ

Узакова Юлдуз Юсуповна,
Магистрант Международного Университета Азии

Аннотация: Статья посвящена исследованию взаимосвязи психологической защиты и свойств личности, а также выявлению ее социально-психологических компонентов. В связи с этим особое внимание уделяется разработке научно обоснованных представлений при изучении проблем, связанных с формированием психологической защиты и ее развитием, социально-психологическими особенностями, эмоционально-эмоциональными состояниями, влиянием на психологические механизмы.

Ключевые слова: психологическая защита, социально-психологический компонент, особенности личности, социально-психологические особенности, эмоционально-эмоциональные состояния, психотерапия, психокоррекция, реабилитация, поведение.

FORMATION OF PSYCHOLOGICAL PROTECTIVE OPPORTUNITIES IN TEACHERS OF COMPREHENSIVE SCHOOLS

Uzakova Yulduz Yusupovna,
Master student of the International University of Asia

Annotation: The article is devoted to the study of the relationship between psychological protection and personality traits, as well as to the identification of its socio-psychological components. In this regard, special attention is paid to the development of scientifically based ideas in the study of problems related to the formation of psychological protection and its development, socio-psychological characteristics, emotional and emotional states, and influence on psychological mechanisms.

Keywords: psychological protection, socio-psychological component, personality traits, socio-psychological characteristics, emotional and emotional states, psychotherapy, psychocorrection, rehabilitation, behavior.

O'qituvchilarda psixologik muhofazani o'rganish o'qituvchining barqaror ruhiy holatini ta'minlash, qo'rquv, salbiy his-tuyg'ularning oldini olish yoki ruhiy barqarorlik hissini boshdan kechirishga imkon beradi. Psixologik jihatdan o'qituvchining rivojlanishida psixologik muhofaza qanday rol o'ynashi, uni qiyinlashtirishi yoki uning keyingi takomillashuviga hissa qo'shishini bilish ham juda zarur. Muayyan sharoitda psixologik muhofaza o'qituvchiga foydali yoki salbiy hodisa sifatida harakat qilish mumkinligini tushunish, psixikaning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi, o'qituvchilarni faoliyatga psixologik tayyorlashda yangi muammolarni keltirib chiqaradi. Ayrim hollarda, psixologik muhofaza ijobiy, adaptiv vazifani bajarsa, boshqalarda esa rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda o'qituvchilarning psixologik muhofaza muammosi to'liq o'rganilmagan. O'qituvchilarning xulq-atvori va muloqot turlarini aniqlash, farqlash va o'rganish, o'qituvchilar bilan ishlashda samarali foydalanish bilan xarakterlanadi. Amaliy jihatdan o'qituvchilarning xulq-atvori, ko'nikma va malakalarini tarbiyalash, rivojlantirish mumkinmi, degan savol tug'iladi. Tadqiqot natijalaridan turli mutaxassislar bilan birgalikda, malakali o'qituvchilarni psixologik tayyorlash jarayonida, ularning muhim fazilatlarini shakllantirishda, o'qituvchilarga psixoterapiya, psixokorreksiya, reabilitatsiya va boshqa psixologik xizmat ko'rsatishda qo'llanilishi mumkin. Psixologlar tomonidan o'qituvchilarni tayyorlash jarayonidagi zamonaviy tadqiqotlar, amaliyotida o'qituvchilarning psixologik muhofaza muammosi to'liq va tizimli o'rganilmagan. Psixologik muhofaza o'qituvchilarning faoliyati natijasida yuzaga keladigan psixologik hodisadir.

Psixologik muhofaza shaxsning ongini salbiy fikrlardan himoya qiluvchi, har qanday faoliyatning muhim individual psixologik mexanizmi esa, ko'p funksiyali xarakterga ega bo'lib, o'qituvchi faoliyati motivatsiyasiga kiradi va shaxsning "Men" tushunchasi yaxlitligiga tahdid soluvchi ekstremal vaziyatlarda faollashadi. O'qituvchilarda psixologik muhofazaning namoyon bo'lishi, ularning kognitiv sohasi, jinsi, yoshi, individual psixologik sifatleri hamda emotsional holatlariga ta'sir ko'rsatadi, ular stressning sub'ektiv

muhim omillarini anglaydi va bu o'qituvchilar tafakkurining mazmunini belgilaydi.

O'qituvchilarda psixologik muhofazaning shakllanish darajasi, barqarorligi, moslashuvchanligi, o'zgaruvchanligi va samaradorligi ularning muvaffaqiyatga erishishi yoki faoliyatda muvaffaqiyatsizlikka uchramaslikka intilishi, o'qituvchining pedagogik qobiliyatlariga bog'liqdir. Psixologik muhofazaning mexanizmlari tipik, individuallashtirilgan ko'rinishlari bilan xarakterlanadi va ularning individual psixologik xususiyatlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Olib borilgan tadqiqot natijasiga ko'ra, psixologik muhofazani shakllantirish va rivojlantirish o'qituvchi faoliyatida juda muhim, shu bilan bir qatorda zarur ekanligi aniqlandi. Tadqiqotda nafaqat o'qituvchi faoliyatida, balki o'qituvchilarning shaxsiy hayotida ham psixologik muhofazaning zarurligi aniqlangan.

Psixologik muhofaza – zamonaviy psixologik tushuncha bo'lib, shu bilan bir qatorda psixoanalizning eng muhim yo'nalishlaridan biri sanaladi. Psixologik muhofazani shakllantirishga doir psixologik manbalarni tahlil qilish, ushbu hodisaning ilmiy tadqiqot ob'ekti sifatida o'rganilayotgan muammoni aniqlash murakkabligi va nomuvofiqligini bir qancha sabablarini aniqlashga imkon beradi. Avvalom bor, psixologik muhofaza fenomeni ilmiy jihatdan birinchi marotaba psixoanalitik nazariyalarida qayd etilgan va keyinchalik Z.Freyd tomonidan psixologiyaning turli tarmoqlarida chuqur o'rganilgan. Psixoanalizdan voz kechishga olib kelgan sabablar qatorida zamonaviy tadqiqotchilar mafkuraviy omillarni birinchi o'ringa qo'yadi.

Insoniyat tarixi davomida ongsiz harakatlarning o'zgaruvchanligi, ularning doimiy va murosasiz ravishda ijtimoiy normalarga qarshiligi, psixoanaliz g'oyalarining dunyoga tarqalishini sezilarli darajada chekladi. Zamonaviy psixologiyada yangi jamiyatning yaratilishini nazarda tutgan psixoanalitik tushunchalar ko'p mamlakatda salbiy qabul qilingan. Psixoanalizga tanqidiy munosabat, uning muayyan metodologik yondashuvi: reduksionizm, shaxsning ruhiy va ijtimoiy hayotini tabiiylash, klinik, shaxsning psixopatologik omillarni, xulq-atvorni shakllantirishga doir bir qancha tadqiqotlar o'tkazilgan. Ongsizlikning ustunligiga doimiy e'tibor berish, ong va ongsizlik o'rtasidagi ziddiyatlarni eksperimental tarzda sinab ko'rish qiyin bo'lgan.

Psixoanaliz amaliyotida psixologik muhofaza fenomenining kashf etilib, ko'pchilik tadqiqotchilar o'z ilmiy tadqiqotlari doirasida tadqiq qilgan. Tadqiqotchilar tomonidan psixologik muhofaza muammosi o'rganilgan va uni tadqiqotning ilmiy ob'ekti sifatida tanlab olgan bo'lsalar-da, psixik hayotning bu hodisasiga qat'iy asosli ta'rif berishmagan. Psixologik muhofaza tushunchasi faoliyat natijalarini kuzatish, real stimullar, vaqt va makon nuqtai nazaridan bir-biridan uzoq bo'lishi mumkin. Bixeviorizm nuqtai nazaridan anglanilmagan harakatlar va ularning motivatsiyalari o'rtasidagi farq psixologik muhofaza uchun muhim ahamiyatga ega deb hisoblangan. Bularning barchasi ilmiy adabiyotlarda maxsus faktlarning paydo bo'lishiga olib keldi va muammoni aniqlashni qiyinlashtirdi. Bundan tashqari, ba'zi psixologik mexanizmlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Shuning uchun, ularni bir-biridan ajratib olish oson emas va ularning chegaralari shartli ravishda belgilanishi mumkin.

Psixologik muhofazaning mexanizmlari, turlari va shakllari, shuningdek, uning inson xulq-atvorini tashkil etishdagi roli haqida olimlarda yagona yondashuvning yo'qligiga qaramasdan, ilmiy adabiyotlardagi ma'lumotlar o'rganilayotgan hodisa bo'yicha asosiy nuqtai nazarlarni qisqacha qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Shunday qilib, psixologik muhofazaga kognitiv ta'sir etuvchi komponentlarni izchil o'zgartirish usullari majmui sifatida ta'riflash mumkin. Bunday ruhiy o'zgarishlar, jarayonlarning kechishi shaxsning individual xususiyatlari hisobiga amalga oshiriladi.

Psixologik muhofazaning ontogenetik rivojlanishini ilmiy jihatdan o'rganish muhim jarayon sanaladi. Ular ijtimoiy-psixologik moslashuvning o'ziga xos vositasi sifatida rivojlanadi va shaxsning tajribasi, kechinmalarining ayrim salbiy oqibatlari namoyon bo'lgan hollarda turli salbiy hissiyotlarni yengishga yordam beradi. Psixologik mexanizmlar qutblanish, intensivlik xususiyatlariga ega, ontogeneza shakllanish vaqti va haqiqiy faoliyatda ongning ishtirokiga qarab oddiy yoki murakkab mezon bo'yicha farqlanadi. Tegishli psixologik muhofaza xatti-harakatlari esa ijtimoiy kutishlar muvofiqligiga ko'ra konstruktiv, destruktiv mezonlarga ko'ra ajratiladi. Biroq hayotning qiyinchiliklari aralash nizolar majmuasini ta'minlaganligi sababli ular nizolarga qarshi kurashish uchun turli psixologik mexanizmlarni ishlab chiqishni taqozo etadi.

Rus psixologlari orasida psixologik muhofaza muammosini ustanovka nazariyasi nuqtai nazaridan rivojlantirishga F.V.Bassin katta hissa qo'shgan. U psixoanaliz ilmiy asosi yo'qligi uchun tanqid qilib, psixoanaliz amaliyotida ilgari surilgan hodisalarni dialektik materializm asosida tadqiq qilgan. Xususan, F.V.Bassin psixoanalizning psixologik muhofaza qilish bo'yicha pozitsiyasini tanqid qilib, "muhofaza – onglilik va ongsizlik o'rtasidagi to'qnashuv tufayli yuzaga keladigan hamda sub'ekt ixtiyorida bo'lgan emotsional zo'riqlashning so'nggi vositasi", degan fikrga salbiy munosabat bildirgan. Onglilik va ongsizlik o'rtasidagi bunday antagonizm g'oyasini F.V.Bassin bahsli deb hisoblagan. Uning ta'kidlashicha, ongning ruhiy buzilishi tashqi ta'siridan muhofaza qilishda asosiy omilning sub'ektiv ahamiyatini kamaytirishdan iborat.

F.V.Bassin va ayrim boshqa tadqiqotchilar izlanishlariga ko'ra, masalan B.V.Zeygarnik, A.A.Nalchadjan, Ye.T.Sokolovalarning fikricha, psixologik muhofaza inson ongining odatiy va kundalik ish mexanizmi hisoblanadi. Shu bilan birga yuqorida ta'kidlanganidek, F.V.Bassin ma'naviy hayotda turli xil stresslarni bartaraf etish uchun muhofazaning muhim ahamiyatga ega ekanligini alohida ta'kidlaydi. Uning fikricha, muhofaza inson xulq-atvorining tartibsiz harakat qilishiga yo'l qo'ymaydi. Bu buzilish nafaqat onglilik va ongsizlik to'qnashganda, balki to'liq ongli munosabat o'rtasida qarama-qarshilik yuzaga kelganda ham yuz

beradi. Olimning fikricha, psixologik muhofazadagi asosiy jarayon ortiqcha hissiy zo‘riqish va stressni bartaraf etish, xulq-atvorning tartibsiz harakatining oldini olishga qaratilgan munosabatlar tizimini qayta qurishdir.

Shu bilan birga, F.V.Bassin yuqorida ta’kidlaganidek, hayotda turli xil stresslarni bartaraf etish uchun muhofazaning ahamiyati katta ekanligini ko‘rsatib o‘tadi. Uning fikricha, psixologik muhofaza inson xulq-atvorining tartibsizlashuviga yo‘l qo‘ymasligi mumkin. Bu holat nafaqat ongli va ongsiz to‘qnashganda, ustanovkalar o‘rtasida qarama-qarshilik natijasida yuzaga keladi.

Psixologik muhofazaga oid zamonaviy adabiyotlarda “Men” –konsepsiyasi atamasi keng qo‘llanilib, u shaxsning o‘zi haqidagi barcha tasavvurlarning umumiylikni bildiradi. Shu nuqtai nazardan, psixologik muhofaza “Men” konsepsiya muhofaza qilish yoki chegaralash, uyg‘ongan holatda inson ongining bir tekis ishlashi uchun uning yaxlitligini saqlab qolishni anglatadi. “Men” konsepsiyaning kognitiv yoki tavsifiy komponenti “Men” obraz, munosabat yoki affektiv komponenti esa o‘z-o‘zini baholash deb yuritiladi. “Men” obrazi va o‘zini-o‘zi baholash oqibatida kelib chiqqan xatti-harakat reaksiyalari “Men” konsepsiya tarkibini tashkil qiladi. Ijobiy “Men” obrazi belgilagan umumiy ijobiy o‘zini-o‘zi baholash, har qanday inson hayotining zaruriy sharti hisoblanadi. Aks holda hayotning o‘zi shaxs uchun doimiy distress omiliga aylanib, psixologik toliqish, o‘z-o‘zini yo‘q qilishga, oxiri o‘limga olib keladi. Boshqacha aytganda, inson o‘zini “yomon” deb bilishi yoki hayotida doimo “yomon” narsalar sodir bo‘ladi deb uzoq vaqt davomida o‘ylab yurishi mumkin emas. Shuning uchun psixologik muhofaza uning “Men” konsepsiyasi yaxlitligini muhofaza qiladi.

Psixologiyaga oid adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatmoqdaki, “Men”ning ijobiy obraziga psixologik muhofaza paytida ishga kirishadigan quyidagi ongli yoki ongsiz qayd etilgan ustanovkalarni kiritish mumkin:

- “Men” muhofazalangan, xavfsiz, farovon, sog‘lom, “o‘lmas”.
- “Men” mustaqil, ozod, erkin, qaysidir jihatdan boshqalardan ustun.
- “Men” aqlli, bilimdon, kompetentli, vaziyatni nazorat qila olaman.
- “Men” chiroyli, qabul qiluvchi, sevilgan, “jozibador”.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, ijobiy “Men” obrazi barqarorligini o‘rnatish, saqlab qolish uchun shaxs aslida xavfsiz bo‘lishi, haqiqiy mustaqillik va kompetentlikni ko‘rsatishi shart emas. Bundan tashqari, moslashtirish yoki ehtiyojni qondirish muammolarini hal qilishga qaratilgan har qanday haqiqiy (o‘z-o‘zidan) harakat boshqa bir o‘tkir muammolar yoki muhim ehtiyojlarga sabab bo‘lishi mumkin. Muhofaza mexanizmlari ontogenetik ravishda ushbu ziddiyatni bartaraf etish uchun rivojlanib, shaxsga universal muammolarni kognitiv-affektiv usuli bilan yechish, bazaviy ehtiyojlarni qondirish va moslashuvni ta’minlashga imkon beradi.

Psixologik muhofaza his-tuyg‘ular yoki ularning kombinatsiyasi o‘rtasidagi ziddiyatli holatlarni bartaraf etadi. Shaxsga qo‘rquv hissidan muhofaza qilish zarur hisoblanadi, qachonki, shaxsning hayot tajribasi bunday salbiy oqibatlarini boshidan ko‘p kechirgan bo‘lsa albatta. Psixologik muhofaza miyadagi turli ko‘rinishlardagi obrazlar qiyofasini buzib, dastlabki hissiyotni bilvosita ifodalash uchun barqarorligini ta’minlaydi. Ushbu obrazlar buzilishi shaxsni ma’lum darajada ijtimoiy va biologik moslashuvini ta’minlaydi. Agar adekvatlik darajasidan yuqori chiqsa, unda voqelikni noto‘g‘ri idrok qilish deviant xulq-atvordan dalolat beradi. Shunda shaxsdagi ijobiy “Men”likning barqarorligini normadan chiqaradigan ijtimoiy dezadaptatsiya hosil bo‘ladi. Kuchli ruhiy stress yoki boshqacha aytganda, ichki ziddiyatlar muhofaza mexanizmlarining yanada jadal ishlashini talab qiladi. Natijada, faqat psixoterapevtik aralashuv bilan tuzatish mumkin bo‘lgan buzilgan va bo‘lishi mumkin bo‘lgan salbiy holat hosil bo‘ladi. Psixologik muhofazaning asosiy vazifasi tashqi dunyodagi har qanday tahdidli o‘zgarishlarda ijobiy “Men” obrazini saqlab qolish bo‘lsa, ularning shakllanishi o‘zini-o‘zi namoyon qilishning birinchi salbiy tajribasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lishi kerak.

Bugungi kunda o‘qituvchilarning jismoniy-ruhiy imkoniyatlarini rivojlantirishga alohida e’tibor berilmoqda. O‘qituvchining psixologik muhofazasi va uning xususiyatini o‘rganish, psixologlarning bu boradagi psixologik bilimlarini oshirish, o‘qituvchini ruhan qo‘llab-quvvatlash, faoliyat jarayonida uchraydigan qiyinchiliklarni yengib o‘tishga yordam beradigan shaxslararo munosabatlarni rivojlantirish, stressni yengishga yordam beradigan usullar ishlab chiqilmoqda va amalda qo‘llanilib kelinmoqda.

ADABIYOTLAR :

Грановская Р.М. Защита личности: психологические механизмы / Р.М.Грановская, И.М. Никольская. – СПб.: Знание, 1999. – 352 с.

Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е.Л.Доценко. – М.: ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. – 844 с.

Jabborov X.X. O‘smirlarda mafkuraviy immunitet shakllanishining psixologik omillari. (PhD) dissertatsiyasi. –T., 2019. – 162 b.

Muxtopov E.M. O‘smirlar guruhida o‘z-o‘zini psixologik muhofaza qilishning o‘ziga xos xususiyatlari. Dissertatsiya. Toshkent., 2009 y.–154 b.

Nishonova Z.T.va bosh. Psixologik xizmat. –T.: Fan va texnologiya markazining bosmaxonasi, 2014.

ПЕДАГОГО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ РАБОТНИКОВ –ПРОФЕССИОНАЛОВ ЗАНЯТЫХ В ТЕХНИЧЕСКИХ СФЕРАХ

Хайдаров Шахриёр Шухрат угли

Бухарский институт психологии и иностранных языков

Аннотация: Предметом настоящего исследования было изучение психологического здоровья работников –профессионалов занятых в технических сферах. Цель исследования: установить влияние психологического здоровья работников –профессионалов занятых в технических сферах. В исследовании приняла участие 168 работников-профессионалов, которые заняты в технических сферах. Из них было сформировано 2 группы: основная ($n = 80$), куда входили профессионалы, и группа сравнения ($n = 87$), состоящая из работников, которые имели 2 и 3 рабочие разряды. Диагностика психологического здоровья и изменений в психике работников осуществлялась за 2 – 3 дня до рабочей смены. Количественные данные обрабатывались методами математической статистики. В основной группе, в отличие от группы сравнения, выявлены увеличения степени проявления качеств личности трактуемые как негативные. К этим качествам относятся: тревожность, фрустрация, депрессия, ригидность. Установлено, что интенсивные и длительные физические и нервно-психические напряжения вызывают у работников-профессионалов появление и усиление соматических симптомов (ощущение боли в суставах, желудке, сердце и других органах). Экстремальные условия их профессиональной деятельности ведут к психическому истощению, повышению чувствительности к кризису, росту профессионального стресса и снижению качества жизни.

Ключевые слова: экстремальные виды работы, рабочие-профессионалы, психологическое здоровье, негативные изменения в психике.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF PROFESSIONAL WORKERS ENGAGED IN TECHNICAL FIELDS

Abstract: The subject of this study was the study of the psychological health of professional workers engaged in technical fields. The purpose of the study: to establish the influence of psychological health of professional workers engaged in technical fields. 168 professional workers who are engaged in technical fields took part in the study. Of these, 2 groups were formed: the main one ($n = 80$), which included professionals, and the comparison group ($n = 87$), consisting of workers who had 2 and 3 working categories. Diagnosis of psychological health and changes in the psyche of employees was carried out 2-3 days before the work shift. Quantitative data were processed by methods of mathematical statistics. In the main group, in contrast to the comparison group, increases in the degree of manifestation of personality traits interpreted as negative were revealed. These qualities include: anxiety, frustration, depression, rigidity. It has been established that intense and prolonged physical and neuropsychiatric stresses cause the appearance and intensification of somatic symptoms in professional workers (a feeling of pain in the joints, stomach, heart and other organs). Extreme conditions of their professional activity lead to mental exhaustion, increased sensitivity to crisis, increased professional stress and a decrease in the quality of life.

Key words: extreme types of work, professional workers, psychological health, negative changes in the psyche.

Актуальность проблемы. В современном мире, особенно во время ответственных работ, рабочие подвергаются максимальным нагрузкам. Их деятельность чаще всего осуществляется в экстремальных условиях. Причем среди факторов, негативно влияющих на психику спортсмена, немаловажное значение имеет специфика вида работы, определяющая особенности его профессиональной деятельности. Имеется в виду представление о том, что чем выше степень экстремальности данного вида работы, тем большее «давление» она оказывает на психологическую сферу работников. Анализ литературы свидетельствует о том, что вопросы влияния стрессогенных, сложных, особых и экстремальных условий деятельности на психику работников, безусловно, решались многими путями. Однако в поисках исследователей доминировала задача обоснования путей и возможностей активизации психологических процессов, повышения сопротивляемости, устойчивости психологических состояний и изыскание способов максимальной мобилизации сил для работы.

Вместе с тем анализ изменений в психике работников в экстремальных условиях деятельности с целью объяснения их влияния на психологическое здоровье предпринимался в единич-

ных исследованиях. Существуют работы, в которых предлагаются психотехнологии, способствующие обеспечению безопасности занимающихся экстремальными видами деятельности. Эти и ряд других исследователей в основном акцентируют внимание на поиске способов стимуляции работоспособности, выносливости и расширении пределов и возможностей психики работников. При этом «психологическая цена» таких предельных, осуществляющихся годами напряжений волнует исследователей в значительно меньшей степени. Хотя существуют исследования, в которых на экспериментальном материале показано отрицательное влияние больших физических нагрузок на психику и даже развитие у работников психических заболеваний. При этом в ряде исследований по этому вопросу содержатся противоречивые сведения. Так, например, в исследовании Н. Г. Самойлова показано отрицательное влияние на психическое здоровье работников экстремальных физических нагрузок. В работе К. Howell и D. Fletcher обоснован рост негативного воздействия на психику работников по мере увеличения их рабочего стажа. Отрицательное влияние на психическое здоровье и развитие психических расстройств у работников выявлено и в исследовании Paluska S. Schwenk. В то же время другими авторами подчеркивается положительное влияние интенсивных физических нагрузок на психическое здоровье и благополучие. В исследовании E. Brymer, R. Schweitrer утверждается, что занятие техническими видами работы позволяет обрести чувство свободы. Ими даже выделено 6 элементов свободы: от ограничения движений, отсутствие контроля, отсутствие страха, существование один на один с собой, как выбор и как ответственность. С этими авторами можно согласиться и считать реальным наличие возможности получить и позитивные изменения в психологической сфере работников. Анализируя факты наличия большой напряженности в спорте высших достижений D. Carless at K. Donglas пришли к выводу о том, что рабочие живущие только спортом «теряют личность», т. е. их личность растворяется в профессиональной деятельности. А это, очевидно, уже трудно причислить к позитивному действию экстремальной деятельности на их психическое здоровье. Только в отдельных исследованиях авторами ставится вопрос о решении проблемы взаимосвязи физического и психического здоровья работников, поиска путей снижения эмоционального дистресса и отрицательного действия физических нагрузок на их психику. Организация и методы исследования. В настоящем исследовании приняли участие 168 работников, имеющих разный уровень квалификации. В основную группу ($n = 80$) вошли рабочие профессионалы высокого класса: мастера работы и мастера работы международного класса. Группу сравнения ($n = 88$) составляли рабочие 2 – 3 разряда. Все испытуемые занимались видами работы, которые можно отнести к экстремальным. Исследование проводилось за 2 – 3 дня до рабочей смены. Диагностика изменений в психике и определение психологического и социального здоровья осуществлялись при помощи следующих методов: самооценка психических состояний (по Г. Айзенку); GHQ28; диагностика профессионального стресса; Гиссенский опросник; оценки качества жизни (З. Ф. Дудченко). Первичные количественные данные обрабатывались методами математической статистики (Е. В. Сидоренко). Результаты исследования. Полученные результаты позволяют отметить наличие существенных различий в показателях психологического здоровья между работниками высокого класса и низкой квалификации. Это подтверждается и в результате диагностики факторов, от которых в значительной степени зависит состояние психологического здоровья работников. Имеется в виду такие качества их личности, как тревожность, фрустрация, депрессия и ригидность (таблица 1)

Таблица 1. Уровень проявления факторов, влияющих на психологическое здоровье работников (в баллах, $n = 168$)

Наименование параметра	Рабочие, имеющие 2 – 3 разряд ($n = 87$)	Мастера международного класса ($n = 80$) t p	t	p
Тревожность	$8,45 \pm 0,18$	$12,55 \pm 0,72$	2,9	<0,05
Фрустрация	$8,46 \pm 0,37$	$10,64 \pm 0,37$	2,7	<0,05
Агрессивность	$12,60 \pm 0,51$	$14,40 \pm 0,36$	2,4	<0,05
Ригидность	$10,03 \pm 0,84$	$11,17 \pm 0,10$	1,8	>0,05

Данные, представленные в таблице 1, свидетельствуют о том, что все они (при сопоставлении с группой сравнения) в большей степени выражены у работников из основной группы. Причем выраженно отличаются показатели тревожности (различие в 4,10 балла), затем следует фрустрация – разница в 2,18 балла. Объяснить такие изменения в психике высоко профессиональных работников стало возможным после прицельных бесед с ними. Оказывается победители соревнований должны были получать солидные материальные вознаграждения. В связи с этим существенное повышение этих показателей вызывалось большим психологическим напряжением, беспокойством и боязнью проиграть и не получить то, к чему они стремились. А учитывая то, что рабочий график у профессиональных работников достаточно плотный, можно представить частоту возникновения негативных изменений в их психике. Влияние социальных факторов на психологическое здоровье работников и восприятие ими качества жизни также становилось понятным после их диагностики. Так, несмотря на превышение тестируемых показателей качества жизни у работников из основной группы, по сравнению с их низкоквалифицированными коллегами, оценивают они удовлетворенность этим феноменом низко (таблица 2).

Таблица 2. Оценка параметров качества жизни работников (в баллах, n = 168)

Наименование параметра	Рабочие, имеющие 2 – 3 разряд (n = 87)	Мастера международного класса (n = 80) t p	t	p
Материальный достаток	77,5 ± 3,4	91,5 ± 6,8	2,6	<0,05
Жилищные условия	75,0 ± 4,0	92,5 ± 7,3	1,8	>0,05
Район проживания	70,0 ± 1,8	89,0 ± 4,3	2,7	<0,05
Семья	70,0 ± 0,9	85,0 ± 3,8	2,6	<0,05
Питание	74,5 ± 1,0	82,5 ± 3,9	2,5	<0,05
Сексуальная жизнь	85,0 ± 0,2	80,0 ± 7,2	2,7	<0,05
Отдых	80,5 ± 0,5	78,0 ± 0,2	2,4	<0,05
Спортивная деятельность	75,5 ± 1,7	80,5 ± 2,5	2,8	<0,05
Положение в обществе	88,5 ± 1,0	80,0 ± 7,3	2,3	<0,05
Духовные потребности	85,0 ± 1,8	86,5 ± 4,0	2,6	<0,05
Социальная поддержка	87,0 ± 0,5	75,0 ± 3,9	2,5	<0,05
Здоровье близких	81,0 ± 0,2	70,0 ± 3,8	2,6	<0,05
Личное здоровье	89,0 ± 0,4	70,0 ± 4,4	3,1	<0,01
Душевный покой	82,0 ± 0,7	70,0 ± 4,1	2,3	<0,05
Жизнь в целом	75,0 ± 0,1	67,0 ± 0,7	2,8	<0,05
Качество жизни	77,7 ± 1,5	73,8 ± 3,0	2,5	<0,05

Например, такие показатели, как материальный достаток, жилищные условия, питание, положение в обществе, у профессионалов значительно выше, чем в группе сравнения. В то же время духовные потребности, личное здоровье и близких, душевный покой и даже социальная поддержка больше у последних. Вынужденность для работников-профессионалов годы жить по расписанию ведет к повышению чувствительности к кризису и усилению профессионального стресса. Так, последний, по отношению к группе сравнения, увеличивается на 1,6 балла, а первый – на 2,3 балла. Это не означает, что психологическая резистентность у высококвалифицированных работников в целом ниже, чем у их менее опытных коллег. Увеличение этих показателей связано с мощным и длительным во времени влиянием на них экстремальных условий спортивной деятельности, чрезмерных физических и психических нагрузок, которые и ведут к несравненно более глубоким изменениям, вызванным психологическим стрессом.

Профессиональная деятельность, часто осуществляемая в экстремальных условиях, наряду с положительными, вызывает и отрицательные изменения в психике работников, ухудшая ряд качеств личности: тревожность, фрустрацию, депрессию, агрессивность, ригидность. Чрезмерные длительные физические и нервнопсихические напряжения приводят к усилению соматических симптомов: ощущению болей в суставах, желудке, сердце и других органах. Многолетние интенсивные нагрузки работников профессионалов ведут к психическому истощению, повышению чувствительности к кризису, росту профессионального стресса, снижению качества жизни.

Чрезмерные психические напряжения, порождаемые неудержимым стремлением к получению гонораров за высокие результаты и боязнью неудовлетворения этой потребности являются стрессогенными факторами, вызывающими социальные дисфункции и снижение социального здоровья работников. Они же ведут к обострению соматических симптомов, увеличению субъективного уровня заболеваемости и интенсивному ухудшению их психологического здоровья. Полученные данные позволяют утверждать о наличии высокой степени актуальности и необходимости в дальнейшем исследовать не только влияние коммерциализации на психику, но и пути решения проблемы укрепления и сохранения психологического здоровья работников-профессионалов.

Для стабилизации психологического здоровья важное значение приобретает формирование у них таких психологических характеристик, как конструктивный страх и конструктивное внешнее самоограничение, эмоциональная осведомленность, эмоциональная стимуляция себя в депрессивных ситуациях, адекватная оценка межличностного взаимодействия, восприятие переживаний других людей. Также установлено наличие корреляционных связей между показателями «идентичности» и эмоционального интеллекта «восприятие переживаний других людей», а также критерием «рефлексии», «сочувствие», «самотивация», «управление собственными эмоциями» и «эмоциональная осведомленность». Выявлено, что в формировании психологического здоровья важное значение приобретают личностные особенности и профессиональная ответственность, тембр голоса, культура речи, дисбаланс интеллектуальных и внешних воздействий, активность, стремление к новизне и ориентация на знания.

Литература

1. Байковский Ю. В. Психодинамика, как фактор выживаемости малой группы в экстремальных условиях горной среды: монография. М.: ТВТ Дивизион, «Вертикаль», 2010. 264 с.
2. Беляева С. В. Развитие психического здоровья женщин средствами оздоровительно-физкультурной деятельности: автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 2005. 22 с.
3. Гринь Е. И. Личностные ресурсы преодоления психического выгорания у работников: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Краснодар, 2009. 24 с.
4. Карпов В. Е. Совершенствование средств саморегуляции психического состояния хоккеистов высшей квалификации в игровой деятельности: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Челябинск, 2002. 21 с.
5. Sobirov A. Психическое здоровье //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2022. – Т. 9. – №. 9.

TALABALARDA DINIY BAG'RIKENGLIK SHAKLLANISHINING DIAGNOSTIKA TIZIMI

Xolmatov Mansur Abdiraxim o'g'li
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi doktoranti

Annotatsiya. Maqolada diniy bag'rikenglikning namoyon bo'lishiga xizmat qiluvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar, shaxslik sifatлари, xulq-atvor ko'rinishlari, e'tiqod yo'nalishlari bo'yicha, amaliy jihatdan qo'llanilishi mumkin bo'lgan psixodiagnostik tadqiqot natijalari ishlab chiqilgan va amaliy faoliyatda qo'llash uchun tavsiya etilgan.

Kalit so'zlar: diniy bag'rikenglik, talaba, ijtimoiy-psixologik determinant, xulq-atvor, psixodiagnostik tadqiqot.

ДИАГНОСТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ФОРМИРОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ

Холматов Мансура Абдирахимович
Международная исламская академия Узбекистана
Докторант

Аннотация. В статье разработаны и рекомендованы к использованию в практической деятельности результаты психодиагностического исследования социально-психологических детерминант, качеств личности, моделей поведения, убеждений, служащих проявлению религиозной толерантности.

Ключевые слова: религиозная толерантность, студент, социально-психологическая детерминанта, поведение, психодиагностическое исследование.

DIAGNOSTIC SYSTEM OF THE FORMATION OF RELIGIOUS TOLERANCE IN STUDENTS

Kholmatov Mansur Abdirakhim
International Islamic Academy of Uzbekistan
PhD student

Abstract. In the article, the results of psychodiagnostic research, which can be used in practice, have been developed and recommended for use in practical activities in terms of socio-psychological determinants, personality qualities, behavior patterns, beliefs, which serve the manifestation of religious tolerance.

Key words: religious tolerance, student, socio-psychological determinant, behavior, psychodiagnostic research.

Hozirgi kunda "diniy bag'rikenglik" muammosini tadqiq etish qator ijtimoiy fanlarning eng dolzarb muammolaridan biriga aylanganligi sir emas. Diniy bag'rikenglikni tadqiq etish predmetiga ko'ra, bir qator yo'nalishlarga ajratiladi. Bu esa, diniy bag'rikenglikning qirralari, diniy bag'rikenglik strukturasi va diniy bag'rikenglik turlarini tahlil etish imkonini beradi. Ko'p hollarda, diniy bag'rikenglik xususida so'z yuritish barobarida uning shakllanishini diagnostika qilish tizimini e'tiborga olish talab etiladi.

Angliyaning Kembrij universiteti tadqiqotchisi P.Byornening ta'kidlashicha, diniy bag'rikenglik tushunchasini psixologik tashxis qilishda o'ziga xos munosabatlar mavjud. Masalan, diniy bag'rikenglik yangi turmush tarziga, hulk-atvorga, odatlarga, to'yg'ularga, fikrlarga, g'oya va e'tiqodlarga chidamlilikni ifodalashi uning diagnostikasi ham shu kabi ko'p qirrali ekanligini anglatadi.

M.Batul va B.Akram muammoning metodologiyasiga doir mulohazalarida keltirishicha, diniy bag'rikenglikni nazariy jihatdan o'rganishda falsafiy, madaniy va ijtimoiy yo'nalishlar ustunlik qilsa, amaliy ishlanmalar ichida pedagogik-psixologik, texnik va metodik yondashuvlar yetakchilik qiladi. Bag'rikenglik psixodiagnostikasi buyicha psixologik amaliyotda anchagina ishlar amalga oshirilgan, bag'rikenglik diagnostikasiga doir ilmiy adabiyotlar va metodikalar shakllantirilgan. Ammo bu borada Respublikamizda anchagina ishlarni amalga oshirish zarurati bor.

Z.I.Aygumovanning fikricha, diniy bag'rikenglik muammosini psixologik tashxis qilish uzoq vaqt davomida o'rganilib kelinmoqda. Diniy bag'rikenglikni psixologik baholashda ko'plab diniy an'analarning (diniy plyuralizm) mavjudligini ta'minlovchi dunyoqarash va ijtimoiy-psixologik munosabatlarni o'zida mujassamlashtirgan ijtimoiy ongining murakkab tarkibiy qismlari e'tiborga olinadi. M.N.Dudinining ilmiy izlanishlarida keltirishicha, diniy bag'rikenglikni psixodiagnostika tizimining asosiy belgilariga quyidagilar kiradi:

- Har bir dinning mavjud ekanligini tan olish darajasi;
- Odamlarning har qanday diniy tanlovini, ularning o'z diniy e'tiqodlariga ega bo'lish va erkin ifoda

etish huquqini hurmat qilish;

– Turli dinlarga e'tiqod qiluvchilar tomonidan qabul qilingan diniy urf-odatlariga bag'rikenglik darajasi;

– “O'zga” dinni qoralash va diniy e'tiqod masalalarida majburlashdan bosh tortish;

– Shaxsning muayyan dinga mansubligi munosabati bilan har qanday xarakterdagi qaramaqarshi choralardan cheklanish;

– Dindorlar, turli konfessiyadagi diniy birlashmalar, dunyoviy tashkilotlar o'rtasida muloqotga, o'zaro tushunishga, hamkorlik qilishga tayyorliklik qobiliyati Demak, diniy bag'rikenglikni psixodiagnostik baholash tizimi turli omillar: barcha dinlarni tan olish, ularga e'tiqod qiluvchilarni hurmat qilish va o'zga din vakillari bilan murosaga borish qobiliyati bilan harakterlanadi

Indoneziyaning Sunun Ampel tadqiqot markazi xodimi A. Muhid diniy bag'rikenglikni psixodiagnostika o'rganishda “Diniy bag'rikenlik shkalasi” (Scale of Religious Tolerance (S-RT)) taklif qiladi. Unga ko'ra, diniy passivlik, konformizm yoki qarashlarni tez-tez o'zgartirish, diniy hodisalarga tanqidiy va murosasiz munosabatlar individual harakterga ega bo'lib, ushbu usul individual bag'rikenglik darajasini o'rganishga mo'ljallangan. Shuningdek, tadqiqochi Van der Uolt ham individual darajadagi bag'rikenglikning psixologik jihatlariga e'tiborini qaratib, uni quyidagi tarkibiy qismlarga ajratadi:

– Kognitiv uslub;

– E'tiqod tizimi;

– Shaxslararo muloqot;

– Ijtimoiy o'zaro ta'sir;

– Muammolarni hal qilish xatti-harakatlari va hokazo.

Talabalar o'rtasida bag'rikenglikning jins va yosh xususiyatlarini eksperimental ravishda o'rganib chiqqan V.N. Lukinning ta'kidlashicha, bag'rikeng shaxsning psixologik xususiyatalari diagnostika qilinishida quyidagi xususiyatlariga alohida e'tibor qaratish talab etiladi:

– Boshqalarga nisbatan moyillik;

– Sabr-toqat, hazil tuyg'usi va sezgirlik;

– Ishonch, altruizm;

– O'zini tuta bilish, xayrixohlik va boshqalardan ayb qidirmaslik;

– Insonparvarlik;

– Tinglash qobiliyati;

– Qiziquvchanlik va empatiya qobiliyati.

Talabalar jamoasida bag'rikenglikni shakllantirish bo'yicha eksperimental tadqiqot o'tkazgandan so'ng, L.B. Mojejkina va uning hamkasblari tolerantlikning quyidagi tarkibiy qismlarini, shaxsning integrativ xususiyati sifatida aniqlaydilar:

– Psixologik barqarorlik;

– Ijobiy munosabatlar tizimi;

– Individual fazilatlar majmuasi (empatiya).

– Altruizm, tinchliksevarlik, diniy bag'rikenglik, hamkorlik;

– Shaxsiy va guruh qadriyatlar tizimi.

Ta'lim tizimidagi psixologik bag'rikenglik muammosini o'rganish doirasida tadqiqotchi S.D. Betson 11 shkaladan iborat “Diniy bag'rikenglik surovnomasi”ni (Religious Tolerance Questionnaire (RTQ)) ishlab chiqadi. Ushbu so'rovнома talabalar o'rtasida diniy bag'rikenglikni eksperimental o'rganishga qaratilgan bo'lib, bag'rikeng shaxsni psixologik baholashda ustunlik qiluvchi quyidagi fazilatlarga tashxis qilishga mo'ljallangan.

– Sabr-toqat va murosaga bora olish qobiliyati;

– O'zini tuta bilish va insonparvarlik;

– Boshqalar ustidan hukm qilmaslik qobiliyati.

Tolerantlik masalasining yetakchi mutaxassislaridan biri D.V. Sochivko, talabalarda bag'rikenglikni diagnostika qilishda quyidagi komponentlarga urg'u beradi:

– Kognitiv komponent, jumladan, mazmun va tuzilish nuqtai nazaridan “begona tuzilmalar tizimi” ni tushunish imkoniyati;

– Umidsizlik holatlarida o'z-o'zini tartibga solish vositalarini shakllantirish bilan belgilanadigan ixtiyoriy komponent;

– Xulq-atvor komponenti, jumladan, aloqa o'rnatish, samarasiz nizolarning oldini olish yoki ularni samarali hal qilishga qaratilgan harakatlar;

– Refleksiv komponent, ya'ni munosabat va harakatlarni qayta qurish qobiliyati. Yuqorida keltirilgan yondashuvlarga asoslan aytish mumkinki, bag'rikenglikni diagnostika qilishda asosiy psixologik tarkibiy qismlari quyidagilarni kritish mumkin: o'rtacha havotirlanish darajasi, tajovuzkorlik va dushmanlikning past darajasi, hissiy barqarorlik, empatiya va xushmuomalalikning yuqori darajasi, ishonch, ochiqlik, o'zini o'zi boshqarish, boshqalarni qabul qila olish va qabul qilish.

Tadqiqotchi M.R. Zaynalning so'zlariga ko'ra, bag'rikenglik fenomenini psixologik baholashda ko'proq, shaxsning hissiy komponentlariga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq sanaladi. Shu boisdan, ishlab chiqilgan ko'plab metodik vositalarda asosan hissiy komponentlarning darajasi o'lchanadi.

Xavotirni bag'rikenglik tushunchasining tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqish shuni anglatadiki, qandaydir tahdidlarni boshdan kechirayotgan odam boshqalarga nisbatan bag'rikenglik ko'rsatishi dargumondir. C.Ullmanning "Diniy bag'rikenglikni aniqlashda emotsional xususiyatlarning ta'siri" nomli ilmiy maqolasida keltirishcha, hayajon, ichki zo'riqish, qattiqqo'llik, shaxsiy nomuvofiqlik hissi, nochorlik bilan tavsiflangan shaxsiy tashvish, bag'rikeng odamga xos bo'lishi mumkin emas, chunki o'zining nochorligini his qilib, kuchli ruhiy stressni boshdan kechirgan holda, boshqalarga nisbatan bag'rikeng bo'la olmaydi. Z.A.Karmanova tomonidan aniqlangan hissiy beqarorlik mezonlariga asoslanib (norozilik, qaysarlik, negativizm, tashvish, izolyatsiya) biz yuqoridagi barcha mezonlarga toqat qilmaydigan shaxsga xosdir, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Hissiy barqaror odam, aksincha, o'zini tuta oladigan, hissiy jihatdan yetuk, realistik, qiziqishlarning doimiyiligi bilan ajralib turadi, asabiylashishga moyil emas, his-tuyg'ularini boshqara oladi. Bu xususiyatlarning barchasi odamga boshqalarga nisbatan bag'rikenglik ko'rsatishga imkon beradi. O.M.Vladyko va A.D.Shmatko bag'rikenglikni psixologik tashxis qilishda kognitiv, hissiy va faollik mezonlarini ajratib ko'rsatishadi.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda hissiy barqarorlikka ob'ektiv talablar va shaxsning xulq-atvoridagi o'zgarishlar o'rtasida vositachi bo'lgan va talablarni anglash darajasi va ularni amalga oshirish qiyinligini tavsiflovchi ruhiy qat'iylik darajasi ta'sir qilishi haqida dalillar mavjud. Shu boisdan diniy bag'rikenglikni yuqorida keltirilgan komponentlarning rolini ta'kidlagan holda, subektiv o'lchash vositalari diagnostik usullar yaratilgan. Tolerantlikni sub'ektiv o'lchash uchun bir qator shkalalar ishlab chiqilgan bo'lib, ulardan eng mashhurlari G.U.Soldatova tomonidan moslashtirilgan J.Badner shkalasi, S.Raydell, E.Rozen va A.I.Gusev shkalasi hisoblanadi. Afsuski, ba'zi shkalalar diniy bag'rikenglik muammosiga faqatgina psixologiya nuqtai nazaridan qaraydi. G.U.Soldatova tomonidan ishlab chiqilgan shkala ya'ni bag'rikenglik ko'rsatkichi etnik o'zini o'zi anglash va uning millatlararo keskinlik sharoitida o'zgarishini tashxislash imkonini beradi. Etnik o'ziga xoslikning o'zgarishining ko'rsatkichlaridan biri etnik tolerantlikning o'sishidir.

E.Makarovanning fikricha, diniy egoizm, diniy izolyatsionizm va diniy fanatizm diniy o'ziga xoslikning giperbolizatsiyasi bosqichlari bo'lib, madaniyatlararo munosabatlar va kundalik hayotning kamsituvchi shakllarining paydo bo'lishini anglatadi. Aytish joizki, dinlararo o'zaro munosabatlarda salbiy identifikatsiya boshqa guruhlar a'zolarining mavjudligiga reaksiya sifatida paydo bo'ladigan g'azabdan tortib, ularning huquq va imkoniyatlarini cheklash siyosatini qo'llab-quvvatlashgacha, tajovuzkorlikgacha diniy murosasizlikning turli shakllarida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Demak, diniy bag'rikenglik dunyoviy bag'rikenglikdan (siyosiy, madaniyatlararo va boshqalar) ko'p jihatlar bilan farq qiladi. Dunyoviy madaniyatning qadriyat-dunyoqarash yadrosi qat'iy ierarxik tuzilma emas, chunki u qadriyatlar va fikrlar plyuralizmi tamoyiliga asoslanadi, bu esa, har qanday ideal va voqe'likning nisbiyligini tan olishga olib keladi. Bu dunyoviy madaniyatdagi "begona" qadriyatlar, munosabat va xulq-atvorni o'z qadriyatlari, munosabati va xulq-atvoriga muqobil sifatida qabul qilish imkonini beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

Byrne P. Religious tolerance, diversity, and pluralism //Royal Institute of Philosophy Supplements. – 2011. – T. 68. – C. 287-309.

Batool M., Akram B. Development and validation of religious tolerance scale for youth //Journal of religion and health. – 2020. – T. 59. – C. 1481-1493.

Психодиагностика толерантности личности. Под редакцией Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой.- М.: Смысл, 2008. – С.93.

Айгумова З. И., Рашидова З. Г. Индивидуально-личностные детерминанты религиозной толерантности верующих //Исламоведение. – 2013. – №. 3. – С. 43-54.

Batool M., Akram B. Development and validation of religious tolerance scale for youth //Journal of religion and health. – 2020. – T. 59. – C. 1481-1493.

Лукин В.Н., Мусиенко Т.В. Толерантность в гражданском обществе // Религия и гражданское общество: проблема толерантности. Материалы круглого стола (16 ноября 2002). - СПб., 2003.

Можейкина Л.Б. Интолерантность в сознании современных подростков (на материале творческих работ) // МЫ. Научно-публицистический альманах. - Томск: ТГУ, 2004. - Вып.2. – С. 16.

Сочивко Д. В., Крымова Ю. В. Психодинамика лояльности-толерантности: психодинамическая диагностика и эмпирическая типология //Прикладная юридическая психология. – 2012. – №. 2. – С. 28-36.

МАТЕМАТИКА ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ ЎҚУВЧИЛАР КРЕАТИВ ТАФАККУРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Яхяева Умида Шарифовна,

Бухоро психология ва хорижий тиллар институти мустақил тадқиқотчиси

Аннотация: Ушбу мақолада математика ўқитувчиларининг касбий компетентлигини ўқувчилар креатив тафаккурини шакллантиришдаги ўрни ва аҳамияти ва уларнинг илмий таҳлили ўз ифодасини топган.

Калит сўзлар: социал компетентлик, социал малака, мослик кўзгуси, касбий компетентлик, мулоқот, мимика, эксперт баҳолаш.

Аннотация: В данной статье выражена роль и значение профессиональной компетентности учителей математики в формировании творческого мышления учащихся и их научного анализа.

Ключевые слова: социальный компетентность, профессиональная компетентность, профессиональные навыки, профессиональное положение, познавательная, эмоциональная, социальная гибкость.

Annotation: This article expresses the role and importance of the professional competence of mathematics teachers in the formation of students' creative thinking and their scientific analysis.

Abstract: social competence, professional competence, professional skills, professional position, cognitive, emotional, social flexibility.

Бугунги кунда бутун дунёда глобаллашув жараёнининг кечиши ўзига хос ижтимоий та-
раққиёт тамойилларига мос кадрлар тайёрлашни ва шахсга ижтимоий-психологик таъсир
этишни таъминловчи педагоглар социал касбий компетентликига бўлган эҳтиёжининг янада
ортиб бораётганлигини кўрсатмоқда. Зеро, барча давлатларда ўзига хос тарзда амалга оши-
риладиган ислохотлар жараёнида математика ўқитувчиси фаолиятига қўйиладиган талаблар
унинг касбий, шахсий ва касбий компетентликуал фаолияти билан боғлиқ масалаларга алоҳи-
да эътибор қаратишни тақазо этади.

Маълумки, ижтимоий психология фанида айнан касбий компетентлик муаммосига бағи-
шланган ва унинг барча омилларини батафсил баён этишга кодир илмий адабиётлар етарли
бўлмасада, бугунги кунда фан оламида ва жамият тараққиётида касбий компетентлик муам-
мосини зарурлигини кўрсата олувчи ва унинг методологик илдизларини асослаб бера олувчи
илмий тадқиқотларни алоҳида қайд этиш мумкин. Мазкур адабиётларни таҳлил қилар экан-
миз, улардаги касбий компетентлик методологиясига тааллуқли айрим умумий жиҳатларни
ижтимоий психология фани нуқтаи назардан тадқиқ қилишимизга тўғри келди [1].

Касбий компетентликнинг таркиб топиши ва шаклланиши бўйича муайян ёндашувлар
мавжуд бўлиб, улар бир қатор илмий манбаларда ўз аксини топган. Жумладан, касбий ком-
петентлигига феноменологик ёндашув: касбий компетентлик онг мазмунининг асосий шакли
сифатида қаралса, (В.Келлер; К. Дункер; М. Вертгей-мер; Дж. Кемптон ва бошқалар) касбий
компетентлигига генетик ёндашувда эса касбий компетентлик инсоннинг ташқи олам билан
ўзаро таъсирлашувининг табиий шароитидаги ўраб турган муҳит талабларига қийин мосла-
шуви оқибати сифатида талкин этилади (У.Р. Чарльзворт; Олпорт; Ж. Пиаже)[2]. Айни пайтда,
касбий компетентликка социо-маданий ёндашув тарафдорлари касбий компетентлик инсон-
нинг ижтимоийлашуви, шунингдек, маданиятнинг мақсадли таъсири натижаси деган ғояни
илгари сурса, (Дж. Бруннер; Л. Леви-Брюль; А.Р. Лурия; Л.С. Выготский ва бошқалар.) касбий
компетентликка жараёнли-фаолиятли ёндашувда, касбий компетентлик инсон фаолиятининг
асосий шакли сифатида баён қилинган (С.Л. Рубинштейн; А.В. Брушлинский; Л.А. Венгер;
К.А. Абуль-ханова-Славская ва бошқалар.). Касбий компетентликка таълимий ёндашув ва-
киллари эса, касбий компетентлик мақсадга йўналтирилган таълимнинг маҳсули деб эътироф
этсалар, (А. Стаатс; К. Фишер; Р. Фейерштейн ва бошқалар.) касбий компетентликка ахборот
ёндашуви намоёндалари, касбий компетентлигига ахборотларни қайта ишлашнинг элементар
жараёнлари мажмуи сифатида қарайдилар (Г. Айзенк; Э. Хант; Р. Штернберг ва бошқалар.)[4].
Касбий компетентликнинг функционал-даражавий ёндашувида, касбий компетентлик ҳар хил
даражадаги билиш жараёнларининг тизими сифатида кўрсатилса, (Б.Г.Ананьев; Е.И. Степано-
ва; Б.М.Величковский ва бошқалар) касбий компетентликнинг регуляцион ёндашуви: касбий
компетентлик психик фаолликни ўзини ўзи регуляция қилиш омилдир дея таъкидлайди (Л.Л.
Терстоун ва бошқалар) [3].

Қасбий компетентликни эксперт баҳолаш сўровномаси

Йўриқнома: Ҳурматли респондент сизга тақдим этилаётган бандлар бўйича ҳамкасбингизга (ўқитувчингиз) хос бўлган сифатларни мослигини 5 балли шкала бўйича баҳоланг. Сифатларнинг жуда мос келмаганлигини 1 балл ва жуда мос эканлигини 5 баллда ифодаланг.

Жуда тўғри – 5 балл

Тўғри – 4 балл

Билмайман – 3 балл

Тўғри эмас – 2 балл

Умуман тўғри эмас – 1 балл

Танлаган жавоб вариантнингизнинг сўровноманинг жавоблар варақасида қайд этинг. Жавобларингиз учун сизга олдинда ташаккур билдирамиз!

Т/р	Саволлар	1	2	3	4	5
1.	Бошқаларнинг ҳиссий-эмоционал ҳолатига сезгир					
2.	Жамоа, гуруҳ аъзолари билан ҳамкорлик қила олади					
3.	Ўзаро фойдали муносабатлар (ҳамкорлик) ўрнатишга қобилиятли					
4.	Ўз мулоқотини аниқ мақсадга йўналтира олади					
5.	Шахслараро муносабатда ўз ҳатти ҳаракатларини (гавда тузилиши, қўл-оёқ ҳаракатлари, мимика) тўғри бошқара олади					
6.	Яхши тингловчи					
7.	Атрофдагилар назарида ишончли ва масъулиятли					
8.	Ҳар хил босқич инсонлар орасида ўзини тута билиш қобилияти					
9.	Мақсадли мулоқотга интилади					
10.	Шахслараро муносабатда ўз нуткига (овоз тони, гапириш мароми) катта этибор қаратади					
11.	Инсонларнинг туйғуларини тез илғайди					
12.	Одамларга муносабатини тўғри амалга оширади					
13.	Инсоний муносабатларни ўрнатиш малакасига эга					
14.	Мулоқотнинг ўзаро тушуниш тамойилига амал қилишдаражаси					
15.	Муносабатда қадриятларга риоя қилиши					
16.	Инсонларнинг ҳаракати, овоз тони, сўзи орқали эмоциясини ўқий олади					
17.	Ҳамкорлик ҳаракатларини онгли амалга оширади					
18.	Муомала қоидаларини амалга оширишга шайлиги					
19.	Мулоқотни ҳамсухбат кимлигига кўра ўрнатади					
20.	Муносабатга эҳтиёжмандлик ва уни амалга оширишга тажрибага эгалиги					

Жавобларингиз учун ташаккур билдирамиз!

Шкалалар:

Бошқаларни тушуниш қобилияти	Социал малакалар	Муома сирларидан хабардорлик	Мақсадли мулоқотга йўналтирилган	Мослик «кўзгуси»
1,6,11,16	2,7,12,17	3,8,13,18	4,9,14,19	5,10,15,20

Шкалалар бўйича энг юқори ўринга эга бўлгани сизнинг касбий компетентликингидаги етакчи омилларни белгилайди.

Бошқаларни тушуниш қобилияти	Бундай типдагилар бошқаларнинг ҳиссий-эмоциясионал ҳолатига жуда сезгир, яхши тингловчи, инсонларнинг туйғуларини тез илғайди ва инсонларнинг ҳаракати, овоз тони, сўзи орқали эмоциясини ўқий оладиган инсонлар ҳисобланади
Социал малакалар	Бу типдагилар жамоа, гуруҳ аъзолари билан ҳамкорлик қила олади, атрофдагилар назарида ишончли ва масъулиятли, одамларга муносабатини ҳамкорлик истаги орқали тўғри ва оғли амалга оширади
Муомала сирларидан хабардорлик	Бундай инсонлар ўзаро фойдали муносабатлар (ҳамкорлик) ўрнатишга қобилиятли, уларда ҳар хил босқич инсонлар орасида ўзини тута билиш қобилияти юқори даражада бўлганлиги боис инсоний муносабатларни ўрнатиш малакасига эга ва ўз муносабатини муомала қондаларига риоя қилган ҳолда амалга оширади
Мақсадли мулоқотга йўналтирилган	Ушбу типга мансуб инсонлар ўз мулоқотини аниқ мақсадга йўналтира олади, мақсадли мулоқотга интилади, мулоқотнинг ўзаро тушуниш тамойилига амал қилади, ҳамда ўз мулоқотини ҳамсуҳбат кимлигига кўра ўрнатади
Мослик «кўзгуси»	Бундай шахслар шахслараро муносабатда ўз ҳатти ҳаракатларини (гавда тузилиши, қўл-оёқ ҳаракатлари, мимика) тўғри бошқара олади, ўз нутқига (овоз тони, гапириш мароми) катта этибор қаратади, муносабатда қадриятларга риоя қилиши ва муносабатга эҳтиёжмандлик ва уни амалга оширишга тажрибага эгалиги билан алоҳида ажралиб туради

Тадқиқотимиз натижаларининг эмпирик жиҳатдан таҳлилини қуйидагича амалга оширамиз. Эксперт баҳолаш натижалари юзасидан олинган натижалар қуйидаги жадвалда акс этган («1-жадвалга қаранг»).

Ўқитувчиларни касбий компетентлигини эксперт баҳолаш умумий кўрсаткичларда экспертларнинг натижаларида ўзига хос тафовутлар кузатилди. Шу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш лозим бўладики, экспертларнинг баҳоларида касбий компетентликни ифодаловчи кўрсаткичлар ўртачадан юқори қийматларга эга бўлсада, аммо уларнинг қийматларида Студент t-мезонига ўқитувчиларни «бошқаларни тушуниш қобилияти» (ўқувчилар 6,65 балл ва ҳамкасблар – 7,0 балл билан баҳолаган бўлиб, фарқлар ишончилиги $p < 0,05$ қийматни кўрсатди). Экспертларнинг ушбу шкала бўйича баҳолари ҳамкасбларни ўзга инсонларни эмоциясига нисбатан сезгирлиги, уларнинг кечинмалари ва кайфиятларини тезда сезишга, суҳбатдошни ва бирор бир масала юзасидан мурожаат қилган кишига нисбатан эътиборли ва яхши тингловчи эканлигидан далолат беради. Бундан кўринадики, ўқувчилар ўқитувчини ушбу қобилиятини бевосита таълим жараёнини кузатишдаги; ҳамкасблари эса улар билан бевосита иш жараёни, касбий фаолият ҳамда кундалиқ турмуш юмушлари билан боғлиқ муносабатларидаги таассуротлари орқали баҳолаганлар. Ўқитувчи ўқувчилар билан таълим жараёнидаги муносабатларида зарур ўринларда субординация сақлашга ҳаракат қилиши беморларни мазкур шкала

бўйича қийматлари ҳамкасбларига қараганда пастрок бўлишига сабаб бўлган бўлиши мумкин. Ўқитувчиларнинг «социал малакалари» бўйича кўрсаткичларда ҳам ҳамкасбларнинг берган баҳоси юқорироқ кўриниш олган (6,86 балл). Ушбу ўринда ўқитувчиларнинг умумий қийматларида уларнинг жамоа, гуруҳ аъзолари билан ҳамкорлик қила олади, атрофдагилар назарида ишончли ва масъулиятли, одамларга муносабатини тўғри амалга ошира олиши, ҳамкорликни онгли амалга ошириши касбий сифатларга мансуб эканликларини кўрсатмоқда. Ўқитувчиларнинг бу орқали ўқувчилар ва ҳамкасблари билан муносабатида социал малакалари шакллانганлигидан далолат берсада, уларнинг касбий камолот босқичларида бу малакалар тафовутланиши мумкинлигини англатади.

Ўқитувчиларнинг «муомала сирларидан хабардорлиги» шкаласи кўрсаткичлари ҳам ўқувчилари ва ҳамкасблари томонидан бошқа шкалаларда кузатилган манзарани акс эттирмоқда (ўқувчилар – 5,82 балл ва ҳамкасблар – 7,17 балл, фарқларнинг ишончилиги – $p < 0.001$).

1 -жадвал

Математика ўқитувчилари касбий компетентлигини эксперт баҳолаш натижалари

№	Шкалалар	Ўқувчилар n=89		Ҳамкасблар		Т
		Х	Σ	χ	σ	
1.	Бошқаларни тушуниш қобилияти	6,65	1,10	7,0	0,82	-2,23*
2.	Социал малакалар	5,70	1,56	6,86	1,06	-6,07***
3.	Муомала сирларидан хабардорлик	5,82	1,45	7,17	0,93	-7,66***
4.	Мулоқотнинг мақсадли йўналтирилганлиги	5,56	1,26	7,41	0,95	-10,98***
5.	Мослик «кўзгуси»	5,26	1,40	6,88	0,91	-9,42***

Изоҳ: * $p < 0.05$; *** $p < 0.001$

Шкала қийматлари асосида экспертлар ўқитувчиларнинг касбий компетентлигининг ушбу қиррасида уларни ўзаро фойдали муносабатлар ўрнатишга, ҳар хил босқич инсонлар орасида ўзини тута билишга, инсоний муносабатларни ўрнатишга ва муомалани қоидали амалга оширишга қобилиятли эканликларини билдирганлар. Бу эса ўқитувчиларнинг касбий фаолияти жараёнида ўқувчилари билан ўзаро муносабатда, таълим жараёнида ва ҳамкасблари билан ҳамкорлик фаолиятида жамоадаги ижтимоий-психологик муҳитни ижобий таркиб топтиришда масъул эканликларини кўрсатмоқда.

Ўқитувчиларнинг «мулоқотни мақсадли йўналтириш»га қобилиятлари экспертлар томонидан қуйидагича баҳоланди: ўқувчилар – 5,56 балл ва ҳамкасблари – 7,41 балл; кўрсаткичлар орасидаги фарқлар ишончилиги - $p < 0,001$. Бу қийматлар ўқитувчиларнинг социал касбий компетентликида инсонлар билан мулоқотни аниқ мақсадга йўналтира олиши, мулоқот мақсадига эришишга шайлиги, мулоқотда шахслар билан ўзаро тушуниш тамойилига амал қилиши, мулоқотда суҳбатдошга кўра мувофиқлаштира олиши хослигини кўрсатмоқда.

Навбатдаги «мослик «кўзгуси»» шкаласига кўра экспертлар қийматлари қуйидаги кўриниш олди: ўқувчилар – 5,26 ва ҳамкасблар – 6,88 балл; кўрсаткичлар орасидаги фарқлар ишончилиги – $p < 0,001$. Бу шкала ёрдамида ўқитувчилар шахслараро муносабатда гавдани, хатти-ҳаракатларни тўғри тутади, шахслараро муносабатда овоз тонини тан олади, муносабатда қадрият-

ларга риоя қилиши, муносабатга эҳтиёжмандлик ва уни амалга оширишга тажрибаси мавжуд эканлигини билдиради. Аммо ушбу қобилият, социал кўникма ва сифатлар барча ўқитувчиларга хос дейишга, шунингдек, юқорида таҳлил этилган мезонларни ўзаро алоқадорликда ривожланганлиги бир оз сўроқ остида қолаётганлиги ҳам сир эмас.

Юқоридагиларга асосланиб, баён этилган фикр-мулоҳазаларни умумлаштирган ҳолда математика ўқитувчилари касбий компетентликини эксперт баҳолаш бўйича қуйидагилар аниқланди:

Ўқитувчиларнинг касбий компетентлиги аниқ мезонли ва тизимли, илмий асосланган тадқиқот методикаси асосида аниқланди. Бу унинг касбий компетентлик билан мазмуний боғлиқлигини тушунтириш имко-нини берди.

Ўқитувчилар касбий компетентлигини эмоционал компетентлик, эмпатия, эксперт баҳолаш билан ўзаро боғлиқликда ўрганилганлиги натижалари сингари социал-психологик компетентлик кўрсаткичларида ҳам кузатилди.

3. Ўқитувчиларнинг касбий компетентлиги аксарият ҳолларда касбий компетентлик омиллари ва компонентлари билан боғлиқ ҳолда ривожланади. Бу эса ўқитувчиларнинг касбий фаолият самарадорлигига таъсир қилувчи муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Касбий компетентлик билан социал-психологик компетентлилик ўртасидаги корреляцион муносабатлар эса ўқитувчиларнинг фаолиятини ижобий томонга ўзгаришга хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Собирова Д.А. Социал касбий компетентлик: назария ва амалиёт. - Тошкент.: “Фан”, 2013. – 160 б.

Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды. – М: Смысл, 2002 – 329 с.;

Терстоун Л.Л. Характер касбий компетентлика.- М.:Педагогика, 1924.- 230 с.

Айзенк Г.Ю. Касбий компетентлик: новый взгляд // Вопросы психологии. 1995. М.:С. 111–131.

Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Mayer–Salovey–Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT) user’s manual. Toronto, Canada: MHS Publishers, 2002.

Куница В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение/ Учебник для ВУЗов. – СПб.: «Питер», 2002 – 322 с.

EKOLOGIK MUAMMOLARNING ILMIY NAZARIY ASOSLARI*Shamshetova Anjim Karamaddinovna**Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi,
psixologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Annotatsiya. Ushbu maqolada ekologik muammolar, antropogen ta'sirida ekotizimning buzilishi va inson hayotini o'zgartirib borish haqida ilmiy tahlili keltirilgan. Ekologik muhitni tushunish, mavjud muammolarning oldini olish chora-tadbirlari va antropogen ekologik tahdidlarning o'sishini tartibga solishi ijtimoiy psixologiya asosiy vazifalari ekanligi asoslangan.

Kalit so'zlar: Global ekologik muammolar, iqlim o'zgarishi, ekopsixologik bilimlar, ekosentrik ong shakllanishi, ekologik shaxs.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ОСНОВА ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ*Шамшетова Анжим Караматдиновна**Соискатель Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами, кандидат психологических наук, доцент*

Аннотация. В данной статье представлен научный анализ экологических проблем, разрушения экосистем и изменения жизни человека из-за антропогенного воздействия. Он основан на том, что осмысление экологической среды, меры по предотвращению существующих проблем и регулированию роста антропогенных экологических угроз являются основными задачами социальной психологии.

Ключевые слова: глобальные экологические проблемы, изменение климата, эконсихологические знания, формирование экоцентрического сознания, экологическая личность.

SCIENTIFIC AND THEORETICAL BASIS OF ENVIRONMENTAL PROBLEMS*Shamshetova Anjim Karamaddinovna**Applicant of Tashkent State Pedagogical University named after Nizami, Candidate of Psychological Sciences, associate professor.*

Annotation. This article presents a scientific analysis of environmental problems, destruction of ecosystems and changes in human life due to anthropogenic impact. It is based on the fact that understanding the ecological environment, measures to prevent existing problems and regulate the growth of anthropogenic environmental threats are the main tasks of social psychology.

Key words: global environmental problems, climate change, ecopsychological knowledge, formation of ecocentric consciousness, ecological personality.

Kirish. Dunyo miqyosida olimlar XX asrda insoniyat biosferaning buzilishi, keyingi bosqichlarda sayyoraviy falokatga olib kelishi mumkinligini ilmiy farazlar bilan asoslab kelmoqda. Global ekologik muammolar jamiyatimiz markazidagi masalalardan biridir. Insoniyatning taraqqiyotga erishish yo'lida tabiatga nisbatan xo'jasizlarcha munosabatda bo'lishi atrof-muhitdagi muvozanatning izdan chiqishiga va o'nglab bo'lmas salbiy oqibatlariga olib keldi, natijada ob-havo va iqlim butunlay o'zgarib ketish arafasida turibdi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh kotibi Antoniu Guterrish yoshlarning munosabati va xulq-atvori jamiyatimizning kelajakdagi shaklini belgilaydi, endi har qachongidan biz odatlarimizni, xatti-harakatlarimizni o'zgartirishimiz kerakligi va chora-tadbirlarimiz samarali bo'lishini ta'minlash uchun biz turli kontekstlarni hisobga olishimiz kerak. -deb ta'kidlab o'tgandi. Atrof-muhit siyosati, ekologik ta'lim darajasi va infratuzilmaning tayyorligi har bir mamlakatda turlicha. Ba'zi mamlakatlar ijtimoiy muammolarga boshqalarga qaraganda ko'proq duch kelishadi va bu omillar odamlarning atrof-muhitni muhofaza qilish choralarini ko'rishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Shunday qilib, olimlar tabiat va atrof-muhitni muhofaza qilishda o'tish va ishtirok etishni osonlashtirish uchun turli xil vositalarga muhtoj.

Global harorat va dengiz sathining ko'tarilishi bilan atrof-muhitdagi o'zgarishlar inson farovonligiga murakkab ta'sir ko'rsatishi mumkin. Olimlar vaqt o'tishi bilan ruhiy salomatlikka mumkin bo'lgan salbiy ta'sirlarni o'rganishga ham kirishdilar. Hozirgi kunda biz atrof-muhitni idrok etishimiz, tabiat resurslariga bo'lgan munosabatimiz qanday bo'lsa uning natijalarini ko'rib turibmiz.

Ekologik muammolarni kelib chiqishiga albatta, Odam tabiatga ta'siri ya'ni yerning beqiyos keng hududlarida fauna va florani, o'simliklarning kamayishi, ayrim o'simlik va hayvon turlarining qirilib ketishi va bir qator antropogen omillarning natijasidir.

Sayyora hozirda oldingi davrlarga qaraganda tezroq isib ketmoqda. Haroratning ko'tarilishi vaqt o'tishi bilan ob-havo sharoitlarini o'zgartiradi va normal tabiiy muvozanatni buzadi. Bu odamlar va Yerdagi boshqa barcha hayot shakllari uchun juda ko'p xavf tug'diradi. Ikkinchidan, Energiya ishlab chiqarish, asosan, qazib olinadigan yoqilg'ilarni yoqish tufayli atrof-muhitga jiddiy zarar etkazuvchi manba hisoblanadi. Ko'mir, neft va gaz elektr stansiyalari sayyoramiz bo'ylab elektr energiyasining asosiy manbai bo'lib, atmosferada mavjud bo'lgan ko'pgina issiqxona gazlarining shakllanishiga hissa qo'shadi. Albatta, quyosh, shamol va gidroelektr

stansiyalari kabi muqobil energiya manbalari mavjud, biroq ular mamlakatlarning energiyaga bo'lgan barcha ehtiyojlarini faqat kichik bir qismini qoplashga qodir. Qayta tiklanadigan manbalardan ishlab chiqariladigan energiya miqdorini ko'paytirish elektr energiyasini ishlab chiqarish natijasida atrof-muhitning buzilishini kamaytirishning eng muhim bosqichidir. Uchinchidan, yer sharidagi suv muammosi, suv yetishmasligi, suvning ifloslanishi, cho'r suvlar, qurg'oqchilik yoki sug'orishning noaniq usullari, sanoatda o'g'itlar va pestitsidlarning chiqarilishi suv havzalarining ifloslanishi kabi muammolari ko'p. Jumladan, suv tanqisligi - aholi va chorva mollarning toza ichimlik suviga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli miqdorda suv resurslarining yetishmasligi bo'lsa, turli mamlakatlarda urbanizatsiya natijasida suvning ifloslanishi muammosi yanada kuchaymoqda. 2050 yilga borib dunyo aholisining 70 foizi shaharlarda yashashi kutilmoqda. Tez urbanizatsiya oqava suvlarni tozalash infratuzilmasiga katta sarmoya kiritishni talab qiladi. Ko'pgina shaharlar bunga qodir emas va nazarasiz sanoat chiqindilari va xom kanalizatsiya hajmi ortib bormoqda.

To'rtinchidan, biologik xilma-xillik va yerdan foydalanish muammolari. Yerdan norasional foydalanish ko'plab qimmatli ekotizimlarning tanazzulga uchrashiga va o'rnini almashtirib bo'lmaydigan biologik xilma-xillikning yo'qolishiga olib keldi. Atrof-muhitning buzilishi natijasida biologik xilma-xillikning yo'qolishi insoniyat hayotini xavf ostiga qo'yimoqda. Inson shuni tushunish kerakki, biz yashashimiz uchun zarur bo'lgan resurslar havodan kelmaydi, balki turli xil ekotizimlarning boyligi bilan ta'minlanadi, kislorod ishlab chiqarish, suvning tabiiy filtratsiyasi, ozuqa moddalarining aylanishi va changlatish - bularning barchasi murakkab mexanizmning natijasidir, unda inson faqat jonli tabiat bo'g'inlardan biridir. Barcha tirik organizmlar uchun tabiiy boylikni saqlash katta ahamiyatga egadir. Beshinchidan, kimyoviy moddalar, zaharli moddalar va og'ir metallar haddan tashqari ko'pligi. Sayyoramizni sanoatlashtirishning halokatli oqibatlari insoniyatni keskin choralar ko'rish zarurati oldiga qo'ydi. Atrof-muhit muammolari voqealar rivojlanishining boshqa versiyalarini uylab ko'rish kerak ya'ni insoniyat tabiatni boshqarish bilan bog'liq boshqa yo'l izlashi kerak bo'ladi. Tabiatda kimyoviy moddalar va zaharli moddalar mavjud bo'lsa-da, so'nggi 250 yil ichida inson sun'iy ifloslantiruvchi moddalardan foydalangan holda atrof-muhitga faol ravishda zarar yetkazdi. Bunday zararli ta'sirlarning ko'plab manbalari mavjud, ular keltiradigan zarar ba'zan juda katta, bu ayniqsa og'ir sanoat va qishloq xo'jaligi sohalarida sezilarli. Zaharli kimyoviy moddalar bilan ifloslangan ekotizimni tozalash juda qiyin va amalda bu kamdan-kam hollarda tizimli ravishda amalga oshiriladi. Shu bilan birga, zararli birikmalar ishlab chiqarishni kamaytirish va ularning chiqarilishini minimallashtirish atrof-muhitni saqlashning muhim qismidir.

Keyingi ekologik muammolarimizdan biri havo ifloslanishi mummosi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti havoning ifloslanishini inson va sayyoralar salomatligiga tahdid soluvchi asosiy tahdidlardan biri sifatida tan oladi. UNEP ma'lumotlariga ko'ra, havo ifloslanishiga asosan beshta inson faoliyati sabab bo'ladi ya'ni ular qishloq xo'jaligi, transport, sanoat, chiqindilar va uy xo'jaliklari deb ta'kidlab o'tishgan.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti hozirda bu masalaga e'tibor qaratmoqda, chunki havo ifloslanishining inson salomatligiga ta'siri haqida dalillar ko'paymoqda. So'nggi yillarda havoning ifloslanishi diabet xavfini oshirishi, kognitiv rivojlanishning buzilishi va intellektning pasayishiga olib kelishi aniqlandi.

Qolaversa chiqindilarni utilizatsiya qilish zamonaviy sivilizatsiyaning global muammolariga aylanib bormoqda. Chiqindilarning to'planishi nafaqat atrof-muhit va inson salomatligiga zarar yetkazishi hamda jiddiy ijtimoiy va iqtisodiy zarar ham keltirishi haqida olimlarning ilmiy fikrlari barcha axborot tizimlarida e'lon qilinmoqda. Chiqindilarni mantiqsiz boshqarish butun sayyorada bir qator ekologik muammolarni keltirib chiqardi. Zamonaviy jamiyatlar ishlab chiqarish va qadoqlash jarayonlarining tinimsiz sur'ati tufayli doimiy ravishda to'ldiriladigan chiqindilar miqdorini sezilarli darajada oshirdi, bu o'z navbatida tez o'sib borayotgan aholi soni va unga xizmat ko'rsatish zarurati bilan bog'liq. Ochiq poligonlarda yoqish va ko'mish axlatni yo'q qilishning eng mashhur va arzon usullaridir. Ammo ular haqiqatan ham shunchalik samaralimi? Chiqindilarni yoqish paytida havoga zararli va zaharli kimyoviy birikmalar ko'p miqdorda chiqariladi. Ochiq chiqindixonalar, badbo'y hidni yoyishdan tashqari, ko'plab yuqumli kasalliklarning manbalari va tashuvchilari - hasharotlar va kemiruvchilar bilan to'lib-toshgan. Chiqindilarni yoqish paytida havoga zararli va zaharli kimyoviy birikmalar ko'p miqdorda chiqariladi. Ochiq chiqindixonalar, badbo'y hidni yoyishdan tashqari, ko'plab yuqumli kasalliklarning manbalari va tashuvchilari - hasharotlar va kemiruvchilar bilan to'lib-toshgan.

Afsuski, sayyoramizda tabiiy muvozanat buzilishi natijasida ozon qatlamining yemirilishi bilan bog'liq ekologik xavf paydo bo'ldi. Bu esa kelajakda iqlimning bashorat qilib bo'lmaydigan o'zgarishlariga, ya'ni inson organizmi immun tizimining zaiflashishiga, onkologik kasalliklar sonining oshishiga, o'simliklarning sekin o'sishiga olib kelishi mumkin. Ayni paytda ozon qatlami juda muhim, chunki u ultrabinafsa quyosh nurlanishini to'sib qo'yadi, bu tirik organizmlar to'qimalariga jiddiy zarar etkazishi va saraton kasalligini keltirib chiqarishi mumkin. Ozon qatlamini olimlar «biologik qalqon» deb ham ataydilar. Taassufki, bu qalqonning yemirilishiga inson omili katta rol o'ynayapti.

Ekologik muammolardan kelib chiqadigan kasalliklar XX asrning eng hal qilib bo'lmaydigan muammolaridan biridir. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) bugun 2012-yilda 7 millionga yaqin odam, ya'ni dunyodagi jami o'limlarning har sakkizinchi nafari havo ifloslanishi tufayli vafot etganini ko'rsatadigan yangi raqamlarni e'lon qildi.

Ekologik muammolarga bog'liq kasalliklar – Oshqozon-ichak trakti kasalliklari. Ular orasida oshqozon va ichakning eng keng tarqalgan yallig'lanish kasalliklari (gastrit, kolit, enterit), ichak infeksiyalari (gastroenterit),

Ovqat hazm qilish tizimining onkologik kasalliklari (ko'pincha jigar va oshqozonga ta'sir qiladi), teri allergik kasalliklari. Nozik odamlarda dermatit rivojlanishi, ekzema yoki toshbaqa kasalligining kuchayishi sifasiz ichimlik suvi fonida paydo bo'lishini aytib o'tmoqda. Tashqi havoning ifloslanishi natijasida o'lim - kasallik: 40% - ishemik yurak kasalligi, 40% - insult, 11% - surunkali obstruktiv o'pka kasalligi, 6% - o'pka saratoni, 3% - bolalarda pastki nafas yo'llarining o'tkir infeksiyalarini insonlar boshdan kechirmoqda.

Ekologik muammolar qatorida okeanlar, baliqchilik va o'rmonlarni kesishi ham tabiat resurslaridan noto'g'ri munosabatlarda bo'lganligimiz natijasida yuzaga keldi. Dunyo okeanining ko'plab hududlarida baliq zahiralari tugab bormoqda, qimmatbaho baliq turlari populyasiyasining halokatli qisqarishi, treska inqirozi ya'ni baliq ovlash natijasida Atlantika baliqlari sonining keskin kamayishi misol bo'la oladi. Antropogen omillarning biri o'rmonlarni kesish kolonizasiyasidir. Sivilizatsiyani rivojlantirish maqsadida shaharlar, qishloq xo'jaligi va yaylovlar qurish uchun yangi hududlarni o'zlashtir natijasida ayovsiz harakatlarni ko'ramiz. O'rmonlar asosan ekologik (tuproqni muhofaza qilish, suvni muhofaza qilish, o'simlik va hayvonot dunyosini hamda boshqa tabiiy resurslarni muhofaza qilish, himoya, sanitariya-gigiyena, sog'lomlashtirish, rekreasiya) va ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni bajaradi.

Hozirgi kunda ekologiya barcha soha vakillarini, olimlarni hamkorligidagi bir xil ekotizimni asrashga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni olib borishni taqozo qiladi. Zamonaviy ekologiya siyosat, iqtisod, huquq, xalqaro huquq, psixologiya, pedagogika, falsafa, ma'naviy-ma'rifiy, diniy, kimyo, fizika, geologiya, geografiya, tuproqshunoslik, matematika kabi barcha fanlar ittifoq bo'lgandagina aniq bir kompleks ekotizimni qayta ishlanishini talab qiladi.

Atrof-muhitga zamonaviy fan va texnika taraqqiyotining ta'siri natijasida ekologiya tushunchasi o'ta kengayib ketdi. Fanga "inson ekologiya"si degan atama ham kirib keldi. Insonni tashqi muhitga munosabati boshqa tirik organizmlardan tubdan farq qiladi.

Zamonaviy olimlarning ta'kidlashicha, tabiatga beparvolik, e'tiborsizlik borgan sari tabiat bilan bo'ladigan munosabatlarimizni og'irlashtiradi. Insoniyat ahvolidagi murakkabligi ham shundaki, u barcha muammolarni tushuna oladi. Shunday bo'lsa da, muammolarning dastlabki sabablarini, uni tashkil etuvchi ko'pgina tarkibiy qismlarning o'zaro ta'siri, ahamiyatini to'la tushunib yetganligi oqibatida unga tegishli chora-tadbirlar ham ishlab chiqolmaydi. Inson hayotida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayot sharoitlarining beqarorligi, tabiiy ofatlar va texnogen ofatlar sonining ko'payishi, jinoyatchilikning o'sishi, kelajakka noaniqlik, ekstremal hayotga psixologik tayyorgarlikning yo'qligi bilan belgilanmoqda.

Hozirgi paytda mavjud ekologik muammolarni bartaraf etishda eng dolzarb masalalardan biri ham ekologik ong, ekologik madaniyatni, ekologik xulqni shakllantirish bo'lib turibti. Chunki ekologik ong, ekologik xulq, ekologik madaniyat shakllansa ona-tabiat va insonlar o'rtasidagi muvozanat saqlanib turiladi va bu o'z navbatida yashash tarzini yaxshilashga xizmat qiladi. Insonning ma'naviy, iqtisodiy, jismoniy, psixologik jihatdan aqliy hayoti bevosita tabiat musaffoligi bilan chambarchas bog'liqdir. Ekologik ong, ekologik xulq, ekologik madaniyatni shakllantirish ekologik ta'lim-tarbiyaning uzviyligini ta'minlash bilan bog'liq shakllanib boradi. Ekologik psixopedagogika pozitsiyasi ekologik shaxsni shakllantirishga qaratilgan bo'lishi zarur.

Ekologik muhitni tushunish, mavjud muammolarning oldini olish chora-tadbirlari va antropogen ekologik tahdidlarning o'sishini tartibga solishi hamda psixologik tahlilini o'tkazish ijtimoiy psixologiyaning asosiy vazifalarining biriga aylanmoqda. Atrof-muhitga tegishli xatti-harakatlarning psixologik tahlilini ijtimoiy-psixologiya tadqiqotlarda atroficha o'rganib borishni taqozo qilmoqda.

Adabiyotlar

Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 483 с.

Медведев В.И., Алдашева А.А. Экологическое сознание. Учеб.пособие для ВУЗов. -М.: ЛОГОС, 2001. - 383 с.

Панов В. И. Экологическая психология: Опыт построения методологии. М.: Наука, 2004.

Панов В. И. Ноосфера - психическая реальность или метафора? (Экопсихологическая гипотеза) // Вестник Ярославского государственного университета имени П. Г. Демидова. Серия «Психология». Ярославль, 2006.

Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека. М.: Логос, 1996.

АФФИЛИАЦИЯ МОТИВИ ИЖТИМОЙ - ПСИХОЛОГИК ФЕНОМЕН СИФАТИДА

Шониязова Ирода Мурадуллаевна

Самарқанд давлат университети Психология ва ижтимоий муносабатлар факультети
“Психология назарияси ва амалиёти”
кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада аффилиация мотивининг (“to affiliate” – “бирлаштирмоқ”, “бирлашмоқ”, “инсоннинг бошқа одамлар даврасида бўлишга интилиши”) назарий тадқиқ қилини, уни кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар шаклланишига таъсир этувчи ижтимоий-психологик омилларининг назарий таҳлиллари баён қилинган. Хорижда ўтказилган кўплаб тадқиқотлар ҳам аффилиация мотивациясининг ижтимоий-психологик ходиса эканлигини тасдиқлайди ва унинг гуруҳий жараёнлар ва унда фаолият самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатишини исботлади. Бундан биз ҳам ўз тадқиқотимиз учун назарий-методологик хулоса чиқардик.

Калит сўзлар: креатив тафаккур, эҳтиёжлар, танқидий мотивация, мақсад, психологик мулоқот, қобилият, стереотип, гуруҳ, рационализм ва иррационализм

Актуальность. В статье описывается теоретическое исследование мотива аффилиации («присоединяться» - «объединять», «объединять», «стремление человека находиться в кругу других людей»), теоретический анализ социально-психологических факторов, влияющих на формирование учащихся младшего школьного возраста. Многие исследования, проведенные за рубежом, также подтверждают, что мотивация аффилиации является социально-психологическим феноменом и доказывают, что она положительно влияет на групповые процессы и эффективность деятельности в ней. Из этого мы также сделали теоретико-методологический вывод для нашего исследования.

Ключевые слова: творческое мышление, потребности, критическая мотивация, цель, психологическая коммуникация, способность, стереотип, группа, рационализм и иррационализм

Annotation: The article describes a theoretical study of the motive of affiliation (“to join” - “to unite”, “to unite”, “a person’s desire to be in a circle of other people”), a theoretical analysis of socio-psychological factors influencing the formation of primary school students. Many studies conducted abroad also confirm that affiliation motivation is a socio-psychological phenomenon and prove that it has a positive effect on group processes and the effectiveness of activities in it. From this we also made a theoretical and methodological conclusion for our study.

Key words: creative thinking, needs, critical motivation, goal, psychological communication, ability, stereotype, group, rationalism and irrationalism

Мамлакатимизда шаклланаётган кучли ҳукукий давлат ва фуқоролик жамияти ўз ижтимоий-иқтисодий асосига эга бўлиши учун демократик жамиятни барпо этишга йўналтирилган ҳар томонлама баркамол малакали мутахассис кадрларни етиштириб бериши лозим. Бунинг учун бўлажак мутахассисларда мулоқотга интилиш, билишга интилиш, ўзини таъкидлаш, манфаатли ҳамкорликка интилиш каби мақсадлар, эҳтиёжлар, мотивлар мажмуидан иборат бўлган аффилиация мотивациясини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. Чунки айнан аффилиация мотивацияси талабани ўқув фаолияти давомида ақлий, англанилган мулоқот жараёнига ўтишга ундайди, талабалар гуруҳида шахслараро муносабатларни яхшилаб, гуруҳий жипсликни таъминлайди.

XX асрнинг 20 йилларидан, ҳозирга қадар Ғарбда фақат инсон хулқига ва унинг мотивларига хос қатор мотивация назариялари пайдо бўла бошлади (К.Левин [K. Levin, 1926]; Г.Олпорт [G. Allport, 1937]). Ушбу назарияларда органик эҳтиёжлар билан биргаликда таълим ва тарбия асосида пайдо бўлувчи иккиламчи (психоген) эҳтиёжлар ва уларнинг мотивлари масаласига ҳам эътибор қаратила бошланди (Г.Мюррей [H. Murrey, 1938]). Улар қаторида ижтимоий мотивлар сифатида муваффақиятга эришиш, муваффақиятсизликдан қочиш эҳтиёжи, аффилиация, ҳокимиятга интилиш, агрессия, мустақилликка интилиш каби мотивациялар тизимини санаб ўтиш мумкин.

Психологияда мотивация муаммосига бағишланган илмий-тадқиқот ишлари ҳам пайдо бўла бошладик, уларда рус ҳамда хориж психологларининг ўрни бекиёс (В.Г. Асеев; В.К. Вилюнас; Е.П. Ильин; В.И. Ковалев; С.Л. Рубинштейн; А.Н. Леонтьев; М.Ш. Магомед-Эми-

нов; В.С. Мерлин; П.В. Симонов; Д.Н. Узнадзе; А.А. Файзуллаев; П.М. Якобсон), шунингдек чет эл психологиясида (Г. Мюррей; А. Адлер; Дж. Аткинсон; К. Левин; К. Мадсен; А. Маслоу; Дж. Роттер; Х. Хекхаузен; Г. Холл ва бош.).

Мотивацион назарияларни келиб чиқиш ва ривожланиш тарихига назар ташлайдиган бўлсак, кўпгина назарияларда қадимги юнон файласуфларидан Аристотель, Гераклит, Демокрит, Лукреций, Платон, Сократ асарларидаги ғоялар ўртага ташланганлигини кўриш мумкин. Улар мотивацияни “мухтожлик” термини билан атаб, “мухтожлик” ни ҳаёт ўқитувчиси сифатида

Инсон мотивациясининг моҳияти ва келиб чиқиши доимо иккита фалсафий оқим: рационализм ва иррационализм доирасида ривожланган.

Биринчи рационал ва иррационал ғояларни ўзига қамраб олган мотивацион, психологик назариялар қаторига XVII-XVIII асрларда пайдо бўлган қарорларни қабул қилиш назариясини ва ҳайвонлар ҳулқ-атворини иррационал эканлигини исботлашга бағишланган автоматизм назариясини таъкидлаш жоиз. Биринчи назария иқтисодиётда, инсон ҳулқ-атворини математик билимлар асосида тушунтиришда ишлатилган бўлса, иккинчи назариянинг ривожланиши, ташқи таъсирларга тирик организмнинг механик, автоматик, туғмажавоб рефлекслари сабаб бўлади, деган ғояга асослангандир. Ушбу - бири инсон, бири ҳайвонот оламига алоқадор мотивацион назариялар XIX асрнинг охирига қадар ривожланиб келди ва фалсафада икки қарама-қарши-материализм ва идеализм назарияларини пайдо бўлишига сабаб бўлди.

XIX асрнинг 2-чи ярмига келиб, биологияда Ч. Дарвин эволюцион назариясининг пайдо бўлиши сабаб, психологияда инсон инстинктлари (З. Фрейд, У. Мак-Дугалл, И.П. Павлов) ўрганила бошланди. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида З. Фрейд ва У. Мак-Дугалллар томонидан олиб борилган тадқиқот ишларида инсоннинг барча ҳулқ-атворини туғма инстинктларга боғлаб тушунтириш анъанаси бошланди. З. Фрейд назариясига кўра, инстинктлар уч хил: ҳаёт инстинкти, ўлим инстинкти ва агрессивлик инстинктларидан иборатдир. В. Мак-Дугалл Ч. Дарвиннинг биологик детерминизм таълимотини соддалаштириб, мотивациянинг туғма хусусиятини асослашга, туғма инстинкт билан уни қиёслашга интилди. Бунинг учун муаллиф дастлаб 14 та, кейинчалик эса 18 та инсонларга хос инстинктларни ажратиб ўрганди. Унинг қарашлари кейинчалик бироз ўзгарган бўлсада, лекин детерминистик ғоя сақланиб қолди, инстинктнинг энергияси, туғмалиги, импульсивлиги ғоялари бихевиористик концепция асосида қолаверди.

Аффилиация мотиви терминига келадиган бўлсак, аффилиация инглизча “to affiliate” сўзидан олинган бўлиб, бирлаштирмоқ, бирлашмоқ маъносини англатади, яъни инсонни бошқа одамлар даврасида бўлишга интилиши тушунилади.

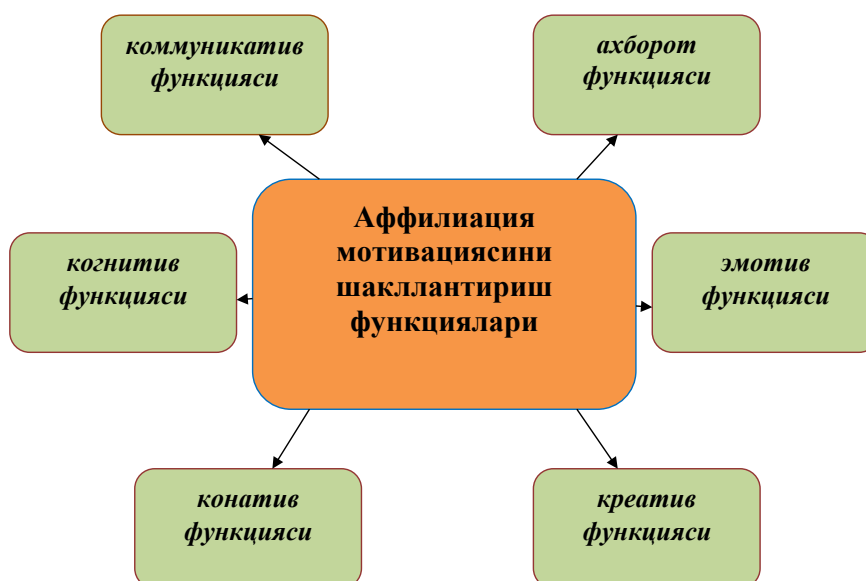
Ушбу мотив яққол намоён бўлувчи ижтимоий характерга эгадир, чунки ушбу мотив бошқа одамлар билан ўзаро муносабат доирасидагина амалга ошади. Мулоқотга бўлган эҳтиёж умуминсоний эҳтиёж ҳисобланиб, у инсонни жамоатчилик ва ҳамкорликка интилиш каби фундаментал база асосидагина курилади.

Х. Хекхаузен аффилиацияни мулоқотга эҳтиёж доирасида ўрганган бўлиб, унинг таъкидлашича, аффилиация ҳар кунлик, лекин шунинг билан биргаликда фундаментал характерга эгадир. У ўзидан психик ҳодиса, мотив, майл, ҳохиш, бошқа одамларга интилишни намоён этади. Унинг асосида мулоқотни амалга оширувчи инсонни эмоционал ва ишончли алоқаларга бўлган ички эҳтиёжи ётади. Одатда у яқин муносабатлар ўрнатишга интилиш, ҳар иккала томонга қониқиш олиб келиш мақсадидаги мулоқот жараёни, биргаликдаги ҳаракатлар мажмуи кўринишида намоён бўлади. Ушбу эҳтиёжнинг мақсади турлича бўлиши мумкин ва ҳатто бир-бирини рад этувчи (яқин муносабатларга эришиш ёки суҳбатдошдан ўз мақсади йўлида фойдаланиш) кўринишда ҳам келиши мумкин (Х. Хекхаузен).

Биринчисида муносабатларни ишончилиги, эмоционал алоқаларга эҳтиёж (Ян Мазуркевич, К. Обуховский) алоҳида таъкидлаб ўтилади. Иккинчисида, инсонни ижтимоий алоқаларга бўлган эҳтиёжи (Брем П. Бруунк), аниқ бир гуруҳга алоқадорлиги (Д. Макклеланд, Е.В. Трифонов) шунинг билан биргаликда референт гуруҳга қандай ҳиссиётлар сезишидан қатъий назар бошқа инсонлар жамоасини қидиришга интилиш (Брем П. Бруунк) назарда тутилади.

Бизнинг таърифимизга кўра, аффилиация (алоқа, мулоқот) деганда, инсонлар билан мулоқот ўрнатиш (таниш, нотаниш ва кам таниш инсонлар) натижасида ҳар иккала томонда бирдай қониқиш ҳосил қилишга, мулоқот жараёнини мазмун билан бойитишга ва унга киришиб кетишга ундовчи ижтимоий ўзаро таъсирларнинг маълум бир синфи тушунилади.

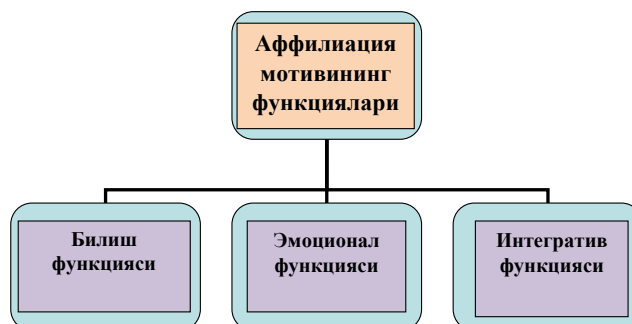
Аффилиациянинг функциялари Г.М. Андреева, А.А. Бодалёв, Б.Ф. Ломов, А.А. Леонтьева бошқаларнинг илмий изланишларида ўрганилиб чиқилган. Рус олимлари қаторида В.Н. Панфёров аффилиация мотивациясининг қуйидаги функцияларини таъкид этади:

1.1-расм. В.Н. Панфёров бўйича аффилиация мотивациясининг функциялари

- а) коммуникатив (индивидуал, гуруҳий ва жамоавий ўзаро таъсирлар даражасида одамларнинг ўзаро алоқаси);
- б) ахборот (сезги, идрок, хотира ва бошқа воситалар асосида амалий тажриба мазмунини жамлаш ва намоён этиш);
- в) когнитив функциялар (тафаккур, тасаввур, фантазия воситаси орқали идрок этилган нарсаларни маъносини англаш);
- г) эмотив функциялар (инсон томонидан одамлар билан бўлган ўз муносабатларини кечирлиши, ҳис этилиши);
- д) конатив функциялари (инсонни у ёки бу қадриятлар тизимига интилиши);
- е) креатив функциялари (мулоқот жараёнидаги одамнинг яхши томонга ўзгариши) [236;51-60-с.].

Аффилиация мотивининг функциялари акс этган ёндашувлардан бири О.С. Гребенюк, Т.Б. Гребенюкларники бўлиб [85], унда қуйидагилар ажратилади: 1) билиш функцияси (ўқитиш жараёнида билимларга эга бўлишни акс эттиради); 2) эмоционал функция (одамлар билан бўлган муносабатларини кечиришини акс эттиради); 3) интегратив функция (аффилиация мотиви ва ўқитиш мотивларининг ўзаро алоқаси асосида пайдо бўлувчи умумий мотивацион доиранинг ўзаро бир-бирини тўлдириши, уйғунлашувини акс эттиради.

1.2 - расм. О.С. Гребенюк, Т.Б.Гребенюклар томонидан аффилиация мотивининг функциялари акс этган ёндашуви

Шундай қилиб, хорижда ўтказилган кўплаб тадқиқотлар ҳам аффилиация мотивациясининг ижтимоий-психологик ходиса эканлигини тасдиқлайди ва унинг гуруҳий жараёнлар ва унда фаолият самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатишини исботлади. Бундан биз ҳам ўз тадқиқотимиз учун назарий-методологик хулоса чиқардик.

Адабиётлар

1. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. - Питер.: Мастера психологии, 2008. – с-58.
2. Кузнецова И.В. Мотив аффилиации в межличностных отношениях: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 СПб . 2006. □ С-48.
3. Каримова В.М. Глобал ўзгаришлар шароитида шахс ижтимоий хулқини бошқа-ришнинг долзарблиги. // XXI аср психологияси: назария, амалиёт истикболлар. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. Т.: “Mumtoz soz”, 22 май 2013. □ 32-б.
4. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. \ Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2008. □ С-52.
5. Макклелланд Д. Мотивация человека. □ СПб.: Питер, 2007. □ с- 372.
6. Платонов Ю.П. Социальная психология поведения: Учебное пособие. □ СПб.: Питер, 2006. □ С. 50
7. Немов Р.С., Алтунина И.Р. Социальная психология: Учебное пособие. □ СПб.: Питер, 2010. □ С.

Jurnal Ommaviy axborot vositasi davlat ro'yxatidan 2020 yil 6 oktyabrda o'tgan.
Jurnal har oyda bir marta o'zbek, rus va ingliz tillarida nashr etiladi.
Jurnalning hajmi 60x84, 1/8, A-4;

«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnali 2020 yil oktyabrdan nashr etilmoqda.

Pedagogika, psixologiya, filologiya va tilshunoslik, matematika, fizika va mexanika, texnika fanlari, tabiatshunoslik, tarix va falsafa, turizm va iqtisodiyot, axborot kommunikatsion texnologiyalari, geografiya sohalardagi ilmiy va ilmiy-uslubiy materiallarni o'z ichiga oladi. Nashr qilingan materiallar mualliflari O'zbekiston Respublikasi hamda yaqin va uzoq xorijning yetakchi olimlari, tadqiqotchi-izlanuvchilari.

Jurnalning kalit so'zlari:

Oliy pedagogik ta'lim nazariyasi va amaliyoti; umumiy va maxsus pedagogika va psixologiya, pedagogika va innovatsiya, integratsiya, O'zbekiston, Rossiya va xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimi; ta'lim jarayoni; ko'p madaniyatli va mintaqaviy ta'lim; III Renessans, XXI asrdagi ta'lim; ta'lim va tarbiya sohasidagi milliy va qadriyat ustuvorliklari; ta'lim sifatini monitoring qilish; uzluksiz pedagogik ta'lim tizimi; ta'lim dasturlari; umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlari; o'qituvchilarni tayyorlash tizimidagi ta'lim texnologiyalari.

Guvohnoma raqami № 8882
Bosh muharrir: B.B.MA'MUROV

Bosishga ruxsat etildi 28.08.2023. Buyurtma № 8347.
«Buxoro viloyat bosmaxonasi» MCHJda chop etildi.

ISSN 2181-1717 (E)

ISSN 2181-1709 (P)

